

EVROPSKE I EVROAZIJSKE INTEGRACIJE
– prednosti i nedostaci

Evropske i evroazijske integracije – prednosti i nedostaci, zbornik radova sa VIII međunarodnog naučnog skupa održanog 26. juna 2020. godine, Prvo izdanje

PRIREDILA

Dr. Albina Fazlović

IZDAVAČ:

EVROPSKI UNIVERZITET BRČKO DISTRIKT

049-590-605

www.eubd.edu.ba/

ZA IZDAVAČA

Akademik prof. dr. Nedeljko Stanković

RECENZENTI:

Akademik prof. dr. Ivan Balta
Akademik prof. dr. Neđo
Danilović
Akademik prof. dr. Rudika
Gmajnić
Akademik prof. dr. Branimir
Mikić
Akademik prof. dr. Zoran
Milošević
Akademik prof. dr. Mile
Petrović
Akademik prof. dr. Nedeljko
Stanković
Akademik prof. dr. Dževad
Termiz
Akademik prof. dr. Branko
Vučković
Akademik prof. dr. Vesna
Vučković
Prof. dr. Sead Avdić
Prof. dr. Nenad Avramović
Prof. dr. Fahir Baraković
Prof. dr. Refik Čatić
Prof. dr. Velimir Dedić
Prof. dr. Jasminka
H. Halilović
Prof. dr. Mirko Kulić
Prof. dr. Branimir Marjanović

Prof. dr. Miloš Marković
Prof. dr. Husejn Musić
Prof. dr. Boško Nadoveza
Prof. dr. Nevenka Nićin
Prof. dr. Jasminka
Sadadinović
Prof. dr. Muharem Selimović
Prof. dr. Mišhat Tabaković
Prof. dr. Drago Tešanović

Prof. dr. Hariz Agić
Prof. dr. Miroslav Baljak
Prof. dr. Izet Banda
Prof. dr. Munevera Bećarević
Prof. dr. Kemal Brkić
Prof. dr. Anka Bulatović
Prof. dr. Ferhat Čejvanović
Prof. dr. Mladen Dobrić
Prof. dr. Jerko Glavaš
Prof. dr. Zijad Jagodić
Prof. dr. Esed Karić
Prof. dr. Đerđ Lenart
Prof. dr. Nermin
Mulaosmanović
Prof. dr. Zoran Petrović
Prof. dr. Goran Popović
Prof. dr. Sanda Pribić
Prof. dr. Edin Ramić

Prof. dr. Tešo Ristić
Prof. dr. Zvezdan Stojanović
Prof. dr. Almir Šabović
Prof. dr. Izudin Tanović
Prof. dr. Miodrag Tojagić
Prof. dr. Halid Žigić

Doc. dr. Borko Baraban
Doc. dr. Asim Bojjić
Doc. dr. Milomir Čodo
Doc. dr. Albina Fazlović
Doc. dr. Dario Galić
Doc. dr. Larisa Softić Gasal
Doc. dr. Edin Kaletović
Doc. dr. Zlatko Kovačević
Doc. dr. Miro Maksimović
Doc. dr. Tihomir Milutinović
Doc. dr. Slobodan Nićin
Doc. dr. Vesna Novak
Doc. dr. Jusuf Omerović
Doc. dr. Goran Pejičić
Doc. dr. Omer Pinjić
Doc. dr. Adis Rahmanović
Doc. dr. Dobrila Regoje
Doc. dr. Kojo Simić
Doc. dr. Nenad Tanasković
Doc. dr. Budimir Tojagić
Doc. dr. Lidija Vučićević

Dizajn korica:

Mr. Smiljana Bijelović

Priprema za štampu i štampa:

Markos, Banja Luka

Tiraž: 200

ISBN 978-99955-99-54-6

***EVROPSKE I EVROAZIJSKE
INTEGRACIJE – PREDNOSTI I
NEDOSTACI***

**ZBORNİK RADOVA SA VIII MEĐUNARODNOG NAUČNOG SKUPA ODRŽANOG
26. JUNA 2020. GODINE**

PRIREDILA
Dr. Albina Fazlović

Evropski univerzitet Brčko distrikt
Brčko, 2020.

NAUČNI ODBOR:

1. Akademik prof. dr. Nedeljko Stanković, **Republika Austrija**, predsjednik odbora,
2. Akademik prof. dr. Zoran Milošević, **Republika Srbija**, zamjenik predsjednika odbora,
3. Akademik univ. prof. dr. phil. dr. hc. dr. habil. Wolfgang Rohrbach, **Republika Austrija**,
4. Akademik prof. dr. Branko Vučković, **Republika Crna Gora**,
5. Akademik prof. dr. Miodrag Simović, **Bosna i Hercegovina**,
6. Akademik prof. dr. Zdravko Ebling, **Republika Hrvatska**,
7. Akademik prof. dr. Rudika Gmajnić, **Republika Hrvatska**,
8. Akademik prof. dr. Mladen Bodiroža, **Bosna i Hercegovina**,
9. Akademik prof. dr. Dževad Termiz, **Bosna i Hercegovina**,
10. Akademik prof. dr. Branislava Peruničić-Draženović, **Sjedinjene Američke Države**,
11. Akademik prof. dr. Muhammad Abdul Aziz Al Baker, **Država Katar**,
12. Akademik prof. dr. Fernando Maldonado Lopez, **Portugalska Republika**,
13. Akademik prof. dr. Ivan Balta, **Republika Hrvatska**,
14. Prof. dr. Joseph Vincent Thakuria, **Sjedinjene Američke Države**,
15. Prof. dr. Astrid Wilk, **Republika Francuska**,
16. Prof. dr. Mirko Kulić, **Republika Srbija**,
17. Prof. dr. Nedo Danilović, **Republika Srbija**,
18. Prof. dr. Vladimir Džatić, **Ruska Federacija**,
19. Prof. dr. Viktor Mischenko, **Ruska Federacija**,
20. Prof. dr. Kiril Shevchenko, **Republika Bjelorusija**,
21. Prof. dr. Harikumar Pallathadka, **Republika Indija**,
22. Dr. hc. Thokchom Radheshyam Singh, **Republika Indija**,
23. Prof. dr. Gideon C Mwanza, **Republika Zambija**,
24. Prof. dr. Aleksandar Anatoljević Prigarin, **Republika Ukrajina**,
25. Prof. dr. Miroslav Daniš, **Slovačka Republika**,
26. Prof. dr. Stephan Truly Busch, **Savezna Republika Njemačka**,
27. Prof. dr. Antoni Mironović, **Republika Poljska**,
28. Prof. dr. Aleksios Panagopoulos, **Republika Grčka**,
29. Prof. dr. Danilo Kapaso, **Republika Italija**,
30. Prof. dr. Jasminka H. Halilović, **Bosna i Hercegovina**,
31. Prof. dr. Zorka Grandov, **Republika Srbija**,
32. Prof. dr. Šaćira Mešalić, **Bosna i Hercegovina**
33. Prof. dr. Žarko Kostovski, **Sjeverna Makedonija**,
34. Prof. dr. Dragan Tančić, **Republika Srbija**,
35. Prof. dr. Marija Ovsenik, **Republika Slovenija**,
36. Dr. sci. med. Andrej Ilanković, **Republika Srbija**.

ORGANIZACIONI ODBOR:

1. Akademik prof. dr. Vesna Vučković,
2. Prof. dr. Refik Čatić
3. Prof. dr. Nevenka Nićin,
4. Prof. dr. Mithat Tabaković,
5. Prof. dr. Jasminka Sadadinović,
6. Prof. dr. Halid Žigić,
7. Prof. dr. Anka Bulatović,
8. Prof. dr. Esed Karić,
9. Prof. dr. Adi Rifatbegović,
10. Prof. dr. Kemal Brkić,
11. Prof. dr. Sanda Pribić,
12. Prof. dr. Izet Banda,
13. Prof. dr. Dragan Bataveljić,
14. Doc. dr. Albina Fazlović,
15. Doc. dr. Dobrila Regoje,
16. Doc. dr. Omer Pinjić,
17. Doc. dr. Kojo Simić,
18. Doc. dr. Borko Baraban,
19. Dr. Nebojša Potkonjak,
20. Mr. Darko Stanković.

Sadržaj:

Akademik prof. dr. Mladen Bodiroža	<i>Evroazijska ekonomska unija i njen prvorazredni globalni značaj za slobodnu trgovinu</i>	11
Prof. dr. Branislav Daković Akademik prof. dr. Mile Petrović Mr. Ratko Ivković	<i>Analiza različitih aspekata primene 5G tehnologije</i>	26
Akademik prof. dr. Snežana Komatina Mila Đuričić	<i>Uspešni obrazovni sistemi - između istoka i zapada</i>	35
Prof. dr. Hrستم Smailhodžić Doc. dr. Enes Mujić Prof. dr. Halid Žigić	<i>Fotosinteza osnova za budućnost</i>	47
Prof. dr. Anka Bulatović Doc. dr. Lidija Vučićević	<i>Alternative i pravci integracionih procesa u Bosni i Hercegovini i regionu</i>	58
Prof. dr. Izet Banda Doc. dr. Edin Glogić Doc. dr. Mirsad Nalić	<i>Evropske i evroazijske integracije - prednosti i nedostaci</i>	74
Prof. dr. Nevenka Nićin Marijana Džombić Mr. Larisa Milosavljević	<i>Metodologije za ocenu investicionih projekata</i>	91
Prof. dr. Boško Nadoveza Mr. Helena Pešić Aleksandar Kovačević	<i>Strategija ekonomskog razvoja u uslovima globalizacije i sve složenijih izazova</i>	99
Kenan Ademović Prof. dr. Edin Ramić	<i>Uticaj svjetske berze na međunarodno poslovanje</i>	114
Dr. Michael Asanger	<i>Trade Impact of China's Belt and Road Initiative</i>	122
Prof. dr. Zvezdan Stojanović Mr. Elvir Čajić	<i>Struktura i primjena XML-a</i>	133
Prof. dr. Velimir Dedić Prof. dr. Gordana Đorđević Mr. Smiljana Bijelović	<i>Evropa ili Evropska unija</i>	146
Prof. dr. Goran Popović, Prof. dr. Goran Đukanović	<i>Digitalni put svile</i>	152
Prof. dr. sci. Admir I. Beganović Dr. sci. Adis Puška	<i>Uticaj spoljnotrgovinskih politika na trgovinsku razmjenu Evropske unije i Republike Kine</i>	162
Prof. dr. Tešo Ristić	<i>Održivi turizam na primjeru potencijalne turističke regije Una-Plitvička jezera kao faktor integracije pograničnih područja</i>	174

Prof. dr. Ferhat Čejvanović	<i>Subvencioniranje ruralnog razvoja U Bosni i Hercegovini</i>	186
Prof. dr. Aleksandar Erceg	<i>Američke franšize i Istočna Europa</i>	193
Prof. dr. Jerko Glavaš	<i>Utjecaj kreativnih gradova na ekonomske procese</i>	204
Prof. dr. Almir Šabović Mr. sc. Nermin Taletović	<i>Usmjereno bušenje istražno- eksploatacionih bušotina</i>	214
Doc. dr. Budimir Tojagić Prof. dr. Miodrag Tojagić Dragoslav Stanković	<i>Evropske i evroazijske integracije</i>	221
Doc. dr. Slobodan Nićin Doc. dr. Vojislava Grbić	<i>Značaj skladišta podataka u sistemima za podršku odlučivanju</i>	234
Doc. dr. Andreja Rudančić	<i>Metode mjerenja učinka turizma na nacionalno gospodarstvo Republike Hrvatske u europskim integracijama</i>	247
Doc. dr. Zijad Havić	<i>Tranzicija TK mreža za širokopojasni pristup u Bosni i Hercegovini i EU</i>	263
Doc. dr. Adis Rahmanović	<i>Benefiti i izazovi primjene bežične infrastrukture u preduzećima</i>	274
Doc. dr. Miro Maksimović	<i>Klimatske promjene na području Bijeljine</i>	284
Mr. Vladimir Uremović Prof. dr. Mladen Dobrić	<i>TEN – T Europska prometna mreža</i>	291
Doc. dr. Goran Pejičić Doc. dr. Zdravko Vučićević Doc. dr. Tihomir Milutinović	<i>Konkurentnost građevinske industrije BiH u uslovima tranzicije i integracionih procesa</i>	302
Dr. Milanko Stančić Prof. dr. Zijad Jagodić	<i>Savjetnik za bezbjednost u prevozu opasnih materija, analiza stanja u BiH i okruženju</i>	316
Doc. dr. Zlatko Kovačević	<i>Uticaj drumskih saobraćajnica na međudržavne integracije</i>	329
Dr. sc. Vesna Novak, dipl. inž. Sunčica Novak, dipl. iur. Krešimir Novak, dipl. inž.	<i>NOVI PUT SVILE - prilika za jačanje konkurentnosti cestovnih prijevoznika</i>	337
Doc. dr. Jusuf Omerović	<i>Ekonomska globalizacija</i>	346
Dr. sci. Boro Ninić	<i>Uticaj regionalnih ekonomskih integracija na priliv stranih investicija u Bosni i Hercegovini</i>	358
Mr. sc. Envera Halilčević	<i>Uloga i značaj forenzičke revizije u korporativnom upravljanju</i>	369

Mr.sc. Malik Ikanović	<i>Komparativna analiza zaduženosti Bosne i Hercegovine u odnosu na zemlje Zapadnog Balkana</i>	383
Bruno Mandić, mag.oec Juraj Rašić, mag.oec Tihana Bartolović	<i>Utjecaj informacijske tehnologije na poslovanje poduzeća</i>	401
Isidora Popov	<i>Geofizičke metode u istraživanju i eksploataciji nafte i gasa - Evropska i svetska iskustva</i>	411
Aleksandar Đukić	<i>Informalno učenje i informacioni sistemi u digitalno doba</i>	423

EVROAZIJSKA EKONOMSKA UNIJA I NJEN PRVORAZREDNI GLOBALNI ZNAČAJ ZA SLOBODNU TRGOVINU

Sažetak

U tekstu koji slijedi naša pažnja će biti fokusirana na ključna pitanja koja spadaju u okvir naslovljene teme sa posebnim akcentom na kriterije koji čine stub na kojem je utemeljena Evropazijska ekonomska unije i njeni prvorezredni globalni značaj za slobodnu trgovinu, a to su: politički, ekonomski, trgovinski i pravni carinski zavezi i jedinstveno zajedničko tržište. Jedno od najznačajnijih obilježja u razvoju savremenih međunarodnih ekonomskih i trgovinskih odnosa u drugoj polovini XX u prve dvije decenije XXI vijeka jeste rast integracionih privrednih procesa, odnosno uspostavljanje velikog broja ekonomskih i trgovinskih blokova univerzalnog i regionalnog karaktera. Na teritoriji bivšeg sovjetskog saveza, gdje je početkom devedesetih godina XX vijeka došlo do ozbiljnih geopolitičkih promjena nakon raspada Sovjetskog saveza, a zatim i formiranja novih nezavisnih država, integracije su postale postala jedan od ključnih trendova razvoja političkih i ekonomskih procesa.

Međutim, raspad centralizovane države pratio je i raskid tjesnih međurepubličkih ekonomskih, političkih i društvenih veza što je u mnogome otežalo proces nastanka novih nezavisnih država. Sve one su, od početaka svoje nezavisnosti, zauzele jedinstven i čvrst stav potpune nezavisnosti od Moskve, tačnije Rusije, djelujući u odnosima sa njom po principu „Maksimum ekonomske koristi – minimum političkih obaveza“. Ovakav odnos rezultirao je da je teško samostalno dostići neke „više standarde, te su u takvoj situaciji lideri Rusije, Belorusije i Ukrajine pokušali da uključe tzv. „zaštitni mehanizam“ potpisivanjem sporazuma o formiranju Zajednice Nezavisnih Država (ZND) 1991. godine.

Na osnovu sporazuma o Zajednice Nezavisnih Država, zemlje potpisnice počele su da razmatraju nove oblike integracija pa se može zaključiti da je ovim sporazumom udaren temelj novim evroazijskim ekonomskim, trgovinskim i političkim integracijama. Do kraja druge decenije XXI vijeka, potpisano je više sporazuma koji su imali za cilj formiranje Carinskog saveza Rusije, Belorusije i Kazahstana, Jedinstvenog ekonomskog prostora i konačno Evroazijske ekonomske zajednice.

Ključne riječi: Ekonomska unija, globalizacija, Evroazija, trgovina, jedinstveno tržište, carinski savez, regionalne integracije

POJMOVNO ODREĐENJE KULTURNE, POLITIČKE I EKONOMSKE GEOGRAFIJE REGIONA EVROAZIJE

Termini „Evroazija“, „evroazijstvo“, „evroazijski prostor“, „evroazijska kultura“ i „Evroazijski savez“ danas su široko uključeni u naučnu upotrebu. Ukoliko bi se navedeni pojmovi posmatrali u užem smislu, moglo bi se zaključiti da, u svojoj osnovi, imaju teritorijalne granice kontinenata. Međutim, ukoliko bi se posmatrali u širem smislu – kroz prizmu posebnih

¹ Internacionalni univerzitet Travnik u Travniku, email: akademikmladenbodiroza@gmail.com

nauka, škola i pravaca, koncepcija, teorije i prakse i političkog procesa – ovi termini često imaju potpuno različitu teritorijalnu konotaciju.

Tako, na primjer, sa stanovništa geografije, Evroazija predstavlja zemljišnu masu koja se sastoji od kontinenta Evrope i Azije, čije obale zapljuskuju četiri okeana: Indijski, sjeverni Ledeni, Atlantski i Tihi. Prostire se na rastojanju od 8232 kilometara – od rta Dežnjova na istoku do rta Kabo de Roka na zapadu, i 8505 kilometara – od rta Čeljuskin na sjeveru do rta Tandžung Pijai na jugu. Ovaj prostor je domovina mnogih svjetskih civilizacija, gdje trenutno živi dvije trećine ukupnog svjetskog stanovništva i gdje se proizvodi više od polovine svjetskog BDP-a.²

Ruski historičari i filozofi, koji su formulisali filozofsku i geopolitičku doktrinu „evroazijstva“, povezali su ovaj pojam isključivo sa središnjim dijelom Evroazije, odnosno sa teritorijom Rusije. U ovoj doktrini, Rusija je predstavljena kao poseban etnografski svijet koji zauzima središnje mjesto između kontinenta Evrope i Azije dok je prostor „evroazijske kulture“ djeli samo na kulturu istočnih i slovenskih naroda. Na osnovu historije, etnologije i etnografije, biologije, geografije, geologije i demografije, Lav Gumiljov (Лев Николаевич Гумилев) je izučavao kontinentalni značaj Evroazije kao „superetničku cjelovitost sa više domena“.

Međutim, termin „Evroazija“ kao geopolitički pojam se najčešće koristi za označavanje postsovjetskog prostora odnosno država koje su nastale iz bivšeg sovjetskog saveza. U suštini, to je središnji dio Evroazije koji je jedan od očeva osnivača geopolitike, Halford Makinder (Halford Mackinder) označio kao „hartlend“ (Heartland). Resursni potencijal Evroazije je ogroman. Zajednica Nezavisnih Država zauzima 16,4% svjetske površine (22,3 miliona kvadratnih kilometara što predstavlja jednu šestinu planete), preko 280 miliona ljudi živi na ovoj teritoriji (4,4% ukupnog svjetskog stanovništva).

Na ovom prostoru koncentrisano je 40% svjetskih rezervi prirodnog gasa, 20% nafte, 25% uglja, 25% šuma, skoro 11% svjetskih obnovljivih izvora vode i 13% svjetskog obradivog zemljišta. Površina poljoprivrednog zemljišta procenjuje se na 524 miliona hektara, a udio zemalja Zajednice Nezavisnih Država u svjetskoj proizvodnji žitarica dostiže 63%.

Kako je već navedeno, Evroazija je dom mnogih naroda koje su u vjekovnoj međusobnoj interakciji velikih i malih etničkih grupa stvorile civilizacijsku istovjetnost u okvirima jedne države. Zajedničko stanište, administrativni, ekonomski i obrazovni sistem, ruski jezik kao sredstvo međuregionalne i međunarodne komunikacije stvorili su unikatnu civilizacijsku sredinu u centru evroazijskog kontinenta.

Prema mišljenju mnogih stručnjaka, ove kulturno-civilizacijske karakteristike na bivšem sovjetskom prostoru očuvale su se do danas bez mnogo političkih napora.

Istorijski korijeni evroazijstva

U okviru evroazijskog učenja izdvojilo se više pravaca. smatramo da je neophodno pomjenuti „klasični pravac“ čiji su predstavnici „očevi osnivači“ evroazijstva, (evroazijstvo Lava Gumiljova), „neoevroazijstvo“ koje se javilo krajem prošlog vijeka i „pragmatično evroazijstvo“ koje se formira u savremenosti.³

Idejni i istorijski koreni evroazijstva oblikovani su u XIX veku u radovima slavenofila Nikolaja Danilevskog (Николай Данилевский) i drugih, i imali su svoje uspone i padove

² Danilevski, Nikolaj, Rusija i Evropa, Dosije, Beograd, 2007.

Đukanović, Dragan; Gajić, Dejan, Evroazijske bezbednosne integracije i bezbednost Balkana i Srbije, Međunarodni problemi, Beograd, 2012.

³ Đurković, Miša, „Lav Gumiljev i savremeno evroazijstvo“, Kultura polisa, br. 23, Beograd, 2014.

tokom XX veka. Evroazijski pokret nastao je ranih dvadesetih godina prošlog veka u određenom delu ruske emigracije. Najistaknutijim predstavnicima klasičnog evroazijstva smatraju se knez Nikolaj Trubecki, filolog i lingvista, i Petar savicki, ekonomista i geograf. suština učenja klasičnih evroazijaca je u specifičnom pogledu na svet i odnose Rusije sa Zapadom.

Prema njihovom tumačenju, Rusija je predstavljena kao posebna civilizacija koja je nastala između Evrope i Azije i predstavlja posebno „mesto razvoja“. Klasično evroazijstvo može se posmatrati više kao kulturni i geografski koncept, ponekad poetski. ono je identifikovalo Rusiju kao treći kontinent u starom svetu, koji ne pripada ni evropskoj ni azijskoj kulturi. Prema ovakvom tumačenju, važna karakteristika evroazijstva je otvorenost ka tursko-mongolskom svetu, odnosno priznanje tursko-mongolskog kulturno-istorijskog nasleđa kao ruskog.

Koncepcija Gumiljova može da se svede na sljedeće osnovne odredbe: etničke grupe su prirodne pojave koje se stvaraju kao posledica strastvenog impulsa i koje za obezbeđenje svoje egzistencije stvaraju neophodne društvene institucije, uključujući i države. Prema Gumiljovu, ujedinjavanje Evroazije bilo je posledica izlaza na historijsku arenu novog etnosa koji je imao dovoljno strastvenosti da stvori optimalne geopolitičke uslove za državnost.

U tim slučajevima, kada se radi o političkoj i ekonomskoj integraciji, koncept evroazijstva može se odnositi na teritoriju zemalja Zajednice Nezavisnih Država sa neprikosnovenom dominacijom Rusije na ovom prostoru. Suština neoevroazijske ideje je isticanje specifičnog geokulturnog genotipa, formiranog na prostoranstvu Evroazije, evropskog i azijskog dela Rusije i ostalih istočno-evropskih i evroazijskih naroda.

U čemu se ogleda bliskost i specifičnost u promociji evroazijskih integracija

To je platforma, koja polazeći od kulturne i duhovne bliskosti, pre svega, slovenskih i pravoslavnih naroda, a onda i njima srodnih naroda, ističe potrebu njihove saradnje, povezivanja i integracije u cilju bržeg razvoja, ali i otpora neoimperijalnoj globalizaciji sveta pod dominacijom SAD-a.

Kada je reč o savremenom konceptu evroazijske ideje, može se reći da najvažniju ulogu u promociji evroazijskih integracija imaju tzv. novi univerzalni principi. Predsednik Republike Kazahstan, Nursultan Nazarbajev (Нурсултан Абишевич Назарбаев) bio je prvi koji je u potpunosti formulisao principe evroazijskih integracija koji su prerasli u teoriju „pragmatičnog evroazijstva“.⁴

Nazarbajev je svoj strateški koncept predstavio na jednoj konferenciji na državnom univerzitetu „Lomonosov“ u Moskvi kojom prilikom je posebno naglasio da je: „sazrela neophodnost za prelazak na kvalitativno novi nivo međudnosa naših zemalja na osnovu novog međudržavnog sjedinjavanja, formiranog na principima dobrovoljnosti i ravnopravnosti.

Takvo sjedinjavanje moglo bi da postane Evroazijski savez.“¹³ Prema njegovoj zamisli, Evroazijski savez predstavljao bi savez ravnopravnih nezavisnih država u kome bi se ostvarivali nacionalno-državni interesi svih uz korišćenje ukupnih zajedničkih potencijala. osnovu za prisajedinjenje ovom savezu predstavljale bi ekonomske veze država. Takođe, njegov projekat je podrazumevao da se Evroazijski savez izgradi na drugačijim principima od onih na kojima počiva Zajednica nezavisnih država.

⁴Đurković, Miša, „Lav Gumiljev i savremeno evroazijstvo“, Kultura polisa, br. 23, Beograd, 2014.

Po analogiji sa Evropskom unijom, projekat Evroazijskog saveza predviđao je stvaranje nadnacionalnih institucija koje bi imale dva osnovna zadatka: stvaranje zajedničkog ekonomskog prostora i obezbeđenje zajedničke odbrambene politike. Nazarbajev je naglasio da pitanja „koja se tiču suvereniteta, unutrašnjeg državno-političkog uređenja, spoljnopolitičke aktivnosti svake zemlje učesnice ostaju neprikosnovene i pretpostavljaju princip nemešanja u unutrašnje poslove drugih država.“¹⁴ ovim je Nazarbajev hteo da naglasi da nema govora o nekoj novoj saveznoj državi, već da je reč o čisto ekonomskoj integraciji nezavisnih država.

Međutim, ova inicijativa, u vreme kada je bila prezentovana, nije naišla na razumevanje kod ostalih političkih lidera zemalja Zajednice Nezavisnih Država. Novi impuls evroazijskoj inicijativi dao je ruski predsednik Vladimir Putin, koji je u svom autorskom članku „Novi integracijski projekat za Evroaziju – budućnost koja se rađa danas“ najavio stvaranje evroazijske unije.⁵

U svom radu, Putin je naglasio sledeće: „Mi predlažemo novi model moćnog nadnacionalnog saveza koji je sposoban da postane jedan od polova savremenog sveta i pritom igra ulogu mosta između Evrope i dinamičnog Azijsko-pacifičkog regiona.“ Ubrzo nakon autorskog članka predsednika Rusije, pojavili su se i autorski članci predsednika Nazarbajeva i predsednika Lukašenka koji su podržali stavove svog ruskog kolege.

Specifičnost evroazijske ekonomske integracije u odnosu na Evropsku uniju

Pragmatično evroazijstvo je u najvećoj meri usmereno na mehanički proces ekonomske integracije i u mnogim oblastima koristi iskustva Evropske unije. Može se reći da je ova teorija nastavak razvoja i primene zapadno-evropskih integracija i samim time se razlikuje od prethodno navedenih varijanti evroazijstva koje su pre svega ideološke. osnovni principi pragmatičnog evroazijstva mogu se sumirati u nekoliko teza:

Prvo, Integracija nije cilj, već sredstvo za rešavanje fundamentalnih zadataka koji stoje pred zemljama članicama: modernizacija privreda, postizanje optimalnog mesta u međunarodnoj podeli rada, postizanje međunacionalnog i međureligioznog mira.

Drugo, Da bi se obezbedila dugoročna stabilnost, potrebna je „integracija odozdo“ – koncentracija uzajamno korisnih tokova robe, usluga, rada i kapitala. Ključni faktori stabilnosti mogu postati multinacionalne kompanije i holdinzi koje imaju mešovitu aktivnu u nekoliko zemalja buduće Evroazijske unije.

Treće, Realizacija principa subsidijarnosti je deo zajedničkog pragmatičnog pristupa izgradnje integracionih institucija.

Četvrto, Integracija bi trebalo da obuhvati najmanje tri najvažnije oblasti međudržavne i međunarodne saradnje: ekonomiju, bezbednost i društveno-kulturne odnose. Ulaganje u društveno-kulturnu sferu, kao što je saradnja u obrazovanju ili očuvanje vrednosti ruskog jezika, predstavlja neophodan faktor profitabilnosti u dugoročnom periodu. Ipak, pragmatičan pristup evroazijstvu naglašava prvostepeni značaj privrede kao osnove integracije.

Peto, Granice integracijskog projekta ne bi trebalo da budu ograničene sovjetskom prošlošću. Evroazijska kontinentalna integracija, kombinujući zapadne i istočne vektore, usmerena je na razvoj otvorenog regionalizma u Evroaziji, pri čemu postsovjetske zemlje mogu postati „lokomotiva razvoja“ i glavni korisnici razvoja. Razvoj dublje saradnje sa partnerima na evroazijskom kontinentu zahteva fleksibilan i pragmatičan pristup.

⁵ Danilevski, Nikolaj, Rusija i Evropa, Dosije, Beograd, 2007.

Đukanović, Dragan; Gajić, Dejan, Evroazijske bezbednosne integracije i bezbednost Balkana i Srbije, Međunarodni problemi, Beograd, 2012.

Pragmatično evroazijstvo tako predstavlja „ideologiju otvorenog regionalizma, koja nije okrenuta sebi i zasniva se na razumevanju potrebe za udruživanjem sa partnerima na kontinentu (Evroazija) kako na Zapadu tako i na Istoku.“

Kao politička ideja, predložena od strane Nursultana Nazarbajeva, evroazijska inicijativa je danas osnova međunarodnog projekta Evroazijske unije, koja se u prvoj etapi formiranja sastoji od Kazahstana, Rusije i Belorusije dok se u budućnosti očekuje da se pridruže i ostale zemlje Zajednice Nezavisnih Država.

Od kada seže geneza evroazijskih integracija

Proces evroazijskih integracija praktično započinje nakon raspada sovjetskog saveza. Raspadom SSSR-a, a time i jedinstvenog političkog, bezbednosnog i ekonomskog sistema, ispostavilo se da novonastale nezavisne države nisu bile u stanju da samostalno dostignu nove, više standarde. U takvim okolnostima, 21. decembra 1991. godine, formirana je Zajednica Nezavisnih Država.

U narednom periodu, u okviru Zajednice, potpisano je više sporazuma: Dogovor o kolektivnoj bezbednosti (DKB) iz 1992. godine, sporazumi o Carinskoj uniji između Kazahstana, Belorusije i Rusije iz 1995. godine, sporazum o saveznoj državi Belorusije i Rusije, sporazum o Carinskoj uniji i Zajedničkom ekonomskom prostoru 1999. godine.²⁰ U Taškentu, 15. maja 1992. godine, potpisan je Dogovor o kolektivnoj bezbednosti (DKB).

Ipak, pragmatičan pristup evroazijstvu naglašava prvostepeni značaj privrede kao osnove integracije.

Granice integracijskog projekta ne bi trebalo da budu ograničene sovjetskom prošlošću. Evroazijska kontinentalna integracija, kombinujući zapadne i istočne vektore, usmerena je na razvoj otvorenog regionalizma u Evroaziji, pri čemu postsovjetske zemlje mogu postati „lokomotiva razvoja“ i glavni korisnici razvoja. Razvoj dublje saradnje sa partnerima na evroazijskom kontinentu zahteva fleksibilan i pragmatičan pristup.

Pragmatično evroazijstvo tako predstavlja „ideologiju otvorenog regionalizma, koja nije okrenuta sebi i zasniva se na razumevanju potrebe za udruživanjem sa partnerima na kontinentu (Evroazija) kako na Zapadu tako i na Istoku.“

Kao politička ideja, predložena od strane Nursultana Nazarbajeva, evroazijska inicijativa je danas osnova međunarodnog projekta Evroazijske unije, koja se u prvoj etapi formiranja sastoji od Kazahstana, Rusije i Belorusije dok se u budućnosti očekuje da se pridruže i ostale zemlje Zajednice Nezavisnih Država.

Proces evroazijskih integracija praktično započinje nakon raspada sovjetskog saveza. Raspadom sssR-a, a time i jedinstvenog političkog, bezbednosnog i ekonomskog sistema, ispostavilo se da novonastale nezavisne države nisu bile u stanju da samostalno dostignu nove, više standarde. U takvim okolnostima, 21. decembra 1991. godine, formirana je Zajednica Nezavisnih Država.

U narednom periodu, u okviru Zajednice, potpisano je više sporazuma: Dogovor o kolektivnoj bezbednosti (DKB) iz 1992. godine, sporazumi o Carinskoj uniji između Kazahstana, Belorusije i Rusije iz 1995. godine, sporazum o saveznoj državi Belorusije i Rusije, sporazum o Carinskoj uniji i Zajedničkom ekonomskom prostoru 1999. godine.

U Taškentu, 15. maja 1992. godine, potpisan je Dogovor o kolektivnoj bezbednosti (DKB).²¹ Inicijator i lider za stvaranje Dogovora o kolektivnoj namera ovog projekta je bila ubrzanje sporih integracionih procesa između četiri ključne zemlje Zajednice Nezavisnih Država. formiranje Jedinstvenog ekonomskog prostora imalo je za cilj postizanje tzv. „četiri slobode“, odnosno slobodno kretanje dobara, kapitala, usluga i ljudi u okviru jedinstvenog ekonomskog prostora.

Mada je Ukrajina, umeđuvremenu, odlučila da se povuče iz projekta, temelji za JEP su postavljeni i proces integracije je nastavljen. Na neformalnom samitu EAEZ-a, avgusta 2006. godine, odlučeno je da Belorusija, Kazahstan i Rusija pojačaju napore usmerene na uspostavljanje Carinske unije, dok bi se Kirgistan i Tadžikistan pridružili organizaciji čim se steknu uslovi za to.²⁷ Na osnovu ovih dogovora, sporazum o osnivanju Zajedničke carinske teritorije i formiranju Carinske unije između Belorusije, Kazahstana i Rusije u okviru EAEZ potpisan je oktobra 2007. godine.

Značajnija obilježja evroazijske ekonomske unije (zajednice)

Evroazijska ekonomska zajednica zauzima teritoriju od 20,374 miliona kvadratnih kilometara, na kojoj živi oko 180 miliona ljudi, što čini 2,7% svetske populacije, sa oko 3,5% svetskog bruto proizvoda. Zajednica raspolaze moćnim mineralno-sirovinskim potencijalom, sa trenutnim rezervama nafte od 9%, gasa 25%, uglja 23%, elektroenergetskim resursima 5,5%, proizvodnjom čelika 5,4%, pšenice 5,7%. Po rezervama industrijskog urana, platine, zlata, srebra, cirkona, molibdena, retkih metala i drugih nalazišta, Zajednica zauzima od 1. do 3. mesta u svetu.

EAEZ raspolaze ovlašćenjima, koja su na nju prenele strane ugovornice, saglasno sporazumu o osnivanju. Ugovorne strane ostaju suvereni i ravnopravni subjekti međunarodnog prava (čl. 1. st. 2. sporazuma).³⁰ Stupanjem na snagu sporazuma o osnivanju, ranije zaključeni ugovori između strana ugovornica, kao i odluke organa dotadašnjih oblika međusobne integracije ostaju na snazi u delovima koji ne protivreče samom sporazumu. Organizacija je osnovana u skladu sa načelima oUN i normama međunarodnog prava i raspolaze međunarodno-pravnim subjektivitetom. Evroazijsku ekonomsku zajednicu odlikuje strukturiran sistem institucija i organa, sa pratećim mehanizmom donošenja i sprovođenja odluka. saglasno članu 3. sporazuma o osnivanju,³¹ radi ispunjavanja zadataka i ciljeva Evroazijske ekonomske zajednice, ustanovljeni su sledeći osnovni organi:

Međudržavni savjet šefova država i vlada razmatra osnovna pitanja zajednice u vezi sa zajedničkim interesima država, određuje strategiju i perspektive integracije i donosi odluke u cilju ostvarivanja ciljeva EAEZ. savet se sastaje na nivou šefova država najmanje jednom godišnje, a na nivou šefova vlada – najmanje dva puta godišnje. savet EAEZ donosi odluke konsenzusom. odluke su obavezujuće za sve države članice Zajednice. Izvršenje odluka nastaje kroz usvajanje potrebnih nacionalnih pravnih akata u skladu sa nacionalnim zakonodavstvima država članica.

Integracioni komitet je stalni organ Evroazijske ekonomske zajednice. U sastav komiteta ulaze zamenici predsednika vlada država članica. Glavni zadaci ovog tela su: obezbeđenje rada organa EAEZ, priprema predloga dnevnog reda za sednice Međudržavnog saveta, i nacrti odluka i dokumenata, praćenje sprovođenja odluka donetih od strane Međudržavnog saveta. Komitet se sastaje najmanje četiri puta godišnje. U ovom telu, odluke se donose dvotrećinskom većinom. Broj glasova u Integracionom komitetu odgovara doprinosu svake države u budžetu Zajednice: Rusija – 40 glasova, Belorusija – 15 glasova, Kazahstan – 15 glasova, Kirgistan – 7, 5 glasova i Tadžikistan – 7,5 glasova.

Međuparlamentarna skupština je organ parlamentarne saradnje u okviru Evroazijske ekonomske zajednice koji razmatra pitanja usklađivanja nacionalnih zakonodavstava i usklađivanje sa sporazumima u okviru EAEZ, a za postizanje ciljeva Zajednice. skupština EAEZ formirana je od parlamentaraca koji su delegirani od strane nacionalnih parlamenata

država članica Zajednice i to: iz Rusije – 42 poslanika, Belorusije – 16 poslanika, iz Kazahstana – 16 poslanika, iz Kirgistan – 8 poslanika i Tadžikistana 8 poslanika.⁶

Sud Evroazijske ekonomske zajednice, prema članu 8. sporazuma o osnivanju EAEZ, ovo telo: obezbeđuje jednaku primenu međunarodnih ugovora država članica, razmatra ekonomske sporove između država članica Carinske unije i Zajedničkog ekonomskog prostora i pravnih lica. sastav suda čine najviše dva predstavnika iz svake države članice. sudije imenuje Međuparlamentarna skupština na predlog Međudržavnog saveta (na nivou šefova država) na period od šest godina.

Osnivanje Evroazijske banke i njen ekonomski značaj

Evroazijska banka za razvoj (rus. Евразийский банк развития) je međunarodna finansijska organizacija osnovana 2006. godine s ciljem da pomogne ekonomski rast država članica kao i širenje trgovačko- ekonomskih veza među njima i razvoj integracionih procesa na evroazijskom prostoru putem investicione delatnosti.

Banka je osnovanapotpisivanjem sporazuma o osnivanju Evroazijske banke za razvoj između Rusije i Kazahstana u Astani. Pored država osnivača, članice Banke su i ostale države članice Evroazijske ekonomske zajednice. osnovni organ EABR je savet koga čine predstavnici država članica. Evroazijska banka za razvoj od 2007. godine ima status posmatrača pri Ujedinjenim nacijama, a od 2008. godine status posmatrača pri Evroazijskoj ekonomskoj zajednici.

Glavni ciljevi i zadaci Evroazijske banke za razvoj su: privlačenje novih država članica, finansijski investicioni projekti koji imaju integracioni efekat, pružanje tehničke podrške u realizaciji projekata koji imaju integracioni efekat, sprovođenje istraživanja u vezi sa pitanjima ekonomske integracije i obezbeđivanje uravnotežene diversifikacije investicionog portfolija po regionima država članica.

Glavni rezultat koji je ostvaren od osnivanja banke do danas je završetak procesa priznavanja banke kao međunarodne finansijske institucije za razvoj koja se specijalizovala za regionalne integracije. Banka finansira investicione projekte u državama članicama sa opštom sumom od više od 4,5 milijardi dolara. ovlašćeni kapital banke je veći od 1,5 milijardi američkih dolara i formiran je od uloga država članica i to: Rusija - 1 milijarda, Kazahstan – 500 miliona, Belorusija – 15 miliona, Tadžikista - 500 hiljada, Jermenija – 100 hiljada i Kirgizija - 100 hiljada dolara. sedište Evroazijske banke za razvoj se nalazi u Alma-ati u Kazahstanu, a ima predstavništva u Moskvi, Astani, Dušanbeu, Jerevanu, Minsku i Biškeku, kao i filijalu u sankt-Peterburgu

Ključni zadaci i ciljevi Evroazijske ekonomske zajednice su: Uspostavljanje režima slobodne trgovine na osnovama jedinstvenih carinskih tarifa i jedinstvenog sistema mera netarifnog regulisanja; Izgradnja opštih pravila trgovine robom i uslugama i njihovog plasmana na druga tržišta; Uvođenje jedinstvenog postupka kontrole valutnih operacija; Uspostavljanje usaglašenog zajedničkog sistema carinskog regulisanja; Donošenje i realizacija zajedničkih programa ekonomskog i socijalnog razvoja; stvaranje jednakih mogućnosti i uslova za obavljanje industrijske i preduzetničke delatnosti; formiranje zajedničkog tržišta transportnih usluga i jedinstvenog transportnog sistema; formiranje zajedničkog tržišta energetskih usluga; Uspostavljanje jednakih mogućnosti za pristup stranim ulaganjima na tržišta zemalja-članica; obezbeđenje jednakih prava građanima država-članica u sticanjuobrazovanja i medicinske pomoći na celoj teritoriji Zajednice; Zbližavanje i harmonizacija nacionalnih zakonodavstava;

⁶Đurković, Miša, „Lav Gumiljev i savremeno evroazijstvo“, Kultura polisa, br. 23, Beograd, 2014.

obezbeđenje koordinacije pravnih sistema država-članica u cilju uspostavljanja zajedničkog pravnog prostora na nivou Zajednice.

Poseban strateški zadatak Zajednice je da, pored uspostavljanja režima slobodne trgovinske razmene, ustanovi jedinstven postupak utvrđivanja pozicije država-članica u odnosima sa svetskom trgovinskom organizacijom (World Trade Organization-WTO- STO). U skladu sa ovim, važno je napomenuti da sporazumi, koji su u vezi sa ekonomskim pitanjima, u okviru Zajednice moraju biti u skladu sa uslovima koje propisuje sTo. Rusija je članica ove organizacije od 2012. godine i stoga je u obavezi da ispuni vodeći princip sTo da svi propisi u okviru Jedinstvenog ekonomskog prostora moraju da odgovaraju pravilima sTo. Iako Kazahstan i Belorusija još uvek nisu članice svetske trgovinske organizacije, smatra se da na ovaj način mogu da modernizuju svoje ekonomije.

Evroazijska ekonomska zajednica je primer dinamične savremene regionalne integracije, koja se zasniva na već poznatim modelima ekonomske grupacije država. Tvorci i nosioci realizacije takve ideje je vide kao „lokomotivu“ privredne integracije na prostoru Zajednice Nezavisnih Država, a ne kao politički klub. Zajedničko tržište omogućilo je da se u periodu od 2010. do 2012. godine poveća trgovinska razmena država članica sa 45 na 68,5 milijardi dolara. Što se tiče obima uzajamne trgovine zemalja članica Carinske unije i Jedinstvenog ekonomskog prostora u 2013. godini iznosio je 64.1 milijardi dolara (94,5% u odnosu na 2012), za prvi kvartal 2014. godine - 13.2 milijardi dolara (87,4%). Ukupna BDP u 2012-2014. godine povećana je sa 2,3 triliona dolara na 2,7 triliona dolara.

Carinska unije i Jedinstveni ekonomski prostor

Na samitu Višeg evroazijskog ekonomskog saveta oktobra 2013. godine u Minsku, tri strane su se dogovorile da će od 2015. godine zaživeti Evroazijska Ekonomska Unija (rus. Евразийский экономический союз– ЕАЭС). U okviru EAEZ traga se za efikasnijim modelom integracionih struktura što je bio osnov za zaključivanje sporazuma o Carinskoj uniji i Jedinstvenom ekonomskom prostoru.

Carinska unija, kako je već navedeno, osnovana je potpisivanjem sporazuma o osnivanju Carinske unije 6. oktobra 2007. godine u Dušanbeu. Najviši organ Carinske unije bio je Međudržavni savet šefova država i vlada. U skladu sa osnivačkim sporazumom, formiran je nadnacionalni organ – Komisija carinskog saveza kao stalni regulatorni organ.

U okviru ovog tela, glasovi zemalja članica bili su raspoređeni proporcionalno i to: 57% Rusija, 21.5 % Kazahstan i 21.5 % Belorusija. Odluke su se donosile dvotrećinskom većinom, pri čemu ruska strana nije mogla biti preglasana. funkcije Komisije bile su: izvršavanje odluka višeg organa Carinske unije – Međudržavnog saveta na nivou šefova država i vlada; praćenje sprovođenja međunarodnih sporazuma o Carinskoj uniji; preporuke za vrhovni organ Carinske unije o formiranju i funkcionisanju Carinske unije.

Potpisivanjem sporazuma o Evroazijskoj ekonomskoj komisiji 18. novembra 2011. godine, ovlašćenja Komisije carinskog saveza prešla su na novoosnovani organ, označio je prestanak rada Komisije carinskog saveza.

Na osnovu paketa od 17 sporazuma, koji su krajem 2010. godine potpisale države članice Carinske unije, od 1. januara 2012. godine na snazi je Jedinstveni ekonomski prostor (JEP). od 1. februara 2012. godine počela je sa radom Evroazijska ekonomska komisija – stalni aktivni regulatorni organ Carinske unije i Jedinstvenog ekonomskog prostora čije su odluke obavezujuće za države članice CU/JEP.

Značajnija uloga Evroazijske ekonomske komisije

Osnovni zadatak Evroazijske ekonomske komisije, kao regulatornog organa Jedinstvenog ekonomskog prostora je priprema jedinstvenog međunarodnog ugovora o savezu (koji je potpisan 29. maja 2014. godine u Astani). Najviši organ Komisije je savet koga čine zamenici predsednika Vlada tri zemlje članice koji odluke donose konsenzusom. Kolegijum Komisije čine po tri ministra iz svake zemlje članice (ukupno devet) i odluke donose kvalifikovanom (dvotrećinskom) većinom ili konsenzusom.

U Komisiji postoje 23 departmana za određene oblasti saradnje i 17 konsultativnih odbora koje čine eksperti iz zemalja članica. odluke koje donosi Komisija kao nadnacionalni organ su direktno obavezujuće za države članice. Pored ovih organa u okviru Komisije postoji i tzv. „biznis dijalog“ – forum privrednika iz Rusije, Belorusije i Kazahstana koji ima za cilj poboljšanje konkurentne sposobnosti. od pristupanja Rusije svetskoj trgovinskoj organizaciji, Komisija funkcioniše u skladu sa pravilima WTO.

Pored izrade predloga normativne osnovesaradnje Komisija, u ime Carinske unije, vodi pregovore o pristupanju integracijama zainteresovanih zemalja (Kirgizija i Jermenija), kao i o uspostavljanju režima o slobodnoj trgovini sa Carinskom unijom zainteresovanih zemalja (Vijetnam, Novi Zeland, države Evropske asocijacije za slobodnu trgovinu). sistem ekonomskih „pravila igre“ biće dopunjen zajedničkom viznom i migracionom politikom.

Kako je već ranije navedeno, na postsovjetskom prostoru jedina kolektivna struktura u Evroaziji koja ima vojnu komponentu je organizacija Dogovora o kolektivnoj bezbednosti. Po sastavu i broju država članica, ODKB se poklapa sa EAEZ. sličnost sastava ove dve organizacije ogleda se na sledeći način: prećutno priznanje političkog i ekonomskog vođstva Rusije na postsovjetskom prostoru pa se može zaključiti da ove dve organizacije predstavljaju dva stuba buduće Evroazijske ekonomske unije.

Evroazijska ekonomska unija je međunarodna ekonomska organizacija koja je formirana na osnovi Carinske unije i Jedinstvenog ekonomskog prostora između Belorusije, Rusije i Kazahstana u okviru EAEZ i koja bi trebalo da postane operativna od 1. januara 2015. godine. smatra se da će EAEU u mnogim aspektima biti slična Evropskoj uniji, uključujući i njene kriterijume stabilnosti navedene u Ugovoru iz Mastrohta.

Obim uzajamne trgovine zemalja članica Carinske unije i zajedničkog ekonomskog prostora u 2013. godini iznosio je 64.1 milijardi dolara (94,5% u odnosu na 2012), za prvi kvartal 2014. godine –13.2 milijardi dolara (87,4%). Ukupna BDP u 2012–2014. povećana je sa 2,3 triliona dolara na 2,7 triliona dolara.

Evroazijska ekonomska unija prostire se na 20,229,248 km² naspram 4,324,782 km² koliko zauzima Evropska unija. Drugim rečima, Evroazijska ekonomska unija je, po površini zemalja koje ulaze u njen sastav, oko 4,7 puta veća od površine Evropske unije. Istovremeno, po broju stanovnika, Evroazijska ekonomska unija zaostaje za Evropskom unijom, 2,9 puta (EU- 505,6 miliona stanovnika, EAEU – 172,9). Bruto društveni proizvod zemalja EU 2013. godine bio je 17,35 triliona dolara naspram 2,39 triliona EAEU.

Šefovi država Belorusije, Rusije i Kazahstana potpisali su 29. maja 2014. godine u Astani Ugovor o osnivanju Evroazijske ekonomske unije. Ostale države Evroazijske ekonomske zajednice – Jermenija i Kirgizija trebalo bi da postanu članice kada se stvore uslovi za njihovo pristupanje. saglasno članu 4. Ugovora o osnivanju EAEU osnovni ciljevi Unije su: „stvaranje uslova za održivi ekonomski razvoj država članica u cilju poboljšanja životnog standarda svojih građana; želja da se stvori jedinstveno tržište roba, usluga, kapitala i radne snage u okviru Unije; sveobuhvatna modernizacija, saradnja i konkurentnost nacionalnih ekonomija u uslovima globalne ekonomije“.

Radi ispunjavanja ciljeva EAEU, članom 8. osnivačkog Ugovora uspostavljaju se sledeći organi Unije: Vrhovni Evroazijski ekonomski savet (Vrhovni savet) je najviši organ

Unije. Čine ga šefovi država članica. osnivačkim Ugovorom predviđeno je da se Vrhovni savet sastaje najmanje jednom godišnje. savet razmatra osnovna pitanja Unije u vezi sa zajedničkim interesima država, određuje strategiju, pravac i perspektive integracije i donosi odluke u cilju ostvarivanja ciljeva EAEU. Dalje, odobrava sastav odbora Komisije daje zadatke članovima odbora Komisije i obustavlja im ovlašćenja; imenuje predsednika odbora Komisije i odlučuje o prevremenom prekidu njegovih ovlašćenja; imenuje sudije suda Unije; odobrava Pravilnik evroazijske Ekonomske komisije; odobrava budžet Unije, Uredbe o budžetu evroazijske ekonomske unije i izveštaj o budžetu Unije; određuje veličinu (udeo) procenta država članica budžetu Unije itd. Vrhovni savet donosi odluke konsenzusom i odluke su obavezujuće za sve države (čl. 11. i 12. Ugovora).

Evroazijski međudržavni savet (Međudržavni savet) čine šefovi vlada država članica Unije. Ugovorom je predviđeno da se ovaj organ sastaje po potrebi, najmanje dva puta godišnje. Za rešavanje hitnih pitanja Unije, na inicijativu bilo koje države članice ili Predsednika Međudržavnog saveta mogu se sazivati vanredne sednice Međudržavnog saveta. sednicama Međudržavnog saveta rukovodi Predsednik Međudržavnog saveta koji pored ove aktivnosti obavlja i sledeće: organizuje rad Međudržavnog saveta, realizuje opšte upravljanje u pripremi pitanja podnetih na razmatranje Međudržavnom savetu.⁷

Zasedanjima Međudržavnog saveta mogu učestvovati, po pozivu Predsednika Međudržavnog saveta, članovi saveta Komisije, Predsednik Kolegijuma Komisije i druga pozvana lica. spisak učesnika i format sednice određuje Predsednik Međudržavnog saveta uz saglasnost ostalih članova Međudržavnog saveta. Dnevni red sednica utvrđuje Komisija na osnovu predloga država članica.

Evroazijska ekonomskakomisija (Komisija, EEK) je stalni upravni organ EAEU koji se sastoji od saveta i Kolegijuma (čl. 18 st. 1. Ugovora). osnovni zadaci Komisije su da obezbedi uslove funkcionisanja i razvoja Unije, kao i razrada predloga u oblasti ekonomske integracije u okviru Unije (čl. 1. st. 2. Uredbe o Evroazijskoj ekonomskoj komisiji).⁴⁶ Komisija obavlja svoje aktivnosti na osnovu sledećih principa: 1) obezbeđenja uzajamne koristi i ravnopravnosti uzimajući u obzir nacionalne interese država članica; 2) ekonomske opravdanosti donetih odluka; 3) dostupnosti, transparentnosti i objektivnosti (čl. 2. Uredbe o EEK).⁴⁷ Komisija donosi odluke, direktive i preporuke. odluke, direktive i preporuke saveta donose se konsenzusom dok se odluke, direktive i preporuke Kolegijuma donose ili dvotrećinskom većinom ili konsenzusom. Vrhovni savet definiše listu osetljivih pitanja o kojima se odlučuje konsenzusom Kolegijuma Komisije. sedište Komisije je u Moskvi.

Sud Evroazijske ekonomske unije je stalni sudski organ Unije (sud Unije). sedište suda je u Minsku, Belorusija.

Predsedavanje Vrhovnim savetom, Međudržavnim savetom i Komisijom vrši se na osnovu rotacije država članica prema ruskom azbučnom redu od strane jedne države članice u toku jedne kalendarske godine, bez prava produženja.

Ono što je novo u vezi sa EAEU u odnosu na ranije integracije je formiranje nadnacionalnih organa u kojima svaka država ima jedan glas. Trenutno se radi na pripremi ratifikacije sporazuma o osnivanju Evroazijske ekonomske unije u parlamentima država članica.

⁷Đurković, Miša, „Lav Gumiljev i savremeno evroazijstvo“, Kultura polisa, br. 23, Beograd, 2014.

GENEZA STVARANJA EVROAZIJSKE EKONOMSKE ZAJEDNICE

Kako bi promovisali daljnje ekonomsko usklađivanje i suradnju, Bjelorusija, Kazakstan, Kirgistan, Rusija i Tadžikistan uspostavili su Evroazijsku ekonomsku zajednicu (EGZ), dok se Uzbekistan pridružio 2006. Sporazumom je uspostavljeno zajedničko tržište za države članice. Euroazijska ekonomska zajednica modelirana je prema Europskoj ekonomskoj zajednici.

Dvije zajednice imale su slično stanovništvo, prva 171 milijun, a potonja 169 milijuna. Sporazum Jedinštenog privrednog prostora potpisale su 2003. Bjelorusija, Kazakstan i Rusija, čime je postavljen temelj za nastavak integracijskog procesa prema stvaranju šireg, integriranog jedinstvenog tržišta. Napori ovih država također su pojačani 2006., kako bi se osnovao Evroazijski carinski savez.

Jedinstveno tržište i stvaranje carinskog saveza

Sjednica Vrhovnog vijeća Evroazijskog privrednog vijeća (sastavljenog od čelnika država članica) održava se najmanje jednom godišnje.

Carinski savez Bjelorusije, Kazahstana i Rusije uspostavljen je 1. siječnja 2010. Prioriteti carinskog saveza bili su eliminacija unutarnjih carina, uspostavljanje zajedničke vanjske carinske politike i eliminacija necarinskih prepreka. Pokrenuta je kao prvi korak prema obrazovanju šireg jedinstvenog tržišta inspiriranog Europskom unijom, no bez pretenzija na političku integraciju, s ciljem stvaranja saveza među državama bivšeg SSSR-a. Države članice planirale su nastaviti ekonomsku integraciju uz obećanje da će ukloniti sve carinske granica između njih nakon srpnja 2011.

Ruski predsjednik vlade Vladimir Putin je 2011. najavio podršku ideji Nursultana Nazarbajeva o stvaranju Evroazijskog privrednog saveza. Predsjednici Bjelorusije, Kazahstana i Rusije potpisali su 18. studenog 2011. Deklaraciju o evroazijskoj privrednoj integraciji kojom su za cilj postavili uspostavljanje Evroazijskog privrednog saveza do 2015. Države članice osnovale su zajedničko povjerenstvo kako bi potaknule bliže ekonomske veze.

Tri države su 1. siječnja 2012. uspostavile Jedinstveni privredni prostor kojim je osigurano učinkovito funkcioniranje jedinstvenog tržišta dobara, usluga, kapitala i rada te kojim je uspostavljena usklađena industrijska, prometna, eregetska i poljoprivredna politika.

Sporazum je uključivao plan za buduću integraciju te je uspostavio Evroazijsko privredno povjerenstvo, modelirano prema Europskoj komisiji. Evroazijsko privredno povjerenstvo služi kao regulacijska agencija za Evroazijski carinski savez, Jedinstveni privredni prostor i Evroazijski privredni savez.

Predsjednici triju država, Lukašenko, Nazerbajev i Vladimir Putin, 29. svibnja 2014. potpisali su ugovor o osnivanju Evroazijskog privrednog saveza u kazakstanskom glavnom gradu Astani. Evroazijski savez počeo je djelovati od 1. siječnja 2015.

Prilikom potpisivanja ugovora, Nazerbajev je istaknuo kako je Evroazijski savez prije svega privredni savez koji ne će zadirati u suverenost država članica. Pristupanje Evroazijskom savezu najavili su Armenija i Kirgistan.

Evroazijski privredni savez

Predsjednici Kazakstana, Bjelorusije i Rusije potpisali su Ugovor o Evroazijskom privrednom savezu 29. svibnja 2014., a na snagu je stupio 1. siječnja 2015. Predsjednici Armenije i Kirgistanata također su bili prisutni ceremoniji potpisivanja. Ruski predsjednik

Vladimir Putin izjavio je da je taj dan "stvorenno moćno, privlačno središte privrednog razvoja, veliko regionalno tržište koje ujedinjuje više od 170 milijuna ljudi".

Kazački političari istaknuli su da Evroazijski privredni savez nema namjeru biti politički blok, već isključivo privredni savez. Bakichan Sagintajev, prvi zamjenik predsjednika vlade Kazakstana i vodeći pregovarač, rekao je da se "ne stvara politička organizacija, već isključivo ekonomski savez". Nadalje je izjavio da stvaranje EGS-a predstavlja "pragmatična sredstva za dobivanje prednosti".

Naveo je da se Kazakstan "ne miješa u ono što radi Rusija" niti da "Rusija može reći koju politiku vanjsku politiku će voditi Kazakstan". Do listopada je ugovor dobio parlamentarno odobrenje sve tri države. Ugovor o proširenju EGS-a potpisan je s Armenijom 9. listopada. Kirgistan je potpisao putokaz za pristupanje i plan za potpisivanje ugovora 23. prosinca 2014., što će ga učiniti punopravnim članom u Evroazijskom savezu.⁸

ZNAČAJNIJA OBILJEŽJA ZONE SLOBODNE TRGOVINE

Zona slobodne trgovine

- Vijetnam (od 25. maja 2015. god.)
- Srbija (sporazum na snazi od 1. oktobra 2019, potpisan 25. oktobra 2019. god.)

U pregovorima

- Egipat i EAES dogovorili su se o uspostavljanju zone slobodne trgovine 27. maja 2015.
- Tajland (1. aprila 2016 god. započeli pregovori o zoni slobodne trgovine)

Kandidati

- Kina
- Evropska unija
- Tunis (U Tunisu vlasti su izrazili želju da se uspostave zonu slobodne trgovine sa evroazijskom ekonomskom unijom)
- Sirija (Članstvo se za sada ne razmatra, već stvaranje slobodne trgovine)
- Indija
- Iran
- Pakistan
- Turska
- Izrael (izrazio želju da uspostavi zonu slobodne trgovine)
- Mongolija (izrazila želju da uspostavi zonu slobodne trgovine).

2010. godina - Kada je u julu 2010. godine stupio je na snagu sporazum o uspostavljanju carinske unije u okviru Evroazijske ekonomske zajednice, u decembru iste godine na samitu Carinske unije EAEU, postignut je dogovor o formiranju Evroazijske ekonomske unije, na osnovu zajedničkog ekonomskog prostora Belorusije, Kazahstana i Rusije.

2011. godina - 9. oktobra šefovi evroazijske ekonomske zajednice dogovorili o pristupanju Kirgistana u Carinsku uniju Rusije, Belorusije i Kazahstana 18. novembra u

⁸ Danilevski, Nikolaj, Rusija i Evropa, Dosije, Beograd, 2007.

Đukanović, Dragan; Gajić, Dejan, Evroazijske bezbednosne integracije i bezbednost Balkana i Srbije, Međunarodni problemi, Beograd, 2012.

Moskvi. Ruski predsjednik Dmitrij Medvedev, predsjednik Belorusije Aleksandar Lukašenko i predsjednik Kazahstana Nursultan Nazarbajev potpisali dokumente za sledeću fazu integracije:

Deklaracija Evroazijske ekonomske integracije govori o prelasku od 1. januara 2012. na sledeći integracioni korak - u zajednički ekonomski prostor, na osnovu normi i principa Svetske trgovinske organizacije i otvoreni u bilo kojoj fazi njenog formiranja do pristupanje drugih država. Krajnji cilj - je stvaranje evroazijske ekonomske unije u 2015. godini. Trenutno je nacrt novog osnovnog dokumenta - ugovor o evroazijske ekonomske unije. Ugovor bi trebalo da bude pripremljen do 1. maja 2014. Godine

2012. godina - Od 2012. tri zemlje Carinske unije počele su da rade na zajedničkom ekonomskom prostoru (CES), ona je formirana da stvori uslove za stabilan i efikasan razvoj privreda ugovornih strana i podizanje životnog standarda stanovništva. Sporazumi punu integraciju Carinske unije, usvojeni su 18. novembra 2011. godine, a počeli su sa radom u julu 2012. godine.

U februaru 2012. godine, predsjednik Državne dume Sergej Nariškin je rekao da je nakon uspostavljanja carinske unije i zajedničkog ekonomskog prostora, navodi partneri nameravaju da nastave sa stvaranjem nacionalnog evroazijskog parlamenta - carinske unije i zajedničkog ekonomskog prostora koji će biti osnovan za formiranje buduće Evroazijske unije.

Dana 20. marta Nariškin je rekao da je "evroazijska međuparlamentarna skupština, ta koja će zameniti interparlamentarne skupštinu Evroazijske ekonomske unije, treba da razviju zakone na osnovu osnovnih pravnih odnosa, i na kraju postane punopravni Evroazijski parlament", "obdaren zakonodavne i nadzorne oblasti sličnim Evropskom parlamentu i formirana na osnovu neposrednih demokratskih izbora "

Dana 17. maja Nariškin je rekao da Rusija, Belorusija i Kazahstan su organizovali radnu grupu za formiranje parlamenta buduće evroazijske unije, da promoviše ovu inicijativu u Minsku i Astani i tu se pridružila predsedavajuća Saveta Federacije Valentina Matvijenko.

19. decembar 2012, savetnik predsednika Rusije Sergej Glaziev izjavio je da uvođenje jedinstvene valute u okviru Evroazijske ekonomske unije razgovarano nekoliko puta, ali nije pozitivna odluka, on je dao sledeću izjavu: U okviru Carinske unije prirodno javlja dominacija rublje, ako se izuzme dolar i evro, koji je još u toku proračuni u velikoj meri na energiji, težina rublje u međusobnoj trgovini tri zemlje izonosi oko 90%.

2013. godina - Dana 3. septembra nakon razgovora na najvišem nivou predsednika Rusije i Jermenije, predsjednik Jermenije Serž Sargasijan objavio odluku svoje zemlje da se pridruži Carinskoj uniji. 16. septembar predsednik ruske Državne Dume Odbora za Zajednicu Nezavisnih Država poslove, evroazijske integracije i veze sa sunarodnicima Leonid Slutski, govoreći na konferenciji za novinare, ponovo je najavio planove o osnivanju evroazijskog parlamenta, položaj koji prema rečima zvaničnika, treba da budu uključeni u Sporazum o Evroazijskoj ekonomskoj uniji. Dana 21. oktobara tokom posete Rusiji, potpredsednik Vlade Sirijske vlade Kadri Džamil rekao je namera njegove zemlje da se pridruži Carinske unije, naglašavajući da zemlja već prikupili sve potrebne dokumente oktobar, na samitu zemalja članica Carinske unije, predsjednik Kazahstana Nursultan Nazarbajev predložio da se raspusti evroazijsku ekonomsku zajednicu i da prihvati Tursku. Prema njegovim rečima, provodim vreme u inostranstvu, on je često čuje zabrinutost da "mi stvaramo Sovjetskog Saveza, ili nešto za Rusiju." "Možda Tursku veliku zemlja, i razgovor završen", - Nazarbajev je predložio predsednicima Rusije i Belorusije.

Dana 11. novembra, Rusija i Kazahstan potpisali su sporazum o dobrosusedstvu i savezu u XXI veku, koji postavlja temelje budućeg strateškog partnerstva između dve zemlje.

ZAKLJUČAK

Evroazijske integracije predstavljaju geografski najveće i energetske najmoćnije ekonomske integracije u XXI veku. Tri inicijalne države članice sadašnje Carinske unije, a i budućeg Evroazijskog ekonomskog saveza – Rusija, Belorusija i Kazahstan, čine 15% površine Zemlje i najveći su proizvođači gasa, nafte, suncokreta i šećerne repe. Međutim jedan broj Mnogi kritičara Evroazijske ekonomske unije vide političke motive i govore o obnovi sovjetskog saveza, što sasvim opravdano negiraju lideri „trojke“.

Sasvim razumljivo da bi naivno bilo obnavljati ili kopirati ono što pripada prošlosti...“ Reč je isključivo o ideji stvaranja najveće svjetske ekonomske i trgovinske integracije u XXI vijeku jedinstvenim tržištem u kome već postoji zona slobodne trgovine od 2013. godine. Tačnije riječ je o novoj integraciji koja je „zasnovana na novoj vrednosnoj, političkoj i ekonomskoj osnovi“. Međutim sa puno argumentacije zasnovane na realnim pretpostavkama može se zaključiti da se, uprkos nepoverenju i skeptičnosti koje dolaze sa Zapada, ne radi o ponovnom uspostavljanju sovjetskog saveza, već da se pod okriljem Ruske federacije u Evroaziji stvara ekonomska zajednica koja će Rusiji (i zemljama članicama) doneti ekonomsku i političku korist i poboljšati njene pozicije u odnosima sa krupnim susedima kao što su EU i dr.

U tom smislu obzirom na postojeće činjenice i stvarna kretanja u savremenim ekonomskim i političkim odnosima kao smjerom kretanja u tekstu zaključaka sa posebnim razlogom obzirom na značenje prezentiramo rečenicu iz autorskog članka Vladimira Putina, u kome se posebno podvlači da je novi savez ustvari otvoren projekat za sve one zemlje koje žele da se pridruže i da to mora biti suverena odluka države u skladu sa njenim dugoročnim nacionalnim interesima.

LITERATURA

1. Mladen M. Bodiroža, Evropska unija, treće izdanje, Glas Srpski, Banja Luka, 2008.
2. Veselin Dršaković i Mimo Drašković, Institucije, poredak i tranzicija, ELIT, ekonomska laboratorija i istraživanje tranzicije, Podgorica, 2013.
3. Miroslav Prokopijević, Evropska unija, Javno preduzeće Službeni glasnik, Beograd 2009.
4. Nikolaj Danilevski, Rusija i Evropa, Dosije, Beograd, 2007.
5. Dragan Đukanović, Dejan Gajić, Evroazijske bezbednosne integracije i bezbednost Balkana i Srbije, Međunarodni problemi, Beograd, 2012.
6. Miša Đurković, Lav Gumiljev i savremeno evroazijstvo, Kultura polisa, br. 23, Beograd, 2014.

ANALIZA RAZLIČITIH ASPEKATA PRIMENE 5G TEHNOLOGIJE

Sažetak

U radu je analizirana tehnologija 5G mobilne mreže, koja je implementirana u Kini i Americi, a u Evropi samo u nekim većim gradovima i industrijskim zonama. Ova tehnologija omogućava brži internet za oko 20 do 50 puta u odnosu na 4G mrežu i kašnjenje signala blisko nuli (Near zero latency). Velika brzina rada 5G mreže i nulto kašnjenje u kombinaciji sa veštačkom inteligencijom, omogućava brojne pogodnosti primene u oblasti privrede, naročito u sektoru automobilske industrije, poljoprivredi i projektima kao što su bezbedni i pametni gradovi. Mreža radi u gigahercnom opsegu frekvencija, gde je domet prostiranja signala veoma kratak, pa je zato potreban mnogo veći broj predajnika u odnosu na prethodne generacije. U radu je pokušano da se da odgovor i na dilemu uticaja zračenja 5G mreže na zdravlje ljudi.

Ključne reči: 5G mreža, pametni gradovi, zračenje, 5G tehnologija

Abstract

This paper analyses the technology of the 5G mobile network already implemented in cities and industrial zones in China and Americans and in Europe. This technology provides high-speed Internet access by about 20 to 50 times compared to 4G LTE network and near-zero latency signals. High speed of 5G network and near-zero latency in use with artificial intelligence, give various benefits in implementation in smart cities. The 5G network operates in a gigahertz frequency range, where the bandwidth is very short, so a much larger number of transmitters is required than previous mobile networks generations. Also, this paper takes into a consideration of impact of 5G network radiation on human health.

Key words: 5G network, smart city, radiation, 5G technology

Uvod

Od 1G mreže, koja je omogućavala isključivo analogne zvučne pozive mobilnim telefonima, do 4G i 5G mreže, prošlo je samo tridesetak godina. Četvrta generacija mobilnih mreža (4G) pokazala je određene nedostatke kada su u pitanju potrebe kako individue tako i razvoja industrije. Upravo zato se operatori mobilnih mreža utrkuju ko će prvi predstaviti kvalitetnu nadogradnju 4G mreže. Godina 2020. se tretira kao prekretnica u razvoju mobilne mreže pete generacije (5G), pa se brojni analitičari utrkuju sa tehničko-ekonomskim analizama i budućim benefitima implementacije [1] [2]. Analiza kapitalnih i operativnih troškova pokazala je da 5G mreža ima niže troškove u poređenju sa 4G LTE mrežom, međutim infrastruktura nove mreže je značajno kompleksnija od postojeće. Potreban je veći broj baznih stanica, predajnici sa većim snagama, više antena, međusobno povezivanje baznih stanica optikom itd.

¹ Evropski univerzitet Brčko distrikt, ul. Bijeljinska cesta 72-74, Brčko, Bosna i Hercegovina

² Univerzitet u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici, Fakultet Tehničkih Nauka, ul. Kneza Miloša br. 7, Kosovska Mitrovica, Srbija

³ Univerzitet u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici, Fakultet Tehničkih Nauka, ul. Kneza Miloša br. 7, Kosovska Mitrovica, Srbija

Tehnologije 5G mreže

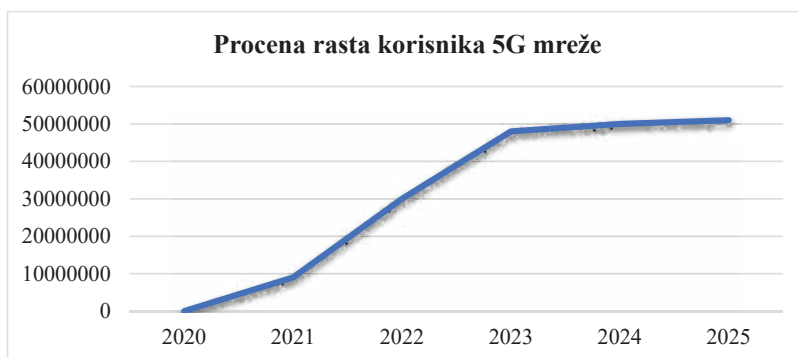
Tabela 1. pruža uvid u čitav niz integrisanih tehnologija koje su implementirane u 5G mobilnu mrežu. Lista od 76 tehnologija koja za sada čini srž ove tehnologije ukazuje na kompleksnost 5G mreže, dok *near zero latency* govori o visokom stepenu sinhronizacije između prikazanih tehnologija. Ovako složena tehnologija potrebna je zbog toga što mreža radu u gigahercnom (mikrotalasnom) opsegu, a potrebno je da se bez kašnjenja, u kratkom vremenskom intervalu obradi veliki broj podataka.

Tabela 1. Akronimi i puno ime integrisanih tehnologija u 5G mreži

1. AI Artificial Intelligence
2. AKA Authentication and Key Agreement
3. AMF Autonomous Management Framework
4. APIs Application Programming Interfaces
5. ARIB Association of Radio Industries and Businesses
6. BTS Base Transceiver Stations
7. CCPS Cloud-based Cyber-Physical Systems
8. CPS Cyber-Physical System
9. DTLS Datagram Transport Layer Security
10. DoS Denial of Service
11. DDoS Distributed DoS
12. DPI Deep Packet Inspection
13. EAP-AKA Extensible Authentication Protocol-AKA
14. EPC Evolved Packet Core
15. EPS Evolved Packet System
16. ETSI European Telecommunications Standards Institute
17. E-UTRAN Evolved Universal Terrestrial Radio Access Network
18. GSM Global System for Mobile Communication
19. GSMA GSM Association
20. GTP GPRS Tunnelling Protocol
21. HetNets Heterogeneous Networks
22. HIDS Host Intrusion Detection System
23. HSS Home Subscriber Server
24. HTTP HyperText Transfer Protocol
25. HX-DoS HTTP and XML Denial of Service
26. IaaS Infrastructure as a Service
27. IDS Intrusion Detection Systems
28. ID/P-S Intrusion Detection or Prevention Systems
29. IETF Internet Engineering Task Force
30. IP Internet Protocol
31. IMSI International Mobile Subscriber Identity
32. IoT Internet of Things
33. IPSec Internet Protocol Security
34. ITU International Telecommunications Union
35. (LTE)-(A) (Long Term Evolution)-(Advanced)
36. MEC Multi-access Edge Computing
37. MIMO Multiple-Input and Multiple-Output
38. MME Mobility Management Entity
39. mmWave Millimeter Wave
40. M2M Machine-to-Machine Communications

41. MTC Machine Type Communication
42. MVNOs Mobile Virtual Network Operators
43. NAS Non-Access Stratum
44. NFV Network Function Virtualization
45. NGMN Next Generation Mobile Networks
46. NIDS Network Intrusion Detection System
47. NIST National Institute of Standards and Technology
48. OFDM Orthogonal Frequency Division Multiplexing
49. ONF Open Networking Foundation
50. PaaS Platform as a Service
51. PDN Public Data Network
52. QoS Quality of Service
53. RAN Radio Access Network
54. RAT Radio Access Technology
55. SaaS Software as a Service
56. SIM Subscriber Identity Module
57. SIPDAS Slowly-increase Polymorphic DDoS Attack Strategy
58. SDN Software Defined Networking
59. SN Serving Network
60. TCP Transmission Control Protocol
61. TLS Transport Layer Security
62. TMSI Temporary Mobile Subscriber Identity
63. TVDc Trusted Virtual Data Center
64. UAVs Unmanned Aerial Vehicles
65. UAV-BS UAV with Base Station
66. UDP User Datagram Protocol
67. UE User Equipment
68. UMTS Universal Mobile Telecommunications System
69. USIM Universal Subscriber Identity Module
70. VNFs Virtual Network Functions
71. V2V Vehicle-to-Vehicle
72. V2X Vehicle-to-Everything
73. XG Future Generations
74. XML Extensible Markup Language
75. 3GPP 3G Partnership Project
76. 5GPPP 5G Public-Private Partnership

Na slici 1, na osnovu modeliranja troškova [3] prikazana je procena rasta potencijalnih korisnika 5G mreže u narednih 5 godina. Procena je, da u svetu danas pristup mobilnoj 5G mreži ima oko 50 miliona korisnika i da mobilni telefoni koji se mogu povezati na 5G mrežu u proseku koštaju preko 500 evra. Sa druge strane najveći broj prosečnih korisnika u potpunosti ne koristi sve mogućnosti 4G LTE mreže. Tako npr. u regionu Zapadnog Balkana zanemarljivo mali procenat korisnika koristi mobilna plaćanja NCF (*Near Field Communication*), a ni IoT (*Internet of Things*) tehnologija nije zaživela u većoj meri.

SI. 1. Procena rasta korisnika 5G mreže do 2025 zasnovana na računu modeliranja troškova.

Kada se govori o uvođenju 5G mreže, taj postupak se mora posmatrati kroz tri potpuno nezavisna segmenta:

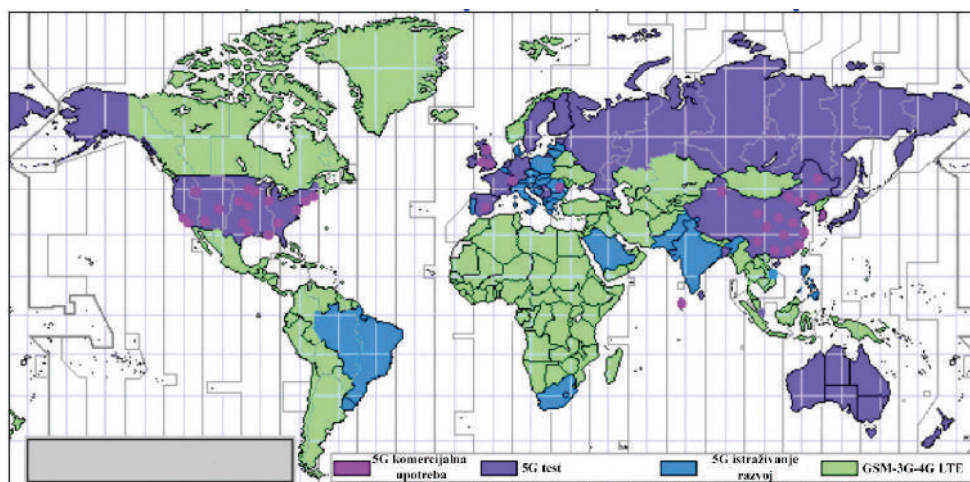
- prvi je u potrebnoj infrastrukturi za implementaciju mreže,
- drugi u potencijalnu korisnika (za sada) da priušte sebi mobilni uređaj sa podrškom 5G mreže i
- treći segment se nalazi u razvoju aplikacija i njihovoj implementaciji.

Da bi se ostvario prvi segment mreže, potrebno je da se implementira dosta složena tehnologija, jer 5G mreža radi u gigahercnom (mikrotalasnom) opsegu frekvencija, gde je domet prostiranja signala veoma mali, zbog toga je potreban mnogo veći broj predajnika sa većim snagama. Danas je ona implementirana samo u gusto naseljenim oblastima i industrijskim zonama.

Drugi segment uvođenja 5G mreže je cena mobilnih telefona, koja trenutno iznosi preko 500 evra za uređaje koji podržavaju 5G mrežu.

Treći segment je razvoj aplikacija koje će koristiti pun potencijal 5G mreže. Za sada je veoma malo ovakvih aplikacija, pa se prava ekspanzija ovog sektora očekuje nakon što se ostvare prva dva segmenta implementacije 5G mreže.

Na slici 2, prikazana je mapa komercijalne primene, testa, istraživanja/razvoja 5G mreže i komercijalna primena 3G i 4G LTE mobilne mreže u svetu. Kao što se može videti, najveći broj zemalja u svetu i dalje koristi 3G i 4G LTE mobilnu mrežu. Broj zemalja koje su uključene u test fazu 5G mreže daleko je veći od onih koje nju koriste u komercijalne svrhe. Sa slike se jasno vidi da je komercijalna upotreba 5G mreže, za sada samo u većim gradovima Amerike, Kine i Evrope. U Srbiji prva 5G bazna stanica aktivirana je polovinom 2019. godine, a u Crnoj Gori planirano je da se sa implementacijom 5G mreže krene početkom 2020. godine.

Sl. 2. Mapa komercijalne primene, testa, istraživanja/razvoja 5G mreže i komercijalne primene 3G i 4G LTE mobilne mreže

Primena 5G mreže

Velika brzina rada 5G mreže u kombinaciji sa veštačkom inteligencijom, omogućuje brojne pogodnosti primene u oblasti privrede, naročito u sektoru automobilske industrije, poljoprivredi, projektima poput bezbednih i pametnih gradova i zaštiti životne sredine. Danas aktuelni radovi bave se ekonomskom analizom primene 5G mreže u različitim oblastima. Većina radova je saglasna sa ocenom da bi se velika ulaganja u implementaciju 5G mreže brzo vratila [4] [5] [6]. Koncept implementacije 5G mreže u „Pametnim gradovima“ bi se ogledao kroz:

- „pametne mreže“ koje bi regulisale optimum potrošnje električne energije i održavale balans energetske efikasnosti.
- „pametno osvetljenje“ koje bi čuvalo električnu energiju samoregulacijom.
- upravljanje snabdevanja vodom bi na efikasan način doprinelo ograničenim resursima vode.
- obezbeđenje kroz primenu veštačke inteligencije u kamerama nadzora i dronovima kao tehnologije koje su sastavni deo 5G mreže.
- „pametna saobraćajna mreža“ uključuje autonomno upravljanje vozilima, međukomunikaciju između vozila, „pametne parkinge“, optimizaciju saobraćajne signalizacije iz jednog centra u cilju boljeg protoka saobraćaja, a sve sa ciljem pomoćne bezbednosti na putevima. Autonomna vozila išla bi bez vozača. Da ne bi otišla u njivu ili se sudarila sa drugim automobilom, njima bi upravljao signal sa 5G mreže, koji bi zbog velike brzine i nultog kašnjenja omogućavao da se reaguje u deliću sekunde. Pomoću ove mreže bio bi obezbeđen prenos podataka od 20 gigabita u sekundi sa nultim kašnjenjem, tako da bi neke aplikacije reagovala u što kraćem periodu, gotovo trenutno.

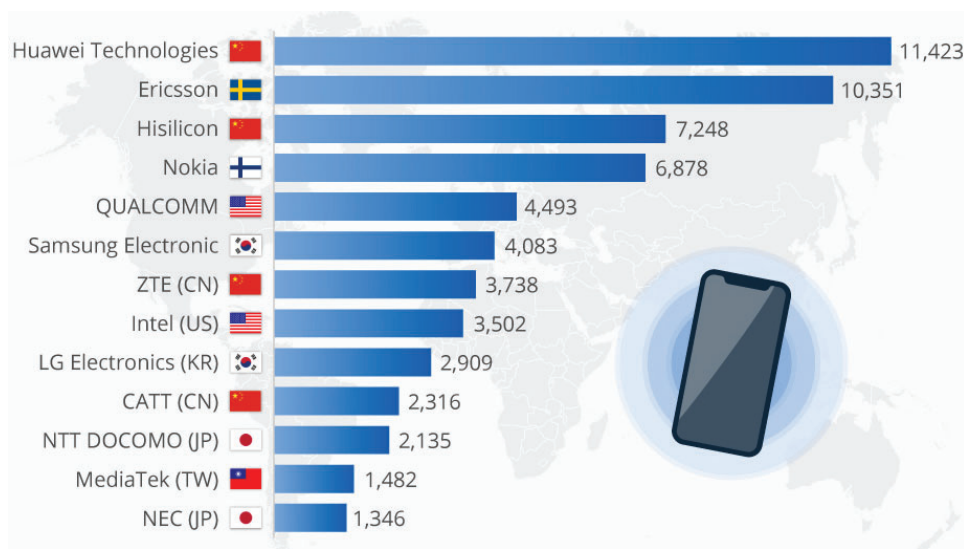
Prva praktična implementacija u auto industriji predstavljena je 24. oktobra 2019. godine, kod Volkswagen-ovog modela Golf 8. Novi Golf je povezan na mrežu „We Connect“ i koristi OCU (*online connectivity unit*) poznat još pod nazivom Car2X sistem. Uz pomoć navedenog sistema vozilo je automatski komuniciralo sa saobraćajnom infrastrukturom, ostalim vozilima, svetlosnom signalizacijom i imalo pregled saobraćaja do 800 metara od vozila. Međutim, većina evropskih zemalja glasala je protiv zakona o kooperativnim inteligentnim transportnim

sistemima (C-ITS). Glasanjem protiv ovog zakona odbijen je predlog Evropske komisije o ITS G5 zakonu koji je podrazumevao komunikaciju između vozila učesnika u saobraćaju. Glavne nesuglasice oko usvajanja ovog zakona su bile slaba regulativa i za sada nerazvijeni standardi 5G mreže. Zapravo se može reći da je zakon na čekanju dok nova mreža aktivnije ne zaživi u široj upotrebi. Usporedni prikaz karakteristika ITS G5 i 5G mreže prikazan je u Tabeli 2. Iz tabele se vidi da je 5G mreža superiornija u odnosu na ITS G5 mrežu, ali jedina mana je manjak standardizacije, što će u godinama pred nama biti veliki izazov za stručnjake [7].

Tabela 2. Usporedni prikaz karakteristika ITS G5 i 5G mreže.

	ITS G5	5G
Standardizacija	IEEE 802.11 P	3GPP
Dostupnost	Standardizovan	Pod standardizacijom
Spektar	5,9 GHz (Evropa, USA), 760MHz (Japan)	400 MHz to 100 GHz
	Nelicencirani spektar	Licenciran i nelicenciran spektar
Kašnjenje	Nekoliko ms (u zavisnosti od broja vozila na putu)	1 ms
Domet	Kratak - Nekoliko stotina metara	Dug - zavisi od frekvencije
Efikasnost spektra	Niska	Visoka
Brzina prenosa	3, 4.5, 6, 9, 12, 18, 24 i 27 Mbps	Visoka: od 10 Gbps
Skalijabilnost	Srednja	Visoka
Mrežna infrastruktura	Ne postoji. Direktna komunikacija	Oba sistema. Direktni i mrežni režim
Pouzdanost	Nije zagarantovana	Proverena
Sigurnost	Enkripcija, autorizacija, ali ne postoji end to end sigurnost nadzora	End-2-end autorizacija, enkripcija, kontrola pristupa, nadzor, upravljanje u kriznim situacijama....
Softverska podrška	V2V, V2I	V2V, V2I, V2P, V2N, IoT, Infotainment, upravljanje saobraćajem, eCall, bCall, usluge na lokaciji, softver ažuriranje....

Upravo činjenica da ne postoje svi standardi za 5G mrežu otvorila je vrata različitim kompanijama u trci za postavljanje i nametanje svojih standarda. Slika 3 daje usporedni prikaz propisanih tehničkih standarda 5G mreže. Sa slike se jasno može uočiti da dominiraju Kineske i Američke kompanije. Zato je i odluka Američke države da zabrani Huaweu zapravo trka u nametanju tehničkih standarda u 5G tehnologiji.

Sl. 3. Tehnički standardi 5G mreže

Iako 5G mreža još uvek nije doživela punu standardizaciju, već se najavljuje ulaganje u razvoj 6G mobilne mreže. Japan je najavio da će na Olimpijadi 2020. godine u olimpijskom selu i bližoj okolini koristiti prvu test verziju 6G mreže [8] [9].

Uticaj 5G tehnologije na zdravlje ljudi

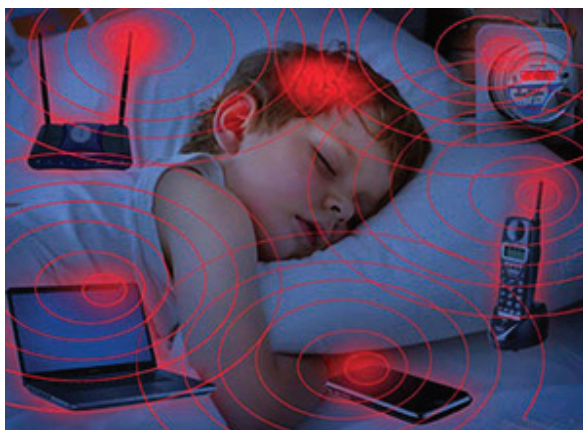
Svaka nova tehnologija i inovacija povlači mnoga pitanja i različite reakcije ljudi, naročito kada su u pitanju moguće štetne posledice po zdravlje. Od trenutka kada je najavljen razvoj 5G mreža, počelo je da se sumnja na opasnost od zračenja. Širom sveta počele su debate o 5G tehnologiji, gde brojni naučnici, profesionalci koji se bave tehnologijom, doktori, teoretičari zavera, ali i ljubitelji tehnoloških inovacija raspravljaju o prednostima i manama ove tehnologije. Ovakve debate nisu zaobišle ni prostor Zapadnog Balkana, gde se kroz razne tekstove, video snimke i komentare ukazuje na prednosti i nedostake 5G mreže.

U svetu postoji grupa istraživača koja se protivi uvođenju 5G mreže ne želeći da ona postane funkcionalna. Kao razloge, navode frekvencijski opseg (mikrotalasni spektar), koji nije dovoljno istražen, u kome će raditi 5G mreža i rizike po zdravlje ljudi, životinja i biljnog sveta. Oni uz pomoć medija, društvenih mreža i propagande sve više pokušavaju da utiču na one koji ne dele njihovo mišljenje. S druge strane, profesionalci i ljubitelji tehnologije ne propuštaju nijednu priliku da prikažu prednosti i mogućnosti 5G mreže. Naročito navode veliku brzinu prenosa podataka i nulto kašnjenje, gde se ista količina podataka, kod 3G mreže može preneti za 24h, a kod 5G mreže samo za 3,6 sekundi.

I dok tehnološka industrija tvrdi da je 5G mreža sigurna i bezbedna, izveštaji Američkog nacionalnog toksikološkog instituta ukazuju suprotno. Naime, visoke frekvencije mikrotalasnog zračenja kakve koristi 5G mreža, mogle bi da imaju razorne posledice na ljudsko zdravlje. Uvođenje ove mreže većina uređaja postala bi bežična (*Internet of Things*) i umrežena, pa bi i oni sami dodatno zračili, tako da bi ljudska populacija bila puno više izložena štetnom zračenju. Trenutna je procena da u svetu takvih uređaja ima između 50 i 100 milijardi. Na svakog čoveka dolaze po 20 takvih uređaja. Više od 90% mikrotalasnog zračenja

apsorbovalo bi se kroz našu kožu, odnosno epidermu i dermu i tako uticalo na imuni sistem čoveka i slabilo otpornost organizma na razne bakterije i viruse.

Na slici 4, prikazano je kako u naš organizam, naročito u glavu, u svakoj sekundi zrači 90 milijardi elektromagnetnih talasa. Neki naučnici su mišljenja da je zračenje koje dolazi od 5G mreža slično mikrotalasnoj pećnici i da takvo zračenje deluje na DNK koje može da izazove razne promene kod čoveka.

Sl. 4. Uticaj elektromagnetnog zračenja na ljudski organizam [10].

Sarah Driessen s Istraživačkog centra za kompatibilnost elektromagnetnog zračenja i prirode Sveučilišta u Aachenu, pokazala je da visokofrekventno zračenje utiče na biljni i životinjski svet. Neka preliminarna merenja najvećeg kineskog proizvođača opreme, kompanije Huawei, pokazala su da 5G nije štetnija u poređenju sa 4G mrežom. Zato je važno da se prati implementacija 5G tehnologije, urade ozbiljne naučne studije i tek posle toga donose zaključci o njenom uticaju na zdravlje ljudi.

Zbog ovoga više od 180 naučnika i istraživača širom sveta zatražilo je stopiranje 5G mreže. Razlozi za to su nedovoljna istraženost „štetnosti“ uticaja i moguće posledice ne samo na ljudsko zdravlje nego i na sveukupni životinjski i biljni svet na planeti.

Na česta pitanja kako se zaštititi od zračenja, stručnjaci savetuju držanje uređaja što dalje od glave, korišćenje slušalica, razgovaranje putem zvučnika ili upotreba fiksnog telefona kad god je to moguće. Mobilne telefone noću treba isključivati ili aktivirati avionski način rada. Kako je zračenje najjače u područjima sa slabim signalom, treba izbegavati korišćenje mobilnih telefona na takvim mestima.

Zaključak

Uvođenje 5G tehnologije pored velike brzine interneta, u kombinaciji sa veštačkom inteligencijom, omogućice napredak u raznim oblastima privrede kao što su robotika, automobilska industrija, poljoprivreda, a i u projektima kao što su „bezbedni i pametni gradovi“. Mreža radi u gigahercnom (mikrotalasnom) opsegu frekvencija, gde je domet prostiranja signala veoma mali, pa je zbog toga potreban mnogo veći broj predajnika sa većim snagama. Ovaj frekvencijski opseg nije dovoljno istražen, kada je u pitanju uticaj visokofrekventnog zračenja na ljudski organizam, pa mnoga pitanja vezana za zdravlje ljudi

još uvek nemaju precizan odgovor. Najavljeni razvoj 6G mreže će imati mnogo više nepoznanica jer je predviđeno da radi u frekvencijskom opsegu reda teraherca.

Bez obzira na sve predrasude i trenutno nedovoljan broj standarda za 5G tehnologiju, ona će promeniti industriju kakvu danas znamo, a novi softveri bazirani na 5G tehnologiji će definisati nove poslovne modele, a samim tim otvoriti i nova radna mesta, a i brojna zatvoriti. Osim što će pomoći u automatizaciji i doneti veću brzinu prenosa podataka, 5G će smanjiti broj saobraćajnih nezgoda. Danas je ona implementirana samo u gusto naseljenim oblastima i industrijskim zonama Kine, Amerike i u nekim gradovima Evrope.

Literatura

- [1] Al-Quzweeni, A. N., Lawey, A. Q., Elgorashi, T. E., & Elmoghani, J. M. (2019). Optimized energy aware 5G network function virtualization. *IEEE Access*, 7, 44939-44958.
- [2] Gheisarnejad, Meysam, Mohammad-Hassan Khooban, and Tomislav Dragicevic. "The future 5G network based secondary load frequency control in maritime microgrids." *IEEE Journal of Emerging and Selected Topics in Power Electronics* (2019).
- [3] Karen Campbell, Jim Duffley, Bob Flanagan, Bill Morelli, Brendan O'Neil, Francis Sideco. (2017). *The 5G economy: How 5G technology will contribute to the global economy.* IHS ECONOMICS & IHS TECHNOLOGY.
- [4] Ahmad Ijaz, Shahabuddin Shahriar, Kumar Tanesh, Okwuibe Jude, Gurtov, Andrei, Ylianttila Mika. (2019). *Security for 5G and Beyond.* IEEE Communications Surveys & Tutorials. PP. 10.1109/COMST.2019.2916180.
- [5] Dai, C., Liu, X., Lai, J., Li, P., & Chao, H. C. (2019). Human behavior deep recognition architecture for smart city applications in the 5G environment. *IEEE Network*, vol. 33, no. 5, 206-211.
- [6] van den Berg, H., van der Mei, R., & van de Ven, P. (2019). design of Robust ultra-dense 5G Networks for Smart Cities. *ERCIM NEWS*, 15.
- [7] Nan, T., Jornod, G., Schweins, M., El Assaad, A., Kwoczek, A., & Kürner, T. (2019, June). Channel models for the simulation of different rats applied to platoon emergency braking. In *2019 European Conference on Networks and Communications (EuCNC)* (pp. 193-197). IEEE.
- [8] Gui, G., Liu, M., Kato, N., Adachi, F., & Tang, F. (2020). 6G: Opening New Horizons for Integration of Comfort, Security and Intelligence.
- [9] David, K., & Berndt, H. (2018). 6G vision and requirements: Is there any need for beyond 5G?. *IEEE Vehicular Technology Magazine*, 13(3), 72-80.
- [10] <https://alternativa-za-vas.com/index.php/clanak/category/2018/05>

USPEŠNI OBRAZOVNI SISTEMI - IZMEĐU ISTOKA I ZAPADA

Apstrakt:

Rad predstavlja analizu obrazovnih sistema u dvema različitim kulturama, polazeći od poimanja znanja u istočnom i zapadnom shvatanju i praćenjem osnovnih odlika njihovog obrazovanja. Komparativnim pristupom autori izdvajaju glavne elemente uspešnog obrazovanja, pojam visokog obrazovanja kao statusnog simbola, sagledavaju obrazovanje u Srbiji i sumiraju trenutno stanje, u čemu im glavni oslonac predstavljaju rezultati sprovedenog istraživanja 2015. godine.

Ključne reči: znanje, obrazovanje, nastava, Istok, Zapad, Srbija.

SUCCESSFUL EDUCATION SYSTEMS - BETWEEN EAST AND WEST

Abstract:

The paper presents an analysis of education systems in two different cultures, starting with understanding the knowledge in the Eastern and Western approach by following the basic features of their education. Through a comparative approach, the authors highlight the main elements of successful education, the term of higher education as a status symbol, analyze education in Serbia and summarize the current state of affairs, based on the results of the 2015 survey.

Key words: knowledge, education, teaching, East, West, Serbia.

1. Znanje – unovčiti, naspram znanje – znati

U svim aspektima na kojima počiva jedno društvo postoji uvreženo mišljenje o nesagledivim raznolikostima između Istoka i Zapada. U uvodnom delu našeg istraživanja osvrnućemo se na shvatanje pojma *znanje* u odnosu na oba pogleda na svet, počev od sticanja osnovnog obrazovanja do visokog. *Istokom* nazivamo tradicije zemalja čije su glavne predstavnice nekadašnji SSSR, Kina, Japan, Tajvan i Indija. Izuzetne osobenosti obrazovnog sistema nekadašnjeg SSSR-a posmatraćemo kroz današnju Rusku Federaciju. Zemlje sa tzv. anglosaksonskog govornog područja: SAD, Kanada, Australija i Novi Zeland predstavljaju *Zapad*.

Ključna razlika u oblasti obrazovanja odražava se u percepciji znanja – na Istoku je znanje fundamentalno, a na Zapadu – primenjeno. Većina istraživača ove problematike slaže se da u

¹ Tehnički fakultet *Mihajlo Pupin*, Univerzitet u Novom Sadu, Zrenjanin, Srbija

zapadnom sistemu znanje predstavlja moć pojedinca, koje mu može ostvariti ugodan život. U istočnom shvatanju, znanje je duhovna kategorija usmerena na korist društvu: *U Zapadnom sistemu obrazovanje podrazumeva i socijalnu nit, dok u azijskim državama ne: obrazovanje se usmereno na grupu, težište je u razvijanju akademskih disciplina, a socijalne navike se vaspitavaju u kući. Taj model predstavlja Istočni, a smatra se da je pozajmljen azijskim državama od SSSR-a.*² U sovjetsko vreme obrazovanje je teklo u skladu sa potrebama države. Zadatak je bio stvaranje fizički zdrave, uravnotežene i jake ličnosti, a to se postizalo dobrim obrazovanjem i kućnim vaspitanjem (istu situaciju imamo i danas na teritoriji Rusije, naročito se odražava na nižem obrazovanju). Na taj način osoba školovanjem dobija znanje, koje, najverovatnije, neće biti u potpunosti iskorišćeno³, ali će osoba dobiti sposobnost kritičkog mišljenja. Sa druge strane, zapadni svet interesuje proizvod i dobit: *ljudi su se obrazovali isključivo da bi korisno i uspešno prodavali svoj intelekt.*⁴ Najbolja definicija neupotrebljivog, nagomilanog učenja, leži u rečima Ušinskog, prvog ruskog pedagoga: *Glava napunjena fragmentarnim, nepovezanim znanjem, liči na ostavu u kojoj je sve u haosu i gde sam vlasnik ništa ne nalazi. Glava u kojoj je samo sistem bez znanja liči na prodavnicu u kojoj je svaka kutija obeležena, a kutije su prazne.*⁵ Bez obzira na napore koji se ulažu u Ministarstvo prosvete, izgleda da srpsko obrazovanje odgovara datoj metafori.⁶

Baveći se stvaranjem obrazovane osobe u načelu, zanimljivo je istraživanje Harolda Stivensona, koji poredi istočni i zapadni model obrazovanja tokom ranog uzrasta i kasnije.⁷ Nabrojaćemo ključna zapažanja, s ciljem da prikazemo kako odlike jednog sistema ostaju nepromenjene, bez obzira na koje društvo mislili i u kom vremenskom periodu: 1) u mešovitoj predškolskoj grupi, japanska, kineska i američka deca su ovladavala sposobnostima na istom nivou, ali su u prvom razredu Kinezi bili razvijeniji, pripremljeniji, samostalniji; 2) u petom razredu, primećuje se ogromna razlika – najlošiji matematičari Kinezi i Japanci bili su uspešniji od najboljih Amerikanaca (Stivens smatra da se na ovom uzrastu ne može govoriti o urođenim sposobnostima za nauku, nego o organizaciji procesa učenja); 3) glavni kamen spoticanja u američkom sistemu nastave bilo je odsustvo poštovanja školskog uspeha od strane društva i države. Istočni sistem strogo poštuje uspeh. Deca se odmalena osećaju kao deo naroda. U istočno-azijskom modelu obrazovanja naglasak je stavljen na kolektivnost i tradiciju. Trud i rad ostaju upamćeni, zbog čega ne čudi zašto su dobro plaćeni poslovi dostupni samo onima sa visokim obrazovanjem. Na Istoku, deca nisu individualci, nego kolektivno *JA*; 4) u američkoj školi, deca sede odvojeno, testovi su individualni, a u istočnoj – u grupi, više su stimulisana i borbenija za traženje svog mesta; 5) u američkom društvu, nastavnik ima ulogu dadilje, a u sovjetskom – ulogu medijuma između Znanja i učenika.

Sumirajući Stivensonove rezultate, stičemo utisak kao da su se glavna razmatranja prenela i na naše doba. Međutim, ako se situacija od Stivensonovog istraživanja nije promenila, zašto krajem XX i početkom XXI veka istočnjački sistem učenja ne zauzima visoke pozicije na pojedinim testiranjima?⁸

² U: Нечитайло, И.С. Образование в поисках идентичности: Восток и Запад, *Евразийство и мир*, 1/2017, str. 96 (prevod naš).

³ Ovo se zameralo Istočnom sistemu nekad, pa i danas. Vidi u: Нечитайло, И.С. Образование в поисках идентичности: Восток и Запад, *Евразийство и мир*, 1/2017, str. 96.

⁴ Isto, str. 98.

⁵ Столярова Н.К. Система образования в США, СССР и России.

⁶ Više u delu o obrazovanju u Srbiji.

⁷ Prema: Столярова Н.К. Система образования в США, СССР и России (prevod naš).

⁸ Ovde mislimo pre svega na visoko obrazovanje. Naime, prema *Šangajskoj listi* iz 2019. godine, vodeći univerziteti su zapadni, dok se istočni ne nalaze ni u prvih deset (više na: <http://www.shanghai ranking.com/ARWU2019.html>)

2. Glavne odlike uspešnog istočnog i zapadnog obrazovanja

Težište ovog dela našeg istraživanja predstavljaju glavne odlike uspešnosti, stoga se ne osvrćemo na zakonski propisane uslove sticanja osnovnog, srednjeg i visokog obrazovanja, a koje smo naglašavali u sledećoj celini. Pored toga ovde nas interesuje zašto je broj visokoobrazovanih ljudi u porastu. Da li je to tendencija ili potrebe za visokoobrazovnim kadrovima zaista postoje?

Istočni evropski sistem obrazovanja u XXI veku obeležava uvođenje Bolonjskog sistema obrazovanja. Njegovom pojavom težilo se stvaranju jedinstvenog modela evropskog obrazovanja, sintezi istočnog i zapadnog. Nemarnim propustima, nekadašnji dijalog Učitelja i učenika radi postizanja moralnih načela, stubova na kojima počiva obrazovanje, izgubio se. Dokaz takvog stanja nalazimo u statistici najbolje kotiranih univerziteta, pri čemu najbolji Istočni zauzimaju slaba mesta (ovo smo već pomenuli). Kako novo društvo traži nove radnike, čini se da je na svetskom nivou popularno biti visokoobrazovan, naročito u ovladavanju znanjem prema zapadnom modelu. Parametri koji pokazuju upis na fakultete u svetu porastao je sa 14 na 32% u toku dve decenije.⁹ Nekada je sovjetska omladina završavala fakultete da ne bi radila teške fizičke poslove, a slično misli i danas. Prema anketi iz 2007. godine: *povećan broj studenata veruje da je visoko obrazovanje preduslov za dobijanje dobrog posla*¹⁰, s čime se ne slaže većina građana Srbije (Srbi smatraju da je dobra veza jača od fakultetske diplome).¹¹ Podudarnost u mišljenju ruskog i srpskog naroda ogleđa se u konstataciji da je *40-50% stanovništva ubeđeno da visoko obrazovanje više nije nedostupno, nego da je nedostupno kvalitetno visoko obrazovanje*.¹² Čemu treba da teži jedna država u kreiranju uspešnog obrazovanja i da li nam novi vek neminovno nameće opovrgavanje konfučijevskog obrazovanje jednako je nastava i vaspitanje?

Istočnjački princip poimanja znanja nekada se smatrao vrlinom. Danas ovakvo znanje usvajaju naročite ličnosti, tzv. *posvećenici* koji teže duhovnom razvoju i uspešno se bore protiv prosečnosti. Međutim, na svetskoj *obrazovnoj berzi*, prema poslednjem izveštaju Svetskog ekonomskog foruma (*World Economic Forum*), koji rangira države po različitim kategorijama, po tzv. *12 stubova konkurentnosti*, vrh najuspešnijih zemalja u domenu celokupnog obrazovanja za 2018. godinu zauzima većina zapadnih država. Interesantno je da u prvih deset ima samo jedne države sa istoka (Singapur), iako najbolje rezultate na PISA testiranjima za osnove imaju upravo đaci većine istočno-azijskih zemalja (Japan, Južna Koreja, Hong-Kong), dok su u zapadnom svetu, u istoj kategoriji, najuspešniji finski đaci. Na vrhu liste najuspešnijeg obrazovanja u celini nalazi se švajcarski model. U grupu jedanaest zemalja sa najboljim sistemom obrazovanja spadaju: Švajcarska, Singapur, Finska, SAD, Katar, Holandija, Irska, Kanada, Nemačka, Novi Zeland, Norveška. Srbija je zauzela neslavno 93. mesto (od 137). Glavne karakteristike njihove uspešnosti mogu se grupisati u desetak tačaka koje smatramo najvažnijim za jedan dobar obrazovni sistem:¹³

⁹ Duncan, E. *Izuzetnost ili jednakost*, *The Economist*, 2015.

¹⁰ Костюкевич, С.Ю. *Высшее образование: современные мировые тенденции*, str. 110.

¹¹ O ovim i ostalim zaključcima detaljnije u sledećem poglavlju.

¹² Костюкевич, С.Ю. *Высшее образование: современные мировые тенденции*, str. 113.

¹³ Prema: <https://www.nationalgeographic.rs/reportaze/clanci/12412-znate-li-kojih-11-drzava-je-u-samom-vrhu-po-kvalitetu-obrazovanja.html?p=2>.

1. finske škole zadaju kraće domaće zadatke, đaci imaju jedan obavezan test u 16. godini, razlike između najjačih i najslabijih učenika je najmanji na svetu, učenje se odvija van škole i učionice;
2. obrazovanje odgovara potrebama tržišta rada (Kanada);
3. pružanje obuke iz oblasti *od kojih lokalna zajednica ima koristi*¹⁴ (Kanada);
4. jedan od uslova upisa na fakultet je da kandidat *mora podržavati četiri principa: voleti domovinu, biti disciplinovan, poštovati zakone i izražavati odlučnost za marljivim učenjem*¹⁵ (Kina);
5. jedan standardizovani prijemni ispit na različitim fakultetima (Rusija);
6. istrajnost, marljiv rad (Južna Koreja);
7. uključivanje roditelja u proces obrazovanja (Finska, Južna Koreja);
8. unutrašnja motivacija (Finska);
9. odnos prema nastavnicima (Finska, Južna Koreja, Japan, Kina);
10. veće pauze tokom nastave (Finska) ili dodatna nastava (Južna Koreja);
11. saradnja i zajedništvo (Finska);¹⁶
12. najsrećniji učenici na svetu, jer imaju mali pritisak i stres (Holandija);
13. nastavnik – uvaženi autoritet;
14. mogućnost besplatnog obrazovanja za sve (Finska).

Iz priloženog vidimo da bi neki sistem postao uspešan, mora sadržati elemente i istočnjačkog i zapadnjačkog modela učenja. Srbija, koja se vekovima nalazi na međi Istoka i Zapada, ima potencijala za stvaranje odličnog sistema obrazovanja, ali izgleda da joj sadašnji sistem donosi mnogo više problema, nego uspeha.

3. Obrazovanje u Srbiji – put u neizvesno

U poslednjih nekoliko godina raste tendencija organizovanja različitih naučnih i popularnih događaja, seminara, okruglih stolova, konferencija i razgovora na temu srpskog obrazovanja, na kojima učešće uzimaju predstavnici vlade, pojedini profesori, novinari, pisci. Dovoljno je u internet pretraživaču uneti željenu informaciju na temu obrazovanja i otvara nam se galerija linkova. Nekome sa strane bi se učinilo da, ukoliko je sistem obrazovanja toliko sveprisutan, sledi zaključak da on ne može biti zanemaren u praksi. Delimično bismo se složili sa tim, kada realno stanje i rezultati ne bi prikazivali drugačiju stvarnost. Mnoštvo strategija i planova više izgledaju kao *trkalište za kreativnost i inovativnost*, nego koraci za realno poboljšanje situacije u prosveti, pa i društvu.

Kao u većini država sa dobrim obrazovanjem, a prema *Zakonu o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja*, osnovno obrazovanje u Srbiji je obavezno¹⁷ i podeljeno je na dva ciklusa, razrednu i predmetnu nastavu. Po okončanju škole, učenici polažu završni ispit iz

¹⁴ Samardžić, D. *Komparativna analiza visokoškolskog obrazovanja odabranih razvijenih zemalja svijeta*, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, str. 39. (diplomski rad).

¹⁵ Isto, str. 43.

¹⁶ (...) *Saradnja je startna pozicija za napredak* (<https://www.kqed.org/mindshift/18144/whats-so-great-about-schools-in-finland>) (prevod naš).

¹⁷ Ako je tako, interesantan je podatak sa popisa iz 2012. godine, koji je pokazao da 14% odraslog živilja nema završenu osnovnu školu, a diplomu srednje škole nema svaka peta odrasla osoba (preuzeto sa: <https://www.srbijadanas.com/vesti/drustvo/porazavakuca-vest-u-srbiji-14-odsto-stanovnistva-bez-završene-osnovne-skole-2018-08-30>).

maternjeg jezika, matematike i kombinovanog testa (prirodne i društvene nauke).¹⁸ Konačni rezultati ispita, zajedno sa prosečnom ocenom učenika, obezbeđuju upis u određenu školu.

Osvrnimo se na vreme provedeno u školi. Srednja škola nije obavezna, obično traje 3 do 4 godine. Prema tome, od osnovne škole ispada da svaki đak provede 11 ili 12 godina u učionici, spremajući se za tržište rada. U svakoj etapi obrazovanja svedoci smo krupnih promena. Tako su elementi dualnog obrazovanja uvedeni još od 2013. godine, a od 2019. godine postoji pilot projekat njegove prave realizacije po švajcarskom modelu. Takođe, svedoci smo krucijalnih reformi nastavnih programa, materijala i sveukupne digitalizacije osnovnih i srednjih škola, ali čini se da je u XXI veku do sada najveću reformu doživelo visoko obrazovanje pridruživanjem Bolonjskom procesu 2003. godine. Godine 2005. donet je novi *Zakon o visokom obrazovanju*, kojim je formalno uveden poseban sistem akumulacije bodova, tzv. *kredita*, i uvođenje programa master studija.

Od školske 2007/8. godine, svi brucosi studiraju na osnovu novih odredbi. Videli smo da je jedan od elemenata uspešnosti finansiranje studenata za potrebe tržišta. Stručnjaci se slažu sa mišljenjem prof. Cvetkovića da *upisna politika nije usklađena sa tržištom rada i da jedinu korist od nje imaju fakulteti*.¹⁹ Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku (u daljem tekstu RZS), u 2018. godini u Republici Srbiji na svim visokoškolskim ustanovama i na svim nivoima studija diplomirao je 45 221 student. Na državnim i privatnim univerzitetima ukupno je diplomiralo 34 936 studenata – od toga 78.0% diplomiralo je na državnim, a 22.0% na privatnim fakultetima.

Stiče se utisak da sastavljači strategija obrazovanja nigde ne pominju usmerenost određenog kadra za nedostajuće profesije. Tako su zemlje Evrope u 2020. godini u svojoj strategiji, a prema međunarodnom strateškom okviru, položaj i značaj obrazovanja definisale na sledeći način: *Obrazovanje je generat održivog rasta, i ulaganje u obrazovanje je jedan od najefikasnijih načina borbe protiv nejednakosti i siromaštva. (...) Ova agenda takođe doprinosi ostvarivanju dva glavna cilja strategije Evropa 2020: da se smanji stopa ranog napuštanja školskog sistema ispod 10% i da se proporcionalno poveća procenat ljudi starosti između 30. i 34. godine koji će imati završeno tercijarno obrazovanje na barem 40%*.²⁰ Strategija razvoja do 2020. godine u Srbiji je usvojena 2009. godine, ali je tek 2015. godine Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja (u daljem tekstu *Ministarstvo*) dalo predloge indikatora za praćenje stanja u obrazovanju.²¹ Neki od zajedničkih ciljeva su: poboljšati kvalitet i efikasnost obrazovanja i obuka, podsticati kreativnost i inovativnost, uključujući i preduzetništvo na svim nivoima obrazovanja. U prioritetne zamisli spada i: manje od 15% petnaestogodišnjaka bi trebalo da ima nedovoljan nivo čitalačke, matematičke i naučne pismenosti; najmanje 40% ljudi između 30 i 34 godine bi trebalo da je završilo neki oblik visokog obrazovanja; najmanje 82% zaposlenih bi trebalo da čine ljudi sa najmanje završenom srednjom školom (između 20 i 34 godine života (...)).²²

¹⁸ Poslednja komponenta uvedena je 2014. godine sa ciljem “uvezivanja gradiva” iz različitih oblasti, ali se do sada to nije najuspešnije realizovalo.

¹⁹ prema:

<http://www.kss.org.rs/index.php?page=arhiva&mode=tekucagodina&godina=2019&mesec=0&id=../news/2019/05/1905070.htm>.

²⁰ Marković, J. *Praćenje socijalne uključenosti u Republici Srbiji. Indikatori obrazovanja*, Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva, Vlada Republike Srbije, 2017, str. 9.

²¹ Isto, str. 13.

²² Isto, str. 10.

Posmatrajući ove potencijale i realno stanje, zamisli predstavljaju deo utopije. Kao što vidimo, ključna strategija ni u jednom delu ne govori o smanjivanju kadra, naprotiv, radi se na povećanju visokoobrazovanih ljudi sa upitnim mestom zaposlenja. Treba istaći da su u pomenutoj strategiji izneti i sledeći ciljevi, koji se na svakom nivou u srpskoj sredini sprovode u praksi, a to su: inkluzivno obrazovanje, ravnopravnost (...), otvoreno i inovativno obrazovanje i obuke (...), snažna podrška nastavnicima, trenerima, direktorima škola (...), kvalitetni i efikasni sistemi obrazovanja i obuka²³, a realizovani zadaci se ogledaju u, na primer, zameni „papirnog“ dnevnika elektronskim, dopuni nastavničkih planova dodatnim obukama, novčanoj koristi.

Pa ipak, zašto obrazovanje u Srbiji nije na visokom nivou? Jedan od odgovora svakako predstavlja aktuelno izbacivanje Srbije iz *Evropske asocijacije za obezbeđivanje kvaliteta u visokom obrazovanju (ENQA)*. Zbog problema u visokom obrazovanju, akreditacija i lažnih diploma, 2018. godine Srbija je stavljena u status *pod nadgledanjem*, a pošto nakon dve godine nismo uspjeli da otklonimo primedbe, kako bismo povratili članstvo, izbačeni smo iz asocijacije. Ovim gubljenjem članstva, automatski smo izgubili status države sa ozbiljnim obrazovanjem i kvalitetnim stručnjacima, uz to, važnije – decenijama sticanu čast države sa dobrim obrazovanjem. Treba naglasiti da je Beogradski Univerzitet prema Šangajskoj listi od prošle godine zauzeo mesto između 401. i 500., što je lošije u odnosu na prethodne tri godine, kada smo spadali oko 300. mesta. Ovaj podatak nam govori da su ulaganja u osnaživanje univerziteta, pored svih propratnih događaja i usavršavanja kadra, nedovoljna.

Šta nam nedostaje da bismo se dičili svojim kadrovima? Najbolji odgovor i moguća rešenja problema pokazali su rezultati statistike *Ipsos strategic marketinga* pod okriljem *Ministarstva* iz 2015. godine, objavljenim u okviru projekta *Podrška unapređenju procesa socijalnog uključivanja u RS*. Preko 1000 punoletnih ispitanika iz 67 opština učestvovalo je u istraživanju. Glavne teze su ujedno i ključni problemi i(li) uspjesi srpskog obrazovanja:²⁴

1. problem u obrazovanju ističu visokoobrazovni građani i oni čija deca pohađaju fakultet;
2. veći broj visokoobrazovanih nezadovoljan je obrazovnim sistemom u Srbiji;
3. najveći nedostatak obrazovanja – nemogućnost praktične nastave, loš kvalitet nastavnog programa, nezainteresovanost nastavnog kadra, preopširno građivo (*Tabela I*);
4. 2/3 građana dobro ocenjuje kvalitet obrazovnog sistema, najbolje – osnovno, najlošije – srednje;
5. najveći procenat građana navodi sisteme osnovnog i srednjeg obrazovanja u Evropi kao kvalitetne, ali i da su srpski kvalitetniji od zemalja u okruženju;
6. 1/3 tvrdi da se kvalitet obrazovanja u poslednjih pet godina nije promenio, druga trećina da je lošiji u odnosu na period od pre pet godina;
7. malo više od 1/3 građana veruje da uspeh u životu u Srbiji zavisi od obrazovanja;
8. većina je saglasna da nastavnici nemaju adekvatne uslove, plate, a samim tim ni motivaciju;
9. obrazovni sistem u Srbiji osposobljava nove generacije za rad na kompjuteru, da se služe engleskim jezikom, da poštuju druge nacije i kulture; najmanje se bave preduzetništvom i praktičnom primenom naučenog;
10. privatni časovi – većina se slaže da su potrebni i većina ih plaća (kontradiktorno, uzimajući u obzir broj sati i godina provedenih u učionici);

²³ Marković, J. *Praćenje socijalne uključenosti u Republici Srbiji. Indikatori obrazovanja*, Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva, Vlada Republike Srbije, 2017, str. 10.

²⁴ Podaci selektivno preuzeti iz: *Obrazovanje u Srbiji, stavovi građana*, str. 5-10.

11. 1/3 građana ističe da u njihovom okruženju postoji izuzetno dobra škola;
12. 2/3 građana veruje da su mladi ljudi po završetku fakulteta kvalifikovani za obavljanje posla;
13. najmanji broj građana se slaže da profesori korektno ocenjuju studente (o ovom problemu se više puta pisalo u svim medijima);
14. veći procenat građana prednost daje kvalitetu studija u inostranstvu pre nego u Srbiji;
15. da bi mladi pronašli posao i zadržali ga, na prvom mestu se ističu veze i preporuke, najmanje je važna univerzitetska diploma;
16. reforme treba da budu usmerene na primenu znanja, način na koji nastavnici rade (Tabela 4).

Izgleda da, prema mišljenju građana, zamišljene stavke u Evropskoj agendi, ne odgovaraju slici aktuelnog obrazovanja u Srbiji. Najzanimljiviji su stavovi 3. i 8, a stav 15. deluje zabrinjavajuće. Nove neophodne reforme, pomenute u stavu 16, i dalje nisu usmerene na primenu znanja.

Jedan od indikatora može biti nizak nivo funkcionalne pismenosti učenika izmeren PISA testom. Prema rezultatima iz 2012. godine, naši đaci su bili na 43. mestu u matematici, na 44. u čitanju i razumevanju teksta, a u nauci na 46. mestu (od 65 zemalja). Prema rezultatima iz 2015. godine, učenici su postigli 40% matematičke pismenosti, 38% čitalačke pismenosti, a 38% naučne pismenosti (dakle, gore nego tri godine ranije). Za trenutnog ministra obrazovanja, rezultati koji pokazuju da je trećina srpskih đaka funkcionalno nepismena, nisu poražavajući. Poražavajućim smatramo argument koji je pomenuti ministar izneo: *Đaci su nepismeni, jer je sistem takav.*²⁵ Upravo na to i želimo da ukažemo, navodeći planove strategije obrazovanja i njene rezultate. Čini se da su određene službe sve probleme i ciljeve zapisale, a stanje se ne popravlja, ili mizerno poboljšava. Ne možemo a da ne primetimo i činjenicu da se, prema podacima preuzetim sa sajta Republičkog zavoda za statistiku, posmatrajući broj dece u redovnim osnovnim školama (prema polu) od 2014/15. godine (Tabela 2) i u redovnim srednjim školama (Tabela 3), primećuje smanjen natalitet. Probleme oko rešavanja ovog faktora ostavljamo po strani, ali dovodimo u vezu sa većim brojem visokoobrazovanih, kojem se teži u strategiji, nužno ne znači bolji socijalni status, što je jedan od ključnih razloga smanjenog nataliteta. Da bismo uspeli kao društvo, neophodna je saradnja svih institucija na čelu sa državom, kako bismo popravili demografsku situaciju i, konačno, sveli na minimum broj odlazećih obrazovanih mladih kadrova.

Tabela 1. *Nedostaci obrazovanja u Srbiji* (Podaci preuzeti iz: *Obrazovanje u Srbiji, stavovi građana*, str. 5-10).

²⁵ <https://insajder.net/sr/sajt/vazno/16302/>.

Nedostaci obrazovanja u Srbiji

Najveći nedostatak obrazovanja u Srbiji prema mišljenju građana predstavlja nedostatak prakse, a zatim i loš kvalitet nastavnog programa, nezainteresovanost nastavnog kadra, kao i preopširno gradivo

Tabela 2. Broj dece u redovnim osnovnim školama (prema polu) od 2014/15. godine (<https://www.stat.gov.rs/>).

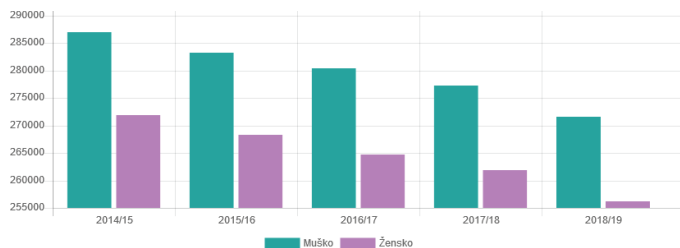

Tabela 3. Broj dece u redovnim srednjim školama (prema polu) od 2014/15. godine (<https://www.stat.gov.rs/>).

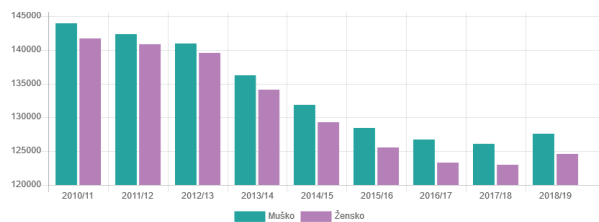
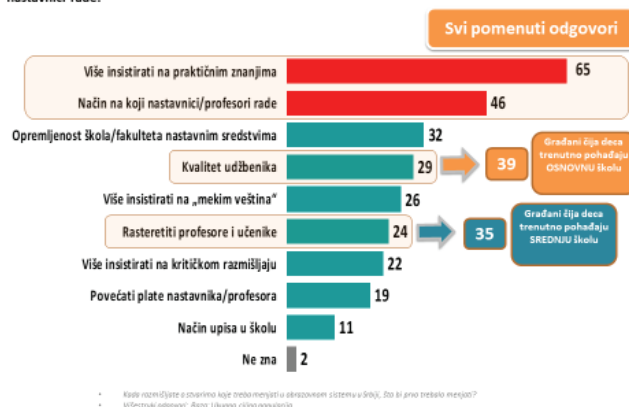

Tabela 4. Preporuke šta treba menjati u obrazovnom sistemu (Podaci preuzeti iz: *Obrazovanje u Srbiji, stavovi građana*, str. 5-10).

Šta je potrebno menjati u obrazovnom sistemu

Prema građanima, najpotrebnije je više insistirati na praktičnim znanjima i promeniti način na koji nastavnici rade.

Prema Svetskom inovativnom samitu za obrazovanje (*World Innovation Summit for Education*), do 2030. godine škole će postati virtuelno okruženje u kojima će inovativne tehnologije i digitalizacija zameniti suvoparne nastavne programe i ulogu nastavnika, zbog čega će i učenje neminovno pretrpeti promene. Zajednički putokazi su usmereni na: 1. povezivanje veština sa novim tehnologijama, 2. razvijanje kognitivnih veština višeg reda, 3. razvijanje socijalnih i emocionalnih veština.²⁶

Naše istraživanje je pokazalo da treba tragati za dobrim primerima i uz pomoć celovitog državnog aparata otkriti goruće probleme, jer dobro obrazovana nacija nastavlja put izvrsnih podučavaoca, čija smo svetla dela dužni da čuvamo, a dobru tradiciju u obavezi da nastavljamo. Naposletku, ostaje nam da sledimo sledeće kriterijume, koje su postavile zemlje uspešnih obrazovnih sistema:

1. vratiti strahopoštovanje prema nastavnicima (od ključnog značaja; u Srbiji nastavnici su izgubili svaki vid autoriteta, a rad sa detetom zamenila je suvoparna papirologija);
2. podsticati unutrašnju motivaciju i povratak starom sistemu vrednosti;
3. razvijati jednakost, jedan od glavnih stubova finskog obrazovanja, ali ne insistiranjem na inkluzivnom obrazovanju i floskulama, već formiranjem određenih grupa koje bi sve sposobnosti usmerile podjednako na sve;
4. smanjiti testiranja u prvoj fazi obrazovanja, jer ocenjivanje negativno utiče na dečije samopouzdanje;
5. posvećenost, kompetentnost nastavnog kadra, savremene metode koje ne isključuju digitalizaciju, već u prvom planu stoji primena znanja;
6. zanemariti nastavne programe i planove, već učitelj sam kreira nastavu;
7. pripremati kadar za tržište rada kroz praktičnu nastavu, uz razvijanje kritičkog mišljenja i praksu ili, kako to radi Singapur, razvijati strategiju *Misleće škole, učeće nacije* (*Thinking schools, learning nations*);
8. čitava kultura treba da podržava i podstiče disciplinu i naporan rad.

²⁶ Prema: <http://mons.rs/kako-izgraditi-moderan-i-fleksibilan-obrazovni-sistem-za-buducnost>

Dobra reforma obrazovanja je dugotrajan proces u čijem rešavanju ne treba izgubiti iz vida ni tendencije savremenog društva (tj. obučavanje tehnologijama), ali ni poštovanje konfučijevskog stava, po kojem će istočnjački princip poimanja znanja biti moguć jedino u sintezi sa praktičnom primenom. Ostaje nam da vidimo da li će *zajedništvom* biti ispunjen glavni cilj obrazovanja u Srbiji – *Misija sistema obrazovanja u Srbiji u XXI veku je da osigura osnovni temelj života i razvoja svakog pojedinca, društva i države zasnovanog na znanju.*²⁷

4. Umesto zaključka

Ključna razlika u oblasti obrazovanja odražava se, kao što je rečeno, u percepciji znanja – na Istoku, znanje je fundamentalno, a na Zapadu je primenjeno. U sovjetsko vreme, pa i danas u Rusiji, osoba školovanjem dobija znanje, koje najverovatnije neće biti u potpunosti iskorišćeno, ali će zato dobiti sposobnost kritičkog mišljenja. S druge strane, zapadni svet interesuje proizvod i dobit, pa je primetno odsustvo poštovanja školskog uspeha od strane društva i države.

Pokazalo se, na osnovu rangiranja uspešnosti obrazovanja, da sistem može biti uspešan ako sadrži elemente kako istočnjačkog, tako i zapadnjačkog modela učenja. Po svemu sudeći, Srbija nije uspeła da iskoristi svoj položaj na međi Istoka i Zapada i stvori uspešan savremeni sistem obrazovanja. Svedoci smo, između ostalog, da realno stanje i rezultati prikazuju da je Srbija po uspešnosti danas izuzetno nisko rangirana. Razloge za takvo stanje u prvom redu treba tražiti u nepovoljnim društveno-političkim i ekonomskim uslovima u kojima se zemlja nalazi, posebno u poslednje dve decenije, što se više-manje može odnositi i na Balkan u celini. U ekonomski osiromašenoj zemlji, opterećenoj politikom, nedovoljno obrazovana administracija nije shvatila važnost obrazovanja, što se može, između ostalog, videti iz sredstava koja su poslednjih decenija namenjivana kulturi, prosveti i nauci. Prosvetni radnici, destimulisani, delom stranački birani, nisu ni mogli dati bolje rezultate u radu sa učenicima prvenstveno usmerenim ka raznim sadržajima interneta i televizije. Teže je od učenika očekivati da bolje reprezentuju svoje znanje sve dok jedna država, na prvom mestu, sebe ne uredi na principima moderne demokratske (građanske) države.

Posebno je pitanje koliko je digitalizacija, kao nova moda, zarazila čitav svet, koliko je doprinela, a koliko ugrozila sam sistem obrazovanja, svodeći ga na usko polje jedne *brze olovke*, sve privlačnije u ovo naše vreme, vreme bogaćenja po svaku cenu. Koliko se približavamo stranputici kada radimo na formiranju kvalitetnog obrazovnog sistema, možemo videti iz zaključka *Svetskog inovativnog samita za obrazovanje*, po kome će *do 2030. godine škole postati virtuelno okruženje, gde će inovativne tehnologije i digitalizacija zameniti suvoparne nastavne programe i ulogu nastavnika...*

Ovakva globalna zabluda može, kroz obrazovanje generacija, imati za posledicu pogrešan privredni razvoj zemlje, sa lutanjima u domenima upravljanja prirodnih resursa, kao i u očuvanju same prirodne sredine, kako države, tako i cele Planete. Još malo će proći, a čovek neće ni znati šta je priroda, šta je kamen po kome hoda i kako je nastao, odakle je voda koju pije, šta je zemljište sa koga dobija hleb, kako je stvoren ovaj raznoliki i savršeni živi svet koji ga okružuje. Da ne pričamo o istoriji, književnosti, filozofiji, ekonomiji i drugim društvenim naukama, o potrebi čitanja knjiga... Programi u školama se popunjavaju nekim novim sadržajima iz sfere informatike, a neumoljivo seku programi prirodnih i društvenih nauka.

²⁷ Prema: *Strategija razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020. godine*, Vlada Republike Srbije, Ministarstvo prosvete i nauke, str. 19.

Predmet Geologija je, na primer, odavno obrisan iz gimnazijskih programa u Srbiji, pa nije nikakvo čudo što nam strani geolozi istražuju i eksploatišu mineralne sirovine, što nam je gazdovanje na polju istraživanja, korišćenja i zaštite podzemnih voda katastrofalno, što su greške na planu zaštite prirode iz dana u dan sve vidljivije. Uz to, kada smo rešili da se kao društvo ozbiljno uhvatimo u koštac sa svim posledicama globalnih klimatskih promena, zar nije važan uslov poznavanja geologije, jer ta nauka proučava dešavanja na Zemlji od njenog nastanka do današnjih dana i prognozira dalja dešavanja?

Ostaje nam da čekamo da li će biti ispunjen glavni cilj obrazovanja apostrofiran u *Strategiji razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020. godine*, a to je da je *misija obrazovanja u Srbiji u 21. veku da osigura osnovni temelj života i razvoja svakog pojedinca, društva i države zasnovanog na znanju*. Šta se pod tim podrazumevalo i šta je ostvareno, ostaje nam da vidimo. Na osnovu dosadašnjeg ponašanja, očekivanja ne mogu biti izuzetna.

Literatura:

1. Samardžić, D. *Komparativna analiza visokoškolskoga obrazovanja odabranih razvijenih zemalja svijeta*. Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, 2011 (diplomski rad).
2. Marković, J. *Praćenje socijalne uključenosti u Republici Srbiji. Indikatori obrazovanja*, Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva, Vlada Republike Srbije, 2017.

Elektronski izvori:

1. Duncan Emma, *Izuzetnost ili jednakost*. Časopis *The Economist*, 2015. (<https://pecscanik.net/izuzetnost-ili-jednakost/>)
2. Костюкевич, С.Ю. *Высшее образование: современные мировые тенденции* <https://cyberleninka.ru/article/n/vysshee-obrazovanie-sovremennye-mirovyie-tendentsii>.
3. Нечитайло, И.С. *Образование в поисках идентичности: Восток и Запад*. Евразийство и мир, 1/2017 (<https://cyberleninka.ru/article/n/obrazovanie-v-poiskah-identichnosti-vostok-i-zapad>).
4. Столярова, Н.К. *Система образования в США, СССР и России* (<http://nasima-stolyarova.narod.ru/s19.html>).
5. <http://omk-obrazovanje.gov.rs/wp-content/uploads/2015/09/Obrazovanje-u-Srbiji-%E2%80%93-Stavovi-gra%C4%91ana-o-obrazovanju-u-Srbiji.pdf>.
6. https://ec.europa.eu/education/events/8th-ministerial-meeting-western-balkans-platform-education-training_en.
7. <http://mons.rs/kako-izgraditi-moderan-i-fleksibilan-obrazovni-sistem-za-buducnost>.
8. <https://www.nationalgeographic.rs/reportaze/clanci/12412-znate-li-kojih-11-drzava-je-u-samom-vrhu-po-kvalitetu-obrazovanja.html>.

9. <https://www.kqed.org/mindshift/18144/whats-so-great-about-schools-in-finland>.
10. <https://www.srbijadanas.com/vesti/drustvo/porazavakuca-vest-u-srbiji-14-odsto-stanovnistva-bez-završene-osnovne-skole-2018-08-30>).
11. <http://www.kss.org.rs/index.php?page=arhiva&mode=tekucagodina&godina=2019&mesec=0&id=./news/2019/05/1905070.htm>.
12. <https://insajder.net/sr/sajt/vazno/16302/>.
13. Republički zavod za statistiku (<https://www.stat.gov.rs/>).
14. Strategija razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020. godine, Vlada Republike Srbije, Ministarstvo prosvete i nauke (https://www.kg.ac.rs/Docs/strategija_obrazovanja_do_2020.pdf).
15. Šangajska lista (<http://www.shanghairanking.com/ARWU2019.html>).

FOTOSINTEZA – OSNOVA ZA BUDUĆNOST

Sažetak

Fotosinteza je proces pretvaranja svetlosne energije u hemijsku i njeno čuvanje u vidu molekula šećera. Proces fotosinteze se odvija u sredinama koje u svojim ćelijama imaju hlorofil. Listovi biljki sadrže hlorofil. Za proces fotosinteze biljkama je neophodan ugljen-dioksid, voda i svetlosna energija. Fotosinteza se najvećim delom odvija u listovima biljaka, a veoma malo ili nikako u drugim delovima biljke (stablu, korenu i dr.) U radu se razmatra uzajamnost lista i svetlosti! Svjetlost na Zemlji se pojavljuje direktno od Sunca, a i od vještačkih izvora. Cilj rada je da iznese zapažanje, iz pojavnog svijet-okoline, odvijanja fotosinteze pri vještačkoj svjetlosti .

Ključne riječi: spektar vještačke svjetlosti, fotosinteza, disanje

PHOTOSYNTHESIS OF THE FUNDAMENTALS FOR THE FUTURE

Abstract

Photosynthesis is the process of converting light energy into chemical energy and storing it in the form of sugar molecules. Photosynthesis takes place in environments that have chlorophyll in their cells. Plant leaves contain chlorophyll. Plant photosynthesis requires carbon dioxide, water and light energy. Photosynthesis occurs mostly in the leaves of plants, and very little or no in other parts of the plant (tree, root, etc.). The paper discusses the reciprocity of leaf and light! Light on Earth appears directly from the Sun and also from artificial sources. The aim of the paper is to present the observation, from the appearing world-environment, of photosynthesis under artificial light.

Keywords: artificial light spectrum, photosynthesis, respiration

1. Uvod

Populacija ljudi na Zemaljskoj kugli raste. Broj ljudi na Zemlji se povećava iz decenije u deceniju. Obezbeđivanje dovoljne količine i kvalitetne hrane, za 9.000.000.000 ljudi, kako se predviđa u 2050, posebno je izazovno. Eskalacija ljudskog stanovništava uz klimatske promjene je očit, i traži puteve za budućnost. Sunčeva energija putem svjetlosti kroz biljni

¹ Evropski univerzitet Brčko distrikt, www.eubd.edu.ba

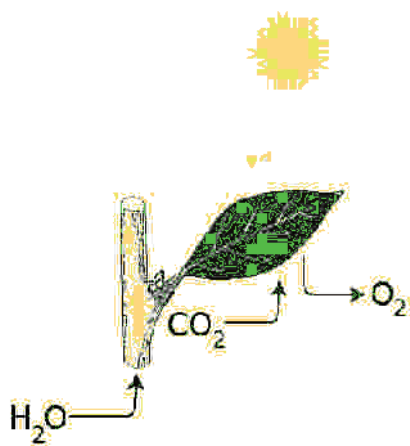
² Evropski univerzitet KallosTuzla, www.eukallos.edu.ba

³ Evropski univerzitet KallosTuzla, www.eukallos.edu.ba

svijet, bolje rečeno kroz fotosintetičke organizme putem procesa fotosinteze, obezbjeđuje hemijsku energiju i čuva je u vidu molekula šećera

Biljke obično pretvaraju svjetlost u hemijsku energiju sa prosečnom fotosintetičkom efikasnošću od 3-6% .Polazni uslovi za taj proces su : Svjetlost, voda H_2O i ugljendioksid CO_2 , a iz procesa pored šećera produkuje se i kisik O_2 . Biljke koriste kvalitet svjetlosti da osjete i reagiraju na oklinu ! (Sl.1),(Sl.6.)

S druge strane, kisik potreban živim sistemima se produkuje procesom fotosinteze.(Sl.1)

Slika1. Svjetlost, voda H_2O i ugljendioksid CO_2 , produkuju kisik O_2

U izdisaju, čovjek izbacuje smještu gasova u kojoj procentualno dominira ugljen dioksid.

Naime, čovjek udišući zrak iz okoline za bioproces u organizmu, za koji je potreban kisik, kao produkt u smješti gasova, pri izdisanju, izbacuje produkt u kojoj procentualno dominira ugljen dioksid.

Čovjek i biljka u procesu fotosinteze čine kompatibilni sistem.

„Ako je najbolji izvor energije onaj koji je prisutan u izobilju, jeftin i čist, onda su biljke mnogo pametnije od ljudi „

2.Fotosinteza

Fotosinteza (iz grčkog φῶτο- [foto-], "svjetlost" i σύνθεσις [sintesis], "spajanje s nečim") je proces pretvaranja svjetlosne energije u hemijsku i njeno pohranjivanje u vidu molekula šećera. Proces fotosinteze se dešava u biljkama, te u nekim bakterijama i algama, koje u svojim ćelijama imaju hlorofil.

Za proces fotosinteze biljkama je neophodan ugljik-dioksid, voda i svjetlosna energija. (Sl.1). Proces se odvija u hloroplastima, malim organelama u citoplazmi biljnih ćelija koje sadrže

zeleni pigment zvanu hlorofil. Fotosinteza se najvećim dijelom odvija u listovima biljaka (Sl.2), a veoma malo ili nikako u drugim dijelovima biljke (stablu, korjenu i dr.)

Slika. 2. List biljke u ulozi skladišta hrane i fabrike kisika

Iako se fotosinteza može odvijati na razne načine kod različitih vrsta, neke osnovne karakteristike su iste. Proces uvijek počinje sa svjetlosnom energijom, koju apsorbuju bjelančevine zvane fotosintetički reakcioni centri fotosintetički reakcioni, centri, koji sadrže hlorofil. Svjetlosna energija biva apsorbovana, čiji je kvalitet određen frekvencijom dospelog fotona:

$$E=hf$$

Frekvencija f , odnosno talasna dužina, karakteriše spektar dospjele svjetlosti !

Ljudski sistem viđenja; oko daje informaciju o spektru, (400 nm-800nm, gdje je „nm“ oznaka za nano metar). Viđenje, dakle, postoji uz prisustvo svjetlosti pomenutih talasnih dužina.

Tehnička rješenja obezbijedila su svjetlost pomenutih talasnih dužina, odnosno, vještačku svjetlost.

Biljka također reagira na svjetlost, kao i neke alge, pomenutog spektra. (Sl.3),(Sl.6.)

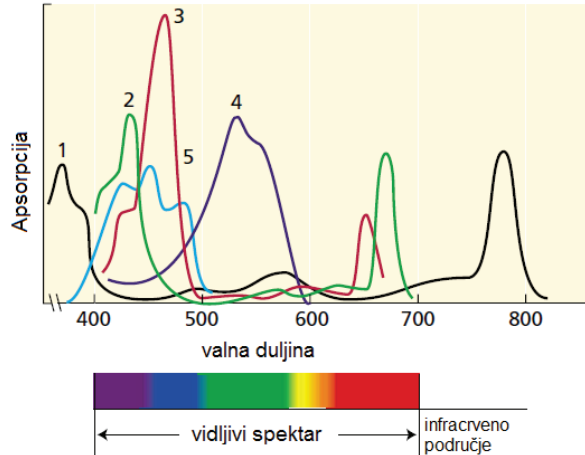
Biljke ne apsorbiraju sve valne duljine spektra svjetlosti. Zapravo, vrlo su selektivne te apsorbiraju zračenja odgovarajućih valnih duljina, onih koje su u skladu s njihovim zahtjevima razvoja.

Najvažniji dio spektra svjetlosti za biljke su valne duljine između 400 i 700 nm. Ovaj dio spektra je poznat kao fotosintetsko aktivno zračenje (eng. photosynthetically active radiation, PAR) te odgovara više ili manje vidljivom spektru ljudskog oka (slika 3; Zeiger i Teiz, 2002)¹⁷.

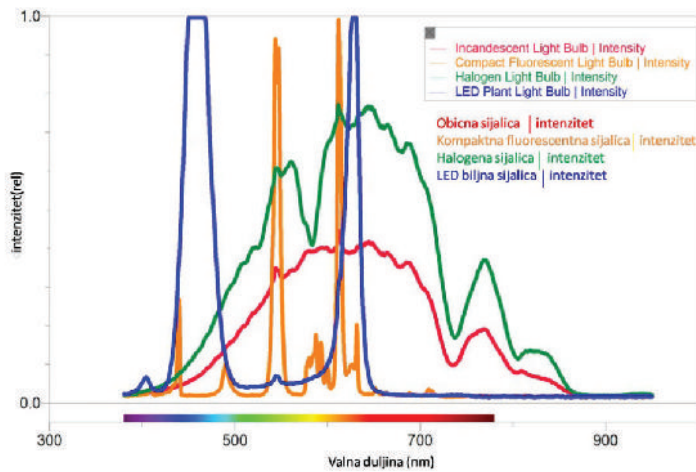
.

Spektar odgovoran za fotosintezu kod biljki i drugih organizama sa prisutnom fotosintezom dat je na slici 3. (Sl.3.)

Relativni intenzitet svjetlosti četiri žaruljeka rješenja za oponašanje dnevne svjetlosti kroz vidljivi spektar su date kao pomenuta tehnička rješenja kroz dijagrame na slici 4. (Sl.4.)

Slika 3. Apsorpcijski spektri fotosintetskih pigmenata: 1. bakteriofila a; 2. klorofila a; 3. klorofila b; 4. fikoeritrobilina; 5. β -karotena (preuzeto i prilagođeno prema Zeiger i Taiz, 2002).¹⁷

Slika.4 Relativni intenzitet svjetlosti četiri sijalice kroz vidljivi spektar !

Razvojem tehnologija rasvjete tražena je svjetlost koja u najvećoj mjeri odražava analogiju dnevnoj sunčevoj svjetlosti. Na slici 4, upoređeni su spektri izvora od četiri sijalice.

Moja prva saznanja utjecaja vještačke svjetlosti na razvoj biljki su bila kroz zapažanje „druženja ulične svjetiljke i breze“. Iznesena su razmišljanja o zapaženoj životnoj aktivnosti breze obasjane svjetlošću živine ulične svjetiljke (ul. P.Kosorić, Tuzla, BiH) decembar 1980 ih godina⁽¹⁾. Upoređujući apsorpcioni spektar klorofila i emisijski spektar živine fluorescentne lampe, zapaženo je neobično podudaranje ovih spektara što je izazvalo produžetak fotosinteze na dijelovima breze koji su noću osvijetljeni uličnom svjetiljkom. Sve do danas me zaokupljalo posmatranje dijelova drveća u blizini uličnih svjetiljki, posebno u zadnje vrijeme kada su ugrađena najnovija tehnička rješenja. (sl.6.) i (sl.7.)

Slika 1.5. Fotosinteza pod uličnom svjetiljkom (snimljeno, autor: Tuzla –Slatina, 21.11.2019.)

Slika.6. Heliotropizam, izražena osobina biljnog svijeta; „naginjanje“ ka svjetlu...(snimljeno 15.12.2019. Dolac, Travnik)

U biljkama se bjelančevine nalaze unutar hloroplasta, dok su kod bakterija sadržane u membrani citoplazme. Dio sunčeve energije koja se prikupi preko hlorofila pohranjuje se u obliku adenozin trifosfata (ATP).

2.1 Historijski aspekti saznanja o fotosintezi

Iako neki koraci kod fotosinteze ni danas nisu u potpunosti razjašnjeni, sveukupna fotosintetska jednačina je poznata još od početka 19. vijeka.⁽²⁾

Jan van Helmont je počeo sa proučavanjem procesa sredinom 17. vijeka, kada je pažljivim mjerenjem mase zemljišta, koje iskoristi biljka i mase biljke tokom rasta. Nakon što je otkrio da se masa zemljišta promijenila vrlo malo u odnosu na rast biljke, pretpostavio je da je masa biljke povećana zbog vode, jedine supstance koja je dodavana zasađenoj biljci. Njegova teza je bila djelimično tačna, jer je veći dio mase zaista i dobiven iz vode kao i od ugljik-dioksida.

Ima se ovdje jedne nedorečenost, sa tezom da li foton nastao defektom mase ovde ima inverzni smjer.

U svakom slučaju, ovo je bila značajna ideja koja je pokazala da većina biomase dolazi iz ulaznih supstanci fotosinteze, a ne iz samog zemljišta.

Godine 1778 Jan Ingenhousz, dvorski fizičar austrijskog cara, je ponovio Priestleyev eksperiment, (srednjoškolski eksperiment; dokaz da biljka ispušta kisik uz svjetlost, a da ga čovjek i životinja trebaju za život; biljka, stakleno zvono i miš) te je otkrio da je postojao uticaj sunčeve svjetlosti na biljku. Godine 1796, Jean Senebier, švicarski svećenik, botaničar i naučnik, pokazao je da zelene biljke upotrebljavaju ugljik-dioksid i ispuštaju kisik pod uticajem sunčeve svjetlosti. Brzo nakon toga, Nicolas-Théodore de Saussure je dokazao da je povećanje mase biljke tokom rasta ne može biti isključivo od uzimanja ugljik-dioksida bez utjecaja vode. Pored toga, načinio je prvu osnovnu reakciju koja se odvija tokom fotosinteze kojom se proizvodi hrana (glukoza).

Cornelis Van Niel je načinio ključna otkrića koja su pomogla da se objasni hemija fotosinteze. Studiranje ružičastih sumpornih bakterija i zelenih bakterija, on je bio prvi naučnik koji je pokazao da je fotosinteza zapravo redoks reakcija zavisna od svjetlosti, pri kojoj vodik redukuje ugljik-dioksid.

Robert Emerson je otkrio dvije svjetlosne reakcije ispitujući produktivnost biljke koristeći različite talasne dužine svjetlosti. Sa samom crvenom svjetlošću, svjetlosne reakcije su bile onemogućene. Kada je pokušao kombinovati crvenu i plavu svjetlost, rezultat je bio dosta bolji. Tako je pokazao da postoje dva fotosistema, jedan koji apsorbuje talasne dužine svjetlosti do 600 nm a drugi do 700 nm.

Daljnji eksperimenti koji su dokazali da kisik nastao tokom fotosinteze u zelenim biljkama dolazi iz vode, izveo je Robert Hill 1937 i 1939 godine.

gdje je A akceptor elektrona. Dalje, pri izlaganju svjetlosti, akceptor elektrona se redukuje a oslobađa se kisik.

Samuel Ruben i Martin Kamen su koristili radioaktivne izotope da odrede da je kisik oslobođen pri fotosintezi zaista proizveden iz vode.

Melvin Calvin i Andrew Benson, zajedno sa James Basshamom, su objasnili putanju asimilacije ugljika (ciklus fotosintetičke redukcije ugljika) u biljkama. Ciklus redukcije ugljika je poznat i pod nazivom Calvinov ciklus, čiji naziv neopravdano zanemaruje doprinos Basshama i Bersona. Mnogi naučnici označavaju ciklus i kao Calvin-Bensonov ciklus, Benson-Calvinov ciklus a neki čak i Calvin-Benson-Basshamov ciklus (odnosno CBB ciklus).

Nobelovac Rudolph A. Marcus je 1992 godine dobio Nobelovu nagradu za hemiju za doprinos teoriji reakcija elektronskog transfera u hemijskim sistemima.⁽¹⁸⁾

2.2. Utjecaj fizičkih veličina na fotosintezu

Početkom 20. vieka Frederik Blekma i Gabriel Huard ispitivali su efekte intenziteta svjetlosti i temperature na brzinu ugradnje ugljenika.

Pri konstantnoj temperaturi, brzina ugradnje ugljenika zavisi od svetlosnog zračenja, u početku se ubrzava pri pojačavanju zračenja. Međutim, pri višim nivoima svetlosnog zračenja ova zavisnost više ne vredi, a brzina ugradnje ugljenika ostaje konstantna na dostignutom nivou.⁽⁶⁾

Pri konstantnom nivou svetlosnog zračenja, brzina ugradnje ugljenika se pojačava pri porastu temperature u određenom vrlo ograničenom rasponu. Ovaj efekt je primijećen samo pri visokim nivoima svetlosnog zračenja.⁽⁶⁾

Pri nižim nivoima svjetlosnog zračenja, povećanje temperature ima relativno mali uticaj na brzinu ugradnje ugljenika.⁽⁶⁾

Ova dva eksperimenta objašnjavaju kritične tačke procesa: najpre, iz istraživanja je poznato da na fotohemijske reakcije uopšteno ne utiče temperatura.⁽⁷⁾

Vještačkii izvori svjetlosti u izvjesnoj mjeri obezbjeđuju fizičke veličine za odvijanje fotosinteze, iz koji čovjek ima dvostruku korist, u prvom redu hranu, a s druge strane kisik.

Sunčeva svjetlost pruža energiju (kroz fotosintezu) za fotosintetičke organizme. Takođe koriste kvalitet svjetlosti da osjete i reaguju na okolinu

Heliotropizam je očit kroz rast biljke prema svjetlosti ne ovisno od izvora, dakle i pod svjetlošću ulične svjetiljke (sl. 6)

U razmatranju povećanja proizvodnih kapaciteta hrane, u smislu kontrolisanog rasta biljke, iz pojavnog svijeta-okoline, je vidljivo da se to može postići i vještačkim osvjetljenjem (Sl.7.) Dakle, za fotosintezu nije neophodna sunčeva dnevna svjetlost, što traži spoznaju kroz istraživanje.

Vještačka svjetlost je do danas dobivena na različite načine.

Nedavni razvoj tehnologije dobivanja svjetlosti posredstvom diode (light-emitting diodes) (LED) otvara nove mogućnosti kontrolisane fotosinteze i dobivanja hrane, odnosno kiseonika.

Dakle, spoznaja iz pojavnog svijeta-okoline ukazuje kako se može oponašati prirodno svjetlo da bi se osigurao rast i razvoj fotosintetičkih organizama; drvo u blizini ulične svjetiljke (Sl.7)

Ovo ukazuje na interakciju fotona i atoma iz koga slijedi elektron neophodan u procesu fotosinteze.

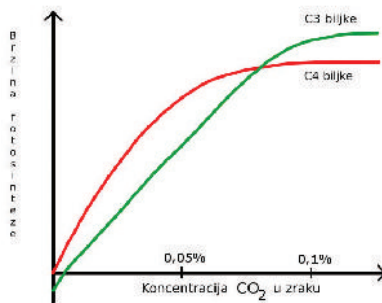
Sa biološkog gledišta, glavna pitanja vezana za vještačke izvore svjetlosti su povezana sa njihovom sposobnošću da oponašaju i poboljšavaju korisne efekte prirodnog svjetla.

Dosadašnja saznanja kazuju da između vještačkih izvora svjetlosti LED svjetiljke u najboljoj mjeri zamjenju dnevnu svjetlost.⁽³⁾Iznad svih tehnoloških svojstava, LED bi trebali biti kompatibilni s fotosintezom i zahtjevima biljaka, koje su čvrsto povezane sa glavnim karakteristikama svjetlosti: spektar, dužina trajanja osvjetljenja i fluksa svjetlosti⁽³⁾. (Sl.7)

Slika. 7. Fotosinteza pri svjetlosti LED ulične svjetiljke se obavlja i noću. (snimljeno, autor rada: Travnik, 15.11.2019.)

List biljke kao i ljudsko oko koristi svjetlost LED svjetiljke optimalno! No, na brzinu odvijanja procesa fotosinteze ima i utjecaj koncentracije ugljen dioksida CO₂, (Sl.18).

Slika 8. Brzina fotosinteze u funkciji koncentracije ugljendioksida

3. Fotosinteza u svjetlu budućnosti

Proizvodnja hrane se oslanja na fotosintezu. Osiguravanje dovoljne količine i kvalitetne hrane za devet milijardi ljudi kako je predviđeno 2050. godine, posebno je izazovno, zbog ograničenja globalnih klimatskih promjena. Tehnologije poljoprivrede s kontroliranim okruženjem (CEA), uključujući staklenike, kao i mogućnosti vertikalnog uzgoja, pružaju

alternativne i komplementarne izvore za proizvodnju usjeva, posebno u područjima s ograničenom dnevnom svjetlošću (u sjevernim širinama) ili nepovoljnim okolnostima: uvjeti (suše, poplave, oluje i slana tla) ili u područjima s ograničenim prostorom, poput gradova i svemirskih stanica.

Prednosti CEA tehnologija, tj. povećani prinos usjeva godišnje (zahvaljujući kraćem kulturom u optimalnim uvjetima okoliša i tijekom cijele godine uzgoja), veća površina rasta po m² (velika gustoća biljaka, višeslojne police za uzgoj), učinkovita upotreba hranjivih sastava za biljke i vode, manji gubici usjeva i bez primjene pesticida, čine ih učinkovitima za proizvodnju usjeva. Pored toga, ove tehnologije mogu proizvesti standardne visokokvalitetne vrtlarske proizvode. Međutim, za razliku od poljoprivrede na otvorenom, zatvoreni uzgoji biljaka oslanjaju se na nove izvore svjetlosti, poput LED-ova, koji mogu potaknuti rast biljaka, a drastično smanjuju potrošnju energije.

LED diode predstavljaju inovativni umjetni izvor rasvjete za biljke, kao dodatna ili jednostruka rasvjeta, ne samo zahvaljujući njihovom intenzitetu, spektralnom i energetskom napretku već i mogućnostima ciljano manipuliranje metaboličkim odgovorima u svrhu optimizacije produktivnosti i kvalitete biljaka. LED-ovi su sada komercijalno primjenjivi uglavnom za listnato zelenilo, povrće, bilje i cvijeće u loncu.

Primjena LED-ova također ima ogroman potencijal za procese koji stvaraju kisik i pročišćavaju vodu, u kulturi algi za proizvodnju sirovina, lijekova, goriva ili boja, te u kulturama biljnih tkiva za mikropropagaciju, na primjer, jagoda ili cvjetnih biljaka

Slika.9. Još jedan primjer fotosinteza pri svjetlosti LED ulične svjetiljke

4. Zaključak

Proces fotosinteze je još uvijek nedovoljno istražen, obzirom na povećanje mase (biomase) u procesu : svjetlost i drugi utjecajni faktori, ugljendioksid, kisik, uz tezu da defkt mase vuče nastanku fotona, koji učestvuje u pomenutom procesu. Ostaje teza da je proces fotosinteze inverzan procesu na Suncu. Biljka očito ne razlikuje foton dnevne svjetlosti od fotona nastalog

vještačkim svjetlom. Osvarenje fotosinteze putem vještačke svjetlosti pruža široke mogućnosti proizvodnje hrane. Kontrolisanom fotosintezom vještačkim svjetlom samjenjuje se prisustvo ugljendioksida-stakleničkog plina, a povećava koncentracija kisika u životnoj sredini.

Čovjek i biljka u procesu fotosinteze čine kompatibilni sistem...

LITERATURA:

- 1.Hrustem Smailhodžić, Primjer produžetka fotosinteze lišća breze “druženjem” sa uličnom svjetiljkom., Čovjek i životna sredina, 4-5, Beograd 1986 g.
- 2.Mark D. Licker, ur. (2007). McGraw Hill Encyclopedia of Science and Technology. **13**. McGraw-Hill Professional. str. 470. ISBN 978-0-07-144143-8.
- 3.Bula RJ, Morrow RC, Tibbits TW, Barta RW, Ignatius RW & Martin TS. 1991. Light emitting diodes as a radiation source for plants. Hort Science. 26:203–205
- 4.Croce R and Amerongen Hv. 2014. Natural strategies for photosynthetic light harvesting. Nature. 10.1038:1555
- 5.Darko E, Heydarizadeh P, Schoefs B, Sabzalian MR. 2014 Photosynthesis under artificial light: the shift in primary and secondary metabolism.
- 6.Folta KM, Maruhnich SM. 2007. Green light: A signal to slow down or stop. J. Expt. Bot. 58:3099–3111 17
- 7.Goins GD, Yorio NC, Sanwo MM & Brown CS. 1997. Photomorphogenesis, photosynthesis and seed yield of wheat plants grown under red light-emitting diodes (LEDs) with and without supplemental blue lighting. J Exp Bot. 48:1407–1413
- 8.Ieperen VW and Trouwborst G. 2008. The Application of LEDs as Assimilation Light Source in Greenhouse Horticulture: a Simulation Study. Acta Hort. 33:1407-1414.
- 9.Johkan M, Shoji K, Goto F, Hahida S and Yoshihara T. 2012. Effect of green light wavelength and intensity on photomorphogenesis and photosynthesis in *Lactuca sativa*. Environmental and Experimental Botany. 128– 133
- 10.Lean J. 1991. Variations in the Sun's radiative output. American Geophysical Union. 505-535
- 11.Massa GD, Kim HH, Wheeler RM and Mitchell CA. 2008. Plant productivity in response to LED lighting. Hort Science. 43:1951–1956
- 12.Mitchell CA, Both A-J, Bourget CM, Burr JF, Kubota C, Lopez RG, Morrow RC, Runkle ES. 2012. LEDs: The future of greenhouse lighting! Chronica Horti 52:5–13
- 13.Nishio JL. 2000. Why are higher plants green? Evolution of the higher plant photosynthetic pigment complement. Plant Cell Environ. 23, 539-548 18
- 14.Parađiković N i Kraljićak Ž. 2008. Zaštićeni prostori - plastenici i staklenici. Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku Poljoprivredni fakultet u Osijeku Osječko-baranjska županija
- 15.Samuolienė G, Brazaitytė A, Duchovskis P, Viršilė A, Jankauskienė J, Sirtautas R, Novičkovas A, Sakalauskiene S and Sakalauskaitė J. 2012. Cultivation of vegetable transplants using solid-state lamps for the short-wavelength supplementary lighting in greenhouses. Acta Horticulturae 952: 885-892.

16.Yeh N, Chung JP. 2009 High-brightness LEDs – Energy efficient lighting sources and their potential in indoor plant cultivation. *Renew. Sustain. Energy Rev.* 13, 2175–2180.

17.Zeiger L. and Taiz E. 2002. *Plant physiology*. 3rd edn. Sinauer Associates

18.Matea Jukić *Fotosinteza u uvjetima umjetnog osvjetljenja*, Završni rad,S. Osijek, 2017.

ALTERNATIVE I PRAVCI INTEGRACIONIH PROCESA U BOSNI I HERCEGOVINI I REGIONU

Apstakt

Integracione procese u Evropi, regionu, kao i u Bosni i Hercegovini, možemo posmatrati sa ekonomskog i političkog stajališta, ali i jednom i drugom temeljni sadržaj je ekonomija. Raznovrsnost oblika saradnje, na regionalnom i vanregionalnom nivou, povezivanje nacionalnih tržišta, uz političku stabilnost, doprinosi jačanju konkurencije i inicira efikasnije korištenje raspoloživih privrednih potencijala zemalja.

Globalni procesi koji se danas odvijaju oblikuju život savremenog svijeta i doprinose stvaranju novog savremenog društva, što za posledicu ima sasvim novo globalno okruženje. Procesi transformacija su višedimenzionalni i usmjereni na promjenu ne smo političkog sistema, već i na privrednu strukturu i sistem u cjelini. Modeli današnjih integracija imaju sasvim novo značenje. Koliko su prihvatljivi u prvobitnom obliku ili modifikovani (konstantan razvoj i mehanizmi djelovanja) da omoguće lakše prevazilaženje problema sa kojima se suočavaju nacionalne ekonomije u cilju ekonomske održivosti i prosperiteta, ali i da kreiraju nove ili izmijenjene regionalne integracije pokazaće bliska budućnost. Postizanje nivoa ujednačenosti, održivosti i rasta moguće je uz adekvatne oblike integrisanja, kreiranjem sveobuhvatnog modela ekonomskog napretka koji promoviše viši životni standard, stabilnost i adekvatan pravni i institucionalni okvir.

Ključne riječi: integracija, regionalizacija, stabilnost, ekonomija, razvoj, modeli integracija

ALTERNATIVES AND DIRECTIONS OF INTEGRATION PROCESSES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THE REGION

Summary

Integration processes in Europe, in the region, as well as in Bosnia and Herzegovina, can be viewed from an economic and political standpoint, but in one and the other the basic content is economy. Diversity of forms of cooperation, at regional and extra-regional level, connecting national markets, with political stability, contributes to strengthening competition and initiates a more efficient use of the available economic potential of countries.

The ongoing global processes are shaping the life of the modern world and contributing to the creation of a new modern society, resulting in a completely new global environment. Transformation processes are multidimensional and focused on changing not only the political system but also the economic structure and the system as a whole. Models of today's integrations have a whole new meaning. How acceptable they are in their original form or modified (constant development and mechanisms of action) to make it easier to overcome the problems facing national economies for the sake of economic sustainability and prosperity, but also to create new or changed regional integrations will be seen in the near future. Achieving a level of uniformity, sustainability and growth can be achieved with adequate forms of integration, by creating a comprehensive model of economic progress that promotes a higher

¹ lidijavucicevic55@gmail.com

² bulatovic.anka@gmail.com

standard of living, stability and an adequate legal and institutional framework.
Keywords: integration, regionalization, stability, economy, development, integration models

Uvod

Međunarodno kretanje roba, usluga, kapitala, tehnologija, informacija i migracija ljudi krajem XX i početkom XXI vijeka odlikuju integracioni procesi koji se odvijaju na međunarodnom nivou i sve više se intenziviraju.

Opređenje zemalja, da napuste koncept ne tržišne privrede ili kvazi tržišne privrede i da pristupe izgradnji tržišnog oblika privređivanja, podrazumijeva njihovo integrisanje u svetske razvojne tokove uz očekivanje podsticaja od globalizovane svjetske privrede i međunarodnih finansijskih i drugih organizacija i institucija. Ipak, globalizacija se odvija u okviru postojećih regionalnih blokova, koji su okupljeni oko Sjedinjenih Američkih Država, Evropske unije, Rusije i Kine, diktiraju globalnu svjetsku politiku i polarizaciju između razvijenih i nerazvijenih, bogatih i siromašnih.

Teorijske koncepcije različitog pristupa međunarodnoj ekonomiji teško je sistematizovati. Ranija proučavanja povezivanja nacionalnih ekonomija fokusirana su na probleme carinske unije sa aspekta njenih posledica na kretanje faktora proizvodnje. Proučavanje integracija danas, kad je međusobno povezivanje u različitim područjima reprodukcije na mikro i makro planu karakteristično za cijeli svijet, ima sasvim nova značenja.³ Naime, nije samo riječ o tome koji su efekti povezivanja nacionalnih privreda sa međunarodnog aspekta razmjene, već se radi o globalnim pitanjima, koja su od značaja za ukupni ekonomski položaj i razvoj zemalja koje se povezuju, o pozitivnim i negativnim refleksijama međudržavnog povezivanja na zemlje izvan okvira tih integracija, zatim o odrazu integracionih procesa na međunarodnu ekonomiju i na kraju, o političkim motivima koji se integracijom žele ostvariti.

Regionalizacija ne predstavlja samo sačinjavanje trgovinskih sporazuma, već predstavlja proces sa uticajem na razne sfere ekonomskog i društvenog života. Da bi neki sporazum o regionnoj integraciji bio uspješan trebalo bi da zadovoljava sledeće kriterijume: geografsku bliskost, sličan ili kompatibilan tržišni odnosno privredni sistem, približan nivo dohotka po stanovniku i preuzimanje političkih obaveza regionalne organizacije odnosno prenošenje dijela nacionalnog suvereniteta na regionalne institucije.⁴ Privredno oživljavanje ekonomija zemalja u razvoju kao jedna od alternativa ogleđa se kroz integracione procese i sposobnost prilagođavanja novim oblicima povezivanja.

Ekonomska integracija je proces konvergencije, uzajamnog prilagođavanja i usklađivanja ekonomskih sistema uz mogućnost samoregulacije i samorazvoja koji se zasniva na koordinaciji djelovanja. Pod međunarodnom ekonomskom integracijom podrazumijeva se visok stepen internacionalizacije ekonomija država, što dovodi do postupnog spajanja nacionalnih ekonomskih sistema.⁵

Regionalne integracije predstavljaju jedan od preduslova pristupanja Evropskoj uniji. U procesu integracije u Evropsku uniju, zemlje Zapadnoga Balkana, tako i Bosna i Hercegovina,

³ Vlatko Mileta: „*Gradanske teorije međunarodnih ekonomskih integracija*“, Politička misao, vol. XX, No. 2-3, 1983., str. 114.

⁴ Mladen Ivić, Branislav Mitić: „*Makroekonomija i globalni izazovi*“, Univerzitet za poslovni inženjering i menadžment Banja Luka, 2016., str. 150.

⁵<https://tereitory.ru/hr/gardening/primery-ekonomicheskoi-integracii-mezhdu-gosudarstvami-formy.html>
4.12.2019.

trebalo bi da posebnu pažnju posvete ostvarenju realne konvergencije⁶ odnosno smanjivanju razvojnih razlika u odnosu na zemlje članice Evropske unije. Motivi članstva ovih zemalja u Evropsku uniju proizlaze iz ekonomskih i političkih koristi koje je moguće ostvariti kroz ovaj vid integracije.

Prednosti i nedostaci globalnih integracionih procesa

Međunarodna ekonomska integracija je proces ekonomskog i političkog ujedinjenja zemalja koji se temelji na razvoju dubokih stabilnih odnosa i podjeli rada između nacionalnih ekonomija, njihovoj interakciji na različitim nivoima i u različitim oblicima.

Najjednostavniji oblik ekonomske integracije su zone slobodne trgovine u okviru kojih se ukidaju trgovinska ograničenja među državama članicama, a prije svega carine. Drugi oblik je carinska unija koja uz funkcionisanje zone slobodne trgovine podrazumijeva uspostavljanje jedinstvene spoljnotrgovinske tarife i sprovođenje jedinstvene spoljnotrgovinske politike u odnosu na treće zemlje. Carinsku uniju nadopunjuje platna unija koja osigurava međusobnu konvertibilnost valuta i funkcionisanje jedinstvene valute obračuna.⁷

Kada zemlja prelazi iz jednog oblika međunarodne integracije u drugi, gubi određene privilegije koje je imala u prethodnoj zajednici, ali isto tako očekuju je i novi pozitivni efekti prelaskom u novi model povezivanja. Ne postoji matematička formula koja bi pokazala šta je pozitivno odnosno razumno ili prihvatljivo, ali ako postoji politička volja onda je moguće i naći opšteprihvatljivu formulu.⁸

Potpuno integrisana tržišta podrazumijevaju slobodnu trgovinu između država članica. Zemlje članice očekuju ekonomske prednosti poput:⁹

- veće proizvodnje i većeg prosperiteta putem bolje alokacije faktora proizvodnje pri čemu se svaka država specijalizuje za proizvode za koje imaju komparativnu prednost;
- efikasnije proizvodnje zahvaljujući ekonomiji kvantiteta i boljoj tržišnoj utakmici;
- boljih uslova trgovine za sve države članice u odnosu na ostatak svijeta (nivo cijena uvoznih dobara u odnosu na izvozna dobra).

Integracija tržišta, zapravo znači uklanjanje (svih) prepreka (carinskih/necarinskih barijera) slobodnoj unutrašnjoj trgovini robom. U suvremenim, različitim ekonomijama, takva negativna integracija nije dovoljna. Da bi tržište funkcionisalo neophodno je postojanje zajedničkih pravila za funkcionisanje i na unutrašnjem tržištu i u trgovini sa trećim državama. Motivi za prepreke najčešće su rezultat preduzimanja mjera zaštite nacionalne trgovine i industrije od strane konkurencije, te stoga predstavljaju protekcionizam. Protekcionizam se može kombinovati¹⁰ sa slobodnom trgovinom. Brojni su argumenti za preduzimanje mjera zaštite (ograničenja uvoza) protiv trećih država, kao što su: podrška sektorima ili preduzećima koja još nisu dorasla međunarodnoj konkurenciji, zaštita od dampainga i socijalnog dampainga, diverzifikacija ekonomske strukture, povećanje zaposlenosti, rješavanje problema platnog bilansa. Mjere zaštite mogu se preduzimati i kod ograničavanja izvoza (ukoliko se izveze prevelika količina nekog proizvoda, država uvoznica može preduzeti zaštitne mjere protiv niza drugih proizvoda, a da se to izbjegne, država može prihvatiti dobrovoljno ograničenje izvoza

⁶ tzv. *kriterijumi iz Maastrichta* predstavljaju osnovne uslove koje buduća članica treba da ispuni kako bi pristupila Evrozoni i preuzela valutu, a odnose se na nivo inflacije, javni dug, budžetski deficit, visinu kamatne stope i stabilnost deviznog kursa u cilju izbjegavanja rizika i negativnih posledica po samu državu ali i cijelu Evrozonu. ⁷<https://teritory.ru/hr/gardening/primery-ekonomicheskoi-integracii-mezhdu-gosudarstvami-formy.html> 4.12.2019.

⁸ Prema Danielu Griswoldu, u zavisnosti od toga da li podržavaju ideju slobodne trgovine ili neke oblike državne intervencije, postoji podjela na: zastupnike slobodne trgovine, internacionaliste, intervencioniste i izolacioniste. (Vidi: „*Free trade, Free markets*“, Cato Institute, 2005., www.cato.org, 26.10.2017.)

⁹ Willem Molle: „*The Economics of European Integration*“, Aldershot, UK, 4th edition, 2001.

¹⁰ Na primjer: carinska unija sprečava slobodu trgovine s trećim državama na bazi zajedničke carinske tarife i/ili drugih protekcionističkih mjera, dok istovremeno omogućuje slobodu unutrašnje trgovine.

određenog proizvoda.¹¹

Dani Rodrik u svojoj knjizi *Paradoks globalizacije* zaključuje da nije moguće imati i demokratiju, i nacionalno samoodređenje i potpunu globalizaciju, kao i da ne možemo imati sva tri, već da između demokratije, nacionalnog suvereniteta i hiperglobalizacije možemo da odaberemo dvije opcije.¹² Stoga on zagovara demokratiju i samoodređenje i sugerise kako bi trebalo promijeniti postojeći koncept svjetske globalizacije, jer hiperglobalizacija jasno ukazuje na neoliberalni ideal potpuno neregulirane svjetske ekonomije. Globalizacija se može obuzdati regulativom kroz međunarodne agencije¹³, koje mada ne mogu biti potpuno demokratske, ali mogu se podvrgnuti daleko većem demokratskom pritisku nego što je to danas slučaj.

Da bi se otpor protiv globalizacije preokrenuo, potrebne su aktivne politike u dva oprečna pravca: jačanje demokratije iznad nivoa nacionalne države i ulaganje napora u lokalni ekonomski razvoj.¹⁴ Svijetu je potrebna politička volja mnogih država da priznaju da je trend neoliberalne deregulacije štetan, te da je povratak regulacije moguć kroz uzajamno ustupanje suvereniteta nacionalnih zajednica uz što viši stepen demokratizacije procesa. Jaz između tri tačke Rodrikovog trougla smanjiće se ako priznamo da globalizacija zahtijeva određeni nivo regulacije, da su međunarodnim regulatornim agencijama potrebni elementi demokratije, te da će se demokratija nacionalne države najbolje izraziti kao ustupljen suverenitet u tom okviru. Takav pristup treba da prati i briga za lokalni ekonomski razvoj, jer pored ekonomskog razvoja, ljudima je potrebno kvalitetno lokalno okruženje na koje mogu biti ponosni. Osim ekonomske, otpor globalizaciji ima i kulturnu dimenziju zbog stoga je ona potrebna i strategiji preokreta. Globalizovanom svijetu potrebni su građani koji se dobro snalaze sa raznovrsnim, slojevitim identitetima, kojima je udobno u vlastitoj koži sa svim raznim pripadnostima i identitetima različitih intenziteta (od lokalne zajednice, mjesta ili grada, regiona, države, Evrope) i koji su prijateljski nastrojeni prema čovječanstvu. Te pripadnosti i identiteti treba da se uzajamno hrane i podstiču, umjesto da se isključuju. Kapaciteti postoje, potrebni su im samopouzdanje i sigurnost, a zadatak politike budućnosti je da stvori okruženje u kojem ove vrijednosti cvjetaju, umesto da ih gasi insistiranjem na monopolističkim zahtjevima nacionalnog ili etničkog identiteta.¹⁵

Iako globalizacija podrazumijeva brojne alternative pozitivnog karaktera: fokusiranje na rast produktivnosti i životnog standarda širom svijeta, intenziviranje investicionih odnosa, otvorenost ekonomije, internacionalizacija ideja i informacija, brže povezivanje i komunikacija..., njen krajnji efekat zavisi od ciljeva i interesa onih koji njome upravljaju. Protivnici globalizacije potenciraju njene negativne efekte koji mogu dovesti do sukoba različite vrste na regionalnom i vanregionalnom ili međunarodnom nivou. Danas, vrlo mali broj zemalja se rapidno razvija, dok je broj siromašnih i onih koje se sporije razvijaju znatno veći.¹⁶

¹¹ Protekcijonizam generalno ima negativan efekat na prosperitet.

¹² Dani Rodrik: „*The Globalization Paradox: Democracy and the Future of the World Economy*“, New York and London: W.W. Norton & Company, 2011., pp. 368

¹³ Kao što su svjetska trgovinska organizacija (WTO) ili međunarodni monetarni fond (MMF)

¹⁴ Colin Crouch: „*Reversing the Globalization Backlash*“ prevod: *Obrtanje povratne reakcije globalizacije* 23.10.2018., (https://translate.googleusercontent.com/translate_c?depth=1&hl=bs&prev=search&rurl=translate.google.com&sl=sr&sp=nmt4&u=https://www.socialeurope.eu/reversing-the-globalisationbacklash&xid=17259,15700023,15700186,15700191,15700259,15700271&usg=ALkJrhinAfs3PV4gi-uFLZuOUxwHqtPXtg)

¹⁵ Colin Crouch: „*Reversing the Globalization Backlash*“ prevod: Milica Jovanović: *Novi pristup globalizaciji* 01/11/2018 (<https://peskanik.net/novi-pristup-globalizaciji/> 28.11.2019.)

¹⁶ Situacija u svijetu je alarmantna zbog dominacije nerazvijenosti zemalja, siromaštva, nehranjenosti i gladi u preko 130 zemalja, u kojima je 75% svjetskog stanovništva živi, a proizvodno parcipira sa samo 20% svjetskog BDP-a. Dok, na drugoj strani, bogatstvo i moć koncentrisani su u svega 30 zemalja (Emilija Beker: „*Ekonomski aspekti globalizacije*“ Privredna izgradnja broj 3-4, godina XLVIII, 2005., str.147.).

Globalizacija nije novost, ali brzo se mijenja. Tome doprinose i tehnološke inovacije (nove tehnologije i e-trgovina), što zahtijeva evoluciju u dosadašnjim oblicima organizovanja. Usvajanje nove tehnologije i njeno ugrađivanje u fizički ili ljudski kapital,¹⁷ dopušta ekonomijama stvaranje više vrijednosti uz manje inputa. Istovremeno, nova tehnologija je disruptivna, ometa i potiskuje dotadašnji način obavljanja poslova, dok stare vještine (navike) i organizacioni pristup čini marginalnim ili nevažnim. Prema Schumpeter-ovom pojmu *destruktivne kreacije*,¹⁸ nije riječ o prilagođavanju novom obliku već se govori o raskidu sa starim modelom, kako bi se u potpunosti novi model integrisao, a samim tim i metode upravljanja resursima, poizvodnjom i sl. Međutim, Pinder kao negativnu integraciju tretira onaj proces koji se zadovoljava ukidanjem trgovinskih ograničenja između zemalja koje su pristupile integraciji, dok napore na izradi i realizaciji koordinisane ekonomske politike na regionalnom nivou smatra pozitivnom.¹⁹ Po njemu je stvarna integracija ekonomski savez, ali ipak nije sklon prenosu nacionalnih ovlaštenja na nadnacionalni nivo, već je za nadnacionalno dogovaranje usaglašeno sa odgovarajućim instrumentima nacionalne ekonomske politike.

Evropski i Evroazijski procesi integracija – EU, EAEU

Da bi jedna integracija uspešno funkcionisala, potrebno je da postoji homogenost članica, kako ekonomska, tako i politička. Najbolji primer razvoja integracije je Evropska unija sa politički homogenim, visoko razvijenim privredama koje imaju veoma diversifikovanu spoljnu trgovinu.

Evropska unija (EU). Ako se za period antičke Grčke ili Rima ne može govoriti o jasnom profilu zajedništva kao specifičnom cilju povezivanja, onda se već od Srednjeg vijeka i kasnije jasno prepoznaju obrisi današnje Evrope i njenih integrativnih tokova.²⁰ U tabeli 1. dat je pregled ključnih događaja Evropske unije od njenog nastanka do danas.

¹⁷ James Manyika et al. : „*Disruptives technologies: advances that will transform life, business, and the global economy*“, Washington, DC, McKinsey Global Institute, 2013.

¹⁸ Joseph A. Schumpeter: „*Capitalism, socialism and democracy*“, London, Routledge, Harper & Brothers, 1942., p. 81-86.

¹⁹ John Pinder: „*Positive Integration and Negative Integration: Some Problems of Economic Union in the EEC*“, European integration: selected readings, Harmondsworth (u.a.),Penguin Books, 1972., p. 124-150.

²⁰ Siniša Bejaković: „*Evropske integracije*“, Vlada Crne Gore-Uprava za kadrove, Podgorica, 2008., str. 12.

Tabela 1: Pegled ključnih događaja u formiranju Evropske unije

Institucije	Pravni osnov i godina	Godina primjene	Glavni sadržaj ekonomske integracije
Evropska zajednica za uglj i čelik	Pariški ugovor (1951)	1951.	Zajednička politika za proizvodnju uglja i čelika. Članice: Francuska, Italija, Belgija, Holandija i Luksemburg
Evropska ekonomska zajednica	Rimski ugovor (1957)	1958.	Carinska unija. Slobodno kretanje faktora proizvodnje.
EUROATOM	Rimski ugovor (1957)	1958.	Civilno korištenje nuklearne energije.
Prvo proširenje	Revidirani Rimski ugovor (1972)	1973.	Nove članice: Britanija, Danska i Irska.
Drugo proširenje	Revidirani Rimski ugovor (1972)	1981.	Nova članica: Grčka
Treće proširenje	Revidirani Rimski ugovor (1985)	1986.	Nove članice: Španija i Portugal.
Jedinstveno tržište	Jedintveni Evropski akt (1986)	1986-1992.	Formiranje jedinstvenog unutrašnjeg tržišta.
Evropska unija	Ugovor iz Maastrichta (1992)	1993.	Planovi za uspostavljenje ekonomske i monetarne unije od 01.01.1999. do 01.01.2002., jedinstvena valuta EUR u 12 zemalja.
Cetvrto proširenje (1994)	Revidirani Rimski ugovor (1994)	1995.	Nove članice: Austrija, Finska i Švedska.
Evropska unija	Ugovor iz Amsterdama (1997)	1998.	Obaveze povećanja napora za poboljšanje zapošljavanja. Strategija za proširenje Unije sa zemljama Centralne i Istočne Evrope.
Peto proširenje	Revidirani Rimski ugovor (2002)	2004.	Nove članice: Estonija, Litvanija, Poljska, Češka, Slovačka, Slovenija, Mađarska, Cipar i Malta.
Peto proširenje	Revidirani Rimski ugovor (2006)	2007.	Nove članice: Bugarska i Rumunija
Šesto proširenje	Revidirani Rimski ugovor (2012)	2013.	Nova članica: Hrvatska

Izvor: www.kristijanrastic.com "Radionica-Buducnost-EU" ppt (28.11.2019.)

U Tinbergen-ovom poimanju²¹, negativna integracija definiše se uklanjanjem diskriminacijskih i restriktivnih institucija i uvođenjem slobode ekonomskih transakcija. Izgradnju novih politika i drugih institucija koje osiguravaju transfer većeg dijela instrumenata ekonomske politike na nadnacionalni nivo, naziva pozitivnom integracijom.

Danas, Evropska unija se suočava sa brojnim nesuglasicama, nastalih zbog načina raspodjele poreza, jer veliki dio novca naprednih evropskih zemalja odlazi na pružanje podrške onima koji još nisu dostigli određeni nivo ekonomskog razvoja, a to se broji u desetinama milijardi eura. Predsednik Rusije Vladimir Putin nije isključio mogućnost da kroz nekoliko godina i zemlje istočne Evrope počnu da razmišljaju o izlasku iz Evropske unije.²² Osim toga, istakao je da ne zna da li će biti moguće sačuvati Evropsku uniju u sadašnjem obliku, da mu je poznato da evropski lideri rade na konsolidaciji svojih članica i postizanju više održive forme integracije, sa željom da uspiju u svojim namjerama.²³

Kakve korake će preduzeti lideri Evropske unije na daljnjem jačanju svoje pozicije i kakva alternativna rješenja ponuditi, ostaje nam da vidimo u vremenu pred nama.

²¹ Jan Tinbergen: „*International Economic Integration*“, North Holland, Amsterdam, 1965.

²² "Negdje krajem 2028. godine neke zemlje Istočne Evrope dostići će takav nivo ekonomskog razvoja, kada više neće dobijati grantove i razne vrste podrške iz evropskog budžeta, a moraće da plate isto kao Velika Britanija. Nisam siguran da i njima neće pasti na um isto što i Velikoj Britaniji danas ("bregzit")", istakao je Putin. <https://www.kurir.rs/planeta/3361615/putin-predvidja-raspad-evropske-unije-nakon-velike-britanije-i-zemlje-istocne-evrope-mogu-pozeleti-da-izadju> (28.11.2019.)

²³ "Sa zabrinutošću pratimo ono što se tamo dešava, jer je značajan deo naših deviznih rezervi u eurima. Uprkos padu trgovinskog prometa nakon različitih odluka o sankcijama, Evropska unija ostaje za nas najveći trgovinski i ekonomski partner. Stoga smo zainteresovani za to da se sve održi i efikasno funkcionise", naglasio je Putin. <https://www.kurir.rs/planeta/3361615/putin-predvidja-raspad-evropske-unije-nakon-velike-britanije-i-zemlje-istocne-evrope-mogu-pozeleti-da-izadju> (28.11.2019.)

Evroazijska ekonomska zajednica (eng. *Euroasian Economic Community - EuAsEC*) je nastala 2000. godine sa ciljem efikasnijeg funkcionisanja Carinske unije Rusije, Bjelorusije, Kazahstana, Kirgistana i Tadžikistana, koja postoji od 1995. godine. Ovoj subregionalnoj integraciji je pristupio Uzbekistan 2006. godine, a Ukrajina, Moldavija i Jermenija imaju status posmatrača. Regionalna integracija je produbljena Sporazumom iz 1996. godine i *Sporazumom o carinskoj uniji i zajedničkom ekonomskom prostoru* iz 1999. godine, kojim se predviđa uspostavljanje carinske unije do 2011. godine i postepeno stvaranje Jedinstvenog ekonomskog prostora. Carinska unija je konačno uspostavljena u julu 2011. godine, ali samo između Rusije, Belorusije i Kazahstana, a planirana je dalja integracija, čime bi se stvorila Evroazijska unija. U oktobru 2014. godine potpisan je sporazum o prestanku Evroazijske ekonomske zajednice u Minsku, nakon sednice Međudržavnog saveta *EAEC*. Evroazijska ekonomska zajednica je prestala da postoji 1. januara 2015. godine, osnivanjem *Evroazijske ekonomske unije*.

Evroazijska ekonomska unija nastala je 2015. godine na temeljima Evroazijske ekonomske zajednice.²⁴ Uniju čini pet država: Rusija, Belorusija, Jermenija, Kazahstan i Kirgistan. Države članice obuhvataju populaciju od 183 miliona ljudi i mogu predstavljati značajno tržište za plasiranje proizvoda i poboljšavanje spoljnotrgovinskih odnosa. Evroazijska ekonomska unija predstavlja poslednji korak evroazijske ekonomske integracije, nastala na inicijativu predsednika Kazahstana, Nursultana Nazarbajeva u prvoj polovini devedesetih godina prethodnog vijeka. Danas, od država koje čine Evroazijsku ekonomsku uniju, Rusija se pozicionira kao najznačajniji akter, kako na polju međunarodnih odnosa, tako i u rješavanju pitanja unutar zajednice. Države članice Evroazijske ekonomske unije usaglašavaju svoje ekonomske odnose, ali i dalje vode samostalnu spoljnu politiku. Slično Evropskoj uniji, razvijene su institucije koje predstavljaju nosioce odlučivanja. Krovna institucija jeste Vrhovni savjet Evroazijske ekonomske unije koji, slično Evropskom Savjetu, okuplja šefove država. Međudržavni savjet Evroazijske unije okuplja šefove Vlada (premijere) država članica, dok Evroazijska ekonomska komisija predstavlja nadnacionalni organ koji obezbjeđuje sve uslove za daljni razvoj Unije i razrađuje prijedloge u oblasti ekonomske integracije. Sjedište Komisije je u Moskvi, dok je sjedište suda unije u Minsku (Bjelorusija) i stalni je sudski organ ove organizacije.

Kazahstan se nalazi u srcu „velike igre“ XXI vijeka (aluzija na „Veliku igru“, negdje nazivanu i „igrom sjenki“, koja podrazumijeva strateško rivalstvo između britanske i ruske imperije i dominaciju nad Centralnom Azijom tokom XIX vijeka)²⁵ koja se vrti oko evroazijske unutrašnje povezanosti i integracije. Astana je istovremeno i član kineskog Novog puta svile, odnosno Inicijative „pojas i put“ i ruske Evroazijske ekonomske unije. Kazahstan, ta „ekonomija snežnog leoparda“ kako ga je prošle decenije okarakterisao predsednik Nursultan Nazerbajev, ne može biti više evroazijski nego što jeste, a njegove kontinentalne stepe su ispresecane prugama preko kojih u Evropu stiže 60 % ukupnog kineskog železničkog tovara. Takođe, ova zemlja ima i ulogu neke vrste džinovske benzinske stanice za Novi put svile, jer

²⁴<https://bfpe.org/eaec-ili-eu-da-li-je-evroazijska-ekonomska-unija-alternativa-clanstvu-u-evropskoj-uniji/> (4.12.2019).

²⁵ Govor predsednika Kazahstana Nursultana Äbishuly Nazarbajeva tokom prezentacije izvještaja *Globalni rizici za Evroaziju u 2019*, Astana, 12. novembar 2018. godine: „ Uz pomoć Partnerske grupe za međunarodnu strategiju, Institut je propitao 1.000 funkcionera iz 60 zemalja, kao i 30 međunarodnih eksperata, kako bi utvrdio na koji bi način Evroazija mogla da se nosi sa ekstremnim izazovima „nove velike igre“, kao što su trgovinski rat između SAD i Kine, američko-ruski geopolitički i nuklearni čorsokak, pomeranje figura na šahovskoj tabli Jugozapadne Azije – ono što Zapad naziva „Srednjim istokom“ – rast etničkih i verskih konflikata, nezaustavljivi marš novih tehnologija i zastrašujuća degradacija životne sredine“. U okviru studije, kao rizik broj jedan za Evroaziju je identifikovana mogućnost eskalacije vojnih i političkih konfrontacija između SAD i Kine, a odmah zatim je i konfrontacija između Rusije i Zapada. Konflikt za koji se predviđa da će se najverovatnije pogoršati je onaj između SAD i Irana. Istovremeno, protekcionizam je bio glavna briga za 56% ispitanika. https://www.standard.rs/2019/01/23/astana-u-srcu-evroazijske-integracije/?ns_abc=latin (4.12.2019.)

nafta i gas se naprosto prelivaju iz nje. Takođe se, istovremeno vrše ulaganja i značajne investicije u solarnu, nuklearnu i energiju vetra.²⁶

U Evroaziji postoje razni projekti ekonomske integracije – kako između pojedinačnih regiona ovoga gigantskog prostranstva, tako i onih koji obuhvataju sve ili većinu država. U političko-ekonomskoj sferi se aktivno razvijaju takvi integracioni projekti, kao što su Evroazijski ekonomski savez (EAES) i Carinski savez, koje inicira Ruska Federacija. Tako, Kina računa na ekonomsku zonu svilenog puta, koja je zvanično orjentisana na uključivanje maksimalanog broja zemalja Azije i Evrope.

Neizvjesnost rezultata evropskih integracija za države Zapadnog Balkana omogućava upliv drugih aktera na ovo područje i vođenje spoljne politike koja će biti zasnovana na podsticanju odnosa sa drugim akterima. Postavlja se alternativno pitanje: Evropska unija ili Evroazijska ekonomska unija?

Srbija je čekajući prijem u članstvo Evropske unije potpisala sporazum sa Evroazijskom ekonomskom unijom. Premijerka Srbije, Ana Brnabić je 25. oktobra 2019. godine, u Moskvi, potpisala sporazum o slobodnoj trgovini između Srbije i Evroazijske ekonomske unije. Ovim sporazumom obezbijeđen je slobodan protok robe, bez carina, između Srbije i pet država koji čine ovu međunarodnu organizaciju. Potpisivanje sporazuma sa Evroazijskom ekonomskom unijom predstavlja korak koji pokazuje da razmišljanje donosioca odluka u Srbiji, prije svega spoljnopolitičkih odluka, uzima u obzir i druge aktere sa kojima bi mogli dalje intenzivirati odnose, na čelu sa Rusijom, Kinom i Turskom. Ukoliko se proces evrointegracija ne intenzivira i konkretizuje, saradnja sa drugim akterima, uključujući i Evroazijsku ekonomsku uniju (sa Rusijom na čelu) će postati relevantna alternativa i način da se osigura pozicija koju bi Srbija ili neke od zemalja regiona, zauzimala na polju međunarodnih odnosa – pozicija države koja nema perspektivu članstva u Evropskoj uniji i nalazi se između Istoka i Zapada.

Integracioni procesi u Bosni i Hercegovini – međunarodni trgovinski odnosi

Bosna i Hercegovina orijentisana je na izgradnju liberalne ekonomije i integrisanje u međunarodne ekonomske tokove. To podrazumijeva punu opredijeljenost Bosne i Hercegovine za integraciju svoje ekonomije u međunarodni multilateralni trgovinski sistem, uspostavljen u okviru Svjetske trgovinske organizacije (WTO) i na izgradnju svog trgovinskog zakonodavstva, utemeljenog na pravilima i principima na kojima se zasniva ova organizacija. Uključivanje u svjetski multilateralni trgovinski sistem kroz sticanje punopravnog članstva u Svjetskoj trgovinskoj organizaciji (WTO), predstavlja vrlo složen proces, koji zahtijeva višegodišnje pregovore uz donošenje niza novih propisa, uspostavljanje novih institucija i provođenje brojnih reformi. Paralelno s procesom globalizacije svjetske trgovine, kao oblika integracionih procesa koji se odvijaju na globalnom planu, od zadnje dekade prošlog vijeka, u međunarodnim trgovinskim odnosima pokrenuti su brojni regionalni procesi integracija.

Shodno opredjeljenju, Bosna i Hercegovina je uključena u sve regionalne integracione procese u Evropi. Tu je prije svega proces Stabilizacije i pridruživanja s Evropskom unijom (SAP), u okviru kojeg je zaključen Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju (SAA), koji u prvoj fazi treba dovesti do uspostavljanja slobodne trgovine između dvije strane. Dugoročno ovaj proces podrazumijeva potpuno preuzimanje pravne tekovine unije u domaće zakonodavstvo, te nakon harmonizacije i punopravno članstvo Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju.²⁷

U međuvremenu, do okončanja procesa pristupanja uniji, Bosna i Hercegovina je u okviru CEFTA Sporazuma uključena u zonu slobodne trgovine s ostalim zemljama Zapadnog Balkana, koje su, takođe, dio procesa stabilizacije i pridruživanja sa Evropskom unijom. Cilj CEFTA sporazuma je dalja liberalizacija trgovine u ovom regionu, potpuno ukidanje svih barijera u trgovini i zajednička priprema članica za pridruživanje Evropskoj uniji. Pored toga,

²⁶ https://www.standard.rs/2019/01/23/astana-u-srcu-evroazijske-integracije/?ns_abc=latin (4.12.2019.)

²⁷ <http://www.mvteo.gov.ba/Content/Read/međunarodni-trgovinski-odnosi?lang=sr> 26.12.2019.

sve članice CEFTA Sporazuma, uključujući Bosnu i Hercegovinu imaju potpisane sporazume o slobodnoj trgovini s Evropskim udruženjima slobodne trgovine (EFTA), što u krajnjoj instanci treba dovesti do potpunog uključivanja CEFTA regiona i Bosne i Hercegovine u jedinstveni „Evropski ekonomski prostor“ (EEA).

Pored prethodno pomenutih integracionih procesa u oblasti trgovine, Bosna i Hercegovina je posvećena aktivnostima razvijanja trgovinskih odnosa na bilateralnom planu, što podrazumijeva jačanje trgovinske razmjene sa zemljama širom svijeta, produbljivanje ekonomsko trgovinske saradnje, međusobno unaprijeđenje i zaštitu investicija, kao i daljnju liberalizaciju tržišta putem preferencijalnih sporazuma sa zemljama koje nisu uključene u naprijed navedene integracione procese.

Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju (SSP). Bosna i Hercegovina je 16. juna 2008. godine sa Evropskim zajednicama i njihovim državama članicama potpisala **Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju**,²⁸ koji je stupio na snagu 1. juna 2015. godine. Sastavni dio tog sporazuma je bio i Privremeni Sporazum o trgovini i trgovinskim pitanjima koji je stupio na snagu 01.07.2008. godine i njegova primjena prestala je stupanjem na snagu SSP-a. Zaključivanjem SSP-a, Bosni i Hercegovini je prema evolutivnoj klauzuli potvrđen status potencijalnog kandidata za članstvo u Evropskoj uniji. Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju reguliše političke, ekonomske i trgovinske odnose između Bosne i Hercegovine i Evropske unije, te je u skladu sa njim, uspostavljeno područje slobodne trgovine. Na zahtjev Evropskog povjerenstva, a nakon što je Hrvatska pristupila uniji, Bosna i Hercegovina je pregovarala i u Briselu 15. decembra 2016. godine, te sa Evropskim zajednicama i njihovim državama članicama potpisala **Protokol uz Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju kako bi se uzelo u obzir pristupanje Republike Hrvatske Evropskoj uniji**²⁹, koji je stupio na snagu 1. februara 2017. godine. Ovaj protokol zajedno sa svojim aneksima čini sastavni dio SSP-a.

Sporazum o izmjeni i pristupanju Srednjoevropskom sporazumu o slobodnoj trgovini (CEFTA 2006). Sporazum o izmjeni i pristupanju Srednjoevropskom sporazumu o slobodnoj trgovini (CEFTA 2006) potpisan je 19. decembra 2006. godine u Bukureštu, a za Bosnu i Hercegovinu stupio je na snagu 22. novembra 2007. godine.³⁰ Potpisnice sporazuma su Albanija, Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Makedonija, Moldavija, Crna Gora, Srbija i Misija privremene uprave Ujedinjenih nacija na Kosovu, u ime Kosova, shodno Rezoluciji 1244 Vijeća bezbjednosti Ujedinjenih nacija. Ulaskom u članstvo Evropske unije, Hrvatska se povukla iz CEFTA-e (2013.). Potpisivanjem Sporazuma CEFTA 2006, Strane su iskazale opredjeljenje da unaprijede trgovinsku i investicionu politiku zemalja Jugoistočne Evrope. Njime je osnovana zona slobodne trgovine shodno odredbama ovog Sporazuma, te pravilima i procedurama Svjetske trgovinske organizacije. Sporazum je u potpunosti prilagođen pravilima i procedurama Svjetske trgovinske organizacije i odredbama Evropske unije, a efikasna implementacija Sporazuma CEFTA 2006 pruža alternativu za pristupanje uniji.

CEFTA Strane u proteklim godinama primjene Sporazuma su produbile i unaprijedile svoje odnose kroz usvajanje brojnih Odluka na sastancima Zajedničkog odbora i Dodatnih protokola Sporazumu. Sporazum je bio veoma efikasan u uklanjanju tarifa za svu industrijsku robu u kratkom periodu i u značajnom smanjenju tarifa za veliki broj poljoprivrednih proizvoda. Uprkos tome što je procijenjeno povećanje trgovine za države članice CEFTA relativno skromno: kreće se između 0,02 i 7,4% , pozitivan uticaj na dobrobit je između 0 i 3,7%. Sporazum CEFTA 2006 je u 2018. godini bio pod pritiskom kada je, kao posledica tenzija, Kosovo nametnulo 100%-nu taksu Srbiji i Bosni i Hercegovini. Ovo je duboko uticalo na njihov izvoz na Kosovo, posebno prehrambene proizvode. Planirano jačanje CEFTA-e nije imalo izgleda dok se ne ukine nametnuto rješenje. Uprkos tome, dalje produbljivanje CEFTA

²⁸ „Službeni glasnik Bosne i Hercegovine - Međunarodni ugovori”, broj: 10/08

²⁹ „Službeni glasnik Bosne i Hercegovine - Međunarodni ugovori”, broj: 8/17

³⁰ Sporazum je objavljen u „Službenom glasniku Bosne i Hercegovine“ – Međunarodni ugovori broj: 9/07.

moglo bi imati značajan blagotvoran uticaj na trgovinu. Procjene govore da bi poboljšanja u pogledu mehanizama za rešavanje sporova mogla dugoročno povećati trgovinu i realni BDP članica CEFTA (za oko 2% dugoročno). Ako će CEFTA biti dodatno proširena odredbama o kretanju kapitala, zaštiti potrošača, regulaciji tržišta rada i zakonima o životnoj sredini, rast trgovine i realnog BDP-a porastao bi za 2,5%. Dobitak od 6,7% mogao bi se postići ako bi zemlje produbile svoju posvećenost nivou posvećenosti između zemalja članica Evropske unije.³¹

Sporazum o slobodnoj trgovini između Bosne i Hercegovine i Evropskog udruženja slobodne trgovine (EFTA). Sporazum o slobodnoj trgovini između Bosne i Hercegovine i država Evropskog udruženja slobodne trgovine (EFTA) potpisan je 24. juna 2013. godine u Trondheimu (Norveška). Sporazum je stupio na snagu 1. januara 2015. godine. Evropsko udruženje slobodne trgovine predstavlja asocijaciju koja ujedinjuje tržišta trgovine Švajcarske, Norveške, Islanda i Lihtenštajna, uspostavljen s ciljem da osigura okvir za liberalizaciju trgovine robama među njezinim članicama. Pored međusobne liberalizacije trgovine tri zemlje EFTA-e, Island, Lihtenštajn i Norveška, od 1994. godine imaju Sporazum o Evropskom ekonomskom prostoru (EEA) sa Evropskom unijom koji predviđa uključivanje zakonodavstva Evropske unije, koji pokriva četiri slobode - *slobodu kretanja roba, usluga, radne snage i kapitala* – u 31-oj državi (odnosno 28 država članica EU + 3 države članice EFTA). Švajcarska formalno nije dio EEA Sporazuma, ali ima bilateralni sporazum sa Evropskom unijom koji u suštini podrazumijeva harmonizaciju zakonodavstva. Pored toga, zemlje EFTA-e su, zaključivanjem brojnih sporazuma o slobodnoj trgovini s trećim zemljama širom svijeta, stvorile jednu od najvećih svjetskih mreža slobodne trgovine.³²

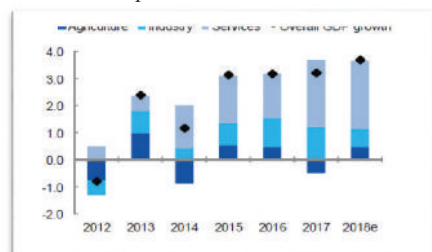
Ekonomski pokazatelji i alternativni pravci za Bosnu i Hercegovinu

Prema predviđanju Svjetske banke, BDP po glavi stanovnika za 2019. godinu u Bosni i Hercegovini bi trebao da iznosi 3,4%, što je izuzetno spor rast kada govorimo o državi u tranziciji, dok inflacija nastavlja da raste. Skorašnji ekonomski pokazatelji, prema redovnom izvještaju za Zapadni Balkan, odnosno Bosnu i Hercegovinu prikazani su na slikama 1 i 2:

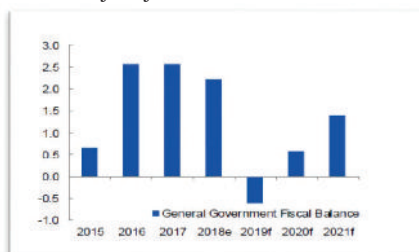
³¹ Svjetska Banka: Zapadni Balkan, Redovni ekonomski izveštaj br.16 „Rastuće neizvjesnosti“, jesen 2019., str. 34.; Alen Mulabdic and Michele Ruta: “*Effects of a Deeper CEFTA*”, World Bank, Washington, DC, May 2018. Napomena: Proračunato korišćenjem Baze podataka Svetske banke o sadržini dubinskih sporazuma. Ipak, važno je napomenuti da su sve informacije o sadržini CEFTA sporazuma u bazi podataka zasnovane na tekstu sporazuma iz 2006. godine podnetom Svetskoj trgovinskoj organizaciji. Pretpostavlja se da važeći CEFTA sporazum obuhvata više oblasti zbog dodatnih protokola koji su u međuvremenu ispregovarani.

³² Bosna i Hercegovina je s državama EFTA-e zaključila asimetričan sporazum, što podrazumijeva da EFTA strana danom stupanja na snagu Sporazuma ukine sve carinske dažbine na uvoz industrijskih, kao i prerađenih poljoprivrednih proizvoda i ribe porijeklom iz Bosne i Hercegovine, a da Bosna i Hercegovina u određenom prelaznom razdoblju izvrši snižavanje svoji carinskih dažbina. Dodatni sporazumi o trgovini poljoprivrednim proizvodima između svake članice EFTA-e i Bosne i Hercegovine su sastavni dio instrumenata uspostave zone slobodne trgovine. (dostupno na <http://www.mvteo.gov.ba/Content/Read/medunarodni-trgovinski-odnosi?lang=sr> 26.12.2019.)

Slika 1:BDP u periodu 2012-2018 u % za BiH

Slika 2:Projekcije BDP-a u % do 2021. za BiH

Izvor: Redovni ekonomski izvještaj za Zapadni Balkan br.16 „Rastuće neizvesnosti“, jesen 2019., str.59.

Prema pomenutom izvještaju, očekuje se da će se rast u 2019. godini usporiti na 3,1% u odnosu na 2018. godinu kada je iznosio 3,6% (slika 1.). Zbog nastavka globalnih trgovinskih ratova i regionalnih trgovinskih sporova, trgovinski saldo je oslabio u prvoj polovini 2019. godine i projekcije su da će se kratkoročno pogoršati i neutralisati zamajac rasta. U prvih pola godine eksterna potražnja se usporila i negativno se odrazila i na izvoz (-5,7% na godišnjem nivou) i na uvoz (-3,5% na godišnjem nivou), koji su prikazani na slici 2. Očekuje se da će se usporavanje eksterne potražnje ublažiti rastom potrošnje (2,6%) i investicija (0,4%). Ekonomska aktivnost je i dalje potpomognuta umjerenim rastom privatne potrošnje, zahvaljujući stalnom prilivu doznaka, rastu potrošačkih kredita i povećanju realnih zarada. Pokretači proizvodnje ostaju sa nepromijenjenim doprinosom: usluge 2,4%, pojoprivreda 0,2% i industrija 0,5%.³³

U tabeli 2., prikazana su ekonomska kretanja u periodu od 2014. godine i projekcije do 2021. godine. Stopa nezaposlenosti se smanjila u komparaciji 2018/2019 sa 18,4 % na 15,7 %, a koja je najvjerovatnije inicirana blagom potražnjom za radnom snagom i vjerovatnim smanjenjem radno sposobnog stanovništva³⁴. Stopa zaposlenosti je porasla sa 34,3 % na 35,5 % u 2019. godini u odnosu na prethodnu godinu. Predviđanja su da će fiskalni bilans u 2019. godini biti u deficitu. Nakon što se u 2018. godini blago smanjio, očekuje se da će se deficit tekućeg računa za 4,3 % povećati u 2019. godini, s obzirom da je izvoz opao za 0,9 %, a uvoz porastao za 2,2 %. Izvoz je u padu zbog usporavanja ekonomskog rasta u Evropskoj uniji, nižih globalnih cijena aluminijuma³⁵ i gubitka tržišta nekih artikala zbog regionalnih trgovinskih sporova.³⁶ Ostale komponente deficita tekućeg računa, imaju suficit (usluge) ili su nepromijenjene (strane direktne investicije). Predviđa se da će u 2019. godini ukupni udio spoljnog duga u BDP-u ostati ispod 66 %. Bankarski sektor je likvidan i dobro kapitalizovan.

Do 2021.godine uz podršku potrošnje, i jednim dijelom javnih ulaganja, predviđa se jačanje ekonomskog rasta na 3,9 %. Rast privatnog sektora je slab i nedovoljan za poboljšanja na tržištu rada. Razlog tom ograničenju je veliko poresko opterećenje rada, loše poslovno okruženje, nedostatak vještina i obiman javni sektor.

³³ Svjetska Banka: Redovni ekonomski izvještaj za Zapadni Balkan br.16 „Rastuće neizvesnosti“, jesen 2019., str. 56.

³⁴ Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine: Demografija i socijalne statistike „Anketa o radnoj snazi 2019“, broj 1., godina XIV, Sarajevo, 15.07.2019.

³⁵ Aluminijum je glavni izvozni proizvod Bosne i Hercegovine

³⁶ Na primjer: izvoz mlijeka na Kosovo, jedan od glavnih izvoznih artikala, usporen je kršenjem CEFTA Sporazuma, kada je Kosovo uvelo stopostotnu carinu na uvoz roba iz Bosne i Hercegovine

Tabela 2: Ekonomski pokazatelji za Bosnu i Hercegovinu u periodu od 2014.g. i projekcije za 2020.godinu

BOSNA I HERCEGOVINA	2014	2015	2016	2017 ^a	2018 ^a	2019 ^a	2020 ^a
Realni rast BDP-a (procenat)	1.1	3.1	3.1	3.2	3.6	3.1	3.1
<i>Struktura (procenatni poenit):</i>							
Potrošnja	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	2.6	3.1
Investicije	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	0.1	0.1
Neto izvoz	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	0.0	0.1
Izvoz (-)	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	0.1	0.6
Uvoz (-)	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	0.1	0.6
Inflacija merena indeksom potrošačkih cena (procenat, prosek za period)	0.9	0.0	1.6	0.8	1.4	0.8	0.8
Javni prihodi (procenat BDP-a)	43.7	43.1	42.7	43.0	42.8	41.8	42.0
Javni rashodi (procenat BDI ^a a)	45.8	42.5	41.5	40.4	40.6	42.4	41.4
<i>Od čega:</i>							
Fond zarada (procenat BDP-a)	11.0	11.5	11.0	10.6	10.3	10.2	10.0
Socijalni transferi (procenat BDI ^a a)	17.0	16.5	15.9	15.2	15.3	17.0	16.8
Kapitalni izdaci (procenat BDP-a)	1.3	2.0	2.1	2.1	2.8	2.5	2.3
Fiskalni bilans (procenat BDP-a)	-2.0	0.7	1.2	2.6	2.2	-0.6	0.6
Primarni fiskalni bilans (procenat BDP-a)	1.2	1.6	2.0	2.9	2.9	0.2	1.4
Javni dug (procenat BDP-a)	41.6	41.9	42.3	36.1	34.1	33.2	32.3
Javni dug i dug sa državnom garancijom (procenat BDI ^a a)	43.4	43.6	42.1	37.7	35.6	34.6	33.7
<i>Od čega: spoljni (procenat BDP-a)</i>							
Izvoz robe (procenat BDP-a)	25.0	25.2	25.7	24.8	30.2	28.7	28.7
Uvoz robe (procenat BDP-a)	53.8	50.3	49.4	53.3	52.7	51.6	52.3
Neto izvoz usluga (procenat BDP-a)	6.1	6.7	7.0	7.2	7.1	7.5	7.4
Trgovinski bilans (procenat BDP-a)	28.8	25.2	23.6	23.5	22.5	23.0	23.7
Priliv doznaka (procenat BDP-a)	8.1	8.3	8.2	8.1	8.1	8.0	7.7
Bilans tekućeg računa (procenat BDP-a)	-7.5	-5.3	-1.7	-1.7	-1.3	-1.5	-5.3
Neto priliv stranih direktnih investicija (procenat BDI ^a a)	2.0	1.8	1.7	2.1	2.2	2.3	2.3
Spoljni dug (procenat BDP-a)	76.3	72.2	72.2	68.5	66.1	65.8	65.8
Realni rast kredita privatnom sektoru (procenat, prosek za period)	3.1	1.1	3.1	6.2	6.8	5.8	n.a.
Problematični krediti (procenat bruto kredita, kraj perioda)	14.2	13.7	11.8	10.0	8.8	8.5	n.a.
Stopa nezaposlenosti (procenat, prosek za period)	27.5	27.7	25.4	20.5	18.4	15.7	n.a.
Stopa nezaposlenosti mladih (procenat, prosek za period)	62.9	62.3	51.3	45.8	38.8	33.8	n.a.
Stopa učesća radne snage (procenat, prosek za period)	43.7	44.1	43.1	42.7	42.1	42.1	n.a.
BDP per capita, PKM (medunarodna valuta USD)	11,161	11,526	12,173	12,875	13,200	13,775	14,258

Izvor: Redovni ekonomski izvještaj za Zapadni Balkan br.16 „Rastuće neizvesnosti“, jesen 2019., str.60.*Napomena:Problematični krediti su prikazani kao stvarne vrijednosti do današnjeg datuma.

Da bi pokrenula evropski integracioni proces s mrtve tačke, Bosna i Hercegovina treba preduzeti sledeće:

- Pобољшanje kvaliteta javnih finansija, npr. kroz omogućavanje dodatnog fiskalnog prostora, naročito za kapitalna ulaganja
- Riješavanje problema nepostojanja jedinstvenog ekonomskog prostora putem usklađivanja i koordinacije industrijske politike i politike za mala i srednja preduzeća
- Povećati konkurentnost Bosne i Hercegovine dodatnim promovisanjem, unapređenjem i razvojem turizma
- Unaprijediti politiku iz oblasti predškolskog obrazovanja, srednjeg stručnog obrazovanja i cjeloživotnog učenja
- Osigurati kvalitetne, harmonizovane i pravovremene službene statističke podatke svim korisnicima
- Usvojiti nedostajuće strateške dokumente u sektoru poljoprivrede
- Reformisanja javne uprave, smanjenje korupcije i vladavina prava
- Osigurati dodatne izvore finansiranja u zdravstvu

Cilj Strategije Jugoistočne Evrope 2020 za stub Upravljanje u funkciji rasta je „Unaprijediti prosječan regionalni Indeks efikasnosti vlada“ sa 2,2 koliko je iznosio bazne 2010. godine na 2,7 u 2020.godini.

Tabela 3: Indeks efikasnosti Vlada zemalja Jugoistočne Evrope (JIE6)

Ekonomija	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2020
Albanija	2,2	2,3	2,2	2,2	2,4	2,5	2,5	2,7
Bosna i Hercegovina	1,8	1,7	2,0	2,0	2,0	2,0	2,1	2,2
Kosovo	1,9	2,0	2,1	2,1	2,2	2,1	2,1	2,3
Crna Gora	2,6	2,6	2,6	2,7	2,8	2,7	2,6	3,1
Srbija	2,4	2,4	2,4	2,4	2,6	2,6	2,6	2,9
Makedonija	2,3	2,4	2,4	2,4	2,7	2,6	2,6	2,8
JIE 6	2,2	2,2	2,3	2,3	2,4	2,4	2,4	2,7

Autor, prema izvještaju: Savjeta ministara, direkcija za ekonomsko planiranje: "Bosna i Hercegovina, Izvještaj o razvoju BiH – godišnji izvještaj 2017., Sarajevo, septembar 2018., str. 65.³⁷

Sveukupno posmatrano (tabela 3.), kao i rezultati za Bosnu i Hercegovinu, cilj i njegovi kompoziti ukazuju na nedostatak napretka u regiji. Javna uprava u Bosni i Hercegovini i dalje je pred izazovima kako bi se pripremila za proces prilagođavanja evropskim integracijama, te da bi se osiguralo efikasnije, djelotvornije i pouzdanije pružanje usluga građanima, to uključuje i potrebu za daljnjom reformom upravljanja javnim finansijama i državnih statističkih sistema.³⁸ Razvoj kapaciteta je važan na nivou Bosne i Hercegovine zbog planiranja i kreiranja politike i radi što bolje koordinacije, razvoja strategija i sveukupne politike.

I pored dobrih fiskalnih rezultata u prethodnom periodu, javne finansije karakteriše akumuliranje docnji, strukturalna rigidnost na strani potrošnje koja se manifestuje kroz obimnu tekuću potrošnju i loše targetiranje programa socijalne pomoći. Prisustvo eksternih (usporen rast Evropske unije i sve veće tenzije u regionalnoj i globalnoj trgovini) i internih rizika (izazovno političko okruženje) su glavni rizici koji otežavaju napredovanje strukturnih reformi i odlažu integrisanje u Evropsku uniju.

Jedan od posljednjih koraka koja je Bosna i Hercegovina uradila je popunjavanje upitnika evropske komisije, a predat je tek 2018. godine.³⁹ Ono što treba napomenuti jeste da od svih država koje su trebale popuniti upitnik, Bosni i Hercegovini je trebalo najviše vremena da to uradi. Čak i nakon popunjavanja i predavanja upitnika dvadeset i dva pitanja su ostala neodgovorena.⁴⁰ Neophodno je uvijek imati na umu da su evropske integracije dvosmijeran proces, Bosna i Hercegovina ne može očekivati članstvo, ako ne poradi na svojim unutrašnjim politikama, niti unija može očekivati od Bosne i Hercegovine da se sve reforme implementiraju preko noći. Bosna i Hercegovina mora zadovoljiti kriterijume iz Kopenhagena, koji se sastoje iz tri komponente: političke, ekonomske i zakonodavne. Ispunjavanje ovih kriterijuma znači jačanje demokratskog funkcionisanja institucija, zaštitu ljudskih prava i vladavine prava.⁴¹

Da li Bosna i Hercegovina ima alternativu i kom pravcu treba ići? Na ovo pitanje, mnogi analitičari, preporučuju „Norveški model“⁴², ali i da se ne trebamo plašiti da će druge sile, kao

³⁷ Izvještaj za 2017. godinu, Direkcija za ekonomsko planiranje, za indeks efikasnosti vlada JIE6, sačinjen prema *Worldwide Governance Indicators* (<http://info.worldbank.org/governance/wgi/index.aspx>)

³⁸ Savjet ministara, direkcija za ekonomsko planiranje: "Bosna i Hercegovina, Izvještaj o razvoju BiH – godišnji izvještaj 2017., Sarajevo, septembar 2018., str. 65-66.

³⁹ <http://civilnodrustvo.ba/cpcd/cpcd-novosti/nova-dinamika-evrope-%C4%8Demu-se-bih-mo%C5%BEe-nadati-refleksija-na-panel-diskusiju/> (4.12.2019.)

⁴⁰ Razlog tome je kompleksna politička i birokratska struktura Bosne i Hercegovine, s obzirom da se upitnik morao popunjavati na nivou oba entiteta, kao i distrikta. Odgovori na svim nivoima vlasti moraju biti ujednačeni, kako bi Bosna i Hercegovina pokazala da govori jednim glasom, što je zbog složenosti strukture bilo teško postići.

⁴¹ Očigledan primjer da Bosna i Hercegovina ne ispunjava ove kriterijume je nepoštovanje odluke Evropskog suda za ljudska prava, vezano za slučaj Sejdić-Finci čime se krše ljudska prava i vladavina prava.

⁴² Model karakterističan za Norvešku i Island je specifičan po tome što su oni ekonomski, energetska, transportno i za drugi niz politika integrisani sa Evropskom Unijom, najprije zbog svog geografskog položaja i ekonomije, ali

što su Sjedinjene Američke Države, Rusija, Kina i Turska iskoristiti vakum, jer su sve ove zemlje već godinama tu i utiču, u većoj ili manjoj mjeri, na političke strukture.⁴³

Altrnative i pravci integrisanja regiona

Motivi nastanka integracija mogu se tražiti i u pripadnosti istoj naciji, ali to ne mora uvijek biti slučaj pri kreiranju zajedničkog tržišta. Ipak, najlakše se integrišu privrede zemalja sa približno sličnim političkim sistemom, proizvodnom strukturom i podjednakim stepenom razvijenosti. U ovim slučajevima, koncentracija međunarodne razmjene i povećanje međusobne saradnje, stvara se zajedničkom voljom na manje ili više ravnopravnoj osnovi, putem izjednačavanja uslova privređivanja (ukidanja carina, necarinskih barijera u međusobnoj razmjeni, uvođenje realnih intervalutnih kurseva, usklađivanje poreskih sistema, izjednačavanje kamatnih stopa, itd). Zemlje koje ulaze u privrednu integraciju, nastoje da ukupnu produktivnost svoje nacionalne privrede podignu na viši nivo međunarodne konkurentnosti i da ravnopravno učestvuju u dohotku koji se, zahvaljujući procesu integracije i racionalizacije u podjeli rada, stalno povećava.

Trgovinska/ekonomska integracija zemalja našeg regiona odvija se na tri nivoa. I to: *prvi*, multilateralno, tako što sve zemlje jesu ili teže da postanu članice Svjetske trgovinske organizacije i poštuju međunarodne standarde u trgovini (pod uslovima tzv. *slobodne, ali fer trgovine*); *drugi*, plurilateralno (regionalno), gdje šest zemalja Zapadnog Balkana učestvuju kao ugovorne strane sporazuma o slobodnoj trgovini CEFTA 2006 (zajedno sa Moldavijom) i *treći*, bilateralno, gdje sve zemlje imaju potpisane Ugovore o slobodnoj trgovini sa Evropskom unijom (ključni dio sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju).⁴⁴ Može se ocijeniti da je ideja kreiranja zajedničkog tržišta više politički, nego ekonomski projekat i predstavlja svojevrsno odlaganje integracija. To je pokušaj usaglašavanja integracione dinamike u regionu, što za jedne zemlje predstavlja podsticaj integracijama, ali za druge ne, već naprotiv, odlaganje integracija u Evropsku uniju, i pokušaj pravljenja balkanskog integracionog konvoja, umjesto važećeg "regata" pristupa.

Ideja koja se plasira u javnosti – kao inicijativa kreiranja ne samo carinske unije (zona bez carina, sa istim carinama prema trećim zemljama), već zajedničkog tržišta (četiri ekonomske slobode, koordinacija politika, uključujući i poresku harmonizaciju, što treba da vodi ka dubljoj ekonomskoj i monetarnoj integraciji), ne predstavlja realan ekonomski, već politički pristup jačanju trgovine i ekonomske saradnje u regionu.⁴⁵

U kom pravcu će se integrirati region u mogome zavisi od političkih okolnosti i njenih aktera. Alternativa zemalja regiona može se ogledati na jačanju regionalne stabilnosti i pospješivanju saradnje, kako bi nivo razvoja podigle na odgovarajući stepen da bi bile konkurentne na globalnim tržištima ili realizovale svoje ambicije u viši oblik integrisanja.

Zaključak

Danas, kako pred međunarodnom zajednicom, regionom, tako i pred Bosnom i Hercegovinom stoje brojni izazovi. Po svemu sudeći tendenciju daljnjeg pada stabilnosti i regionalnog i

nikad nisu politički postali članovi Evropske unije, jer to nisu htjeli. Norveški model može biti jedna od opcija za Bosnu i Hercegovinu, ali ipak bi ekonomska unija predstavljala ogromnu korist za obje strane.

⁴³ Davor Vuletić: "Nova Dinamika Evrope: Čemu se BiH može nadati?", Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung, oktobar 2019.

⁴⁴<https://kolektiv.me/94236/zajednicka-ekonomska-zona-zemalja-prosirenja-eu-a-ne-regionalno-zajednicko-trziste> (26.12.2019.)

⁴⁵ <https://kolektiv.me/94236/zajednicka-ekonomska-zona-zemalja-prosirenja-eu-a-ne-regionalno-zajednicko-trziste> (26.12.2019.)

svjetskog sistema treba zaustaviti, jer sve alternative nisu iscrpljene. Zadatak zaustaviti raspad ili ga modifikovati nije moguće postići tako brzo, već joj predstoji dugačka historijska perspektiva. Bez obzira na duboka mimoilaženja o ključnim pitanjima svjetskog razvoja, zemlje bi mogle da se dogovore ne samo o opštim pravilima igre na svjetskoj areni, već i o stvaranju čitavog sistema međunarodnih institucija, kao garanta za očuvanje i globalne i regionalne stabilnosti. Ovakav sistem, uz sve svoje nedostatke i nesavršenosti, služio je čovječanstvu proteklih decenija, a u novonastalim okolnostima treba biti modifikovan ili fleksibilan na način da omogućiti daljnju perspektivu ne samo integracionih procesa nego i čovječanstva uopšte. Zadatak je ne samo jedne ili grupe vodećih zemalja svijeta, već za čitavu međunarodnu zajednicu, koja zbog najrazličitijih razloga, za sada nije spremna da se prihvati ozbiljno njegovog rješavanja.

Strategija privremene ili djelimične izolacije, kao i donošenje posebnih strategija, doprinosi samo udaljavanju u međunarodnim odnosima. Zbog toga je neophodno, potrebno je ali ni malo jednostavno, epohu nestabilnosti ostaviti iza nas, dirigovanost svjetske privrede treba obnoviti uz dotjerivanje principa, modela i mehanizama međunarodne saradnje u perspektivi. Novoizgrađena ili obnovljena struktura, i dalje, podrazumijeva igru po pravilima, ali koja odražavaju interese svih učesnika i ispunjavanje novonastale institucionalne forme konkretnim sadržajima.

Literatura

1. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine: Demografija i socijalne statistike „Anketa o radnoj snazi 2019“, broj 1., godina XIV, Sarajevo, 15.07.2019.
2. Bejaković Siniša: „Evropske integracije“, Vlada Crne Gore-Uprava za kadrove, Podgorica, 2008.
3. Beker Emilija: „Ekonomski aspekti globalizacije“ Privredna izgradnja broj 3-4, godina XLVIII, 2005.
4. Crouch Colin: „Reversing the Globalization Backlash“ prevod: Obrtanje povratne reakcije globalizacije 23.10.2018., (https://translate.googleusercontent.com/translate_c?depth=1&hl=bs&prev=search&rurl=translate.google.com&sl=sr&sp=nmt4&u=https://www.socialeurope.eu/reversingtheglobalisationbacklash&xid=17259,15700023,15700186,15700191,15700259,15700271&usg=ALkJrhinAfs3PV4gi-uFLZuOUxwHqtPXtg)
5. Crouch Colin: „Reversing the Globalization Backlash“ prevod: Milica Jovanović: *Novi pritisak globalizaciji* 01/11/2018 (<https://pescanik.net/novi-pristup-globalizaciji/28.11.2019>.)
6. Griswold Daniel: „Free trade, Free markets“, Cato Institute, 2005., (www.cato.org 26.10.2017.)
7. <http://info.worldbank.org/governance/wgi/index.aspx>
8. <http://www.mvteo.gov.ba/Content/Read/medunarodni-trgovinski-odnosi?lang=sr> 26.12.2019.
9. <https://kolektiv.me/94236/zajednicka-ekonomska-zona-zemlja-prosirenja-eu-a-ne-regionalno-zajednicko-trziste> (26.12.2019.)
10. <http://www.kristijanrastic.com> „Radionica-Buducnost-EU“ ppt (28.11.2019.)
11. <https://www.kurir.rs/planeta/3361615/putin-predvidja-raspad-evropske-unije-nakon-velike-britanije-i-zemlje-istocne-evrope-mogu-pozeleti-da-izadju> (28.11.2019.)
12. <https://bfpe.org/eaeu-ili-eu-da-li-je-evroazijska-ekonomska-unija-alternativa-clanstvu-u-evropskoj-uniji/> (4.12.2019.)

13. <http://civilnodrustvo.ba/cpcd/cpcd-novosti/nova-dinamika-evrope-%C4%8Demu-sebih-mo%C5%BEE-nadati-refleksija-na-panel-diskusiju/> (4.12.2019.)
14. https://www.standard.rs/2019/01/23/astana-u-srcu-evroazijske-integracije/?ns_abc=latin (4.12.2019.)
15. <https://tereitory.ru/hr/gardening/primery-ekonomicheskoi-integracii-mezhdugosudarstvami-formy.html> 4.12.2019.
16. Ivić Mladen, Mitić Branislav: „*Makroekonomija i globalni izazovi*“, Univerzitet za poslovni inženjering i menadžment Banja Luka, 2016.
17. Manyika James et al. : „*Disruptives technologies: advances that will transform life, business, and the global economy*“, Washington, DC, McKinsey Global Institute, 2013.
18. Mileta Vlatko: „*Građanske teorije međunarodnih ekonomskih integracija*“, Politička misao, vol. XX, No. 2-3, 1983.
19. Molle Willem: „*The Economics of European Integration*“, Aldershort, UK, 4th edition, 2001.
20. Mulabdic Alen and Ruta Michele:“ *Effects of a Deeper CEFTA*“, World Bank, Washington, DC, May 2018.
21. Nazarbayev Äbishuly Nursultan: „*Globalni rizici za Evroaziju u 2019*“, Astana, 12. novembar 2018.
22. Pinder John:„*Positive Integration and Negative Integration: Some Problems of Economic Union in the EEC*“, European integration: selected readings, Harmondsworth (u.a.),Penguin Books, 1972.
23. Rodrik Dani: „*The Globalization Paradox: Democracy and the Future of the World Economy*“, New York and London: W.W. Norton & Company, 2011., pp. 368
24. Savjet ministara, direkcija za ekonomsko planiranje:“ *Bosna i Hercegovina, Izvještaj o razvoju BiH – godišnji izvještaj 2017.*, Sarajevo, septembar 2018.
25. Schumpeter A.Joseph: „*Capitalism, socialism and democracy*“, London, Routledge, Harper & Brothers, 1942.
26. Službeni glasnik Bosne i Hercegovine - Međunarodni ugovori, broj: 9/07
27. Službeni glasnik Bosne i Hercegovine - Međunarodni ugovori, broj: 10/08
28. Službeni glasnik Bosne i Hercegovine - Međunarodni ugovori, broj: 8/17
29. Svjetska Banka: Zapadni Balkan, Redovni ekonomski izveštaj br.16 „Rastuće neizvjesnosti“, jesen 2019.
30. Tinbergen Jan: „*International Economic Integration*“, North Holland, Amsterdam, 1965.
31. Vuletic Davor: “*Nova Dinamika Evrope: Čemu se BiH može nadati?*“, Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung, oktobar 2019.

EVROPSKE I EVROAZIJSKE INTEGRACIJE - PREDNOSTI I NEDOSTACI-

Sažetak

Regionalne ekonomske integracije kao spona između nacionalnih i svjetskih tržišta su dominantne na svim kompariranim tržištima u ukupno ostvarenom izvozu i uvozu, pa tako članice EU (28) zauzimaju leadersku poziciju među selektiranim regionalnim integracijama u ukupnom svjetskom izvozu 2018.g. sa 34,2 % dok drugu poziciju zauzimaju članice regionalne integracije NAFTA (SAD, Kanada i Meksiko) sa 13,6 %. Ilustrativno je da dvije najznačajnije regionalne ekonomske integracije EU 28 i NAFTA imaju učešće u svjetskom izvozu od 47,8 %. U strukturi ukupno ostvarenog uvoza u 2018.godini sa aspekta regionalnih ekonomskih integracija leadersku poziciju zauzimaju članice EU(28) sa 33,5 % dok članice NAFTE učestvuju sa 18,4 %. U ukupnom svjetskom uvozu najznačajnije dvije regionalne ekonomske integracije EU (28) i NAFTA imaju učešće od 51,90 %.

Države Zapadnog Balkana u strukturi ukupne vanjske trgovine u svijetu za 2018.g.najveći procenat vanjske trgovine ostvarile su sa EU 28 od 71,90 %, zatim sa Kinom 5,8 %, Rusijom 4,70 % i sa drugim državama 17,60 %.⁴

Evroazijska ekonomska unija konstituisana je januara 2015.godine. Članice te ekonomske unije su države Bjelorusija, Ruska Federacija, Armenija, Kazahstan i Kirgistan. Obuhvata potencijalno tržište od preko 180 mln stanovnika tj.,predstavlja 2,4 % svjetske populacije. Od ukupnog stanovništva ekonomsko aktivno stanovništvo čini 94,3 mln stanovnika tj.predstavlja 2,8 % svjetske aktivne populacije. EEU raspolaže sa stopom nezaposlenosti od 5,4 % tj.ispod je stope nezaposlenosti EU za 2,2 %, ispod je svjetskog prosjeka za 0,1 % dok je iznad američke stope nezaposlenosti za 1 %. EEU zauzima 15 % ukupne svjetske teritorije. U cilju izrade analize značaja Evroazijske ekonomske unije za BiH i za ostale članice grupacije Zapadnog Balkana korišteni su komparativni podaci o vanjskotrgovinskoj razmjeni kao i varijable iz jednostavnog gravitacijskog modela.

U radu je zaključeno da su i dalje glavni trgovinski partneri države Evropske unije i CEFTA-e, a u manjem vrijednosnom obimu i bilateralna razmjena i sa drugim regionalnim integracijama, što se odnosi i na saradnju sa EEU.

U radu je data pozitivna ocjena kineskom megaprojektu „Novi put svile“ koji je orjentisan na infrastrukturne i energetske projekte Azije, Evrope i Afrike.

Ključne riječi: Evroazijska ekonomska unija, Zapadni Balkan, kineski projekt „Novi put svile“, vanjska trgovina, mali Šengen

Abstract

Regional economic integrations as a link between national and world markets are dominant in all comparative markets in total exports and imports, and thus EU member states (28) occupy

¹ Prof. dr. Izet Banda, Evropski univerzitet Kallos Tuzla, dekan Ekonomskog fakulteta Kallos Tuzla

² Doc. dr. Edin Glogić, Finra Tuzla

³ Doc. dr. Mirsad Nalić, Evropski univerzitet Kallos Tuzla

⁴ <https://ec.europa.eu>

a leading position among selected regional integrations in global exports in 2018. with 34.2%, while NAFTA regional integration members (USA, Canada and Mexico) occupy the second position with 13.6%. It is illustrative that the two most significant regional economic integrations of the EU 28 and NAFTA have a share in world exports of 47.8%. In the structure of total imports in 2018, from the aspect of regional economic integration, the leading position is occupied by EU members (28) with 33.5%, while NAFTA members participate with 18.4%. The two major regional economic integrations of the EU (28) and NAFTA account for 51.90% of total global imports.

Western Balkan countries in the structure of total foreign trade in the world for 2018, the highest percentage of foreign trade achieved with the EU 28 of 71.90%, followed by China 5.8%, Russia 4.70% and other countries 17.60 %.

The Eurasian Economic Union was constituted in January 2015. The members of that economic union are the countries of Belarus, the Russian Federation, Armenia, Kazakhstan and Kyrgyzstan. It covers a potential market of over 180 million inhabitants, ie, representing 2.4% of the world population. Out of the total population, the economically active population is 94.3 million, ie 2.8% of the world's active population. The EEU has a 5.4% unemployment rate, below the EU unemployment rate of 2.2%, below the world average of 0.1%, and above the US unemployment rate of 1%. The EEU occupies 15% of the world's total territory.

For the purpose of analyzing the significance of the Eurasian Economic Union for B&H and for other members of the Western Balkan Group, comparative data on foreign trade were used as well as variables from a simple gravity model.

The paper concludes that they are still the main trading partners of the European Union and CEFTA, and to a lesser extent also bilateral trade with other regional integrations, which also applies to cooperation with the EEU.

The paper gives a positive assessment to the Chinese megaproject "New Silk Road", which is focused on infrastructure and energy projects.

Keywords: Eurasian Economic Union, Western Balkans, Chinese project "New Silk Road", foreign trade, small Schengen

UVOD

Regionalne ekonomske integracije kao spona između nacionalnih i svjetskih tržišta su dominantne na svim kompariranim tržištima u ukupno ostvarenom izvozu i uvozu, pa tako članice EU (28) zauzimaju lidersku poziciju među selektiranim regionalnim integracijama u ukupnom svjetskom izvozu 2018.g. sa 34,2 % dok drugu poziciju zauzimaju članice regionalne integracije NAFTA (SAD, Kanada i Meksiko) sa 13,6 %. Ilustrativno je da dvije najznačajnije regionalne ekonomske integracije EU 28 i NAFTA imaju učešće u svjetskom izvozu od 47,8 %. U strukturi ukupno ostvarenog uvoza u 2018.godini sa aspekta regionalnih ekonomskih integracija lidersku poziciju zauzimaju članice EU(28) sa 33,5 % dok članice NAFTE učestvuju sa 18,4 %. U ukupnom svjetskom uvozu najznačajnije dvije regionalne ekonomske integracije EU (28) i NAFTA imaju učešće od 51,90 %.

Države Zapadnog Balkana u strukturi ukupne vanjske trgovine u svijetu za 2018.g.najveći procenat vanjske trgovine ostvarile su sa EU 28 od 71,90 %, zatim sa Kinom 5,8 %, Rusijom 4,70 % i sa drugim državama 17,60 %.⁵ Euroazijska ekonomska unija konstituisana je januara 2015.godine. Članice te ekonomske unije su države Bjelorusija, Ruska Federacija, Armenija, Kazahstan i Kirgistan. Obuhvata potencijalno tržište od preko 180 mln stanovnika tj.,predstavlja 2,4 % svjetske populacije. Zoni slobodne trgovine u okviru EEU maja 2015.g.

⁵ <https://ec.europa.eu>

priključio se Vijetnam, u pregovorima je Tajland, a dogovor je postignut sa Egiptom, Izraelom, i Indijom. Lista kandidata zainteresovanih za zaključivanje sporazuma o slobodnoj trgovini sa EEU su Kina, Turska, Iran, Pakistan, Kambodža, Singapur, Mongolija, Peru, Čile, Ekvador, Republika Koreja. EEU potpisala je i memorandume o saradnji sa asocijacijama MERCOSUR, ASEAN, APEC i SCO.⁶

U strukturi izvoza države Zapadnog Balkana ostvarile su najbolji rezultat sa državama EU 28 od 84,80 % sa Rusijom od 3,7 % i sa drugim državama svijeta od 11,50 %. U strukturi uvoza države Zapadnog Balkana ostvarile su najveći uvoz sa tržišta EU 28 od 64,60 %, sa tržišta Kine od 8,6 %, sa tržišta Turske 5,40 %, sa tržišta Rusije od 5,20 % i sa drugih tržišta svijeta od 16,20 %. BiH kao članica država Zapadnog Balkana najveću vrijednost izvoza ostvarila je u periodu I-IX 2019.g sa državama EU 28 u procentu od 72,80% dok je sa članicama CEFTA-e ostvarila izvoz od 15,90 % i sa drugim državama od 14,30 %. U strukturi uvoza u periodu I-IX 2019.g. BiH ostvarila je uvoz sa tržišta EU 28 od 68 %, sa tržišta CEFTA-e od 15,20 % i sa drugih tržišta od 16,80 %. U ukupnoj strukturi vanjske trgovine EU28 države Zapadnog Balkana učestvuju sa 1,4 % i to u izvozu sa 1,8 % i u uvozu sa 1,1 % prema podacima iz 2018.godine.

Dvije važne regionalne infrastrukturne investicione inicijative su aktivne na zapadnom Balkanu: evropska investicija zapadnog Balkana okvirni WBIF i kineska inicijativa za „jedan pojas i jedan put“ (kr.BRI), nazvana „Novi put svile“. Oboje se fokusiraju na tradicionalnu infrastrukturu kao što su energija i transport i ima obim od oko 8 milijardi eura putem zajmova. Evropska inicijativa je osim toga osigurala oko 800 milijuna eura bespovratnih sredstava i ima akcenat na projektima zelene ekonomije.

Nakon što su predsjednici tri zemlje – Albanije, Sjeverne Makedonije i Srbije – 10. oktobra 2019.g.u Novom Sadu potpisali Deklaraciju o namjerama za uspostavljanje tzv. malog Šengena uz poziv da se pridruže i ostale zemlje Zapadnog Balkana, u Bosni i Hercegovini raste podrška ovoj inicijativi. Ova regionalna inicijativa ima za cilj da najdalje do 2021. godine olakša ili u potpunosti liberalizuje trgovinu robama i uslugama, omogućujući slobodno kretanje ljudi i kapitala u okviru zone slobodne trgovine - CEFTA za sve zemlje Zapadnog Balkana.

U ovom radu sa temom „Evropske i evroazijske integracije –prednosti i nedostaci–,obrađene su sljedeće tematske cjeline: 1.Evroazijska ekonomska unija i Zapadni Balkan, 2.Kineski projekat“ Novi put svile“ i 3.Projekat „Mali Šengen“.

1.EVROAZIJSKA EKONOMSKA UNIJA (EEU)

Evroazijska ekonomska unija konstituisana je januara 2015.godine.Članice te ekonomske unije su države Bjelorusija, Ruska Federacija, Armenija, Kazahstan i Kirgistan. Zoni slobodne trgovine u okviru EEU maja 2015.g. priključio se Vijetnam, u pregovorima je Tajland, a dogovor je postignut sa Egiptom, Izraelom, i Indijom. Lista kandidata zainteresovanih za zaključivanje sporazuma o slobodnoj trgovini sa EEU su Kina, Turska, Iran, Pakistan, Kambodža, Singapur, Mongolija, Peru, Čile, Ekvador, Republika Koreja. EEU potpisala je i memorandume o saradnji sa asocijacijama MERCOSUR, ASEAN, APEC i SCO.⁷ Obuhvata

⁶ <https://www.eurasiancommission.org>

⁷ <https://www.eurasiancommission.org>

potencijalno tržište od preko 180 mln stanovnika tj.,predstavlja 2,4 % svjetske populacije. Od ukupnog stanovništva ekonomsko aktivno stanovništvo čini 94,3 mln stanovnika tj.

predstavlja 2,8 % svjetske aktivne populacije. EEU raspolaže sa stopom nezaposlenosti od 5,4 % tj.ispod je stope nezaposlenosti EU za 2,2 %, ispod je svjetskog prosjeka za 0,1 % dok je iznad američke stope nezaposlenosti za 1 %. EEU zauzima 15 % ukupne svjetske teritorije.Prema podacima IMF za 2018.g. u EEU GDP(nominalni) iznosio je 1.900 milijardi USD i po rangu pozicioniran je bio na 10.poziciju u svijetu. Po GDP (PPP) EEU bila je na 5.poziciji u svijetu. U tabeli 1 prezentira se komparativni pregled indikatora nominalnog GDP, per capita i GDP PPP kao i indikator konkurentnosto po GCI 2018.

Tabela1 :Komparativni pregled GDP za 2018.g. i ranga konkurentnosti (GCI 2018) članica EEU i članica grupacije Zapadnog Balkana

Članice EEU i Zapadnog Balkana	GDP –nominalni USD u mln 2018.	GDP per capita Current USD 2018.	GDP (PPP) U USD mlrd 2018.	Konkurentnost Rang po GCI 2018
1.Ruska Federacija	1,657.554	11,288.872	4,050.785	38.
2.Bjelorusija	59,663	6,289.939	189,324	44.
3.Kazahstan	170,539	9,331.047	508,645	57.
4.Armenija	12,433	4,212.071	30,477	73.
5.Kirgistan	8,093	1,281.364	24,492	102.
6.BiH	19,782	5,951.323	47,692	103.
7.Srbija	50,508	7,233.996	121,518	78.
8.Crna Gora	5,452	8,760.692	12,755	77.
9.Makedonija	12,672	6,083.719	34,074	84.
10.Kosovo	7,900	4,281.292	20,977	-
11.Albanija	15,059	5,253.630	38,196	75.

Izvor:<https://www.worldbank.org> i <https://www3.weforum.org>
Napomena: podaci za Kosovo nisu bili uključeni u analizu GCI 2018

Na osnovu podataka prezentiranih u tabeli evidentno je da je Ruska Federacija ostvarila najveći GDP po svim kriterijumima u komparaciji sa ostvarenim GDP kako članica EEU tako i članica Zapadnog Balkana. Po izvještaju WEF 2018 Ruska Federacija ostvarila je najbolji rang po kriterijumima konkurentnosti. Evidentno je da članice grupacije Zapadnog Balkana imaju slabiju konkurentnost u odnosu na rang članica EEU, osim od ranga Kirgistana (102.) od koje i BiH je slabije konkurentna (103.).

Glavni kupci roba sa tržišta EEU su članice EU 28 (51 % od ukupnog izvoza).Između država EU 28 značajni su uvoznici roba Nizozemska (11,6 %), Njemačka (7,2 %), Italija (6 %) i Poljska (3,2 %), zatim države APEC-a sa 24,2%, uključujući i Kinu sa učešćem u ukupnom uvozu od 10,9 %, učešćem Japana sa 3,4 % kao i Južne Koreje sa 3,3 %. Učešće izvoza prema Turskoj iznosilo je 4,9 %. Države CIS-a kupovale su robe u procentu od 5,5 %, od kojih je država Ukrajina imala učešće od 3 %.⁸ Od ukupnog uvoza roba najveći obim ostvaren je sa tržištem EU28 (41.9%) i članicama APEC-a (40,4%).

1.1.Ekonomski i vanjskotrgovinski indikatori članica Zapadnog Balkana

Kakav je položaj država Zapadnog Balkana u jeku ovih integracija, kakva je korist i ima li štete po ekonomsku i političku situaciju? Analiza odgovora na ta pitanja prezentirana su u ovom radu kroz analizu ukupne vanjskotrgovinske razmjene BiH u 2018.godini, između država

⁸ <https://www.eurasiancommission.org>

Zapadnog Balkana i Evroazijske ekonomske unije, kao i analize utjecaja geografske udaljenosti na vrijednost ukupne bilateralne razmjene BiH .

U tabeli 2 prezentira se izvoz, uvoz, ukupna trgovina i balans između BiH i glavnih trgovinskih partnera u 2018.godini.

Tabela 2:Komparativni pregled izvoza, uvoza , ukupne vanjske trgovine i balansa BiH sa glavnim trgovinskim partnerima u 2018.godini u 000 KM

Red. br.	Država	Izvoz u 000 KM	Uvoz u 000	Ukupna trgovina u 000 KM	Balans Izvoz-uvoz
1.	Njemačka	1.756.670	1.848.807	3.605.474	-92.140
2.	Hrvatska	1.515.373	3.133.717	4.649.090	-1.618.344
3.	Italija	1.360.583	1.702.222	3.062.805	-341.639
4.	Srbija	1.327.116	2.652.287	3.979.403	-1.325.171
5.	Slovenija	1.069.728	1.765.194	2.834.922	-695.466
6.	Austrija	1.032.846	998.538	2.031.384	34.308
7.	Crna Gora	454.285	78.612	532.897	375.673
8.	Turska	325.577	753.140	1.078.717	-298.855
9.	Mađarska	292.180	721.366	1.013.546	-429.186
10.	Holandija	264.856	429.502	694.358	-164.646
11.	Švicarska	200.939	571.581	772.520	-370.642
12.	Ruska Federacija	132.433	750.115	882.548	-617.682
13.	Ukupno (1.-12.)	9.731.105	15.405.081	25.136.180	-5.545.274

Izvor:www.komorabih.ba

Pozitivna kretanja u vanjskoj trgovini BiH je ostvarila samo sa državom Austrijom i Crnom Gorom. Na bazi prezentiranih podataka o vanjskoj trgovini BiH kao članice zemalja Zapadnog Balkana sa državama-članicama Evroazijske ekonomske unije u tabeli 3 evidentno je da je najveći obim vanjskotrgovinske razmjene ostvaren sa Ruskom Federacijom kao i sa Bjelorusijom u 2018.g., dok je neznatan obim razmjene ostvaren sa ostalim članicama EEU. Učešće vrijednosnog obima izvoza država članica EEU u ukupnom izvozu BiH u 2018.g. iznosilo je 1,12 %. Ukupno učešće vrijednosnog obima uvoza članica EEU u ukupnoj vrijednosti uvoza BiH za 2018.g.iznosilo je 3,89 %. Učešće vrijednosnog obima ukupne trgovine država članica EEU u ukupnoj trgovini BiH u 2018.g. iznosilo je 2,82 %. U periodu I-IX 2019.g. najveći obim vanjskotrgovinske razmjene ostvaren je sa Ruskom Federacijom, dok je sa ostalim članicama ostvaren u manjem obimu. Sa Bjelorusijom prema podacima VTK BiH za period I-IX 2019.g.nije uopšte ostvarena razmjena.

Tabela 3:Komparativni pregled izvoza, uvoza , ukupne vanjske trgovine BiH sa državama Evroazijske ekonomske unije (EEU)

Države	Izvoz u 000 KM			Uvoz u 000 KM		Ukupna trgovina u 000 KM		
	2018.g.	I-IX 2019.	Učešće u % u izvozu BiH u 2018.g.	2018.g.	I-IX 2019.	2018.g	I-IX 2019.	Učešće u % u ukupnoj trgovini BiH u 2018.g.
0	1	2	3	4	5	6	7	8
1.Ruska Federacija	132.433	85.386	1,08	750.115	145.243	882.548	230.629	2,77

2.Bjelorusija	4.180	0	0,03	11.360	0	15.540	0	0,05
3.Kazahstan	598	165	0,005	0,3	0	598,3	165	
4.Armenija	267	185	0,002	12,7	98	279,7	283	
5.Kirgistan	157	141	0,001	597	273	754	414	
Ukupno (od 1.-5.)	137.635	85.877	1,12	762.085	145.614	899.720	231.491	2,82
Sveukupno	12.258.275	8.956.324	100	19.593.468	14.933969	31.851.743	23.890.293	100

Izvor:www.komorabih.ba

U tabeli 4 prezentira se komparativni pregled vanjske trgovine BiH sa članicama EEU u periodu 2015.-2018.godina, dok se u tabeli 5 u cilju izrade odnosa dviju varijabli prezentira se varijabla geografska udaljenost glavnog grada BiH od glavnih gradova članica EEU. Na bazi komparativnih podataka po godinama evidentno je da je BiH u vanjskotrgovinskoj razmjeni sa članicama EEU ostvarila trgovinski deficit gotovo sa svim članicama EEU, osim sa Armenijom.

Tabela 4:Komparativni pregled vanjske trgovine BiH sa članicama EEU u periodu 2015.-2018.godina

Države članice EEU	2015.		2016.		2017.		2018.	
	Izvoz BiH u 000 Eura	Uvoz BiH u 000 Eura	Izvoz BiH u 000 Eura	Uvoz BiH u 000 Eura	Izvoz BiH u 000 Eura	Uvoz BiH u 000 Eura	Izvoz BiH u 000 Eura	Uvoz BiH u 000 Eura
Rusija	50,082	465,118	56,137	372,693	74,776	436,448	66,349	459,813
Armenija	94	14	42	7	126	2	137	6
Kazahstan	242	1,743	266	1,502	264	3,822	303	1,844
Kirgistan	22	400	0	541	112	472	80	391
Bjelorusija	141	11,144	1,023	4,247	2,161	14,983	2,130	9,566
Ukupno	50,581	478,419	57,468	378,990	77,439	455,727	68,999	471,620

Izvor:https://www.trademap.org

Tabela 5:Geografska udaljenost glavnog grada BiH od glavnih gradova članica EEU

Glavni grad BiH	Ruska Federacija Moskva U km	Bjelorusija Minsk U km	Armenija Erevan U km	Kirgistan Bishkek U km	Kazahstan Astana U km
Sarajevo	2.389	1.679	2.922	5.832	5.061

Izvor:www.udaljenost.com

U grafikonu 1 prezentira se utjecaj povećanja geografske udaljenosti na vrijednosti ukupne bilateralne razmjene BiH sa 16 država koje predstavljaju kombinaciju ukupne trgovine 12 država sa kojima BiH ima najveću ukupnu trgovinu u 2018.g.i ukupnu trgovinu sa četiri države koje su članice EEU. Kod izrade analize utjecaja povećanja geografske udaljenosti na vrijednosti ukupne bilateralne razmjene BiH korištene su varijable iz jednostavnog gravitacijskog modela.Iz regresijskog pravca negativnog nagiba evidentan je negativan odnos, odnosno povećanje geografske udaljenosti u kilometrima djeluje na smanjenje bilateralne trgovine BiH.

Grafikon 1: Utjecaj geografske udaljenosti glavnog grada BiH od analiziranih država u kilometrima na ukupnu trgovinu BiH

Legenda: 1-Njemačka, 2-Hrvatska, 3-Italija, 4-Srbija, 5-Slovenija, 6-Austrija, 7-Crna Gora, 8-Turska, 9-Mađarska, 10-Holandija, 11-Švicarska, 12-Ruska Federacija, 13-Bjelorusija, 14-Kazahstan, 15-Armenija i 16-Kirgistan

U cilju prezentiranja odgovora na pitanje da li članice Zapadnog Balkana imaju prednosti ili nedostataka u povezivanju sa EEU u sljedećem dijelu ovog rada prezentira se komparativni pregled vanjskotrgovinske razmjene članica grupacije Zapadnog Balkana sa članicama EEU u periodu od 2015.-2018.godine.

Tabela 6: Komparativni pregled vanjske trgovine Srbije sa članicama EEU periodu 2015.-2018. godina

Države članice EEU	2015.		2016.		2017.		2018.	
	Izvoz Srbije u 000 Eura	Uvoz Srbije u 000 Eura	Izvoz Srbije u 000 Eura	Uvoz Srbije u 000 Eura	Izvoz Srbije u 000 Eura	Uvoz Srbije u 000 Eura	Izvoz Srbije u 000 Eura	Uvoz Srbije u 000 Eura
Rusija	653,000	1.575,268	717,885	1.364,541	881,189	1.406,346	866,717	1.724,918
Armenija	1,481	31,452	1,391	40,939	896	76,480	3,733	102,701
Kazahstan	21,982	128,068	21,944	48,110	25,488	53,083	13,007	4,707
Kirgistan	4,329	7,229	3,712	10,601	2,861	11,710	3,154	5,287
Bjelorusija	34,014	58,256	28,168	43,627	37,406	54,284	43,804	77,452
Ukupno	714,806	1.800,291	773,1	1.507,818	947.840	1.601,903	930,415	1.915,065

Izvor: <https://www.trademap.org>

Na bazi komparativnih podataka po godinama evidentno je da je Srbija u vanjskotrgovinskoj razmjeni sa članicama EEU ostvarila trgovinski deficit gotovo sa svim članicama EEU, osim sa Kazahstanom u 2018. godini.

Tabela 7: Komparativni pregled vanjske trgovine Sjeverne Makedonije sa članicama EEU periodu 2015.-2018. godina

Države članice EEU	2015.		2016.		2017.		2018.	
	Izvoz Makedonije u 000 Eura	Uvoz Makedonije u 000 Eura	Izvoz Makedonije u 000 Eura	Uvoz Makedonije u 000 Eura	Izvoz Makedonije u 000 Eura	Uvoz Makedonije u 000 Eura	Izvoz Makedonije u 000 Eura	Uvoz Makedonije u 000 Eura

Rusija	31,610	138,717	44,232	129,176	47,913	131,446	30,858	111,241
Armenija	373	0	412	0	321	0	539	0
Kazahstan	32	732	351	366	809	6,811	478	24,859
Kirgistan	43	1,877	8	2,042	9	2,632	0	2,222
Bjelorusija	3,898	3,550	1,924	1,987	2,664	1,691	1,782	1,696
Ukupno	35,956	144,876	47,719	133,571	52,607	142,58	33,657	140,018

Izvor:<https://www.trademap.org>

Na bazi komparativnih podataka po godinama evidentno je da je Sjeverna Makedonija u vanjskotrgovinskoj razmjeni sa članicama EEU ostvarila trgovinski deficit sa Ruskom Federacijom, Kazahstanom i Kirgistanom u svim analiziranim godinama, dok je sa Armenijom ostvarila trgovinski suficit i sa Bjelorusijom osim u 2016.godini.

Tabela 8:Komparativni pregled vanjske trgovine Crne Gore sa članicama EEU periodu 2015.-2018.godina

Države članice EEU	2015.		2016.		2017.		2018.	
	Izvoz Crne Gore u 000 Eura	Uvoz Crne Gore u 000 Eura	Izvoz Crne Gore u 000 Eura	Uvoz Crne Gore u 000 Eura	Izvoz Crne Gore u 000 Eura	Uvoz Crne Gore u 000 Eura	Izvoz Crne Gore u 000 Eura	Uvoz Crne Gore u 000 Eura
Rusija	2,648	4,360	2,234	4,826	2,183	6,525	2,143	7,221
Armenija	0	32	0	9	0	14	0	15
Kazahstan	0	28	66	93	50	95	0	74
Kirgistan	0	347	0	725	0	555	0	640
Bjelorusija	0	254	4	130	537	435	0	662
Ukupno	2,648	5,021	2,304	5,783	2,720	7,624	2,143	8,612

Izvor:<https://www.trademap.org>

Na bazi komparativnih podataka po godinama evidentno je da je Crna Gora ostvarila trgovinski deficit u vanjskotrgovinskoj razmjeni sa svim članicama EEU.

Tabela 9:Komparativni pregled vanjske trgovine država Albanije sa članicama EEU periodu 2015.-2018.godina

Države članice EEU	2015.		2016.		2017.		2018.	
	Izvoz Albanije u 000 Eura	Uvoz Albanije u 000 Eura	Izvoz Albanije u 000 Eura	Uvoz Albanije u 000 Eura	Izvoz Albanije u 000 Eura	Uvoz Albanije u 000 Eura	Izvoz Albanije u 000 Eura	Uvoz Albanije u 000 Eura
Rusija	369	85,958	444	79,325	667	88,152	725	99,225
Armenija	37	3	1	4	59	7	10	13
Kazahstan	35	254	0	133	158	4,367	285	1,003
Kirgistan	30	16	14	58	3	274	10	153
Bjelorusija	65	86	7	249	538	240	64	102
Ukupno	536	86,317	466	79,769	1425	93,040	1,094	100,496

Izvor:<https://www.trademap.org>

Na bazi komparativnih podataka po godinama evidentno je da je Albanija ostvarila trgovinski deficit u vanjskotrgovinskoj razmjeni sa Ruskom Federacijom, Kazahstanom, Kirgistanom (osim u 2015.g.) i Bjelorusijom (osim u 2017.g.).

Tabela 10 :Komparativni pregled vanjske trgovine članica Zapadnog Balkana sa članicama EEU u periodu 2015.-2018.godina

Države članice EEU	2015.		2016.		2017.		2018.	
	Izvoz država	Uvoz država	Izvoz država	Uvoz država	Izvoz država	Uvoz država	Izvoz država	Uvoz država

	Zapadno g Balkana u 000 Eura	Zapadno g Balkana u 000 Eura	Zapadno g Balkana u 000 Eura	Zapadno g Balkana u 000 Eura	Zapadno g Balkana u 000 Eura	Zapadno g Balkana u 000 Eura	Zapadno g Balkana u 000 Eura	Zapadno g Balkana u 000 Eura
Rusija	737,709	2.269,420	820,932	1.950,561	1.006,728	2.068,917	966,792	2.402,418
Armenija	1,985	31,501	1,846	40,959	1,402	76,503	4,419	102,735
Kazahstan	22,291	130,825	22,627	50,204	26,769	68,178	14,073	32,487
Kirgistan	4,424	9,869	3,734	13,967	2,985	15,643	3,244	8,493
Bjelorusija	38,118	73,290	31,126	50,240	43,306	71,633	2,130	89,478
Ukupno	804,527	2.514,91	880,265	2.105,93	1.081,19	2.300,87	990,66	2.635,61

Izvor: <https://www.trademap.org>

Na bazi komparativnih podataka po godinama evidentno je da je grupacija Zapadni Balkan ukupno ostvarila trgovinski deficit u vanjskotrgovinskoj razmjeni sa EEU u svim analiziranim godinama.

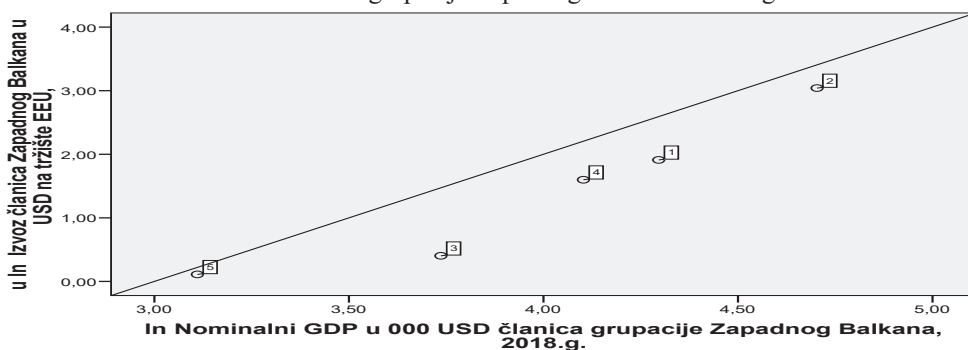
Tabela 11: Komparativni pregled vanjske trgovine članica Zapadnog Balkana sa članicama EEU u periodu 2015.-2018.godina

Države članice EEU	2015.	2016.	2017.	2018.
	Ukupna trgovina u 000 Eura	Ukupna trgovina u 000 Eura	Ukupna trgovina u 000 Eura	Ukupna trgovina u 000 Eura
Rusija	3.007,13	2.771,49	3.075,65	3.369,21
Armenija	33,486	42,805	77,905	107,154
Kazahstan	153,116	72,831	94,947	46,56
Kirgistan	14,293	17,701	18,628	11,737
Bjelorusija	111,408	81,366	114,939	91,608
Ukupno	3.319,44	2.986,20	3.382,06	3.626,27

Izvor: <https://www.trademap.org>

U clju analize odnosa dviju varijabli tj. utjecaja zavisne varijable izvoza članica grupacije Zapadnog Balkana i nezavisne varijable nominalne vrijednosna GDP članica grupacije Zapadnog Balkana u grafikonu 2 prikazana je na ordinati vrijednost zavisne varijable izvoza dok su na apscisi prikazane vrijednosti bruto domaćeg proizvoda iste grupacije. Procjenjeni regresijski pravac linearne regresije prezentiran je u grafikonu. Evidentno je da je odnos pozitivan, tj. da što je veći BDP članica veći je i izvoz. Prema prezentiranoj legendi ispod grafikona broj 2 odnosi se na Srbiju i evidentno je da je Srbija sa najvećim nominalnim GDP u 2018.g. ostvarila i najveći izvoz na tržište EEU, što se isto odnosi sa pozitivnom relacijom nezavisne i zavisne varijable i ostalih članica Zapadnog Balkana.

Grafikon 2: Izvoz članica grupacije Zapadnog Balkana u 2018.godini

Legenda: 1-BiH, 2-Srbija, 3-Crna Gora, 4-Sjeverna Makedonija, 5-Albanija

1.2. Sporazum o slobodnoj trgovini Srbije i EEU

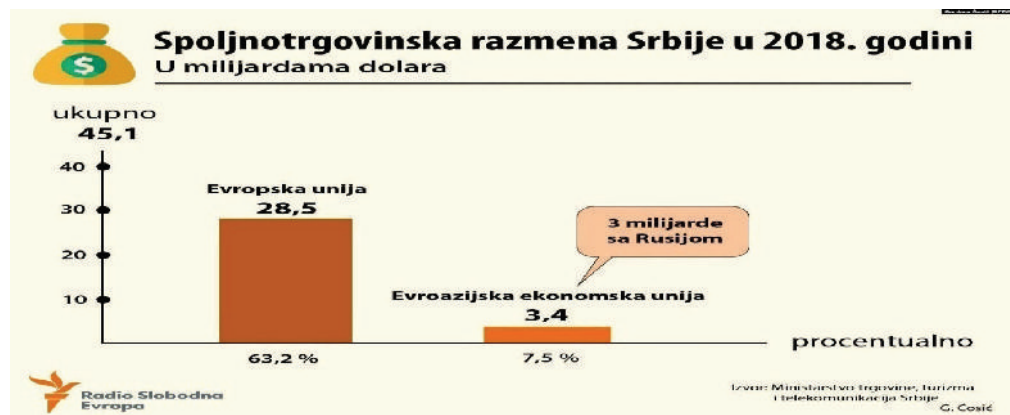
Država Srbija kao najrazvijenija članica grupacije Zapadnog Balkana u oktobru 2019.godine potpisala je Sporazum o slobodnoj trgovini između Srbije i Evroazijske ekonomske unije (EEU), koju predvodi Ruska Federacija. Ipak, sporazum sa EEU nudi Srbiji tek nešto povoljnije uslove za slobodnu trgovinu od onih koje Srbija već ima na osnovu tri postojeća sporazuma o slobodnoj trgovini sa Ruskom Federacijom, Kazahstanom i Belorusijom. Ukupna robna razmena Srbije sa EEU iznosila je svega 3,4 mlrd USD tj.7,5 odsto od ukupne spoljnotrgovinske razmjene Srbije u 2018. godini, koja je, prema podacima Zavoda za statistiku Srbije, iznosila 45,1 milijardu dolara.⁹ Sa druge strane, u istom periodu, spoljnotrgovinska razmjena sa zemljama članicama Evropske unije iznosila je 63,2 % ukupne razmjene, tj. 28,5 mlrd USD, dok srpski drugi po važnosti partner jesu države CEFTA, sa kojima Srbija, takođe, ima djelimično bescarinski režim spoljne trgovine.

Prema podacima o vanjskotrgovinskoj razmjeni najveći vrijednosni obim u izvozu ostvaren je sa državama Italijom, zatim sa Njemačkom kao članicama EU28. Članica CEFTA-e BiH nalazi se na trećem mjestu po vrijednosnom obimu izvoza Srbije. Na tržište članice Evroazijske ekonomske unije (EEU) Ruske Federacije ostvaren je izvoz po visini na četvrtoj poziciji. U ukupno ostvarenom uvozu Srbija je najviše ostvarila vrijednosni obim uvoza sa tržišta Njemačke i Italije kao članica EU28, dok je na trećem mjestu uvoz sa tržišta Ruske Federacije. Ukupna vrijednost trgovine (izvoz+uvoz) robama između Srbije i glavnih 10 trgovinskih partnera. predstavlja 53,88 % vrijednosti ukupne trgovine Srbije u 2018.godini.

U grafikonu 3 prezentira se spoljnotrgovinska razmjena Srbije sa državama EU28 i državom Rusijom u 2018.godini (u mlrd USD).

⁹ <https://www.stat.gov.rs>

Grafikon 3:Spoljnotrgovinska razmjena Srbije sa državama EU28 i državom Rusijom u 2018.godini (u mlrd USD)

Izvor:www.Ministarstvo trgovine, turizma i telekomunikacija Srbije

Kada je riječ o primjeni sporazuma Srbije i EEU, izazov predstavljaju pregovori Srbije o članstvu u Evropskoj uniji (EU). Naime, Poglavlje 31 koje Srbija treba da otvori predviđa usaglašenu spoljnu politiku sa EU, što podrazumjeva i usaglašenu politiku kada je riječ o sankcijama. Na pitanje šta će sa sporazumom sa EEA biti ukoliko Srbija postane članica Evropske unije, u odgovoru Ministarstva trgovine iz juna ove godine se navodi da u tom slučaju važe pravila Evropske unije, prema kojima „prestaju da važe svi sporazumi o slobodnoj trgovini koje Srbija ima zaključene sa pojedinačnim državama ili grupama država odnosno ekonomskim grupacijama“, kao i da će Srbija „izgubiti one povlastice koje je imala do tada u svojim bilateralnim i multilateralnim sporazumima“. Zoni slobodne trgovine u okviru EEU maja 2015.g.se priključio Vijetnam, u pregovorima je Tajland, a dogovor je postignut sa Egiptom, Izraelom, i Indijom. Lista kandidata zainteresovanih za zaključivanje sporazuma o slobodnoj trgovini sa EEU su Kina, Turska, Iran, Pakistan, Kambodža, Singapur, Mongolija, Peru, Čile, Ekvador, Republika Koreja.EEU potpisala je i memorandume o saradnji sa asocijacijama MERCOSUR, ASEAN, APEC i SCO.¹⁰

2.KINESKI PROJEKAT „NOVI PUT SVILE“

Kineski megaprojekt „jedan pojas, jedan put“ tzv.“Novi put svile“ cilja na izgradnju infrastrukture u 80 država Evrope, Azije i Afrike. Od saradnje s Kinom najviše očekuje upravo 16 srednjoevropskih zemalja: Mađarska, Srbija, Slovenija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Makedonija, Albanija, Rumunjska, Bugarska, Slovačka, Češka, Poljska, Estonija, Letonija, Litva i Hrvatska. Mnoge od njih se natječu u tome koja će primiti više ulaganja iz Kine, kako bi postala važna stanica u projektu „Jedan pojas, jedan put“.Ekonomski slabije evropske zemlje vide saradnju s Pekingom kao priliku za iskorak i brže hvatanje koraka s razvijenima. Prva država EU koja je podržala kineski mega projekt je Italija koja je u pokušaju oživljavanja posrnule italijanske privrede podržala kineski infrastrukturni projekt "Pojas i Put", kao prva zemlja iz skupine sedam industrijaliziranih sila koja je to učinila, ignorirajući pri tom zabrinutost zapadnih saveznika. Kineske i talijanske kompanije potpisale su 10 dodatnih ugovora, uključujući i u sektorima energetike, ruda i plinovoda.U čemu se ogleda zabrinutost zapadnih saveznika? Prema

¹⁰ <https://www.eurasiancommission.org>

mišljenjima uglednih ekonomskih stratega industrijaliziranih sila kineski mega projekt ne odnosi se samo na infrastrukturne projekte s krajnjim ciljem omogućavanja brzog i jeftinog protoka robe i usluga iz Kine ka bogatim tržištima zapadne Europe već na stvaranje političkog uticaja na globalnom planu kao i putem dužničkih odnosa preuzimanje vlasništva na infrastrukturnim i energetskim objektima koji će omogućiti Kini da preuzme kontrolu u osjetljivim tehnologijama i ključnoj infrastrukturi. Italija će biti prva zemlja G7 koja će poduprijeti taj projekt na koji SAD, Japan i druge evropske zemlje gledaju sa zabrinutošću jer strahuju da bi ga Kina mogla iskoristiti kao sredstvo za širenje svog utjecaja. Ekonomski stratezi sa Zapada u svojoj studiji predlažu da EU razradi vlastitu stratešku viziju kako bi mogli primjereno reagirati na kineski projekt. No takve vizije još nema, pa se u studiji napominje kako Bruxelles 'ne govori jednoglasno i nema strateški odgovor'.

2.1. Direktna strana ulaganja (DSU) – stanje

Dvije važne regionalne infrastrukturne investicione inicijative su aktivne na zapadnom Balkanu: evropska investicija zapadnog Balkana okvirni WBIF i kineska inicijativa za „jedan pojas i jedan put“ (kr.BRI), nazvana „Novi put svile“. Oboje se fokusiraju na tradicionalnu infrastrukturu kao što su energija i transport i ima obim od oko 8 milijardi eura putem zajmova. Evropska inicijativa je osim toga osigurala oko 800 milijuna eura bespovratnih sredstava i ima akcenat na projektima zelene ekonomije. Ukupne potrebe za ulaganjem u infrastrukturu u regiji su ogromne. Procjene dodatnih potreba za ulaganjem samo u alternativnu infrastrukturu ulaganja u narednih pet godina iznose oko 800 miliona eura. Zapadni Balkan je zabilježio porast direktnih stranih investicija (SDI) u 2017. godini prema podacima Bečkog instituta za međunarodne ekonomske studije (kr.engl. Wiiw), što je bilo u suprotnosti sa trendom opadanja SDI kako globalno, tako i u širem regionu jugoistočne i istočne Evrope (CESEE).

Prilivi u CESEE region u cjelini su opali 2018. godine na 70,5 milijardi eura sa 81,6 milijardi eura u prethodnoj godini. Međutim, prema podacima Wiiw, pad u 23 zemlje regiona je uglavnom posljedica pada SDI u Rusiji sa 23,0 milijardi eura na 11,3 milijarde eura, dok je priliv u ostatku regiona bio ravan obimu godinu ranije ili je povećan. Prilivi stranih direktnih investicija u šest zemalja članica zapadnog Balkana, koji je i dalje najmanji u regionu, porasli su sa 4,9 milijardi eura na 6,2 milijarde eura između 2017. i 2018. godine. To je povećanje za 28 posto sa posebnim porastom interesa investitora u Srbiji i Sjevernoj Makedoniji, navodi se u izvještaju Wiiw-a.¹¹ Kineske investicije u Evropi u prvoj polovini godine pale su za 81 posto u komparaciji s istim razdobljem prošle godine, prema objavljenom polugodišnjem istraživanju konzultantske kompanije Ernst & Young (EY).¹² Kina je uložila 2,4 milijarde dolara u evropske kompanije u prvih šest mjeseci 2019., uključujući 81 akviziciju i kupnju dionica. Konzultantska firma smatra da je tekući američko-kineski trgovinski sukob, koji je izazvao usporavanje rasta kineske privrede, glavni razlog oštrog pada. Evropa je 2016. zabilježila rekordna kineska ulaganja kroz akvizicije od 85 milijardi dolara. Kineska engl. Belt and Road Initiative (BRI) predviđa obimne prije svega infrastrukturne projekte s krajnjim ciljem omogućavanja brzog i jeftinog protoka robe i usluga iz Kine ka bogatim tržištima zapadne Europe. Kao važne tranzitne stanice na tom su putu zemlje jugoistočne Europe, pa se u stručnim krugovima tu govori o zemljama Balkanskog puta svile (Balkan Silk Road).

Kineske investicije otkrivaju snažan fokus na Balkanu, odnosno na države koje se žele priključiti EU, prema analizi Centra za strateške i međunarodne studije (CSIS) iz Washingtona. Prema podacima CSIS iz Washingtona od ukupno 9,4 milijardi dolara kineskih investicija u

¹¹ <https://wiiw.ac.at/investment-in-the-western-balkans>

¹² <https://www.ey.com>

2016. i 2017. godini čak 4,9 milijardi se odnosi na pet balkanskih država koje nisu članice EU, a to su BiH, Albanija, Makedonija, Crna Gora i Srbija.¹³

2.2.Kineske investicije u Srbiji

Kineske investicije u Srbiji prezentiraju se taksativno i to kako slijedi:

- 1.Predstavnici Srbije i Kine potpisali su ugovor o izgradnji fabrike automobilskih guma vrijedan 994,4 milijuna dolara. Dogovoren je projekat izgradnje srpsko-kineskog Industrijskog parka u Beogradu, najvećeg u Južnoj Europi.
- 2.Potpisan je i ugovor po kojemu će kineska kompanija uložiti u Rudarsko-topioničarski bazen Bor čak 1,26 milijardi dolara, a u dokapitalizaciju dodatnih 350 milijuna dolara pa će joj na temelju toga pripasti 63 posto firme.
- 3.Potpisan je također sporazum o gradnji toplovođa od Termoelektrane Obrenovac do Beograda te pročišćivača otpadnih voda u glavnom gradu Srbije. Vrijednost svih tih radova prelazi 900 milijuna eura.
- 4.Takođe započeti su radovi na rekonstrukciji i modernizaciji pruge Beograd - Budimpešta, kinesko-mađarsko-srpskog projekta vrijednog oko dvije milijarde dolara.
- 5.Kinezi su do sada uložili u Srbiju 3,2 milijarde eura u gradnju dionice autoceste na koridoru 11, mosta na Dunavu, zaobilaznicu oko Beograda, Termoelektranu Kostolac te preuzimanje Željezare Smederevo i još nekoliko manjih srpskih kompanija.

2.3.Kineske investicije u Crnoj Gori

- 1.U Crnoj Gori kineski CRBC radi na realizaciji projekta autoputa Bar - Boljare.
2. Izgradnja prve dionice od Smokovca do Mateševa počela je u maju 2015. godine. Za izvođača radova na dionici dugoj 41 kilometar je izabrana kineska kompanija CRBC, a financira ga država Crna Gora sa 688 milijuna eura pozajmljenih od kineske Exim banke, dok će se ostatak od 120 milijuna izdvojiti direktno iz proračuna.

2.4.Kineske investicije u BiH

Zvanični podaci Ministarstva vanjske trgovine i ekonomskih odnosa BiH pokazuju da ulaganja NR Kine u BiH iznose oko tri miliona KM, a ono u šta su do sada najviše ulagali su trgovina i drvni sektor. Pregled kineskih planiranih investicija i u toku u BiH prezentiraju se kako slijedi:

- 1.Kineska kompanija Dongfang Electric izgradila je termoelektranu Stanari kod Doboja i izabrani je partner za izgradnju TE Banovići (cca 500 mln Eura) i najsvjetliji je primjer saradnje unutar inicijative Pojas i put.
- 2.Kineska kompanija Shandong je dobila koncesiju na izgradnju autoputa Banja Luka – Prijedor, čime su Kinezi i službeno ušli u sektor cestogradnje.
3. Ključno pitanje koje će u idućem razdoblju obilježiti odnose BiH i Europske unije definitivno je pitanje kineske investicije u Blok 7 Termoelektrane Tuzla.Nadležne institucije u FBiH dale su saglasnost za kredit od 614 milijuna eura kod kineske Exim banke, a dužnosnici EU upozoravaju na brojne propuste i neregularnosti. Evidentno je da pitanje izgradnje Bloka 7 u Tuzli, što bi bio najveći energetska projekt u BiH, neće biti samo pitanje industrije, već i značajno političko pitanje, odnosno pitanje utjecaja i interesnih sfera Kine na zapadnom Balkanu.
- 4.Najavljena je investicija u infrastrukturne projekte poput koridora Vc, dionice autoputa Glamočani - Mliništa u RS-u, energetske projekte poput izgradnje hidroelektrane na Drini,

¹³ <https://www.csis.org>

hidroelektrane Ulog na Neretvi, hidroelektrane Vranduk, termoelektrane Banovići, te za oblasti informacionih tehnologija, poljoprivrede i turizma.

5.Termoelektrana i toplana KTG Zenica - Trebale su već biti izgrađene, s obzirom na to da je potpisan ugovor polovinom 2013. godine, ali gradnja još nije ni počela. Posljednja aktivnost u ovom poslu je bilo potpisivanje ugovora za snabdijevanje gasom. Kineska državna kompanija SEPCOIII je izvođač radova, koja je preuzela obavezu da 85 posto projekta finansira Kina. Projekt je vrijedan 250 miliona eura.

6.TE Stanari - Nakon privatizacije Rudnika uglja Stanari kod Doboja, kineska kompanija EFT Energy Group, počela je gradnju termoelektrane Stanari. Riječ je o projektu vrijednom 600 miliona eura.

7.Auto put Počitelj-Zirovići-izvođač radova kineska kompanija –radovi otpočeli 22.11.2019.g.; autoput povezan sa koridorom VC i preko koridora i graničnog prelaza Bijača sa državom Hrvatskom članicom EU.Vrijednost radova 100 mln Eura.

U tabeli 12 prezentira se neto priliv stranih direktnih investicija (procenat od BDP) u zemljama Zapadnog Balkana u periodu od 2014.-2019.godine (procjena)

Tabela 12: Neto priliv stranih direktnih investicija (procenat od BDP) u zemljama Zapadnog Balkana u periodu od 2014.-2019.godine (procjena)

Države	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.(procjena)
BiH	2,9	1,8	1,7	2,1	2,2	2,3
Srbija	3,5	5,1	5,2	6,2	7,4	6,2
Sjeverna Makedonija	2,3	2,2	3,3	1,8	5,8	3,2
Crna Gora	10,2	17,1	9,4	11,3	7	8
Albanija	8,1	8	8,7	8,6	8	7,8
Kosovo	2,2	4,7	2,9	3,4	2,8	3,8

Izvor:<https://www.worldbank.org>

3.PROJEKAT „MALI ŠENGEN“

Nakon što su predsjednici tri zemlje – Albanije, Sjeverne Makedonije i Srbije – 10. oktobra u Novom Sadu potpisali Deklaraciju o namjerama za uspostavljanje tzv. „malog Šengena“ uz poziv da se pridruže i ostale zemlje Zapadnog Balkana, u Bosni i Hercegovini raste podrška ovoj inicijativi. Ova regionalna inicijativa ima za cilj da najdalje do 2021. godine olakša ili u potpunosti liberalizuje trgovinu robama i uslugama, omogući slobodno kretanje ljudi i kapitala u okviru zone slobodne trgovine - CEFTA za sve zemlje Zapadnog Balkana.Prema analizi Svjetske banke, tereti odnosno kamioni i druga prevozna sredstva na granicama balkanskih zemalja izgube 26 miliona radnih sati. Mogla bi se postići ogromna ušteda koja se mjeri milionima eura jer ne bi bilo zaustavljanja na granicama što bi omogućilo povećanje efikasnosti i konkurentnosti na ovom prostoru. Kašnjenja na prelazima na Zapadnom Balkanu su pet puta

duža nego u mnogim zemljama EU, a kamioni svake godine potroše oko 26 miliona sati na prelazima u regiji - to je skoro 3.000 godina.¹⁴

ZAKLJUČCI

Regionalne ekonomske integracije kao spona između nacionalnih i svjetskih tržišta su dominantne na svim kompariranim tržištima u ukupno ostvarenom izvozu i uvozu, pa tako članice EU (28) zauzimaju lidersku poziciju među selektiranim regionalnim integracijama u ukupnom svjetskom izvozu 2018.g. sa 34,2 % dok drugu poziciju zauzimaju članice regionalne integracije NAFTA (SAD, Kanada i Meksiko) sa 13,6 %. Ilustrativno je da dvije najznačajnije regionalne ekonomske integracije EU 28 i NAFTA imaju učešće u svjetskom izvozu od 47,8 %. U strukturi ukupno ostvarenog uvoza u 2018.godini sa aspekta regionalnih ekonomskih integracija lidersku poziciju zauzimaju članice EU(28) sa 33,5 % dok članice NAFTU učestvuju sa 18,4 %. U ukupnom svjetskom uvozu najznačajnije dvije regionalne ekonomske integracije EU (28) i NAFTA imaju učešće od 51,90 %.

Članice grupacije Zapadnog Balkana u strukturi ukupne vanjske trgovine u svijetu za 2018.g. najveći procenat vanjske trgovine ostvarile su sa EU 28 od 71,90 %, zatim sa Kinom 5,8 %, Rusijom 4,70 % i sa drugim državama 17,60 %.

Euroazijska ekonomska unija konstituisana je januara 2015.godine. Članice te ekonomske unije su države Bjelorusija, Ruska Federacija, Armenija, Kazahstan i Kirgistan. Obuhvata potencijalno tržište od preko 180 mln stanovnika tj. predstavlja 2,4 % svjetske populacije. Od ukupnog stanovništva ekonomsko aktivno stanovništvo čini 94,3 mln stanovnika tj. predstavlja 2,8 % svjetske aktivne populacije. EEU raspolaže sa stopom nezaposlenosti od 5,4 % tj. ispod je stope nezaposlenosti EU za 2,2 %, ispod je svjetskog prosjeka za 0,1 % dok je iznad američke stope nezaposlenosti za 1 %. EEU zauzima 15 % ukupne svjetske teritorije. Prema podacima IMF za 2018.g. u EEU GDP (nominalni) iznosio je 1.900 milijardi USD i po rangu pozicioniran je bio na 10. poziciju u svijetu. Po GDP (PPP) EEU bila je na 5. poziciji u svijetu. Zoni slobodne trgovine u okviru EEU maja 2015.g. priključio se Vijetnam, u pregovorima je Tajland, a dogovor je postignut sa Egiptom, Izraelom, i Indijom. Lista kandidata zainteresovanih za zaključivanje sporazuma o slobodnoj trgovini sa EEU su Kina, Turska, Iran, Pakistan, Kambodža, Singapur, Mongolija, Peru, Čile, Ekvador, Republika Koreja. EEU potpisala je i memorandume o saradnji sa asocijacijama MERCOSUR, ASEAN, APEC i SCO.

Glavni kupci roba sa tržišta EEU su članice EU 28 (51 % od ukupnog izvoza). Između država EU 28 značajni su uvoznici roba Nizozemska (11,6 %), Njemačka (7,2 %), Italija (6 %) i Poljska (3,2 %), zatim države APEC-a sa 24,2%, uključujući i Kinu sa učešćem u ukupnom uvozu od 10,9 %, učešćem Japana sa 3,4 % kao i Južne Koreje sa 3,3 %. Učešće izvoza prema Turskoj iznosilo je 4,9 %. Države CIS-a kupovale su robe u procentu od 5,5 %, od kojih je država Ukrajina imala učešće od 3 %.¹⁵

Od ukupnog uvoza roba najveći obim ostvaren je sa tržištem EU28 (41.9%) i članicama APEC-a (40,4%).

Kakav je položaj država Zapadnog Balkana u jeku ovih integracija, kakva je korist i ima li štete po ekonomsku i političku situaciju? Analiza odgovora na ta pitanja prezentirana su u ovom radu kroz analizu ukupne vanjskotrgovinske razmjene BiH u 2018.godini između članica Zapadnog Balkana i članica Evroazijske ekonomske unije, analize utjecaja geografske udaljenosti na vrijednost ukupne bilateralne razmjene BiH kao i analize utjecaja nominalnog

¹⁴ <https://www.worldbank.org>

¹⁵ <https://www.eurasiancommission.org>

GDP kao nezavisne varijable i vrijednosti izvoza kao zavisne varijable kao varijable iz jednostavnog gravitacijskog modela.

Na bazi prezentiranih podataka o vanjskoj trgovini BiH kao članice zemalja Zapadnog Balkana sa zemljama članicama Euroazijske ekonomske unije evidentno je da je najveći obim vanjskotrgovinske razmjene ostvaren sa Ruskom Federacijom kao i sa Bjelorusijom u 2018.g., dok je neznatan obim razmjene ostvaren sa ostalim članicama EEU. Učešće vrijednosnog obima izvoza članica EEU u ukupnom izvozu BiH u 2018.g. iznosilo je 1,12 % . Ukupno učešće vrijednosnog obima uvoza članica EEU u ukupnoj vrijednosti uvoza BiH za 2018.g. iznosilo je 3,89 %. Učešće vrijednosnog obima ukupne trgovine država članica EEU u ukupnoj trgovini BiH u 2018.g. iznosilo je 2,82 %. U periodu I-IX 2019.g. najveći obim vanjskotrgovinske razmjene ostvaren je sa Ruskom Federacijom, dok je sa ostalim članicama ostvaren u manjem obimu. Sa Bjelorusijom prema podacima VTK BiH za period I-IX 2019.g. nije uopšte ostvarena razmjena.

Utjecaj povećanja geografske udaljenosti na vrijednosti ukupne bilateralne razmjene BiH sa 16 država koje predstavljaju kombinaciju ukupne trgovine 12 država sa kojima BiH ima najveću bilateralnu trgovinu u 2018.g. (uključena ukupna trgovina i Srbije) i ukupnu trgovinu sa četiri države koje su članice EEU. Kod izrade analize utjecaja povećanja geografske udaljenosti na vrijednosti ukupne bilateralne razmjene BiH korištene su varijable iz jednostavnog gravitacijskog modela. Iz regresijskog pravca negativnog nagiba evidentan je negativan odnos, odnosno povećanje geografske udaljenosti u kilometrima djeluje na smanjenje bilateralne trgovine BiH.

U cilju analize odnosa dviju varijabli tj. zavisne varijable izvoza članica grupacije Zapadnog Balkana i nezavisne varijable nominalne vrijednosna GDP članica grupacije Zapadni Balkan procjenjeni regresijski pravac linearne regresije u dijagramu rasturanja pokazao je pozitivnu relaciju između dviju varijabli. Evidentno je da je odnos pozitivan, tj. da što je veći BDP članica veći je i izvoz. Prema prezentiranom procjenjenom regresijskom pravcu linearne regresije evidentno je da je Srbija sa najvećim nominalnim GDP u 2018.g. ostvarila i najveći izvoz na tržište EEU, što se isto odnosi sa pozitivnom relacijom nezavisne i zavisne varijable i ostalih članica Zapadnog Balkana.

Evropska unija je prolongirala pridruživanje članica Zapadnog Balkana u periodu od 2025.-2030. godine. Zbog takve situacije članice Zapadnog Balkana moraju poboljšati indikatore konkurentnost kako bi se smanjio trgovinski deficit kako sa članicama EU tako i sa članicama EEU.

Glavni trgovinski partneri su i dalje države EU i države CEFTA-e, a u manjem obimu partneri su i EEU, EFTA-e, Turska i ostale država svijeta.

Drugi projekat tzv. kineski „Novi put svile“ već je u realizaciji u BiH kao i u drugim članicama Zapadnog Balkana. Kineski megaprojekt „Jedan pojas, jedan put“ tzv. „Novi put svile“ cilja na izgradnju infrastrukture u 80 država Evrope, Azije i Afrike. Od saradnje s Kinom najviše očekuje upravo 16 srednjoevropskih zemalja: Mađarska, Srbija, Slovenija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Makedonija, Albanija, Rumunjska, Bugarska, Slovačka, Češka, Poljska, Estonija, Letonija, Litvanija i Hrvatska. Mnoge od njih se natječu u tome koja će primiti više ulaganja iz Kine, kako bi postala važna baza u projektu „Jedan pojas, jedan put“. Ekonomski slabije evropske zemlje vide saradnju s Pekingom kao priliku za iskorak i brže hvatanje koraka s razvijenima. Prva država EU koja je podržala kineski mega projekt je Italija koja je u pokušaju oživljavanja posrnule italijanske privrede podržala kineski infrastrukturni projekt "Jedan pojas i jedan put", kao prva zemlja iz skupine sedam industrijaliziranih sila koja je to učinila, ignorirajući pri tom zabrinutost zapadnih saveznika. Kineske i talijanske kompanije potpisale su 10 dodatnih ugovora, uključujući i u sektorima energetike, eksploatacija ruda i plinovoda. U čemu se ogleda zabrinutost zapadnih saveznika? Prema mišljenjima uglednih ekonomskih stratega industrijaliziranih sila kineski mega projekt ne odnosi se samo na infrastrukturne projekte s krajnjim

ciljem omogućavanja brzog i jeftinog protoka robe i usluga iz Kine ka bogatim tržištima zapadne Europe već na stvaranje političkog uticaja na globalnom planu kao i putem dužničkih odnosa preuzimanje vlasništva na infrastrukturnim i energetske objektima koji će omogućiti Kini da preuzme kontrolu u osjetljivim tehnologijama i ključnoj infrastrukturi. BiH i ostalim članicama Zapadnog Balkana prioritetno su neophodne strane investicije koje imaju punu političku, tehničku, ekonomsku i finansijsku opravdanost. Kineski megaprojekat je pozitivan kako za BiH tako i za ostale članice grupacije Zapadnog Balkana uz provođenje procedura kod zaključivanja ugovora sa kineskim kompanijama, na što su najviše potencirali predstavnici EU. Nakon što su predsjednici tri zemlje – Albanije, Sjeverne Makedonije i Srbije – 10. oktobra 2019.g.u Novom Sadu potpisali Deklaraciju o namjerama za uspostavljanje tzv. malog Šengena uz poziv da se pridruže i ostale zemlje Zapadnog Balkana, u Bosni i Hercegovini raste podrška ovoj inicijativi. Ova regionalna inicijativa ima za cilj da najdalje do 2021. godine olakša ili u potpunosti liberalizuje trgovinu robama i uslugama, omogući slobodno kretanje ljudi i kapitala u okviru zone slobodne trgovine - CEFTA za sve zemlje Zapadnog Balkana. Projekat mali Šengen odgovor je dijela članica Zapadnog Balkana, uz očekivanja da se pridruže i ostale članice, na negativan odgovor EU 28 na prolongirano pridruživanje EU u periodu od 2025.-2030.godine.

Literatura

1. <https://ec.europa.eu>
2. <https://www.eurasiancommission.org>
3. <https://www.worldbank.org>
4. <https://www3.weforum.org>
5. <https://www.imf.org>
6. <http://www.komorabih.ba>
7. <https://www.trademap.org>
8. <http://www.udaljenost.com>
9. <https://www.stat.gov.rs>
10. <http://www.ministarstvo-trgovine-turizma-i-telekomunikacija-srbije>
11. <https://www.merics.org>
12. <https://cbbh.ba>
13. <https://www.ibm.com>
14. <https://unctad.org>
15. <https://www.wto.org>
16. <https://wiiw.ac.at/investment-in-the-western-balkans>
17. <https://www.ey.com>
18. <https://www.csis.org>

METODOLOGIJE ZA OCENU INVESTICIONIH PROJEKATA

Rezime

U vreme sve oštrije (globalne) konkurencije, brzog tehnološkog zastarevanja, skraćivanja životnog ciklusa proizvoda i sve brže pojave novih proizvoda i procesa „mora se trčati da bi se stajalo u mestu“. Zbog toga su neophodne kontinuirane investicije, kao osnovna i neophodna pretpostavka razvoja, da omoguće primenu savremenih naučno-tehnoloških dostignuća, dostizanje željenih razvojnih ciljeva i dalji opstanak u trci za tržištem. Opšti pristup oceni efikasnosti, odnosno rentabilnosti realizacije jednog investicionog projekta se bazira na odgovaranju na naizgled jednostavno pitanje: da li će efekti koje taj investicioni projekat donosi nadmašiti ukupna potrebna ulaganja. Dve su osnovne vrste ocene investicionih projekata, prema tome koje efekte projekta obuhvataju: finansijska (komercijalna) i društvena (nacionalna) ocena investicionih projekata. Dok finansijska ocena obuhvata samo ekonomske efekte projekta koji su značajni sa stanovišta preduzeća-investitora, i koje je i najlakše uočiti i izmeriti, društvena ocena pokušava da obuhvati i sve druge, neekonomske efekte projekta, koje je najčešće teško kvantitativno izraziti, ali koji mogu biti još značajniji, jer se tiču i drugih preduzeća i zemlje u celini.

Ključne reči: globalna konkurencija, rentabilnost, investicioni projekti, finansijska ocena, društvena ocena, metodologija

METHODOLOGIES FOR EVALUATING INVESTMENT PROJECTS

Summary

At a time of increasingly intense (global) competition, rapid technological obsolescence, shortening product life cycles, and the rapid emergence of new products and processes, "one has to run to stay in place." Therefore, continuous investment is needed, as a basic and necessary prerequisite for development, to enable the application of modern scientific and technological achievements, achieve the desired development goals and further survival in the race for the market. The general approach to assessing the efficiency, ie profitability, of an investment project is based on answering a seemingly simple question: will the effects of that investment project outweigh the total investment required. There are two basic types of evaluation of investment projects, according to what effects the project includes: financial (commercial) and social (national) evaluation of investment projects. While the financial assessment covers only the economic effects of the project, which are significant from the point of view of the investor company, and which are the easiest to detect and measure, the social assessment tries to cover all other, non-economic effects of the project, which are most often

¹ Ekonomski fakultet, Evropski univerzitet Brčko, Brčko distrikt, Univerzitet Union – Nikola Tesla, Poslovni i pravni fakultet, Beograd, nicinnevenka@gmail.com

² Dipl. Oecc.

³ Doktorand, Univerzitet Privredna akademija, Novi Sad

difficult to quantify, but which can still be more important, as they concern other companies and the country as a whole.

Key words: Global competition, profitability, investment projects, financial assessment, social assessment, methodology

Postoji veliki broj različitih metodologija, a među najpoznatije i najviše korišćene spadaju Metodologija Svetske banke i UNIDO⁴ metodologija.

Metodologija Svetske banke

Svetska banka je meunarodna finansijska institucija sa sedištem u Vašingtonu, koja vrši finansiranje projekata kroz svoje dve osnovne filijale: IBRD⁵ i IDA⁶. Obe filijale odobravaju sredstva u zajam, pružaju ekonomske savete i tehničku podršku državama članicama banke. IBRD uglavnom pozajmljuje na svetskim tržištima kapitala, dok IDA pruža pomoć siromašnijim zemljama pomoću resursa obezbeđenih od strane njenih bogatijih članova⁷.

Globalna procedura razmatranja i ocene projekata od strane Svetske banke se sastoji od sledećih faza:

1. *Identifikacija projekta.* Banka vrši ekonomske sektorske analize, analizira razvojni potencijal date zemlje, na osnovu čega formuliše svoju razvojnu strategiju. Projekat za koji se traži kreditiranje mora da se uklapa u tu strategiju.
2. *Priprema projekta.* Za pripremu projekta je odgovoran tražilac kredita. Banka najčešće obezbeđuje tehničku i finansijsku pomoć. Utvrđuju se potrebni finansijski, tehnički, institucionalni, ekonomski i ekološki uslovi za uspeh projekta i izrađuju odgovarajući elaborati. Takođe se vrši upoređivanje različitih alternativa za dostizanje projektnih ciljeva.
3. *Procena projekata.* Procenu vrši tim eksperata banke istraživanjem u zemlji tražioca kredita. Procena obuhvata celokupnu reviziju projekta sa raznih aspekata (ekonomskog, komercijalnog, organizacionog, tehničkog, finansijskog i ekološkog) kao i reviziju celokupnog rada na identifikaciji i pripremi projekta.
4. *Pregovaranje.* Tokom ove faze banka i tražilac kredita nastoje da se slože oko mera neophodnih za uspeh projekta, kao i oko uslova pod kojima se kredit odobrava.
5. *Odobrenje projekta.* Dokument o proceni projekta izveštaj predsenika i dokumentacija o zajmu se podnose odboru izvršnih direktora banke na odobrenje.
6. *Stupanje na snagu.* Kreditni sporazum podleže završnom procesu bilo koje vrste koji zahteva vlada zajmoprimca.
7. *Implementacija i nadzor projekta.* Implementacija spada u odgovornost zajmoprimca uz dogovorenu tehničku pomoć banke, dok je nadzor projekta odgovornost banke. Kada se sredstva isplate, nadzor povlači sa sobom nadgledanje, evaluaciju i izveštavanje o napredovanju projekta. Na kraju isplatnog perioda pravi se završni izveštaj o identifikovanim dostignućima projekta, problemima koji su se javljali, kao i o naučenim lekcijama.

⁴ The United Nations Industrial Development Organization.

⁵ Internacionalna banka za obradu i razvoj.

⁶ Medjunarodno udruzenje za razvoj.

⁷ Izvor: www.uwiced.uwimona.edu.jm:1104/Uwiced%20Web%20Site/uwicedweb/Mirror-manual_9.5.htm

UNIDO Metodologija za pripremu i ocenu investicionih projekata

UNIDO dizajnira i implementira programe za podršku industrijskog razvoja svojih klijenata. UNIDO metodologija sadrži jasne procedure za pripremu i ocenu industrijskih projekata⁸.

Priprema projekta po UNIDO metodologiji obuhvata izradu nekoliko studija:

- *studije mogućnosti*, koje služe da se identifikuju glavne investicione prilike i mogućnosti i da se izvrše sasvim uopštene analize i procene;
- *predstudije izvodljivosti* (Prefeasibility Studies), koje se rade da bi se na osnovu njih donela prethodna ocena o predloženom industrijskom projektu;
- *studije izvodljivosti* (Feasibility Studies), koje sadrže definitivne zaključke izvedene iz tehničkih, ekonomskih, komercijalnih analiza projekta i koje omogućavaju donošenje konačne odluke o opravdanosti realizacije predloženog investicionog projekta;
- *funkcionalne studije*, koje predstavljaju pomoćne studije koje se vrše da bi osvetlile jedan ili više aspekata projekta neophodnih za izradu prethodne studije izvodljivosti ili studije izvodljivosti.

Ocena projekata po UNIDO metodologiji obuhvata ocenu komercijalne isplativosti (isplativost projekta sa stanovišta preduzeća), ocenu nacionalne isplativosti projekta (isplativost projekta sa stanovišta zemlje u celini) i ocenu u uslovima neizvesnosti.

Analiza komercijalne isplativosti obuhvata analizu isplativosti investicija i finansijsku analizu, koje se sprovode pomoću određenih kriterijuma i metoda (prosta stopa prinosa, period otplate, neto sadašnja vrednost, interna stopa rentabilnosti, analiza likvidnosti i strukture kapitala).

Analiza nacionalne isplativosti se takođe sprovodi proračunavanjem određenih kriterijuma i pokazatelja. Osnovni kriterijum u analizi nacionalne isplativosti je pokazatelj neto dodatne vrednosti koji meri doprinos projekta povećanju nacionalnog dohotka.

Ocena u uslovima neizvesnosti se vrši pomoću analize kritične tačke, analize osetljivosti i analize verovatnoće.

Evropska banka za rekonstrukciju i razvoj (EBRD)

EBRD je osnovana 1991. sa ciljem da pomogne demokratizaciju i tranziciju zemalja istočne Evrope i bivšeg Sovjetskog Saveza od planske ka tržišnoj ekonomiji. U svom radu ona podstiče razvoj privatnog sektora i moderne infrastrukture kao podrške privatnom sektoru, preduzetničku inicijativu, konkurenciju, jačanje finansijskih institucija i pravnog sistema, ohrabruje kofinansiranje, DII⁹ privatnog i javnog sektora, pomaže mobilizaciju domaćeg kapitala i obezbeđuje tehničku pomoć u relevantnim oblastima.

U ispunjavanju svoje uloge EBRD blisko saraduje sa međunarodnim finansijskim institucijama i drugim internacionalnim i nacionalnim organizacijama, nastojeći da u svoje operacije uključi

⁸ Izvor: www.unido.org/doc/66.htmls

⁹ Direktne inostrane investicije.

i druge izvore finansiranja, kako bi povećala ukupne resurse raspoložive zemljama u kojima posluje.¹⁰

Projektni ili operacioni ciklus počinje sa strategijama zemlje i sektorskim operacionim politikama i nastavlja se kroz evaluaciju. Banka za svaku zemlju razvija posebnu strategiju.

EBRD obezbeđuje finansijsku pomoć za projekte infrastrukturnog ili privatnog sektora u različitim oblicima, kao što su zajmovi, kapital i garancije. Za EBRD je veoma važno da njeni projekti budu pažljivo odabrani i pripremljeni, tačno procenjeni, strogo nadgledani, uspešno implementirani i sistematično evaluirani. Banka vrši selekciju projekata na komercijalnoj osnovi teži da proceni potencijalni rizik pre nego što odobri finansiranje (kao i načine na koje on može ublažiti i/ili podeliti sa nosiocem projekta), ali je pre svega zainteresovana za projekte koji daju višestruke koristi za ekonomiju zemlje u celini. Ako vlada, opština ili privatno preduzeće konkurišu za zajam kod EBRD za razvoj projekta i EBRD smatra da je taj projekat potencijalno odgovarajući za finansiranje, životni ciklus projekta počinje. On traje ili dok se projekat ne završi ili, ako za projekat nije odobreno finansiranje, dok projekat ne bude odbijen od strane upravnog odbora. Za svaki ključni događaj u ciklusu, banka postavlja specifične procedure koje treba pratiti i dokumente koje treba obezbediti.

Faze kroz koje projekat prolazi tokom njegovog razmatranja od strane EBRD su sledeće:

1. identifikacija projekta (da li je projekat potencijalno odgovarajući za EBRD finansiranje ili ne);
2. pripremni stadijum (pregovaranje između sponzora projekta (tj. tražioca zajma) i EBRD o uslovima zajma i priprema dokumentacije koja će se podneti Odboru na razmatranje);
3. odobrenje projekta (koje znači obavezu banke da obezbedi finansiranje);
4. implementacija projekta (isplata zajma u svrhu implementacije projekta).

Nacionalna (društvena) ocena

Neophodno je pri ukupnoj oceni projekta, utvrditi i analizirati i doprinos projekta nacionalnoj ekonomiji, odnosno doprinos projekta zemlji u celini. Ovu analizu vrši nacionalna (društvena) ocena koja obuhvata utvrđivanje i merenje efekata koje projekat donosi zemlji u celini.

Nacionalna ocena obuhvata utvrđivanje i merenje doprinosa projekta fundamentalnim razvojnim ciljevima zemlje. Svaki projekat, više ili manje, direktno ili indirektno, doprinosi ostvarenju razvojnih ciljeva investitora, ali i zemlje u celini.

Nacionalna ocena nastoji da utvrdi i izmeri određene efekte koje investicioni projekat donosi. Ona koristi određeni broj pokazatelja kojima se mere i prikazuju ovi efekti. Prihodi i troškovi se kod nacionalne ocene razlikuju u odnosu na finansijsku ocenu. Tok gotovine koji se koristi kod nacionalne ocene obuhvata društvene prihode i troškove, primenu korigovanih tržišnih cena i primenu određenih društvenih parametara - društvenu diskontnu stopu, korigovani devizni kurs.

¹⁰ Izvor: www.ebrd.com/english/about/index.htm

Nacionalna ocena može obuhvatiti veliki broj parametara, a neki od njih su:

- a) Društvena neto sadašnja vrednost - Društvena neto sadašnja vrednost je kriterijum koji pokazuje sadašnju vrednost neto priliva u društvenom toku projekta. Projekat je isplativ, ako je društvena neto sadašnja vrednost pozitivna.
- b) Ekonomska stopa prinosa - Ekonomska stopa prinosa ili društvena interna stopa rentabilnosti predstavlja onu diskontnu stopu pri kojoj je kriterijum društvene neto sadašnje vrednosti jednak nuli. Projekat je isplativ, ako je ekonomska stopa prinosa veća od društvene diskontne stope.
- c) Diskontovani neto devizni efekat - Ovaj kriterijum koristi devizni tok gotovine i predstavlja se razlikom diskontovanih deviznih prihoda i diskontovanih deviznih rashoda. Projekat je isplativ, ako je diskontovani neto devizni efekat pozitivan.
- d) Učinak na zaposlenost - Ovaj kriterijum pokazuje odnos sadašnje vrednosti ukupnih ulaganja i broja radnika zaposlenih u eksploataciji investicije. Prihvatljiviji je onaj projekat koji ima manju sadašnju vrednost ulaganja po zaposlenom, odnosno ukoliko je ovaj kriterijum manji.
- e) Ostali pokazatelji - Učinak na tehnološki razvoj i uticaj na ekologiju predstavljaju neke od kriterijuma društvene ocene koji spadaju u domen kvalitativne analize. Oni pokazuju doprinos investicionog projekta podsticanju tehnološkog razvoja zemlje i doprinos zaštiti čovekove okoline od štetnih uticaja.

Ocena u uslovima neizvesnosti

Realan svet u kome živimo, svet je neizvesnosti, čija buduća stanja nismo u mogućnosti da tačno predvidimo. Najveći broj upravljačkih problema u preduzeću, pa i upravljanje investicijama, odvija se u uslovima neizvesnosti.

Rešavanje investicionih problema u uslovima neizvesnosti, posebno ocena investicionih projekata u uslovima neizvesnosti, može se vršiti različitim metodama i tehnikama. Kao najznačajnije pominju se:

- a) Metoda kritične tačke

Metoda kritične tačke predstavlja jednu od početnih i vrlo jednostavnih metoda za analizu problema ocene investicionih projekata u uslovima neizvesnosti. Kritična tačka projekta predstavlja onaj nivo proizvodnje i prodaje pri kome projekat ne ostvaruje ni dobitke ni gubitke, odnosno pri kome još uvek ostvaruje pozitivan finansijski rezultat. Kritična tačka predstavlja granicu između dobitka i gubitka. Iznad ove tačke projekat ostvaruje profit, a ispod dolazi do gubitka.

Kritična tačka se može izraziti kao:

- Kritični obim proizvodnje
- Kritičan prihod od prodaje.

Analiza kritične tačke predstavlja statički pristup u oceni investicionih projekata u uslovima neizvesnosti, jer se koriste samo podaci iz jedne reprezentativne godine veka eksploatacije. Metoda kritične tačke je veoma jednostavna metoda, koja ima dosta nedostataka, tako da se može koristiti samo za početne analize u oceni investicionih projekata u uslovima neizvesnosti.

b) Analiza osetljivosti

Usled dejstva različitih faktora, moguće je da se u budućnosti ne ostvare one vrednosti sa kojima smo ušli u proračun, te da da zbog toga i konačna ocena efikasnosti ne bude tačna. Da bi sagledali moguće posledice potrebno je da unapred izvršimo analizu uticaja promena, koje mogu nastati kod polaznih veličina, što se obavlja postupkom analize osetljivosti.

Analiza osetljivosti predstavlja računski postupak predviđanja uticaja promena ulaznih podataka na izlazne rezultate jednog modela.

Analiza osetljivosti kriterijuma efikasnosti investicionih projekata predstavlja računski postupak izražavanja uticaja promena pojedinih veličina sa kojima se ulazi u proračun, na vrednosti pojedinih kriterijuma i konačnu ocenu opravdanosti investicionih projekata. U okviru ove analize može se pronaći do koje maksimalne ili minimalne vrednosti može ići neka veličina pa da jedan investicioni projekat još uvek bude opravdan i prihvatljiv za realizaciju.

Pri oceni opravdanosti investicionog projekata, imamo na raspolaganju skup kriterijuma (NSV, JSR, RV) na osnovu kojih se vrši ocena (izlazne veličine) i skup veličina (prihodi, troškovi, diskontna stopa) na osnovu kojih se vrši izračunavanje kriterijuma (ulazne veličine).

Osnovni cilj analize osetljivosti, nije samo sagledavanje uticaja različitih parametara na promenu vrednosti pojedinih kriterijuma, već i sagledavanje uticaja ovih promena na ukupnu ocenu valjanosti određenog investicionog projekta. Takođe, i definisanje potrebnih mera i akcija kojima bi se vršilo smišljeno uticanje na pojedine faktore da bi se izbegli mogući budući događaji u budućnosti koji bi doveli do neželjenih promena pojedinih ulaznih veličina, a samim tim i do neželjenih promena efikasnosti investicionog projekta.

Metodološki postupak izvođenja analize osetljivosti, može se prikazati na sledeći način: Najpre se definiše jedan skup kvantitativnih kriterijuma na osnovu kojih će se utvrditi ocena opravdanosti investicionih projekata. Zatim se definiše skup ulaznih veličina na osnovu kojih se izračunavaju kriterijumi i izdvajaju veličine čiji uticaj će se analizirati.

Takođe se određuju rasponi kretanja vrednosti ovih veličina koje će biti korišćene za izračunavanje vrednosti pojedinih kriterijuma. Nakon toga se vrši izračunavanje vrednosti pojedinih kriterijuma za definisane vrednosti pojedinih ulaznih veličina, određivanje maksimalne i minimalne vrednosti koje pojedine veličine mogu da uzmu, a da investicija još uvek bude rentabilna i prikazivanje dobijenih rezultata. Na kraju se vrši analiza i tumačenje dobijenih rezultata i određivanje mera i akcija kojima bi se eventualno sprečili ili otklonili negativni uticaji i učinila određena poboljšanja.

Analiza osetljivosti kriterijuma za ocenu efikasnosti investicionih projekata je veoma složen računski postupak koji se može vršiti samo uz pomoć računara. Radi lakšeg sagledavanja i tumačenja rezultata prikazivanje rezultata vrši se tabelarno i dijagramski.

Analiza osetljivosti predstavlja metodološki postupak koji doprinosi poboljšanju ocene opravdanosti investicionih projekata u uslovima neizvesnosti i to kroz istraživanje i utvrđivanje mogućih rešenja, odnosno rezultata koji se mogu ostvariti u različitim budućim situacijama.

c) Analiza verovatnoće

Analiza verovatnoće predstavlja metod za odlučivanje u uslovima neizvesnosti koji uzima u obzir da su mogući različiti rezultati, odnosno ishodi za jedan investicioni problem i da je moguće odrediti verovatnoće pojavljivanja tih rezultata. Određivanje verovatnoća spada u domen subjektivne procene donosioca odluka, a na osnovu određenih statističkih podataka, s obzirom na to da je veoma teško odrediti subjektivne verovatnoće koje bi se bazirale na zakonu velikih brojeva. Donošenje odluke predstavlja izbor između više različitih mogućih rezultata sa različitom distribucijom verovatnoća njihovog pojavljivanja. Donošenje investicionih odluka uz pomoć ovog metoda, vrši se na osnovu izračunavanja očekivane vrednosti alternativnih ishoda, odnosno izračunavanja očekivane vrednosti određenih kriterijuma investicionog odlučivanja, uzimajući u obzir različite moguće vrednosti pojedinih parametara pomoću kojih se kriterijumi izračunavaju i procenjuje verovatnoća pojavljivanja navedenih različitih vrednosti parametara to znači da se zbog neizvesne budućnosti mogu ostvariti različite vrednosti ulaganja, prihodi troškovi i mogu proceniti verovatnoće pojavljivanja ovih različitih vrednosti ulaganja, prihoda i troškova, te da se na osnovu toga mogu proračunati očekivane vrednosti kriterijuma za investiciono odlučivanje kao što su rok vraćanja, profitabilnost projekta i slično.

d) Primena teorije igara i teorije odlučivanja

Osnovu teorije igara, koju su dali John von Neuman i Oskar Morgenstern, predstavljaju matrice igre, odnosno igre sa konačnim brojem mogućih strategija.

Teorija igara je matematička disciplina koja proučava probleme upravljanja u konfliktnim situacijama, odnosno situacijama u kojima učestvuje nekoliko aktivnih strana motivisanih različitim interesima, koje su sposobne da izaberu različite načine delovanja.

Teorija igara daje matematičke modele konfliktnih situacija, te uz pomoć određenih pravila daje rešenje tih situacija.

Igru definišemo kao skup formalnih pravila koja opisuju formalnu strukturu neke konfliktno situacije. Svaka posebna realizacija igre je jedna partija. Svaki od učesnika igre može da izabere neku od alternativnih akcija koje mu stoje na raspolaganju i te alternativne akcije se zovu strategije. Igra se predstavlja u matricnom obliku u vidu matrice igre ili matrice isplate koja predstavlja specifičan način matematičkog istraživanja posmatranog problema.

Matrične igre kojima se rešavaju različite konfliktno i neizvesne situacije mogu biti: igra protiv inteligentnog protivnika i igra protiv prirode. Uobičajena klasifikacija koja se koristi u investicionom odlučivanju razlikuje neizvesnost, rizik i izvesnost kao stepene znanja u budućnosti.

Osnovni kriterijumi za donošenje investicionih odluka u uslovima neizvesnosti: minimalni i maksimalni kriterijum, maksimalno maksimalni kriterijum, Hurwicsov kriterijum, Laplaceov kriterijum, kriterijum očekivane vrednosti, Savageov kriterijum i Bernulijev kriterijum.

Osnovni nedostatak navedenih metoda određivanja korisnosti, a samim tim i Bernulijevog kriterijuma je subjektivnost koja je prisutna u postupku transformacije novčanih vrednosti dobitaka u brojne vrednosti korisnosti. I mada uspeva da, na određen način, da težinu neželjenim negativnim rezultatima, čime se znatno poboljšava ocena i izbor, nepreciznosti

određivanja brojnih vrednosti korisnosti su iste kao i one koje nastaju subjektivnim određivanjem verovatnoća kod kriterijuma očekivane vrednosti.

ZAKLJUČAK

Bez investicija nema napretka. Investiranje treba da bude racionalno i efikasno u protivnom može da postane kočnica daljeg razvoja.

U uslovima sve oštrije globalne konkurencije, investicije kao neophodna i osnovna pretpostavka razvoja moraju biti kontinuirane i treba da omogućе primenu savremenih naučno-tehnoloških dostignuća, a bi se dostigli željeni ciljevi razvoja i dalji opstanak na tržištu.

U radu su obrađene neke od metoda za ocenu investicionih projekata i faze kroz koje investicioni projekat prolazi tokom njegovog razmatranja.

LITERATURA

1. Nićin Nevenka, Pušara Nebojša, (2010), Upravljanje investicijama, Nauka i društvo, Beograd
2. Jovanović Petar, (2000), Upravljanje investicijama, Grafoslog, Beograd
3. Jovanović Petar, (1999), Upravljanje projektom, Grafoslog, Beograd
4. Nićin Nevenka, (2012), Osnovi ekonomije, Evropski univerzitet Brčko distrikt, Brčko
5. Andrić Tijana, (2003), Zbornik beogradske otvorene škole, Beograd

www.ebrd.com

www.worldbank.org

www.unido.org

STRATEGIJA EKONOMSKOG RAZVOJA U USLOVIMA GLOBALIZACIJE I SVE SLOŽENIJIH IZAZOVA

Rezime

Činjenica je da je globalizacioni proces sam po sebi aktuelan i značajan jer se planetarno dešava i uzročno posledično odražava na mnoge oblasti, segmente i faktore i to u sve većem broju država. Zbog te kompleksnosti i mogućeg višespektnog (višenivovskog) pristupa u posmatranju fenomena globalizacije i njegovih efekata nastale su brojne teorije i tumačenja koja su međusobno kontradiktorna. To je samo razlog više da se u malim i unapred opredeljenim istraživanjima za potrebe jednog članka ne treba baviti bipolarizovanim raspravama („za“ i „protiv“ globalizacije ili dominantnog koncepta) kao i nastojanjima da se istovremeno sagledaju svi aspekti odnosno segmenti fenomena globalizacije. Mnogo je korisnije da akcenat bude na pokušaju da se identifikuju i sadržajno formulišu realno predvidivi ekonomski aspekti globalizacije (efekti, izazovi, pretnje, šanse) kao i moguće konceptualne i faktičke protivrečnosti, a onda postavi teorijsko metodološki okvir u kome će se tražiti najprihvatljivija rešenja i praviti prostor za njihovu doslednu realizaciju (strategija razvoja).

Ukoliko država želi da usmereno razvija svoju ekonomiju u uslovima globalizacije onda mora da sledi nacionalnu strategiju razvoja nastojeći da ostane dosledna u očuvanju ključnih opredeljenja: da se mora uključiti u svetsku ekonomiju (stalno se prilagođavajući aktuelnim tendencijama i zahtevima; da se afirmiše nacionalna država sa osnovnim funkcijama i tržišnom regulacijom; da se usmereno deluje u cilju ublažavanja ili eliminisanja ispoljenih negativnih efekata i protivrečnosti globalizacije (neravnomernost, disproporcije, eksploatacija) i da se osmišljeno gradi što povoljnija konkurentna pozicija na svetskom tržištu.

Ključne reči: globalizacija, vešeslojno, bipolarizovano, ekonomski aspekt, neoliberalni koncept, protivrečnosti, strategija razvoja, teorijsko metodološki, izazovi, svetsko tržište

STRATEGY OF ECONOMIC DEVELOPMENT IN CONDITIONS OF GLOBALIZATION AND MORE COMPLEX CHALLENGES

Summary

Globalization process is current and significant because it is happening worldwide and consequently affects many areas, segments and factors, in an increasing number of countries. Because of this complexity and the possible multifaceted (multi-level) approach in observing the phenomenon of globalization and its effects, numerous theories and interpretations have emerged that are contradictory. For the purposes of one article, this is only a reason more for the small and pre-determined research not to engage in bipolarized debates (“for” and “against” globalization or the dominant concept), as well as efforts to simultaneously look at all aspects and segments of the phenomenon of globalization. It is much more useful to emphasize the attempt to identify and substantially formulate the foreseeable economic

¹ Evropski univerzitet Brčko

² Doktorantkinja, FINE GROUP, Beograd

³ Univerzitet John Cabot, Rim

aspects of globalization (effects, challenges, threats, chances) as well as possible conceptual and factual contradictions, and then set a theoretical and methodological framework which shall seek the most acceptable solutions and make room for their consistent implementation (development strategy).

If a country wants to grow its economy in the conditions of globalization, then it must follow the national development strategy, striving to remain consistent in preserving its crucial commitments: to integrate into the world economy (constantly adapting to current tendencies and requirements; to affirm the national state with the basic functions and market regulations; to act in a targeted manner to mitigate or eliminate the manifest negative effects and contradictions of globalization (unevenness, disproportions, exploitation) and to reasonably build a competitive position in the world market as favorable as possible.

Keywords: globalization, multilayered, bipolarized, economic aspect, neoliberal concept, contradictions, development strategy, methodologically theoretical, challenges, world market

Uvodno razmatranje procesa globalizacije u kontekstu različitih shvatanja

Sama globalizacija, njeno poimanje, kao i viđenje karakteristika i efekta uticaja globalnih procesa predstavlja širok i kompleksan „teren“ na kome se odvijaju žustra teorijska i ideološka sučeljavanja i sporenja različitih viđenja, shvatanja i koncepcija. U tom smislu može se govoriti o nekoliko nivoa posmatranja i analiziranja fenomena globalizacije na kojima se, kao konačan izraz različitih pristupa, jasno uočavaju sadržajno bipolarizovane opcije.

Prvi nivo tog različitog viđenja fenomena globalizacije doneo je podelu na one za koje globalizacija predstavlja otelotvorenje željene i istorijske nužnosti opšteg napretka, nasuprot onima za koje je to samo jedan iskonstruisani mit dobrobiti za sve. Konkretno, na jednoj strani su oni koji tvrde da je globalizacija objektivna i spontan planetarni proces (globalisti) koji donosi opšti napredak, dok su na drugoj strani oni koji to vide kao projekat dominacije zapada (antiglobalisti i skepticisti) odnosno kao „tihu rekolonizaciju“ manje razvijenih zemalja.

Drugi nivo razmimoilaženja i drugačijeg tumačenja globalizacije proističe iz različitih koncepata koji se nude kao zaokruženi sistemi rešenja, metoda i postupaka delovanja kojima se usmeravaju globalni procesi u cilju ostvarenja optimalnih rezultata za sve subjekte. Suštinska razlika između jednih i drugih je u tome da li preferiraju koncept neoliberalnog kapitalizma razvijenog zapada (apsolutna tržišna regulacija uz minimalni uticaj države) kojeg treba primeniti i na globalnom nivou ili se pak zalažu za onaj sistem u kome država, pa time i globalni ekonomski subjekti, treba da imaju odlučujuću regulatornu ulogu baš zbog nesavršenosti globalnog tržišta. Dakle, pristalice i nastavljači teorije Adama Smita smatraju da i na globalnom nivou treba stvarati uslove da slobodna konkurencija i profitna motivisanost privatnika budu ta nevidljiva „ruka“ koja vodi pojedinca da ostvarujući svoj interes ostvaruje i blagostanje društva u celini (iako im to nije bila eksplicitna namera). To su pristalice Smitove ekonomske teorije koji se zalažu za slobodno tržište i doktrinu deregulacije i na globalnom nivou, baš kao što je to slučaj i u razvijenim kapitalističkim zemljama sa liberalnim konceptom. Nasuprot njima su oni koji su sledbenici Kejzijanske teorije koji govore o tome da globalni igrači treba da imaju usmeravajuću ulogu na međunarodnom nivou u situacijama kada tržišni mehanizmi ne funkcionišu, baš kao što i država može i mora da ima dominantnu ulogu (regulatornu, stabilizacionu, alokacionu, redistributivnu i razvojnu funkciju) odnosno da je promotor ekonomske ekspanzije

Treći nivo različitog definisanja fenomena globalizacije proističe iz činjenice da se radi o kompleksnom procesu koji strukturno sadrži mnogo segmenata i oblasti (ekonomija, politika,

društvo, informacijska tehnologija itd) tako da se u cilju boljeg razumevanja može i mora posmatrati sa više pristupnih aspekata. To je razlog nastajanja različitih viđenja, poimanja i definisanja sadržaja globalizacije. U tom smislu se govori o ekonomskim, socijalnim, kulturnim, tehnološkim, informatičkim i mnogim drugim aspektima globalizacije, što zaista usložava da se da jedna sveobuhvatna i opšteprihvatljiva definiciju koja bi bila utemeljeno polazište za dalja usmerena istraživanja i naučna oblikovanja.

Ne ulazeći u bipolarizovane rasprave koje se isključivo opredeljuju „za“ ili „protiv“ globalizacije, celishodnije je da se prihvati stav da je to realan višestruko koristan proces koji nosi sa sobom i brojne protivurečnosti koje treba rešavati. Globalizaciju treba shvatiti kao fazu nužnog etapnog razvoja u okviru koje treba tragati za rešenjima i vršiti izbor između različitih nesavršenosti. Konkretno, akcenat treba staviti na prepoznavanju formi globalizacije kao i ukupnih uslova koji nastaju i determinišu promenljivi ambijent u kome treba da deluju subjekti. U tim okvirima treba onda tražiti načine da se vrši stratejsko usmeravanje u cilju ostvarenja što većih efekata (ne samo u smislu profitabilnosti nego i društvene odgovornosti). Baš iz tog razloga potrebno je mnogo osmišljenog intelektualnog napora kako bi se došlo do prihvatljivih rešenja. Upravo tako je formulisan teorijsko - metodološki i praktični okvir u kome će se vršiti analiza i istraživanje za potrebe ovog članka, stim da će naglasak biti na ekonomskoj globalizaciji.

Pojmovno definisanje globalizacije

Činjenica je da je globalizacija teorijsko - praktični fenomen koji je sam po sebi aktuelan i značajan i stoga predmet brojnih istraživanja kao i polemičkih rasprava. No uprkos tome, zbog svoje multidimenzionalnosti, difuznosti i različitih uglova posmatranja kao i potpuno drugačijih koncepata kojima se mogu usmeravati globalni procesi, još uvek nema opšteprihvaćene teorije globalizacije, pa čak ni sistematske analize njenih osnovnih karakteristika. Drugim rečima, ne postoji saglasnost oko jasne i opšteprihvaćene definicije globalizacije, a samim tim ni kompleksno i utemeljene teorije koja bi obezbedila dovoljno istinskog uvida u savremena zbivanja kao i uverljiva objašnjenja ovog fenomena.

Poteškoće u strukturnom definisanju nastaju zbog toga što se u posmatranju fenomena globalizacije uglavnom prilazi sa različitih stanovišta i oblasti (ekonomija, politika, socijalna i kulturna zbivanja, informatika, tehnologija itd.), koriste nestandardizovani kriterijumi za razvrstavanje i pokušava istovremeno sagledati čitav spektar različitih pitanja i međuticaja. Tome treba dodati da je multidimenzionalnost određenja globalozacije otežana činjenicom da ona nije stanje već kompleksan proces sa višenivovskim uticajima, tako da to usložava njeno pojmovno definisanje pogotovo u kontekstu sadržajno suštinskog nacionalnog odnosa prema tom procesu. Otuda i velike razlike u pojmovnom određenju i shvatanju globalizacije kao aktuelnog procesa, a posebno njegovog konkretnog višestrukog uticaja u okviru mnogo oblasti i segmenata.

U nastojanju da se što potpunije i celovitije sagleda i definiše fenomena globalizacije najbolje je krenuti od onih određenja i tumačenja koja polaze od definicija koje su date na osnovu unapred standardizovanih i struktuiranih elemenata. Suština tako nastalih definicija je da je globalizacija: integracija tržišta (jačanje međuzavisnosti) država i tehnologije; društveni proces u kome se gube geografska ograničenja u domenu socijalnih i kulturnih zbivanja; istorijska transformacija koju čini zbir određenih formi i institucija.⁴ Dakle, globalizacija

⁴ T.L. Friedman [12]

Neumoljiva integracija tržišta, država i tehnologija u do sada neviđenom stepenu, koja omogućava pojedincima, korporacijama i državama da se protežu širom sveta, brže, dublje i jefitnije nego ikada ranije (...) širenje slobodnog tržišta kapitalizma praktično do svake zemlje na svetu
M. Waters [26]

donosi sa sobom „kompresiju“ kako prostora tako i vremena uz „rušenje“ kako geografskih tako saznanjnih granica stvarajući pretpostavke za nesmetano širenje kako interpersonalnih veza tako i brzine protoka informacija u okviru njih. Stvaraju se uslovi da se sve odvija brže, na širem prostoru, optimalnije, kvalitetnije i u sve oštrijem konkurenciji.

U pitanju je proces u okviru koga se vrši ubrzano i kvalitetnije objedinjavanje čitavog spektra aktivnosti u sferi rada i života kroz široke i sveukupne integracije na svim nivoima (regionalni, svetski). Globalizacija se odnosi i na integraciju (jačanje međuzavisnosti delova sveta), intenziviranje i dinamiziranje (ubrzanje) kako društvenih tako i ekonomskih odnosa širom sveta odnosno izvan državnih granica, što donosi sve veću međusobnu povezanost svih učesnika i snažnije uticaje globalnih dešavanja. Noseća teza je da globalizacija pokreće i dinamizira ekonomske, socijalne političke i mnoge druge promene i da preobražava kako pojedinačna društva tako i celokupan svetski poredak. U tom kontekstu se može govoriti o globalizaciji kao moćnoj i kompleksnoj sili koja objektivno ima potencijal da transformiše svet, ali pod uslovom da se kontinuirano i osmišljeno nalaze rešenja i pravi prostor za sprovođenje neophodne reorganizacije društva, ekonomije i upravljačkih institucija, a sve u funkciji ukupnog svetskog napretka. Naravno, u svemu tome veliku poteškoću predstavlja to što modaliteti globalnih tokova kao ni smer nužnih reorganizacija nisu unapred determinisani, tako da ih je teško sadržajno strukturirati i adekvatno uobličiti.

U nastojanju da se sagleda sve što bi moglo biti važno za definisanje globalizacije, svakako treba uzeti u obzir i mišljenje i stavove hiperglobalista kao i onih koji se nazivaju skeptičarima. Hiperglobalisti naglašavaju da globalizacioni procesi donose objedinjenu standardizaciju i homogenizaciju i u društvenoj sferi koja u krajnjem efektu vodi ka nastanku „globalnog građanskog društva“⁵ (preobražaju se kako pojedinačna društva tako i svetski poredak).

Po mišljenju skeptičara globalizacija se u krajnjem svodi na proces „rekolonizacije u novom ruhu“ odnosno na realizaciju projekta zapada kojim nastoje da održe i ojačaju poslovnu dominaciju⁶. Po njihovom mišljenju suštinsko obeležje novog međunarodnog poretka, koji nastaje kroz globalno upravljanje, liberalno tržišno delovanje kao i ekonomsku internacionalizaciju, nije međuzavisnost i saradnja, već dovodenje nerazvijenih u potpunu zavisnost od razvijenih zemalja.

Protivurečnosti u procesu globalizacije

Činjenica je da su SAD posle II svetskog rata uspostavile apsolutnu dominaciju nad svim ključnim zbivanjima na međunarodnoj sceni i da ne odustaju od toga da implicitno ili eksplicitno propisuju gotova rešenja ili „recepte“ za sve situacije i sve učesnike. Na taj način SAD vešto inkorporiraju i ostvaruju svoje nacionalne interese (političke, ekonomske itd) uz sve snažnije propagiranje (naturanje) neoliberalne doktrine. Zahvaljujući tome, SAD su još

Društveni proces u kome se gube geografska ograničenja na socijalna i kulturna zbivanja i u kome ljudi sve više postaju svesni toga

M Albrow [2]

Istorijska transformacija koju čini zbir određenih transformacija i instanci koje(..) postaju ili su postale globalne:

- putem aktivnog širenja postupaka, vrednosti, tehnologija i drugih ljudskih proizvoda po čitavom svetu
- kada globalni postupci i službe vrše rastući uticaj na živote ljudi
- kada svet služi kao središte ili kao premisa za oblikovanje ljudskih aktivnosti

⁵ Ohmae, K.[18]

⁶ Neeraj, J [17]

..... nije ništa drugo do „rekolonizacija“ u novom ruhu

uvek neprikosnoveni lider koji se grčevito bori (ne birajući sredstva) da tu superiornu (privilegovanu) poziciju održe što duže i tako ostvare maksimalnu korist za sebe i mogućnost da upravljaju globalizacionim procesima.

Bretom Vuds je sinonim za uspostavljanje amerikanizovanog međunaradnog poretka koji inkorporira tri međunarodne ekonomske institucije koje se smatraju ključnim akterima i podstrekačima neoliberalne globalizacije. Naravno sve te institucije su pod kontrolom SAD koje kroz ekonomsku dominaciju grade uslove da budu „gospodari“ sveta u svim oblastima. Faktički kroz tu ekonomsku dimenziju globalizacija (po američkom modelu) je suštinski podstaknuta i ubrzana upravo zahvaljujući Programu reformi (tzv Washington Consensus)⁷ koji nedvosmisleno insistira na ključnim polugama neoliberalizma (monetarna stabilizacija, deregulacija i privatizacija). To je globalno dominantna teorija neoliberalizma koju je zapad nametnuo celom svetu kao savršenu. Na taj način su SAD uz podršku međunarodnih finansijskih institucija faktički institucionalizovale sopstvene interese upravo u onim ključnim elementima na kojima bazira Vašingtonski konsenzus. Ovaj konsenzus su svetski centri moći (transnacionalne kompanije, međunarodni kapital i mreža najbogatijih) bezrezervno podržali i tako afirmisali proces globalizacije koji se po mišljenju mnogih eksperata, spravom, može nazvati amerikanizacija i koji nesumnivo ide u pravcu postepene redukcije moći nacionalnih vlada.

Ključno pitanje koje se ovde otvara jeste da li su promoteri ove doktrine (razvijene zapadne zemlje) zaista potpuno i bezrezervno u svojoj praksi i sami primenjivali rešenja koja sada predlažu celom svetu. Činjenica je da su SAD, kada je to bilo u njihovom interesu (kada je trebalo da zaštite i jačaju sopstvenu industriju), odstupale od osnovnih principa liberalnog koncepta (sloboda protoka roba i usluga) i posezale za protekcionističkim merama. U ostalom, svedoci smo da i danas SAD implicitno zadržavaju, pa čak i šire svoje protekcionističke aspiracije, nastojeći da svim sredstvima (uključujući i politička) obezbede svojoj privredi što više uvoznih povlastica i tržišnih šansi, ne prezajući ni od otvorenog trgovinskog rata, sankcija i zabrana. Zar to najbolje ne pokazuje trgovinski rat sa Kinom kao i pritisak na Evropu da se priključi sankcijama protiv Rusije i da ne prihvati izgradnju Ruskog gasovoda, iako je to direktno na štetu evropskih zemalja.

Čim su ojačale i dostigle programske ciljeve, razvijene zemlje kreću da nameću nerazvijenim zemljama koncept neoliberalne doktrine, koji inače za njih nije bio primenjiv u fazi početnog razvoja. Bez ulaženja u dublju analizu, jasno je da je propagiranje nagle liberalizacije privrede nerazvijenih zemalja (tzv. „šok terapija“) evidentna protivrečnost jer je suprotna onome što su radile razvijene zemlje u periodu kada su želele da ostvare ubrzani razvoj. Osim toga, mnogi autori smatraju da nagla liberalizacija u fazi razvoja ne može doneti pozitivne efekte, niti se razvoj može spontano dogoditi uz savršeno delovanje tržišnih zakona.⁸ Tome treba dodati i dosta prisutna mišljenja mnogih autoriteta koji kritički govore o primeni unificiranih neoliberalnih recepata od strane MMF za zemlje članice sa problemima eksterne neravnoteže⁹

Globalizacija je donela niz protivurečnosti koje su najočiglednije upravo kroz nastajanje potpuno različitih efekata u razvijenim i nerazvijenim zemlje, stvarajući tako grupacije zemalja koje su postale „centar“ ili „periferija“ sveta, posmatrano kroz koristi koje ostvaruju. Dakle, protivrečni trendovi globalizacije svakako su doneli rastuću marginalizaciju i sve

⁷ Tvorac termina „Vašingtonski konsenzus“ je John Williamson [30]

Autor naglašava razliku originalne verzije sadržine konsenzusa i tekuće verzije koja je trenutno dominantna i po autoru pogrešna jer se tumači isključivo u svetlu neoliberalizma ili tržišnog fundamentalizma sa bazičnim stavom da tržište rešava sve probleme.

⁸ Stiglitz Joseph [24]

⁹ Stiglitz, J. [23]

oblike asimetričnosti i polarizacije na svetskom nivou iz čega proističe sve veći jaz između bogatih i siromašnih kao i brojne nesigurnosti, prevashodno zaposlenih.

Globalizacija stvara uslove za jačanje paradoksa u vidu sve većeg i bržeg tehnološkog i informacionog razvoja, s jedne strane, i povećanja broja onih kojima su ove pogodnosti nedostupne. Koncentracija ukupne moći, a posebno finansijske, dovodi do koncentracije političke moći u sve manjem broju ruku. Centri odlučivanja i kreiranja svetske politike se pomeraju sa institucija kao što su UN, na neformalne centre moći (G 7 i G 8).

Razvijene i dominantne zemlje postavljaju i diktiraju pravila igre i predstavljaju subjekt političke i tržišne utakmice, dok su nerazvijene zemlje samo objekat međunarodnih zbivanja (faktički to je vid skrivene rekolonizacije). Rezultat toga je zabrinjavajuća nejednakost između zemalja.¹⁰ Zato ne čudi što se na sve većim prostorima globalizacijskih gubitnika proces globalizacije doživljava naprosto kao nastavak već dobro poznate kolonizacije, odnosno zapadnog imperijalizma. Naravno tako će biti sve dok globalne nejednakosti budu ovako evidentne.¹¹

Globalizacioni procesi neminovno vode ka tome da globalno velike korporacije stiču kapital koji je znatno veći (na svetskom tržištu) od onoga čime raspolažu mnoge države pojedinačno, što direktno nameće zahtev za drugačijom preraspodele moći. Globalni ugrači imaju sve veću moć uticaja u segmentima koji se tiču procesa tržišne deregulacije kao i redefinisavanja tradicionalnih funkcija koje su bile u nadležnosti nacionalnih država. To može biti izvor novih protivrečnosti.

Izvesno je da sa jačanjem uticaja globalnih institucija u upravljanju i regulisanju svega onoga što je posledica delovanja nesavršenog tržišta (nesavršena konkurencija i pojava monopola, neadekvatna alokacija resursa, makroekonomski poremećaji itd) dolazi do postepenog smanjenja uloge, suvereniteta i autonomije država obzirom da se sa njih premešta dobar deo ekonomske i političke moći (K. Ohmae).

Nema sumnje da novonastale promene na globalnom planu sve više ograničavaju manevarski prostor delovanja država u smislu ostvarenja socijalno humanih ciljeva. S druge strane, globalne korporacije preuzimaju taj „prazan prostor“ delujući u skladu sa svojim principima i ciljevima. Nadnacionalnom kapitalu je na prvom mestu profit tako da nema mnogo razumevanja za socijalnu politiku niti pokazuje veliku brigu za sve slojeve društva. Profitni ciljevi i nastojanje da se po svaku cenu zaradi što više materijalno finansijskih sredstava su deformisali suštinu razvoja, a to je širenje i uvećanje blagostanja za sve ljude širom sveta.

Mnoge protivrečnosti izaziva i činjenica da modaliteti globalnih tokova kao ni smer nužnih reorganizacija nisu unapred determinisani, već su izrazito neizvesni i neprepoznatljivi, tako da ih je teško predviđati, a samim tim i saglasno usmeravati.

U ovako izmenjenom globalnom poretku neophodno je da upravo države i njihove vlade tragaju za modusima prilagođavanja oblika i funkcija delovanja u skladu sa novom realnošću u kojoj se neizbežno prepliću spoljni i unutrašnji poslovi

Ekonomska globalizacija

Pod ekonomskom globalizacijom (neoliberalni koncept) podrazumeva se sveopšta liberalizacija kapitalnih i trgovinskih tokova na međunarodnom planu, kao i deregulacija kretanja faktora proizvodnje u formi međunarodne mobilnosti radne snage, ideja, kapitala, informacija, tehnologije.¹²

¹⁰ U nerazvijenim zemljama živi 75% svetskog stanovništva, koji proizvode svega 20% svetskog GDP.

Raskorak između petine najbogatijih zemalja i petine najsiromašnijih ukazuje na činjenicu da je dohodni gep rastao od 30 prema 1 u 1960. g. Do nivoa 74 prema 1 u 1999.g.

¹¹ Petrović, D. [20]

¹² G. Soros, G. [22]

Osnovni trendovi koji danas uobličavaju makroekonomijsko okruženje polaze od neoliberalnog koncepta koji podrazumeva potpunu slobodu kretanja roba, usluga i kapitala, deregulaciju u smislu afirmacije svega što potstiče profitni pristup, inovativnost i privatizaciju kao i optimizaciju koncepta javnog dobra i javnih izdataka za socijalne usluge.

Dominantne političke tendencije koje uobličavaju ekonomski aspekt globalizacije uključuju:

- liberalizaciju svih oblika trgovine, protoka i finansija
- državnu deregulaciju u cilju jačanja uloge tržišta kao konačnog arbitra
- privatizaciju državnih funkcija i usluga i afirmaciju privatnog sektora
- javljanje novih globalnih međunarodnih igrača i jačanje njihove uloge na ekonomskom planu

(Svetska banka, MMF, Svetska trgovinska organizacija, transnacionalne korporacije, multinacionalne kompanije i neformalne grupe G 7 i G 8).

Dakle, ekonomski aspekti globalizacije odnose se na rastuću ekonomsku integrisanost i povezanost na svetskom nivou kroz proces sveopšte trgovinske i finansijske liberalizacije. Sve to treba da se odvija u uslovima nesmetanog delovanja tržišnih principa i mehanizama i uz neophodnu deregulaciju (smanjenje uloge države) kao i jačanje novih aktera odlučivanja na međunarodnoj ekonomskoj sceni. Nesporno je da koncentracija ukupne moći, a posebno finansijske dovodi do koncentracije političke moći u rukuama sve manjeg broja aktera.

Za celovito sagledavanje ekonomskog aspekta globalizacije posebno je značajno da se u fokus stavi sve ono što je u međunarodnim ekonomskim odnosima institucionalizovano kroz postavljanje i funkcionisanje trilaterale¹³ (regulisanje slobodno formiranih grupacija, potpuno funkcionisanje tržišnih mehanizama). Međunarodne finansijske institucije su u okviru globalizacionog procesa snažno propagirale neoliberalizam pri tome insistirajući na slobodi trgovinskih odnosa, slobodi cirkulacije kapitala i slobodi investiranja. MMF je za zemlje u razvoju odnosno tranziciji propisao sveobuhvatne „recepte“ za vođenje ekonomske politike, beskompromisno insistirajući na potpunoj deregulaciji (liberalizacija trgovine i nesmetano funkcionisanje tržišta), privatizaciji i makroekonomskoj stabilizaciji (pre svega inflacionoj stabilnosti). A upravo kombinacija makroekonomske stabilizacije, privatizacije i deregulacije, koji čine tri ključna elementa predloga razvojne strategije upućenog zemljama u razvoju, faktički predstavlja tzv. Vašingtonski konsenzus.

Polazeći od opšteprihvaćenog stava razvijenih zemalja da je smanjenje trgovinskih barijera vitalno za oporavak svetske privrede, uspostavljena je institucija koja se bavila pitanjem utvrđivanja visine carina (najpre je to bila GATT - General Agreement on Tariffs and Trade, a onda WTO - World Trade Organization). Na taj način Svetska trgovinska organizacija postaje institucionalni stub međunarodne ekonomije sa jasnom ulogom po pitanju provođenja neoliberalnog koncepta.

Sigurno je da povećanje obima trgovine na globalnom nivou i intenziviranje investicionih povezivanja, kao i sveopšti razvoj i informatičko i geografsko povezivanje, mobilnost i specijalizacija radne snage, dostupnost ideja i ključnih faktora, kao i pad komunikacionih troškova (preko jeftinije i globalne mreže) predstavlja globalni potencijal kojim se može osigurati još brži dalji napredak. Globalizacija donosi nekoliko bitnih koristi: (a) proizvođači u zemljama u razvoju imaju pristup najmodernijoj tehnologiji kao i novim znanjima; (b) investicije jedne države nisu ograničene samo na domaće izvore štednje jer su tu i SDI i (c) širi se tržište prodaje nacionalnih proizvoda. Sve to otvara mogućnost da preduzeća ostvaruju

„... razvoj globalnih finansijskih tržišta, rast transnacionalnih korporacija i njihova sve veća dominacija nad nacionalnim ekonomijama“

¹³ Trilateralala podrazumeva tri institucionalna stuba međunarodne ekonomije na kojima počiva međunarodni ekonomski poredak. Reč je o Međunarodnom monetarnom fondu (MMF), Međunarodnoj banci za obnovu i razvoj (IBRD) i Svetskoj trgovinskoj organizaciji - tri velika regionalna bloka ili tri centra moći SAD Zapadna Evropa i Azija

ekonomiju obima (kroz podizanje konkurentnosti) i što je posebno važno, nadoknade nedostajući kapital korišćenjem transferisanog da bi ostvarile neophodan razvoj definisan ambicioznijom investicionom politikom. Na taj način se sigurno može obezbediti povećanje produktivnosti i tržišne konkurentnosti privrede, a time i ukupnog GDP što će u konačnom rezultirati poboljšanjem životnog standarda stanovništva.

Nesporno je da je globalizacija zahtevala određena grupisanja država i stvaranje jakih svetskih igrača sa jedinstvenom monetarnom i fiskalnom politikom i strategijom razvoja. Što se tiče Evropske Unije, zahtevana ekonomska unifikacija ostvarena je uvođenjem fiskalne i monetarne discipline putem ispunjenja pet makroekonomskih kriterijuma konvergencije¹⁴, kao i uvođenjem evra i daljim teritorijalnim širenjem EU. Na taj način jeste ostvarena neka vrsta integracije, ali bez zaokruženog sistema federacije, sa nezadovoljavajućom mobilnošću radne snage (zbog jezičkih barijera, nekompatibilnog obrazovanja itd) i sa još uvek snažnim prizvukom nedovoljnog političkog konsensusa po ključnim globalnim pitanjima i još uvek jakim pojedinačnim nacionalnim identitetima.

Drugi snažnu ekonomsku grupaciju zemalja čini azijski blok (Japan, Koreja, Kina, idr.) koji je u usponu i sa veoma dinamičnom stopom rasta kako ukupnog tako i per capita GDP. Osnova karakteristika njihovog razvojnog koncepta je da putem instrumenata ekonomske politike jačaju preduzetništvo i privatnu svojinu, ali uz „doziranu“ primenu liberalnih modela privređivanja. Filozofija razvoja tih zemalja¹⁵ omogućila je da njihove ekonomije budu menje podložne globalnim uticajima najrazvijenijih zemalja zapada.

Bitna obeležja savremene ekonomske globalizacije¹⁶:

- nove karakteristike globalnih tržišta, pre svega deviznih i kapitalnih, koja posluju 24 sata pokrivajući celu planetu
- novi učesnici - međunarodne finansijske institucije, multinacionalne i transnacionalne kompanije i interesna mreža tj. mreža nevladinih organizacija, koje prevazilaze granice nacionalnog suvereniteta
- nova pravila - multilateralni sporazumi vezani za robu, usluge, intelektualnu svojinu, investicije itd. , sa naglaskom da takvi sporazumi još više uvažavaju delokruge nacionalnih vlada
- nova sredstva globalizacije medijske mreže, telefoni nove generacije, internet veza

Ekonomska globalizacija donosi novu vrstu hiper konkurencije, koja ima neke bitne karakteristike¹⁷:

- strukturno pomeranje tokova trgovine - konkurišu kompanije iz svih delova sveta po svim elementima (potrošači, snabdevači, intelektualna svojina itd)
- pojava novih pravila biznisa i upravljanja koja više pogoduju globalnom decentralizovanom poslovnom okruženju
- pokušaji menjanja dosadašnje hijerarhije ekonomske snage i uticaja - afirmacija BRIK

Za tekuću fazu globalizacije aktuelan je pad komunikacionih troškova preko jeftine i efikasne globalne mreže, za razliku od ranije faze koju je pratio pad transportnih troškova.

¹⁴ Mاستrihtski kriterijumi konvergencije vezani su za makroekonomske indikatore: javni dug (ne veći od 60% GDP), inflacija (ne više od 1,5% u tri zemlje članice sa najnižim stopama inflacije), kamatna stopa (ne viša od 2% u odnosu na zemlje sa najnižim nivoima kamatne stope), valutna stabilnost (najmanje dve godine, bez devalvacije valute) i budžetski deficit (ne viši od 3% u odnosu na GDP)

¹⁵ Povlastice i podrška konkretnim prioritetnim industrijama, jačanje orijentacije na izvoz, podizanje nacionalne štednje u cilju većeg domaćeg investiranja i to kroz jasnu monetarnu i fiskalnu politiku u

¹⁶ Human Development Report (1999) : Globalization with Human Face. UNDP United Nations Development Programme, www.undp.org

¹⁷ Afirmacija BRIK- a

Globalizacija obuhvata veliki deo sveta, tako da su mnoge ekonomije više nego ikada otvorile svoje granice za trgovinu i investicije, nastojeći (neke više a neke manje) da što bolje razumeju situaciju i moguće protivurečnosti i da se adekvatno pripreme za tržišnu utakmicu.

Paradoksi ekonomske globalizacije

Po prirodi stvari, ukoliko je međunarodni faktor u nacionalnoj ekonomiji značajniji (a upravo to donosi globalizacija), sigurno je da će postojati veći rizik od negativnih efekata svetskih kriznih poremećaja, koje će morati da rešavaju države. Globalne finansijske krize se više ne smatraju pukim incidentima, već su postale sistemska komponenta i imanentna karakteristika sadašnjeg, neregulisanog globalnog finansijskog tržišta. To je osnovni problem sa kojim treba da računaju sve države koje su deo međunarodnog ekonomskog povezivanja.

Ono što prati savremenu globalizaciju su raznorazne redukcije i barijere u trgovinskim odnosima kao i različiti carinski nameti (protekcioniistička ekonomska politika), što stvara određene probleme i izazove koji se različito odražavaju na učesnike u globalnoj utakmici. Evidentno je da razvijene zemlje nastoje da se što bolje pozicioniraju u međunarodnim odnosima nastojeći da kreiraju globalnu stabilnost onako kako njima odgovara, pribegavajući merama i mehanizmima koje su po potrebi korigovale i po svom viđenju kombinovale (fiskalni pariteti, kontrole itd). Kada im je bilo potrebno za odbranu objavljenih prioriteta valute, SAD su inaugurisale fiksne ali prilagodljive paritete u kombinaciji sa održavanjem kapitalnih kontrola. Tako su SAD nastojale da stvaraju globalnu stabilnost kao kombinaciju ravnoteže i discipline u konkretnim uslovima i određene doze fleksibilnosti.¹⁸ Isto tako su smanjenje trgovinskih barijera proglašavali ključnom pretpostavkom za oporavak svetske privrede, onda kada je to njima najviše odgovaralo. Multinacionalne institucije, uključujući Svetsku banku, MMF i STO, podstiču upravo takav tip globalizacije kojom dominira liberalizam trgovine i sveopšta privatizacija u svim zemljama, uključujući i nerazvijene bez obzira na konkretnu ekonomsku situaciju.

Sadašnje tendencije u svetu ukazuju da su realno mogući potencijali ekonomske globalizacije neravnopravno raspoređeni i da, u skladu sa tim, uzrokuju discriminaciju i neravnopravnost i još više produbljuju već postojeće probleme. Evidentno je da jačaju paradoksi u vidu sve većeg jaza između bogatih i siromašnih, a nisu ostvareni ni brojni proklamovani ciljevi u domenu prava, ekologije, socijalne politike jer su faktički ostali u senci profitne trke (profit, pre svega). Nadnacionalni kapital nema mnogo milosti prema socijalnoj politici, ravnomernoj brizi za sve slojeve stanovništva, a posebno za one koji nisu u stanju da stvaraju profit. Profitni ciljevi su u određenom smislu deformisali suštinu razvoja, koja treba u konačnom da rezultira širenjem i uvećanjem sigurnosti i blagostanja ljudi u celom svetu. To je donelo asimetrični poredak odnosno rastuću nejednakost u smislu koncentracije moći i ekonomskog bogatstva u rukama manjeg broja zemalja i marginalizaciju velike većine čovečanstva.

Čak i uslovima ubrzanog napretka zemalja u razvoju, razvijene zemlje imaju određene indirektno benefite¹⁹:

- povećanje prihoda nerazvijenih zemalja znači i povećanje njihove kupovne moći koja se dobrim delom troši na proizvode iz razvijenih zemalja
- potrošači u razvijenim zemljama dobijaju proizvode po daleko nižim cenama (zbog jeftine radne snage), čime se faktički povećava realna vrednost njihovih plata
- povećanje ponude radne snage u zemljama BRIK-a odrazilo se na to i u globalnim razmerama,

¹⁸ U doba "zlatnog standarda" - kroz funkcionisanje automatskih mehanizama prilagođavanja, a u Bretonvudskoj eri, (rane 70 – desete godine prošlog veka) – analizirajući rigidnost i negativne posledice automatskog prilagođavanja po ciljeve ravnoteže, određivane su dimenzije prihvatljive fleksibilnosti

¹⁹ Filozofija razvoja BRIK- a

što je nesumnjivo smanjilo dotadašnji odnos između kapitala u radne snage (na štetu radne sage, a efekti su se negativno odrazili upravo u nerazvijenijim zemljama)

Ekonomska globalizacija (pretežno zasnovana na liberalnom konceptu) stvara uslove za jačanje paradoksa u vidu sve većeg i bržeg tehnološkog i informacionog razvoja, s jedne strane, i povećanja broja onih kojima su ove pogodnosti nedostupne (nerazvijenim zemljama). Na taj način, neoliberalni model ekonomske globalizacije još više produbljava istorijske i postojeće nejednakosti po svim osnovama (ekonomskoj, nacionalnoj, socijalnoj itd.), podrivajući mogućnost ostvarivanja pravičnog i održivog razvoja za sve.

Nema sumnje da je liberalizacija trgovine, finansija, investicija i tehnologije dovela do tehnološkog buma i bržeg protoka kapitala. To je dovelo do neslučenih ekonomskih i tehnoloških mogućnosti za pojedine države, regije, korporacije. Međutim, problem je što su se stvarali uslovi da u tim ekonomskim blagodatima uživa sve manji broj svetskih subjekata, prvenstveno iz razvijenih zemalja. Prema izveštaju Kofi Anana²⁰, svi transferi finansijskih sredstava zemljama u razvoju bili su negativni. Drugim rečima, novac se uzima siromašnima i daje bogatima. S druge strane, koncentracija finansijske moći dovodi do koncentracije političke moći u sve manjem broju ruku. Centri odlučivanja i kreiranja svetske politike se pomeraju ka neformalnim centrima i globalnim igračima.

Globalno integrisana ekonomija omogućuje međunarodnu mobilnost i specijalizaciju radne snage, što može doneti višestruku korist. Međutim, problem može predstavljati to što se u nerazvijenim zemljama radnici specijalizuju prevashodno za radno intenzivne oblasti (nisko produktivne), dok će razvijene zemlje dobiti mogućnost da koriste radnike na daleko produktivniji način.

Callincos objašnjava trenutnu intenzifikaciju svetske trgovine i širenje stranih investicija u nerazvijenim zemljama kao novu fazu zapadnog imperijalizma (jeftina radna snaga i sirovine), u koju su nacionalne vlade, inače u direktnoj vezi sa monopolskim kapitalizmom, duboko involvirane.

MMF je propisao kratkoročne recepte za vođenje ekonomske politike nerazvijenih zemalja oslanjajući se na ključne elemente razvojne strategije (Vašingtonski konsensus), bez konkretnog sagledavanja makroekonomskih performansi koje su suštinske za upravljanje debalansima na planu unutrašnje i spoljne ravnoteže²¹. Naravno, time se na određeni način vrši redukcija funkcija i manevarskog prostora za delovanje nacionalnih vlada. Zato se spravom može postaviti pitanje da li postoje neka bolja rešenja koja su primerenija situacijama koje postoje u nerazvijenim zemljama, kao i da li su promoteri ove doktrine zaista potpuno i bezrezervno i same primenjivale recepte koje nameću celom svetu. Odgovor je jednostavan, SAD su posezale za protekcionističkim merama kada im je to trebalo (jačanje svoje industrije), a drugima sugerišu da to nije put razvoja nerazvijenih zemalja.

Praksa nedvosmisleno pokazuje da koncept apsolutne dominacije tržišta i poslovnih interesa tj neoliberalizam i deregulacija ne predstavlja univerzalno i opštevažuće rešenje jer je očigledno da nastaju brojne protivrečnosti. S druge strane, potvrđuje se teza J. Šumpetera da prihvatanje kapitalističkog sistema znači i prihvatanje njegove dinamike odnosno neminovnih cikličnih kretanja (recesija, prosperitet), sa kojima treba računati i kada je u pitanju međunarodna ekonomija.

U globalnoj utakmici puno izazova i kontradiktornosti svako traži svoje mesto odnosno gradi bolju konkurentsku poziciju u odnosu na druge (kroz sopstveno jačanje, grupisanje - povezivanje itd) koja treba da u konačnom rezultira određenim benefitima. U toj svetskoj

²⁰ Social Watch (2003), Report : The Poor and the Market, Montevideo, Urugvaj, str 9 ,

²¹ O nekritičkoj primeni unificiranih neoliberalnih receptata od strane MMF za zemlje članice sa problemima eksterne neravnoteže, pisao je Joseph Stigitz [24]

utakmici pozicija EU (u koju se nastojimo uključiti) je takva da teško može parirati SAD obzirom da ima samo apsolutni monetarni suverenitet, ali i nezaokružen fiskalni suverenitet.

Koncept, stavovi i opredeljenja kao polazišta pri definisanju ekonomskog razvoja

Progresi načinjeni zahvaljujući globalizaciji, posebno u formi stvaranja i podizanja ekonomskih potencijala koji su nesumnivo pogurali ekonomski prosperitet i kvalitet života u mnogim državama, su nesporni i sa tog aspekta ih svakako ne treba apriori umanjivati. Globalizacija je u ovom trenutku najmanje loše rešenje sa brojnim paradoksima i protivrečnostima, ali i snaga koja se mora obuzdavati i usmeravati. Zato je najprihvatljivije i najkorisnije da se istraživački naponi usmere i koncentrišu na traženje rešenja kojima će se anulirati evidentni negativni efekti i osigurati realno ostvarivi benefiti. U tom kontekstu, a polazeći od prihvaćenog teorijskog koncepta, treba graditi koherentnu strategiju ekonomskog razvoja, koja bazira na unapred opredeljenom modelu i stavovima sa jasnom vizijom i zadacima.

Svakako da rešenje nije da se država izoluje od međunarodnih ekonomskih kretanja i povezivanja (koncept autarhičnog razvoja) samo zato što je evidentno da se pri tome suočava sa spletom negativnih uticaja. Naravno rešenje nije ni da se nekritički prihvati dominantni koncept koji bi vodio gubitku osnovnih državnih funkcija. Pravo rešenje ne može biti ni primena gotovih „receptata“ koji ne uvažavaju faktičko stanje i determinante ekonomije konkretne države, a koje tako uporno naturaju najrazvijenije zemlje i globalne finansijske institucije. Nema sumnje da treba preferirati rešenja koja u prvi plan stavljaju tržište, privatnu inicijativu i konkurenciju, ali i državu kao korektora tržišta zbog njegove nesavršenosti. U tom smislu rešenje treba tražiti kroz korigovanje tržišnog fundamentalizma, u čijoj biti je opredeljenje da je sve podređeno i prepušteno isključivo ostvarenju profita kroz beskompromisnu tržišnu borbu, i to na način da se u središte ekonomske politike pored profita uvede i dimenzija ostvarenja humanog cilja (ljudsko pravo).²² Time bi se afirmisala suštinska smisao razvoja, a to je širenje i uvećanje svih aspekata blagostanja ljudi.

Praksa je pokazala da neoliberalni koncept ne može biti univerzalno rešenje za sve i da je neophodno da se svaka zemlja uključi u proces traženja posebnih rešenja u cilju definisanja diferenciranog pragmatičnog koncepta koji će najpotpunije odgovarati sopstvenom stanju i interesima. Treba definisati kompletan koncept a onda tražiti sopstvena rešenja koja uvažavaju stvarna stanja, stavove i determinante konkretne ekonomije.

Neophodnost rešavanja povremenih svetskih ekonomskih kriza i recesija u uslovima pojave globalnog domino efekta nametnula je potrebu određenih reformi kapitalističkog sistema oslonjenog isključivo na neoliberalni koncept kao i aktivnog uključenja nacionalnih država u rešavanje tog problema²³. Inicijalni nagoveštaji svetskih kriznih poremećaja se mogu donekle prepoznati i u određenoj meri regulisati ili ublažiti odgovarajućim procedurama i instrumentima u pojedinim zemljama u onoj meri u kojoj postoje programi i odgovarajući mehanizmi za državnu intervenciju. To se prevashodno odnosi na iznalaženje novih metoda rukovođenja i usklađivanja globalnih kretanja. Na taj način bi se svaka zemlja konkretno uključila u proces postepenog poboljšanja postojećeg i uspostavljanja adekvatnijeg upravljanja na svim nivoima: lokalnom, nacionalnom, regionalnom i globalnom.

U ovako izmenjenom globalnom poretku (gde je međunarodni faktor značajan u nacionalnim ekonomijama) neophodno je da se svaka država uključi u traženje adekvatnih modusa

²² UNDP, UNOHCR, Royal Ministry of Foreign Affairs of Norway, 1998., Human Development and Human Rights, Riport on the Oslo Symposium, str. 2 -3

²³ Svetska finasijskoj krizi 2008 počela je na tržištu substandardnih hipoteka u SAD i razvila se u punu međunarodnu bankarsku krizu sa kolapsom investicione banke Lehman Broders. Za rešavanje krize usvojen je zakon Doda Franka, kako bi se „promovisala finasijska stabilnost SAD“

sopstvenog delovanja i da se izbori, koliko to okolnosti dozvoljavaju, da očuva sopstveni ekonomski suverenitet uz neizbežno prilagođavanje tendencijama i međunarodnim okolnostima.

Ukoliko država želi da usmereno razvija svoju ekonomiju onda mora da sledi nacionalnu strategiju razvoja i ekonomski program i da pravovremeno traži rešenja i pravi prostor za njihovu afirmaciju, nastojeći da ostane dosledna u očuvanju ključnih opredeljenja:

- (a) da se uključi u svetsku ekonomiju (prilagođavajući se aktuelnim tendencijama),
- (b) da se ne izgubi nacionalna država sa osnovnim funkcijama - regulacija u uslovima delovanja
nesavrešenog tržišta, alokacija kroz stimulisanje određenih aktivnosti (veće zapošljavanje, povećanje izvoza), redistribucija i preraspodela u korišćenje javnih dobara (socijalne potrebe
jednakost itd), stabilizacija kroz makroekonomske kategorije, razvojni ciljevi
- (c) da se ublaže ili eliminišu ispoljeni negativni efekti globalizacije (neravnomernosti i
disproporcije, gep, vidovi eksploatacije, marginalizacija,) i
- (d) da se što bolje pozicionira kroz jačanje svih faktora konkurentnosti.

Ono što je potrebno za predupređivanje finansijskih kriza jesu institucije i regulacija, kako na nacionalnom nivou (u formi nametanja diferenciranih kapitalnih barijera s aspekta ročnosti i vrste kapitalnih tokova) tako i na globalnom nivou (prihvatanje i delovanje na bazi izmenjene strategije koja ne bi favorizovala samo neoliberalni koncept MMF), sa namerom redukcije naglih i nestabilnih kratkoročnih kretanja kapitala (pre svega kratkoročnih, špekulativnih portfolia investicija). Dakle, potrebno je kroz formiranje nedostajućih institucija i pravila i procedura zaokružiti kontrolni mehanizam koji će obezbediti da se umanje neregularnosti tržišnog delovanja (neravnomerna distribucija i brojne asimetričnosti)²⁴. Međutim, pri tome treba imati u vidu da svako jačanje državne regulative u nameri da se smanje rizici ekonomske nestabilnosti može otići u drugu krajnost, a to je da se smanji sloboda akcije preduzetnika i privrednika u privatnom sektoru, što bi bilo demotivaciono i sigurno usporilo razvoj.

Svaka nacionalna ekonomija treba da traži rešenja kroz koja će obezbediti podizanje svoje nacionalne produktivnosti a time i konkurentnosti u međunarodnim okvirima i da nastoji da se uključi u ekonomske grupacije, forume i razne oblike povezivanja. To je najbolji način da se bude uspešan u svetskoj tržišnoj utakmici i ostvare najveći benefiti. Naravno, pri tome treba računati i sa političkim uticajima svetskih moćnika koji će ometati i preusmeravati određena ekonomska kretanja na način da se umanje ekonomska korist. Zato treba praviti alternativne varijante i stvaratu uslove za uključivanje u što veći broj ekonomskih grupacija (Azijska grupa, mali Šengen itd.).

Vrlo je bitno da država definiše koncept konkurentnosti²⁵ (u kome će se identifikovati svi faktori koji utiču na produktivnost a onda i kvantifikovati njihovi uticaji) koji će se koristiti za ubrzanje razvoja i ocenu uspeha ili neuspeha nacionalne privrede u odnosu na druge, kao i u traženju odgovora na to kako se što efikasnije izboriti sa sadašnjim i budućim globalnim ekonomskim izazovima. Dakle, uloga države je da kroz kontinuirano stvaranje uslova (regulativa, podsticaji, zaštita svih prava, adekvatno makrookruženje itd.) obezbedi da se faktori proizvodnje ulažu (sele) u delatnosti sa najvećom produktivnošću rada, jer je to najbolja garancija podizanja ukupne konkurentnosti, a time poboljšanja pozicije u evropskoj i svetskoj privredi.

²⁴ Beker, E [5]

²⁵ Najprijatljivije je da se koristi metodologija Globalnog indeksa konkurentnosti (GCI – Global Competitiveness Index) koga je kreirao Svetski ekonomski forum.

Svoju poziciju u globalnim procesima država treba da gradi u skladu sa unapred definisanim konceptom konkurentnosti (GCI) na čijoj realizaciji će insistirati. To se pre svega odnosi na postavljanje adaptivno efikasnog i fleksibilnog institucionalnog okvira (otklanjanje tržišnih neusaglašenosti, dimenzionisanje državne regulative, zaštita interesa akcionara i investitora, podsticajni ambijent za preduzetnike, inovatore i investitore, razvoj svih oblika razmene kapitala itd) kao i stvaranje povoljnog makroekonomskog okruženja kroz razvedenje budžetskog deficita, javnog duga, spoljnotrgovinskog deficita i inflacije u granice koje definiše grupacija zemalja kojoj pripada konkretna država (npr. preporuke EU - Mastihtski kriterijumi).

Pri tome treba jasno naznačiti ekonomske probleme sa kojima se suočavamo i koje treba rešavati da bismo podigli nivo konkurentnosti i spremnosti za svetsku tržišnu utakmicu. Tu se pre svega misli na nedovoljnu bruto nacionalnu štednju koja se iskazuje jednocifrenim procentnim brojem u bruto nacionalnom dohotku - GDP (koju uslovljava izvlačenje kapitala iz države, neplaćanje poreza itd) i isključivo oslanjanje na strane direktne investicije u ostvarenju privrednog rasta (ne može se ostvariti razvoj samo kroz priliv SDI). Privredni rast treba da je vođen investicijama i izvozom, a da inflacija bude pod čvrstom kontrolom u okviru postavljanog cilja (3%, plus-minus 1,5%). Problem može predstavljati i dugo trajanje spoljnotrgovinskog deficita kao i prezaduženost države iskazana procentom u odnosu na GDP. Potrebno je instrumentima monetarne i fiskalne politike stimulisati izvoz onih sektora koji imaju najveći procenat ukupnog izvoza i uskladiti strukturu izvoza sa uvoznom tražnjom EU odnosno azijskom i svakom drugom grupacijom. Potrošnja treba da raste, ali nešto sporije od GDP. Cilj treba da bude stalno povećanje kreditnog rejtinga kao rezultat očuvanja cenovne stabilnosti, fiskalne discipline i unapređenja poslovne klime.

Zaključna razmatranja

Prvi zaključaj je da je globalizacija kao fenomen i proces davno započeo i da se etapno razvija manje ili više u funkciji onoga što je neminovnost koja se definiše objedinjavanjem, povezivanjem i međuzavisnošću u svetskim razmerama. To se prevashodno odnosi na sve ono što predstavlja međunarodnu (svetsku) dimenziju u vezi sa tržištem, pravilima i principima, kretanjima i transferima, uticajima i efektima. Nesporno je da je to proces i način koji je zaista obezbedio progres i napretk u svetskim razmerama. Ono o čemu se može, a svakako i treba, diskutovati je da li je to moglo brže i bolje i da li svi subjekti imaju istu korist od progressa i, u konačnom, bolji životni standard.

Drugi zaključak je da se globalizacioni procesi odvijaju u skladu sa preovlađujućim konceptima i opšteprihvaćenim teorijskim tumačenjima koje prevashodno diktiraju razvijene ekonomije. Neoliberalni koncept se uzima kao datost i to u formi slobode kretanja roba, usluga i kapitala, privatizacije i eliminisanja javnog dobra. Vašingtonski konsenzus i dominacija tržišnog fundamentalizma su faktički institucionalizovali interese razvijenih (pre svega SAD) u tri aspekta: deregulacija, privatizacija i monetarna stabilnost. Pitanje koje treba otvoriti jeste da li promoteri ovog koncepta (razvijene zemlje) predlažu nerazvijenim zemljama isto ono što su i same koristile dok su svoju privredu pokušavali ubrzano da razvijaju. Time se otvara i potencira pitanje da li treba ići na primenu univerzalnih rešenja za sve i u svim uslovima ili pak traženje specifičnih rešenja u skladu sa konkretnim uslovima.

Treći zaključak je da svaka zemlja treba da napravi adekvatnu analizu kako bi došla do što kvalitetnijih polazatelja o svim problemima i paradoksima koje donosi globalizacija (a oni su evidentni) s aspekta teorijskih rešenja i konkretne primene. Na bazi toga kao i sopstvenog znanja, opredeljenja i viđenja treba definisati ekonomsku politiku i strategiju razvoja sa jasnom naznakom prihvatljivih rešenja, ekonomskih varijabli i njihovog međudnosa kao i ciljeva koje treba dostići (konkurentnost, makroekonomska stabilnost itd.). Posebno osetljivo

pitanje se odnosi na zadržavanje i dalju afirmaciju osnovnih funkcija i regulativa države obzirom da to zadire u oblast socijale, zapošljavanja, finansijske stabilnosti i suvereniteta. To je ključno pitanje koje se odnosi na izbor osnovnog teorijskog koncepta (neoliberalni model, razvojni model države itd) i traženje konkretnih rešenja u skladu sa uslovima, mogućnostima i izazovima i definisanom politikom i strategijom ekonomskog razvoja.

Literatura

1. Allen, J., Thompson, G., :Think global, then think again – economic globalization in context, Area, Vol. 29 No3, 1997.
2. Albrow, M., : The global Age, Polity, Cambridge, 1996., str 88.
3. Baumen, Z., : Globalization, Pokity Press, Cambridge, 1998.
4. Beynon, J., Dunkerley, D., (eds) 2000 Globalization : The Reader, Routledge, New York
5. Beker, E.,:Ekonomski aspekti globalizacije, Privredna izgradnja, XLVIII, s135 -153,2005
6. Bukvić, R., : Ekonomske slobode i ekonomski suverenitet u uslovima globalizacije, Institut društvenih nauka, Bgd, 2003.
7. Callinicos, A., : Marxism and the New Imperialism, Bookmarks, London, 1994.
8. Giddens, A., : The Consequences of Modernity, Polity Press, Cambredge, 1990., str 64
9. Gilpin, R., : Global Political Economy, Princeton University Press, Princeton, 2001.,s 6-7
10. Gordon, D., The Global Economy: New left Review, 1998, Vol. 168.
11. Fridman, T., : The Power of Green, The New York Times, 2007.
12. Fridman, T., : The lexus and the Olive Tree, Farar Straus Giroux, New York, 1999.,s 7-8
13. Held, D., Mc Grew, A.,Goldblatt, D. and Perraton, J., :Global Transformations : Politics, Economics and Culture, Pokity Press, Stanford, 1999., str. 16.
14. Josifidis, K., I Pokrajac, Z., Globalizacija I nacionalna ekonomija – ugrozena suverenost ili koegzistencija. Institut drustvenih nauka, CEI, Bgd, 2001.
15. Linne, T., : Globalization Winners and Loser, preuyeto sa [www.iehei.org/biblicheque/Ana Dimitrova pdf](http://www.iehei.org/biblicheque/Ana%20Dimitrova.pdf)
16. Michael, P.,Mc., : Developmenton Social Change, Pine Forge Press, Thousand Oaks, 2000., str. 149.
17. Neeroj, J., : Globalization or Recolonisation, Pune : Elgar, 2001.
18. Ohmae, K., : The End of Nation State, Free Press, New York, 1995.
19. Petrović, D., : Ekonomski aspekti globalizacije, Časopis za političku teoriju i istraživanja globalizacije i razvoja, 2004., WWW.globalizacija.com
20. Petrović, D., : Filizofske implikacije globaliyama i antiglobalizma, Časopis za političku teoriju i istraživanja globalizacije i razvoja, 2004., WWW.globalizacija.com
21. Robertson, R., : Globalization, Sage, London, 1992., str. 8.
22. Soros, G., On Globalization, Public Affairs, New York, 2002.
23. Stiglitz, J., : Globalization and Its Discontens, Penguin Books, London, 2001.
24. Stiglitz, J., : Post Washington Consensus, Initiative for Pokicy Dialogue, Columbia University, p.4
25. Social Watch, The Poor and the Market, Motevideo, Uruwvay, 2003.
26. Scholte, A.,J., : Globalization a critical introduction, Palgrave, Basing stoke, Hampshire, 2000., str. 46.
27. Waters, M., : Globalization, Routledge, London, 1995., str. 3.
28. Wolf, M., : Why Globalization Works, New Hoven and London Yale University Press, 2004.
29. Williamson, J., : What Should the World Bank Think about the Washington consensus? The World Bank Research observer, pp 251

30. Willianson, J., : What Washington Means by Policy Reform (1990)
31. UNDP (2000) Human Development Report, Published for the UNDP, New York, Oxford University Press
32. UNDP, UNOHCR, Royal Ministry of Foreign Afoirs of Norway (1998), Human Development and Human Rights, Report on the Oslo Simposium, str. 2-3

UTICAJ SVJETSKE BERZE NA MEĐUNARODNO POSLOVANJE

Sažetak

Bitan segment finansijskog sistema unutar kojeg posluju poduzeća je finansijsko tržište. Glavna uloga finansijskog tržišta jeste da osigurava likvidnost kako bi većina sredstava koja je ostavljena kao štednja bude usmjerena kroz finansijsko tržište kako bi se podržale investicije. Savremeno gospodarstvo ima sedam funkcija finansijskog tržišta; funkcija štednje, funkcija likvidnosti, kreditna funkcija, funkcija plaćanja, funkcija rizika, gospodarsko - politička funkcija te funkcija očuvanja kupovne moći. Informacijski sustavi finansijskih tržišta trgovinu na parketu burze zamijenili su trgovinom putem računala što omogućava kontinuirano kreiranje novih finansijskih instrumenata i trgovinskih sustava. Berza je trgovačka institucija, tačnije organizacija odnosno javno tržište na kojem se trguje robom, domaćom i stranom valutom uslugama, a sve pobrojano je u statutu i pravilima o trgovanju burze. Trgovinu na berzi obavljaju berzovni posrednici s različitim ulogama i ovlastima pa razlikujemo: brokere, jobbere, dealere i market makere. Stanje na burzama prati se kroz berzovne indekse koji su pokazatelji trendova na tržištu dionica u odnosu na prosjek cijena određenih vrijednosnih papira. Najveći dio svjetskog burzovnog poslovanja odvija se na relaciji New York - London - Tokio.

Poslovanje triju najvećih svjetskih finansijskih berzi analizirano je kroz kretanje bodovne razine vrijednosti burzovnog indeksa, te je neizostavan dio u ekonomiji cijeloga svijeta i svih zemalja i njihovih ekonomija. Najvažniji svjetski burzovni indeks Dow Jones Industrial Average je onaj koji se nalazi na berzi u New Yorku, a ukoliko su tu pogrešne odluke one se odražavaju na poslovanje Londonske i Tokijske berze. Kriza koja je započela na berzi u New Yorku 2007. godine izdavanjem drugorazrednih hipotekarnih kredita, uticalo je upravo zbog svoje razvijenosti na sva druga tržišta u svijetu. Na Londonskom tržištu kriza je dovela do intervencija u spašavanju gospodarstva od strane britanske vlade, dok se utjecaj krize na Tokijskoj berzi osjetio u manjoj mjeri zbog pravovremene reakcije azijskih banaka koje su poduzele prave korake u spajanju i savezu s krizom narušenim američkim bankarskim institucijama.

Ključne riječi: berza, indeksi na berzi, međunarodno poslovanje, velika kriza, gospodarski tokovi.

Summary

Important segment of the financial system within which the company operates is the financial market. The main role of the financial market is to ensure liquidity so that most funds left as savings are channeled through the financial market to support investment. The modern economy has seven functions of the financial market; function of savings, liquidity function, credit function, payment function, risk function, economic - political function and purchasing power functions. Financial market information systems exchanged trade in stock exchanges with computer-based trading, which allows continuous creation of new financial instruments and trading systems. The stock exchange is a trading institution, more specifically an organization, that is, a public market where goods are traded, domestic and foreign currency services, and everything is listed in the charter and trading rules of the stock exchange. Stock

markets are traded on stock exchanges with different roles and powers, so we distinguish: brokers, jobbers, dealers and market makers. Stock market conditions are monitored through stock indexes, which are indicators of trends in the stock market in relation to the average price of certain securities. The largest part of the world stock market is taking place on the route New York - London - Tokyo.

The business of three largest world stock markets is analyzed through the movement of the index value of the stock exchange index, and is an indispensable part of the economy of the whole world and of all countries and their economies. The most important global stock index Dow Jones Industrial Average is the one on the stock exchange in New York, and if there are wrong decisions, they are reflected in the operations of the London and Tokyo Stock Exchange. The crisis that began on the New York Stock Exchange in 2007 by the issuance of sub-prime mortgage loans was influenced precisely because of its development in all other markets in the world. In the London market, the crisis led to an intervention in the rescue of the economy by the British government, while the impact of the Tokyo Stock Exchange crisis was felt to a lesser extent due to the timely reaction of Asian banks that took the right steps in merging and the alliance with the crisis-stricken US banking institutions.

Key words: stock market, indexes on the stock market, international business, big crisis, economic flows.

UVOD

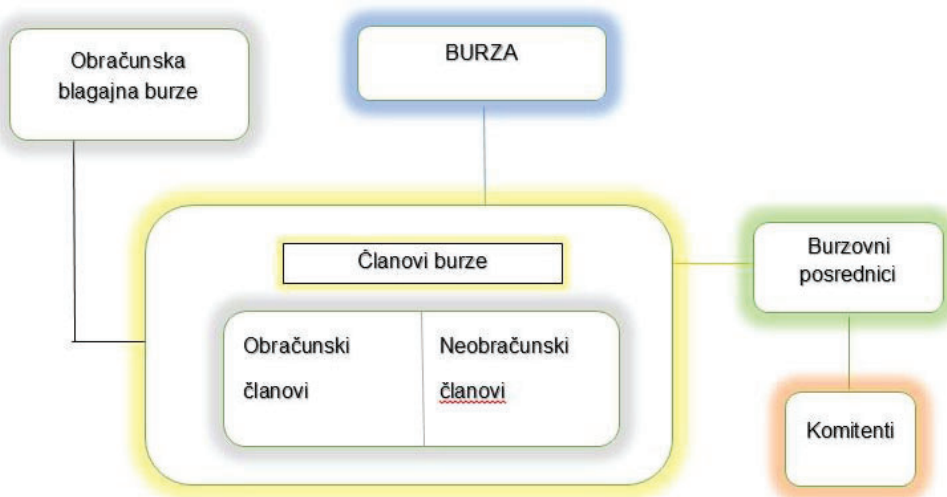
Finansijsko tržište predstavlja veoma bitan segment finansijskog sistema u kojem posluju preduzeća i gdje se trguje finansijskim instrumentima što predstavlja bitnu vezu između tokova štednje i investicija unutar nacionalnog gospodarstva. Iz toga proizilazi, da se većina sredstava koja je ostavljena za štednju usmjerava kroz finansijsko tržište a sve sa ciljem podržavanja investicija. Dakle osnovna karakteristika finansijskog tržišta je prije svega omogućavanje pojedincu, bilo da je riječ o preduzeću ili društvu napredovanje u svim fazama njegovog rasta i razvoja. Ukoliko nema razvijenog finansijskog tržišta ne može postojati ni realna mogućnost prikupljanja velike novčane mase, kao ni ekonomskog rasta gospodarstva. Temelji napredovanja u pogledu poslovanja finansijskog su na suvremenim informacijskim tehnologijama kojima se omogućava kontinuirano kreiranje novih finansijskih instrumenata i trgovinskih sustava.

Vrlo bitan segment finansijskog tržišta jesu tržišta kapitala. Uređeni dio tržišta kapitala predstavljaju berze na kojima se odvija trgovina finansijskim instrumentima putem posrednika koji djeluju u ime investitora na berzi ili su trgovci koji samostalno izvršavaju transakcije za vlastiti račun. Da bi se što bolje snašlo u brojnim berzovnim procesima, posrednici na berzi su ti koji se specijaliziraju za trgovanje određenim vrijednosnim papirima. Najvažniji pokazatelj općih trendova na tržištu kapitala jeste berzovni indeks koji se koristi za procjenu kretanja promjene cijena dionica. Najveće svjetske finansijske berze koje svojim utjecajem ne utječu samo na stanje u nacionalnom gospodarstvu unutar kojeg se nalaze imaju bitnu ulogu u tržišnim kretanjima, ali imaju utjecaj i na cjelokupno svjetsko gospodarstvo. Sve bržom globalizacijom, komunikacijom i liberalizacijom omogućava se svjetskim finansijskim tržištima da postanu najdinamičniji segment svjetskog gospodarstva. Iz svega navedenog veoma bitno je pokazati i dokazati kako i na koji način velike svjetske berze utiču na cjelokupno međunarodno poslovanje. Funkcionisanje finansijskih tržišta nezamislivo je bez tržišta kapitala odnosno bez tri najveće svjetske berze Londonsku, New Yorkšku i Tokijsku berzu. Kretanjem indeksa na

ovim berzama unaprijed je određen veliki dio kretanja i kolanja kapitala u cijelom međunarodnom finansijskom sektoru.

1. Pojam berze

Berza (eng. exchange, franc. bourse, njem. die Börse) predstavlja trgovačku instituciju, odnosno organizaciju te javno tržište na kojem se trguje standardiziranom robom, uslugama, domaćom i stranom valutom što je sve pobrojano u statutu i pravilima o trgovanju berze. Ono što karakteriše berzu jeste da se trgovanje odvija u određeno vrijeme i po unaprijed propisanim postupcima.¹ Tumačeći po *Međunarodnom udruženju berzi*, definicija berze bi glasila da se radi o regulisanom tržištu u kojemu preduzeća i vlade mogu prikupiti sredstva izdavanjem vrijednosnih papira gdje opskrba vrijednosnim papirima zadovoljava potražnju. Sama razmjena derivata omogućava investitorima upravljanje rizikom. Razmjena je vrlo važna i ključna uloga u svjetskoj ekonomiji. Berza kao jedino mjesto gdje se utjelovljuje transparentnost u procesu formiranja cijena, informiranju ulagača i širenju informacija za funkcioniranje finansijskog tržišta. Dakle iz svega zaključeno berza predstavlja važan izvor kapitala za preduzeća u usponu, kao i za preduzeća koja su davno utemeljena.² Da bi se bilo koja berza organizovala potrebno je da se striktno poštuju pravila i propisi kojima se posluje na berzi te da se shodno tome organizuje i njeno poslovanje.

Izvor: Andrijančić I., Vidaković N.: *Poslovanje na burzama – načela i praksa*, Visoko učilište Effectus, Zagreb, 2015., str. 33.

Slika 1. Organizacija berze

¹ Alajbeg D., Bubaš Z., *Vodič kroz hrvatsko tržište kapitala*, Institut za javne financije, Zagreb 2001., str. 14.

² www.world-exchanges.org/home/index.php/education/glossary/E

Berza kao organizacija kako je vidljivo i na slici poredana je prema hijerarhijskoj strukturi i to sljedećim redom:³

1. Skupština članova berze predstavlja najviše je tijelo berze koje bira upravu i nadzorni odbor berze.
2. Uprava berze je najvažniji organ berze koji rukovodi poslovima, upravlja imovinom, donosi uzance berzovnog poslovanja. Uprava berze osniva nekoliko odbora koji obavljaju različite funkcije koje se odnose na uredno poslovanje berze te primjera radi to mogu biti odbor za berzovna pravila, odbor za kotacije i cijene, izvršni, kontrolni i financijski odbor kao i druge vrste odbora koje se mogu osnivati.
3. Tajništvo berze provodi odluke berzovnih organa te je zaslužno za brzo i uspješno obavljanje administrativnih poslova koji se pojavljuju u radu berze.
4. Obračunska blagajna berze predstavlja mjesto preko kojeg se kompenziraju sva dugovanja i potraživanja članova berze i burzovni sudionika jednostavnim prebijanjem iznosa tako da se razlike isplaćuju ili knjiže u korist odgovarajućih računa.

Posrednici koji trguju naberzi se nazivaju burzovnim posrednicima odnosno oni su ti koji zastupaju nalogodavca, prilikom zaključivanja berzovnih poslova. Da bi mogli sudjelovati u radu berze, posrednici moraju zadovoljiti uslove koje berza zahtijeva. Nakon što ispune uslove, pridružuju se berzovnom trgovanju uz pridržavanje propisa, statuta i pravila berze na kojoj posluju. Nepridržavanjem berzovnih pravila za posrednika znači gubitak prava trgovanja. Svaka berza na posredan način određuje posredničke djelatnosti, uslove i mogućnosti pristupa berzovnim sastancima te obavljanja berzovnih poslova. Ako netko zadovoljava pravila sudjelovanja na jednoj berzi, to ne mora značiti i često ne znači da zadovoljava pravila sudjelovanja na drugoj berzi.⁴

Ovlaštena osoba koja posreduje između zainteresiranih kupaca i prodavatelja vrijednosnica na berzi naziva se broker. Brokери su posebna vrsta stručnjaka koji su u potpunosti upoznati s vrstom robe i uvjetima prodaje na tržištu, a posrednički posao kojeg klijent nalaže mora biti u potpunosti izvršen. Poslovi koje broker obavlja za nalogodavca može da bude prodaja i nabava robe, povjereni poslovi na robnoj burzi ili kupoprodaja vrijednosnih papira na efektivnim burzama. Za uslugu posredovanja broker naplaćuje proviziju.

Po pravilima berze brokери mogu djelovati naizmjenično kao posrednici ili kao trgovci u svoje ime, ali ne smiju iskorištavati prednosti prilikom trgovanja koje bi mogli steći u odnosu na nalogodavatelja Stoga, se za brokera može reći da je stručnjak koji radi za tuđe ime i tuđi račun. Jobber je samostalan i slobodan trgovac na burzama koji kupoprodaju obavlja u svoje ime i za svoj račun, a zaradu ostvaruje na razlici u cijeni, a diler predstavlja samostalnog trgovca koji kupuje i prodaje vrijednosne papire, a te transakcije obavlja u svoje ime i za svoj račun.

2. Poslovanje na berzi u New Yorku

Velika većina tržišta u današnjem poslovanju rade elektronički pomoću brze tehnologije, ipak na berzi u New Yorku se vjeruje kako ništa ne može zamijeniti čovjeka, odnosno ljudsku prosudbu i odgovornost. Upravo je ta ljudska veza ono što osigurava snagu, smanjuje nestabilnost, povećava likvidnost i rast cijena. Preko 200 godina poslovanja zadržana je

³ Andrijanić I., Vidaković N., *Poslovanje na burzama – načela i praksa*, Visoko učilište Effectus, Zagreb, 2015., str. 26.

⁴ Schwartz A.R., Francioni R., *Equity Markets In Action – The Fundamentals of Liquidity*, Market Structure & Trading, Wiley, New Jersey, 2004., str. 3.

opredijeljenost prema uređenim financijskim tržištima, a ta tradicija nastoji se zadržati i u daljnjem poslovanje ove berze. Globalna financijska tržišta doživljavaju uspon na berzi u New Yorku svakodnevno, gdje su zapravo brokeri i trgovci ti koji imaju pristup dionicama, obveznicama, investicijskim fondovima, opcijama i drugim finansijskim proizvodima kojima se trguje na šest likvidnih tržišta berze. Ova berza je između ostalog specifična i po tome što je izložena svim dijelovima američkog tržišta dionica, kao i višestrukim međunarodnim tržištima, berza u New Yorku može podržati sve vrste strategija trgovanja i neprekidno izvršiti izdane naloge tog dana. New Yorška berza podijeljena je prema vrsti vrijednosnih papira kojima se trguje. Svako od tih tržišta specijalizirano je za određenu vrstu vrijednosnih papira, a oni se dijele na: tržišta dionica, opcija i obaveznica.⁵ Kada je riječ o tržištu dionica NYSE (New York stock exchange) trgovanje na parketu berze u New Yorku transformirano je u 21. vijeku uz poboljšani dizajn, tehnologiju i internetsku mrežu što je bitno za nesmetano trgovanje. Inovativna nova generacija trgovanja na parketu omogućuje lakši pristup preduzećima svi tržištima berze. NYSE ARCA je prva elektronička berza u SAD – u koja trenutačno trguje s više od 8000 listanih vrijednosnih papira. Riječ je o tržištu koje nudi potpuno automatizovano, transparentno otvaranje i zatvaranje aukcija uz značajne mogućnosti u pogledu povećanja cijena za sve vrijednosne papire kojima se trguje.⁶

NYSE MKT je tržište koje je dizajnirano na način da podrži nova, brzo rastuća preduzeća. NYSE MKT je sa druge strane vodeće svjetsko tržište za manja poduzeća koje pomaže u njihovom daljnjem poslovnom rastu i razvoju. Kada je riječ o tržištu opcija na New Yorškoj berzi postoje NYSE AMEX OPTIONS, NYSE ARCA OPTIONS koja predstavljaju tržišta koja sudionicima pružaju učinkovito i transparentno okruženje u kome trguju opcijama. Oba tržišta posjeduju funkcionalnost i fleksibilnost kako bi pomogli sudionicima tržišta u ublažavanju rizika vezanog uz trgovinsko okruženje. Tržište obaveznica na NYSE naziva se NYSE BONDS te je njegova struktura ta koja stvara jedinstveno tržište koje ispunjava nedostatke u današnjem tržištu duga. Investitorima se pruža jednostavan pristup transparentnim cijenama i trgovačkim informacijama kako bi mogli donositi bolje investicijske odluke. Vrste obveznica kojima se trguje na ovom tržištu su: konvertibilne obveznice, korporativne obveznice i beskuponske obveznice. Prema podacima NYSE ostvaruje trend rasta vrijednosti indeksa koji se nastavlja i dalje, a najveća vrijednost indeksa iznosi 19.987,63 boda ostvarena krajem 2017. godine. U januaru 2018. godine prvi puta u historiji Dow Jones Industrial Average raste iznad 20.000 bodova. Takvo poboljšanje stanja vrijednosti indeksa pripisuje se novoizabranom američkom predsjedniku i njegovoj politici koji obećava smanjenje poreza, raznih propisa i regulacija.

3. Londonska berza

Londonska berza i trgovanje na Londonskoj berzi karakteristično je po tome što je tržište jasno definisano kao i svrha njegova poslovanja. Tržišta Londonske berze je to preko kojeg ide najveći priljev glavnog kapitala putem vrijednosnih papira u međunarodne tvrtke. Za jako veliki broj preduzeća, firmi i kompanija u cijelom svijetu londonsko tržište je osnovni cilj kao i poslovanje na ovoj berzi upravo zbog priljeva velike količine kvalitetnog kapitala. Glavno tržište (eng. Main Market) predstavlja vodeće tržište za veća, organizovana preduzeća, kao i za neke od najvećih i najpoznatijih svjetskih korporacija. Potpomognuto i uravnoteženo brojnim uglednim standardima, regulacijama i korporativnim upravljanjem, glavno tržište predstavlja

⁵ www.nyse.com/trade, Podijeljenost tržišta dionica na New Yorškoj berzi.

⁶ Ibid

oznaku kvalitete za svako preduzeće koje je priznato i kojim se trguje na Londonskoj berzi. Financial Conduct Authority je regulatorna agencija koja prati nadzor finansijskih usluga, a čiji se strateški cilj odnosi na osiguranje pravednog funkcioniranja finansijskog tržišta Velike Britanije, te je premium tržište dio FCA, kojemu pripadaju neke od najvećih svjetskih korporacija. Standard tržište podložno je minimalnim standardima Europske Unije unutar kojeg se trguje dionicama i dužničkim vrijednosnim papirima, dok je specialist found list tržište osmišljeno za visoko specijalizirane investicijske subjekte kojima je cilj privući institucionalne, visoko obrazovane investitore ili profesionalne ulagače. Novi dodatak ponudi na glavnom tržištu predstavlja High grow segment, koji je osmišljen za vlasničke vrijednosne papire čija vrijednost ubrzano raste, a pomoću kojeg se ostvaruju prihodi poduzeća koja s vremenom žele biti listana na Premium segmentu glavnog tržišta.⁷ Na Londonskom tržištu i berzi srećemo i tržište za profesionalne investitore PSM (eng. Professional Securities Market) gdje je zapravo riječ o razmjeni na tržištu koja je regulisana za depozitare s listanim potvrdama i dugom koji je usmjeren na profesionalne ulagače. Međunarodna poduzeća koja su pridružena Londonskom tržištu smatraju kako je ovo tržište najbolji izbor za njihov daljnji rast poslovanja, a poduzeća koja su uključena u trgovanje na tržištu pripadaju sljedećim regijama: Rusija, Azija – Pacifik i Australija, Indija i Pakistan, Europa, Bliski Istok i Afrika, Sjeverna i Južna Amerika.⁸ Na Londonskom tržištu zapravo je veoma slično ponašanje kao i sa tržištem u New Yorku gledano kroz stanje njihovih dvaju najbitnijih indeksa. Na taj način moguće je procijeniti kako je prije krize koja se desila u periodu od 2007. – 2009. godine vrijednost indeksa porasla, a s početkom krize u martu 2007. godine vrijednost indeksa naglo pada. Kriza je dovela do intervencije Valde u Londonu kao i u New Yorku i to na način spašavanja najvećih preduzeća i banaka ubrizgavajući Vladin novac negdje oko 60 milijardi dolara u Londonu i 85 milijardi dolara u New Yorku.⁹ Ovakva intervencija bila je neophodna jer nije došlo do kraha drugih preduzeća i kompanija u svijetu koje su svojim dionicama i vrijednosnicama poslovale na ovim tržištima.

4. Poslovanje na Tokyo Stock Exchange (TSE)

Trgovanje i poslovanje na Tokyo Stock Exchangeu je sasvim drugačije nego li poslovanje na ova dva berzanska tržišta koja su prethodno opisana. Vodeće japanske korporacije kotiraju na prvom odsjeku. Finansijskim instrumentima trguje se na određenim mjestima na parketu označenim prema industrijskim granama. U prvom odsjeku kotira oko 1.900 dionica najvećih preduzeća.¹⁰ Na drugom odsjeku trguje se s preostalim dionicama iz prvog odsjeka kao i s oko 480 dionica koje se nalaze u „drugom odsjeku“ trguje se pomoću kompjutoriziranog sustava za ispostavljanje i izvršenje narudžbi.¹¹ Sa druge strane tzv. Mothers (eng. Market of The High – growth and Emerging Stocks) nudi trgovanje na tržištu za preduzeća s potencijalom rasta koja imaju za cilj kotirati u „prvom odsjeku“. Da bi se poslovalo na Tokijskoj berzi sa strane podnositelja zahtjeva mora da se pokaže visoki potencijal rasta. Sa druge strane Jasdaj predstavlja tržište karakterisano na temelju tri koncepta: pouzdanosti, inovativnosti i regije te internacionalizacije. Prethodni oblik Tokyo Pro Market-a osnovan je u junu 2009. godine kao

⁷ www.lseg.com/areas-expertise/our-markets/markets-membership/london-stock-exchange-become-member Finansijska tržišta u Londonu

⁸ www.londonstockexchange.com/companies-and-advisors/listing/markets/markets.htm , Londonska berza i njeni segmenti

⁹ Ibid

¹⁰ www.jpx.co.jp/english/equities/listing-on-tse/new/basic/ , Londonska berza

¹¹ Ibid

tržište kojim upravlja Tokyo AIM, Inc. koje je nastalo kao zajedničko ulaganje Tokijske i Londonske berze.¹²Ovo tržište osnovano je na temelju odredbe tržišta profesionalnih ulagatelja, a cilj mu je bio pružiti nove mogućnosti financiranja i prednostima pred drugim tržištima koja ne bi mogla ponuditi niti jedna druga azijska burza s potencijalom rasta u Aziji i Japanu. Novo tržište obveznica za profesionalne ulagače temeljeno na profesionalnom tržišnom sistemu prema Zakonu o finansijskim instrumentima i berzama iz 2008. godine naziva se Tokyo pro bond market. Najvažniji indeks kretanja na Tokijskoj berzi jeste Nikkei 225. Velika ekonomska kriza 2007.-2009. godine potresla je i berzu u Tokiju kada je zabilježen veliki pad indeksa, te velike gubitke. Nagli rast vrijednosti indeksa Nikkei 225 počeo je 2012. godine, i traje sve do 2015. godine kada je ostvarena najviša razina indeksa u vrijednosti od 20.868,03 boda.¹³

ZAKLJUČAK

Svjetska tržišta kapitala svakodnevno prolaze kroz velike promjene. Međunarodno natjecanje je svakim danom sve intenzivnije, konkurentnije i učinkovitije u trgovinskoj razmjeni poduprto brojnim regulatornim uvjetima. Odgovor najvažnijih svjetskih berzi u New Yorku, Londonu i Tokiju vezanih uz pitanja razvoja odredit će njihov budući opstanak na globalnom finansijskom tržištu. Najstarija i najpoznatija je berza u New Yorku koja svojom veličinom, tržišnom kapitalizacijom i dnevnim prometom nadmašuje Londonsku i Tokijsku burzu. Berza u New Yorku zapravo je zajednica za više od 2.400 preduzeća koje svoje poslovanje temelje na industriji, uslužnim djelatnostima i tehnološkim inovacijama, dok Londonska berza predstavlja jedno od najvažnijih međunarodnih tržišta kapitala na kojoj kotira oko 2.200 poduzeća, a od toga je 500 međunarodno. Tokijska berza predstavlja središnje finansijsko tržište Japana i licenciranu finansijsku instituciju koja se bavi pružanjem finansijskih usluga. Jako bitan segment poslovanja berzi jeste berzovni indeks koji prati poslovanje listanih poduzeća u ključnim tržišnim sektorima. Najvažniji svjetski berzovni indeks je Dow Jones Industrial Average upravo onaj koji se nalazi na berzi u New Yorku, a promjene koje se događaju unutar navedenog indeksa utječu na stanje cjelokupnog svjetskog gospodarstva. Unutar tržišta Londonske berze izračunava se njezin najbitniji indeks FTSE 100 koji predstavlja izvor kapitala i industrijskog segmenta čija se pak razina kretanja odražava i ima uticaj na gospodarski sistem Velike Britanije. Najpoznatiji indeks japanskog tržišta vrijednosnicama je Nikkei 225 koji je najvjerniji pokazatelj stanja na japanskom tržištu dionica, a iskazuje ponderisanu cijenu dionica 225 najvećih tvrtki koje kotiraju u prvom odsjeku. Promjene u ovome indeksu uzrokuju snažan rast ili pad ponajprije japanskog, ali i cjelokupnog azijskog gospodarstva.

LITERATURA

1. Alajbeg D., Bubaš Z., *Vodič kroz hrvatsko tržište kapitala*, Institut za javne financije, Zagreb, 2001.
2. Andrijić I., Vidaković N., *Poslovanje na burzama – načela i praksa*, Visoko učilište Effectus, Zagreb, 2015.
3. Bailey R.E., *The Economics of Financial Market*, Cambridge University, 2005.

¹² Ibid

¹³ Ibid

4. FTSE Russell Company, *Ground Rules for the FTSE UK Index Series*, London, 2016.
5. Kendall D., *The Way of the Dow*, CME Group, 2013.
6. NYSE, *Methodology Guide for NYSE Indexes*, New York Stock Exchange, 2004
7. Prohaska Z., *Analiza vrijednosnih papira*, Infoinvest, Zagreb, 1996.
8. Schwartz A.R., Francioni R., *Equity Markets In Action – The Fundamentals of Liquidity, Market Structure & Trading*, Wiley, New Jersey, 2004.
9. www.lseg.com/areas-expertise/our-markets/markets-membership/london-stock-exchange-become-member, Finansijska tržišta u Londonu
10. www.londonstockexchange.com/companies-and-advisors/listing/markets/markets.htm
Londonska berza i njeni segmenti
11. www.jpx.co.jp/english/equities/listing-on-tse/new/basic/, Londonska berza
12. www.nyse.com/trade, Podijeljenost tržišta dionica na New Yorškoj berzi.
13. www.world-exchanges.org/home/index.php/education/glossary/E

TRADE IMPACT OF CHINA'S BELT AND ROAD INITIATIVE

Abstract

Since 2013 China is forging the Belt and Road Initiative (BRI) which should drive China to the (economic) center of the world. This article is focused on European repercussions and trade-offs towards the Belt and Road Initiative - in the short and in the long-run as well. As a not clearly defined geopolitical strategy which should lead at least to a tighter economic integration between Asia and Europe, it has to be analyzed a priori how trade theories will predict the positive or negative outcome of the new Silk Roads. The challenges which the European countries will face are manifold, hence the quality of the predictability is based on Europe's power of negotiating concerning the bi- and multilateral relation between the EU and the participant countries and especially China. Any foreign direct investment of China will foster prosperity along the different transport routes and of course increase the political and economic influence, which will heading toward different states of dependence in a geopolitical view. In the short run, ceteris paribus, costs and transport time will decrease, leading to a more efficient production and trade. In the long run, however, the control, that China built up, will transform it to the leading power of the Eurasian mainland.

Keywords: Belt and Road Initiative, China, European Union, New Silk Road, Trade Impact

Dr. Michael Asanger¹

TRGOVINSKI UTICAJ KINESKOG POJASA SVILE I INICIJALNIH INICIJATIVA

Rezime

Od 2013. Kina forsira inicijativu za pojaseve i puteve (BRI) koja bi Kinu trebalo da odvede u (ekonomski) centar svijeta. Ovaj članak je fokusiran na evropske posljedice i compromise prema inicijativi za pojaseve i puteve - i kratkoročno i dugoročno. Kao nejasno definisana geopolitička strategija koja bi trebala dovesti barem do čvršće ekonomske integracije između Azije i Evrope, mora se unaprijed analizirati kako trgovinske teorije mogu predvidjeti pozitivan ili negativan ishod novih Puteva svile. Izazovi sa kojima će se suočiti evropske zemlje su višestruki, pa je stoga kvaliteta predvidljivosti zasnovana na moći pregovaranja Evrope o multilateralnom odnosu između EU i zemalja učesnica, a posebno Kine. Bilo koja direktna strana ulaganja Kine podstaknut će prosperitet duž različitih transportnih pravaca i, naravno, povećati politički i ekonomski uticaj, koji će se geopolitički posmatrati prema različitim državama zavisnosti. U kratkom roku, troškovi i vrijeme transporta će se smanjiti,

¹ Director of Education of the "Hayek International Business School", Member of Board "Verein für Aus- und Weiterbildung in praxisorientierter Versicherungswissenschaft" in cooperation with the "European Academy of Sciences and Arts"

što dovodi do efikasnije proizvodnje i trgovine. Dugoročno, međutim, kontrola koju je Kina izgradila transformirat će je u vodeću snagu evroazijskog kopna.

Ključne riječi: Inicijativa za pojaseve i puteve, Kina, Evropska unija, Novi put svile, uticaj trgovine

1. Keyfacts of the Belt and Road Initiative

The estimated EUR 800 billion project of a complex matrix of planned transport routes, known as the “Belt and Road Initiative” or more profane as the “New Silk Road”, started in 2013. It is seen as the largest infrastructure and investment project in history, covering nearly 70 countries, ca. 65% of the world’s population and ca. 40% of the global GDP in terms of 2017.²

2. Economic Effects on Integration

An economic integration targets the abolition of trade barriers partial or complete which exists between the protagonists of the common integration to achieve economic advantages which leads to an increasing of the national welfare.³

In terms of a company or industry respectively based view such integration is followed by alteration of the market structure, the demand curve change, outsourcing opportunities of labor capital, economies of scale etc.

The impacts of integration between two economies⁴ (for simplicity) towards one economy should be discussed at a glance. Beside the macroeconomic impacts which are only stated rudimentary the focus is on the industrial economic approach. Therefore, the impacts of an industrial economic view are treated on a larger scale.

Subsequently corresponding to the effects on integration measurements of fewness and of the degree of market power that are relevant to this are following.

However, the four freedoms of the single market in the EU cannot be achieved in the short run, but the aim is set concerning a similar market integration.

Professor René A. Frey (national economist) mentioned in his farewell lecture one importing thing which is tried to keep through the entire paper: “Every economist should pluck up courage to explain complicated circumstances in a comprehensible way.”⁵ This principle should be an axiom for this article.

² Christoff-Kurapovna 2018, 1

³ Dieckheuer 2001, 193

⁴ EU15 and EU10

⁵ NZZ, 31.03.2004, 21

2.1. The Market of the European Union – a pattern for the BRI?

The underlying strategy of the BRI is based on a high level of economic integration in the long run. Subsequent an overview of the European “one-market” politics.

As economic integrations primarily are political motivated or having at least repercussions⁶, the following overview is necessary to understand the political and legal means to fulfill this kind of integration. The integration initiatives of the European Union could be used as a pattern.

The European Union is a supranational association of 27 European countries. One of the prior targets is to raise the level of employment up to the level of full employment, sustainable growth rates and hike up the standard of living within the EU.⁷ To be in the position to fulfill this goal the legal actors of the EU have to create policies that lead toward a fully integrated economic area. Following instruments are being developed to help Europe’s heading:

The four freedoms of the common market within the EU, inter alia, refer to the first pillar of legal framework of the EU, the European Communities. This first pillar furthermore consists of the agreements on the European Community (EC) and Euratom.⁸ Both treaties together lay the foundations for the EU.⁹ Aside from Euratom which is not concerning the topic of this paper in any relevant way the center of gravity should be the EC-Treaty that comprises the four fundamental freedoms. Further it provides the regulations for a single market on a common external tariff, the customs union, the free trade area and since a recent period of time the monetary union. As a matter of course the EU is more than a mere customs union, the Euroland countries can be defined as one economy.

2.1.1. The Four Freedoms

To provide this level of economic integration, a wide range of the sovereignty of the national states separately shifts to the competence of the European decision maker in each case. So that should result in the best performance in welfare on the entire EU – instead of the economic policies in an unintegrated area i.e. several autarky economies.

The execution of these freedoms should lead to more effectiveness and more competitiveness within the EU which tend to increase the unions welfare and furthermore to achieve the state of a single market. Succeeding the four freedoms should be outlined briefly.

2.1.2. Free Movement of Goods

Through abolition of quantitative import and export restrictions and measures of equal effects, establishing of a customs union (art. 23 – 30 TEC) and transforming the appropriate national trade monopolies (art. 31 leg. cit.) the free movements of goods are going to be established primarily.¹⁰

⁶ more comprehensive Sell 2003, 233

⁷ Koenig/Haratsch 2003, Rz 535

⁸ Thun-Hohenstein et al. 2003, 24

⁹ Koenig/Haratsch 2003, Rz 4

¹⁰ Koenig/Haratsch 2003, Rz 542

2.1.3. Free Movement of Persons

This consists on the one hand of the free movement of labor and on the other hand of the freedom (right) of establishment – and just for the sake of completeness but not of importance the right of migration and of founding a domicile wherever within the member states. The free movement of labor legitimates natural persons to carry out a dependent employment in each country of the EU, if this person has the nationality of any of the EU member states.¹¹ The freedom of establishment ensures the right for natural and legal persons to establish businesses everywhere in the EU.¹²

2.1.4. Free Movements of Services

The free movement of service completes the free movements of persons. It provides the unproblematic exchange of business services between the member states even if the supplier is not established in the country of sale.¹³

2.1.5. Free Movement of Capital

Movements of capital between to member states are not subject to any restrictions. Thus is based on the principles of market economics because without this freedom the execution of the monetary union policy would fail.¹⁴

2.2. Other Policies

Also, trade, competition, agricultural and monetary policies in conjunction with subsidy control and indirect taxation should help to lead to a fully integrated market.

However, after this short overview about European policies on market integration that should drive in its core to a Single Market,¹⁵ following chapters are inclined to explain theoretically the impacts on integration between two economies in view of an economic approach.

2.3. Effects in a Macroeconomic View

The expected effects on integration depend on the level of integration at which the two to uniting economies, the EU-15 is not only an Internal Market already (art 3 lit c TEC), but also an Economic and Monetary Union, the former EU-10 however consisted of ten separate and sovereign economies with no degree of integration.¹⁶

3. Theory of Integration

Again, an integration of two or more economies to one economy targets the increasing of the welfare in the participating countries in the long run¹⁷ and furthermore through this trade

¹¹ Thun-Hohenstein et al. 2003, 29

¹² Koenig/Haratsch 2003, Rz 592

¹³ Koenig/Haratsch 2003, Rz 657ff

¹⁴ Koenig/Haratsch 2003, Rz 690

¹⁵ Siebert 1999, 196

¹⁶ Breuss 2001, 657

¹⁷ Dieckheuer 2001, 193

expansion the market size is increasing to level which is bigger than all participating economies aggregated. Apart from macroeconomic effects, this paper focuses on industrial economic effects. At first glance there may be only the change of the demand curve, the outsourcing of labor and a change of the market structure.

Further, a common market implies lower transport costs, the opportunity to exploit economies of scale (if this industry provides it) and so on.

The expected effects on specialization and concentration will be mentioned as well.

Accordingly, “integrating markets through international trade therefore has the same effect as growth of a market within a single country.”¹⁸

Following, each mentioned topic should be explained more detailed:

3.1. The Core of the Theory of Integration

An integration of two economies leads – usually – to a restructuring of the market structure in that the single firms are isolated. In words of the SCP-paradigm¹⁹ the structure changes to the firms disadvantage and this leads to a new strategic conduct to achieve an as high as possible performance following the old paradigm. In terms of the modified paradigm firms can lose their – on account of strategic behavior – self-achieved advantages to change the structure of the market to get earnings in direction to $PCM > 0$ (until reaching a monopoly structure).

A monopoly could alter to an oligopoly or to a monopolistic competition – very rarely to a perfect competition e.g. consider a governmental monopoly in agriculture products – without a commensurate competition policy. A suitable example of a market structure that changes from a monopoly to an oligopoly represents the case of the “Telekom Austria AG”, which was operating in the telecommunication industry in Austria. Till the entry of Austria in the EU 1995 this branch was monopolistic. Afterwards on the strength of the European competition policy the market for telecommunication has to be liberalized which leads to more competitors. The outcomes are lower prices for the products which lead to an increasing consumer’s surplus and a decreasing producer’s surplus. The amount of the increasing of the consumer’s surplus won’t achieved only by the decreasing producer’s surplus, supplementary it is encouraged by the discontinuance of the deadweight triangle and the price competition.

Further integration claimed the increasing of the variety of products by differentiation in characterization (horizontal differentiation). However, the more distinction in income between the market participants the more increase of qualitative difference of products (vertical differentiation) will take place. The vertical differentiation is provided by an economic integration between unequal economies, like the integration of the so called “eastern enlargement” of the EU.

Just as differentiation is a reasonable strategy for firms, it behaves the same with countries. High wage countries will produce goods of high quality such as low wage countries will produce goods of lower quality. To compensate the high level of wages these countries provide a higher level of productivity and quality.

¹⁸ Krugman/Obstfeld 2003, 132

¹⁹ more comprehensive Martin 1993

3.2. Change of the Demand Curve

A change of the demand curve to a higher level assumes that (i) there is a decreasing in prices or (ii) an increasing in demand by means of differentiation or by expanding the number of potential costumers through an enlargement of the market.

In industries where there are economies of scale, they can benefit of the shifting of the demand curve in cause of the integration of additional economies. First, by exploiting economies of scale, the marginal cost and average cost will fall, so the price will decrease and because of that there will be more demand et vice versa. Ergo, more demand leads to take advantage of economies of scale.

Further, a decreasing price shifts the demand curve towards more sales in the origin country too.

But an increasing demand drives more new companies to enter this market, so the market shares of each firm goes to a lower level.²⁰ Therefore the average cost will increase in cause of a lower possible output again for each firm, until a new market balance is reached at all, hence it follows that the gross margin of revenues falls down. Maybe under the level as it was before, which results regularly in $P = MC (AC)$.

To prevent this, firms have to set up high entry barriers by means of differentiation, concentration or cost leadership²¹. Other means, which are seen economically as dubious, are to get a monopoly structure or enter into collusions with the other competitors for a cartel.

3.3. Labor Migration and Outsourcing

While capital mobility is very high, the mobility of the labor force is partial considerable inhibited up to now.²² In the EU, one of the four freedoms guarantees for free movement of persons and services. I. e. there are no barriers between the member states in terms of labor mobility and their legal grants. Hence it follows that the factors labor and capital are equal treated (apart from provisional regulations, that won't be taken into consideration furthermore).

There "(...) international factor movement tend to raise even more political difficulties than international trade," but "nonetheless, factor movement [especially labor movement] are very important, and it is valuable to spend a chapter on their analysis."²³

Subsequent a theoretical approach should be explaining the impact of labor migration and flexibility respectively in an integrated area.

3.3.1. International labor movement model

Suppose there are two countries, let them called EU15 and EU10. Between these two states the human capital is able to move without any restrictions. Moreover, it is assumed that the wages in EU15 are higher than in EU10.

On account of the higher wages the workers of EU10 have an incentive to move to the other country. This leads to a decreasing labor force in EU10 and thus results in higher real wages

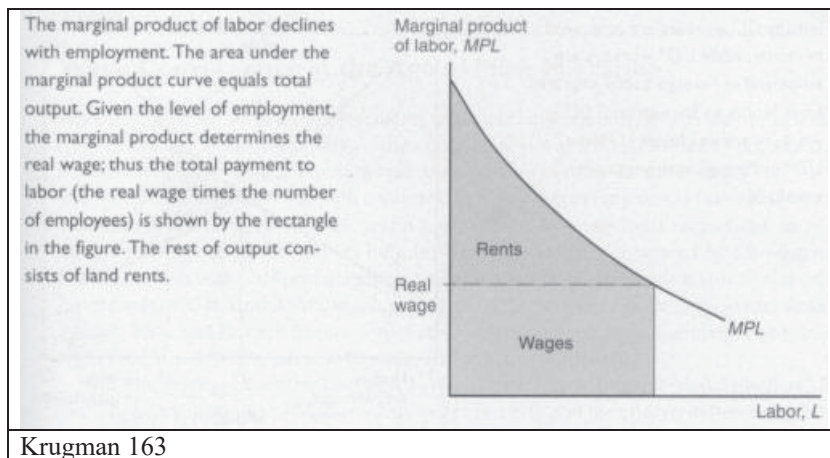
²⁰ further reasons of market entry Porter 1999, 425ff

²¹ Porter 1999, 71ff

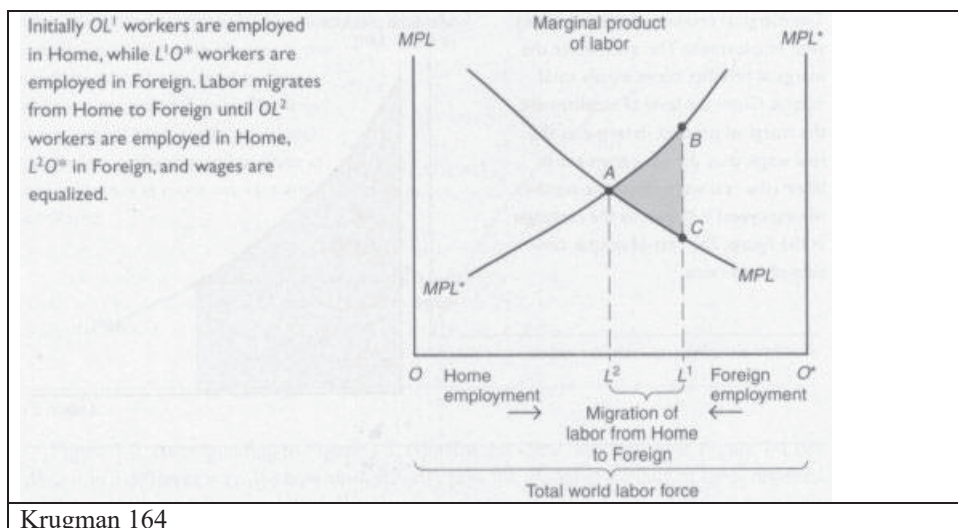
²² Dieckheuer 2001, 219

²³ Krugman/Obstfeld 2003, 160f

in cause of the shortage on labor. In EU15 it is the other way around; increasing working force tend to reduce the real wages to a level of equality between the two countries in the long run, if there are no obstacles to labor movement.

However, for the sake of simplicity in this model exists no restriction for labor “exchange”, but the European competition policy provides provisional regulations for the free movement of the labor force, until 2007. In this period of time the labor cost of the new member states should have been raised to a nearly similar level compared to the EU15.

4. Economic Geography

In the 70's the industrial localization of industries was in the United States compared with them of the European industries gone much further.²⁴ As the reason of the obvious difference between these two economies the existence of barriers to trade in form of protectionism should be responsible for.²⁵ But as the integration process of the EU take place in the form of reducing the barriers of trade (as far as the complete abolition) industries should have taken advantages in terms of falling transaction costs. This implies, that industries could serve all member states placed in only one member state – almost in this with the best to the specific industry corresponding factor endowment.

4.1. Specialization

“Industrial specialization is the extent to which a given country specializes its activities in a small number of industries.”²⁶ That means, the production structure of a country denotes as “highly specialized” if only a few industries account for a large share of its balance of trade et vice versa.

4.2. Concentration

“Geographic concentration is defined as the extent to which the activity of a certain area in a given industry is concentrated in just a few member states.”²⁷ This will be realized especially in the sector of petroleum and gas industries.

5. The inherent Strategies of China

The project of the BRI is obviously not borne by altruistic motives. China, like the USA, pursues the politics of extending the area and level of influence. Of course, the success of this huge project depends on five principal conditions: Namely (1) economic cooperation between the involved partners, (2) liberalization of trade and abolition of trade barriers, (3) intensify the monetary cooperation with target to weaken the US-Dollar, (4) reinforce the relationship between the populace of the cooperation countries and las but not least (5) establish a traffic corridor from the Pacific Ocean to the Baltic Sea and from Central Asia to the Indian Ocean.

5.1. Introduction to the 36 Stratagems (三十六计)

In the western hemisphere, the psychology of thinking almost does not include a cataloged doctrine of artifice²⁸, unlike in China, where the art of a “cunning” thought is wide spreaded. Even in the Chinese Constitution, Art 24(2), is stated: “The state advocates the civic virtues of love of the motherland, of the people, of labor, of science, and of socialism; it educates the people in patriotism, collectivism, internationalism, and communism and in dialectical and

²⁴ Krugman 1991, 78

²⁵ Krugman 1991, 79ff

²⁶ Aiginger/Davies 2004, 238

²⁷ Aiginger/Davies 2004, 239

²⁸ Senger 1999, 9ff

historical materialism; it combats capitalist, feudal, and other decadent ideas.”²⁹ Id est, all Chinese students, from high school to college, have to study the area of the dialectical materialism mandatorily; and proving their knowledge about this topic in special exams.

The catalogue of the 36 Stratagems, written in form of metaphoric assertions which interpretations requires the methodology of analogical conclusion³⁰, represents an important and extensive part of the sinomarxist thinking.³¹ For that reason a short explication is quiet challenging. Following Stratagems are categorized as the “explotation stratagems”.

5.2. Stratagem No. 18

According to Harro von Senger, the 18th Stratagem is the most important in ways to describe Chinas expected trade-offs of the “New Silk Road”.

擒賊擒王³², Pinyin: Qín zéi qín wáng
Catching the bandits by first catching the ringleader
(Defeat the enemy by capturing their chief)

Exegesis:

“Catching the ringleader” means the solving the principal contradiction, the “bandits” can be seen as the secondary contradictions. By solving the main contradiction, the solution of the secondary contradictions is simplified.

The BRI is seen as an important instrument to solve the “principal contradiction”³³ which means the stimulation of the collectivistic and individualistic economic upturn. China will incorporate their own workforce in the construction; hence the unemployment rate will drop and furthermore excessive products can be sold and deployed in the infrastructure in the participant regions. Hereby the profit is distributed between China and the concerning regions – a classical win-win situation.

5.3. Stratagem No. 5

趁火打劫³⁴, Pinyin: Chèn huǒ dǎ jié
Taking advantage of a conflagration to commit robbery.
(Loot a burning house)

Exegesis:

The “conflagration“ is seen as a country or company which got into financial distress. The harsh word “robbery” has to be interpreted as “to exploit this very situation.

Neither China nor their companies are intending to cause economic distress, but if an opportunity is presenting, it will be exploited. As “best practice” the privatization of the port

²⁹ Art 24(2) Constitution of the People’s Republic of China (Socialist Education)

³⁰ Senger 2020, 77

³¹ more comprehensive Senger 2018

³² Senger 2011, 409 - 439

³³ Senger 2018, 151ff and Senger 2011, 436ff

³⁴ Senger 2011, 93 - 100

of Piraeus should be called to mind. On account of the dictates of the European Union (debt relief), Greece had to privatize federal assets. This occasion was exploited instantly by the Chinese ocean carrier “Cosco”.³⁵

5.4. Stratagem No. 12

顺手牵羊³⁶, Pinyin: Shùn shǒu qiān yáng
[Quick-wittedly] leading away the sheep [that unexpectedly crosses one’s path].
(Take the opportunity to pilfer a goat)

Exegesis:

The “sheep“ is seen as the opportunity that suddenly appears and should be “led away” to exploit a benefit.

The prevalent contradictions in the European Union, which was provoked, among other, by the devastating migration policy (2015) of the German chancellor Angela Merkel, led to an increase of the Chinese influence in the Eastern European countries. By incorporating the “Forum 16+1” in Warsaw (2012), which consists of 16 East- and South European countries and China, is used within the scope of the Silk Road Project.³⁷

6. Outlook

The era of the American globalization and dominance is drawing to a close. The replacement in form of China (and Russia) is about to happen. “GlobalizAsian” will be a future catchphrase in terms of economic expansion and integration. Macroeconomic indices flatter the “Kingdom of the Middle”. Following these key numbers, the cup of economic dominance of the world will go to China in the next years.

The BRI will bring an economic boost to all participant countries in the short run, the main question to pose is: What will happen in the long run?

Sources:

Aiginger, Karl; Davies, Stephen W.: „Industrial specialization and geographic concentration: Two sides of the same coin? Not for the European Union”, in *Journal of Applied Economics*, 2004, vol. 7, 231 - 248

Breuss, Fritz: “Makroökonomische Auswirkungen der EU-Erweiterung auf alte und neue Mitglieder“, *WIFO-Monatsberichte*, 11/2001, p. 655 - 666

Christoff-Kurapovna, Marcia: „Russland, China und die neue Seidenstrasse“, *Mieses Gesellschaft*, 2018

Constitution of the People’s Republic of China, 2002

³⁵ Piräus 2018

³⁶ Senger 2011, 203 - 215

³⁷ Hansen 2018, 22f

Dieckheuer, Gustav: “Internationale Wirtschaftsbeziehungen”, Oldenbourg, 2001

Hansen, Sven: “Die 16 europäischen Zwerge“, in: Edition Le Monde diplomatique, Nr. 23, May 2018, p. 22 - 23

König, Christian; Haratsch Andreas: „Europarecht“, Mohr Siebeck, 2003

Krugman, Paul: “Increasing Returns and Economic Geography”, in: Journal of Political Economy, 1991, vol. 99, no. 3

Krugman, Paul; Obstfeld, Maurice: “International Economics – Theory and Policy”, Addison-Wesley, 2003

Piraeus: <https://www.wiwo.de/politik/europa/griechenland-hafen-piraeus-an-chinesische-reederei-verkauft/13422268.html> (20.02.2020)

Porter, Michael E.: “Wettbewerbsstrategie – Methoden zur Analyse von Branchen und Konkurrenten“, Campus, 1999

Senger, Harro von: “36 Strategeme – Lebens- und Überlebenslisten aus drei Jahrtausenden“, Fischer, 2011

Senger, Harro von (Ed.): “Die List“, Suhrkamp, 1999

Senger, Harro von: „Moulüe – Supraplanung, Unerkannte Denkhorizonte aus dem Reich der Mitte“, Hanser, 2018

Senger, Harro von: „36 Strategeme für Juristen“, Stämpfli, 2020

Thun-Hohenstein, Christoph; Cede, Franz; Hafner, Gerhard: „Europarecht: Ein systematischer Überblick mit den Auswirkungen des Vertrages von Nizza“, Manz, 2003

STRUKTURA I PRIMJENA XML-a

Sažetak

XML predstavlja jezik za označavanje podataka koji ima fleksibilnu sintaksu koja omogućava da se opiše skoro svaki tip informacija, od najjednostavnijih do manje složenih baza podataka (otuda termin proširivost). XML predstavlja jezik za opis polustrukturiranih podataka koji je razvijen kao osnova za novu generaciju Web aplikacija za rad sa podacima. Ne predstavlja zamjenu za HTML koji će se i u buduću koristiti za formatiranje i prikazivanje podataka dok će se XML koristiti za struktuiranje i skladištenje podataka između nekompatibilnih sistema. XML predstavlja mehanizam za omeđavanje odataka u tekstualnom obliku, gde se omeđavanje podataka vrši preko tzv. etiketa ili tagova. XML ina XML-u bazirane aplikacije (XHTML, SVG, XHTML MP) danas imaju veliku primjenu, na koje ćemo ukazati u radu.

Ključne riječi: XML, SGML, DTD, CSS, XSL, XSLT, SVG, e-poslovanje

XML STRUCTURE AND APPLICATION OF XML

Abstract

XML is a data markup language that has a flexible syntax that allows us to describe almost every type of information, from the simplest to the less complex databases (hence the term extensibility). XML is a semi-structured data description language that was developed as the basis for a new generation of Web applications to handle data. It is not a substitute for HTML that will continue to be used for formatting and displaying data, while XML will be used to structure and store data between incompatible systems. XML is a mechanism for restricting data in textual form, where the restriction of data is done through so-called labels or tags. XML and XML based applications (XHTML, XHTML MP, SVG, ebXML) are of great use today, which we will point out in the paper.

Keywords: XML, SGML, DTD, CSS, XSL, XSLT, SVG, e-business

1. Uvod

XML (eXtensible Markup Language) predstavlja pojednostavljenu verziju SGML-a (Standard Generalized Markup Language) mnogo opširnije meta jezika koji je postojao i prije pojave veba. SGML definiše gramatiku za sve jezike za označavanje dokumenata. Iz njega je nastao i HTML (HyperText Markup Language). XML ne predstavlja zamjenu za HTML kojće se i

¹Zvezdan Stojanović, Evropski univerzitet, Brčko z.stojanovic@eukallos.edu.ba

²Elvir Čajić, KSC Sveti Franjo Tuzla, ecajic86@gmail.com

ubuduće koristiti za formatiranje i prikazivanje podataka dok će se XML koristiti za strukturiranje i skladištenje podataka između nekompatibilnih sistema, [1], [2]

XML koristi Document Type Definition (DTD) ili XML Scheme za opis podataka. XML predstavlja preporuku svjetskog veb konzorcijuma (World Wide Web Consortium - W3C).

Informacije na mreži koja spaja milione računara moraju biti upotrebljive na svakom računaru bez obzira na tip računara, operativnog sistema ili aplikacije koju koristi. XML-a se koristi za razmjenu podataka između nekompatibilnih sistema.

XML postaje vodeći jezik za razmjenu finansijskih informacija preko Interneta (Business to Business-B2B). XML ne pripada nikome, ne zavisi od platforme i dobro je podržan.

Dok HTML obezbjeđuje fiksni skup unaprijed definisanih elemenata (npr zaglavlje, pasusi, slike, liste, tabele i veze) koje možete koristiti za markiranje komponenti tipične Web stranice opšte namjene, XML ne sadrži unaprijed definisane elemente, ali posjeduje striktno definisanu sintaksu (svaki XML-ov dokument mora imati početni i završni tag).

XML ima mnogo prednosti kao format za opisivanje podataka u odnosu na

ostale formate:

- Sintaksa etiketa nije fiksirana. Autor ima slobodu da kreira etikete za potrebe određene aplikacije.
- Fleksibilan je i proširiv, odnosno daje mogućnost dodavanja novih informacija i dopušta postojanje različitih tipova podataka u okviru jednog dokumenta;
- Opisuje podatke stavljanjem akcenta na to šta podaci jesu a ne kako oni izgledaju;
- Ima format koji je čitljiv za čovjeka pa je lakše locirati i ispravljati greške.
- Ima drvoliku strukturu koju je lako pratiti.
- Ima mogućnost internacionalnog korištenja zahvaljujući činjenici da koristi Unicode kodnu šemu;
- Nezavisan je od platforme odnosno od softvera i hardvera koji se koristi;
- Postoji veliki broj gotovih aplikacija za procesiranje XML-a koje se mogu koristiti.

2. Izrada i prikazivanje XML dokumenta

XML dokument možemo pisati u onom editoru teksta koji nam najviše odgovara (Notepad, WordPad, TextPad itd) i bitno je da dokument pamtimo sa ekstenzijom **.xml**.

Pogledajmo jedan jednostavan primer.

Primjer 1 (primjer1.xml) – kreiranje jednostavnog xml dokumenta

```
<ime_i_prezime>
  <ime>Aleksandar</ime>
  <prezime>Stojanović</prezime>
</ime_i_prezime>
```

Da bismo mogli koristiti slova kao što su: š, č, ć, ž, đ potrebno je prilikom snimanja dokumenta odabrati odgovarajući encoding (UTF-8).

Kao i kod HTML-a, tagovi dolaze u parovima, tako da svaki startni tag ima i završni. Sve informacije od startnog do krajnjeg taga i sve što se nalazi između njih se naziva **elementom**.

`<ime_i_prezime>` - je startni tag

`</ime_i_prezime>` - je krajnji tag

`<ime>Aleksandar</ime>` - je elemenat.

Tekst između startnog i krajnjeg taga se naziva sadržajem elementa. Sadržaj između tagova je obično podatak pa se sadržaj elementa obično naziva **Parsed Character DATA**, ili skraćeno **PCDATA**.

Čitav dokument počinje sa `<ime_i_prezime>` i završava se sa `</ime_i_prezime>` i on je takođe element koji može sadržati druge elemente, što je mnogo uočljivije u nešto komplikovanijem primjeru koji sledi.

Primjer2 (primjer2.xml) – kreiranje složenijeg xml dokumenta sa navođenjem deklaracije i uz upotrebu komentara.

```
<?xml version="1.0" ?>
<!--Imedokumenta: primjer2.xml -->

<Literatura>
  <knjige>
    <naslov>Elektronskoposlovanje</naslov>
    <autor>Zvezdan Stojanović</autor>
    <brstr>412</brstr>
  </knjige>
  <knjige>
    <naslov>Jezicizaobilježavanjeteksta</naslov>
    <autor>Zvezdan Stojanović</autor>
    <brstr>184</brstr>
  </knjige>
  <knjige>
    <naslov>Arhitektura, protokoliiservisiInterneta</naslov>
    <autor>Zvezdan Stojanović</autor>
    <brstr>223</brstr>
  </knjige>
</Literatura>
```

Dokument bez pridružene liste stilova izgleda kao na slici 1.

This XML file does not appear to have any style information associated with it. The document tree is shown below.

```
▼<Literatura>
  ▼<knjige>
    <naslov>Elektronsko poslovanje</naslov>
    <autor>Zvezdan Stojanović</autor>
    <brstr>412</brstr>
  </knjige>
  ▼<knjige>
    <naslov>Jezici za obilježavanje teksta</naslov>
    <autor>Zvezdan Stojanović</autor>
    <brstr>184</brstr>
  </knjige>
  ▼<knjige>
    <naslov>Arhitektura, protokoli i servisi Interneta</naslov>
    <autor>Zvezdan Stojanović</autor>
    <brstr>223</brstr>
  </knjige>
</Literatura>
```

Slika 1. Otvaranje XML dokumenta primjer2.xml preko Google Chrom-a

Ako ste dokument dobro strukturirali, kad kliknete na korjeni element, a u našem slučaju to je element Literatura dobit ćete:

This XML file does not appear to have any style information associated with it. The document tree is shown below.

```
<Literatura>...</Literatura>
```

Slika 2. Provjera tačnosti izrade dobro-formiranog dokumenta

Ovo vam može poslužiti i kao neka vrsta provjere.

XML dokumenat (primjer2.xml) se sastoji iz dva osnovna dijela: prologa i elemenata dokumenta.

Prolog se sastoji iz prva dva reda. Prvi red u dokumentu predstavlja **XML deklaraciju, korištenu verziju XML-a i skup karaktera** (XML deklaracija je opcionalna, ako se unosi mora se nalaziti na početku dokumenta).

XML deklaracija se može napisati ovako:

```
<?xml version='1.0' encoding='UTF-8' standalone='yes'?>
```

Primijetite da XML deklaracija uvijek počinje sa <?xml, a da se završava sa ?>. Ako se deklaracija uključi u dokument, mora se uključiti atribut version, dok su atributi **encoding** i **standalone** opcioni.

XML deklaracija mora uvijek biti na početku fajla. XML deklaracija obično izgleda ovako:

```
<?xml version='1.0'?>
```

pri čemu 1.0 ukazuje na trenutnu verziju xml-a.

Drugi red

```
<!--Ime dokumenta: primjer2.xml -->
```

je komentar i on je također opcionalan i XML procesor ga zanemaruje.

Element dokumenta je "Literatura", njegov početni kontrolni kod jeste <Literatura>, a završni </Literatura>, a sadržaj čine tri ugnježdena elementa <knjige>.

Primijetimo da su XML tagovi osjetljivi na velika i mala slova, dakle ako koristimo u tagu:

```
<Literatura>Ovo je neispravno</literatura>
```

```
<Literatura>Ovo je ispravno</Literatura>
```

Svi elementi kod XML-a moraju biti pravilno ugnježdjeni.

<Literatura> u ranijem primjeru predstavlja **root (korijen)** ili element najvišeg nivoa i njega **moraju** imati svi XML elementi. Jedan par tagova definiše XML element.

Svi elementi mogu imati podelemente (**child elemente**) koji moraju biti korektno ugnježdjeni kod svojih "roditeljskih" elemenata.

```
<root>
```

```

<child>
    <subchild>.....</subchild>
</child>
</root>

```

Prilikom davanja imena elementima XML-a, moraju biti ispunjena sledeća pravila:

- Imena mogu sadržati samo slova, brojeve i druge karaktere.
- Imena ne smeju počinjati brojem ili interpunkcijskim karakterom, nakon prvog slova mogu biti poslije i brojevi.
- Imena ne smeju počinjati slovima xml ili XML ili Xml
- Korištenje razmaka u imenu nije dozvoljeno

Ne postoje rezervisane riječi, ali se preporučuje da imena budu opisna.

Ukoliko je unutar sadržaja elementa potrebno unijeti neki od znakova <, ili &, to je moguće uraditi upotrebom referensi znakova: <, & ili < ili & ali ukoliko bi se trebalo ubaciti veći broj ovih znakova, korištenje referensi bi postalo nezgodno i nečitljivo.

Jednostavnije je da se tekst koji sadrži zabranjene znakove smjesti unutar **CDATA segmenta**. CDATA segment se može smjestiti svuda gdje se pojavljuju znakovni podaci unutar sadržaja elementa.

CDATA segment počinje znakovima **<![CDATA[i završava se znakovima]]>**. Između ove dvije granične grupe znakova, možete kucati bilo koje znakove (uključujući i < i &).

Sintaksa:

```

<![CDATA[
Ovdje možete kucati bilo koje znakove
osim dvije desne zagrade iza kojih slijedi
simbol veće od.
]]>

```

Ukoliko XML dokument ne sadrži vezu sa listom stilova, IE će jednostavno prikazati tekst cijelog dokumenta. IE će različite komponente dokumenta prikazati u različitim bojama, radi njihove lakše identifikacije, dok elemente dokumenta prikazuje kao stablo. Dokument prikazan u primjeru 2 je **dobro-formiran** dokument.

2.1.Izrada validnih XML dokumenata

Validan XML dokument jeste **dobro formiran** dokument koji ispunjava sledeća dva osnovna zahtjeva:

- U prologu dokumenta mora postojati deklaracija tipa dokumenta (DTD) koja definiše strukturu dokumenta.
- Preostali dio dokumenta mora da odgovara strukturi koja je definisana DTD-om.

Prednosti izrade validnog dokumenta su:

- Uvrštavanjem DTD-a koji odgovara određenoj strukturi ili grupi standarda u naš dokument obezbjeđujemo da dokument bude u saglasnosti sa tom strukturom i standardima.
- Primjera radi ako je DTD definisan za određenu djelatnost, ubacivanjem DTD-a u svaki dokument koji odgovara toj djelatnosti se želi postići da pojedinci ne mogu proizvoljno mijenjati elemente, da informacije ubacuju pogrešnim redoslijedom, da atributima dodjeljuju pogrešne tipove podataka.

DTD predstavlja blok XML-ovih markera koji se dodaju prologu dokumenta iza deklaracije XML-a. Opšti oblik deklaracije tipa dokumenta je:

<! DOCTYPE Name DTD>

pri čemu **Name** predstavlja naziv elementa dokumenta koji se mora u potpunosti podudarati sa imenom u aktuelnom dokumentu.

U sledećem primjeru, pokazaćemo način kako da kreirate DTD za neki XML dokument (koristićemo već kreirani XML dokument).

```
<!DOCTYPE Literatura
[
<!ELEMENT Literatura (knjige)+>
<!ELEMENT knjige (datumob,naslov,autor,brstr)>
<!ELEMENT naslov (#PCDATA)>
<!ELEMENT brstr (#PCDATA)>
<!ELEMENT autor (#PCDATA)>
]
```

DTD se dodaje u prolog XML dokumenta iza XML deklaracije. (+) u Literatura (knjige) + označava da element Literatura može da ima više knjige elemenata.

2.2. Prikazivanje XML dokumenta uz potrebu CSS-a

Pošto u XML jeziku sami pravimo svoje elemente, pretraživač nema ugrađene informacije o tome kako da ih na odgovarajući način prikaže. Izrada CSS-a i povezivanje sa našim dokumentom jeste jedan od načina na koji se pretraživaču saopštava kako treba da prikaže svaki elemenat dokumenta, [1].

On ima sledeće osobine:

- Predstavlja najjednostavniji i najzastupljeniji način prikazivanja XML dokumenata.
- Svi današnji web pretraživači obezbjeđuju visok nivo podrške CSS-u.
- Nedostatak je u ograničenoj mogućnosti modifikacije i reorganizacije dokumenata.
- Nije moguć pristup atributima XML-a, entitetima, instrukcijama za obradu.

Koraci u korištenju CSS-ova:

- Pravljenje datoteke sa listom stilova.
- Povezivanje liste stilova sa XML dokumentom.

Za naš primjer (primjer2.xml) iza procesorske instrukcije ubacujemo liniju koda:

```
<?xml-stylesheet type="text/css" href="primjer2.css"?>
```

Pripadajući css fajl (primjer2.css):

```
knjige
{
    display:block;
    font-size:14pt;
    font-style:bold;
    margin-top:1cm;
    margin-left:1cm
}
naslov
{
    display:block;
    color:blue;
}
brstr
{
    display:block;
    color:red;
}
```

Izgled dokumenta primjer2.xml sa pridruženim CSS-om je dat naslici 3.

Slika 3. Izgled dokumenta sa pridruženim CSS-om

2.3. Prikazivanje XML dokumenta uz primjenu XSL-a

XML pored već objašnjene CSS liste stilova podržava, za razliku od HTML-a i XSL (eXtensible Stylesheet Language) listu stilova koja nam pruža neke dodatne mogućnosti, kao što su recimo filtriranje i sortiranje izlaza. XSL se sastoji od četiri dijela: XSLT-a, XPath-a, XSL-FO, XQuery-a, pri čemu je XSLT ubjedljivo najznačajniji dio, [1], [4].

XSLT (XSL Transformations) vrši transformaciju XML dokumenta u druge formate, recimo u HTML.

Preko naredne instukcije za obradu se povezuje XSL lista stilova sa XML dokumentom:

```
<?xml-stylesheet type="text/xsl" href=XSLFilePath?>
```

XSLFilePath- predstavlja apsolutni ili relativni URL.

Ukoliko se koristi apsolutni URL, lista stilova se mora nalaziti u istom domenu kao i XML dokument na koga ukazuje adresa.

Sada ćemo ranije formiranom XML dokumentu pridružiti XSL listu koja je bolika kao u primjeru 3

Primjer3 (primjer3.xsl)

```
<xsl:stylesheet version="1.0"
xmlns:xsl="http://www.w3.org/1999/XSL/Transform"
<xsl:templatematch="/">
<html>
<body>
<center>
<h2>Literatura za ispit</h2>
<table border="1">
  <tr>
    <th>Datum objavljivanja</th>
    <th>Naziv knjige</th>
    <th>Autor</th>
    <th>Broj stranica</th>
  </tr>
  <xsl:for-each select="Literatura/knjige">
    <tr>
      <td><center><xsl:value-
ofselect="datumob"/></center></td>
      <td><center><xsl:value-
ofselect="naslov"/></center></td>
      <td><center><xsl:value-
ofselect="autor"/></center></td>
      <td><center><xsl:value-
ofselect="brstr"/></center></td>
    </tr>
  </xsl:for-each>
</table>
</center>
```

```

</body>
</html>
</xsl:template>
</xsl:stylesheet>

```

Prethodno smo u već postojeći XML dokument morali ubaciti procesorsku instrukciju:

```
<?xml-stylesheet type="text/xsl" href="primjer4.xsl"?>
```

Kao rezultat dobijemo izgled dokumenta dat na slici 3

Literatura za ispit

Naziv knjige	Autor	Broj stranica
Elektronsko poslovanje	Zvezdan Stojanović	412
Jezici za obilježavanje teksta	Zvezdan Stojanović	184
Arhitektura, protokoli i servisi Interneta	Zvezdan Stojanović	223

Slika 3. Izgled XML dokumenta sa pridruženim XSL-om

Šablon `match="/"` (uzorak) sadrži instrukcije za prikazivanje čitavog XML dokumenta i jedna XSL lista može sadržati samo jedan šablon sa atributom `match="/"`. Dakle `"/"` predstavlja čitav dokument.

XSL elemenat `value-of` dodaje tekstualni sadržaj određenog XML elementa, kao i sve njegove djece koje eventualno ima izlaznom HTML-u.

Atributu elementa `"value-of"`, tj `select-u`, se dodjeljuje uzorak koji je za naš primjer Literatura/knjige.

3. Na sintaksi XML-a bazirane aplikacije (primjena XML-a)

3.1. XHTML

XHTML (EXtensibleHyperText Markup Language) jeste striktnija verzija HTML-a. XHTML je HTML definisan kao XML aplikacija. On se sastoji od elemenata HTML 4.01 u kombinaciji sa sintaksom XML-a. Nastao je kao potreba za smanjenjem opterećenja parsera I veb agenata i iz potrebe za prikazom veb stranica na različitim uređajima a ne samo na desktop računarima, [1],[3].

Ključne razlike između HTML-a i XHTML-a:

- Atributi i elementi: HTML nije osjetljiv na veličinu slova, XHTML jeste i kod XHTML-a elementi i atributi moraju biti pisani malim slovima.
- Sljedeća specifičnost se ogleda u tome što sve vrijednosti atributamoraju biti pod navodnicima kod XHTML-a dok kod HTML-a nisu morale.

``, dok je kod XHTML-a ispravno ``.

- Zatvaranje: svi elementi, bilo oni prazni ili ne moraju se zatvoriti: `<p>` se kod HTML-a zatvaralo sa sledećim `</p>`, nije bio nužan završni tag. `</p>`, kod XHTML-a je nužan kao i za `<h>` i za `
` koji su kod HTML-a prazni tag-ovi.
- XHTML se razlikuje od HTML-a i u strukturi dokumenta, naime mora se voditi računa o ugnježdavanju elemenata.
- Na primjer, korektno je:

```
<h1>naš glavni proizvod je <b>moćan računar</b></h1>
```

Nekorektno je:

```
<h1>naš glavni proizvod je <b>moćan računar</h1></b>
```

- Svi prazni elementi, odnosno elementi koji ne opisuju sadržaj moraju završavati sa kosom crtom `
`.

3.2. SVG

SVG (ScalableVectorGraphics) predstavlja jezik opšte namjene za 2D grafiku. Omogućava crtanje osnovnih figura, pravougaonici, linije, ... kao što su: elipse, teksta, gradijenta za zasnovane na JavaScript-u, SVG podržava korišćenje bojenje, kao i animacije [1].

SVG-komponente mogu se interaktivnim(jer je SVG a)

učiniti dinamičkim i potpuno podržan od DOM-

SVG se zasniva na preko 80 unaprijed definisanih tagova, kao i niza unaprijed formiranih imena za boje (nećemo upoznavati sve ove tagove, već samo neke kroz primjere).

Kod HTML 5.0 može se uvesti SVG direktno u HTML stranicu.

Primjer4 (primjer4.html) – upotreba atributa `style`, za podešavanje izgleda objekta koji se iscrtava.

```
<!DOCTYPE html>
<html>
<body>
<svgwidth="400" height="200">
<rect x="50" y="50" width="200" height="100"
style="fill:blue; stroke:red; stroke-width:8;"/>
</svg>
</body>
</html>
```

Slika 4. Crtanje pravougaonika upotrebom SVG-a

3.3. WML

WML (WirelessMarkupLanguage) predstavlja jezik za obilježavanje koji se počeo koristiti u WAP 1.x specifikaciji. Zadatak WAP-a je da približi WWW mobilnim uređajima. WAP (WirelessApplicationProtocol) je novi protokol za digitalne mobilne telefone i ostale mobilne terminale koji omogućava da se vidi sadržaj na Internetu, pisan u posebnom tekst formatu, [1]

Uloga WML-a u mobilnim internet aplikacijama je ista kao uloga HTML-a u web aplikacijama, naime WAP sajtovi se pišu u WML-u.

Danas je aktualna verzija WAP 2.0 sa jezikom XHTML MP (XHTML Mobile Profile), što ne znači da je WAP 1.x u potpunosti prevaziđen, naime, neke korisne osobine WML-a nisu na raspolaganju kod XHTML MP-a.

Primjer5 (primjer5.wml) – prelom teksta

Slika 5. Prikaz WML koda preko Nokiinog simulatora

3.4. ebXML

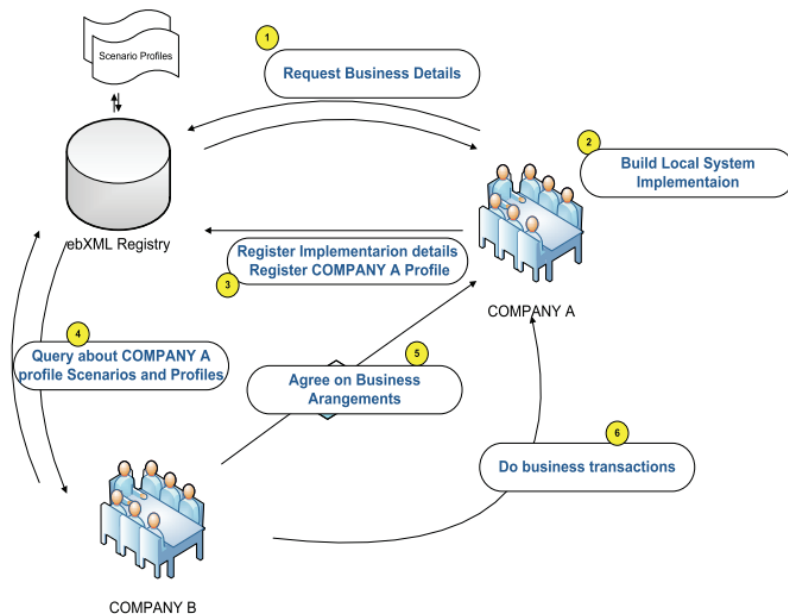
ebXML (electronicbusiness XML) jeste jezik iz porodice XML jezika koji služi za razmjenu poruka, većinom u poslovnoj komunikaciji (B2B-Business to Business primjenu). To je globalni standard za elektronsko poslovanje koji omogućava obavljanje transakcija preko Interneta.

Kako bi se omogućila razmjena poruka između kompanija, potrebno je obezbijediti sigurnost i pouzdanost komunikacije preko otvorene mreže kakva je Internet. Da bi se prevazišli ovi problemi koriste se poruke bazirane na XML-u. Da bi ebXML postao univerzali okvir za razmjenu poslovnih informacija mora da koristi postojeće protokole kakvi su HTTP, TCP/IP protokol stek, MIME, SMTP, FTP...

ebXML mogu koristiti kako male tako i velike kompanije i primjenjiv je u bilo kom industrijskom sektoru, [6], [7].

ebXML doprinosi postizanju interoperabilnosti na sledeći način:

- Korištenjem XML-a kao opšteg standarda
- Pružanjem objedinjene semantike koja je svima dostupna
- Implementacijom ebXML-a preduzeće automatizuje metode i tokove svojih elektronskih poslovnih transakcija čime se podiže ROI (Return on Investment)
- Komplementaran je sa drugim B2B inicijativama kakva je SOAP (SimpleObject Access Protocol) i UDDI (UniversalDescription, DiscoveryandIntegration) standardi.

Slika 6. Scenario upotrebe ebXML-a

4. Zaključak

U radu je opisana osnovna struktura i način prikaza XML dokumenta sa i bez pridruženih lista stilova, kakve su CSS i XSL. Ukazano je na jednostavnost i primjenjivost XML-a i na XML sintaksi baziranih aplikacija u brojnim slučajevima, s tim što su navedene samo neke oblasti a stvarna oblast primjene XML-a je mnogo šira.

Literatura

- [1] Z. Stojanović, “Jezici za obilježavanje teksta”, Evropski Univerzitet, Brčko, 2017
- [2] M. Young, “XML, Step By Step”, Microsoft Press, 2003.
- [3] E.Castro, “HTML, XHTML &CSS”, Peachpit Press, 2006
- [4] S.MAngano, “XSLT Cookbook”, O’Reilly Media, 2009
- [5] <https://www.w3schools.com/>
- [6] A Perteiraiostali, “ebXMLoverview, initiatives, and applications”, IFIP International Federation for Information Processing, 2008.
- [7] V. Damjanović, “Web inteligencija u e-bankarstvu”, 2005

Velimir Dedić¹
Gordana Đorđević¹
Smiljana Bijelović¹

UDK 330.34:323(4)(4-672EU)
Pregledni rad

EVROPA ILI EVROPSKA UNIJA

Sažetak

Evropska unija nije isto što i Evropa. Nasleđe Srbije i Bosne i Hercegovine nije identično nasleđu Austrije ili Portugala, radi se o sasvim drugoj Evropi. Ideja o evropskim integracijama kako je predstavljena u dominantnom pristupu političke elite kreće se između naivnih predstava o zemlji Dembeliji i krutog staljinizma sa idealnotipskom sovjetskom državom kao idealom uređenja.

Rad daje analizu "evropskog sna" iz perspektive Druge Evrope i jedan alternativni pogled na integracije.

Gljučne reči: Evropska unija, Evropa, zemlje kandidati

EUROPE OR EUROPEAN UNION

Abstract

The European Union is not the same as Europe. The heritage of Serbia and Bosnia and Herzegovina is not identical to the heritage of Austria or Portugal, it is a completely different Europe. The idea of European integration as presented in the dominant approach of the political elite ranges between naive notions of an ideal country and rigid Stalinism with the Soviet state as the ideal of organization.

The paper provides an analysis of the "European dream" from the perspective of the Second Europe and an alternative view of integration.

Keywords: European Union, Europe, candidate states

1 Uvod

Odgovor Evropske unije (EU) na epidemiju uzrokovanu virusom kovid-19 pokazuje važne elemente funkcionisanja same organizacije. Solidarnosti u ponašanju članica gotovo da nije bilo. Brojni su primeri nepoštene borbe za medicinska sredstva, gde nisu samo veće i moćnije zemlje pokazivale svoje mišiće, već je i na primer Češka zaplenila maske i respiratore namenjene Italiji, kao humanitarna pomoć iz Kine [1]. Nije samo ova kriza pokazala neke od aspekata krize same EU, već se pre može reći da je kriza manifestovala same suštinske manjkavosti organizacije i posebno suočila zemlje-kandidate sa nekim neprijatnim činjenicama. Poseban problem predstavlja i sam process pridruživanja, često nejasnih

¹ Evropski univerzitet, Brčko

kriterijuma, frustrirajući i opterećen političkim problemima. Nesporno je da zemlje kandidati pripadaju evropskom kontinentu, ali je veliko pitanje da li pripadaju istom kulturnom krugu kao i originalne članice, odnosno šta je osim velike geopolitičke igre na stolu, šta one tačno mogu da dobiju, a šta da eventualno izgube. Interesantno je pitanje: šta je zajedničko zemljama EU, kao i onima koje su kandidati za članstvo? Jedan odgovor je očigledan-zajednički faktor je NATO, jer samo dve članice EU primljena od 1979 nisu u NATO – to su Malta i Švedska. Pažljivijom analizom ipak bi se mogle utvrditi veoma bliske veze ove dve zemlje sa vojnim savezom [10] i naš zaključak je nedvosmisleno tačan. Dalje, diskutabilna je teza o jedinstvenom evropskom kulturnom prostoru, jer taj prostor može biti samo prostor dominacije: na primeru književnosti kao kulturnog fenomena prvog reda, teško je uopšte uspostaviti pojam evropske književnosti. Jer, šta je onda francuska, nemačka ili poljska književnost? Razvojni putevi ovih književnosti toliko su različiti, a njihova dela, posebno najveća, utemeljena su u istorijskom nasleđu baš konkretnih zemalja i naroda i ne mogu se posmatrati drugačije nego separatno. Interesantan suprotan primer je južnoamerička književnost, koju evropski čitalac percipira jedinstveno, ne razlikujući peruanske, kolumbijske, argentinske slojeve od zajedničkog iskustva južnoameričkih dela. Razlog tome je emancipatorski karakter južnoameričke književnosti koji je zajednički za sva dela i sve lokalne književnosti. To, naravno, ne potire značajno istorijsko utemeljenje svake pojedinačne nacionalne umetnosti. Ovakvu situaciju u evropskoj književnosti ne prepoznajemo: ponekad se sa više ili manje uspeha konstituišu istorijsko-geografske formacije kao “srednjoevropska književnost”, ali i takvi pokušaji, umesto emancipatorske, imaju ulogu podgrejavanja istorijskih resantimana, ovde konkretno austro-ugarskog. Treće, često se traže konstituišići uzori za EU i nama se na Balkanu kao primer podmeće Austro-Ugarska. Taj je kontinuitet lažan, jer pomenuta imperija nije imala niti mirovnu komponentu niti je negermanskim i neugarskim narodima davala prostor za razvoj. Težak položaj Srba i Hrvata u toj državi ogledao se u zabrani školovanja na svom jeziku, visokom izbornom imovinskom cenzusu, zabrani izbora sopstvenih predstavnika u organima vlasti, državnom program mađarizacije, usmeravanju poreskih sredstava samo na korist vladajućih naroda i tako dalje [11]. Zaključujemo da nema stvarnog vrednosnog utemeljenja evropskog zajedništva, nema kulturnog jedinstva i nema istorijskog kontinuiteta. To i dalje ne znači da sama ideja nema smisla, ali otvara nova pitanja, od kojih je najvažnije – šta može biti ideja Evrope koja bi preživela vreme i integrisala sve članice? To može biti ideja melting-pot, dakle amerikanizacija Evrope na modelu federalizma, jedne decentralizovane zemlje koje ima valutu, poreski sistem, vojsku i relativno slabu federalnu vladu. Ovaj model nije realističan, jer je propao evropski ustav, azajednička valuta nema svoj jedinstven poreski sistem. O vojsci i funkcionalnoj centralnoj vladi nije moguće ni razgovarati. Drugi model je model dominacije, dakle kopija Austro-Ugarske, gde bi jedan narod ili grupa naroda uspostavila svaku vrstu dominacije nad drugim narodima i članicama, što bi se nužno pretvorilo u neodrživu zajednicu punu tenzija i sukoba. Treći model je spontani razvoj, gde bi vreme dalo svoj sud o sudbini projekta. Taj model, po svemu sudeći, jeste i opcija na koju su se, voljno ili ne, odlučile i sadašnje članice. Koliko takav model, bez jasnog vođenja, bez postavljenih ciljeva koji su merljivi i ostvarivi, realistični i relevantni za zajednicu, može dati rezultata, na žalost, opet, prosudiće vreme. Primer Srbije kao zemlje kandidata vrlo je indikativan: glavni grad Srbije bio je u sastavu Osmanske imperije mnogu duže nego u sastavu bilo koje današnje evropske zemlje uključujući i samostalnu Srbiju. Jezikom simbola: Srbi su duže živeli sa narodom Alepa u istoj državi nego sa građanima Beča, Štokholma ili Madrida. Ovo ne govori u prilog teze o kulturalnim razlikama istok-zapad, već je geografsko-politička činjenica, koja nam samu ideju jedinstvene Evrope osvetljava racionalnije is a više uvažavanja konteksta. Šta je dakle zajedničko za Evropu, a ne za članice EU, to je pravo pitanje? Da li je nadnacionalna organizacija, koja već trpi veliki udarac odustajanjem Britanije od članstva, ta

mera zajedništva? Ili, možda, istorijsko iskustvo govori da postoji više Evropa koje žive zajedno?

2 Evropska unija

Sama EU nastaje na temelju Zajednice za uglj i čelik, iz 1951. godine. U osnivačkom aktu se kaže da: cilj ugovora, kako je navedeno u njegovom članu 2, bio je da, kroz zajedničko tržište uglja i čelika, doprinese ekonomskoj ekspanziji, zapošljavanju i boljem životnom standardu. Tako su institucije morale da obezbede uredno snabdevanje ugljem i čelikom na zajedničkom tržištu obezbeđivanjem jednakog pristupa izvorima proizvodnje, uspostavljanjem najnižih cena i poboljšanim uslovima rada. Sve to moralo je da prati rast međunarodne trgovine i modernizacija proizvodnje [2]. Politička osnova bila je Šumanova deklaracija iz 1950, koja je proklamovala sledeće principe [3]:

- Svetski mir ne može se obezbediti bez ulaganja kreativnih napora proporcionalnih opasnostima koje mu prete
- Evropa neće biti napravljena odjednom ili po jednom planu. Gradiće se na konkretnim dostignućima koja najpre stvaraju stvarnu solidarnost
- Objedinjavanje proizvodnje uglja i čelika ... promeniće sudbine onih regiona koji su dugo bili posvećeni proizvodnji municije i ratnog materijala, a od čega su baš oni bili u dugom periodu žrtve.

Dakle, analizom ovog ključnog dokumenta u njegovim suštinskim stavovima, vidimo da je osnovni cilj EU mir na kontinentu koji će se postići razoružavanjem Nemačke, a taj cilj će se postići uključivanjem privrede poražene zemlje, na koju je svaljena isključiva krivica za Drugi svetski rat, u lanac vrednosti proizvodnje uglja i čelika, dakle energije i materijalne osnove za proizvodnju sofisticiranih komponenti i proizvoda u drugim zemljama, u celoj Evropi na kraju. Prema tome, ideja trajne pacifikacije Nemačke, koja je nesporna, ostvariće se uključenjem privrede u tokove koji će biti međusobno neraskidivi, pa bi od određene tačke razvoja svaka destrukcija takvog lanca vrednosti bila i autodestrukcija Nemačke. Interesantno je napomenuti da su postojale i alternative ovoj ideji: vrlo ozbiljno se razmatrala ideja redukcije nemačke privrede na neintenzivnu poljoprivredu uz totalnu deindustrijalizaciju. Takvu ideju formalizovao je američki ministar finansija, koji se zvao Morgentau, pa je i sama ideja ostala poznata kao Plan Morgentau [4]. Bilo kako bilo, EU je izabrana kao projekat obezbeđenja mira u Evropi. Dakle, u originalnoj ideji nema reči o jedinstvenoj evropskoj državi. Teško da je slučajno da do današnjeg dana EU nema jedinstvenu valutu, nema jedinstven fiskalni sistem, nema jedinstvene granice i nema vojsku, kao ni policiju. Činjenica je da nema ni jedinstvenu spoljnu politiku. Zato je pogrešna percepcija EU kao nadnacionalne države u nastanku, jer to niti je bila ideja niti je u izgledu da se desi. Fijasko evropskog ustava iz 2004. samo je potvrdio ovu tezu. Napori istraživača, kao u [5] da se potpuna propast ideje zajedničke evropske države potencijalno formirane na federalnom principu, pripisuju organizacionim slabostima i neidealnoj administraciji, podsećaju na nesposobnost političke elite SFRJ da reformiše zemlju i možda spreči krvavi raspad, što je poprimalo karikaturne razmere osamdesetih godina dvadesetog veka. Vredno je pobrojati osnovne dokumente EU posle osnivanja Zajednice za uglj i čelik:

Dokument	Osnovna svrha EU	Datum važenja
Rimski ugovor	da osnuje Evropsku ekonomsku zajednicu (EEZ) i Evropsku zajednicu za atomsku energiju (Euratom)	25. mart 1957.

Briselski ugovor	usmeravanje evropskih institucija	1. jul 1967.
Jedinstveni ugovor	reformirati institucije u pripremi za članstvo Portugalije i Španije i ubrzati donošenje odluka u pripremi za jedinstveno tržište.	1. jul 1987.
Mastrihtski ugovor	uspostavljanje Evropske unije i uvođenjem postupka suodlučivanja, dajući Parlamentu više prava u odlučivanju. Novi oblici saradnje vlada EU - na primer u oblasti odbrane i pravde i unutrašnjih poslova	1. novembar 1993.
Amsterdamski ugovor	Reforma institucija EU u pripremi za dolazak novih zemalja članica.	2. oktobar 1997.
Ugovor iz Nice	da reformiše institucije kako bi EU mogla efikasno da funkcioniše nakon što dostigne 25 zemalja članica.	26. februar 2001.
Lisabonski ugovor	da EU učini demokratskijom, efikasnijom i sposobnijom da se jednim glasom nosi sa globalnim problemima, poput klimatskih promena.	13. decembar 2007.

Tabela 1: Osnovni dokumenti posle osnivanja Zajednice za ugaj i čelik.

Posebno informativnu sliku analize sadržaja pomenutih dokumenata dobijamo u slučaju analize vremenskog sleda prijema novih članica.

Primljene zemlje	Godina prijema
Danska, Irska, Velika Britanija	1972.
Grčka	1979.
Španija i Portugal	1985.
Austrija, Finska, Švedska	1994.
Češka, Estonija, Kipar, Litvanija, Letonija, Mađarska, Malta, Poljska, Slovenija, Slovačka	2003.
Bugarska, Rumunija	2005.
Hrvatska	2012.

Tabela 2: Vremenski sled prijema novih članica EU

3 Procesi u zemljama kandidatima

Analizom sadržaja Tabele 1, a posebno u svetlu dijahronijske slike prijema novih članica EU, može da se vidi da tokom vremena sadržaj osnovnih dokumenata poprima sve više ideologizovanog sadržaja. Na primer, Rimskim ugovorom osniva se Evropska ekonomska zajednica (EEZ) i Evropska zajednica za atomsku energiju (Euratom), dok se Lisabonskim ugovorom uvodi jedan idealnotipski ideologizovani pojam: klimatske promene, kao relevantan element evropskog jedinstva. Dakle, mirovni projekat EU postaje ideologizovani projekat koji nije u stanju da se transformiše u federalnu državu i umesto toga postavlja ponekad nedostižne kriterijume za prijem novih članica, dok se na primerima prijema Grčke, Rumunije i Bugarske

nalazi niz nedoslednosti, kršenja sopstvenih pravila prijema i jasnog uticaja geopolitike, prvenstveno u interesu NATO [6].

Kandidature zemalja koje žele da postanu članice EU vrlo su različite. Danas EU kao kandidate prepoznaje Tursku (kandidat od 1964.), Srbiju (kandidat od 2012.), Crnu Goru (kandidat od 2010.) i Severnu Makedoniju (kandidat od 2005.) i Albaniju (kandidat od 2014.)

Turska je u međuvremenu postala regionalna sila prvoga reda i značaj njene kandidature nikako ne može da se dovede u vezu po istim kriterijumima kao kandidature ostalih zemalja. Bosna i Hercegovina prijavila je kandidaturu 2016.

Kriterijumi za prijem, zvanično, nalaze se u rešavanju niza pitanja koja se nalaze u takozvanim pregovaračkim poglavljima. Otvaranje i zatvaranje poglavlja, uvek uz prigodne svečanosti, pokazuje neobičnu pseudoreligioznu konotaciju, gde se od potencijalnih članica očekuje bespogovorno ispunjavanje kriterijuma bez ikakvih garancija prijema. Nije poznato da je i jedna potencijalna članica uradila pošteni studiju isplativosti prijema u EU, što je sasvim legitiman postupak. Svaka firma procenjuje isplativost investicija u kapitalna dobra, pa se postavlja pitanje šta sprečava države da se tako ponašaju. Redukcija analize isplativosti na ponekad uvredljivo nabiranje pomoći koju EU daje takođe je često nepoštena: troškovi radne snage, često eksperata, vrlo su veliki i taj se novac neoporezovan vraća zemljama donatorima [8], uz brojne primere korupcije. Na primer, takozvani nevladin sektor koristi tehniku transfera krivice za “spor pristupni put” [7] navodeći krajnje fluidne, nemerljive i visoko ideologizovane razloge za “kašnjenje”: “Da bi se izbegao takav scenario u budućnosti i kako bi se građanima pomoglo u izgradnji njihovog vlastitog osećaja situacije, civilno društvo će morati preuzeti jaču ulogu nego pre” [7]. Ovo je tekst bez ikakvog informacionog sadržaja, prazna ideološka priča. Problem je u tome što EU nije isto što i Evropa. Zemljama koje imaju određen geografski položaj, resurse, ljudski kapital, tradiciju, istoriju i sopstvene interese poturena je zamena ovih pojmova: jedini interes je EU, Evropa je samo geografski pojam, a činjenice koje se dešavaju naočigled, kao što je britansko napuštanje EU poliraju se novim naslagama ideološkog laka. Kad se tome doda i činjenica da je otvaranje i zatvaranje poglavlja proces bez jasnih kriterijuma, a u svetlu saznanja da nema analize isplativosti pristupanja, postavlja se pitanje smisla takvog procesa. Suštinski, radi se o tome da zemlje kandidati nisu ni politički ni kulturno bliske originalnim članicama EU, da imaju sasvim drugačije istorijske puteve razvoja, da nemaju vojno-geografski položaj Bugarske ili Rumunije, vojno i politički strateški položaj Grčke, pa zbog toga ne mogu da očekuju ni tretman kakav imaju ove zemlje. Posebno je opasan trend koji se može uočiti kod političke elite u zemljama kandidatima, gde se idealizacija EU dovodi do neukusnih visina, uporedivi jedino sa oduševljenjem komunista koji su gradili idealnu zemlju po uzoru na Staljinov SSSR. Formula koja izražava sav besmisao takvog odnosa prema jednom političkom projektu je maksima Evropa nema alternativu [9]. Iz ove formule pre se čita nemoć nego sigurnost u ono što se radi – sigurni i dobro ocenjeni projekti osvetljavaju se iz više analitičkih reflektora i u interferencijama tih refleksija donose se zaključci za dalje delovanje. Bezalternativnost pre predstavlja želju da nikakve rasprave i ne bude.

4 Zaključak

Najbliže istini može biti činjenica da zemlje kandidati predstavljaju Drugu Evropu. To je termin kojim opisujemo one evropske zemlje koje zbog svog specifičnog položaja, razvojnog puta i uloge u političkim i ekonomskim procesima na evropskom kontinentu nisu bliske originalnim članicama EU. I među njima ima značajnih razlika, ali su one interno mnogo manje od razlika prema originalnim članicama. To su razlike u kulturnom razvoju, načinu sticanja

nezavisnosti, vremenu osamostaljivanja, nacionalnom sastavu, političkom sistemu, savezništvima i neprijateljstvima. Pokazalo se da folklorno ili ideološko zajedništvo predstavlja praznu priču, kao što naučni socijalizam nije uspeo da Česima uvede komunizam, tako ni evropske studije neće uvesti jedinstvo, ravnopravnost i razumevanje Madrida i Bratislave. Pitanje koje se postavlja za kraj glasi: ako mi to znamo, verovatno to zna i briselska administracija, pa je logična pretpostavka da evropski put, približavanje EU, evropska perspektiva i čitav niz sličnih frazeologizama ne predstavljaju mnogo više od ideoloških konstrukata koji svakako imaju svoje značenje i smisao, ali značajno različit od proklamovanog i najčešće percepiranog. Prihvatanje ovih različitosti možda bi spasilo ideju zajedništva, ovako, sudbije evropskog projekta biće dalja birokratizacija i ogoljavanje suštine u infrastrukturnom služenju interesima vojnog saveza koji nije projektovan da Evropu brani, već da je drži u pokornosti. Nagomilani slojevi administrativnog aparata, kao i interesi, često partikularni, onih koji su uključeni u integracione procese, biće u budućnosti od veće štete nego od proklamovane koristi.

5 Literatura

[1] On-line izvor, aktuelan 1. maj 2020: <https://www.euronews.com/2020/03/24/coronavirus-czechs-facing-up-to-covid-19-crisis-by-making-masks-mandatory>

[2] On-line izvor, aktuelan 20. april 2020: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM%3Axy0022>

[3] On-line izvor, aktuelan 1. mart 2020: https://europa.eu/european-union/about-eu/symbols/europe-day/schuman-declaration_en

[4] On-line izvor, aktuelan 1. mart 2020:
<https://www.wearethemighty.com/history/morgenthau-plan-postwar-germany-wwii?rebelltitem=2#rebelltitem2>

[5] Podolnjak, Robert. (2007). Explaining the Failure of the European Constitution: A Constitution-Making Perspective. 57.

[6] On-line izvor, aktuelan 1. maj 2020: <https://www.bbc.com/news/world-europe-16834815>

[7] On-line izvor, aktuelan 1. februar 2020: <https://cep.org.rs/en/blogs/lets-face-it-serbia-will-not-join-the-eu-in-2025/>

[8] On-line izvor, aktuelan 1. maj 2020: <https://core.ac.uk/download/pdf/159127168.pdf>

[9] On-line izvor, aktuelan 1. maj 2020: <https://europeanwesternbalkans.rs/bogdan-eu-perspektiva-zemlja-zapadnog-balkana-nema-alternativu/>

[10] Mikael Holmström, Den dolda alliansen – Sveriges hemliga NATO-förbindelser. Stockholm: Bokförlaget Atlantis, 2011.

[11] Slobodan Antić, on-line izvor aktuelan 1. maj 2020 <http://www.koreni.rs/kako-su-nas-odnarodjavali/>

DIGITALNI PUT SVILE

Apstrakt

Ovaj rad predstavlja ideju Novog puta svile, najvećeg infrastrukturnog projekta u istoriji čovječanstva, sa posebnim osvrtom na njegov segment koji je popularno nazvan Digitalni put svile. U radu su opisane tehnologije koje će predstavljati okosnicu Digitalnog puta svile, trenutna faza u implemetaciji ovih tehnologija kao i planovi za budućnost. Posebna pažnja je posvećena učešću zemalja bivše Jugoslavije u ovoj inicijativi kao i kontroverzama koje prate čitav projekat.

Ključne riječi: *BRI inicijativa, Digitalni put svile, Novi put svile*

THE DIGITAL SILK ROAD

Abstract

This paper presents the idea of the New Silk Road, the largest infrastructure project in the world history, with particular reference to its segment, popularly called the Digital Silk Road. This paper will describe the technologies that will form the backbone of the Digital Silk Road, the current stages in the implementation of these technologies, as well as plans for the future. Special attention will be paid to the participation of the countries of the former Yugoslavia in this initiative as well as to the controversies that accompany the whole project.

Keywords: BRI Initiative, Digital Silk Road, New Silk Road

1. Uvod

Put svile je pojam koji u sebi sadrži mnogo više od naziva za kopnenu vezu između dalekog istoka i Evrope [1]. Sam termin je nastao tek u XIX vijeku [2] u nastojanju da se na jedinstven način opiše sveukupnost odnosa istoka i zapada evroazijskog kontinenta, koja podrazumijeva razmjenu materijalnih i kulturnih dobara, te naučnih i tehnoloških otkrića ali i filozofskih i religijskih uvjerenja, od najranijih vremena. Kroz čitavu istoriju ovih odnosa, tragalo se za načinima da se neizmjerena bogatstva, koje su različite civilizacije mogle ponuditi jedne drugima, razmijene na što sigurniji i efikasniji način. Vrijednost robe koja se transportovala na tako velikim udaljenostima, primitivnim prevoznim sredstvima, preko izuzetno surovih geografskih predjela morala je biti veoma velika kako bi se trgovina isplatila. S obzirom na to, karavani koji su prevozili robu bili su neprestano ugroženi od strane pljačkaša a transport je bio sasvim nepouzdan. Pored toga, čitav prostor kojim se razmjena odvijala uvijek je bio

¹ Evropski univerzitet "Kallos" Tuzla, popovic.goran@bk.ru

² Panevropski univerzitet „Apeiron“ Banja Luka, djukanovicg@gmail.com

politički nestabilan. Na ovim prostorima su se smjenjivala različita carstva koja su se međusobno borila za prevlast na evroazijskom kontinentu, pa se često dešavalo da putevi budu u potpunosti prekinuti. Ova politička nestabilnost održala se i do danas. Pored toga, otkrića morskih puteva od Evrope do Dalekog istoka u XV vijeku preusmjerila su veći dio saobraćaja na ove rute, iako su dosta duže, skuplje i sa manjim mogućnostima za protok robe. Putem svile u XV vijeku u Evropu je stigla i pandemija kuge koja je odnijela oko 100 miliona života i značajno promijenila tokove evropske istorije. Sve ovo je uzrokovalo da se kopneni putevi koji spajaju Evropu sa Dalekim istokom sve manje koriste da bi u XIX i XX vijeku bili gotovo u potpunosti prekinuti.

Nagla ekspanzija trgovine Zapada sa Kinom nakon otvaranja Kine prema svijetu krajem XX vijeka nastavila se odvijati uglavnom po morskim putevima. Prva inicijativa za ulaganje velikih sredstava u revitalizaciju kopnenih puteva za trgovinu sa Istokom došla je od strane SAD 2011. godine i originalno je bila usmjerena prije svega na uspostavljanje veza srednjoazijskih država sa državama na jugu Azije. Ova inicijativa nikada nije dovela do konkretnijih rezultata. Međutim 2013. godine vlada Narodne Republike Kine je objelodanila strateški projekat pod nazivom *The Belt and Road Initiative BRI* (Inicijativa pojasa i puta) popularno nazvana Novi put svile, koji se smatra globalno najvećim infrastrukturnim projektom koji je ikada pokrenut. Originalno je zamišljeno da ova inicijativa obuhvati sve aktivnosti koje je potrebno izvršiti na izgradnji infrastrukture za saobraćajno povezivanje Dalekog istoka sa Evropom i Afrikom koristeći najnovija tehnološka dostignuća. Inicijativa je originalno podijeljena u dva segmenta. Prvi podrazumijeva kopnenu infrastrukturu, autoputeve i željezničke pruge a drugi morske linije. Izgradnja savremenih kopnenih saobraćajnica između Kine i Zapada značajno će ubrzati i pojeftiniti promet roba. Kopneni transport je daleko brži od morskog i daleko jeftiniji od vazdušnog.

Kina je pozvala sve zainteresovane države da uzmu učešća u ovom projektu. U početku je pristup država inicijativi vršen potpisivanjem odgovarajućih biletarnih sporazuma ali je s obzirom na ogromnu zainteresovanost potencijalnih učesnika, participacija u projektu uzdignuta na multilateralni nivo. Do sada je oko 70 država i 29 međunarodnih organizacija [3] potpisalo ugovor o pristupanju BRI inicijativi.

BRI inicijativa nije samo razvojna strategija NR Kine već i ponuda za saradnju i razvoj velikom broju država koje se nalaze na pravcima realizacije ovog grandioznog projekta. Izgradnja infrastrukturnih projekata, realizacija projekata u oblasti energetike, industrije, nauke, obrazovanja, informisanja itd. predstavljaju jaku osnovu za ekonomski i društveni razvoj zemalja članica projekta i unapređenja saradnje među državama. Po svom razvojnom karakteru, ponudom za saradnju koja podrazumeva dobrovoljnost a ne obaveznost, uzajamnu dobrobit za sve učesnike i različite benefite za građane, BRI inicijativa ima u isto vreme veliki značaj za unapređenje mira i bezbjednosti u svijetu [4].

Digitalni put svile je treći segment koji je dodat BRI inicijativi 2015. godine [5]. Cilj ove inicijative je da se dramatično povećaju mogućnosti za informacionu razmjenu između područja povezanim novim putem svile. To podrazumijeva izgradnju transkontinentalne optičke infrastrukture kopnenim i morskim rutama, efikasniju povezanost satelitskim putem ali i integraciju čitavog niza tehnologija nove generacije kao što su: 5G, vještačka inteligencija, kvantno računarstvo, nanotehnologija, *clouding*, *big data*, *blokchain*, IoT, pametni gradovi itd...[6].

2016. godine je predstavljen prvi petogodišnji plan realizacije BRI inicijative koji u sebi sadrži i segment digitalnog puta svile i podrazumijeva izgradnju:

- Podzemne i podmorske optičke kablovske infrastrukture
- Interenet put svile između Kine i arapskih država
- Kreiranje informatičke luke Kina-ASEAN

Čitava inicijativa podstiče značajna ulaganja u inovacije i korišćenje novih tehnologija prije svega 5G tehnologije i vještačke inteligencije. Ideja ne podrazumijeva samo razvoj infrastrukture u samoj Kini i angažovanje kineskih kompanija na realizaciji projekta. Cilj je da se kroz ulaganja, kreditiranja i angažovanje svih raspoloživih resursa razvija čitav prostor od interesa koji obuhvata ogromnu evroazijsku oblast. 2015. godine kineska banka *Industrial and Commercial Bank of China* je sa 2.5 milijardi USD kreditirala veliki projekat najvećeg indijskog telekom operatora *Bharti Airtel* za modernizaciju mrežne infrastrukture. *Bharti Airtel* je potom izvršio *outsourcing* dijela mrežne opreme prema kineskim industrijskim gigantima Huawei i ZTE. Procjena je da će samo razvoj IoT u Kini dovesti do povećanja kumulativnog BDP-a za 1.8 milijardi USD do 2030. Godine [6].

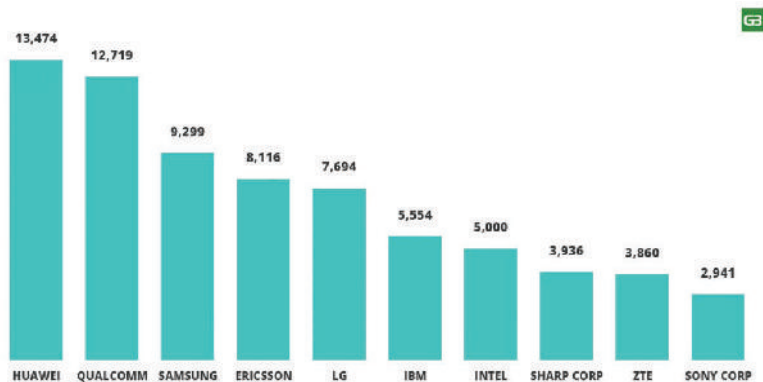
2. Nove tehnologije i Digitalni put svile

Mobilne mreže pete generacije - 5G

Mobilne mreže pete generacije omogućavaju značajno veće brzine prenosa podataka (do 100 puta veće od brzina koje se mogu postići u 4G mrežama) i smanjenje kašnjenja u mreži do vrijednosti koje su zanemarljive. Mreže pete generacije trebalo bi da riješe i problem ograničenog kapaciteta mreže te da usluže sve korisnike i u situacijama kada veliki broj korisnika pokušava da ostvari vezu na malom prostoru. Ova poboljšanja će učiniti mogućim implementaciju izuzetno velikog broja novih aplikacija koje na postojećim mrežama uopšte nije moguće ili ih nije moguće efikasno realizovati kao što su: pametni gradovi, vozila bez vozača, napredna automatizacija proizvodnje itd...

U strateškom planu razvoja *The made in China 2025*, koji je donesen od strane kineske vlade 2015. Godine, mobilne mreže pete generacije su navedene kao ključna nadolazeća tehnologija. Razvoj i implementacija 5G mreža stoga predstavlja i jedan od najvažnijih aspekata Digitalnog puta svile. Kina planira uložiti 411 milijardi USD u izgradnju 5G mreže na sopstvenoj teritoriji. Pored toga, različitim mjerama Kina podstiče razvoj ove tehnologije i u ostalim državama koje su pristupile BRI inicijativi kako bi se osigurali veći protoci, brzine prenosa podataka, pouzdanost sistema kao i opšta dostupnost, sve u cilju omogućavanja neprekidne razmjene podataka između IoT (*Internet of Things*) uređaja i sistema.

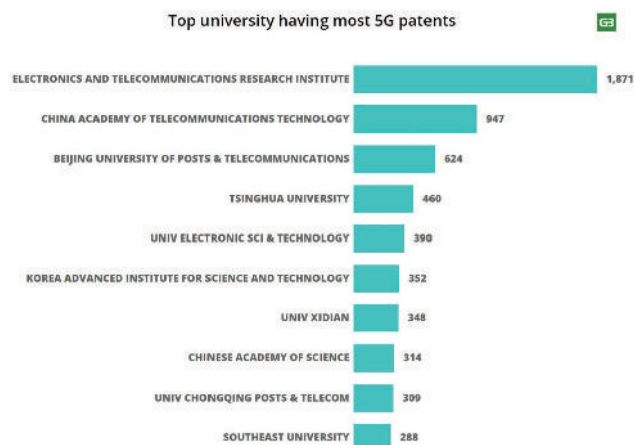
Na Slici 1. je prikazan dijagram sa deset kompanija koje su vlasnici najvećeg broja 5G patenata u svijetu.

Slika 1. Broj 5G патенata po kompanijama (**Izvor:** GreyB Services, 2019, <https://www.greyb.com/5g-patents/>, pristup 27. Januar 2020.)

Može se vidjeti da Huawei drži prvo mjesto po broju патенata a da zajedno sa ZTE stavlja kinesku industriju na prvo mjestu po broju патенata po državama.

Slika 2. pokazuje broj 5G патенata po univerzitetima i istraživačkim institutima. Ovdje se superiornost kineske nauke još jasnije ističe. Od deset univerziteta i instituta koji su vlasnici najvećeg broja 5G патенata, čak osam su iz Kine.

Slika 2. Broj 5G патенata po univerzitetima i istraživačkim institutima (**Izvor:** GreyB Services, 2019, <https://www.greyb.com/5g-patents/>, pristup 27. Januar 2020.)

Vještačka inteligencija

Vještačka inteligencija se može najjednostavnije objasniti kao softverska simulacija ljudske inteligencije. To je sistem koji je sposoban da rasuđuje, istražuje, otkriva, uči i izvodi sopstvene zaključke. To ga čini suštinski različitim od tradicionalnih softvera koji izvršavaju samo funkcije za koje su programirani.

U julu 2017. kineska vlada je donijela razvojni plan [7] kojim se planira da Kina do 2030. godine postane globalni lider u standardizaciji, tehnološkom razvoju i primjeni vještačke

inteligencije. Projektovano je da će vrijednost ovog, potpuno novog sektora u ekonomiji, 2030. u Kini dostići vrijednost od 21.6 milijardi USD [8]. Ovim planom je predviđeno i da će Kina do kraja 2020. godine uspostaviti najmanje 50 akademskih i istraživačkih institucija koje će se baviti vještačkom inteligencijom. Plan je da, zaključno sa 2019. godinom, Kina ima 39000 istraživača koji će se baviti vještačkom inteligencijom. Kineska vlada je finansirala velike istraživačke projekte iz oblasti vještačke inteligencije, kompanija kao što su *Alibaba*, *Baidu*, *Cambricon Technologies*, *iFlytek* i *Tencent*. Do marta 2019. godine, kineski istraživači su prijavili 66508 patenata vezanih za ovu oblast [9].

Blokchain tehnologija

Blokchain predstavlja distribuiranu bazu podataka koja se replicira potreban broj puta [10]. Organizuje se kao jednostruko spregnuti lanac. Čvorovi lanca su u stvari blokovi sa podacima o transakcijama. Nakon grupisanja u lanac, vrši se zaštita ovih podataka različitim kriptografskim tehnikama. Sistem omogućava realizaciju digitalnih transakcija bez posrednika kao što su banke. Bazira se na P2P arhitekturi, pri čemu svi čvorovi koji učestvuju u realizaciji servisa posjeduju kopiju svih zapisa, te stalno međusobno komuniciraju i sinhronizuju zapise. Pored toga, uloga pojedinih čvorova je i da stalno vrše verifikaciju autentičnosti zapisa koji se nalaze u lancu, te da odbace predložene blokove podataka, ukoliko ne prođu verifikaciju.

Blokchain tehnologija je prvobitno iskorišćena za razvoj *Bitcoin* kriptovalute kao i pratećih sistema. Međutim otvara se sve više mogućnosti za primjenu ove tehnologije i u druge svrhe. U međubankarskim transakcijama, trebalo bi da zamijeni SWIFT servis, efikasnije i sa značajno nižim troškovima po transakciji. U državnoj upravi, se mogu navesti matične i zemljišne knjige, tako da jednom upisani podaci postaju javno dostupni i provjerljivi. Organizacija elektronskog glasanja, gdje se svaki glas transparentno bilježi a nadzor i brojanje glasova su javno dostupni. Primjena u zdravstvu, za čuvanje kartona sa podacima o pacijenatima ili u obrazovanju, za skladištenje diploma i sertifikata. Primjena u trgovini, zasnovana na konceptu pametnih ugovora. U bližoj budućnosti se očekuje razvoj na stotine novih servisa koji se zasnivaju na ovoj tehnologiji. Neki od ovih servisa će unijeti radikalne promjene u načinu na koji živimo i radimo.

Polovinu aplikacija za patente u svijetu, iz oblasti *blokchain* tehnologije posljednjih nekoliko godina prijavile su kineske kompanije. Neki od *blokchain* servisa već su u primjeni. Čitava administracija u distriktu Chancheng, provincije Guangdong je 2016. godine prešla na *blokchain* servise [11]. Na ovaj način uvezana je lokalna administracija, poslovni korisnici, poreska uprava, javna sigurnost, socijalno osiguranje, itd. u jedinstven servisni okvir dostupan svakom građaninu i na mobilnoj aplikaciji.

Kvantni računari

U klasičnim računarskim sistemima, podaci se memorišu i prenose te izražavaju u obliku bita kao najmanje informacione jedinice, koja može da ima dva stanja – stanje logičke nule i stanje logičke jedinice. U kvantnim računarima ovu ulogu imaju kubiti (engl. *quantum bit*) [12]. Pri tome se za predstavljanje i strukturiranje podataka koriste kvantna svojstva čestica a kvantni mehanizmi se koriste za izvršavanje operacija nad tim podacima. U klasičnim računarima neizvjesnost je neprihvatljiva a u kvantnim je prednost. Oni imaju sposobnost učenja radeći s vjerovatnoćama, dok istražuju višestruke odgovore, kako bi došli do složenih

odluka. Na ovaj način, uz primjenu odgovarajućih algoritama, efikasno se rješavaju složeni zadaci čije bi rješavanje na klasičnim računarima trajalo danima ili se uopšte ne bi izvršilo.

Kineska vlada je kroz dokumente: *Made in China 2025 strategy, Civil-Military Fusion Plan (2017)* i *The 13th Five Year Plan (2016-2020)*, kao jedan od ključnih strateških planova postavila razvoj računarskih i komunikacionih sistema kao i senzorskih mreža koji se baziraju na kvantnom računarstvu. Velika sredstva su uložena u osnivanje i pokretanje instituta *National Laboratory for Quantum Information Science* kao najveće institucije u Kini koja se bavi razvojem kvantnog računarstva. 2017. godine je ostvaren prvi kvantni video poziv između Pekinga i Beča, preko kineskog kvantnog komunikacionog satelita, sa zagaranovanim sigurnošću [13].

Kosmički put svile

Pojam Kosmički put svile je prvi put predstavljen 2014. godine od strane *International Alliance of Satellite Application Services (ASAS)* [14], kompanije koja promovise kineske satelitske servise širom svijeta. Radi se o strateškom planu, kao dijelu BRI inicijative, koji uključuje satelitske sisteme, usluge lansiranja i zemaljsku infrastrukturu za podršku kosmičkim programima na globalnom nivou. Ključni element kosmičkog puta svile kao integralnog dijela digitalnog segmenta BRI inicijative je *BeiDou* satelitski navigacioni sistem. Navigacioni sistemi su svakako jedna od ključnih infrastruktura za razvoj informacionog društva. Trenutno dominantnu globalnu poziciju u ovoj oblasti drži američki GPS (*Global Positioning System*).

Projekat *BeiDou* koji se sprovodi od strane *China National Space Administration (CNSA)* i *CSNO (China Satellite Navigation Office)* trebalo bi da se završi u toku 2020. godine čime bi se u potpunosti implementirala globalna satelitska mreža za navigaciju sa 35 satelita u orbiti. Procjena je da trenutno ovaj sistem samo u Kini za navigaciju koristi 6.17 miliona komercijalnih vozila [15], autobusa, taksi vozila, vozila za dostavu brze pošte, brodova i aviona. Osim navigacije, sistem se koristi za čitav niz drugih servisa koji su dostupni svim državama članicama BRI inicijative: satelitske telekomunikacije, različite geografske informacije, vremensku prognozu, nadzor nad elementarnim nepogodama, sinhronizaciju komunikacionih sistema, vojne i obavještajne svrhe, javnu bezbjednost itd. Trenutno 30 država potpisnica BRI inicijative koristi ovaj sistem [16].

3. Učešće država regiona u BRI inicijativi

Sve države bivše Jugoslavije su uključene u BRI inicijativu kroz mehanizam pod nazivom *Cooperation between China and Central and Eastern European Countries Cjina-CEE 17+1* koji je popularan kao 17+1 inicijativa. Ova inicijativa je regionalni dio BRI inicijative koji povezuje države centralne i istočne Evrope sa Kinom.

Od država regiona, najdalje je u implementaciji BRI inicijative otišla Srbija. Izgradnja brze pruge Beograd-Budimpešta je najveći infrastrukturni projekat u regionu čija se vrijednost procjenjuje na 3.8 milijardi USD. Kineske kompanije su preuzele dva ogromna industrijska kompleksa, Željezaru Smederevo (ranije u vlasništvu američke kompanije *US Steel*, koja je vlasništvo ponovo prenela na srpsku vladu) i Rudnik i topionicu bakra RTB, najveću

kompaniju za proizvodnju bakra na Balkanu te izgradnju nove jedinice za proizvodnju 350 MW struje pri termoelektrani Kostolac, vrijednosti 715 milijuna dolara.

Srbija je već uzela učešće i u nekim segmentima digitalnog puta svile [17]. U toku je implementacija projekta izgradnje optičke pristupne mreže Telekoma Srbije, koji je vrijedan 150 miliona evra, a čijim okončanjem bi 750.000 domaćinstava u Srbiji trebalo dobiti optički pristup širokopojasnim servisima. Ovaj projekat se realizuje u saradnji sa kineskim Huawei-om. Ista kompanija je strateški partner za projekat izgradnje 5G mreže u Srbiji čiji se početak očekuje 2020. godine. Huawei je 2019. godine ušao u realizaciju projekta prvog pametnog grada u Srbiji – Niša [18]. Ovaj projekat podrazumijeva implementaciju velikog broja servisa u upravljanju sistemima bitnih za funkcionisanje komunalne infrastrukture, između ostalog kontrolu javnog saobraćaja, smanjenje saobraćajnih prekršaja, regulisanje parkirališta i garaža, unapređenje bezbjednosti, očitavanje sistema centralnog grijanja, kontrolu potrošnje i kvaliteta vode te mjerenje nivoa zagađenosti vazduha. Planirano je da se ovaj projekat proširi i na Beograd i Novi Sad. Alibaba, najveća kineska i jedna od najvećih svjetskih IT kompanija, uključena je u projekat izgradnje srpsko-kineskog Industrijskog parka u Beogradu, najvećeg u Južnoj Europi.

Pelješki most je prvi projekat u Evropskoj uniji koji finansiran iz budžeta Unije, čiji je izvođač neka kineska državna kompanija i to *China Road and Bridge Crop*. Kineski interes u Hrvatskoj ide u tri smjera: morske luke, infrastruktura s naglaskom na željeznice te brodogradnja. Najveći interes je za luke, kao tačkama za prihvat i distribuciju kineske robe u Evropu. Određene investicije su već realizovane u modernizaciju luke Zadar. U vezi s tim je i namjera kineskih investitora da ulože sredstva u modernizaciju željezničke pruge Knin-Zadar. U toku su i pregovori o kineskim investicijama za spašavanje brodogradilišta Uljanik uz pomoć kineskog brodogradilišta CSIC.

U Crnoj Gori je u planu autoput između Crne Gore i Albanije vrijedan tri milijarde eura, gdje je glavni izvođač *China Pacific Construction Group*. Kompanija *China Road and Bridge Corporation*, koja gradi Pelješki most, gradi i najveći crnogorski projekat, autoput Bar – Boljare.

Slovenija namjerava luku Kopar prodati kao jednu od ulaznih tačaka za kinesku robu u sklopu kineskih planova vezanih za implementaciju BRI inicijative na Balkanu. Kineska multinacionalna kompanija *Hisense*, nakon što je pobijedila u utrci s još četiri kineske kompanije, preuzela je upravljanje slovenačkim Gorenjem. U Sjevernoj Makedoniji su kineske kompanije angažovane na izgradnji određenih dionica autoputeva.

Izgradnja Termoelektrane Stanari kod Doboja, vrijedne oko 550 miliona eura koja je u vlasništvu kompanije EFT iz Londona, jedini je do kraja realizovan veliki projekat u Bosni i Hercegovini koji je povezan sa BRI inicijativom. Termoelektranu je izgradila kineska kompanija *Dongfang Electric Corporation* (DEC) većim dijelom od kredita Kineske razvojne banke. Za projekat autoputa Banja Luka – Prijedor u dužini oko 40 kilometara je potpisan ugovor o koncesiji sa kompanijom *China Shandong International Economic & Technical Cooperation Group Ltd of Shandong Hi-Speed Group Co*. Vrijednost projekta je oko 297 miliona eura. Projekat autoputa Banja Luka - Mlinište kod Glamoča u Bosni i Hercegovini, vrijedan 1,4 milijarde evra. Izgradnja je povjerena kineskoj državnoj kompaniji *Sinohydro* dok je za finansijski dio konstrukcije zadužena kineska *Exim* banka. Taj autoput bi se trebao spojiti s „Dalmatinom“ kod Splita, stvarajući direktnu poveznicu Banja Luke s lukom Ploče. Blok 7 kao zamjenski termoenergetski blok u Termoelektrani Tuzla će, kada se izgradi, dovesti do

gašenja blokova 3,4 i 5. Radi se o najveće projektu u elektroenergetici BiH koji će se graditi sa kineskim partnerima uz pomoć kredita dobijenih od kineskih banaka.

Jedini segment Digitalnog puta svile koji je u fazi realizacije u Bosni i Hercegovini je projekat rekonstrukcije pristupne mreže koji provodi Mtel, a.d. Banja Luka sa Huawei-om kao izvođačem radova i isporučiocem opreme. Projekat obuhvata izgradnju pristupne optičke mreže gdje je god to moguće a na preostalom terenu modernizaciju pristupnih čvorova i skraćenje pretplatničke petlje sa ciljem da se za 90% korisnika obezbijedi pristup Internetu protokom od najmanje 30 Mb/s.

4. Kontroverze vezane za Digitalni put svile

Strateški projekat BRI inicijative, koji nema premca u dosadašnjoj svjetskoj istoriji, i početni uspjesi u njegovoj realizaciji, svakako nisu mogli proći bez posljedica na globalnom geopolitičkom nivou. Zapadni analitičari smatraju da se iza romantičnog naziva inicijative i priče o razvoju globalne ekonomije krije kineska strategija za sticanje ogromne moći i prevlasti koja će imati presudan značaj u budućem preslaganju geopolitičkih kockica. To se odnosi i na Digitalni put svile, kao jednog od segmenata ovog projekta.

Pokrenuta je ogromna kampanja od strane velikih zapadnih kompanija kojima su kineski digitalni i informatički divovi oduzeli značajne izvore prihoda ali i od država kojima Kina predstavlja ozbiljnu prijetnju za stečenu prevlast na svjetskoj političkoj i ekonomskoj sceni. Sve veći broj država potpisnika BRI inicijative, značajno proširuju prostor za plasiranje roba, usluga i servisa kineskih kompanija koje se bave proizvodnjom, izgradnjom i pružanjem servisa u oblasti telekomunikacija i informacionih tehnologija. Ovo se posebno odnosi na razvoj i implementaciju 5G tehnologija. Značajna prednost koju kineske kompanije i istraživački centri imaju u razvoju ove tehnologije nad ostatkom svijeta, izazvala je pravu paniku u zapadnim centrima moći [19]. U maju 2019. godine predsjednik SAD Donald Trump potpisao je izvršnu naredbu o nacionalnom vanrednom stanju [20] kojom je zabranio američkim telekomunikacionim mrežama da kupuju opremu od stranih kompanija koje su ocijenjene kao rizične. Saopšteno je da uredba ima za cilj da zaštiti SAD od stranih protivnika koji namjerno stvaraju i sve više zloupotrebljavaju nedostatke u informaciono-telekomunikacionoj infrastrukturi i uslugama. Uredbom su data ovlašćenja američkom ministru trgovine da zabranjuje transakcije koje predstavljaju neprihvatljiv rizik po nacionalnu sigurnost. Iako se u toj uredbi ne spominje izričito kineski Huawei, jasno je da se zabrana odnosi prvenstveno na tu kompaniju. To dokazuje i odluka američkog ministarstva trgovine, koje je dodalo Huawei na svoju listu entiteta kojima je zabranjeno da nabavljaju američku tehnologiju bez odobrenja vlade SAD [21]. Huawei je osumnjičen da ugrađuje, takozvana zadnja vrata (*backdoor*) u svoju opremu, što omogućava zaobilazni, skriveni pristup podacima, čime se stvara mogućnost da komunističke vlasti u Kini špjuniraju konkurentne zemlje i ekonomije. Dalje, američke vlasti tvrde da kineski zakon obvezuje Huawei da saraduje sa državnim obavještajnim službama, kao i da Huawei krade intelektualnu svojinu kompanija sa kojima saraduje.

Velika sredstva koju Kina ulaže u razvoj vještačke inteligencije, kvantnog računarstva i satelitskih sistema na zapadu se takođe objašnjavaju kao investicija namijenjena prvenstveno razvijanju kineske vojne i obavještajne moći. Tvrdi se [22] da je osnovni zadatak *BeiDou* sistema da se osigura potpuna nezavisnost od GPS američkog sistema za potrebe vojne navigacije i obavještajnih aktivnosti. Vještačka inteligencija se, isti izvori tvrde, u Kini razvija prvenstveno zbog povećanja preciznosti vršenja vojnih operacija, smanjenja potrebe za angažovanjem žive sile u vojnim operacijama, analize i predikcije ponašanja neprijateljskih snaga i podizanja kontraobavještajnih aktivnosti na viši nivo. Neke od mogućih primjena

kvantnog računarstva u vojne i obevještajne svrhe su: razvoj kvantnog kompasa koji će omogućiti navigaciju podmornica i ostalih plovila u uslovima van dometa navigacionog satelitskog sistema, razvoj kvantnog radara koji će imati mogućnost za efikasno i pravovremeno detektovanje balističkih projektila i “nevidljivih” aviona, kreiranje daleko sigurnijih zaštićenih komunikacionih veza itd...[23]

5. Zaključak

Srednjovjekovni Put svile nije služio samo kao put kojim je vršena razmjena materijalnih dobara između istoka i zapada već i put kojim su se razmjenjivale nove tehnologije i naučna saznanja. Na taj način je Evropa od Kine uvezla tehnologije za proizvodnju papira i baruta, štamparsku presu i kompas bez kojih bi istorija koja je uslijedila bila nezamisliva. Slične aspiracije ima i savremeni Novi put svile, najveći infrastrukturni projekat ikada pokrenut. Digitalni put svile će, koristeći mogućnosti najnovijih tehnologija koje su još u fazi razvoja, digitalno povezati čitav prostor obuhvaćen BRI inicijativom. Ovo povezivanje će otvoriti još uvijek nesagledive mogućnosti u integraciji vještačke inteligencije, *blokchain* tehnologije, kvantnih računara i *big data* sistema uvezanih optičkim kablovima velikog kapaciteta, 5G tehnologijama i satelitskim sistemima prenosa.

U ovom radu su opisane tehnologije koje će predstavljati okosnicu Digitalnog puta svile kao i trenutno stanje vezano za njihov razvoj i implementaciju. Predstavljeno je i trenutno stanje u vezi sa učešćem država bivše Jugoslavije u BRI inicijativi a posebno u segmentu Digitalnog puta svile. Predstavljene su i kontroverze koje prate čitav projekat.

LITERATURA

1. P. Frankopan, „*THE SILK ROADS A New History of the World*“, Bloomsbury, 2015.
2. V. P. Chichagov. “*Ferdinand von Richthofen und die Geographie Zentralasiens*” Petermanns Geographische Mitteilungen 127, pp. 221-230, 1983.
3. “*Spotlight: BRI participating countries reap benefits after 6 years' joint construction*”, XINHUANET, September 2019, http://www.xinhuanet.com/english/2019-09/14/c_138391095.htm, pristup od 14.02.2020.
4. Ž. Obradović, “*POJAS I PUT NA BALKANU I SRBIJI (izazovi saradnje)*”, NOVI PUT SVILE: EVROPSKA PERSPEKTIVA Bezbednosni izazovi/rizici unutar Inicijative 16+1, Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti, pp. 157-176, Beograd 2018.
5. A. Lele, K. Roy, “*Analysing China's Digital and Space Belt and Road Initiative*”, IDSA Occasional Paper No. 54, Institute for Defence Studies and Analysis, New Delhi, November 2019.
6. H. Shen, “*Building a Digital Silk Road? Situating the Internet in China's Belt and Road Initiative*”, International Journal of Communication 12(2018), pp. 2683–2701, December 2018.
7. “*Notice of the State Council Issuing the New Generation of Artificial Intelligence Development Plan*”, State Council Document [2017] No. 35, July 2017.
8. R. Eisenstark, “*Why China And The US Are Fighting Over 5G,*” *Technode*, March 2018, <https://technode.com/2018/03/30/5g/>, pristup od 29.01.2020.

9. <https://www.statista.com/statistics/1007944/number-of-ai-patents-worldwide-by-country/>, pristup od 29.01.2020.
10. M. Minović, “*Blockchain tehnologija: mogućnosti upotrebe izvan kripto valuta*”, Međunarodna konferencija i izložba INFOTECH 2017, Arandelovac Srbija, Jun 2017.
11. L. You, “*Chancheng district embraces high-tech in its bid to cut red tape*”, https://www.chinadaily.com.cn/cndy/2017-12/07/content_35245567.htm, pristup od 29.01.2020.
12. N. Bolf, “*Kvantna računala – tehnologija 21. stoljeća*”, *Kemija u industriji*, 68 (9-10), pp. 555–556, 2019.
13. L. Sheng-Kai *et al.*, “*Satellite-Relayed Intercontinental Quantum Network*”, *Phys. Rev. Lett.* 120, 030501, January 2018
14. N.A. Assef, “*China's Control of the Heavens: An Overview of the Rapidly Developing Space Silk Road*”, *SSRN Electronic Journal*, June 2018.
15. “*10 BeiDou satellites to be launched by China this year*,” *Geospatial World*, February 2019, <https://www.geospatialworld.net/news/10-beidou-satellites-to-belaunched-by-china-this-year/>, pristup od 06.02.2020.
16. C. Cheney, “*China's Digital Silk Road: Strategic Technological Competition and Exporting Political Illiberalism*”, *Pacific Forum, ISSUES & INSIGHTS*, vol. 19, WP8 | July 2019
17. “*Ljajić: Digitalni put svile prolazi kroz Srbiju*”, *BIZlife*, <https://www.bizlife.rs/biznis/poslovne-vesti/ljajic-digitalni-put-svile-prolazi-kroz-srbiju/>, pristup od 17.02.2020.
18. “*Niš – pametan grad*”, *Politika*, 06.05.2019., <http://www.politika.rs/sr/clanak/428895/Srbija/Nis-pametan-grad>, pristup od 17.02.2020.
19. “*Eurasia Group White Paper: The Geopolitics of 5G*” *Eurasia Group*, November 2018, <https://www.eurasiagroup.net/siteFiles/Media/files/181114%205G%20special%20report%20public>, pristup od 10.02.2020.
20. “*Securing the Information and Communications Technology and Services Supply Chain*” *The Daily Journal of United States Government*, May 2015., <https://www.federalregister.gov/documents/2019/05/17/2019-10538>, pristup od 10.02.2020.
21. “*VANREDNO STANJE U SAD ZBOG KINESKE KOMPANIJE HUAWEI: KINESKA ŠPIJUNAŽA ILI AMERIČKI PROTEKCIONIZAM?*”, *Biznis & Finansije*, <https://bif.rs/2019/05/vanredno-stanje-u-sad-zbog-kineske-kompanije-huawei-kineska-spijunaza-ili-americki-protekcionizam/>, pristup od 10.02.2020.
22. H. Ma, X. Wu, L. Yan, H. Huang, H. Wub, J. Xiongb, J. Zhanga, “*Strategic Plan of “Made in China 2025” and Its Implementation*”, *Analysing the Impacts of Industry 4.0 in Modern Business Environments*, pp. 1-23. IGI Global, 2018.
23. K. Hernandez, “*Achieving complex development goals along the digital Silk Road*”, *K4D Emerging Issues Report*, *Institute of Development Studies*, Brighton UK, March 2019.

UTICAJ SPOLJNOTRGOVINSKIH POLITIKA NA TRGOVINSKU RAZMJENU EVROPSKE UNIJE I REPUBLIKE KINE

Apstrakt

Spoljna trgovina predstavlja najznačajniju granu privredne aktivnosti nacionalnih ekonomija, a nivo spoljnotrgovinske razmjene bitno utiče na cjelokupno stanje privrede i razvoja. Spoljno trgovinske aktivnosti su u funkciji unapređenja nacionalnih privreda kroz aktivnu spoljnotrgovinsku saradnju u razmjeni dobara i usluga. Na taj način, države u spoljnotrgovinskoj interakciji, plasiraju viškove proizvoda i usluga, a istovremeno uvoze neophodne proizvode i usluge, u skladu sa spoljnotrgovinskim politikama. Spoljnotrgovinske politike određuju skup ciljeva, instrumenata i mjera kojima se reguliše cjelokupnost odnosa na području izvoza i uvoza. Tema ovog rada je ispitivanje uticaja spoljnotrgovinskih politika, između Evropske unije i Republike Kine na njihovu spoljnotrgovinsku razmjenu. U ovom radu su korišteni podaci od 2008 - 2018 godine, bazirani na kretanju uvoza i izvoza Evropske unije. Na osnovu tih podataka može se zaključiti da Republika Kina ostvaruje suficit u spoljnotrgovinskoj razmjeni sa Evropskom unijom. Analizirani podaci u ovom radu, ukazuje na to, da se spoljnotrgovinski odnosi Evropske unije i Republike Kine kontinuirano unapređuju i da svake godine dolazi do povećanja spoljnotrgovinske razmjene. Kreirane spoljnotrgovinske politike rezultirale su, prema statističkim pokazateljima, da je Republika Kina postala drugi, po važnosti, spoljnotrgovinski partner Evropske unije, odmah poslije Sjedinjenih Američkih Država.

Ključne riječi: Evropska unija, Republika Kina, Spoljnotrgovinska politika, uvoz, izvoz.

Doc.dr.sci. Admir I. Beganovic,
Dr.sci. Adis Puska

THE IMPACT OF FOREIGN TRADE POLICIES ON THE TRADE EXCHANGE OF THE EUROPEAN UNION AND THE REPUBLIC OF CHINA

Abstract

Foreign trade is the most important branch of economic activity of national economies, and the level of foreign trade significantly affects the overall state of economy and development. Foreign trade activities are intended to promote national economies through active foreign trade cooperation in the exchange of goods and services. In this way, the countries in foreign trade interact with the surplus of products and services, while importing the necessary products and services, in accordance with foreign trade policies. Foreign trade policies define a set of

¹ Evropski univerzitet Brčko

² Javna uprava Brčko distrikta

goals, instruments and measures that regulate the totality of relations in the field of exports and imports. The topic of this paper is to examine the impact of foreign trade policies between the European Union and the Republic of China on their foreign trade. This paper uses data from 2008 - 2018, based on the trends of imports and exports of the European Union. Based on these data, it can be concluded that the Republic of China has a surplus in foreign trade with the European Union. The data analyzed in this paper indicate that the foreign trade relations of the European Union and the Republic of China are continuously improving and that there is an increase in foreign trade every year. The foreign trade policies created resulted in, according to statistical indicators, the Republic of China becoming the second most important foreign trade partner of the European Union, immediately after the United States of America.

Keywords: European Union, Republic of China, Foreign Trade Policy, Imports, Exports

UVOD

Vrijeme globalizacije podrazumjeva konkurenciju kao osnovni vid slobodnog tržišta, gdje svi sudionici koncepta neoliberalnog uređenja tržišta, imaju ravnopravan pristup. Ni jedna država nije u mogućnosti zadovoljiti sve potrebe bazičnog tržišta i ne može proizvesti sve što joj je potrebno. Spoljnotrgovinska razmjena među državama odvija se na svjetskom tržištu, i te procese robnonovčane razmjene regulišu, u svakoj zemlji, spoljnotrgovinske politike. Osnovni alat za provođenje ove politike predstavlja spoljna trgovina.

Spoljna trgovina predstavlja najznačajniju granu ekonomije koja je u funkciji razvoja nacionalne privrede. Spoljna trgovina pospješuje rast nacionalne privrede, realizuje uvoz potrebnih proizvoda i usluga iz drugih zemalja, i ostvaruje, istovremeno, izvoz proizvoda i usluga u druge zemlje. Na taj način, država se rješava viškova proizvoda i usluga, te istovremeno nabavlja neophodne proizvode i usluge za vlastite potrebe..

Ovaj rad analizira način, kako se provodi spoljnotrgovinska politika između Europske Unije (EU) i Republike Kine. Specifičnost ovoga odnosa prizilazi iz činjenice, da je EU zajednica država, a Republika Kina, kao jedinstvena država, najveći svjetski izvoznik. Zbog toga, među njima, vladaju kompleksni odnosi koji su predmet analize u ovom radu. Cilj ovoga rada je da se objasne specifičnosti spoljnotrgovinskih odnosa između EU i Republike Kine.

Ovaj rad je podijeljen u pet poglavlja. U prvom poglavlju obraditi će se predmet, ciljevi rada. U drugom poglavlju obraditi će spoljnotrgovinsku politiku EU i Republike Kine. U trećem poglavlju obraditi trgovinska razmjena u zadnjih 10-tak godina između EU i Republike Kine. Četvrto poglavlje obrađuje zaključna razmatranja.

1. POJAM SPOLJNOTRGOVINSKIH POLITIKA

Svaka zemlja je u većoj ili manjoj mjeri zavisna o robnonovčanoj razmjeni. Izvoz omogućava pribavljanje deviznih sredstva potrebnih za uvoz proizvoda i korištenje usluga iz inostranstva. Razvijene zemlje svoje potrebe za uvozom podmiruju izvozom proizvoda prerađivačkog ili uslužnog sektora, a manje razvijene zemlje prisiljene su izvoziti prirodna bogatstva. Razmjenu između zemalja regulišu spoljnotrgovinske politike.

Zakonske i pravne regulative koje vladaju u jednoj zemlji predstavljaju spoljnotrgovinsku politiku te zemlje. Spoljnotrgovinska politika obuhvata skup aktivnosti, instrumenata i mjera

kojima država reguliše promet roba i usluga sa inostranstvom, finansijske i kapitalne transakcije, kao i sve ostale aspekte međunarodnih ekonomskih odnosa u koje stupa uključujući se u međunarodnu podjelu rada.

Spoljnotrgovinska politika je skup ciljeva, instrumenata i mjera kojima se reguliše cjelokupnost odnosa na području izvoza i uvoza. Spoljnotrgovinska politika ima za cilj da pomogne prodaju domaćih proizvoda i to: na domaćem tržištu, tako što ograničava uvoz inostranih dobara i stranom tržištu.

Tokom proteklih nekoliko decenija, tradicionalne trgovinske barijere izražene u visokim carinskim stopama i kvantitativnim ograničenjima izgubile su na značaju kada su u pitanju razvijene zemlje. Razvijene zemlje su zagovornice veće liberalizacije trgovinskih tokova i ukidanja carinskih i kvantitativnih ograničenja (Džombić, 2010).

Spoljnotrgovinska politika jedne nacionalne privrede predstavlja strategiju koju ona primjenjuje u regulisanju međunarodne trgovinske aktivnosti, odnosno spoljne trgovine te zemlje, kako u samostalnom regulisanju donošenjem unilaterlnih mjera, tako i u međunarodnim trgovinskim odnosima donošenjem međunarodne regulative u saradnji sa drugim nacionalnim privredama, sa ciljem ostvarenja nacionalnih interesa u spoljnoj trgovini (Bijelić, 2008).

Spoljnotrgovinska politika predstavlja i sistem instrumenata i mjera koje država primjenjuje kako bi usmjeravala obim, tokove, kao i strukturu svoje spoljne trgovine. Spoljnotrgovinska politika nije ništa drugo do sredstvo u službi nacionalnih interesa, rukovođena potrebom zaštite i razvoja domaće privrede u odnosu na inostranu konkurenciju (Rapaić, 2013).

Spoljnotrgovinska politika, prema tome, ima za cilj da kroz uticaj na spoljnotrgovinsko poslovanje ostvari ekonomske ciljeve zemlje i poboljša međunarodnu konkurentnost domaćih privrednih subjekata.

Spoljnotrgovinsko poslovanje obuhvata:

- spoljnu trgovinu - razmenu roba i usluga sa inostranstvom,
- direktna ulaganja u inostranstvu – kroz ulaganje kapitala u inostrana preduzeća ili osnivanje preduzeća u inostranstvu;
- investicione radove – izvođenje građevinskih, inženjerskih, zanatskih i drugih radova van granica zemlje.

Instrumenti spoljnotrgovinske politike predstavljaju mjere koje uspostavljaju vlade država kako bi njima bili regulisani međunarodni trgovinski tokovi između države i ostatka svijeta. Zadatak instrumenata trgovinske politike je da čuvaju, razvijaju i učvršćuju prednosti nacionalne privrede. Oni postoje zbog interesa zemlje koja ih kreira i primjenjuje. Mnoge zemlje primjenjuju mjere zaštite uvoza i stimulisanja izvoza.

2. SPOLJNOTRGOVINSKA POLITIKA EVROPSKE UNIJE

Osnivanjem Evropske ekonomske zajednice (EEZ) predviđeno je da države članice EEZ vode zajedničku trgovinsku politiku. Ugovorom o osnivanju EZZ iz 1957. godine, nastala je zajednička spoljnotrgovinska politika ove organizacije, kojom su se države članice obvezale da će svoje regulisanje trgovine sa trećim zemljama prenijeti sa državnih organa na organe zajednice. Ovim su prvi put evropske države svoju spoljnotrgovinsku politiku stavile na

nadnacionalni nivo, te sva ovlaštenja za kreiranje i izvršavanje spoljnotrgovinske politike prepustile zajedničkim organima.

Tokom četiri decenije postojanja Evropske zajednice stvorena je opsežna pravna osnova i kreiran institucionalni mehanizam za vođenje jedinstvene spoljnotrgovinske politike. Trgovinski interesi država članica su usaglašeni, a EU je postala glavni svjetski „trgovac“ i glavni „pregovarač“ u globalnim trgovinskim forumima. Zajednička trgovinska politika EU predstavlja vanjska politika koje se bazira na četiri slobode - slobodnom kretanju ljudi, robe, usluga i kapitala. Termin „zajednička trgovinska politika“ označava da trgovinska politika ne predstavlja samo koordinaciju nacionalnih trgovinskih politika, nego je u isključivoj nadležnosti EU i formuliše se i sprovodi od strane njenih nadnacionalnih organa.

Pravne osnove spoljnotrgovinske EU politike postavljene su Ugovorom o osnivanju EEZ, koji je potpisan 25. marta 1957. godine u Rimu, a stupio na snagu 1. januara 1958. godine. Deveto poglavlje Ugovora, pod nazivom „Zajednička trgovinska politika“, koje obuhvata članove od 131. do 134., sadrži osnovna pravila ove oblasti. Ključni je član 133. Ugovora, koji određuje i osnovne nadležnosti pojedinih organa EU u vođenju spoljnotrgovinske politike i u kome se navodi da se zajednička spoljnotrgovinska politika zasniva na jedinstvenim načelima, prije svega u pogledu izmjena carina, zaključivanja carinskih i trgovinskih sporazuma, izjednačavanja mjera liberalizacije, politike izvoza kao i mjera trgovinske zaštite, kao što su one koje treba donijeti u slučaju dampinga i subvencija.

U ovom članu određene su i osnovne nadležnosti pojedinih organa Unije u vođenju spoljnotrgovinske politike EU. Osnovu za vođenje spoljnotrgovinske politike predstavljaju odgovarajući pravni akti, uglavnom direktive, koje usvaja Savjet ministara (Council of Ministers). Ove direktive su pravni okvir za postupanje Komisije koja predlaže, i po odobrenju Saveta izvršava spoljnotrgovinsku politiku EU.

Na osnovu direktiva Savjeta Komisija EU može donositi pravna akta koja razrađuju odluke sadržane u direktivama Saveta ministara. Sva ta akta predstavljaju pravni izvor za vođenje zajedničke spoljnotrgovinske politike, i moraju biti u skladu sa direktivama Saveta ministara. U okviru smjernica Saveta ministara Komisija vodi pregovore sa trećim državama (nečlanicama Unije), ili regionalnim grupacijama, o zaključenju bilateralnih ugovora kojima se pravno regulišu trgovinski odnosi između EU i te treće zemlje, odnosno regionalne grupacije.

Rimskim ugovorom je izvršena koordinacija nacionalnih politika država članica, pri čemu su u većoj mjeri sačuvane njihove nacionalne kompetencije. U domenu zajedničke spoljnotrgovinske politike ključni igrači su bili Evropska komisija i Savjet ministara, a uloga Parlamenta je bila samo konsultativna. Prema smjericama Savjeta ministara, Evropska komisija vodi pregovore sa trećim državama ili regionalnim grupacijama o zaključenju bilateralnih ugovora, kojima se regulišu trgovinski odnosi između EU i treće zemlje odnosno regionalne grupacije. Komisija se u toku pregovora konsultovala sa Komitetom 133, koji je nadležan za spoljnotrgovinsku politiku EU i sastavljen je od predstavnika svih država članica EU.

Osim Ugovora iz Rima o osnivanju EEZ postoji i veliki broj podzakonskih akata koji regulišu spoljnotrgovinski režim EU. U pogledu režima izvoza opšte je pravilo da je izvoz iz EEZ, sada EU, u treće zemlje slobodan i nije podložan kvantitativnim ograničenjima. Ovaj princip se

odnosi na sve industrijske i poljoprivredne proizvode koji su navedeni u Ugovoru iz Rima o osnivanju EEZ.

Glavni instrument spoljnotrgovinske politike svake države ili regionalne integracije, pa i EU, jesu carine. Glavni spoljnotrgovinski necarinski instrumenti u EU su kvote i antidamping mjere. Tako se kvotama za svaku zemlju u razvoju, odgovarajućim direktivama, propisuju se odgovarajuće kvote na uvoz proizvoda na tržište EU. Antidamping mjere predstavljaju instrument zajedničke spoljnotrgovinske politike koji se najčešće koristi u EU. Ugovorima, od Mاستrihta, preko Amsterdama i Nice, promjene su bile neznatne i skromne, ukazujući na nesprijetnost zemalja članica da se odreknu nekih svojih nadležnosti iz oblasti međunarodnih ugovornih odnosa. Kao krajnji rezultat zajednička trgovinska politika pokriva uglavnom sve ključne aspekte trgovine robom i uslugama, kao i najvažnije trgovinske aspekte intelektualne svojine, investicija i konkurencije.

Privredna i politička integracija među državama članicama EU, znači da te zemlje moraju donositi zajedničke odluke o mnogim pitanjima: tako su se razvile zajedničke politike. Ugovor iz Amsterdama nije značajnije promijenio niti unaprijedio spoljnotrgovinsku politiku EU. Liberalizacija kretanja kapitala je najviše odlagana zbog špekulacija i osjetljivosti. Ozbiljniji početak njegove liberalizacije izvršen je Mاستritskim ugovorom 1992. godine. Strane direktne investicije su potpuno liberalizovane, a očekuju se dalje mjere liberalizacije kod kredita i na tržištima kapitala.

U Lisabonskoj strategiji iz 2000. godine naglašena je potreba izmjene zakonske osnove zajedničke trgovinske politike. Ugovorom iz Nice nadležnost nad Zajedničkom spoljnotrgovinskom politikom proširena na oblast trgovine uslugama i komercijalne aspekte intelektualne svojine. U toku 2004. godine kreiran je Komitet za međunarodnu trgovinu (International Trade Committee - INTA), koji je zadužen za uspostavljanje i implantaciju zajedničke trgovinske politike EU i vanjske ekonomske relacije. INTA predstavlja specijalizovani komitet Parlamenta i sastoji se od 29 članova. Kako bi se trgovinska politika EU mogla uspješno nositi sa ovim izazovima, Evropska komisija je, u jesen 2006. godine, usvojila agendu pod nazivom „Globalna Evropa - konkurentna u svijetu“ (Global Europe - competing in the world), koju čini serija povezanih strategija o tržišnom pristupu, zaštiti prava intelektualne svojine, trgovinskim zaštitnim mjerama, politici prema Kini i strategije o novoj generaciji bilateralnih trgovinskih sporazuma.

Najveće promjene zajedničke trgovinske politike donosi Lisabonski ugovor. Lisabonski ugovor izmijenio je dosadašnje osnivačke ugovore EU na „stari“ način, odnosno unoseći amandmane na postojeći tekst Ugovora. Pri tome je ipak došlo i do izmjene naziva dosadašnjih Ugovora (Ćapeta, 2010). U članu 3 ovog ugovora, koji se sada naziva Ugovor o funkcionisanju EU (Treaty on the functioning of the European Union - TFEU) navodi se da EU ima isključive nadležnosti u vođenju zajedničke trgovinske politike.

Ovaj ugovor značajno proširuje ciljeve i principe zajedničke trgovinske politike EU, postavljajući ih u širi okvir ciljeva i principa opšte vanjske politike EU. Pri tome se ne odstupa od klasičnih ciljeva trgovinske politike, koji vode postepenoj liberalizaciji trgovine.

Ugovorom iz Lisabona, ojačana je uloga Evropskog parlamenta koji je u pitanjima trgovine i ulaganja postao zakonodavac ravnopravan Savjetu. Nakon što je njegov pristanak postao obavezan, Ugovorom je Parlament, takođe dobio aktivniju ulogu u pregovorima o međunarodnim trgovinskim sporazumima i njihovoj ratifikaciji. Ipak, određeni elementi trgovinske politike i dalje su u nadležnosti država članica. Iz navedenog, slijedi da je Spoljnotrgovinska politika EU izuzetno složena. Unija ima preferencijalne trgovinske aranžmane sa skoro svim članicama STO. Pored toga, svaki sporazum o slobodnoj trgovini

obično obuhvata na stotine stranica izuzetaka i tehničkih pravila. EU često sklapa veći broj sporazuma sa pojedinačno posmatranim trgovinskim partnerima.

3. SPOLJNOTRGOVINSKA POLITIKA REPUBLIKE KINE

Ekonomski napredak koji je Republika Kina ostvarila u posljednjih 30 godina su impresivne. Nakon Mao Ce-tangove smrti, Republika Kina je od 1978. podržava slobodnu trgovinu i ukinula je trgovinske restrikcije. Deng Xiaoping je brzo zaustavio izolaciju zemlje od ostatka svijeta i napustio većinu ideoloških mjera i politika u privrednim kretanjima. Put koji je Deng odredio preobrazio je Kinu u roku od dva desetljeća, od ekonomski zaostale zemlje, u otvoreno središte kapitalističkog dinamizma sa stalnom stopom rasta, bez presedana u ljudskoj historiji (Harvey, 2013). Vlada je mijenjala svoju politiku, davala je provincijalnim vladama više autonomije u politici, te je dopuštala i privatnim preduzećima da učestvuju u spoljnoj trgovini.

Tokom 1980. godine Kina se počinje ubrzano otvarati prema svjetskoj ekonomiji, a njena privreda je iznosila oko 10 posto razvojnog potencijala SAD. Danas se proizvodi iz Kine mogu naći u cijelom svijetu. Veliki dio izvoza iz Kine proizveden je od strane inostranog ulaganja u preduzeća u Kini.

Spoljna trgovina je doprinijela ekonomskom rastu na tri načina:

1. Međunarodnom specijalizacijom,
2. Izvozom i
3. Preljevanjem tehnologije iz drugih zemalja.

Međunarodnom specijalizacijom, svaka zemlja proizvodi dobra u čijoj proizvodnji ostvaruje komparativne prednosti, što omogućava zemlji da bude efikasnija i racionalnija u trošenju oskudnih resursa, nego u slučaju da odluči sama proizvoditi sva dobra. Drugi način, odnosi se na izvoz. Izvoz je dio agregatne potražnje, a porast agregatne potražnje dovodi do rasta BDP-a zemlje. Kineski izvoz se značajno povećao nakon otvaranja granica, i to posebno izvoz radno intenzivnih proizvoda. Treći način odnosi se na trgovinu, trgovina omogućava preljevanje tehnologije iz vana čijim se korištenjem povećava produktivnost u Kini.

Kina se na prelazu iz dvadesetog u dvadeset prvi vijek, još uvek nalazi pod vodstvom jedne partije. Pod nadzorom partije, postepeno prelazi iz državnog planskog socijalizma u državni kapitalistički sistem. U tom prelazu ostvaruju se ,za evropske pojmove, vrlo visoke stope razvoja, koje iznose oko deset i više posto godišnje, a godinama se vršila i snažna industrijalizacija od 1978. do 2006., a od 1972. godine u Kini je na snazi zabrana direktnih stranih ulaganja.

Nakon posjete američkog predsjednika Ričarda Niksona, otvaraju se nove mogućnosti za približavanje Kine prema nekoliko vodećih industrijski najrazvijenijih zemalja. Ipak veliki broj ograničenja je ostao na snazi, što je onemogućivalo znatnija direktna strana ulaganja u zemlju. Drastične promjene nastaju 1979. kada dolazi do reformi (Branstetter i Feenstra, 1999), a od početka reformi, 1978. godine, kineska politika vezano za strana ulaganja, napravila je radikalnan zaokret.

Rezervisan stav prema reformama, Kinezima je izgledala kao oblik eksploatisanja države od strane drugih zemalja, kasnije, prihvatanjem politika i prilike za privredni razvoj Kine, spoljnotrgovinska politika poprimila je opšte društveno prihvatanje i veliki zamah ekonomskog rasta i razvoja. Donesen je novi zakon u kojem je stranim firmama dozvoljeno djelovanje i

smanjene kontrole u domenu vanjske trgovine. Strana ulaganja dovela su do razvoja fizičkog i finansijskog kapitala, tehnologija, menadžerskih vještina i prakse u svim segmentima društva.

Od početka Reforme 1978, Kina pridaje veliki značaj spoljnoj trgovini, kao glavnom pokretaču razvoja. Svrha izvoza bila je, da se pribavlja strana valuta radi nabavke opreme i novih tehnologija, za razvoj domaće privrede. Državna preduzeća su bila nosioci i izvoza i uvoza, 1993. proglasila uspostavljanje „socijalističkog tržišnog ekonomskog sistema“, a u 1994. donijela novi Zakon o spoljnoj trgovini.

Glavne novine su:

1. Liberalizacija spoljne trgovine i
2. Smanjenje uticaja državnih preduzeća na spoljnu trgovinu.

U spoljnoj trgovini Kine, raste udio privatnih preduzeća i „mješovitih preduzeća“ sa udjelom stranog kapitala (joint ventures) (Babić, 2010). Kina je 2001. godine ušla u STO i tada se otvorila vrata globalnog tržišta. Kineski proizvodi su 1999. činili samo 2% utjecaja na globalnom tržištu (uvoz i izvoz), da bi u 2017 godini činili čak 15 posto. Ta je jeftina roba dobro došla konzumentima u ostatku svijeta, pogotovo u zemljama u razvoju i tranziciji.

Reforme kao strateški razvojni plan počinju sa;

- ukidanjem kolektivizirane poljoprivrede
- na postupnu liberalizaciju cijena,
- fiskalnu decentralizaciju,
- do povećanja autonomije državnih preduzeća,
- do rasta privatnog sektora,
- razvoja berzanskih tržišta i
- do savremenog bankarskog sistema.

Te novine su uticali na otvaranje prema, primarnoj, vanjskoj trgovini i investicijama, usmjerene i na industriju i državnu pomoć, ključnim sektorima i restriktivni režim ulaganja.

4. TRGOVINSKA RAZMJENA EU I REPUBLIKE KINE

Odnosi između Kine i EU, prije svega u ekonomskoj sferi, imaju prvorazredni značaj za oba učesnika, a od velike su važnosti za cijelu svjetsku ekonomiju. U razvojnim strategijama Kine i EU ima određenih sličnosti, ali i značajnih razlika, uslovljenih, prije svega, različitim razvojnim nivoima. Sličnosti se ogledaju u izvoznoj ekspanziji kao bitnom elementu ekonomskog rasta, u EU, na prvom mjestu Njemačke, i Kine na drugoj strani (Antevski, i dr., 2013). Kretanje uvoza i izvoza u EU je prikazana na tabeli 1. Iz ove tabele može se zaključiti da je EU najviše svoje robe izvozila u SAD, te potom u Kinu i Švicarsku, dok je najviše robe uvozila iz Kine, SAD te iz Švajcarske. Što se tiče trgovačke bilanse samo četiri države imaju pozitivan odnos izvoza nasprem uvoza sa EU.

Najveći trgovački suficit kod trgovine sa EU ima Republika Kina, bila je najveća u 2018. Godini, iznosila je 184,8 milijarde eura, potom slijedi Rusija, te Norveška. Najveći deficit u trgovini sa EU imaju SAD, i on je u 2018. godini iznosio 139,1 milijarde eura, nakon toga slijedi Švajcarska i Kanada. Na osnovu kretanja uvoza i izvoza kod EU može se zaključiti, da su najveći partneri EU u spoljnoj trgovini Republika Kina i SAD. Ekonomska kriza 2008. godine, odrazila se na kretanje uvoza Kineske robe u EU te je uvoz bio manji 13,56 posto, da bi se u toku 2010. godine uvoz povećao za 31,86 posto.

Uvoz u 2016. godine u odnosu na 2015. godine se povećao za 16,03 posto, a u 2018 godini je uvoz kineske robe bio u iznosu od 394,7 milijarde eura.

Europska unija je u prošloj godini uvezla kinesku robu u vrijednosti 395 milijardi eura. To znači da je 20 posto ukupnog robnog uvoza EU-a iz ostatka svijeta stiglo iz Kine i da je ta zemlja najveći trgovinski partner EU-a, kad je riječ o uvozu. U istom je periodu na kinesko tržište, 28-članica EU izvezao robu u iznosu 210 milijardi eura ili 11 posto ukupne vrijednosti robnog izvoza u inozemstvo. Kina je time drugo izvozno odredište za robu 28-članog EU-a, iza SAD-a. Među zemljama članicama EU-a najviše je proizvoda iz Kine uvezila Nizozemska, s ukupnom vrijednošću robnog uvoza od 85 milijardi eura. Njemačka je bila glavni izvoznik, s vrijednošću izvoza od 94 milijarde eura. Na tabeli 2 će se predstaviti odnos uvoza i izvoza EU sa Republikom Kinom za pojedinu industriju.

Posmatrajući kretanja izvoza i uvoza hrane i pića u Republiku Kinu može se uočiti da je do 2012. godine više hrane i pića izvozila Republika Kina u EU, da bi od 2012. godine više hrane i pića izvozila EU u Republiku Kinu. Tako je najveći izvoz hrane i pića iz EU u Republiku Kinu bio u 2017. godini i iznosi je 10,2 milijardi eura, također, je u ovom godini i Republika Kina najviše izvezla hrane i pića u EU u iznosu od 4,9 milijardi eura.

Tabela 1 Kretanje izvoza i uvoza EU u periodu 2008-2018. godine.

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
IZVOZ											
Ekstra EU-28	1.309,1	1.094,4	1.354,1	1.554,5	1.685,0	1.736,5	1.704,1	1.790,5	1.745,5	1.879,0	1.955,7
Sjedinjene Američke Države	248,0	204,2	243,3	264,2	293,6	289,4	311,4	371,3	363,7	376,2	406,4
Kina	78,3	82,4	113,5	136,4	144,2	148,1	164,7	170,4	169,7	197,6	209,9
Švajcarska	100,6	88,8	110,5	142,1	133,6	169,1	140,3	150,5	142,2	150,2	156,5
Rusija	105,0	65,7	86,3	108,6	123,5	119,4	103,3	73,8	72,4	86,0	85,3
Turska	54,5	44,5	61,9	73,3	75,5	77,6	74,8	79,0	77,9	84,8	77,3
Japan	42,4	36,0	44,0	49,1	55,7	54,0	53,3	56,5	58,0	60,8	64,8
Norveška	43,7	37,5	41,9	46,8	49,9	50,1	50,2	48,8	48,3	50,7	53,9
Sjeverna Koreja	25,5	21,6	28,0	32,5	37,8	39,9	43,2	47,8	44,1	50,1	49,3
Indija	31,4	27,5	35,0	40,6	38,6	36,0	35,7	38,1	37,8	41,7	45,7
Kanada	25,5	21,9	26,8	29,9	31,4	31,6	31,7	35,1	35,2	37,7	41,4
UVOZ											
Ekstra EU-28	1.585,4	1.236,5	1.531,5	1.730,0	1.798,9	1.687,7	1.689,6	1.726,5	1.708,3	1.857,0	1.980,4
Sjedinjene Američke Države	183,0	156,1	174,9	194,2	209,4	199,5	209,3	249,3	248,8	256,6	267,3
Kina	249,1	215,3	283,9	295,1	292,1	280,1	302,5	351,0	352,3	375,4	394,7
Švajcarska	82,6	80,9	85,5	93,5	105,9	94,5	96,5	102,4	121,4	110,7	109,0
Rusija	180,4	119,6	162,1	201,3	215,1	207,0	182,4	136,4	118,9	145,0	168,3
Turska	46,3	36,4	43,1	48,8	48,8	50,7	54,4	61,7	66,6	69,8	76,1
Japan	76,5	58,4	67,3	70,6	65,0	56,6	56,5	59,8	66,0	68,9	70,5
Norveška	95,9	68,9	79,0	95,3	99,8	89,6	85,1	74,2	63,3	73,8	83,8
Sjeverna Koreja	39,7	32,5	39,5	36,3	38,0	35,8	38,8	42,4	41,7	51,7	51,1

Indija	29,6	25,5	33,5	39,9	37,5	36,8	37,2	39,5	39,3	44,1	45,8
Kanada	25,1	19,4	24,8	30,7	30,3	27,1	27,4	28,0	29,0	31,5	31,0
TRGOVAČKI BILANS											
Ekstra EU-28	-276,3	-142,1	-177,5	-175,5	-113,9	48,8	14,4	64,0	37,2	22,1	-24,6
Sjedinjene Američke Države	65,1	48,1	68,5	70,0	84,1	89,9	102,1	122,0	114,9	119,6	139,1
Kina	-170,8	-132,9	-170,5	-158,6	-147,9	-132,0	-137,8	-180,7	-182,6	-177,7	-184,8
Švajcarska	18,0	7,9	25,0	48,6	27,7	74,6	43,7	48,2	20,8	39,5	47,5
Rusija	-75,5	-53,9	-75,8	-92,7	-91,7	-87,5	-79,1	-62,6	-46,4	-58,9	-83,0
Turska	8,2	8,0	18,9	24,5	26,7	27,0	20,3	17,3	11,3	15,0	1,1
Japan	-34,1	-22,5	-23,3	-21,5	-9,3	-2,6	-3,2	-3,3	-8,0	-8,1	-5,7
Norveška	-52,2	-31,4	-37,1	-48,5	-49,9	-39,5	-34,9	-25,4	-15,0	-23,1	-30,0
Sjeverna Koreja	-14,2	-10,9	-11,6	-3,8	-0,2	4,1	4,4	5,4	2,5	-1,6	-1,8
Indija	1,7	2,0	1,5	0,7	1,1	-0,9	-1,5	-1,4	-1,5	-2,4	-0,1
Kanada	0,4	2,6	2,0	-0,8	1,1	4,5	4,2	7,1	6,2	6,2	10,4

Izvor: Eurostat

Kada se posmatra trgovanje sirovinama između EU i Kine može se uočiti da je u svim posmatranim godina više izvozila sirovina u Republiku Kinu EU. Najveći izvoz je bio u 2017 godini i iznosio je 11,3 milijardi eura, dok je Republika Kina najviše izvezla sirovina u 2018 godini i to 3,8 milijardi eura. U 2017. godini je najveći suficit između trgovine sirovina EU i Republike Kine i iznosi je 8,2 milijardi eura.

Kada se posmatra kretanje izvoza i uvoza energije Republika Kina je najviše izvozila energije u EU 2018. godine i to 0,5 milijardi eura. EU je najviše izvozila energije u Republiku Kinu u 2018. godini ukupno 5,9 milijardi eura. Posmatrajući kretanje izvoza i uvoza hemikalije odnosno proizvoda hemijske industrije može se uočiti da ja i izvoz i uvoz rastao iz godine u godinu. Najviše izvoza i uvoza ovih proizvoda bilo je u 2018. godini.

Kada se posmatra kretanje izvoza i uvoza mašina i vozila iz EU u Republiku Kinu može se uočiti da je Republika Kina više izvozila u EU mašina i vozila nego što je uvozila, te je u svim posmatranim godinama postojao trgovački suficit kod Republike Kine. Najviše mašina i vozila je EU izvezla 2018. godine u iznosu od 112,0 milijardi eura, dok je Republika Kina u istoj godini najviše izvezla mašina i vozila u EU u iznosu od 209,4 milijardi eura.

Tabela 2. Izvoz i uvoz različite robe iz EU u Republiku Kinu

Ukupno	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Izvoz	82,4	113,5	136,4	144,2	148,1	164,7	170,4	169,7	197,6	209,9
Uvoz	215,3	283,9	295,1	292,1	280,1	302,5	351,0	352,3	375,4	394,7
Balans	-132,9	-170,5	-158,6	-147,9	-132,0	-137,8	-180,7	-182,6	-177,7	-184,8
Hrana i piće	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Izvoz	1,5	2,2	3,3	4,4	4,9	5,6	8,1	9,4	10,1	9,7
Uvoz	3,3	4,0	4,5	4,3	4,4	4,4	4,8	5,0	5,1	5,2
Balans	-1,8	-1,8	-1,1	0,0	0,6	1,3	3,3	4,5	4,9	4,5
Sirovine	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Izvoz	5,8	7,7	10,1	10,0	10,1	9,1	9,8	9,6	11,3	10,7
Uvoz	1,9	2,7	3,2	2,9	2,7	2,8	2,9	2,8	3,1	3,8
Balans	3,8	5,0	7,0	7,1	7,5	6,3	6,9	6,8	8,2	6,9
Energija	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Izvoz	0,2	0,9	1,3	1,9	2,0	2,1	2,0	3,6	5,5	5,9

Uvoz	0,3	0,3	0,4	0,3	0,2	0,2	0,4	0,4	0,4	0,5
Balans	-0,1	0,5	0,9	1,6	1,7	1,9	1,6	3,1	5,1	5,3
Hemijski proizvodi	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Izvoz	10,1	12,5	14,8	16,9	17,4	18,8	21,0	21,9	24,9	26,8
Uvoz	8,0	11,0	13,1	13,0	13,2	14,3	16,3	16,1	18,3	21,3
Balans	2,1	1,4	1,7	3,9	4,2	4,5	4,8	5,7	6,7	5,4
Mašine i vozila	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Izvoz	48,3	69,6	82,3	84,4	85,5	95,8	89,4	92,4	107,6	112,0
Uvoz	102,0	145,1	145,9	146,2	139,2	146,9	176,0	179,6	195,4	209,4
Balans	-53,7	-75,5	-63,5	-61,7	-53,7	-51,0	-86,6	-87,2	-87,8	-97,4
Ostala industrijska roba	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Izvoz	14,7	18,5	22,7	24,9	26,2	27,1	28,2	29,5	34,9	37,4
Uvoz	98,9	119,5	126,8	124,2	119,5	132,7	149,3	146,8	151,6	152,9
Balans	-84,1	-101,0	-104,1	-99,3	-93,3	-105,6	-121,2	-117,4	-116,7	-115,5
Ostala dobra	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Izvoz	1,7	2,1	1,8	1,8	2,1	6,1	11,9	3,3	3,4	7,5
Uvoz	0,9	1,2	1,3	1,2	1,0	1,3	1,3	1,5	1,5	1,5
Balans	0,8	0,8	0,4	0,6	1,1	4,8	10,6	1,8	1,9	6,0

Izvor: Eurostat

Kada se posmatra izvoz i uvoz ostale industrijske robe može se vidjeti da je Republika Kina više izvozila ovu robu od EU, te je u svim godinama koje se posmatraju, ostvarila trgovinski suficit. Najviše je ove robe izvezla u EU 2018. godine u ukupnom iznosu od 152,9 milijardi eura. Posmatrajući vrijednost trgovine ostalih dobara, može se uočiti, da u svim posmatranim godinama, EU je ostvarila trgovinski suficit sa Republikom Kinom.

Kada se posmatra ukupna trgovina, može se vidjeti, da je Republika Kine u svim posmatranim godinama ostvarila trgovinski suficit. Najviše je Republika Kina izvezla u EU 2018. godine, i to robe u iznosu od 394,7 milijardi eura. EU je u istoj godini ostvarila i najveći izvoz robe u Republiku Kinu u iznosu od 209,9 milijardi eura. U ovoj istoj godini je ostvaren i najveći trgovinski suficit u trgovini između Republike Kine i EU, i to u ukupnom iznosu od 184,8 milijardi eura.

Kada se posmatraju sve ove robe koje se izvoze i uvoze iz EU u Republiku Kinu, može se zaključiti, da EU više izvozi hrane i pića, sirovina, energije, hemijskih dobara i ostalih dobara, dok Republika Kina više izvozi mašina i vozila i ostale industrijske robe. Međutim, izvoz ove robe iz Republike Kine u EU je višestruko veći, nego recimo, hrane i pića te sirovina. Zbog toga Republika Kina ostvaruje suficit u trgovinskoj razmjeni sa EU, kada se posmatraju sve robe u cjelosti.

Međutim, na ovu razmjenu utiču brojne mjere. Tako se EU pokušava zaštititi, koristeći metode antidampinga, kompenzatorne, zaštitne mere i druge trgovinske pravne lijekove. EU je optužila Kinu za pretjeranu proizvodnju i damping, ključnih osjetljivih proizvoda kao što su, čelik i tekstil i odgovorili su sa antidamping mjerama u okviru zakonskih propisa Evropske komisije i SZO antidamping sporazuma. Kina je najveća meta antidamping istraga koje provodi EU.

Pitanje koje najviše brine EU prekomjerni su industrijski kapaciteti Kine u nekoliko sektora, posebno u sektoru čelika, ali i u drugima, kao što je i sektor aluminijuma. Na domaćem planu, za Kinu je to velik izazov, ali stvara i nelojalnu konkurenciju za europska tržište, ako se zbog toga tržište EU-a pretrpava kineskom robom po damping cijenama. Na osnovu svega se može zaključiti, da EU, da bi zaštitila svoju proizvodnju, uvodi razne mere radi zaštite vlastitog tržišta, jer su kineski proizvodi dosta povoljniji i prodaju po dosta nižim cijenama, nego što se prodaju na domaćem tržištu.

5. ZAKLJUČAK

Sve zemlje učestvuju u međunarodnoj razmjeni. Nivo razvoja pojedinih zemlja utiče na način na koja ona utiče na međunarodnu razmjenu. Razvijenije zemlje uvoze sirovine i materijale, a izvoze gotove proizvode i usluge, na taj način koriste svoje prednosti koje imaju na svjetskom tržištu. Spoljna trgovina je nastala je kao rezultat odnosa ponude i potražnje, odnosno viškova i manjkova određene robe i usluga u određenoj zemlji. Osnovni zadatak spoljne trgovine je da se pribave proizvodi i usluge koje su neophodne za potrebe stanovništva te da se domaći proizvodi plasiraju na strana tržišta. Zbog toga je značaj spoljne trgovine različit za pojedine zemlje.

Da bi postojala spoljna trgovina, potrebno je da učestvuju najmanje dvije zemlje, a pri tome se ona može posmatrati u užem smislu, gdje se obuhvata samo robna razmjena, a u širem smislu se obuhvataju i usluge. Specifičnost svake spoljne trgovine je međunarodna nemobilnost dobara, različiti monetarni sistemi, političke granice i odvijanje trgovine na većim udaljenostima.

Razvojem EU se razvijala i spoljnotrgovinska politika, ali se u osnovi, nije drastično mijenjala. Kroz različite ugovore mijenjale su se i spoljnotrgovinske politike, ali te su promjene bile neznatne i skromne, najznačajnije promjene su se odnosile na trgovinske aspekte intelektualne svojine, investicije i konkurenciju. Također, su strane direktne investicije u potpunosti liberalizovale, te se otvorila dalja mogućnost liberalizacije kod kredita i na tržištu kapitala. Sa razvojem EU definisana je uloga Evropskog parlamenta koji je postao, po pitanjima trgovine i ulaganja, ravnopravan Savjetu Evrope.

Ekonomске promjene koje su zahvatile Republiku Kinu u posljednjih 30 godina, su impresivne. Nijedna država nije u toliko kratko vrijeme postala značajan učesnik na svjetskom tržištu, kao što je to bila Republika Kina. Sa podržavanjem liberalne trgovine Republika Kina je od ekonomske zabiti prerasla u središte kapitalističkog dinamizma sa stalnom stopom rasta BDP. Iako se Republika Kina nalazi pod vodstvom Komunističke partije, ona je ostvarila veliki ekonomski razvoj. Iskoristila je jeftinu radnu snagu te je privukla strane investicije i na taj način, ostvarila velike stope rasta domaće privrede. Postala je ključni učesnik na svjetskom tržištu, toliko obimno, da su mnoge zemlje morale provoditi, posebne spoljne trgovinske politike, u odnosima sa Republikom Kinom.

LITERATURA

1. Babić, B.S., (2010). Odnosi Kine i Evropske Unije: Geoekonomska osovina u razvoju. *Međunarodni Problemi*, 62(3), str. 418-462.
2. Bijelić, P., (2008). *Međunarodna trgovina*. Ekonomski fakultet: Beograd.
3. Bjelić, P., (2003). Model spoljnotrgovinske politike evropske unije. *Ekonomski anali*, 156, str. 131-147.
4. Branstetter, L., Feenstra, C. (1999). Trade and foreign direct investment in China: a political economy approach. *Journal of International Economics*, 58(2), str. 335-358.
5. Brkić, L., (2016). *Globalizacija i Kina*. Diplomski rad. Ekonomski fakultet: Split.
6. Čapeta, T., (2010). *Evropska unija po Lisabonskom ugovoru*. Hrvatska javna uprava, 10(1), str. 35-47.
7. Džombić, I.J., (2010). *Ekonomski odnosi Bosne i Hercegovine sa inostranstvom - mogućnosti i perspektive*. Univerzitet za poslovni inženjering i menadžment: Banja Luka.

8. Harvey, D., (2013). *Kratka povijest neoliberalizma*. V.B.Z.: Zagreb.
9. Kozomara, J., (2001). *Spoljnotrgovinsko poslovanje*. Ekonomski fakultet: Beograd
10. Petrović, N., Petrović, V., (2013). *Spoljnotrgovinsko i devizno poslovanje*. Visoka poslovna škola strukovnih studija: Čačak.
11. Rapačić S., Dabić D., (2013). Spoljnotrgovinski aspekt pristupanja Republike Srbije EU. *Međunarodni problemi*, 65(3), str. 349.
12. Savić, B., (2012). Zajednička trgovinska politika EU u Lisabonskoj eri. *Primus Global*, 1(4), str. 85-88.
13. Unković, M., (2010). *Međunarodna ekonomija*, peto izmenjeno i dopunjeno izdanje. Univerzitet Singidunum: Beograd.
14. Vizjak, A., Alkier Radnić, R., Kristinić Nižić, M., (2009). Republika Kina u međunarodnoj ekonomiji. *Ekonomski vjesnik*, 22(1), str. 127-135.

ODRŽIVI TURIZAM NA PRIMJERU POTENCIJALNE TURISTIČKE REGIJE UNA-PLITVIČKA JEZERA KAO FAKTOR INTEGRACIJE POGRANIČNIH PODRUČJA

Rezime

Ovaj rad se odnosi na potrebu integracije određenih turističkih aktivnosti dva susjedna nacionalna parka, jedan u BiH, a drugi u Hrvatskoj. Nacionalni park Una smješten je u sjeverozapadnom dijelu BiH. Nedaleko od njega smješten je Nacionalni park Plitvička jezera, u Gorskoj Hrvatskoj. Ova dva parka imaju brojne fizičkogeografske sličnosti izražene u geološkoj podlozi, reljefu, klimi i hidrogeološkim karakteristikama. Preovladavaju krečnjačke stijene sa ulošcima dolomita. Na ovakvim terenima, sa specifičnim kraškim oblicima formirani su vodotoci i jezera sa karakterističnim pregradama i nakitom u pećinama i uopšte biljna i životinjska raznovrsnost. Slične prirodne i kulturološke karakteristike su pretpostavka formiranju turističko geografske pogranične regije koja može dati značjan doprinos integacionim evropskim procesima na regionalnom nivou. Prihvatanje koncepcije održivog razvoja i turizma sa očuvanjem prirodnih turističkih i antropogenih bogatstava biće od koristi i za buduće naraštaje, ali i jedna od značajnih pretpostavki razvoja pograničnog dijela BiH i Hrvatske.

Ključne riječi: Una, Plitvice, održivi turizam, integracije, pogranični prostor, principi održivog razvoja, hidrologija, klima.

SUSTAINABLE TOURISM WITH EXAMPLE OF A POTENTIAL TOURIST REGION OF UNA-PLITVICE LAKES AS A FACTOR OF BORDER AREA INTEGRATION

Abstract

This paper addresses the need to integrate certain tourism activities of two neighboring national parks, one in BiH and the other in Croatia. Una National Park is located in the northwestern part of BiH. Not far from it are Plitvice Lakes National Park, in Gorska Croatia. The two parks have numerous physical and geographical similarities expressed in geological background, relief, climate and hydrogeological characteristics. Limestone rocks with dolomite deposits predominate. In such terrains, with specific karst forms, watercourses and lakes were formed with specific barriers and jewelry in caves and in general plant and animal diversity.

Similar natural and cultural characteristics are a prerequisite for the formation of a tourist-geographical border region that can make a significant contribution to European integration processes at the regional level. Acceptance of the concept of sustainable development and tourism with the preservation of natural tourist and anthropogenic resources will be of benefit

¹Internacionalni univerzitet u Travniku, E mail: teso.ristic@gmail.com
Banja Vrućica – Teslić, Ulica Petra Jokića 83.

International University of Travnik, E mail: teso.ristic@gmail.com
Banja Vrućica – Teslić, Ulica Petra Jokića 83.

for future generations as well as one of the significant preconditions for the development of the border part of BiH and Croatia.

Keywords: Una, Plitvice, sustainable tourism, integration, border space, principles of sustainable development, hydrology, climate.

Uvod

Evroatlantske, Evropske i Evroazijske integracije su stvarnost koju mora da razmotri svaka zemlja na našoj planeti. Na jednoj strani imamo uhodani mehanizam karakterističan za veći dio zemalja Evrope, Sjeverne Amerike, Australije i nekih azijskih zemalja gdje su integracije zasnovane na ekonomskoj koristi i čuvanja prednosti i ekspanzije u ekonomiji u čije svrhe, dobrim dijelom služi i NATO. S druge strane, tu je i nadolazeća ekonomija Kine i drugih zemalja BRIK-a.

Bosna i Hercegovina svoju budućnost treba da vidi u Evropskoj uniji s obzirom da je dio Evrope i kulture koja se razvija na kontaktu zapada i istoka. S obzirom na stanje u svijetu i naslonjenost na granice Evropske unije to je i najrealnija opcija kojoj treba da teže svi nivoi vlasti i odgovarajuće institucije. Početak dvadesetog vijeka obilježen je ubrzanom globalizacijom svijeta koju karakteriše sve veća ekonomska međuzavisnost pa su regionalne i lokalne ekonomije pred velikim izazovima. Prinuđene su da se prilagođavaju kretanjima u svijetu (koja su često i nepredvidiva) i potresima na svjetskom tržištu. Evropska unija ističe značaj i potpomaže afirmaciju regiona u ekonomskom razvoju na nacionalnom i međunacionalnom nivou. Cilj regionalne politike je jačanje regiona, ali sada na jedan drugačiji način. Ranije se nastojalo razviti nerazvijene dijelove određene teritorije tako što će se izvršiti redistribucija bogatstva između bogatih i siromašnih regiona. Danas se sve veća pažnja poklanja jačanju autohtonih i vanjskih potencijala i multisektorskom pristupu.

BiH se okreće Evropi i po pitanju razvoja turizma, a tome ide u prilog i razvoj turizma u Evropskoj uniji. U nastavku osvrnućemo se njegove osnovne karakteristike. Evropska unija je, kada uzmemo u obzir trendove rasta tržišta, u svjetskim okvirima postala vodeća regionalna ekonomska zajednica jer učestvuje u svjetskom turističkom prometu sa više od 60 %, a na evropskom kontinentu više od 75 %. Razvoj turizma ide u Evropskoj uniji ruku pod ruku sa ukupnim ekonomskim razvojem. Razvoju turizma doprinosi i proširenje Evropske unije na druge članice, od 12 članica 1995. godine, 25 članica 2004, do današnjih 27 članica. Ekonomski razvoj u prvim decenijama 20 vijeka, i pored određenih recesivnih ekonomskih kretanja, imao je veoma pozitivne efekte i na razvoj turizma u EU. Sa svakim proširenjem Evropske unije povećavalo se i turističko tržište. Evropska unija ima i jedan od najvećih indeksa konkurentnosti u razvoju turizma u svijetu, kako na mediteranu, tako i u prostorima Alpa. Evropska unija će i dalje imati jednu od najvećih stopa rasta turizma u svijetu. Sasvim je prirodno da Hrvatska, kao članica Evropske unije, i BiH kao njen prvi susjed taj trend trebaju iskoristiti i da privuku sve veći broj turista kroz iskorišćavanje prirodnih i antropogenih vrijednosti.

Globalizacija turizma se odvijala prvo u okviru regionalnih skupina razvijenih zemalja, da bi se kasnije u globalizacijske procese uključivale i zemlje u razvoju i zemlje u tranziciji. Dolazi do okrupnjavanja u hotelijerskom i turoperatorskom poslovanju i horizontalnog i vertikalnog povezivanja. Okrupnjavanjem opadaju cijene turističkih usluga što ide na štetu malih neposrednih nosilaca turističkih aktivnosti. Sve ovo pogađa zemlje u razvoju koje ne mogu izdržati konkurenciju, prodaju svoje kapacitete i postaju zavisne od međunarodnih kompanija.

Zadnjih godina broj međunarodnih dolazaka bilježi povećanje od oko 6 % što u sebi donosi brojne opasnosti, od saobraćajnih gužvi i nesreća do uništavanja turističkih prirodnih i antropogenih vrijednosti.

Turisti našeg vijeka postaju sve zahtjevniji, putovanja postaju sve češća, traže se usluge koje će kompenzirati negativne efekte dinamičnog življenja. U 21. vijeku razvijaju se novi oblici turizma poznati pod nazivima getoizacija, alternativni i održivi turizam.

Getoizacija se vezuje za odmor u vještački omeđenom prostoru, odnosno klubovima gdje su turisti izolovani od vanjskog svijeta. Sve svoje potrebe u tom prostoru zadovoljavaju po unaprijed određenom redoslijedu i nemaju nikakav kontakt sa spoljnim svijetom.

Specifičnosti *alternativnog turizma* leže u potrebi za pustolovinom, obrazovanjem, pješčenjima, pojedinačnim putovanjima i sl. Učesnici u ovom vidu turizma žele da odu što dalje od masovno posjećenih odredišta, po mogućnosti tamo gdje drugi do sada nisu dolazili. Međutim, sa otkrivanjem novih mjesta alternativni turisti utiru put masovnom turizmu, jer novootkrivena mjesta ubrzo postaju dio šire turističke ponude. Ovom tipu turizma možemo priključiti i razmjenu kuća ili stanova između stanovnika različitih mjesta. Za smještaj više nisu interesanti luksuzni i veliki hoteli već objekti koji su udaljeni poput kuća, manastira, vikendica. Hrana ne treba biti standardizovana već ona koja je karakteristična za dato mjesto.

Održivi turizam se odnosi na poštovanje, prirodnih i antropogenih vrijednosti i uvažavanje kulture domaćina, a uvažavaju se interesi korisnika i pružaoca usluga. On mora da zadovoljava interese i potrebe turista i receptivnih regija i mjesta.

1. Održivi turizam

U vrijeme masovnog turizma sve više dolazi do narušavanja prirodnog bogatstva i spomenika kulture. Pored blagodeti ekonomskog razvoja, zaustavljanja iseljavanja, većeg nacionalnog dohotka i drugih dobrobiti danas se sve više govori i o negativnim efektima koje izaziva turizam. Naziv održivi turizam u bliskoj je vezi sa pojmom održivog razvoja.

Kada govorimo o *održivom razvoju* imamo na umu čovjeka i njegovo korišćenje prirodnih dobara, odnosno balans u korišćenju prirodnih bogatstava i ljudskih djelatnosti kojima se omogućava ili obezbeđuje minimum narušavanja odnosa u prirodi i opstanak čovjeka. Možemo reći da se održivi razvoj veže za skladan odnos između korišćenja prirodnih bogatstava i zadovoljavanja ljudskih potreba. Usklađeni razvoj ne možemo posmatrati samo kao preduslov ljudske aktivnosti. On je, u isto vrijeme, i cilj kojim se rukovodimo kod planiranja i organizovanja različitih ljudskih aktivnosti. Bez toga bi danas bilo nezamislivo očekivati opstanak i napredak čovječanstva. Na ovaj način se i budućim generacijama daje mogućnost da raspolazu prirodnim dobrima, ali, isto tako, i da unapređuju životnu sredinu.

Istina, kvantitet i kvalitet nekih izvora u određenoj fazi ljudskog razvoja mogu biti umanjeni (na primjer zalihe uglja i nafte), ali će to biti kompenzovano novim otkrićima. Kao primjer možemo uzeti određena dobra za proizvodnju energije koja će u budućnosti biti zamijenjena obnovljivim izvorima. Sa stanovišta ekonomike vjerovatno je najprihvatljivije shvatanje održivog razvoja kada imamo situaciju gdje zalihe prirodnog kapitala ne opadaju u vremenu (Barbier i Markandya 1990). Utvrđivanje ekonomskih aktivnosti koje ugrožavaju održivi razvoj, ali i onih koje ne narušavaju postojeći sklad u ljudskom okruženju prvenstveno treba da bude zadatak ekonomike životne sredine. Kod korišćenje prirodnih dobara veoma je važno obezbijediti ne samo opstanak već i stabilnost ekosistema čiji sastavni dio čini životna zajednica (biocenoza) i naseljeni prostor (biotop). Neophodno je kontrolisano korišćenje prirodnih resursa jer nam samo ono pomaže da ne dođe do većih poremećaja ekosistema, što je i suština održivog razvoja. Ravnoteža se može samo privremeno poremetiti

i njeno trajanje se mora ograničiti na što kraće vrijeme da bi se omogućio povratak na pređašnje stanje.

Naziv održivi turizam možda je malo nespretno dat, jer održivost treba da znači i unapređenje i revitalizaciju turizmom zaposjednutih prostora. Danas, u praksi on u manjoj mjeri ugrožava prirodne i kulturne resurse od masovnog turizma ali nikada ne može u potpunosti da ih zaštiti. Borba za svakog turistu je opravdana. Međutim, danas imamo mnoštvo primjera devastacije prirodnih i antropogenih motiva. Preduzimaju se različite mjere da se smanji broj turista na određenim destinacijama. Riječ overturizam (turboturizam) upotrebljava se od 1918. godine i nalazi se u Rječniku engleskog jezika Oxvorda. Turboturizam označava nagli porast broja turista koji negativno utiče na životnu sredinu, kulturne vrijednosti turističkog odredišta, kao i na njegovu infrastrukturu. Ne postoji problem u povećanju broja turista, već u njihovoj koncentraciji u najpopularnijim svjetskim odredištima. Tako je prema UNWTO (2019.), od 1,4 milijarde turista u svijetu, oko 500 miliona je posjetilo 300 najpopularnijih gradova u svijetu (1,7 miliona godišnje po jednom od tih 300 gradova). Očekuje se i dalje porast broja posjetilaca u gradovima koji za to nisu dovoljno spremni.

Postoji mnoštvo definicija održivog turizma. Nastale su kao rezultat različitog gledanja na sam pojam održivog razvoja. Ako uzmemo sve do sada rečeno, mogli bismo reći da *održivi turizam predstavlja kompromis između zadovoljenja potreba turista i mogućnosti sredine da podnese sve veće pritiske*. On mora uzeti u obzir trenutne i buduće potrebe i uticaje koje turizam vrši na okolinu. *Održivi turizam predstavlja usklađeni odnos interesa potrošača, poslodavaca i društvene zajednice*. Time turističko odredište pokazuje svoju opredijeljenost uravnoteženom razvoju, odnosno da sačuva turističke vrijednosti i za buduće generacije. Dakle, održivi turizam zadovoljava potrebe sadašnjih posjetilaca, ali obezbjeđuje zadovoljavanje potreba i budućih naraštaja turističkih posjetilaca. Na taj način, turističke vrijednosti ostaju za budućnost da ih koriste i dolazeće generacije.

Sam pojam održivog turizma ima mnoge kritičare koji smatraju da je to samo teoretska pretpostavka koja nema dovoljno uporišta u praksi. Ne moramo se, čak, ni složiti sa definicijom održivog turizma, ali sprovođenjem u djelo pozitivnih, makar i teoretskih, ideja poslužiće u što većem obimu očuvanju životne sredine.

Činjenica je da je prirodna sredina napadnuta od strane turizma. Međutim, za razliku od drugih djelatnosti turizam se pojavljuje i kao faktor zaštite. Postoji interakcija između turizma i okruženja. Zahvaljujući atraktivnim elementima turizam postoji, utiče na zaposlenost i na prihode. Sredina omogućuje razvoj turizma, dok prihod od njenih atraktivnosti se ulaže i za njeno čuvanje. Održivi turizam minimizira štete kroz sprečavanje neograničenog korišćenja resursa.

Postoji više principa ili načela od kojih polazimo kada izučavamo održivi turizam. U literaturi nailazimo na ekonomski, socijalni, ekološki, institucionalni, kulturni, politički i tehnološki princip. Prilikom istraživanja neki od principa će se više koristiti, ali u suštini potrebno je imati u tom pogledu uravnotežen stav. Međutim, u najznačajnije principe ubrajamo:

- kulturni,
- ekonomski i
- ekološki princip.

Poštovanjem *kulturnog principa* obezbjeđujemo autentičnost (sociokulturnu), odnosno izvornost receptivnih prostora po pitanju tradicionalnog načina življenja. Ovaj princip podrazumijeva poštovanje etičkih vrijednosti ljudske zajednice zasnovane na toleranciji i uvažavanju filozofskih, nacionalnih, religijskih i drugih uvjerenja. Turističke djelatnosti moraju se odvijati u harmoniji sa tradicijom određenih prostora. Pri tome se podrazumijeva

da će i turizam sa svoje strane pospješiti revitalizaciju, odnosno otrgnuti od zaborava kulturnu baštinu zajednica koje su posvećene razvoju turizma na svojim prostorima. Na taj način ove zajednice jačaju svoj identitet i postaju privlačnije za potencijalne turiste. Koristi koje sa sobom donosi razriješenje kulturne potrebe postaju motiv lokalnim zajednicama da sačuvaju i svoju kulturnu baštinu. Sa svoje strane, turizam vrši uticaj na materijalne i nematerijalne elemente lokalne zajednice koji se ogledaju u arhitekturi građevina i uopšte očuvanju kulturnih vrijednosti domicilnog stanovništva koje je turizam aktualizirao.

Ekonomski princip održivog turizma upućuje na to kako bi se subjekti u turizmu trebali odnositi prema poslovnim odlukama koje trebaju da doprinesu optimalnoj konkurentnosti turističkog prostora, rastu broja zaposlenih i povećanju životnog standarda. Gore navedeno se odnosi na samostalne (privatne) privredne subjekte, ali, pri tome je neophodno i uključivanje javnog sektora po pitanju smjernica i donošenja zakonodavnih odluka. Turističkim aktivnostima treba obezbijediti ekonomsku dobit, ali i dovoljno sredstava koja bi bila korišćena u slučajevima nadoknade učinjene štete, odnosno negativnih uticaja na okolinu.

Ekološki princip proizilazi iz svijesti o neophodnosti poštovanja odnosa između živog i neživog svijeta koji je postojao i prije pojave čovjeka. Prirodne turističke vrijednosti koristimo samo u mjeri u kojoj se onemogućava njihovo trajnije oštećenje ili nestanak. One se štite i od domicilnog stanovništva i od posjetilaca. Kod odluke o korišćenju proizvoda sa eko oznakama ekološki osviješćene osobe biraju one za koje su uvjereni da doprinose očuvanju sredine i radije će za njih platiti i višu cijenu. Receptivno stanovništvo počinje da poštuje prirodne vrijednosti tek onda kada uvidi interes turista za njih i kada shvate da se ograničenim korišćenjem prirode može doći i do prihvatljivog dohotka. Turizam ne smije da značajnije ugrozi procese u prirodi i njenu raznolikost. Radi izbjegavanja negativnih posljedica, studijom uticaja na okolinu, u okviru različitih projekata razvoja turizma, moraju se odrediti prihvatljive granice uticaja na ekosistem. Mora se voditi računa o prihvatnom potencijalu, pod kojim smatramo kvantifikovanje određenog broja turista kako bi se izbjegla prostorna preopterećenost i sačuvale prirodni i antropogene turističke vrijednosti. Čuvanjem atraktivnih svojstava sprečavamo degradaciju prostora i omogućujemo održivi razvoj, odnosno čuvamo turističke atrakcije, omogućujemo turističku aktivnost i u budućnosti, a uslovi življenja domicilnog stanovništva značajnije se ne ugrožavaju. Znamo da su za razvoj turizma neophodni turistički atraktivni prostori. Oni se mogu sačuvati time što će se iz vrednovati (valorizovati), održati njihov kvalitet i izvornost. Pri tome je neophodno definisati prihvatni potencijal datog prostora čime se određuju granice turističke eksploatacije i podiže svijest o potrebi očuvanja životne sredine. Prihvatanjem ekološkog principa moguće je podići na viši nivo ekološku svijest svih učesnika u upravljanju turističkim atrakcijama, kao i svijest domicilnog stanovništva.

Tehnološko načelo (princip) se odnosi na ulogu i značaj tehnologije u razvoju održivog turizma. Ono predviđa da se u proizvodnji koriste tehnologije čija primjena ne šteti okolini. Upotrebom adekvatne tehnologije moguće je iznaći rješenja koja će biti zamjena za korišćenje određenih prirodnih bogatstava. Značajna je i primjena rješenja za prečišćavanje voda, rješavanje otpada, recikliranje i drugo. Primjenom odgovarajuće tehnologije smanjuju se negativna dejstva turizma u određitim.

Politički princip podrazumijeva učešće stanovništva iz receptivnih područja u donošenju odluka od značaja za razvoj turizma. Političkim odlukama od strane vlada vrši se i kontrola razvoja turizma. Učešćem u odlučivanju lokalno stanovništvo bolje sagledava pozitivna dejstva turizma. Osim toga, ono postaje zainteresovano i za smanjivanje negativnih dejstava turizma na okolinu. Na taj način bolje se sagledava značaj turizma u razvoju zajednice, njegov uticaj na opremljenost prostora i visinu ličnih dohodaka. Uključivanjem lokalnog stanovništva uvažavaju se njihova prava i interesi. U savladavanju političkih problema, nedostatka saradnje, sprečavanja raseljavanja stanovništva, uticaja na donošenje

propisa važno je i uključivanje nevladinih organizacija. Zato je potrebno uspostavljanje sistema upravljanja koji prihvata politiku održivog razvoja na svim nivoima odlučivanja. Ciljevi razvoja turizma moraju zadovoljiti potrebe receptivnog stanovništva. Upravljanje receptivnim prostorima treba da se oslanja i na konsultacije sa domicilnim stanovništvom (uređenje mjesta, zapošljavanje, turistička kultura i dr.).

2. Nacionalni park Una

Nacionalni park Una, sa površinom od 34770,21 hektar, ili 347,7 km², je smješten na sjeverozapadu Bosne i Hercegovine (Unsko-Sanski kanton) obuhvatajući prostor grada Bihaća (85,6 %) i manjim dijelom opština Drvar (11,6 %) i Bosanski Petrovac (2,8 %). Njegovoj teritoriji pripada područje oko gornjeg dijela toka Une i kanjon rijeke Unca sve do rječice Krke na zapadnom dijelu parka. Nacionalnom parku pripadaju i padine Plješevice, Grmeča i Osječnice. Razlog njenog proglašenja nacionalnim parkom leži u činjenici da se ovdje desio izuzetan spoj različitih prirodnih karakteristika i bogatstvo istorijske baštine. Do sada je otkriveno 49 arheoloških lokaliteta, a tu su i ostaci praistorijskih naseobina, nekropola, sakralnih objekata i srednjovjekovnih gradova. Nacionalni park Una je proglašen 29. maja 2008. godine donošenjem Zakona o Nacionalnom parku Una. Prvi posjetioci, kada imamo na umu službene podatke, evidentirani su 2011. godine.

U morfološkom pogledu prostor Nacionalnog parka pripada navlaci Visokog krša. Krečnjaci mezozojske starosti su najzastupljenije stijene ovog prostora. Reljef je nagnut niz Unu i prema Uni. Nadmorska visina dolinskog dna se kreće od 220 do 450 m nad morem. Una se probija kroz planinski reljef između Plješevice i Grmeča. Na prostoru Unsko-Koranske zaravni teren je zatalasan sa vrhovima između 300 do 500 m n.v. Od toga odudara greda (sa najvišim vrhom Gomilom 797 m) u kojoj je usječen kanjon Une. U krečnjačkim terenima se ističu sukcesivno poredane površi, brojne pećine, jame i vrtache.

Sl. 1. Martin Brod – ušće Unca u Unu

Izvor: <https://www.google.com/imgres?imgurl=https://furaj.ba/wp-content/uploads/2016/12/1-1-1.jpg&imgrefurl=https://furaj.ba/martin-brod-mjesto-gdje-unac-ljubi-unu/&docid=QzMqAhM82I2jgM&tbnid=6pYeJJKvIhHIM:&vet=1&w=680&h=510&source=sh/x/i>
[m](https://www.google.com/imgres?imgurl=https://furaj.ba/wp-content/uploads/2016/12/1-1-1.jpg&imgrefurl=https://furaj.ba/martin-brod-mjesto-gdje-unac-ljubi-unu/&docid=QzMqAhM82I2jgM&tbnid=6pYeJJKvIhHIM:&vet=1&w=680&h=510&source=sh/x/i)

Smješten u sjevernom umjerenom pojasu i u blizini Jadranskog mora, okružen planinama čiji pravac pružanja omogućuju uglavnom sjeverozapadna i južna strujanja, Nacionalni park Una ima preovlađujuću umjerenokontinentalnu klimu. Već od Martin Broda, s obzirom na povećanje nadmorske visine, prostire se prelazni pojas predplaninske klime. Vazdušne mase koje dolaze sa Atlantskog okeana, Sredozemnog mora i kontinentalne unutrašnjosti Evrope se stalno smjenjuju. Srednja godišnja temperatura se kreće između 9 i 11°C. Nisu rijetki ni iznenadni prodori toplih i hladnih vazdušnih masa koje za kratko vrijeme mijenjaju vrijednosti klimatskih elemenata sa pojavom jakih vjetrova. U zimskoj polovini godine dolazi do temperaturne inverzije (obrnut raspored temperature po visini) kada su temperature u riječnim dolinama niže od onih na uzvišenjima, što rezultira povećanom vlažnošću i maglom. Minimalne temperature dostižu i do -30 °C (Bihać -29,2 °C – 17. 02. 1956.), a maksimalne i preko 40°C (Bihać 40 °C – 22. 08. 2012.)². U prosjeku godišnje se izluči nešto preko 1 300 mm padavina, s tim što je u višim predjelima taj prosjek i viši. Maksimum padavina je u maju i novembru. Snijeg se prosječno zadržava preko 40 dana. Snijeg najviše pada u januaru i u februaru i može dostići visinu i preko 100 cm. Prosječno trajanje snježnog pokrivača u Bihaću iznosi 44 dana, a u višim predjelima i duže.

Slivno područje rijeke Une se odlikuje raznolikošću biljnih i životinjskih vrsta (biodiverzitet), što ukazuje na zdrav ekosistem koji se može s velikim mjerama opreza iskoristiti i u turističkoj ponudi. Na ovom području je zastupljeno preko 1900 biljnih vrsta, odnosno preko 50 % svih vrsta sa prostora Bosne i Hercegovine. Tu su i brojne vrste sa ljekovitim svojstvima: *Corydalis leiosperma*, *Micromeria thymifolia*, *Cerastium dinaricum*, *Satureia montana*, *Asplenium lepidum*, *Edraianthus croaticus*, *Potentilla clusiana*, *Ruta divaricata*, *Satureia subspicata*, *Iris ilirica*, *Iris reichenbachii*, *Daphne cneorum*, *Asparagus tenuifolius*, *Sesleria autumnalis*, *Campanula pyramidalis*, *C. unensis*, *C. wetsteinii*, *Moehringia maly* i druge. Za bogatstvom biljnih vrsta ne zaostaje ni životinjski svijet. Od životinjskih vrsta koje se, pored svoje značajne uloge u ekosistemu, mogu iskoristiti i za razvoj lovnog turizma ističu se mrki medvjed (*Ursus arctos* L.), jelen (*Cervus elaphus* L.), srna (*Capreolus capreolus* L.), divlja svinja (*Sus scrofa*), zec (*Lepus europaeus*), kao i vuk, lisica, jazavac, ris, divlja mačka, kuna, bjelica i zlatica, tvor, lasica, hermelin i vidra, ali se pretpostavlja da su ovdje prisutni i jelen lopatar (*Dama dama*) i divokoza (*Rupicapra rupicapra*).

Okosnicu nacionalnog parka čini rijeka Una. Ova rijeka izvire u Hrvatskoj u blizini Suvaje unutar kamenih litica visokih preko 100 m. Ona ističe iz jezera čija do sada izmjerena dubina iznosi 248 m. Odatle teče 10-tak kilometara i prelazi na teritoriju BiH. Dužina toka joj iznosi 212 km i uliva se u Savu kod Jasenovca. Njene najveće turističke atrakтивности su zelenosmaragdna boja vode, brojni vodopadi i slapovi i okruženje pokriveno raznovrsnim biljnim svijetom koji hrani brojne životinjske vrste.

Broj gostiju se iz godine u godinu povećava. Tako je 2016. godine oko 56 000 gostiju posjetilo područje Nacionalnog parka Una. Već naredne godine raste obroj posjetilaca (64 000), da bi ovo područje 2018. posjetilo 98 000 osoba. S obzirom da se na 80 % prostra nacionalnog parka ne naplaćuju ulaznice i da nema i druge evidencije procjenjuje se da je

² Plan zaštite okoliša Unsko-sanskog kantona 2014 – 2019, Valada Unsko-Sanskog kantona - Ministarstvo za građenje, prostorno uređenje i zaštitu okoliša, Bihać, 2014. – str. 21

1918. godine Park posjetilo i do 120 000 osoba³. Posjetioci Parka, pored razgledanja, mogu biti učesnici raftinga, da se bave planinarenjem, ronjenjem, ribolovom i dr.

I pored blizine Zagreba, Rijeke i Banja Luke ovo je prostor sa lošim putnim komunikacijama, nedostatkom staza za šetnju, neodgovarajućim kvantitetom i kvalitetom turističke ponude i smještajnih kapaciteta, nedostatkom koordinacije nosioca ponude i drugim slabostima.

3. Nacionalni park Plitvička jezera

Nacionalni park Plitvička jezera je najveći i najstariji nacionalni park u Hrvatskoj. Sa prosječnom visinom od 600 m, prostire se između Male Kapele i Ličke Plješevice u Gorskoj Hrvatskoj, na graničnom prostoru prema BiH. Obuhvata cijeli sliv Plitvičkih jezera sa površinom od 296 km². Turističko geografski položaj Parka je povoljan samim tim što kroz njega prolazi glavna državna cesta koja spaja kontinentalni dio Hrvatske sa Dalmacijom. Klima je uglavnom podplaninska.

Slika br. 2. Geografski položaj Plitvičkih jezera

Izvor:

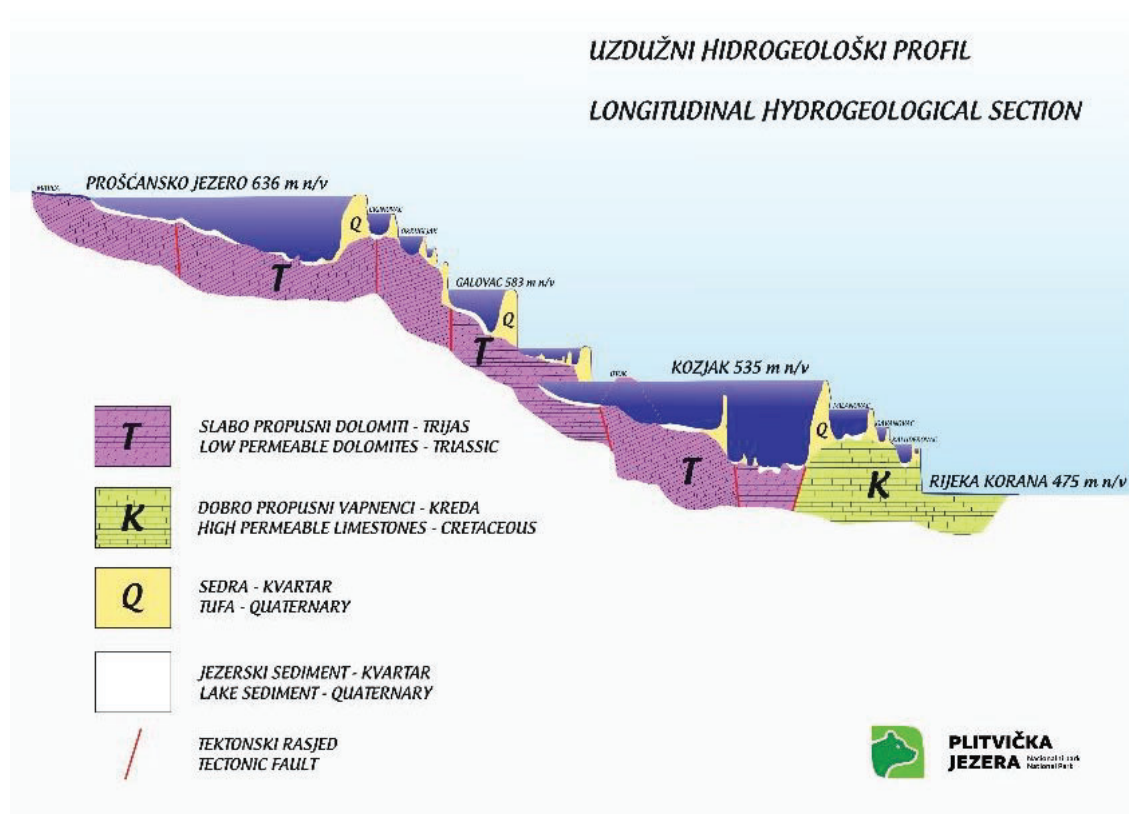
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/e/ec/Nationalpark_Plitvicer_Seen_Karte.png/330px-Nationalpark_Plitvicer_Seen_Karte.png

³ Čurić, A. (2019): Mogućnosti inačini brendiranja Nacionalnog parka Una - diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu – Fakultet političkih znanosti, Zagreb – str. 41

Najzastupljenije stijene na ovom području su krečnjaci i dolomit koji su uz vodu omogućili formiranje ovog prirodnog bisera, ne samo Hrvatske, već i Evrope. Voda Gornjih jezera leži na dolomitskoj podlozi nastaloj tokom trijasa, dok su Donja jezera i kanjon Korane smješteni na krečnjacima iz doba krede. U Parku je smješteno 16 stepenasto poredanih jezera. Dakle, geološka podloga i uopšte hidrogeološki uslovi razlog su formiranju grupe Gornjih i Donjih jezera. Sastavni dio Gornjih jezera su Proščansko, Ciginovac, Okrugljak, Batinovac, Veliko jezero, Malo jezero, Vir, Galovac, Milino jezero, Gradinsko jezero, Burgeti i Kozjak. Ukupno, u odnosu na Donja jezera, ona su prostranija, razvedenija i blažih obala. Najveća dva jezera su Proščansko na 636 m n.v. i Kozjak (535 m n.v.). Donja jezera čine četiri jezera: Milanovac, Gavanovac, Kaluđerovac i Novakovića Brod. Jezera se prostiru sve do slapova Sastavaka ispod kojih nastaje rijeka Korana (475 m n.v.). Vodena površina, bigrene pregrade i vodopadi su glavna atrakcija Parka. Vodene površine zauzimaju oko 1% teritorije Parka.

Širi prostor Parka bio je naseljen još u praistoriji (brojne gradine). Na mjestu praistorijskih gradina građena su srednjevjekovna utvrđenja čiji ostaci se vide i danas. Simbolično i stvarno početak razvoja turizma vezujemo za 1862. godinu sa podizanjem Carske ili Turističke kuće na Velikoj poljani. Godine 1896. se gradi prvi pravi hotel sa 28 soba. Nakon toga grade se brojne vile i pansioni. Oko jezera Kozjaka 1888. godine grade se i prve staze. Nakon drugog svjetskog rata grade se brojni hoteli i turistička naselja i komunalna infrastruktura tako da Plitvice postaju poznate i daleko od prostora tadašnje države.

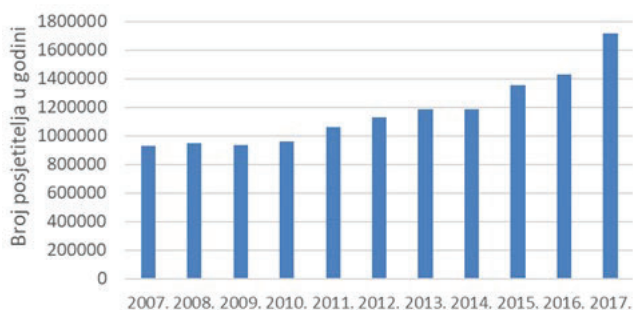
Sl. 3. Uzdužni geohidrološki profil Plitvičkih jezera

Izvor: Plan upravljanja NP Plitvička jezera 2019. – 2028. – konačni nacrt, Plitvička jezera 2018. – str. 20.

Rezultat prirodnih i kulturnih atraktivnosti je sve veći broj turista. Tako je je 2007. godine Park posjetilo preko 900 000 turista, a 2017. godine 1 700 000 turista⁴. Plitvička jezera spadaju u red najposjećenijih nacionalnih parkova u svijetu. Najveći broj turista dolazi iz zemalja Evropske unije. Posjetioci stižu u grupama (dvije trećine od ukupnog broja) i pojedinačno (jedna trećina od ukupnog broja). Dvije su dominantne karakteristike razvoja turizma u Parku, njegova sezoničnost i što je dio tranzitnih turističkih destinacija. Na zaposlenima i vlasti na svim nivoima u Hrvatskoj je da zaštite prirodne rijetkosti parka i da rade na produženju boravka posjetioca Parka. Vrlo je značajno i poboljšati povezanost putnim komunikacijama sa susjednim krajevima u BiH i raditi na objedinjavanju nekih aspekata turističke ponude u dva susjedna nacionalna parka, Plitvička jezera i Una.

Sl. 4. "Godišnji broj posjetitelja NPPJ u posljednjih deset godina (lijevo); Broj posjetitelja NPPJ po danima tijekom 2017. godine (desno)"⁵.

4. Pogranična turistička regija Plitvička jezera-Una

Pogranična turistička regija Plitvička jezera-Una je naziv za pograničnu regiju unutar Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Ovdje je riječ o pograničnom području koje ima dosta sličnih karakteristika u fizičkogeografskom i demografskom pogledu. To je krečnjački prostor sa specifičnim kraškim reljefom i hidrologijom, biljnim i životinjskim svijetom. S jedne i druge strane granice nalazi se stanovništvo koje je imalo veoma sličnu historijsku prošlost, gdje su se razmjenjivala iskustva, a produbljavale veze i usljed sklapanja brojnih brakova. Stanovništvo je bilo "osuđeno" na saradnju i u dobrim i teškim vremenima, pa su se razvile brojne zajedničke navike.

U budućnosti možemo očekivati rekonfiguraciju značenja granice na ovom području između dvije države s obzirom da je ovo vrijeme izražene globalizacije. Na početku to neće biti jedna zajednica s obje strane granice, već dvije zajednice koje dijeli jedna granica. Temelj za definisanje regije čini nivo kohezije stanovništva koje je naseljava ovaj pogranični prostor. Prirodnogeografska obilježja, historijskopolitičke karakteristike, stanovništvo, privredna orijentacija, prekogranični saobraćaj, prekogranično zapošljavanje i drugo čine osnovu za prekograničnu saradnju i formiranje jedinstvene turističke regije. Veze između ova dva dijela susjednih država nadilazi ulogu država i njihovu politiku, ali će biti snažan faktor integracija

⁴ Plan upravljanja NP Plitvička jezera 2019. – 2028. – konačni nacrt, Plitvička jezera 2018. – str. 54.

⁵ Isto

u regionalnom okviru. Turistička i ekonomska konkurentnost svih subjekata koji djeluju na ovom prostoru utičaće i na ekonomski rast s obje strane granice. Prekogračna saradnja treba da prođe kroz sljedeće tri razvojne faze:

- Aktivnosti koje se odnose na formiranje okvira i uslova za efikasno učesće predstavnika pograničnog prostora,
- Definisanje ciljeva razvoja kroz saradnju i
- Formiranje zajedničkih tijela koja će biti nosioci aktivnosti na lokalnom i regionalnom nivou.

U prilog ove pogranične sardnje ide i nastojanje odgovornih u Evropskoj uniji da daju svoj doprinos povezivanju turističkih prostora susjednih država. Time se želi postići stvaranje šire i kvalitetnije turističke ponude i formiranje veće turističke destinacije. Prekogračnom saradnjom omogućiće se formiranje Plitvičko-Unske turističke regije koju će karakterisati aktivna i kvalitetna saradnja i jaka kohezija. Na ovaj način, kroz zajedničku turističku ponudu i zajedničke promotivne politike moguće je obezbijediti veću konkurentnost cijelog prostora. Mogući su, u pogledu poslovne saradnje, različiti oblici horizontalne (spajanje poslovnih subjekata u okviru turističkih djelatnosti) i vertikalne (povezivanje subjekata iz različitih grana privrede ili djelatnosti) integracije. Oblici saradnje i povezivanja u turizmu na prostoru Nacionalnog parka Plitvička jezera i Nacionalnog parka Una mogu da se odnose na strateško partnerstvo, menadžerske ugovore, franšizing, zajednička ulaganja i sl. Saradnja u turističkom privređivanju utiče na raznovrsniju zajedničku ponudu, korišćenje zajedničkih resursa, razmjenjivanje iskustava i znanja, usklađivnje politika među učesnicima, poklanja se veća pažnja zajedničkom rješavanju privrednih, ekoloških i društvenih problema koji su od značaja za održivost resursa, potsticanje neturističkih aktivnosti i dr. Kroz zajedničke interese intenziviraće se ukupna izgradnja, a naročito osavremenjavanje postojećih i izgradnja novih saobraćajnica i turističke suprastrukture.

Zaključak

Nacionalni park Plitvička jezera i Nacionalni park Una, kao dvije prostrane teritorije u susjedstvu Hrvatske i Bosne i Hercegovine, u morfotektonskom pogledu pripadaju navlaci Visokog krša. Krečnjaci mezozojske starosti i dolomiti su najzastupljenije stijene ovog prostora. U doba kenozoika, nakon pleistocena, formirale su se brojne bigrene naslage koje su omogućile stvaranje akumulacionih jezera i brojnih vodopada i slapova. Rijeke Una i Korana, uz prevladavanje vertikalne erozije, su stvorile duboke i impresivne kanjone. Na većem dijelu Nacionalnog parka Una preovladava umjerenokontinentalna klima, dok na prostoru Nacionalnog parka Plitvička jezera klima je uglavnom podplaninska. Nacionalni park Plitvička jezera ima dugu turističku tradiciju i impresivan broj posjetilaca (prvenstveno izletnici) i slabije razvijenu ponudu koja bi zadržala veći broj tuista u višednevnoj posjeti. Nacionalni park Una se praktično nalazi na počecima razvoja turizma. Pred kantonalnim i vlastima Federacije Bosne i Hercegovine je da ulože mnogo više truda u pogledu zakonske regulative, a posebno materijalnih ulaganja po pitanju komunikacije i smještajnih kapaciteta da iskoriste prirodno blago, učine ga dostupnim većem broju turista, ali i da ga zaštite. U ovom momentu na prostorima Plitvičkih jezera je potrebno raditi na tome da se dođe do optimalnog broja posjetilaca kako ne bi došlo do ugrožavanja prirodnih znamenitosti. S obzirom na brojne slične prirodne karakteristike i povezanost ovih krajeva, trebalo bi raditi na saobraćajnom povezivanju ova dva parka, uskladiti ponudu, što bi, na neki način nagovijestilo formiranje jedne turističkogeografske regije. S obzirom da fondovi Evropske unije izdašno pomažu razvoju turizma prekogračnih područja, a i pripadnost Hrvatske Uniji, neophodno je iskoristiti ta sredstva uz privatni kapital i državna ulaganja i intenzivno

raditi na razvijanju održivog turizma na ovim prostorima. Nadamo se da će to biti jedan od načina pridruživanju Evropskoj uniji i Bosne i Hercegovine.

Literatura i izvori

1. Angelkova, T. (2012): Uloga specifičnih vidova turizma u revitalizaciji pograničnih područja između Srbije i Makedonije, Univerzitet Singidunum – Departman posleđiplomskih studija, Beograd
2. Ćurić, A. (2019): Mogućnosti i načini brendiranja Nacionalnog parka Una – diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu – Fakultet političkih znanosti, Zagreb
3. Drljača, M. (2012): Koncept održivog razvoja i sustav upravljanja, Međunarodni skup Nedelja kvaliteta, Kvalitet i izvrsnost, Vol1, Br. 1-2, FQCE-Fondacija za kulturu kvaliteta i izvrsnost, Beograd, str. 20-26 i 110. (ISSN 2217-852X)
4. Master plan za razvoj turizma za zaštićeno područje Nacionalnog parka Una, Federalno ministarstvo okoliša i turizma, Sarajevo, 2009.
5. Vitner-Marković, S. (2017): Međuovisnost upravljanja markom i održivosti razvoja prekogranične turističke destinacije – doktorska disertacija, Sveučilište u Splitu – Ekonomski fakultet, Split
6. Plan upravljanja NP Plitvička jezera 2019. – 2028. – konačni nacrt, Plitvička jezera 2018.
7. Plan zaštite okoliša Unsko-sanskog kantona 2014 – 2019, Valada Unsko-Sanskog kantona - Ministarstvo za građenje, prostorno uređenje i zaštitu okoliša, Bihać, 2014.
8. Ristić, T. (2008): Istraživanje turističkih tržišta, Nezavisni univerzitet Banja Luka, Banja Luka
9. Ristić, T. (2014): Biogeografija sa pedologijom, Evropski univerzitet, Brčko
10. Strategija razvoja turizma BiH od 2008. – 2018., Federalno ministarstvo okoliša i turizma, Sarajevo, 2008.

SUBVENCIONIRANJE RURALNOG RAZVOJA U BOSNI I HERCEGOVINI

Sažetak

Ako se analiziraju zemlje i tranziciji, može se zaključiti da one imaju ili su imale različito tempo napredovanja reformskih procesa koji se dešavaju u oblasti poljoprivrednog i ruralnog razvoja. Bosna i Hercegovina (BiH) spada u one zemlje koje u pomenutom domenu ne beleže tako brz tempo i to iz više razloga. Pre svega, BiH se još uvek nalazi u procesu obnove zemlje posle ratnih razaranja i čak i danas veliki deo potencijala i napora je još uvek usmeren u tom pravcu. S druge strane, Bosna i Hercegovina ima vrlo složenu organizacionu strukturu u političkom smislu sa nekoliko administrativnih jedinica u okviru zemlje. Svaka politička administrativna jedinica ima sopstvenu administrativnu strukturu i ekonomsku politiku, a u okviru toga i posebnu poljoprivrednu i ruralnu politiku.

Udio budžeta namenjen poljoprivredi je poslednjih godina bio relativno mali, a nesrazmerno manji nego procentualno učešće poljoprivrede u društvenom proizvodu. Iako su sredstva namenjena subvencijama za poljoprivredne namene u apsolutnom iznosu poslednjih godina imala tendenciju rasta, ona su još uvek relativno mala i nedovoljna u poređenju sa potrebama, a posebno ukoliko se uporede sa istim parametrom u nekim od EU zemalja.

Ako se analizira iskustvo zemalja novih članica EU, može se zaključiti da u predpristupnom periodu zemlje kandidati pre svega ulažu visoke iznose sopstvenih budžetskih sredstava u razvoj institucione infrastrukture da bi se pripremile za prijem u EU. Za razliku od zemalja EU, podsticaji u BiH, kao mera agrarne politike, u svom najvećem delu su imali socijalnu dimenziju borbe protiv siromaštva, ali ne i dimenziju čija rezultanta bi bio osmišljen i kreativni razvoj ovog sektora. Repozicioniranje poljoprivrede i seoskih područja trebalo bi omeđiti na osnovama njihovih multifunkcionalnih karakteristika, uključujući ekonomski, socijalni i ekološki aspekt.

Ključne reči: poljoprivreda, ruralni razvoj, subvencije, Bosna i Hercegovina

Uvod

U razvijenim evropskim zemljama agrarna politika je već dugi niz godina okrenuta pitanjima ruralnog razvoja, zaštite životne sredine i održivom korišćenju resursa u poljoprivredi. Briga za životnu sredinu i celovitost ruralnog razvoja ima dugu istoriju, a u kontekstu poljoprivrednog i ruralnog razvoja, ona predstavlja deo opšte brige za održivi razvoj u privredi i društvu kao celini.

Shodno izrečenim konstatacijama, u zemljama EU poljoprivredna aktivnost sve više poprima nove funkcije i zadatke koji prevazilaze njenu osnovnu ulogu proizvođača hrane. Te funkcije su sledeće: zadržavanje ljudi na selu i u prirodi, smanjivanje siromaštva ruralnog stanovništva, stimulisanje i povećanje zaposlenosti, oblikovanje prirodnog krajolika itd. Ovo su samo neke od mnogih funkcija "nove" agrarne politike, tj. činjenica koje se često sumiraju pod pojmom "multifunkcionalnost". U tom kontekstu dugogodišnja orijentacija mera agrarne politike na proizvodne ciljeve i podržavanje visokoproduktivne poljoprivrede, u poslednoj deceniji se preusmerava na razvoj tzv. multifunkcionalne poljoprivrede i sveukupni ruralni

¹ vanredni profesor, Bosna i Hercegovina, e-mail: ferhat.cejvanovic@gmail.com

razvoj. Poljoprivreda pored funkcije proizvodnje hrane, te obezbeđenja prehrambene sigurnosti, dobija i ulogu obezbeđenja vitalnosti i konkurentnosti ruralnih područja.

Analize takođe pokazuju da se evropski farmeri, koji su obavezni da se pridržavaju striktnih standarda za očuvanje životne sredine, boje da zbog sprovođenja ovakvih mera ne izgube međunarodnu konkurentnost. Oni po pravilu traže kompenzaciju za to, što stvara velike izazove za ekonomsku politiku, i to kako u domenu spoljno-trgovinskih poslova, tako i na polju odnosa između trgovine i životne sredine, gde se javljaju međusobni konflikti interesa. Kao i u slučaju liberalizacije trgovine, tako i u ovom slučaju neproizvodni ciljevi postavljaju teške izazove politici kada je u pitanju odgovarajuća definicija i primena standarda i propisa koji treba da pomire ove dve grupe ciljeva.

Najnovija istraživanja pokazuju da uprkos promene uloge i značaja za privredu u većini evropskih zemalja, poljoprivredni sektor i dalje predstavlja značajan izvor dohotka i zapošljavanja u ruralnim sredinama.² Zbog te činjenice, potrebno je naći kompromis i razvijati one politike koje omogućavaju poljoprivredi da odgovori na nove tržišne mogućnosti i ojača sveukupnu ruralnu privredu. Pored toga, treba imati u vidu i socijalne mere za domaćinstva sa malim dohotkom (gde su izgledi za ekonomsku diversifikaciju limitirani), koje treba da predstavljaju nezaobilazni element politike u strategiji ruralnog razvoja ovih zemalja.

Politika ruralnog razvoja u zemljama EU

Ruralna područja pokrivaju značajnu teritorije EU, u njima živi 1/4 njenog stanovništva i podeljena su na predominantno ruralna, značajno ruralna i urbano-ruralna područja. Poljoprivreda i šumarstvo predstavljaju osnovne korisnike zemljišta i igraju ključnu ulogu u upravljanju prirodnim resursima u ruralnim područjima EU. Sve aktivnosti ruralnog razvoja i šumarstva definisane su Zajedničkom agrarnom politikom EU (CAP). Međutim, politika ruralnog razvoja se realizuje kao jedinstvo i kao međusektorska saradnja agrarne politike, industrijske politike, strukturne politike, politike razvoja tercijalnog sektora, zdravstvene politike, infrastrukturne politike i politike zaštite okruženja.

Reformom Zajedničke agrarne politike EU (CAP) do koje je došlo krajem prošle i početkom ove decenije, ruralni razvoj je počeo da igra sve značajniju ulogu u okviru CAP-a. Ona je uspostavila okvir održivog ruralnog razvoja za budućnost ruralnih regiona širom EU, upotpunila reforme u domenu tržišnih segmenata ohrabrujući alternativne izvore sticanja dohotka u ruralnim regijama, a takođe je dala podršku očuvanju životne sredine u domenu poljoprivrede.

Osnovni opšti cilj ovih reformi bio je da se osigura bolji balans u podršci i jačanju ruralnog razvoja putem transformisanja fondova od "prvog nosećeg stuba" (*the first pillar*) ka "drugom nosećem stubu" (*the second pillar*), putem uvođenja široko rasprostranjenog *sistema modulacije* (prebacivanja finansijskih sredstava sa podsticanja proizvodnje na podsticaj ruralnog razvoja), ali i širenjem obima već postojećih instrumenata za podsticaj ruralnog razvoja (promovisanje kvaliteta hrane, zadovoljavanje propisanih standarda i unapređenje opšteg stanja životinja). Međutim, i pored jedinstveno postavljenih okvira politike ruralnog razvoja u EU, ovi okviri moraju da budu harmonizovani sa nacionalnim i regionalnim okvirima, a što je postignuto subsidiarnim odlučivanjem na svim nivoima.

² Rural Balkans and EU Integration, An Input-Output Approach, edited by Andrea Bonfiglio, Roberto Esposti, Franco Sotte, Associazione "Alessandro Bartola", Franco Angeli, Milan, 2006.

Nakon proširenja EU reformisana CAP je davala veći naglasak na tzv. mere zaštite agro-okruženja (*cross-compliance*) koje su do ove reforme bile neobavezujuće (dobrovoljne) za države-članice i koje su se primenjivala samo na standarde koji se tiču životne sredine. Nakon reforme ove mere postaju obavezne i svi farmeri koji primaju direktna plaćanja obavezni su da ih se pridržavaju.³ Farmeri su sankcionisani za nepoštovanje pomenutih standarda uz sankcije koje se generalno primenjuju, sve do ukidanja direktnih plaćanja. Reforma sadrži i izvesne instrumente koji služe da farmerima pomognu da se lakše prilagode uvođenju instrumenta iz oblasti mere zaštite agro-okruženja (*cross-compliance*). U odnosu na Agendu 2000, broj mera se povećao sa 22 na 26. Dve nove mere se odnose na poboljšanje kvaliteta poljoprivrednih proizvoda i proizvodnih procesa, dok se preostale dve mere odnose na pomoć gazdinstvima u prilagođavanju povećanim standardima EU kao i instrumentima *cross-compliance*.⁴

U Evropskoj uniji postaje sve očitije kako "zdravlje" poljoprivrednog sektora zavisi od mogućnosti zapošljavanja u nepoljoprivrednom sektoru, čime započinje proces poželjnih strukturnih promena. Najnovija politika ruralnog razvoja nastoji da obezbedi nesmetan i uravnotežen razvoj u svim ruralnim područjima u EU. Zakonske odredbe u tom domenu odnose se na mnoštvo posebnih programa širokog obima kao što su programi irigacije, pošumljivanja ili regionalni programi podsticanja poljoprivrede u nerazvijenim područjima. Posebno je apostrofirana privredna i društvena povezanost ciljeva Evropske unije kojima bi se smanjile razlike između regija, zatim podrška područjima s težim uslovima privređivanja, te depopulacijskim područjima i sl. Sve veću pažnju privlače pitanja zaštite životne sredine, odnosno potreba integrisanja brige za okolinu u poljoprivrednu politiku Evropske unije. S obzirom na sve veći značaj koji pitanja ruralnog razvoja dobijaju u Zajedničkoj agrarnoj politici EU, veruje se da će u budućnosti Zajednička agrarna politika prerasti u Zajedničku ruralnu politiku za Evropu.⁵

Subvencioniranje ruralnog razvoja u Bosni i Hercegovini

U privredi Bosne i Hercegovine poljoprivreda još uvek predstavlja jedan od najznačajnijih ekonomskih sektora, koji obezbeđuje prehrambenu sigurnost za znatan deo urbanog i pogotovo ruralnog stanovništva. Veliki deo aktivne radne snage još uvek se zadržao u ruralnim područjima, gde primarna poljoprivreda ima presudnu ulogu. Direktna i indirektna veze sektora poljoprivrede, prehrane i šumarstva sa ostatkom privrede čine ga izuzetno značajnim za celokupnu BiH ekonomiju.

Nezaposlenost je najveći ekonomski i društveni problem Bosne i Hercegovine, od istog značaja za ruralna i urbana područja. Zbog navedene činjenice da je nezaposlenost u BiH i dalje veoma visoka, a alternativne mogućnosti zapošljavanja limitirane, povećan je stepen oslanjanja na zapošljavanje u poljoprivrednim delatnostima, kao i u onim delatnostima koje su vezane za poljoprivredu. Može se zaključiti da je ovaj sektor i dalje ostao društvena sigurnosna poluga za veliki deo stanovništva koji živi u ruralnim područjima. Međutim,

³ Formirana je tzv. "prioritetna lista" koja sadrži 18 statutarnih evropskih standarda u oblasti životne sredine, kvaliteta prehrambenih proizvoda kao i zdravlja i opšteg stanja životinja.

⁴ U pogledu finansijske podrške, navedene su neke od novih mera, odnosno pojačavanje podrške postojećim merama, a jedna od njih se odnosi i na pomoć regionima sa nepovoljnim uslovima za razvoj. Za ovu meru izvršeno je povećanje podrške koje u proseku iznosi 250 € po hektaru (ranije 200 € po hektaru), s tim što se konkretan iznos razlikuje po pojedinim zemljama u zavisnosti od procenjenih objektivnih okolnosti.

⁵ Više o ovome u monografiji Čejvanović, F. (2007): Ekonomska analiza integralne proizvodnje voća, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd.

prema službenim izvorima podataka, samo je 3,1% radne snage zaposleno u bivšim velikim državnim poljoprivrednim preduzećima i zadrugama, a neke procene govore da je udeo poljoprivrede u ukupnoj zaposlenosti (kada se uzme u obzir neprijavljeno zaposlenje kao i druge delatnosti zasnovane na poljoprivredi i prehrani) veći od 40%.

Analize pokazuju da je bruto poljoprivredna proizvod (BPP) poslednjih godina u porastu, iako nije istog intenziteta kao odgovarajući pokazatelj u nekim drugim sektorima ekonomije. Prema tome, udeo poljoprivrede, šumarstva i ribarstva se u ukupnom bruto nacionalnom proizvodu smanjivao tokom poslednjih godina, uprkos povećanju njegove apsolutne vrednosti. Dostupne statistike, pokazuju da je ovaj sektor značajniji za ekonomiju Republike Srpske (RS) nego za Federaciju BiH (FBiH).⁶

Mala porodična gazdinstva su dodatno usitnjena visokim stepenom parcelizacije, što stavlja dodatne restrikcije na usvajanje modernijih poljoprivrednih sistema proizvodnje i gazdovanja. Ako se analiziraju reformski procesi koji su se odvijali ili se odvijaju u pojedinim zemljama u tranziciji, može se konstatovati da je tempo napredovanja ovih procesa, posebno kada je u pitanju domen poljoprivrednog i ruralnog razvoja, veoma različit. Za Bosnu i Hercegovinu se može konstatovati da nema tako brzog tempa reformi u pomenutom domenu, a za to postoji nekoliko razloga. Pre svega BiH se još uvek nalazi u procesu obnove zemlje posle ratnih razaranja i čak i danas veliki deo potencijala i napora je još uvek usmeren u tom pravcu. S druge strane, Bosna i Hercegovina ima veoma složenu organizacionu strukturu u političkom i administrativnom smislu sa postojanjem nekoliko administrativnih jedinica u okviru zemlje, što ima značajan uticaj na ekonomska i reformska kretanja, pa samim tim i na agrarnu i ruralnu politiku.

Bosna i Hercegovina je administrativno podeljena na dva entiteta, na Republiku Srpska (RS) i Federaciju BiH (FBiH) koja je dalje podeljena na 10 kantona. Na lokalnom nivou se trenutno nalaze 143 opštine (80 u FBiH i 63 u RS). Kao dodatak tome, uspostavljen je zaseban administrativni region u Brčko Distriktu BiH, na severoistoku zemlje, koji ima sopstvenu administraciju i budžet. U BiH ne postoji državno Ministarstvo poljoprivrede. Ministarstvo vanjske trgovine i ekonomskih odnosa (MVTEO BiH) je trenutno nadležno za koordiniranje sektora poljoprivrede na državnom nivou. MVTEO je uspostavilo Sektor za poljoprivredu, prehranu, šumarstvo i ruralni razvoj (SPPŠRR). Glavne strukture za upravljanje sektorom su trenutno tri ključne administracije na entitetskom nivou: Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede (MPŠVP) RS, Ministarstvo poljoprivrede, vodoprivrede i šumarstva (MPVPS) FBiH i Odjel za poljoprivredu, šumarstvo i vodoprivredu Brčko Distrikta.

Svaka politička administrativna jedinica ima sopstvenu administrativnu strukturu i ekonomsku politiku, a u okviru toga i posebnu poljoprivrednu i ruralnu politiku. Mada do sada nije postojalo Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede na nivou čitave zemlje, već po pojedinim administrativnim jedinicama, u toku je proces dogovaranja da se formira i ministarstvo na nivou zemlje. U ovako složenoj strukturi i organizaciji, potrebno je da se ulože posebni naponi da se sve ove politike usaglase i harmonizuju, a ovakvi naponi zahtevaju vreme i resurse.

Konačno, i pored značajnih sredstava koja su se ulila u BiH posle okončanja rata i to uglavnom iz različitih inostranih izvora, BiH karakteriše hronična nestašica investicionog

⁶ Procenjeno je da je udeo sektora u ukupnom entitetskom BNP Republike Srpske je oko 13,3%. U Federaciji BiH (FBiH) sektori primarne poljoprivrede i šumarstva imaju stabilno učešće, oko 6% BNP.

kapitala neophodnog za razvoj i strukturno prilagođavanje u domenu poljoprivrednog i ruralnog razvoja, a što je zajednička karakteristika i većine zemalja koje se nalaze u procesu tranzicije.

Kada je reč o budžetskim sredstvima, poslednjih godina udeo budžeta koji je namenjen poljoprivredi je bio relativno mali (2-4% ukupnih budžetskih sredstava). Ovo učešće je u nesrazmeri sa procentualnim učešćem poljoprivrede u bruto nacionalnom proizvodu (oko 12%). Iako su sredstva namenjena subvencijama za poljoprivredne svrhe u apsolutnom iznosu poslednjih godina imala tendenciju rasta, ona su još uvek relativno mala i nedovoljna u poređenju sa potrebama, a posebno ukoliko se uporede sa istim parametrom u zemljama EU.

Analize takođe ukazuju na to da poljoprivreda u BiH najviše podnosi teret tranzicije ekonomskog i društvenog sistema. Iako je krajem 20. veka ova privredna grana zapošljavala najveći deo radno-sposobnog stanovništva ruralnih područja i značajno učestvovala u stvaranju ukupnog društvenog proizvoda zemlje, ona nije uspevala da se izbori za kvalitetniju poziciju i veće interesovanje vlasti. Takav zaključak se može doneti za sve regije i administrativne jedinice u okviru BiH. Uz to, podsticaji, kao mera agrarne politike, u svom najvećem delu su u dosadašnjem razvoju imali socijalnu dimenziju borbe protiv siromaštva, ali ne i dimenziju čija rezultanta bi bila osmišljen i kreativan razvoj ovog sektora. Ono što je evidentno za BiH to je činjenica da sadašnji nivo proizvodnje kod gotovo svih poljoprivrednih proizvoda ne podmiruje potrebe domaćeg stanovništva, što se odražava i na spoljnotrgovinski deficit kada su u pitanju poljoprivredno-prehrambeni proizvodi. Uvoz ovih proizvoda je višestruko veći od izvoza.⁷ U takvim uslovima može se naći opravdanje za još uvek izraženu politiku podsticaja i subvencionisanja proizvodnje, čiji je cilj povećanje proizvodnje i samodovoljnosti, tj. smanjenje zavisnosti od uvoza hrane.

Međutim, poslednjih godina se ipak primećuju pozitivni trendovi.

O pozitivnim kretanjima govori i činjenica da već treću godinu za redom poljoprivreda smanjuje svoj udeo u celokupnom uvozu zemlje.

Međutim, trenutno nema opšte BiH sektorske strategije. Entiteti, Brčko Distrikt i kantoni FBiH su trenutno odgovorni za razvoj, upravljanje i finansiranje svih sektorskih politika u BiH, dok državni nivo trenutno pruža podršku isključivo za politiku oblasti sektorske trgovine, veterinarstva i zaštite zdravlja bilja. Sadašnja podrška sektoru je fragmentirana i nedosledna i potrebno je poboljšanje koordinacije i harmonizacije.

Zaključak

Bosna i Hercegovina ima relativno dobre uslove za brži poljoprivredni i ruralni razvoj. Tu pre svega spadaju: prirodni uslovi (povoljna klima i hidropotencijali, plodno i nezagađeno zemljište), poljoprivredna infrastruktura, institucije za poljoprivrednu proizvodnju, veliki broj raspoložive jeftine radne snage, duga tradicija i iskustvo u poljoprivrednoj proizvodnji, dobar kvalitet određenih proizvoda te prepoznatljiva kompatibilnost i sinergija sa drugim sektorima (turizam, mala i srednja preduzeća u poljoprivrednoj proizvodnji itd.). Ove prednosti nisu bile korišćene na odgovarajući način pre svega zbog šteta izazvanih ratom. Pored toga, prepreke koje stoje na putu bržeg razvoja su i: nedostatak investicionog kapitala, veličina i usitnjenost poljoprivrednih gazdinstava, zastupljenost starih tehnologija, nepostojanje evropski usvojenih

⁷ Prema nekim procenama uvoz je 16 puta veći od izvoza. Videti: Mirjanić S., Rokvić Gordana (2005): Mogući način poboljšanja finansiranja i subvencioniranja poljoprivrede u Republici Srpskoj, *Agroznanje*, vol. 6., br. 2. 2005, str. 89-99.

standarda, neadekvatno obrazovanje i obuka za poljoprivrednike i menadžere u sektoru agrobiznisa i ruralnog razvoja, nizak nivo svesti potrošača o vrednosti domaćih proizvoda, nedostatak mreže adekvatnih institucija i dr.

Kao prioritete potrebe za razvoj ruralnog sektora u BiH se mogu definisati sledeće: uklanjanje mina sa obradivog zemljišta, dovršenje obnove ratom oštećenih objekata, uređenje poljoprivredne infrastrukture, saradnja i koordinacija između postojećih agro-institucija, zaštita domaće proizvodnje, povoljni krediti i subvencije za poljoprivredne proizvođače, primena novih tehnologija i procesa za proizvodnju i pakovanje poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, pružanje tehničke pomoći u proizvodnji visokokvalitetnih organskih i zdravstveno bezbednih proizvoda, sertifikacija i standardizacija domaće proizvodnje, modernizacija zadružnog sektora, privlačenje domaćih i stranih investicija za proizvodnju i preradu hrane, resstrukturiranje postojećih kapaciteta u proizvodnim strukturama, obezbeđenje edukativnih programa. Ključni izazov u narednih nekoliko godina biće povećanje konkurentnosti i snažna promocija domaćeg tržišta, a što predstavlja najbolji način da se smanji dalji enormni uvoz poljoprivrednih proizvoda iz susednih zemalja.

Na osnovu izloženog može se zaključiti da je Bosna i Hercegovina, kao i većina tranzicionih zemalja na Balkanu, još uvek daleko od koncepta značajne podrške ruralnom razvoju. Za to postoji i niz objektivnih okolnosti koje utiču na činjenicu da država nije objektivno u mogućnosti da u ovom momentu taj cilj na adekvatan način podrži, ali da svakako treba da teži da ga u većem stepenu realizuje u budućnosti.

Ukoliko se analizira iskustvo zemalja novih članica EU, može se zaključiti da u predpristupnom periodu zemlje-kandidati pre svega ulažu visoke iznose sopstvenih budžetskih sredstava u razvoj institucionalne infrastrukture da bi se pripremile za prijem u EU.

U tom kontekstu BiH bi trebalo da daje veći prioritet i da odvajaju više budžetskih sredstava za razvoj poljoprivrednog i ruralnog sektora, posebno za razvoj njegovih institucionalnih kapaciteta, kao i doprinos na usklađivanju legislativne i standarda sa EU.

Literatura

- Ćejvanović F., i dr. (2005): Uticaj primjenjenih mera agroekonomske politike na razvoj ruralnih područja Bosne i Hercegovine, u tematskom zborniku *Multifunkcionalna poljoprivreda i ruralni razvoj*, IEP - Beograd, Poljoprivredni fakultet - Novi Sad, Ekonomski fakultet – Subotica, Poljoprivredni fakultet – Zemun, DAES, DAESCG, str. 197-206.
- Ćejvanović, F., i dr. (2006): Mere za podršku poljoprivrednom i ruralnom razvoju u marginalnim područjima Bosne i Hercegovine, u zborniku radova *Obnova i razvoj seoskih zajednica na marginalnim područjima*, XII Međunarodni naučni skup "Vlasinski susreti 2006", Beograd-Vlasotince 2006. str. 280-292.
- Ćejvanović, F. (2007): Ekonomska analiza integralne proizvodnje voća, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd.
- Mirjanić S., i dr. (2005): Mogući način poboljšanja finansiranja i subvencioniranja poljoprivrede u Republici Srpskoj, *Agroznanje*, vol. 6., br. 2. 2005, str. 89-99.
- Vasiljević Zorica, i dr. (2004): Finansiranje mera politike ruralnog razvoja u zemljama Evropske unije – moguće smernice za Srbiju, u monografiji *Institucionalne reforme i tranzicija agroprivrede u Republici Srbiji*, Broj 3., Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, str. 137-148.

Vasiljević Zorica, i dr. (2005): Investicije na poljoprivrednim porodičnim gazdinstvima, u monografiji *Porodična gazdinstva Srbije u promenama*, Institut za agroekonomiju, Poljoprivredni fakultet, Beograd, str. 117-141.

*** (2006): Pravilnik o načinu i uvjetima za poticaj u poljoprivrednoj proizvodnji, Brčko Distrikt Bosne i Hercegovine, Vlada Brčko Distrikta, Odjeljenje – Odjel za poljoprivredu, šumarstvo i vodoprivredu.

AMERIČKE FRANŠIZE U SREDNJOJ I ISTOČNOJ EUROPI – PREGLED PRISTUPA NOVOM TRŽIŠTU

Sažetak

Franšiza je kao poslovni model prihvaćena u razvijenim zemljama kao metoda rasta i kao način za pokretanje novog pothvata. Iako svoje korijene ima u Europi, SAD su danas vodeće u franšiznom poslovanju u pogledu razvoja i korištenja modela.

Franšizni poslovni model prisutan je u srednjoj i istočnoj Europi od kraja 1980-ih kada su te zemlje promijenile svoj ekonomski sustav i otvorile se stranim tvrtkama. Prvi koji su došli bili su američki franšizni sustavi koji su pokrenuli pokret koji od tada raste.

Rad prikazuje franšizni poslovni model u srednjoj i istočnoj Europi kroz američke franšizne sustave. Prvi dio rada daje definiciju franšiznog poslovnog modela te prezentira utjecaj koji franšize imaju na svjetsku ekonomiju. U drugom dijelu rada prikazat će se kako američki franšizni sustavi ulaze na tržišta srednje i istočne Europe, pitanja s kojima se suočavaju tijekom implementacije svojih sustava i kako tržište reagira na njihove proizvode i/ili usluge. Predstavit će se potencijalne prepreke za franšizno poslovanje američkim franšizama na području srednje i istočne Europe kao i razlozi zašto su se primatelji odlučili za njih. Na kraju je dan zaključak te su predložene daljnje istraživačke aktivnosti o ovom važnom poslovnom modelu.

Ključne riječi: franšiza, srednja i istočna Europa, tržišna strategija, ulazak na tržište

Abstract

The franchising has been accepted business model in developed countries as a method of growth and as a way of starting a new venture. Although it has roots in Europe, the USA today is the leader in franchising in the development and use of model.

The franchise business model has been present in Central and Eastern Europe since the late 1980s when these countries changed their economic system and opened to foreign companies. The first franchising systems which came were American franchises that influenced the movement that has been growing ever since.

The paper presents the franchise business model in Central and Eastern Europe through US franchise systems. The first part of the paper defines the franchise business model and the influence franchising has on world economy. The second part will show how US franchisees enter the Central and Eastern European markets, the issues they face while implementing their systems, and how the market responds to their products and / or services. Potential obstacles to franchising for US franchisees in Central and Eastern Europe will be presented, as well as the reasons why the recipients opted for them. Finally, a conclusion is made and further research activities on this important business model are proposed.

Keywords: franchising, Central and Eastern Europe, market strategy, market, entrance

¹Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Ekonomski fakultet u Osijeku, Trg Ljudevita Gaja 7, Osijek, Hrvatska, E-mail: aleksandar.erceg@efos.hr

1 Uvod

Franšizni poslovni model prihvaćen je diljem svijeta kao način geografskog širenja i rasta poslovanja (sa strane davatelja franšize) te kao način ulaska u poslovanje i pokretanja poduzetničkog pothvata (sa strane primatelja franšize). Logika franšiznog poslovnog modela koristi se od srednjeg vijeka (Erceg, 2018) no tada su franšize bile više političke, a manje poslovne aktivnosti. Prve moderne franšize pokreću se krajem 19. stoljeća u SAD i njihovi predstavnici su Singer Sewing Center, General Motors i Coca-Cola. Svoj procvat franšizni poslovni model je doživio sredinom 20. stoljeća i uspostavom tzv. trgovačkog odjela kojeg je osmislio i počeo koristiti Ray Kroc u procesu širenja McDonald'sa (Erceg, 2017). Ovaj koncept obuhvaća sve aspekte upravljanja poslovanjem a ne samo izgled i ugođaj poslovnog dekora. Na tržištu SAD, koje se smatra na najrazvijenijim franšiznim tržištem, franšizno poslovanje je dominantni oblik maloprodajnih aktivnosti, a franšizu primjenjuju i brojne tvrtke u Europi koje su vodeće u svojim sektorima.

Franšizni poslovni model često se uspoređuje i izjednačava s ostalim raznim poslovnim odnosima koji se koriste za rast poslovanja. Najčešće se franšizni poslovni model uspoređuje s poslovnim odnosima prepoznatljivim po nazivima davanje licence, ovlaštenu distributer, ovlaštenu agent te zajedničko ulaganje.

U prvom dijelu rada dana je definicija franšiznog poslovnog modela te su prezentirane prednosti i nedostaci za obje uključene strane (davatelja i primatelja). Drugi dio ukazuje na značaj koji franšizni poslovni model ima na svjetsku ekonomiju i SAD. Treći dio rada prezentira ponašanje američkih franšiznih sustava u srednjoj istočnoj Europi, a u završnom dijelu rada prezentiran je zaključak istraživanja te su dane smjernice za buduća istraživanja o ovom važnom modelu rasta i ulaska u poslovanje.

2 Franšizni poslovni model

Autori koji istražuju franšizni poslovni model dali su brojne definicije franšize. Jedna od najpoznatijih definicija kaže da se *franšiza javlja kada tvrtka (davatelj franšize) licencira svoje trgovačko ime (brend) i svoj način rada (sistem poslovanja) određenoj osobi ili grupi (primatelju franšize) koja se slaže da će poslovati u skladu s uvjetima ugovora (ugovor o franšizi). Davatelj franšize osigurava primatelju franšize podršku te, u nekim slučajevima, ima određenu kontrolu nad načinom poslovanja primatelja franšize. Zauzvrat primatelj franšize plaća davatelju franšize početnu pristojbu (nazvanu franšizna pristojba) i pristojbu za poslovanje (tantijeme) te korištenje trgovačkim imenom i načinom poslovanja* (Boroian i Boroian, 1987, 4). Druge definicije promatraju franšizni poslovni model s drugih stajališta kao što su pravni odnos između ugovornih stranaka (Emmerson, 1980), trgovački i/ili uslužni žig (Spinelli et al, 2004) te paket ugovora o franšizi i intelektualnog vlasništva (Mlikotin-Tomić, 2000). Weber (2013) daje moderniju definiciju franšize iako u se ne odmiče značajno od prethodno spomenutih definicija.

Gotova svaka nacionalna i internacionalna franšizna udruga dala je svoju definiciju franšiznog poslovnog modela, a gotovo sve se slažu da se svaki franšizni sustav treba temeljiti na četiri osnovne karakteristike: (i) vlasništvo nad brendom; (ii) licenca; (iii) struktura pristojbi i (iv) ugovor o franšizi (Weber, 2013). Franšizni poslovni model donosi prednosti i nedostatke za obje uključene stranke - primatelja franšize i davatelja franšize. Provjereni poslovni model koji može jamčiti prepoznatljivost na tržištu (Maitland, 2000) i obuka koja može nadoknaditi potencijalni nedostatak iskustva i znanja primatelja franšize (Spasić, 1996) vjerojatno su najveće prednosti. Prednosti manjih rizika poslovanja te program razvoja novih proizvoda i usluga među ostalim su prednostima franšiznog poslovanja (Shane, 2005). U franšiznom poslovnom modelu davatelj franšize treba manje financijskih resursa te može postići bržu

stopu rasta (Murray, 2003) koja omogućuje ekonomiju obujma s primateljima franšize koji osiguravaju tri značajna resursa: novac, menadžere i vrijeme (Maitland, 2000). Potencijalni nedostatak za davatelje franšize može biti smanjena dobit jer davatelji franšize žele veći prihod od tantijema, dok primatelji franšize žele maksimizirati svoju dobit kontroliranjem troškova (Shane, 2005). S druge strane, primatelji franšize imaju značajne prednosti jer su dio franšiznog sustava, kao što su manji rizik neuspjeha, pomoć u odabiru lokacije, standardizirani proizvodi i / ili usluge koje se nude unutar priznatog poslovnog sustava (Maitland, 2000). Važno je napomenuti da postoje i nedostaci za primatelje franšize, a glavni je pretjerana kontrola davatelja franšize (Nieman i Barber, 1987). Selnew (1998) dodatno navodi i prekomjernu ovisnost o sustavu i potencijalni utjecaj čimbenika na koje primatelji franšize ne mogu utjecati.

U odnosu na druge organizacijske oblike, franšiza se razlikuje u tri značajne karakteristike: (1) geografska rasprostranjenost organizacijskih jedinica; (2) replikacija po jedinicama; i (3) zajedničko vlasništvo (Castrogiovanni i Justis, 1998). Franšiznom poslovnom modelu u odnosu na druge modele rasta potreban je manji broj zaposlenika, a istovremeno osigurava motiviranije menadžere koji upravljaju franšiznim lokacijama (Stanworth i Purdy, 2002).

Dvije najpoznatije vrste su franšiza distribucije proizvoda (ili franšiza proizvoda i trgovačkog imena) i franšiza poslovnog formata (Boroian i Boroian, 1987). Treće vrsta franšiznog poslovanja, tzv. konverzijska franšiza najviše se koristi u hotelskom sektoru i sektoru nekretnina (Selnew, 1998). Drugi istraživači napravili su daljnje podjele:

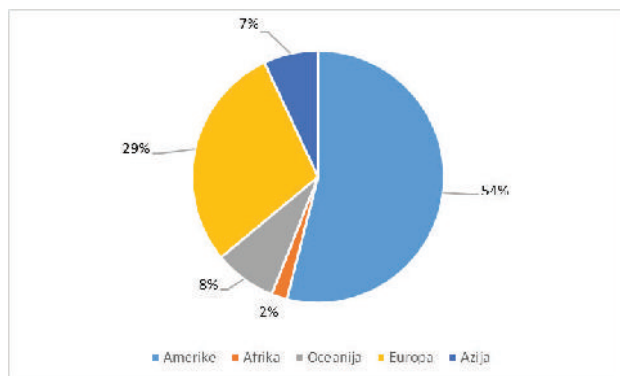
- Prema sektoru i oblasti u kojoj se franšiza nalazi (Dugan, 1998; Seid i Thomas, 2006);
- Prema djelatnosti u kojima se franšiza nalazi (Mlikotin-Tomić, 1986);
- Prema odnosima koji vladaju između davatelja i primatelja franšize (Stanworth i Purdy, 2002);
- Prema broju lokacija i prava primatelja franšize (Boroian i Calloway 2008; Erceg, 2017);
- Prema veličini i razini potrebne investicije (Lovrić i suradnici, 2003);
- Prema resursima potrebnim za kupnju franšize i poslovna sposobnost primatelja (Sherman, 2003).

Franšizni poslovni model predmet je brojnih istraživanja i studija tijekom posljednjih pedeset godina. Razni istraživači su u svojim radovima objašnjavali franšizu i franšizno poslovanje koristeći brojne teorijske pravce. Neki od tih autora pokušavaju objasniti franšizu i razloge za upotrebu franšiznog poslovnog modela kroz različite teorije kao što su agencijska teorija (Eisenhardt, 1989), teorija oskudnosti resursa (Oxenfeldt i Kerry, 1968), institucionalna teorija (Combs, Michael i Castrogiovanni, 2009), teorija intelektualnih prava (Mumdziev i Windsperger, 2011), itd. Raznolikost teorijskih pravaca kroz koje se proučava franšizni poslovni model ukazuje na značaj koji ovaj poslovni model ima.

3 Utjecaj franšize na svjetsku ekonomiju

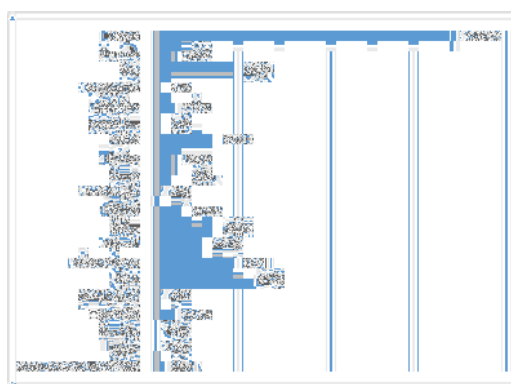
Franšizni poslovni model ima značajan utjecaj na nacionalne i na globalnu ekonomiju. Taj se utjecaj najviše primjećuje u razvoju malog i srednjeg poduzetništva i stvaranju novih poslova zbog pokretanja novih poslovnih poduhvata od strane primatelja franšize (Alon, 2006). Dwivedy (2002) ističe kako franšizni poslovni model utječe na transfer tehnologije i poslovnih metoda te na povećanje ponude kvalitetnih proizvoda i usluga po kupcima prihvatljivim cijenama. Castrogiovanni i Justis (1998) navode kako je franšizni poslovni model jedan od najbrže rastućih oblika poslovanja u globalnoj ekonomiji.

Tijekom 2015. godine provedeno je istraživanje o franšiznom utjecaju na svjetsku ekonomiju. World Franchise Council i Frandata (2016) u istraživanju su obuhvatili 26 zemalja (oko 53% svjetskog BNP) pri čemu je ekonomski utjecaj njihovog franšiznog poslovanja iznosio 2,3% svjetskog BNP. Od promatranih zemalja najveći udio su imale Amerike (54%), a najmanji Afrika (2%). (Slika 1)

Slika 1. Ekonomski output franšize u svijetu
Izvor: prilagođeno Frandata, 2016.

Listu zemalja s najvećim ekonomskim outputom franšize za nacionalnu ekonomiju predvode Sjedinjene Američke Države, a slijede ih Francuska, Australija i Njemačka. Istraživanje je pokrilo oko 2,2 milijuna franšiznih lokacija koje direktno upošljavaju oko 20 milijuna ljudi. Prema istraživanju svaka franšizna lokacija prosječno zapošljava oko 9 ljudi, a franšizne lokacije (primatelji i davatelji) zapošljavaju oko 1,2% svih zaposlenih u državama obuhvaćenim istraživanjem. Prema podacima Europske franšizne federacije (EFF, 2016) i Frandata (2016) u svijetu posluje preko 40.000 franšiznih brendova koji posluju u jednoj ili više zemalja svijeta. (Slika 2.)

Slika 2. Ekonomski output franšize u svijetu
Izvor: prilagođeno prema EFF, 2016 i Frandata, 2016.

Europa ima najveći broj sustava, a slijedi ih Azija, dok Afrika ima najmanji broj franšiznih sustava no upravo je u Africi uočen značajan porast franšiznih sustava tijekom proteklih nekoliko godina. U nastavku rada usredotočit ćemo se na utjecaj franšize na ekonomiju SAD-a s obzirom na temu rada.

Tijekom proteklih desetak godine proveden je nekoliko istraživanja o utjecaju franšiznog poslovnog modela na nacionalnu ekonomiju u SAD. Prvo istraživanje je napravljeno 2006. godine u suradnji International Franchise Association (IFA) i Pricewaterhouse Coopers. Rezultati su pokazali kako franšizni poslovni model ima značajan utjecaj na nacionalnu ekonomiju – 4,4% outputa privatnog sektora SAD-a i 8,1 % svih zaposlenih u privatnom sektoru (IFA, 2006). Rezultati istraživanja iz 2007. godine pokazali su kako franšizne tvrtke čine 10,5% (453.326 tvrtki) od ukupnog broja tvrtki (4,3 milijuna) koje su tijekom 2007. godine imale zaposlene u SAD (U.S. Census Bureau, 2010), a od tog broja čak 77% su bili primatelji franšize. Prema istraživanju iz 2016. godine (Fradata, 2016) franšizne tvrtke posluju u više 290 industrijskih sektora te zapošljavaju više od 9,1 milijuna ljudi direktno odnosno skoro 20 milijuna ljudi indirektno. U SAD-u prema istraživanju rast BNP u franšiznom sektoru (5,6%) viši je od ukupno ostvarenog rasta BNP (4,4 %), a franšizno poslovanje sudjeluje s oko 3% u ukupnom BNP.

Utjecaj franšiznog poslovanja na ekonomiju SAD prati se svake godine te IFA redovno objavljuje osnovne pokazatelje (broj zaposlenih, ostvareni promet, itd.) u cilju daljnjeg promoviranja ovog načina poslovanja.

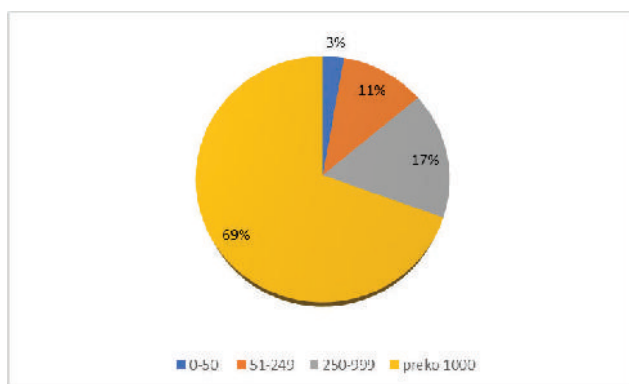
4 Metodologija istraživanja

Za potrebe istraživanja nastupa američkih franšiza na tržištu srednje i istočne Europe korištena je baza podataka International Franchise Association (IFA) te godišnja rang lista franšiznih sustava koju objavljuje časopis Entrepreneur – Franchise 500 (Entrepreneur, 2018). Istraživanje je provedeno analizom podataka iz podataka International Franchise Association (2018). Tijekom provođenja studije istraživački tim IFA kontaktirao je 89 tvrtki američkih davatelja franšize. Skup podataka sadržavao je podatke vlasnika i voditelja američkih franšiznih sistema (njih 89) te njihovih primatelja franšize (njih 459) koji posluju u zemljama srednje i istočne Europe i čije poslovanje spada u sljedeće industrijske sektore: automobilska industrija, poslovne usluge, djelatnosti za djecu, čišćenje poslovnih prostora, obrazovanje, financijske usluge, hrana, fitness i ljepota, zdravstvena zaštita, internet i tehnologija, nekretnine, trgovina na malo, restorani, briga o starijima, sport i putovanja.

Korišteni skup podataka nad kojim je napravljeno sekundarno istraživanje obuhvaćao odgovore predstavnika primatelja (njih 62) i davatelja (njih 38) franšize američkih franšiznih sustava. Potencijalno ograničenje istraživanja je relativno mali broj odgovora koji su dobiveni te se samim time rezultati istraživanja ne mogu generalizirati za sve američke davatelje franšize koji su prisutni na tržištu srednje i istočne Europe no isti predstavljaju dobru osnovu za daljnja istraživanja.

5 Rezultati istraživanja

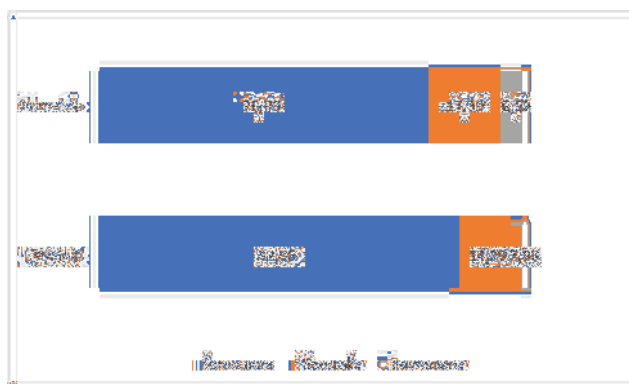
U istraživanju su sudjelovali primatelji i davatelji franšize američkih franšiznih sustava koji posluju u srednjoj i istočnoj Europi čiji najznačajniji predstavnici dolaze iz industrije restorana (tradicionalnih i brze hrane) te poslovnih usluga. Ova dva sektora čine 35% svih američkih franšiznih sustava koji posluju u srednjoj i istočnoj Europi. No također je potrebno istaknuti kako većina prisutnih američkih davatelja franšize spada u dobro poznate, velike (po broju lokacija i zaposlenih) i iznimno uspješne franšizne sustave. (Slika 3)

Slika 3. Broj lokacija – vlastitih i franšiznih

Izvor: prilagođeno prema IFA (2018)

Broj lokacija davatelja franšize utječe i na veći broj zaposlenika koji su zaduženi za davanje potpore primateljima franšize. Većina primatelja i davatelja franšize koji su bili dio istraživanja smatraju kako proizvodi i/ili usluga koje nude franšizni sistemi koji imaju stabilnu potražnju imaju veću šansu za uspjeh na tržištu srednje i istočne Europe. (Slika 4)

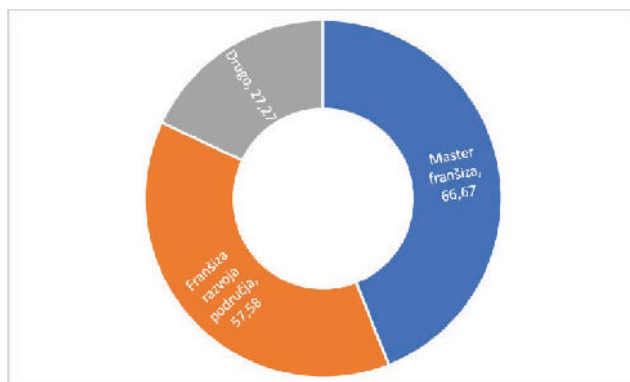

Slika 4. Potražnja za proizvodima i/ili uslugama koje nude

Izvor: prilagođeno prema IFA (2018)

Udio franšiznih sistema sa stabilnom potražnjom ukazuje da je tržište srednje i istočne Europe iznimno osjetljivo na potencijalnu potražnju te prihvaća samo poznate brendove sa stabilnom potražnjom. Razlika u postocima može se objasniti s činjenicom da u zemlji porijekla franšize, njena prepoznatljivost generira veću potražnju. Iako su američki franšizni brendovi popularni u Europi potrebno je napomenuti kako su popularni veliki i svjetski poznati brendovi dok manji brendovi imaju problema i tu je upravo odgovor zašto postoji razlika u potražnji za proizvodima i/ili uslugama franšiznih sustava.

Američki franšizni sistemi koji su prisutni u srednjoj i istočnoj Europi koriste nekoliko raznih strategija ulaska na nova tržišta (master primatelj franšize, franšiza razvoja područja te drugi načini). (Slika 5)

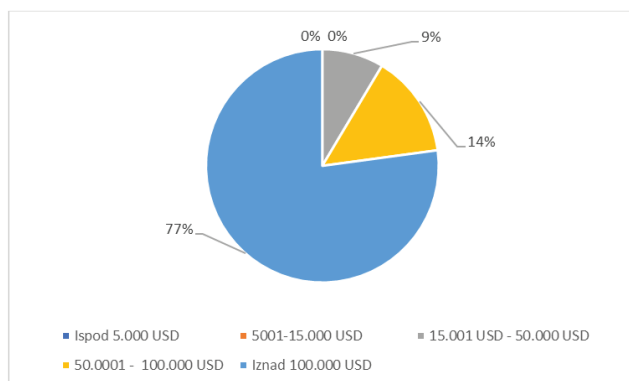

Slika 5. Način ulaska na strana tržišta
Izvor: prilagođeno prema IFA (2018)

Najveći broj američkih davatelja franšize nastupa preko master primatelja franšize te preko franšize razvoja područja dok se vrlo mali njih odlučio na druge načine ulaska na strana tržišta. Obje strane (davatelji i primatelji franšize) istaknule su da se nastupi na strana tržišta prilagođavaju stanju na tim tržištima, a to je potvrđeno i kroz pitanja kako davatelji pristupaju potencijalnim primateljima i prezentiraju svoje franšize odnosno kako primatelji nalaze svoje potencijalne davatelje franšize. Strategije pristupa davatelja franšize su fleksibilne i temelje se prvenstveno na konkretnom slučaju. Svaka država srednje i istočne Europe predstavlja novo tržište s drugačijim uvjetima poslovanja kojima je potrebno prilagoditi ulazak, a istovremeno ne utjecati na standardnost poslovanja franšiznog sustava.

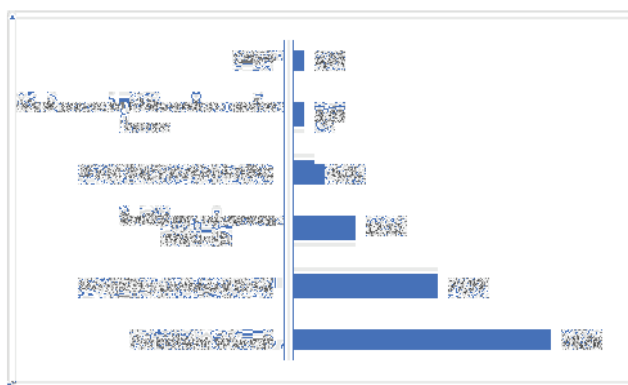
Tradicionalne metode kao što su odgovori na upite te promocija imaju najveći udio u privlačenju novih potencijalnih primatelja franšize. S druge strane kod primatelja franšize nema dominantnog izbora načina kontaktiranja davatelja franšize čime se potvrđuje kako budući primatelji franšize koriste brojne različite kanale za istraživanje potencijalnih franšiznih sistema. Imajući u vidu činjenicu da strategije pristupa kao što su kontaktiranje franšiznih udruga, rezultat promocije te društvene mreže čine samo 13,04%, moguće je zaključiti da su potencijalni primatelji franšize u procesu odabira franšiznog sistema više aktivni nego pasivni.

Kada se promatraju troškovi pokretanja franšizne lokacije američkih davatelja franšize moguće je doći do zaključka kako je to iznimno investicijski zahtjevno. (Slika 6)

Slika 6. Trošak pokretanja franšize
Izvor: prilagođeno prema IFA (2018)

Više od tri četvrtine ispitanih franšiznih sustava zahtijeva investiranje veće od 100.000 USD za pokretanje poslovanja. Veličina područja i broj lokacija koje potencijalni primatelj mora pokrenuti usko je povezano s iznosom investicije koja je potrebna. Samim time kupovina i pokretanje američke franšize predstavlja skupi i dugoročni poslovni poduhvat. Istraživanjem je utvrđena korelacija između prava upravljanja s više od jedne franšizne jedinice i ekskluzivnih prava teritorija u franšiznom ugovoru. Ova je korelacija stabilna no ne i jaka. Stoga je moguće pretpostaviti kako su američki davatelji franšize spremni dodijeliti ekskluzivitet na određenom zemljopisnom području jednom primatelju franšize. On zauzvrat mora istražiti tržište te izgraditi snažnu tržišnu prisutnost kroz otvaranje više lokacija na odobrenom području. Ovu korelaciju moguće je povezati s najčešćom strategijom ulaska na strana tržišta američkih davatelja franšize – master franšizu koja primatelju daje ekskluzivnost na teritoriju no uz obavezu otvaranja određenog broja lokacija tijekom trajanja ugovora. Američki davatelji franšize prisutni su skoro na svim tržištima diljem svijeta i većina velikih i globalnih davatelja franšize je prisutna na tržištu srednje i istočne Europe no svaki od njih je imao druge razloge ulaska na ovo tržište. (Slika 7)

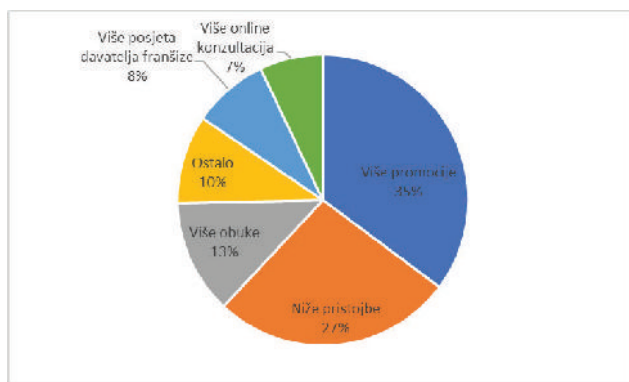

Slika 7. Razlog dolaska na tržište srednje i istočne Europe
Izvor: prilagođeno prema IFA (2018)

Podaci pokazuju da je samo 3% američkih franšiznih sustava prisutno na tržištu istočne i srednje Europe zbog prepoznavanja visokog tržišnog potencijala tog tržišta dok je znatno veći broj davatelja prisutan zbog vlastite globalne strategije širenja te želje za snažnim prisustvom na cijelom europskom tržištu. Potrebno je napomenuti kako su američki davatelji franšize koji su prisutni u srednjoj i istočnoj Europi velike tvrtke čiji proizvodi i usluge imaju stabilnu potražnju. Tvrtke koje dođu u srednju i istočnu Europu prvenstveno koriste franšizno poslovanje za prisustvo na tom tržištu te imaju vrlo mali broj vlastitih lokacija. Razmatrajući planove daljnjeg širenja američkih davatelja franšize došlo se do saznanja kako je Europa i dalje najpreferiranije tržište za širenje. No potrebno je napomenuti kako su davatelji franšize malo oprezniji po pitanju daljnjeg širenja te iako je Europe i dalje omiljeno tržište, azijske države sve više počinju privlačiti nove franšize, prvenstveno zbog broja stanovnika i potencijalnih potrošača njihovih proizvoda.

No iako su američki davatelji prisutni na tržištu, pokretanje novih franšiznih lokacija nije uvijek prošlo bez problema ili poteškoća koje su identificirali primatelji franšize. Oko dvije trećine primatelja franšize (62,79%) definiralo je snažnu konkurenciju kao najznačajniji problem prilikom pokretanja franšizne lokacije. Niska potražnja i dobit, zajedno s visokim naknadama i troškovima su sljedeća dva velika problema za primatelje američkih franšiza prilikom pokretanja nove franšizne lokacije.

Primatelji američkih franšiznih sistema u istočnoj i srednjoj Europi iskazali su potrebu za većom promocijom svojih sistema kao i manjim franšiznim pristojbama. Ove dvije karakteristike su nešto za što primatelji smatraju kako bi im pomoglo riješiti prethodno navedene probleme. (Slika 8.)

Slika 8. Kako poboljšati poslovanje
Izvor: prilagođeno prema IFA (2018)

Dodatno prethodno navedenom, primatelji franšize ne vjeruju kako im posjete davatelja, edukacija te online konzultacije mogu pomoći u povećanju uspješnosti poslovanja na tržištima srednje i istočne Europe.

O zadovoljstvu primatelja američkih franšiza u srednjoj i istočnoj Europi govori i činjenica kako bi velika većina njih (70,45%) ponovo izabrala istog davatelja franšize za pokretanje svojeg poslovnog poduhvata dok bi samo 20,46% pokrenulo vlastiti poduzetnički poduhvat neovisno o franšiznom poslovanju. To također govori kako su američki davatelji franšize pravilno odabrali svoje primatelje kao i način na koji su koristili franšizno poslovanje na području srednje i istočne Europe.

6 Zaključak

Franšizno poslovanje učestali je način rasta poslovanja i geografskog širenja u današnjoj globalnoj ekonomiji. Američki davatelji franšize i američki franšizni sistemi predstavljaju najpoznatije i često najveće franšize na svijetu. Američke franšize su uvijek iznimno popularne s obzirom na činjenicu da moderni franšizni poslovni model potiče iz SAD te tamo predstavlja uobičajeni način poslovanja poduzetnika.

Iako američki davatelji franšize u svojim planovima širenja imaju za cilj globalno prisustvo svojeg brenda potrebno je istaći kako je samo nekolicini njih srednja i istočna Europa zanimljivo tržište. Američki davatelji franšize najčešće ulaze na tržište srednje i istočne Europe preko master primatelja franšize no prilagođavajući svoj nastup uvjetima i stanju na tržištu na koje ulaze. Njihove strategije pristupa su fleksibilne te se temelje prvenstveno prema tržištu na koje planiraju ući. Glavni problemi s kojima se suočavaju primatelji američkih franšiznih sistema je snažna konkurencija, visoke naknade i troškovi te potencijalno niska potražnja i dobit. No probleme je moguće potencijalno riješiti većom promocijom i manjim franšiznim pristojbama. Američki franšizni sistemi ulaze na tržište srednje i istočne Europe u sklopu svoje globalne strategije širenja poslovanja no polako dolazi do promjena u preferencijama prema tom tržištu. S druge strane potrebno je istaći kako su primatelji američkih sistema zadovoljni odnosom svojih davatelja i velika većina njih bi ponovno

odabrala isti sistem. Time je potvrđeno da je pristup američkih davatelja te način njihova ulaska na tržišta srednje i istočne Europe pravilno odabran.

U cilju daljnjih spoznaja o nastupu američkih franšiza na tržišta srednje i istočne Europe predlaže se:

- Istraživanje nastupa američkih davatelja franšize na tržištima zapadne Europe te usporedba s rezultatima istraživanja o nastupu na tržištu srednje i istočne Europe
- Ponavljanje istraživanja u narednih nekoliko godina kako bi se ustanovilo je li došlo do promjene u načinu pristupa američkih davatelja franšize tržištu srednje i istočne Europe
- Istraživanje i usporedba nastupa unutar različitih država srednje i istočne Europe.

Literatura

Alon I. (2006). *Service Franchising – A Global Perspective*, New York: Springer.

Boroian, D. D., Boroian, P. J. (1987). *The Franchise Advantage – Make it work for you*, Chicago: Chicago Review Pr.

Boroian, D. D., Callaway, L. P. (2008). *Franchising Your Business - An Owner's Guide to Franchising As A Growth Option*, SAD: Francorp Publication.

Combs, J. G., Michael, S. C., Castrogiovanni, G. J. (2009). Institutional Influences on the Choice of Organizational Form: The Case of Franchising, *Journal of Management*, 35(5), 1268-1290.

Castrogiovanni, G. J., Justis, R. T. (1998). Franchising configurations and transitions, *Journal of Consumer Marketing*, 15(2), 170-190. DOI: 10.1108/07363769810210377

Dugan, A. (1998). *Franchising 101 - The Complete guide to Evaluationg, Buying and Growing Your Franchise Business*, Dearborn, Chicago, SAD.

Dwivedy, R. (2002). Franchising Indeed Could Become the Business Ambassador of World Peace through Global Economic Prosperity, *Franchising World*, 34(3), 17.

Eisenhardt, K. (1989). Agency Theory: An Assessment and Review, *The Academy of Management Review*, 14(1), 57-74.

Emerson, R. (1990). Franchising and The Collective Rights of Franchisees, *Vanderbilt Law Review*, 43, 1523 – 1532.

Entrepreneur (2018). Franchise 500 Ranking 2018. Dostupno na: <https://www.entrepreneur.com/franchises/500/2018> (pristupljeno 13. studenoga 2019.)

Erceg, A. (2017). *Franšiza – način pokretanja poduzetničkog pothvata i strategija rasta poslovanja*, Osijek: Ekonomski fakultet u Osijeku

Erceg, A. (2018). Introduction, u Erceg, A. (ur.), *Franchising in Eastern Europe – Yesterday, Today, Tomorrow*, Osijek: Ekonomski fakultet u Osijeku, str. 7-10.

Fradata (2016). World Franchise Council Survey on the Global Economic Impact of Franchising. Dostupno na <https://www.worlfranchisecouncil.net> (pristupljeno 15. studenoga 2019.)

International Franchise Association (2018). USA franchises in Europe dataset. Dostupno na <http://www.franchise.org> (pristupljeno 1. listopada 2019.)

International Franchise Association i PricewaterhouseCoopers (2006). Economic Impact of Franchised Businesses. Dostupno na <http://www.franchise.org/franchiseesecondary.aspx?id=37842> (pristupljeno 10. listopada 2019.)

Lovrić, P. i suradnici (2003). *Vodič kroz poduzetništvo*, Zagreb: Hrvatska udruga za franšize i partnerstva.

- Maitland, I. (2000). *Franchising - A Practical Guide for Franchisors and Franchisees*, London: Management book
- Mlikotin-Tomić, D. (1986). *Ugovor o franchisingu: suvremeni pravni okviri prometa usluga*, Zagreb: Informator.
- Mlikotin-Tomić, D. (2000). Ugovor o franchisingu i pravo konkurencije, *Pravo u gospodarstvu*, 39(4), 54 – 73.
- Mumdžiev, N. & Windsperger, J. (2011). The Structure of Decision Rights in Franchising Networks: A Property Rights Perspective, *Entrepreneurship – Theory and Practice*, 35(3), 449-465.
- Murray, I. (2003). *How to Choose a Franchise*, London: Express Newspapers.
- Nieman, G., Barber, J. (1987). *How to Franchise Your Own Business*, South Africa: IDG Books.
- Oxenfeldt, A. R., Kelly, A. O. (1968). Will Successful Franchise Systems Ultimately Become Wholly-owned Chains?, *Journal of Retailing*, 44, 69-83.
- Seid, M., Thomas, D. (2006). *Franchising for Dummies*, 2nd edition, New Jersey: Wiley Publishing Inc.
- Selnew, A. C. (1998). *Introduction to Franchising*, 2nd edition. Minnesota Department of Trade and Economic Development: Briggs and Morgan.
- Shane, A. S. (2005). *From Ice Cream to the Internet: Using Franchising to Drive the Growth and Profits of Your Company*, New Jersey: Prentice Hall.
- Spasić, I. (1996). *Franchising posao*, Beograd: Institut za uporedno pravo.
- Spinelli, S., Rosenberg, M., Birley, S. (2004). *Franchising - Pathway to Wealth Creation*, New Jersey: FT Prentice Hall.
- Stanworth, J., Purdy, D. (2002). *Franchising Your Business*, London: Lloyds TSB – IFRC.
- US Census Bureau (2010). 2007 Economic Census Franchise Report. Dostupno na http://factfinder.census.gov/servlet/EconCoreStatServlet?ds_name=EC0700A1&_lan, (pristupljeno 11. listopada 2019.)
- Weber, R. A. (2013). *An Introduction to Franchising*, Engleska: Palmgrave Macmillan.

UTJECAJ KREATIVNIH GRADOVA NA EKONOMSKE PROCESSE

Sažetak

Pojam kreativnog grada opisuje urbani kompleks u kojem su različite kulturne aktivnosti sastavni dio ekonomije i društvenih funkcija grada. Temelj takvih gradova često je snažna socijalna i kulturna infrastruktura; gradovi imaju relativno visoku koncentraciju kreativnih zaposlenika, privlačni su za unutarnja ulaganja zbog dobro razvijenih kulturnih vještina.

Europska bogata kulturna baština i dinamični kulturni i kreativni sektori danas su još važniji kao odgovor na sve veću potrebu suočavanja s novim sofisticiranim potrebama gospodarstva i društva, stvaranje novih radnih mjesta i održivog rasta i ponovno uspostavljanje smisla pripadnosti projektu EU. Kultura promiče aktivno građanstvo, zajedničke vrijednosti, uključenost i interkulturalni dijalog u Europi i širom svijeta, jačajući europski identitet i atraktivnost. U radu se analiziraju kategorije gradova u odnosu na kreativnost, indeks kreativnosti i daje pregled mogućeg utjecaja kreativnog grada na poslovne procese.

Ključne riječi: ekonomski procesi, kreativni gradovi, mjerenje, orijentacija, kreativnost

INFLUENCE OF CREATIVE CITIES ON ECONOMIC PROCESSES

Abstract

The term creative city describes an urban complex in which different cultural activities are an integral part of the city's economy and social functions. The basis of such cities is often a strong social and cultural infrastructure. Cities have a relatively high concentration of creative employees, are attracted to inward investment because of their well-developed cultural skills. Europe's rich cultural heritage and dynamic cultural and creative sectors are even more important today in response to the growing need to meet the sophisticated needs of the economy and society, create jobs and sustainable growth and re-establish a sense of belonging to the EU project. Culture promotes active citizenship, shared values, inclusion and intercultural dialogue in Europe and around the world, enhancing European identity and attractiveness. The paper analyzes the categories of cities in relation to creativity, the index of creativity and gives an overview of the possible influence of the creative city on business processes.

Keywords: economic processes, creative cities, measurement, orientation, creativity

1. Uvodno razmatranje

Kreativne industrije odnose se na širok spektar aktivnosti koje uključuju kulturne industrije. Bitno je naglasiti da one imaju fundus u aplikativnim znanjima i specifičnim vještinama s bitnom komponentom prijenosa znanja iz jednog oblika u drugi kreiranjem inovativnih rješenja i komercijalizaciju istih u svim segmentima. Sama riječ kreativna industrija kaže da je to industrija čiji je temelj razvoja i primjene vještina, talent i kreativnost pojedinih osoba s potencijalom ostvarivanja pozitivnog poslovnog rezultata a posredno i kreiranje novih radnih

¹ Izv.prof.dr.sc. Jerko Glavaš, Ekonomski fakultet u Osijeku, e-mail: jerko.glavas@efos.hr

mjesta uz kreiranje intelektualnog vlasništva. Danas se kulturne industrije gledaju kroz prizmu djelovanja i učinka koje upravo kulturne aktivnosti mogu imati na razvoj određene sredine (mjesta, grada, regije) u domeni turizma, poduzetništva, ekonomije općenito. Budući da se javni proračuni za kulturu neprestano smanjuju, mišljenje o pozicioniranju na tržištu nestalo je da bi se kultura gledala kao na izvor.

Sukladno navedenom vidljivo je da je došlo do određene pozitivnije percepcije kulture u proteklih nekoliko desetljeća. Kultura više nije isključivo „nešto“ što je teret za proračune, državu, jedinice lokalne i regionalne samouprave i sve je manje pod utjecajem velikog broja stakeholdera. Kultura je sve više u domeni kreativne ekonomije i bilježi se kroz određene konkretna postignuća u istom području prema pravilima tržišta. Razvoj kreativne industrije je zapravo omogućen kroz samo društvo i zajednicu u kojoj funkcioniraju jer je kreativnim osobama omogućeno da provode djelatnost i brendiraju ono što rade i time unaprjeđuju lokalnu, regionalnu i nacionalnu ekonomiju. Od autora iz područja kreativne ekonomije izdvaja se Tomašević (2015, 47) gdje se apostrofiraju bitnost kreativnih radnika koji su u početnoj fazi lanca vrijednosti kreativne proizvodnje ali u međusobnim transferima znanja i djelovanjem su zapravo ključni sudionik ekonomskih tijekova i procesa. (Krstinić – Nižić, et. al., 2019.)

2. Obilježja kreativnoga grada

Krajem 20. stoljeća ideja kreativnih gradova utemeljena na načelima kreativne ekonomije podignuta je zajedno s drugim novim pristupima ekonomiji („ekonomija znanja“, „kreativnost“). Landry, Bianchini (1995) su među prvima tvrdili da gradovi mogu i moraju biti kreativniji kako bi postigli promjene. Jedan od razloga porasta ideje o kreativnim gradovima bio je odgovor na globalnu borbu i restrukturiranje među gradovima koji globalne trgovinske uvjete prenose u istočne zemlje zbog jeftine radne snage. Kako su razvijene zemlje izgubile svoj konkurentski aspekt, kreativnost i znanje temeljeno na znanju, visokokvalitetne inovacije postale su važan društveni čimbenik (Hospers, 2003). Utvrđeno je da poslovni subjekti čije se aktivnosti i proizvodi temelje na individualnoj kreativnosti cvjetaju i utječu ne samo na globalnu kulturu, već i na ekonomiju. Znanje i kreativnost postali su osovina za sve poslovne aktivnosti. (Jurèné, 2017.)

Prema Bradfordu (2004) kreativni gradovi su dinamična mjesta eksperimentiranja i inovacija, gdje nastaju nove ideje i gdje se sastaju ljudi sa svih područja života kako bi od svojih zajednica stvorili što bolja mjesta za život, rad i igru. U toj definiciji ističu se tri elementa gradskog života, a to su život, te radno i slobodno vrijeme. Kada govorimo o kreativnom gradu, onda je to grad koji zadovoljava ove ključne potrebe građana i omogućava im kvalitetnu ravnotežu života u poslovnom i privatnom pogledu.

Landry (1995; 2000; 2012), Hospers (2003), Levickaitė, Reimeris (2011), Černevičiūtė (2011), Makselis (2010), Wood, Landry (2007), Pratt (2008), Florida (2002), Costa et al. dr. (2008), Smith, Wariold (2006) proučavaju koncept kreativnih gradova i tvrde da su kreativni gradovi prilika za stvaranje, oživljavanje i osvježavanje urbanih prostora kako bi nastavili uspješno natjecanje u globalnom svijetu. Kreativni grad predstavlja određeni urbani kompleks gdje su zapravo raznolike aktivnosti iz kulture sastavni dio funkcioniranja grada (ekonomski i društveno). (Černevičiūtė, 2011). Ta vrsta gradova ima visoku koncentraciju kreativne klase i zanimljivi su ulagačima zbog vrlo dobre infrastrukture i kulturnih vještina. Gradovi sami povezuju svoju sliku s kreativnim industrijama jer pokazuje da postoji okruženje koje je povoljno za kreativnost, bogat kulturni život i tolerantno na različitost. (Jurèné, 2017)

Početni uvjeti za kreativni grad su organizacijski kapacitet i upravljački procesi. Unutar grada na bilo kojoj poziciji, od pojedinaca do institucija i organizacija, potrebno je primijeniti odgovarajuću strategiju za rast i apsorpciju inovativnih ideja. Svakako bi u proces donošenja odluka na svim razinama (ekonomska, socijalna i sl.) trebali biti uključeni elementi kreativnosti. Upravo koncept kreativnog grada opisuje sve segmente ponašanja, djelovanja i planiranja. Prikazuje kako ljudi planiraju, djeluju i misle u gradu koji nosi epitet kreativnog grada. Zašto su kreativni gradovi bitni u povezivanju sporta, medija, obrazovanja i ostalih aktivnosti? Zasižno u pozadini svega stoji i ekonomska komponenta koja je bitna s aspekta rješavanja ekonomske situacije u urbanoj sredini i programima urbane obnove. Kreativni grad prebacuje fokus sa tradicionalnih alata za planiranje (korištenje zemljišta i nekretnina, proces izgradnje, dizajna, itd.) na opsežnije ideje za planiranje koje su povezane sa vizijom stanovnika u dugoročnom odnosu na okoliš svoga grada, životni standard, aktivnosti i kulturu. Također promovira način djelovanja određenih pojedinaca ili ljudi koji mogu voditi planiranje bez obzira što u temeljnoj struci nisu urbanisti ili osobe sličnih zanimanja. Uglavnom su to umjetnici, znanstvenici, akademici i poslovni ljudi koje potiče motivacija za kvalitetnijim načinom života, modernizam i drugi čimbenici, a ne visoke plaće i visoke pozicije na radnom mjestu. Kreativni grad je grad koji uključuje sve zainteresirane strane u proces upravljanja i fokusira se na znanje i sve načine na koje se isto može steći. Promovira ideje pojedinaca, potiče različite akcije i stalno potiče i osigurava uvjete za nesmetan rad i djelovanje.

Odgovori na pitanja poput onih kako gradove istovremeno učiniti učinkovitijima, privlačnijima za turiste, te ugodnija za život stalnog i povremenog stanovništva, uprave gradova pokušavaju pronaći već desetljećima diljem svijeta.

Prema Cooke & Lazzaretti (2008) neke od karakteristika kreativnog grada su te da takav grad mora imati obrazovne i stručne institucije, kulturne ponude, te komunikacijske kanale visokog stupnja, mora imati kapacitete koji omogućavaju politikama da gradsku povijest pretvore u imidž. Iduća karakteristika je otvorenost prema učenju i odgovornosti prema građanima i njihovim javnim i privatnim kulturnim organizacijama, te kao zadnja karakteristika izdvaja se postojanje kulturnih i eksperimentalnih prostora za istraživanje i promociju kulturne inovacija.

Prema Perinić (2010) kao osnova formiranja kreativnih gradova su poduzeća sklona udruživanju u klastere što im omogućuje raspolaganje većim brojem ljudskih resursa, no ne u smislu fizičke snage ili brojnosti, već koncentracije talenata kao osnove svake inovacije.

3. Tipologija kreativnih gradova

Prema Bradfordu (2004) postoji niz značajki i čimbenika po kojima možemo razlikovati kreativni grad. Kreativni gradovi postavljaju pitanja „tko smo, na što smo ponosni i što možemo postati?“ Ako grad zaista želi biti kreativan, mora prepoznati vrijednost umjetnosti i kulture i osigurati sudjelovanje i izražavanje svim stanovnicima. Umjetnost i kultura mogu pomoći u izgradnji društvenog kapitala i poboljšati kohezivnost grada.

Zapravo se kreativni gradovi analiziraju u različitim položajima jer su i na svoj način koristili kreativnost. Kada je riječ o tipologiji mogu se razlikovati 4 osnovne vrste kreativnih gradova (Hospers, 2003):

1. **tehnološki inovativni gradovi** koji imaju naziv tehnopolista (npr. Detroit, San Francisco); Ti su gradovi karakteristični za razvoj novih tehnologija i tehnoloških

revolucija. Tehnološki inovativni gradovi kao i druge vrste kreativnih gradova slični su po tome što svaki od njih uključuje razvijene kompetencije u različitim područjima, relativno je nekontroliran, privlače talentirane ljude (kreativna klasa) i održavaju ideju individualnosti (Brown, 2010).

2. **Kulturno-intelektualni gradovi** uistinu uključuju najbolju kulturu i temelje se na najtalentiranijim ljudima (Firenca u doba renesanse, Heidelberg itd.); U kulturno-intelektualnim gradovima kreativnost se manifestira vizualnom i performansnom umjetnošću. Prema Johnsonu (2002), povijest pokazuje da su kultura i znanost u ovom tipu mekih gradova procvjetale tijekom napetosti među konzervativnim režimom i malom skupinom aktivista. Tijekom tih razdoblja umjetnici, filozofi i intelektualci bili su najaktivniji. Kreativne ljude privukla je prilika da se izraze i otkriju svoje talente.
3. **Kulturno-tehnološki gradovi** koji uključuju snažne kreativne industrije (Hollywood sa svojom kinematografijom, Pariz i njegova modna industrija itd.); Kulturno-tehnološki gradovi spajaju i kulturu i tehnologiju, tj. e. uključuju posebno snažne kreativne industrije. Kreativne industrije u kontekstu grada postale su motor za reaktivaciju grada i globalnu preraspodjelu koja ima izravan utjecaj na rast grada (Scott, 2008; Kong, O'Connor, 2009).
4. **Tehnološko-organizacijski gradovi** koji su karakteristični za kreativna rješenja problema gradova (npr. Željezničke cijevi pokrenute su u Londonu i Parizu u 19. stoljeću, neboderi u New Yorku itd.). U tehnološko-organizacijskim gradovima, za razliku od drugih gradova, poslovne tvrtke komuniciraju i donose kreativne odluke s lokalnom upravom.

Također Perinić (2013) navodi korake koje svaki grad mora poduzeti kako bi postao kreativan. Kao prvi korak ističe se to da grad mora prepoznati primjere dobre prakse i analizirati točne razloge njihova uspjeha, zatim detektirati najvažnije inozemne projekte i posjetiti te lokacije, te pokušati primjeniti viđeno u vlastitoj sredini. Nužno je da drugi prepoznaju kreativni napredak u razvoju grada.

U kreativnom gradu se mogu pojaviti određene napetosti, na primjer između važnosti autentičnosti, te potrebom za inovacijama i stvarima koje su drugačije. Kreativni gradovi su tada dinamična mjesta gdje se drugačije vizije, vrijednosti i kulturni interesi sijeku.

Ti gradovi izražavaju svoju posebnost i autentičnost, te se kreativni grad ističe u spajanju mjesta (kvalitetna mjesta imaju prirodno okruženje koje je autentično i jedinstveno, čuva zeleni prostor, te nudi maštovite ulice i znamenitosti), ljudi (od ključne je važnosti njegovati i privlačiti talentirane ljude koji donose ideje, inspiraciju i strast prema mjestu. Prepoznaju se i zastupljeni su različiti talenti) i ulaganja (kako bi grad „procvjetao“ potrebna su odgovarajuća ulaganja kako bi se zadovoljile osnovne ekonomske i socijalne potrebe).

Prema Memphis (2004) mogu se izdvojiti deset principa kreativnosti, kojima bi se trebali voditi gradovi kako bi se kreirale urbane kulturne politike. Principi koji se trebaju uvažiti su slijedeći:

- Kultivirati i nagraditi kreativnosti
- Ulagati u kreativni eko-sustav
- Prigrlite raznolikost
- Njeguajte kreativce
- Valorizirajte preuzimanje rizika
- Budite autentični
- Ulažite i izgrađujte kvalitetu mjesta
- Uklonite prepreke kreativnosti

- Preuzmite odgovornost za promjene u svojoj zajednici
- Osigurajte da svaka osoba, pogotovo djeca, ima pravo na kreativnost

Potrebno je prihvatiti odgovornost da budemo upravitelji kreativnosti u našim zajednicama. Ideje i načela mogu se prilagođavati tako da održavaju jedinstvene potrebe i sredstva određene zajednice. Potrebno je ubaciti sve ideje u društveni život zajednice, u javne politike i podijeliti postignuća međusobno kako bi svi mogli krenuti naprijed i uspjjeti zajedno u kreativnijem životu. Ukoliko su životi ljudi u zajednici kreativni, kreativan je i grad.

3.1. Određivanje kreativnosti

Kreativnost se nastoji izraziti brojačno, te u svijetu postoji niz pokušaja utvrđivanja indeksa kreativnosti. Indeks kreativnosti je nužni element praćenja, mjerenja i interpretiranja podataka o kreativnosti i njezinom utjecaju na ekonomska kretanja. Indeks kreativnosti Hong Konga, Europski indeks kreativnosti i flamanski indeks su indeksi kreativnosti, a indeks kreativnih gradova nadogradnja je prethodno navedenih indeksa kreativnosti.

Kako napominje Landry (2018) indeks kreativnosti grada su razvili Charles Landry i Jonathan Hyams u suradnji sa Bilbao Metropolu 2008. godine. Taj indeks pomaže u procjeni njihovih kreativnih sposobnosti i potencijala, što je preduvjet za daljnje inovacije, te ekonomsku i kulturnu snagu. Indeks kreativnosti grada istražuje urbane prostore i projekte kako bi procjenio njihov kreativni puls. Taj indeks se razlikuje od većine indeksa jer gleda na grad kao na integriranu cjelinu. Nekreativna mjesta jasno propadaju jer ne preispituju svoju prošlost i sadašnjost niti preispituju svoje resurse i buduće izglede.

Kreativni gradovi mogu se orijentirati kulturno i gospodarski. Oni se orijentiraju prema građanima kako bi zadovoljili njihove živote. Izuzev toga, kreativni gradovi pokušavaju privući i novo stanovništvo. Postoje vrijednosti koje obuhvaća orijentacija kreativnih gradova. U nastavku će biti prikazana tablica koja prikazuje raspored vrijednosnih orijentacija i značenja za postizanje kreativnog grada.

Tablica 1: Raspored vrijednosnih orijentacija i značenja za postizanje kreativnog grada

Kreativni grad-orijentacija	Kulturocentrična	Ekonomski orijentirana
Vrijednosti kreativnog grada	Središnja vrijednost = umjetnost, kultura i dobrobit zajednice, pristup i uključenost	Središnja vrijednost = urbana ekonomska održivost i dobrobit kroz kreativne inicijative/industrije
Definicija kreativnog grada	Mjesto različite i uključive umjetnosti i kulture	Mjesto ekonomske inovacije, kreativnih talenata, te kreativnih industrija

Izvor: Smith & Warfield; 2008:289

U kulturnocentričnom smislu, kreativni grad može se opisati kao mjesto koje ima snažnu cvjetajuću umjetnost i kulturu, kreativne i raznolike izražaje, te uključivost, umijeće i maštovitost. Ekonomska orijentacija može se opisati kao mjesto koje je nošeno snažnim inovativnim, kreativnim, kompetitivnim i kreativnim industrijama, te ekonomski održivim umjetnicima i umjetničkim organizacijama.

3.2. Pokazatelji kreativnog mjesta i indeks kreativnog grada

Landry (2013) ističe da indeks kreativnih gradova koristi tri elementa, a to su: interna procjena, unutarnja procjena i internetska anketa. Postoji deset pokazatelja kreativnog mjesta i oni mogu poslužiti za kreiranje indeksa kreativnog grada, a to su:

1. politički i javni okvir
2. posebnost, raznolikost, vitalnost i izražajnost
3. otvorenost, povjerenje, tolerancija i pristupačnost
4. poduzetništvo, istraživanje i inovacije
5. strateško vodstvo, agilnost i vizija
6. talent
7. komunikacija, povezivost i umrežavanje
8. mjesto
9. životnost i dobrobit
10. profesionalnost i učinkovitost

Kultura i kreativnost uvelike definiraju grad te ga mogu izdići iznad drugih urbanih sredina u smislu urbanog brenda, te mogu privući novo stanovništvo i time donijeti gospodarske i društvene benefite. Od iznimnog značaja za pretvaranje određenog dijela u kulturnu četvrt, odnosno kreativnu četvrt su aktivnosti. Različite aktivnosti mogu rezultirati stvaranjem kreativnog grada. Neke od aktivnosti su opseg raznolikosti u primarnom korištenju zemljišta, uključujući i stanovanje, prisutnost i veličina uličnih tržnica, dostupnost kinematografa, kazališta, vinskih barova, kafića, pubova, restorana, mjesta kulture i sastajanja koja nude raznolike usluge različitih cijena i kvaliteta, stupanj inovacije i pouzdanosti nove arhitekture te postojanje aktivnog uličnog života. Prema Montgomery (2003) postoje i indikatori koji predstavljaju dobre kulturne aktivnosti te će isti biti prikazani u slijedećoj tablici.

Tablica 2: Indikatori dobre kulturne aktivnosti

INDIKATORI DOBRE KULTURNE AKTIVNOSTI
1. Kulturni sadržaji i raznolikost izbora, uključujući male i srednje
2. Festivali i događanja
3. Dostupnost radnog prostora za umjetnike i povoljni kulturni proizvođači
4. Ekonomski razvoj malih tvrtki u kulturnom sektoru
5. Upravljeni radni prostori za korisnike ureda i studija
6. Lokacija agencija i tvrtki za razvoj umjetnosti
7. Umjetnički i medijski trening i edukacija
8. Umjetnost u okruženju
9. Razvojne inicijative umjetnosti zajednice
10. Dodatni dnevni korisnici
11. Dodatni večernji korisnici
12. Stabilno financiranje umjetnosti

Izvor: Montgomery; 2003:295

Veliki naponi u svijetu tijekom mnogih desetljeća bili su usmjereni na temeljne ciljeve uklanjanja siromaštva i smanjenja nejednakosti u svijetu. Uspjeh razvojnih strategija u poboljšanju dobrobiti ljudi ovisi o prepoznavanju kulturnog konteksta unutar kojeg se odvija razvoj. Drugim riječima, budući da je kultura svojstvena društvu i prožima sve aspekte života, ona zapravo predstavlja okoliš u kojem se razvija. Zaključno, kultura stvara uvjete za ekonomski i socijalni napredak te stoga postaje pokretač razvoja što je zasigurno tema brojnih znanstvenih rasprava.

4. Zaključak

U kreativnim gradovima kreativnost se integrira na različite načine. Kreativni gradovi mogu biti orijentirani na kulturu (u tom slučaju njihove vrijednosti su umjetnost, kultura i blagostanje njihove zajednice) ili gospodarstvo (glavni cilj je dobrobit gradske ekonomije); mogu koristiti kreativnost kao glavno mjerilo razvoja grada i privlačnosti kreativne klase ili razvoja kreativnih industrija. Sami kreativni gradovi prilika su za stvaranje, oživljavanje i osvježavanje urbanih prostora kako bi nastavili uspješno natjecanje u globalnom svijetu.

Da bi se postigao uspješan razvoj kreativnog grada, važno je poticati kreativnost i obrazovanje svih stanovnika, međusobnu suradnju velikih i srednjih tvrtki, odnose između ekskluzivnih sveučilišnih istraživanja i poslovanja, ciljanu politiku, poboljšanje infrastrukture, ekskluzivnost i raznolikost lokaliteta i razvoj kreativnih klastera. Naglašava se da su kreativni gradovi prilika za stvaranje, oživljavanje i osvježavanje urbanih prostora kako bi oni nastavili uspješno natjecanje u globalnom svijetu.

Gradovi koji još nisu postali kreativni trebali bi više dati priliku i uključiti svoje građane u razvitak grada, otvoriti natječaje gdje se traži najbolja kreativna ideja koja bi se mogla primjeniti na kreativnost grada, te razgledati druge svjetske kreativne gradove kako bi dobili motivaciju da postanu barem djelomično kao taj uspješan kreativni grad. Zaključak ovoga rada je da svaki grad može postati kreativan grad. Samo je pitanje potencijala domicilne populacije i volje donositelja političkih i kulturnih odluka hoće li i kada to postati.

5. Literatura

1. Amabile, T.M. (1996) Creativity and Innovation in Organizations. Harvard Business School Background Note 396-239, January 1996. Dostupno na: [https://www.scirp.org/\(S\(i43dyn45teexjx455qlt3d2q\)\)/reference/ReferencesPapers.aspx?ReferenceID=1481088](https://www.scirp.org/(S(i43dyn45teexjx455qlt3d2q))/reference/ReferencesPapers.aspx?ReferenceID=1481088) (Pristupljeno: 13.3.2019.)
2. Bale - Grad hotel. Dostupno na: <https://www.bale-valle.hr/bale/grad-hotel> (Pristupljeno: 24.5.2019.)
3. Barringer, B.R, Harrison, S.J. (2000), "Walking a Tightrope: Creating Value Through Interorganizational Relationships", *Journal of Management*, Vol. 26, No 3, pp.367-403
4. Bradford, N. J. (2004). *Creative cities: structured policy dialogue report*. Canadian Policy Research Network, Family Network. Dostupno na: https://scholar.google.com/scholar?cluster=17374044389751616852&hl=en&as_sdt=2005&sciodt=0.5 (Pristupljeno: 13.3.2019.)
5. Brown, G.M. (2010), "The Owl, the City and the Creative Class", *Planning Theory & Practice*, Vol. 11, No 1, pp.117-127, available at, <http://dx.doi.org/10.1080/1464935090353800>, referred on 18/02/2013.
6. Costa, P., Magalhães, M., Vasconcelos, B., Sugahara, G. (2008), "On creative cities governance models: a comparative approach", *The Service Industries Journal*, Vol. 28, No 3, pp.393-413.
7. Černevičiūtė, J. (2011), "Mapping Vilnius as creative city", *LIMES: Borderland studies*, Vol. 4, No 1, pp.89-100.
8. Davila, T., Epstein, M.J., Shelton, R. (2007), *The creative enterprise. Managing innovative organizations and people*, JAV, Greenwood publishing group.
9. Deffner A. (2011). *Creative city: A new challenge of strategic urban planning*. Dostupno na: https://www.academia.edu/7078610/Creative_city_A_new_challenge_of_strategic_urban_planning (Pristupljeno 21.05.2019.)
10. Hartley, J. (2005), *Creative Industries*, Oxford, Blackwell Publishing.
11. Hospers, G.J. (2003), "Creative Cities: Breeding places in the knowledge economy", *Knowledge, Technology & Policy*, Vol. 16, No 3, pp.143-162.
12. <http://server.uzupiozinios.lt/kurybinesindustrijos/wp-content/uploads/2009/09/R.Makselis.Lietuvos->
13. http://sites.utoronto.ca/isrn/publications/WorkingPapers/Working07/Smith07_CreativeCity.pdf, referred on 19/04/2015.
14. <http://www.wellbeingcluster.at/magazin/00/artikel/28775/doc/d/porterstudie.pdf?ok=j>, referred on 25/04/2012
15. Johnson, M. (2002), *Talent Magnet: Getting Talented people to work for you*, London, Prentice Hall.
16. Jucevičius, R. (2009), *Klasterių kūrimuisi perspektyvios sritys*, available at, <http://www.kkt.lt/get.php?f.20>, referred on 21/04/2014, [Cluster formation promising areas, in Lithuanian].
17. Jurėnė, Skaistė & Jurenienė, Virginija. (2017). *Creative cities and clusters. Transformations in Business and Economics*. 16. 214-234.
18. Knežević, M., (2017). *Kreativni gradovi budućnosti. Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku. Završni rad. Osijek*.
19. Kong, L., O'connor, J. (2009), *Creative Economies, Creative Cities. Asian-European perspective*, London, Springer.

20. Kreativni gradovi Hrvatske. Dostupno na: <http://kreativnigradovi.net/hrvatska/> (Pristupljeno 24.5.2019.)
21. Kreativni gradovi ili kako kreativna industrija i kulturna industrija mijenja svijet. Dostupno na: <http://www.udruga-gradova.hr/wordpress/wp-content/uploads/2016/07/5.-HKKKI.pdf> (Pristupljeno 24.5.2019.)
22. Kreativni gradovi. Dostupno na: <http://kreativnigradovi.net/primjeri-iz-eu/> (Pristupljeno 23.05.019.)
23. Krstinić Nižić, M., Rudan, E. i Trinajstić, M. (2019). THE ROLE OF CREATIVE CITIES IN REGIONAL DEVELOPMENT. *Poslovna izvrsnost*, 13 (1), 35-55. <https://doi.org/10.22598/pi-be/2019.13.1.35>
24. Kusić, A. i Šimundža, D. (1981). Uloga i značaj UNESCO-a u svijetu. *Crkva u svijetu*, 16 (1), 40-53. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/89997> (Pristupljeno:21.5.2019.)
25. Laffitte, P. (2008), The European Cluster Memorandum: Promoting European Innovation through clusters: An Agenda for Policy Action, available at, <http://www.kkt.lt/get.php?f.9>, referred on 23/11/2011.
26. Lamza-Maronić, M., Glavaš, J., & Mavrin, I. (2016). URBAN MANAGEMENT Challenges, management trends and regeneration practices for cities.
27. Landry, C. (1996), The Creative City in Britain and Germany, Anglo-German Foundation for the study of Industrial Society, London, ISBN 0905492935.
28. Landry, C. (2000), The creative city: a toolkit for urban innovators, Great Britain, Creative Print and Design.
29. Landry, C. (2012), The creative city: compeeling and contentious, Great Britain: Creative Print and Design.
30. Landry, C., Bianchini, F. (1995), The Creative City, London, Demos.
31. Landry. C. (2013). Commission a Creative Cities Index Report. Dostupno na: <http://charleslandry.com/contact/commission-a-creative-cities-index-report/> (Pristupljeno: 14.3.2019.)
32. Landry. C., (2018). Creative City Index. Dostupno na: <http://charleslandry.com/themes/creative-cities-index/> Pristupljeno: 14.3.2019.
33. Leveckaitė, R., Reimeris, R. (2011), “Kūrybos ekonomikos penkiakampis”, *Santalka*, Vol. 19, No 1, DOI: 10.3846/coactivity.2011.09, [The creative economy pentagon, in Lithuanian].
34. Makselis, R. (2010), Lietuvos Kultūros įstaigų valdymas kūrybinių industrijų pagrindu, available at,
35. Montgomery, J. (2003.): Cultural Quaters as Mechanisms for Urban Regeneration; Part 1: Conceptualising Cultural Quarters. Dostupno na: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/1561426042000215614> (Pristupljeno 21.5.2019.)
36. Mreža kreativnih gradova. Dostupno na: <https://en.unesco.org/creative-cities/node/358> (Pristupljeno 23.05.2019.)
37. Natječaj za UNESCO-ovu mrežu kreativnih gradova. Dostupno na: <https://www.nsk.hr/natjecaj-unesco-ovu-mrezu-kreativnih-gradova/> (Pristupljeno: 21.5.2019.)
38. Porter, M.E. (1998), Clusters and the New Economics of Competition, available at,
39. Pratt, A.C. (2008), “Creative cities: the cultural industries and the creative class”, *Geografiska annaler: Series B - Human geography*, Vol. 90, No 2. pp. 107-117.
40. Regional Technology Strategies (2003), Clusters of Creativity: Innovation and Growth in Montana, available at, http://www.rtsinc.org/publications/pdf/mt_creative.pdf, referred on 10/10/2014.

41. Scott, A. (2008), "Inside the City: On Urbanisation, Public Policy and Planning", *Urban Studies*, Vol. 45, No 4, pp.755-772.
42. Smart city Memphis. Dostupno na: <http://smartcitymemphis.blogspot.com/2007/12/manifesto-summit-put-memphis-in.html> (Pristupljeno 23.05.2019.)
43. Smith, R., Warfield, K. (2006), *The Creative City: a matter of values*, available at,
44. Suciū, M.C. (2009), "Creative economy and creative cities", *Romanian Journal of Regional Science*, Vol. 3, No 1, pp.83-91.
45. Tarptautinių Kultūros Programų Centras (2009), *Industrinis amžius nugrimzdo praeitin*, available at, http://www.koperator.lt/lt/398652/kik_industrijos/kurybiskas_zmogus/industrinis-amzius-nugrimzdo-praeitin, referred on 12/10/2012, [Industrial Age went down to the past, in Lithuanian].
46. Tutlytė, J. (2008), "Laisvė kūrybiniam miestui: Kultūrinių/ kūrybinių industrijų potencialas Kaune", *Kultūros industrijos: iššūkiai ir perspektyvos*, Mokslinių straipsnių rinkinys, Vilniaus Universiteto leidykla, pp.49-
47. UNESCO. Dostupno na: <https://www.min-kulture.hr/unesco/> (Pristupljeno: 21.5.2019.)
48. UNESCO-ovi kreativni gradovi. Dostupno na: https://www.min-kulture.hr/userdocsimages/Unesco/UNESCO%20Kreativni%20gradovi%202015%20%20info%20na%20hrvatskom_LEKT.pdf (Pristupljeno: 22.5.2019.)
49. United Nations (2008), *Creative Economy. Report 2008*, available at, http://unctad.org/en/docs/dite20082cer_en.pdf, referred on 17/05/2013.
50. Van Oort, F. G. (2008). Philip Cooke and Luciana Lazzeretti (eds): *Creative Cities, Cultural Clusters and Local Economic Development. Journal of Cultural Economics*, 32(3), 237-240. Dostupno na: <https://link.springer.com/article/10.1007/s10824-008-9070-2> (Pristupljeno: 13.3.2019.)
51. Vanolo, A. (2008), "The image of the creative city: Some reflections on urban branding in Turin", *Cities*, Vol. 25, No 6, pp.370-382.
52. Weiping, W. (2005), "Dynamic Cities and Creative Clusters", *World Bank Policy Research Working Paper*, No 3509, doi.org/10.1596/1813-9450-3509.
53. Wood, P., Landry, C. (2007), *The Intercultural City: Planning for Diversity Advantage*, London, Earthscan.

USMJERENO BUŠENJE ISTRAŽNO-EKSPLOATACIONIH BUŠOTINA

Rezime

Za razliku od klasičnog okomitog bušenja u posljednje vrijeme u primjeni je i usmjereno bušenje. Takvo bušenje zahtjeva primjenu posebno razvijene tehnologije, koja osigurava izradu bušotina po zadanoj prostornoj trasi kanala bušotine. Na taj način mogu se postići značajni ekonomski efekti, odnosno uštede na istraživanjima i eksploataciji.

Osnovni zadatak usmjerenog bušenja je da se iz osnovne bušotine omogući bušenje više u željenom pravcu.

Usmjereno bušenje zahtjeva primjenu posebno razvijene tehnologije, koja omogućava smanjenje obima radova pri bušenju, kako jednokanalnih, tako i višekanalnih bušotina. Na taj način mogu se postići značajni pozitivni ekonomski efekti, odnosno uštede u istraživanjima.

Ključne riječi: bušenje, usmjereno bušenje, istraživanje, eksploatacija, konstrukcija bušotine

DIRECTIONAL DRILLING OF RESEARCH EXPLOITATION WELLS

Abstract

In relation classic vertical drilling, directional drilling has recently been in use. Such drilling requires the use of specially developed technology, which ensures the production of wells along a given spatial path of the well channel. In this way, significant economic effects can be achieved and savings on exploration and exploitation.

The basic task of directional drilling is to allow drilling more in the desired direction from the base well.

Directional drilling requires the use of specially developed technology, which enables the reduction of the volume of drilling work, both single-channel and multi-channel wells. In this way, significant positive economic effects can be achieved, savings in exploration.

Key words: drilling, directional drilling, exploration, exploitation, construction of well

1. UVOD

Bušotine su cilindrični otvori u zemljinoj kori izrađeni sa osnovnim ciljem i planom na izabranom lokalitetu, primjenom postojećih metoda, tehničkih sredstava i tehnoloških procesa. Izrada bušotina predstavlja i zahtjeva niz različitih, planiranih i koordiniranih tehničkih i tehnoloških operacija.

Bušotine odgovaraju svojoj namjeni ako se uz traženu okomitost kanala osigura i zabrtvljenost cjelokupnog hidrauličkog sistema. Pored navedenog, izradom eksploatacionih bušotina po različitim postupcima, dobiju se podaci za definisanje eksploatacionih pokazatelja.

U radu je opisano usmjereno bušenje istražno-eksploatacionih bušotina sa osvrtom na tehnologiju bušenja bušotina na ležištu kamene soli Tetima.

¹ *Evropski univerzitet Kallos Tuzla, Maršala Tita 2A 75000 Tuzla, e-mail: almir.sabovic@hotmail.com*

² *Rudarski Institut Tuzla, Rudarska 72, 75000 Tuzla, e-mail: nermin.taletovic@rudarskiinstitutuzla.ba*

2. ISTRAŽIVANJA-ISPITIVANJA U TOKU BUŠENJA

Koncepcijski cilj programiranih istraživanja je da se istovremeno s izvođenjem eksploatacionih bušotina vrše istraživanja uz kontinuirano povećavanje stepena istraženosti ležišta (prevode rezerve B kategorije istraženosti u A kategoriju), prikupe dodatne informacije o hidrodinamici podzemnih voda, stanju hermetičnosti sonog masiva, kolektorskim i fizičko-mehaničkim svojstvima krovinskih breča, hemijskim i tehnološkim osobinama sonih sedimenata, tehnologiji bušenja i izluživanja soli, kao i drugi parametri bitni za sigurnost buduće eksploatacije. Time programirane bušotine dobijaju u fazi izvođenja istražni, a po završetku eksploatacioni karakter uz istovremeno tehnološko ispitivanje za potrebe vođenja eksploatacije pojedinačnih komora.(1)

Istraživanja koja je neophodno provesti na istražno-eksploatacionim bušotinama (primjer na ležištu soli) su podijeljena na: geološka, hidrogeološka, istraživanja gasonosnosti, inženjersko-geološka, geomehanička, geofizička istraživanja i ispitivanja i hemijska.

Geološka istraživanja su podijeljena na slijedeće oblasti: određivanje kvalitete soli, paleontološka istraživanja i mineraloško-petrološka istraživanja.

Uz terenska istraživanja neophodno je vršiti i laboratorijska ispitivanja na uzorcima vode i sedimentima.

Geomehanička ispitivanja se vrše na uzorcima iz bušotina u laboratoriji i „in-situ“. (1)

Laboratorijska geomehanička ispitivanja uzoraka su:

- Određivanje fizičkih svojstava i
- Određivanje mehaničko deformacionih svojstava

Određivanje fizičkih svojstava krovinskih sedimenata se vrše po preporukama Međunarodnog društva za mehaniku stijena (ISRM) na uzorcima sa svakih deset metara dužine jezgra za osnovnu krovinu i na uzorcima sa svaka tri metra za neposrednu krovinu.

Određivanje fizičkih svojstava krovinskih sedimenata se vrši kroz ispitivanja slijedećih parametra: specifične težine, zapreminske težine u prirodnom stanju, zapreminske težine u suhom stanju, vlažnosti, poroznosti, koeficijenta poroznosti i brzine prostiranja podužnih i poprečnih elastičnih talasa.

Određivanje mehaničko deformacionih svojstava vrši se po preporukama Međunarodnog društva za mehaniku stijena (ISRM). Mehaničko deformaciona svojstava osnovne i neposredne krovine vrši se na uzorcima jezgra na svakih deset metara dužine za osnovnu krovinu i na svakih dva metra za neposrednu krovinu. Na ovim uzorcima određuju se slijedeći parametri: jednoosna otpornost na pritisak, otpornost na zatezanje, parametre otpornosti pri smicanju, otpornost na savijanje metodom koaksijalnog cilindra, parametre otpornosti u složenom naponskom stanju pri određenim bočnim pritiscima, jednoosna otpornost u funkciji vremena samo za neposrednu krovinu i to: 0,3; 0,5; 0,7 i 0,8 od srednje vrijednosti trenutne jednoosne otpornosti neposredne krovine, statički modul elastičnosti, statički modul deformacija, statički koeficijent Poissona, dinamički modul elastičnosti, modul krutosti i dinamički koeficijent Poissona.

U toku bušenja bušotina moguće je izvršiti elektrokarotažna mjerenja i to: prirodnu radioaktivnost, temperature, prečnik bušotine, devijaciju bušotine prije cementacije kolone, kao i mjerenje devijacije kroz kolonu $9^{5/8}$.

3. PROJEKTOVANJE IZGRADNJE BUŠOTINE

Sva teorijska razmatranja i pristupi projektovanju izrade bušotine polaze od traženja realnih kompromisa u cilju zadovoljavanja geoloških i drugih, općih uslova koji su prisutni u kanalu bušotine. U takvim razmatranjima, projektovanje izrade bušotine mora da obuhvati optimalna tehničko-tehnološka rješenja uz istovremenu maksimalnu sigurnost, minimalnu cijenu koštanja bušotine i svrsishodnost kanala bušotine.

Važan pokazatelj kod projektovanje izrade bušotine je i cijena koštanja izrade bušotine.

Projektovanje izrade bušotine je vezano za poznavanje slijedećih stvarnih podataka:

- pornih (slojnih) pritisaka i temperature,
- pritiska frakturiranja (loma) naslaga stijena,
- zalijeganja propusnih stijena u kojima se gube radni fluidi (isplake, cementne kaše, voda),
- područja u kojima se pojavljuju agresivni (kiseli) plinovi CO₂ i H₂S i td.

Navedeni podaci potrebni su za određivanje optimalne konstrukcije bušotine, primjenu odgovarajuće tehnologije, te pravilan izbor opreme koja omogućava sigurno izvođenje radova. Elementi koje mora da obuhvati projektovanje izrade bušotine i koji se posebno analiziraju i tehnno-ekonomski optimaliziraju su: (1)

1. geološko-tehnička osnova,
2. priprema lokacije radišta,
3. konstrukcija bušotine,
4. izbor ispravnog fluida-isplake za bušenje,
5. izbor postupka cementacije zaštitnih cijevi,
6. izbor sigurnosne opreme (BOP) i ispitivanje ušća bušotine,
7. izbor alata za bušenje,
8. optimalizacija pokazatelja bušenja,
9. izbor tipa bušačkog postrojenja,
10. ekonomski pokazatelji izrade bušotine i
11. mjere zaštite.

Prije početka bušenja bušotine potrebno je izvršiti pripremne radnje koje se sastoje u slijedećem: izradi radnog platoa, izradi temelja za postavljanje bušaće garniture, izradi anker blokova za sidrenje tornja garniture, izradi armirano-betonskog šahta sa kanalom otpadnih voda i izradi deponije-rezervoara za isplaku i nabušeni materijal.

4. USMJERENO BUŠENJE

Istorija razvoja usmjerenog bušenja počinje sa razvojem turbinske bušilice, a njenu konstrukciju dao je Kapeljušnikov 1923. godine. Prvi projekat usmjerenog bušenja realizovan je početkom 20. stoljeća u rudniku dijamanata Rendt u Južnoj Africi. U naftnoj industriji usmjerenog bušenje primijenjeno je prilikom izrade bušotine na polju Huntington Beach (Kalifornija, SAD) 1933. godine. Tridesetih godina dvadesetog stoljeća počinje i primjena prvih specijalnih alatki za usmjeravanje- klina, zglobnog otklonitelja. Prvo kontrolisano usmjerenog bušenje u SSSR-u izvedeno je 1935. godine. Prototip modernih turbinskih bušilica izradili su u periodu od 1937. do 1941. godine Ruski inženjeri Sumilov, Tasijev i Gusman.

Izrada usmjerenih bušotina u Bosni i Hercegovini primijenjena je na ležištu kamene soli Tetima u Tuzli.

Zbog konfiguracije površine terena, složene geologije i tektonike, izrada platoa je otežana. Izradom više usmjerenih bušotina smanjio bi se broj platoa (grm bušotina).(1)

Usmjerene bušotine na ležištu kamene soli Tetima bi se izrađivale kao okomito – koso – okomite bušotine. Prvi interval je okomit, drugi povijen uglom 10 - 18⁰, treći koso-pravolinijski, četvrti sa tendencijom smanjenja ugla do okomitosti i peti okomit kroz sono ležište.

Konstrukcija usmjerenih bušotina je: uvodna kolona ϕ 508 mm, prva tehnička kolona ϕ 340 mm, druga tehnička kolona ϕ 245 mm, eksploatacione kolone ϕ 178 mm i ϕ 114 mm.(4)

Prva tehnička kolona ϕ 340 mm ugrađuje se okomito do dubine 50 – 90 m. Nakon ugradnje prve tehničke kolone, pristupa se izradi usmjerenog dijela kanala bušotine. Usmjerenog bušenje počinje na 50 – 120 m u fazi bušenja za tehničku kolonu ϕ 245 mm koja se ugrađuje

20 m u krovinu soli i cementirane do površine terena. Kroz sono tijelo se buši okomito do 5-10 metara u podinu soli.

Eksploataciona kolona ϕ 114 mm se ugrađuje do 5 m iznad podine soli, a 15 m iznad nje ugrađuje se druga eksploataciona kolona ϕ 178 mm.

4.1 Cilj i zadaci usmjerenog bušenja

Osnovni cilj usmjerenog bušenja je da po unaprijed definisanoj tj. usmjerenoj trasi "presiječe" istraživanu geološku sredinu u unaprijed izabranom prostoru. Za razliku od klasičnih bušotina, specifičnost usmjerenog bušenja ogleda se u tome da se iz glavne, odnosno osnovne bušotine, na određenoj dubini, počinju da buše nove, po usmjerenim trasama, što znatno smanjuje ukupnu metražu klasičnog bušenja za istraživanje više rudnih tijela, orudnjenih, ili vodonosnih horizonata. Savremena tehnička sredstva i tehnologija usmjerenog bušenja dostigli su danas takav nivo koji omogućava izvođenje bušotina izuzetno složenih trasa. (1)

Usmjereni bušenje zahtjeva primjenu posebno razvijene tehnologije, koja omogućava smanjenje obima radova pri bušenju, kako jednokanalnih, tako i višekanalnih bušotina. Na taj način mogu se postići značajni pozitivni ekonomski efekti, odnosno uštede u istraživanjima.

Osnovni zadatak usmjerenog bušenja je da se iz osnovne bušotine omogućujući bušenje više u željenom pravcu. S druge strane, u slučaju da su odstupanja okomite bušotine nedozvoljeno visoka (preko 2%), u cjelini, ili nekim njenim intervalima, radi njihovog ispravljanja neophodno je primijeniti odgovarajuće tehničko-tehnološke mjere koje će regulisati neplaniranu devijaciju bušotine i usmjeriti je ka željenom cilju.

Usmjerenim bušenjem omogućava se:

- Presijecanje rudnog tijela, ili rasjedne zone, odnosno vodonosne sredine sa podzemnim vodama, u željenim intervalima po dubini;
- Presijecanje rudnog tijela, ili vodonosne sredine, praktično pod bilo kojim uglom;
- Dopunsko dobivanje jezgra, ukoliko u prvom jezgrovanju nije dobiveno jezgro zadovoljavajućeg postotka;
- Presijecanje rudnog tijela kratkim bušotinama, a u cilju utvrđivanja karakteristika mineralnih sirovina u mjestima presjeka;

Usmjerenim bušenjem se postiže kvalitetno izvođenje geoloških i hidrogeoloških istražnih radova, uz istovremeno povećavanje ekonomskih efekata u ukupnim istraživanjima, kao što su smanjenje obima radova (bušenja i pripreme), a povećanje broja presijecanja rudnog tijela, ili ležišta podzemnih voda, kao i izrada jedne bušotine za istraživanje dva i više rudnih tijela. Ovo je omogućeno putem usmjeravanja bušotine u prostoru.

Usavršavanje tehnologije usmjerenog bušenja bušotina u velikoj mjeri doprinosi porastu ekonomičnosti u istraživanju. Izvođenje bušenja po složenim trasama sa ciljem da se bušotinom presiječe rudno tijelo, ili željeni vodonosni sloj po unaprijed zadatoj trasi u prostoru, uslovljeno je neophodnim dodatnim minimalnim vremenom rada, kao i materijalnim i novčanim sredstvima. Zbog toga se postupci usmjeravanja bušotine koriste kako bi se osiguralo znatno smanjenje ukupnog obima radova u fazi detaljnih istraživanja.

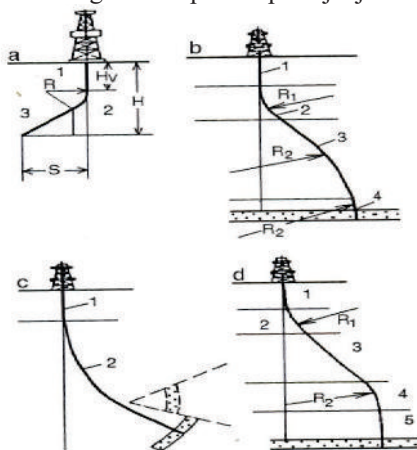
Razvoj tehnike i tehnologije bušenja u cilju savladavanja otežanih geoloških uslova uz smanjenje cijena istraživanja klasičnim bušenjem, omogućava da se usavršava i metodika usmjerenog bušenja, Zahvaljujući napretku u tehničko-tehnološkom usavršavanju procesa usmjerenog bušenja danas je moguće izvođenje bušotina najsloženijih trasa, ukoliko to zahtijevaju uslovi terena u kojima je formirano ležište određenih karakteristika, odnosno hidrogeoloških uslovi terena, a da se, pri tome, postignu i značajne uštede u istraživanju usmjerenim bušenjem.

Krajnji cilj istraživanja pomoću bušenja jednokanalnih i višekanalnih bušotina složenih trasa je da se izvođenje istraživanja provede uz minimalan utrošak materijalnih i novčanih sredstava. Postizanje ovog cilja uslovljeno je međusobno povezanim faktorima, i to smanjenjem obima

klasičnih istražnih bušotina i pomoćnih radova, kao i razradom postojećih i uvođenjem novih tehničkih sredstava, uz racionalnu tehnologiju u procesu bušenja jednokanalnih i višekanalnih bušotina dirigitiranih trasa.

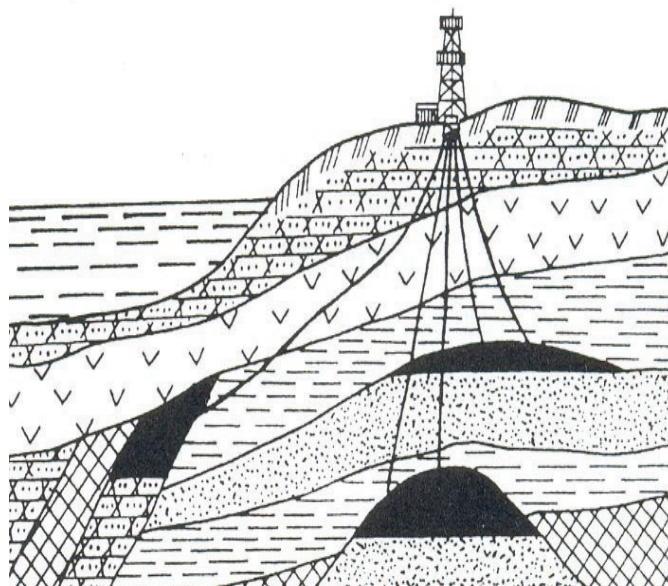
Uzajamna veza ovih faktora zasniva se na savremenoj metodici, tehnici i tehnologiji usmjerenog bušenja, čime se postiže niža cijena bušotina složenih trasa, a time i smanjenje ukupnih troškova istraživanja.

Jednokanalne usmjerene bušotine predstavljaju specijalno usmjerene bušotine u određenu tačku koja je udaljena od okomite projekcije njenog ulaza na površini terena. Kod jednokanalnih usmjerenih bušotina (slika 1) gornji dio kanala bušotine je okomit, a u donjem dijelu se usmjerava pod različitim uglovima pada i promjenjivim azimutima.

Slika 1. Osnovni profili jednokanalnih usmjerenih bušotina (1)

Kod izrade „grmova“ bušotina (slika 2) njihovi kanali se krive tako da presijecaju produktivne slojeve u tačkama koje odgovaraju istražnoj mreži prema projektu razrade slojeva mineralnih sirovina.

Slika 2. Shematski prikaz bušenja „grmova“ bušotina (1)

Minimalan broj bušotina u jednom grmu su dvije bušotine, a u praksi je taj broj znatno veći.

4.2 Način izrade usmjerenih bušotina

Usmjeravanje kanala bušotine moguće je izvesti na dva osnovna načina "rotary" sistemom ili pomoću dubinskih motora (turbo bušilice i elektro bušilice).

Prvo bušenje usmjerenih bušotina je izvedeno rotary načinom. Bušotina se skreće od okomice pomoću specijalnih uređaja za skretanje kao što su klinovi skretači (stacionarni klin, klin sa izvlačenjem), zglobnih otklonitelja, kosih prelaza, skretница.

Kod usmjerenog bušenja dubinskim motorima bušenja u donjem dijelu bušačih sprava neposredno iznad dubinskog motora, postavlja se krivi prelaz. Kao krivi prelaz može da posluži bušača šipka koja je iskrivljena za ugao od 2 do 7° ili spojница čija je osovina muškog dijela navoja iskošena pod izvjesnim uglom u odnosu na okomicu. Krivina može da se postigne i pomoću ekscentrične spojnice koja se postavlja u donjem dijelu turbine, iznad dlijeta. Sa ovom spojnicom može da se dostigne i krivina bušotine do 45°.

5. ZAKLJUČAK

Usmjerenim bušenjem se postiže kvalitetno izvođenje geoloških i hidrogeoloških istražnih radova, uz istovremeno povećavanje ekonomskih efekata u ukupnim istraživanjima, kao što su:

- Smanjenje obima radova (bušenja i pripreme), a povećanje broja presijecanja rudnog tijela, ili ležišta podzemnih voda;
- Izrada jedne bušotine za istraživanje dva i više rudnih tijela. Ovo je omogućeno putem usmjeravanja bušotine u prostoru;

Usavršavanje tehnologije usmjerenog bušenja bušotina u velikoj mjeri doprinosi porastu ekonomičnosti u istraživanju. Razvoj tehnike i tehnologije bušenja u cilju savladavanja otežanih geoloških uslova uz smanjenje cijena istraživanja klasičnim bušenjem, omogućava da se usavršava i metodika usmjerenog bušenja. Zahvaljujući napretku u tehničko-tehnološkom usavršavanju procesa usmjerenog bušenja danas je moguće izvođenje bušotina najsloženijih trasa, ukoliko to zahtijevaju uslovi terena u kojima je formirano ležište određenih karakteristika, odnosno hidrogeoloških uslovi terena, a da se, pri tome, postignu i značajne uštede u istraživanju usmjerenim bušenjem.

Krajnji cilj istraživanja pomoću bušenja bušotina složenih trasa je da se izvođenje istraživanja provede uz minimalan utrošak materijalnih i novčanih sredstava. Postizanje ovog cilja uslovljeno je međusobno povezanim faktorima, i to smanjenjem obima klasičnih istražnih bušotina i pomoćnih radova, kao i razradom postojećih i uvođenjem novih tehničkih sredstava, uz racionalnu tehnologiju u procesu bušenja jednokanalnih i višekanalnih bušotina dirigiranih trasa.

Uzajamna veza ovih faktora zasniva se na savremenoj metodici, tehnici i tehnologiji usmjerenog bušenja, čime se postiže niža cijena bušotina složenih trasa, a time i smanjenje ukupnih troškova istraživanja.

Geofizičke i geoelektrične metode istraživanja sprovode se u fazi istraživanja. U toku bušenja bušotina moguće je izvršiti elektrokarotažna mjerenja i to: prirodnu radioaktivnost, temperature, prečnik bušotine, devijaciju bušotine prije cementacije kolone, kao i mjerenje devijacije kroz kolonu 9^{5/8}.

LITERATURA

1. Dopunski rudarski projekat bušenja i opremanja usmjerenih istražno-eksploatacionih bušotina B-56, B-57, B-62, B-63, B-64, B-65, B-66, B-69 i B-96 na ležištu kamene soli „Tetima“, Rudarski institut d.d. Tuzla, 2015. godina
2. Elaborat o klasifikaciji, kategorizaciji i proračunu rezervi ležišta kamene soli Tetima (stanje na dan 31.12.2009. godine), Rudnik soli Tuzla d.d. Tuzla, 2010. godina
3. Tehnički projekat bušenja i opremanja eksploatacionih bušotina za eksploataciju ležišta kamene soli „Tetima“ sa površine terena, izrađen od strane firme Geotehnika Zagreb, OOUR za specijalne građevinske i hidrološke radove, 1988. godina
4. Dopunski rudarski projekat bušenja i opremanja istražno-eksploatacionih bušotina B-88 i B-93 na ležištu kamene soli „Tetima“, Rudnik soli Tuzla d.d. Tuzla, 2012. godina
5. Dopunski rudarski projekat bušenja i opremanja istražno-eksploatacionih bušotina B-76, B-98, B-74 i B-75 na ležištu kamene soli „Tetima“, Rudnik soli Tuzla d.d. Tuzla, 2014. godina
6. Zakon o rudarstvu Federacije Bosne i Hercegovine, (Sl. Novine FBiH 26/10)
7. Pravilnik o sadržaju, redoslijedu izrade, sastavnim dijelovima i načinu izrade rudarskih projekata, (Sl. Novine FBiH 53/12)

EVROPSKE I EVROAZIJSKE INTEGRACIJE

Sažetak

Mi smo tu gde jesmo, nekad centar sveta a danas kažu da smo zemlje Zapadnog Balkana. Prihvatanjem svetskog naučnog znanja i primenom istog na privredu zemlje, pospešuje se njen uspešan razvoj i ista brzo nalazi svoje mesto u sam vrh svetske industrije. Tako da dilema Evropske ili Evroazijske integracije pada u drugi plan.

Ključne reči: Zapadni Balkan,svetsko naučno znanje, tehnologija građenja.

EUROPEAN AND EURASIAN INTEGRATIONS

Abstract

We are where we are, once the center of the world and today they say that we are Western Balkan countries. Accepting world scientific knowledge and applying it to the economy of the country, accelerates its successful development and quickly finds its place at the very top of the world industry. So the dilemma of European or Eurasian integration is losing ground.

Keywords: Western Balkans, world scientific knowledge, construction technology

1. Evropske i Evroaziske integracije kroz tehničko-naučnu prizmu

Mi smo tu gde jesmo, „nekad centar sveta,“ a danas kažu da smo zemlje „Zapadnog Balkana,“ što nije samo geografsko određenje, već verovatno i mentalni sklop. Globalizacija kao svetki društveni sistem, ako gledamo kroz tehničko-naučnu prizmu nije nas uzdrmala, čak što više omogućila je da nam tehničko naučne informacije budu bliže i da u tom sistemu ditektno pozitivno i kvalitetno učestvujemo.

Lako se možemo prisetiti da sve zemlje „ex yu,“ nisu u tehničkom i naučnom smislu bile zaostale, čak što više, ako gledamo celu tadašnju zemlju, bili smo na zavidom nivou, i imali smo što-šta da ponudimo, i nudili smo, u ovom smislu kako Istoku tako i Zapadu, od sirovina industrijskih i poljoprivrednih proizvoda, fizičke radne snage, pa do visoko soficistiranih znanja i realizacije projekata visoke tehnologije i izvoza visokoobrazovane radne snage, a nemalo smo skupa sa jednima i drugima radili i saradivali na složenim naučno-tehničkim projektima.

Činjenica je da svaka pojedinačna zemlja „Zapadnog Balkana,“ ima manju teritoriju, manje stanovnika, i manji tehničko-naučni kapacitet. Međutim, opšti nivo razvijenosti u tehničko naučnom smislu nije zanemarljiv, a šansa je u udruživanju i

¹ Evropski univerzitet Brčko distrikt www.eubd.edu.ba

moгуćnošću brže razmene tehničko-naučnih informacija, i gde god je moguće standardizaciji naučnog znanja i zajedničkoj edukaciji mladih stručnjaka.

Geografski i kulturološki nalazimo se u Evropi, odakle usvajamo sve novitete i koncepte, i aktivni smo (primer CERN*), a takođe imamo jako dobre odnose sa Evroazijskim delom odakle takođe crpemo znanja, gde sudelujemo u realizaciji velikih industrijskih projekata.

Prihvatanjem svetskog naučnog znanja i primenom istog u privredi zemlje, pospešuje se njen razvoj, a to doprinosi da se u pojedinim oblastima nalazimo u samom svetskom vrhu. Tako da dilema Evropske ili Evroazijske integracije, (levo ili desno), (gore ili dole), pada u drugi plan i ima više političku konotaciju.

Konkretno, u koliko postoje tehničko-tehnološka pitanja-problemi, ili projekti realizacije u oblasti građevinarstva, meritorno tvrdim, da gotovo sve možemo rešimo sa našom pameću sa „Zapadnog Balkana„ Naravno, značajno nam je znanje i iskustva sa zapada i sa istoka. Ako nešto ne znamo, lako je stupiti u kontakt sa onima koji to znaju, ali mora postojati INICIJATIVA, i to društvena i naravno individualna.

Ovo podrazumeva konstantno praćenje svetskih dostignuća i znanja, udruživanja sa susedima na nivou regije, na nivou Euro integracija i/ili Evroazijskih integracija.

Beograd je jedan od najstarijih gradova Evrope**. Prema istorijskim podacima preko 6000 godine. Na ovom prostoru gotovo da nepostoji m² a da se u podzemnim delovima ne naiđe na značajne ostatke iz raznih epoha od Antičkog perioda (Tračani, Kelti i Rimskog), Vizantijskog perioda, Srednjevekovnog, Turskog i Austrijskog, i to sve u relativno plitkim slojevima. Neretko su zidine i temelji iz jedne epohe služile kao početak gradnje u sledećoj epohi, dograđivani i prenamenjivani.

Susret dve velike reke, konfiguracija terena i ostali geografski elementi, prirodni putevi i komunikacije, i naravno potrebe naroda na ovom području radi zaštite, uzrokovali su

* CERN – Evropska organizacija za nuklearna istraživanja osnovana 1954 godine.

** [1] Istorija Beograda 1-3, (1974)

formiranje vojnog utvrđenja, koje je sa svakim novim držaoem postajalo sve veće, a koje sad nazivamo prema turskoj odrednici Kalemegdan* (polje za boj-ratovanje).

Paralelno sa nastankom vojnog utvrđenja nastaje izvan i oko naselje za „običan narod„ stihiski, formirajući (ad-hoc), prema trenutnoj potrebi, veličinu i položaj objekata, a samim tim i komunikacionih prostora. Svako je ostavljao svoje tragove, a oni koji su duže ostajali urezivali su dublje u smislu formiranja ulica (puteva), trgova i ostalih elemenata prostora (urbanih prostora)

Sadašnji centralni deo Beograda je formiran planski, na osnovu rada Emilijana Josimovića**, prvog Srpskog urbaniste („Regulacija dela varoši koji leži u Šancu„, 1864.-1867 god), međutim, i ako je ovaj plan bio „savremeni„ plan za to vreme, delovi izvan njega su imali elemente„turske kasabe„,

Sadašnji centar grada se razvijao na postojećoj saobraćajnoj infrastrukturi (uske ulice pristup centu grada otežan, gotovo uvek nepostojeća, nedovoljna i dotrajala infrastruktura).

Centar Beograda, istorijski, a i prema Planu generalne regulacije građevinskog područja za grad Beograd***, obuhvata prostor Varoš u šancu, Terazije, Slaviju, Svetosavski plato, luku Beograd, Savski amfiteatar i Prokop, prostor veličine 15-16 km² koji je najznačajniji u istorijskom i arheološkom smislu.

Najuži centar Beograda je tzv Varoš u šancu i Terazije. Sada se na ovom području nalaze većina značajnih objekata i zdanja od fakulteta, muzeja, pozorišta hotela, banaka pa do stambenih objekata, i smatraju se najskupljim lokacijama.

Gradnja i građevinska intervencija na ovakvim lokalitetima najčešće iziskuje prethodna arheološka ispitivanja, vađenje artefakata i konzerviranje nalazišta, što u mnogome usporava i usložnjava građevinsku intervenciju kako u prostoru tako i u vremenu.

Najveći deo teritorije Centra Beograda je definisan kao trajno dobro Beograda. Kulturna dobra od izuzetnog značaja, kulturna dobra od velikog značaja, kulturna dobra i dobra koja uživaju prethodnu zaštitu, fiksni elementi zelenila, arheološka nalazišta svih rangova zaštite, zaštićene vizure, ulični potezi koji se nalaze na prostoru celine

Ostali Evropski gradovi već su ranije prošli funkcionalo-prostornu fazu razvoja. Njihovi uži centri više nisu poslovno - stanbeni, već uglavnom kulturno-istorijski.

* Kalemegdan - Tvrđava i park u Beogradu (Wikipedia)

** Emilijan Josimović, prvi srpski urbanista (Wikipedia)

*** [2] PGR grada Beograda (Sl.list grada Beograda br.20/16)

Gravira (Singidunum-Beograd), panorama Beograda; zauzimanje Beograda, 1521. god.
(Muzej grada Beograda, Inv.br. GI1/466)

Mi smo sada upravo u ovoj tranziciji. Postojeći objekti se uveliko rekonstruišu i vrši se njihova prenamena. Ulica Knez Mihajlova po čemu je poznata: centar grada-glavna pešačka zona. Postojeći objekti u okviru ovog prostora se uveliko rekonstruišu uz zadržavanje njihove arhitektonskog izgleda i ambijenta kao istoriske prošlosti.

Pri realizaciji svakog pojedinačnog zadatka moraju se primeniti savremene softverske informacione tehnologije radi izrade predhodnih analiza, studija izvodljivosti, animacija i projekata,

Međutim, direktna realizacija po takvim projektima bila bi jako otežana i zahtevna u koliko se nebi primenjivala svetska znanja. Primer Dubajja* (...izgradnja njihovih zgrada praktično u moru.....)

* Dubai – grad i Emirat u Ujedinjenim Arapskim Emiratima

Dubai - Burj Khalifa 2010.(gradnja na veštačkim ostrvima u moru) arh Adrian Smith USA (Foto Google)

sva znanja u građevinarstvu su primenjena ali realizacija projekta je izvršena nakon silnih experimentalnih oglada , u smislu kako da zemljiste oko objekta zastite od ekstremnih uticaja talasa.

Medutim, poznato je da su sa prostora „Zapadnog balkana,, brojna građevinska preduzeća realizovala (projektovala i gradila) mnoge objekte po celom svetu. U međuvremenu, zbog više (društveno i političkih) razloga najveći broj ovih građevinskih preduzeća i giganata su se raspala, sa čime je nestala primena njihove tehnologije u realizaciji i izgradnji građevinskih objekata i infrastrukture.

Stari Beograd (Stare fotografije Beograda) – preuzeto sa beobuild.rs Page 59
(u pozadini levo Narodno pozorište i Narodni muzej)

Beograd 1933, pogled na Pristanište i Kalemegdan (Istorijski muzej grada Beograda)
 Prostor koji se tek sada rekonstruiše i izgrađuje

„Beograd na vodi,, Prazan prostor u centru grada koji se tek sada izgrađuje.
 Fotografija makete sa foto-montažom
 (Zvanična prezentacija 2014 u zgradi Beogradske zadruge, posle II sv.rata „Geozavod,,)

Naše društvo (društva) treba da se pregrupišu u trend razvoja svetske privrede sa implementacijom svetskih tehnologija i znanja, ali ne treba čekati kompletnu „infrastrukturnu implementaciju i svetski naučni razvoj,, jer neće nas niko čekati, već i sami pojedinci koristeći svoja postojeća znanja, i neprekidno usavršavajući se, treba da daju doprinos u razvoju društva i privrede, u ovom slučaju razvoju svoje građevinske delatnosti. Firmu čine pojedinci a državu (.....ljudi, preduzeća, školske i univerzitetne ustanove, i kompleksi svih infrastrukturnih privrednih sadržaja.....)

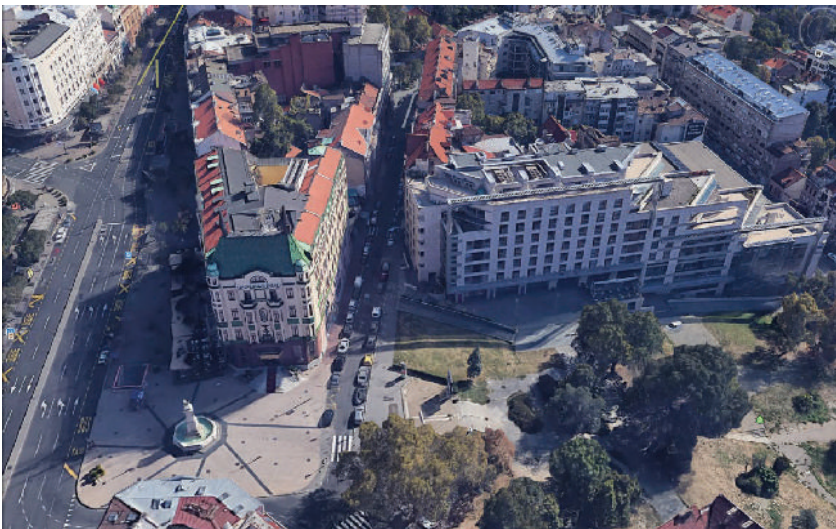
Beograd, palata Albanija 1938-39 arh Milan Prljević i Đorđe Lazarević
(svojevremeno najviša zgrada na Balkanu, preuzeto sa Googl Earth Pro)

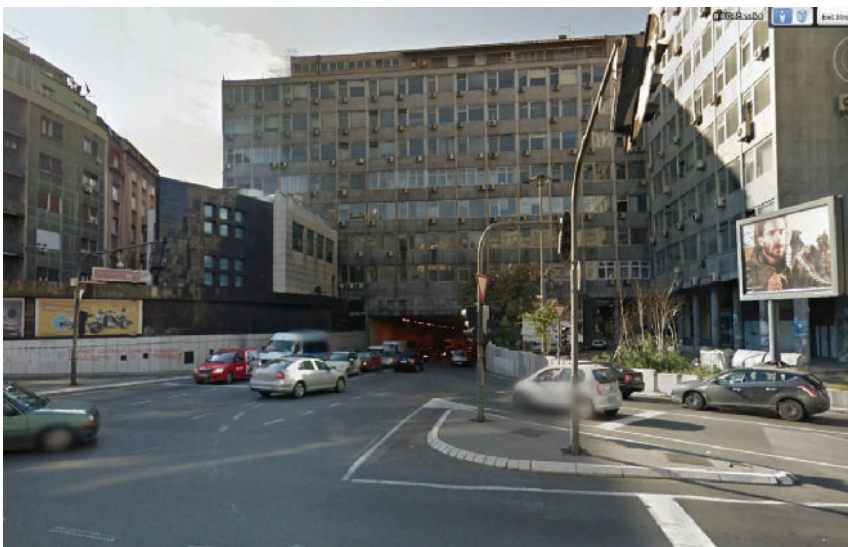
Lokacija palate Albanija, fotografija iz 1935, Istorijski arhiv Bograda
(preuzeto od - opusteno.rs)

Terazije i hotel Moskva, jedan od centralnih i kulturnih mesta grada Beograda
Formiran u prvoj polovini 19-tog veka, u više navrata je rekonstruisan.
Hotel Moskva, projekat Jovan Ilkić 1905-1908
(Fotografija – razglednica iz 1937 god, Istorijski arhiv Beograda)

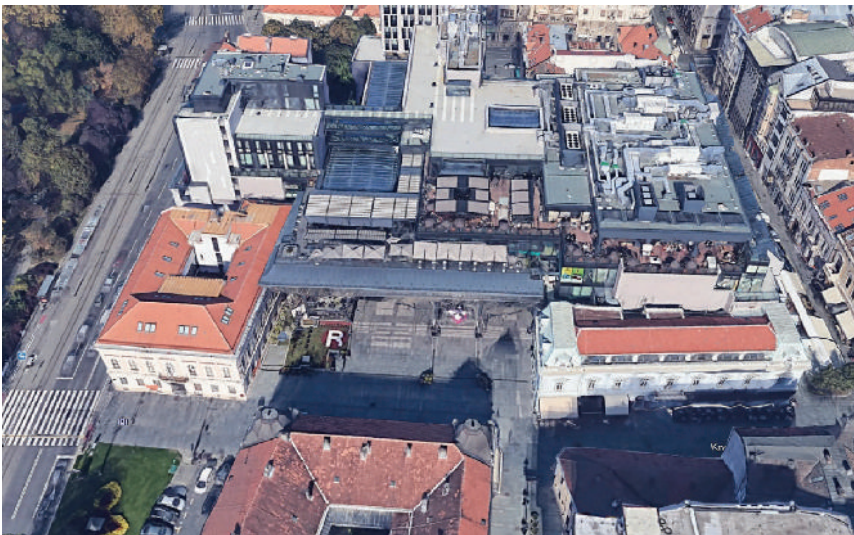
Beograd, Terazije (Savska terasa), hotel Moskva i Nova poslovna zgrada KMG doo, uklapa se
ambijentalno sa hotelom Moskva i otvara prostor tzv.Savske terase
(preuzeto sa Googl Earth Pro)

Beograd – tunel ispod Terazija, izgrađen 1970 godine uveliko je rešio saobraćajni problem. Predviđa se izgradnja još jednog tunela ispod centra Beograda , koji će vezati Savski i Dunavski deo (fotografija preuzeta sa Googl Earth Pro)

Beograd–parking garaža „Obilićev venac„ Iskorišćen manje vredan i atraktivan prostor za parkiranje u najužem centru grada. Ranija garaža rekonstruisana i dograđena 2017 godine Ukupan broj parking mesta 804. (fotografija preuzeta sa Googl Earth Pro)

Beograd, novi tržni centar „ Rajičeva,, na početku knez Mihailove ulice, izgrađen 2017 godine, Ima 15.300 m², 80 lokala i garažu za 450 vozila. Arheološko nalazište u podzemlju je konzervirano i zaštićeno Projektant arhitekta Vladimir Lojanica (fotografija preuzeta sa Googl Earth Pro)

2. Izgradnja centra grada Beograda zadržavajući postojeći arhitektonski sadržaj

Kao i ostale svetske metropole i grad Beograd centralizuje sam centar grada u poslovni prostor. Međutim, rušenje postojećih stanbenih objekata i izgradnja novih poslovnih objekata bi bio dugoročan process a i sa rušenjem istih nestajala bi njihova arhitektonska istoriska vrednost. Konkretno pojavila se potreba da se mesto stanbenog objekata na početku ulice Knez Mihajlove izradi tržišni centar. Ovo je iziskivalo kako projektansko umeće tako i graditeljsko.

Postojeći objekat je tokom upotrebe trpio prostorno-funkcionalni sadržaj u svom dvorišnom delu. Naime njegova prostorna dvorišna hala prvo je služila za umetničke sadržaje a potom i za pokriveno igralište za mali nogomet. Postojeća hala je imala veliku spratnu visinu, a podrum ispod betonske ploče hale, manju.

Došlo se do ideje da se postojeća betonska ploča poruši a potom izgradi nova, iznad postojeće ploče. Tako bi se dobio funkcionalan prodajni prostor u gornjem i donjem nivou. Urađen je projekat i pristupilo se rekonstrukciji istog.

Dugogodišnjom upotrebom i promenama u načinu korišćenja stambenih zgrada narušava se i gubi njihova prostorno-funkcionalna vrednost, a pod uticajem niza faktora iz unutrašnje i spoljašnje sredine dolazi do oštećenja osnovne strukture*.

* mr Jelena Savić, asistent, Građevinsko-arhitektonski fakultet Niš

U okviru graditeljskog nasleđa i kod nas i u svetu većinu objekata čine stambeni objekti. Mnogi od njih su građeni još početkom prošlog veka, pa su pod uticajem različitih faktora vremenom gubili od svoje prvobitne vrednosti. Jedan deo objekata je u ruiniranom stanju zahtevajući hitne intervencije kako bi bili dovedeni prvo u stanje sigurnosti, a zatim u stanje povećenog ili unapređenog komfora stanovanja.

Izvestan broj objekata pored solidne gradnje biva oštećen iznenadnim dejstvima kao što su zemljotresi, požari, orkanski vetrovi, eksplozije unutar ili izvan objekata ili tome

slično. Ako se tome dodaju oštećenja nastala usled neodržavanja, prevelikih sleganja ili uticaja susednih objekata, onda se može zaključiti koliko je posao oko saniranja ovakvih objekata značajan, obiman i složen. Primenom odgovarajućih konstruktivnih mera i tehničkih unapređenja, konstrukcija objekta se mora dovesti prvo u stanje potrebne nosivosti i sigurnosti. Ta prva faza je pripremna i mora biti garancija uspešnog sprovođenja svih drugih mera kojima se želi postići odgovarajući kvalitet korišćenja objekta.

Za uspešno sprovođenje sanacija i rekonstrukcija zgrada neophodno je istražiti sve moguće uzroke oštećenja, pri čemu treba izdvojiti onaj koji je dominantan.

Predmet: Problematika radova Na objektu „Maxi Obilicev venac,,

U Postojećem tehničkom opisu u delu Novoprojektovano stanje, napisano je sledeće:

„Arhitektonskim rešenjem predviđeno je formiranje nove tavanice na koti 0,00 čime se dobija prodajni prostor u nivou prizemlja i podruma. Tokom izvođenja ove tavanice predviđeno je rušenje postojeće sitnorebraste tavanice metodom sečenja.,,

Nova tavanica je formirana od punih armirano betonskih ploča, debljine 20 cm i greda poprečnog preseka 60/45 cm...

Nova armirano betonska tavanica se oslanja na unutrašnje stubove i obimne fasadne zidove. Oslanjanje na zidove je projektovano da se izvodi u „šah poretku“, u pet taktova, kako bi se obezbedila njihova stabilnost.

Predviđeno je postavljanje armirano betonskih serklaža-stubova u okviru postojećih zidova od opeke sa ciljem povećanja njihove stabilnosti i prihvatanja uticaja od novih armirano betonskih greda.,,

U delu tehničkog opisa, Projekta rekonstrukcije objekta „Maxi Obilicev venac,, navedeno je sledeće:

„Posebno se napominje da uklanjanje tavanice i izvođenje nove mora se izvoditi u koracima. Pre svih radova se mora izvršiti poduhvatanje postojeće tavanice iznad podruma skelom. Ova skela se sme demontirati tek po izvođenju novoprojektovane tavanice. Po tom se vrši uklanjanje delova tavanica na mestu stepeništa i liftova, i vrši se izvođenje temeljnih ploča i zidova do kote novoprojektovane tavanice. Po tom, vrši se izvođenje cele nove tavanice na koti -0,05, s tim da se armatura greda fiksira varenjem za postojeće stubove putem prethodno ugrađenih čeličnih prstenova. Po postizanju traženog kvaliteta ugrađenog betona vrši se pažljiva demontaža postojeće tavanice sečenjem dijamanstnim testerama uz hlađenje vodom. Sečenje tavanice se mora izvoditi odozdo.

Data tehnologija je uslovljena činjenicom da se ne sme dozvoliti povećanje vitkosti stubova u osama „2“ i „3“, kao i podatka da isti nose velika opterećenja od stambenog dela objekta.

Ogoljene delova stubova, na mestima uklonjene tavanice, ojačati čeličnim prstenovima u svemu kao kod spoja stubova sa novom tavanicom.,,

U delu projektanskog tendera, projektanski i armirano betonski radovi, navedeno je sledeće.

„ Betoniranje prethodno ištemanih horizontalnih šliceva, dimenzija 15/20 cm, u zidovima od pune opeke, MB30. Betoniranje vršiti simultano sa štemovanjem kako je predviđeno fazno. Po dužnom m-104m

Betoniranje prethodno ištemanih vertikalnih šliceva, dimenzija 60/15, MB30; Po dužnom m-104 m.,,

Isto tako iz raspoložive projektanske dokumentacije planirano je samo „ušličavanje,, buduće bet.ploče d=20 cm kao i nosivih greda 45/60.

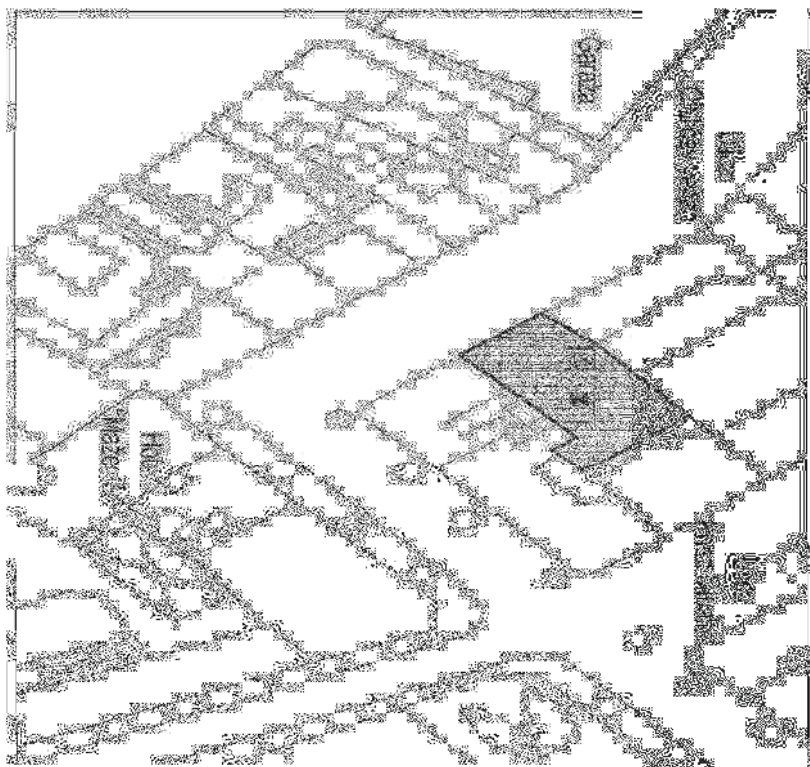
Međutim, autor ovog članka sagledavajući kompletnu konstrukciju objekta je došao do zaključka, da postojeći objekat konstruktivno može podneti novu rekonstrukciju ali sam metod rada njegove rekonstrukcije može dovesti do rušenja istog iz sledećih razloga:

Postojeći fasadni zidovi su debljine 25 cm i bilo kakvo brzo i dugačko ušlicavanje dovelo bi do njihove konstruktivne nestabilnosti tako da planirano rušenje ploče u pet taktova je nemoguće izvesti, što zbog vremena potrebnog za očvršćavanje betona i dr. Isto tako u delu oslanjanja ploče u fasadne zidove nije planirana arm. betonska podvlaka, a nisu planirani armiranobetonski stubovi ispod oslonaca bet. greda 45/60 buduće ploče. Bez obzira na statički proračun smatramo da predložena tehnologija izgradnje nove armirano betonske ploče je neizvodljiva i narušila bi stabilnost objekta. Bilo je potrebno da se pre rušenja postojeće ploče uradi novoprojektovana ploča tako što će se ista uraditi u dve faze.

Prva faza radova se svodi na izradu roštilja, od projektovanih podvlaka novoprojektovane ploče, tako što će se betonirati do nivova donje ivice ploče. Novoprojektovane grede (podvlake) bit će upuštene ispod ploče 40 cm. Podvlake novoprojektovane ploče biće oslonjene na novoformirane armiranobetonske stubove koji će prenositi opterećenje novoprojektovane ploče na temelje. Stubovi ispod podvlaka su dimenzije 25/25 cm.

Po betoniranju roštilja kreće se sa rušenjem postojeće ploče.

Dakle prvo se radi na izradi betonskih stubova a potom na izradi roštilja novoprojektovane ploče i potom dobetoniravanje novoprojektovane ploče. Ovim se postiglo da se sa horizontalnim

Aksonometrijska šema dela bloka i ostalih ulica neposredno oko objekta „Maxi Obilićev venac,“

serklažima novoprojektovane ploče učvrstila postojeća vitkost fasadnih zidova jer bi se ista narušila ako bi se prvo porušila postojeća betonska ploča. Narušavanjem vitkosti-stabilnosti postojećih fasadnih zidova postojala bi mogućnost obrušavanja postojećih krovnih betonskih greda. Objekat je rekonstruisan 2016.god., i sa svojim novim izgledom uklopio se u arhitektonski željeni izgled.

Naše društvo (društva) treba da se pregrupišu u trend razvoja svetske privrede sa implementacijom svetskih tehnologija i znanja, ali ne treba čekati kompletnu „infrastrukturnu implementaciju i svetski naučni razvoj,“ jer neće nas niko čekati, već i sami pojedinci koristeći svoja postojeća znanja, i neprekidno usavršavajući se, treba da daju doprinos u razvoju društva i privrede, u ovom slučaju razvoju svoje građevinske delatnosti. Firmu čine pojedinci a državu (.....) ljudi, preduzeća, školske i univerzitetne ustanove, i kompleksi svih infrastrukturnih privrednih sadržaja.....

LITERATURA

- [1] Istorija Beograda 1-3, (1974) grupa autora, urednik akademik Vasa Čubrilović izdavač Prosveta – Beograd
- [2] Plan generalne regulacije - grad Beograd (celine I–XIX) Službeni list grada Beograda br. 20/16)
- [3] Spisak kulturnih dobara po opštinama, 2012. Zavod za zaštitu spomenika culture grada Beograda
- [4] Douglas, J. (2002) Building Adaptation, Oxford, Butterworth-Heinmann
- [5] Savić, J.(2009) Značaj konstruktivno-arhitektonskih mera u procesu revitalizacije stambenih zgrada, Niš, magistarski rad
- [6] Folić, R.; Kurtović-Folić, N. (1996) Pouzdanost i održavanje stambenih zgrada, Stanovanje u višeporodičnim spratnim zgradama u novim tržišnim uslovima, Stanovanje 1, Monografija, Niš,
- [7] Folić, R.Kurtović-Folić, N. (1995) Oštećenja i održavanje višespratnih stambenih zgrada, Zbornik radova Građevinskog fakulteta, Niš,

ZNAČAJ SKLADIŠTA PODATAKA U SISTEMIMA ZA PODRŠKU ODLUČIVANJU

Apstrakt

Skladište podataka predstavlja podlogu za implementaciju sistema poslovne inteligencije, integraciju podataka i podršku poslovnom odlučivanju. Za skladišta podataka uglavnom se izgrađuje dimenzioni model kojim se dobija bolja mogućnost vizualizacije podataka. Arhitektura skladišta podataka podrazumeva definicije osnovnih elemenata skladišta podataka i opisuje kako su ti elementi izgrađeni i povezani. Kod arhitekture skladišta podataka danas postoje dva dominantna pristupa. Jedan pristup, poznat je pod nazivom CIF (Corporate Information Factory) arhitektura, zastupa Bill Inmon koji smatra da skladište podataka treba da bude normalizovano i da sadrži atomske podatke u trećoj normalnoj formi. Drugi pristup, poznat pod nazivom BUS arhitektura, tvrdi da i samo skladište treba da ima višedimenzionalnu strukturu. Upravljanje ma kojom organizacijom uključuje donošenje odluka i rešavanje problema odlučivanja. Pod odlučivanjem podrazumevamo proces odabiranja jedne, od dveju ili većeg broja alternativnih akcija u nekoj situaciji, koje će biti preduzet da bi se postigao neki cilj u bližoj ili daljoj budućnosti. Smatra se da je koncept sistema za podršku odlučivanju (DSS-Decision Support System) nastao kao rezultat teorijskih istraživanja organizacionog donošenja odluka tokom ranih 60-ih godina i kao rezultat rada sa kompjuterskim sistemima sredinom 60-ih godina. Primena prvih sistema za podršku odlučivanju ogledala se u pronalaženju načina da kompjuteri i primenjeni analitički modeli pomognu menadžerima u donošenju ključnih odluka. Tokom vremena, oni su se pokazali kao nezamenljiv alat u procesima donošenja odluka o problemima poslovnih sistema.

Ključne reči: skladište podataka, sistemi za podršku odlučivanju, OLAP, OLTP, poslovna inteligencija

Abstract

The data warehouse is the basis for implementing a business system intelligence, data integration and business decision support. For warehouses mainly a dimensional model is built to give it a better fit data visualization. The data warehouse architecture implies definitions basic elements of the data warehouse and describes how these elements are built and connected. There are two dominant approaches to data warehouse architecture today. One approach, known as the CIF (Corporate Information Factory) architecture, is represented by Bill Inmon who believes that the data warehouse should be normalized and yes contains atomic data in the third normal form. Another approach, known as BUS architecture claims that the warehouse itself should have a multidimensional structure. Managing any organization involves making decisions and solving decision problems. By decision, we mean the process

¹ Slobodan Nićin, Prof.dr, Ekonomski fakultet, Evropski univerzitet Brčko distrikt, Brčko, BIH, Bijeljinska 72-74; Visoka škola akademskih studija Dositej, Beograd Trg Nikole Pašića 7, Nušićeva 12a, bobanicin@yahoo.com

² Vojislava Grbić, Doc.dr, Ekonomski fakultet, Evropski univerzitet Brčko, Brčko distrikt, Visoka škola strukovnih studija za menadžment i poslovne komunikacije, Sremski Karlovci, vojislava.grbic@gmail.com

of selecting one, of two or more alternative actions in a situation, which will be undertaken to achieve a goal in the near or far future. The concept of the DSS-Decision Support System is thought to have emerged as a result of theoretical research into organizational decision-making in the early 1960s and as a result of working with computer systems in the mid-1960s. The application of the first decision support systems has been mirrored in finding ways for computers and applied analytical models to help managers make key decisions. Over time, they have proven to be an indispensable tool in the decision-making processes of business systems problems.

Keywords: data warehouse, decision support systems, OLAP, OLTP, business intelligence

UVOD

Danas, više nego ikad, menadžerima su potrebni lako dostupni i konzistentni podaci predstavljeni tako da u isto vreme, precizno i sažeto daju prikaz organizacije u celini kao i njenog okruženja. Međutim složeni uslovi poslovanja generišu svakim danom sve veći broj poslovnih događaja u okviru preduzeća i izvan njega, a dobijeni podaci najčešće su pohranjeni u operativnim bazama podataka. Zbog veličine takvih baza nije ih moguće pretraživati u stvarnom vremenu, a kad se i dobije konačni odgovor na upit, obično su to izveštaji u dvodimenzionalnom obliku na velikom broju stranica i predstavljaju selektovano prepisivanje podataka iz baze³.

Budući da je pravovremeno dobijanje kvalitetnih informacija bitno za ostvarenje prednosti pred konkurencijom, menadžer ih mora dobiti što pre i u obliku prilagođenom njegovim potrebama. Iz toga proizlazi da se od današnjih informacionih sistema preduzeća očekuje da osiguraju informacije čiji sadržaj, brzina pristupa i način prikaza odgovaraju trenutnim potrebama menadžera u procesu odlučivanja. Dok se za potrebe operativnog vođenja poslovanja koriste klasične baze podataka, zasnovane na relacionom modelu, koje odražavaju ažurno, stvarno stanje poslovnog sistema, a određenim se podacima nakon ažuriranja gubi trag, za donošenje pravilnih poslovnih odluka potrebno je imati uvid i u vremenski tok dešavanja poslovnih događaja, pa takve baze podataka ne predstavljaju zadovoljavajuće rešenje.

Radi toga se prišlo kreiranju novih oblika organizovanja podataka u računarskim memorijama informacionih sistema. Razvijena je nova generacija računarskih sistema koja se temelji na konceptu skladištenja podataka. Skladište podataka sadrži podatke prikupljene iz različitih izvora, istorijske o poslovanju preduzeća kao i podatke iz spoljnog okruženja, a dizajnirano je tako da omogućava pretraživanje podataka, on-line analitičku obradu, izveštavanje i podržavanje procesa donošenja odluka. Skladište podataka je po tehničkim zahtevima i po sadržaju sasvim drugačije od transakcionih sistema. Premda je operativna baza njegoa pretpostavka, skladišta podataka se u svom dizajnu oslanjaju na višedimenzionalni koncept. Dakle, nova generacija računarskih sistema sada se sastoji od dva dela, operativnog (transakcionog) i skladišta podataka (analitičkog), čime se postiže izdvajanje procesa za generisanje informacija (ekstrakcije, agregacije, izveštaji, analize) koji se po svojoj prirodi razlikuju od operativnih procesa.

³ P.S.Patil (2011)"Optimization of Data Warehousing System: Simplification in Reporting and Analysis". IJCA Proceedings on International Conference and Workshop on Emerging Trends in Technology (ICWET). Foundation of Computer Science. 9 (6): str.34

Sam pojam "skladište podataka" (engl. Data Warehouse) podrazumeva zbirku podataka izolovanih iz operativnih baza i spremljenih u posebne baze⁴. Glavna karakteristika koja određuje skladište podataka odnosi se na njegovu svrhu. U skladištu podataka podaci se skupljaju i organizuju na način da budu lako dostupni da bi ih menadžment mogao na brz i jednostavan način koristiti za potrebe analize svog poslovanja.

Prema definiciji koju je postavio William H. Inmon, skladište podataka predstavlja subjektivno usmeren (subject-oriented), integrisani (integrated), vezan na vreme (time-variant) i sadržajno nepromenljiv (non-volatile) skup podataka, a krajnji cilj mu je pomoć menadžmentu pri donošenju odluka.

TRANSAKCIONO I ANALITIČKO PROCESUIRANJE INFORMACIJA

Transakciono i analitičko procesuiranje informacija zasnovano je na relacionim bazama podataka upotrebi strukturnog upitnog jezika (SQL) i savremenih softverskih i hardverskih platformi⁵. Osnovna koncepcija vezana je za razvoj korisničkog interfejsa nad izvorom podataka, koji pokriva potrebe posloводства i veoma je delotvoran ukoliko su korisničke potrebe dobro anticipirane i vremenski slabo promenljive. Kako su često potrebe posloводства za informacijama veoma promenljive, to transakciono mora da prerasta u analitičko procesuiranje informacija. Mogu se zahtevati i pristupi nerelacionim izvorima podataka, što je sa svoje strane značajno ograničenje što će opet usloviti razvoj i primenu skladišta podataka. SQL jezik je standardan jezik i predstavlja kohezioni faktor sistema, naročito ako se radi sa heterogenim podacima. Važan element je i graficki interfejs zbog mogućnosti prezentacije podataka i poslovne grafike.

Transakcioni sistemi su dizajnirani tako da preuzimaju podatke, vrše izmene nad postojećim podacima, daju izveštaje, održavaju integritet podataka i upravljaju transakcijama što je brže moguće. Analitički sistemi nisu predviđeni da obavljaju ove poslove. Oni se dizajniraju za veliki broj podataka namenjenih samo za čitanje, obezbeđujući informacije koje se koriste za donošenje odluka.

Skladište podataka je analitička baza podataka namenjena samo za čitanje i koristi se kao osnova sistema za podršku odlučivanju.

Kada se spomene transakciono procesuiranje, misli se na sisteme koji izvršavaju svakodnevne poslove neke kompanije. To su OLTP (on line transaction processing) sistemi koji se ažuriraju kontinualno tokom dana. Na primer, ako neko kupi računar iz jedne prodavnice računarske opreme, transakcioni sistem će odmah smanjiti ukupni broj računara za jedan i to će svaki korisnik sistema moći da zna. U slučaju da se dopremi nova količina računara u prodavnice, transakcioni sistem će to odmah evidentirati. Ako se desi da se broj računara smanji na neki određeni broj, transakcioni sistem može automatski da generiše zahtev nabavljačima za novim štampačima.

Transakciono procesuiranje informacija zasniva se na operaciji koja se zove transakcija i kojom se izvodi serija izmena nad jednom ili više tabela, po principu "sve ili ništa", tj. ili su sve aktivnosti uspešno obavljene ili je baza podataka ostala nepromenjena. Prvi korak je

⁴ P.S.Patil (2011). "Optimization of Data Warehousing System: Simplification in Reporting and Analysis". IJCA Proceedings on International Conference and Workshop on Emerging Trends in Technology (ICWET). Foundation of Computer Science. 9 (6): str.35

⁵ R.Hillard(2010) Information-Driven Business. Wiley. ISBN 978-0-470-62577-4,str.15

informaciono modeliranje ili modeliranje podataka koji predstavlja proces predstavljanja poslovnih koncepata oblikom dijagrama koji se na jednostavan način može prevesti u fizičke strukture podataka, tj. šemu baze podataka⁶.

Model podataka otvara "crnu kutiju", koja je budućim korisnicima uvek bila nepoznata, jer nisu mogli da prate razmišljanja projekatana informacionog sistema. Prvi put korisnici uzimaju aktivno učešće i u ovom delu i prvi put projektanti informacionog sistema crtaju ono što predstavlja njihovo iskustvo i saznanje o poslovanju konkretnog preduzeća i što su oni osmislili u svojoj glavi. Kroz definisanje objekata od interesa za posmatranje i definisanje veza definiše se ER model, postupkom odozgo nadole, tj. intervjuom sa budućim korisnicima.

Model podataka obuhvata definisanje:

- logičkog modela, tj. definisanje entiteta, atributa, relacija, kardinalnosti i ključeva.
- fizičkog modela, tj. definisanje tabela, domena, tipova i veličina kolona za izabranu SUBP,
- dimenzionog modela podataka, koji obuhvata definisanje dimenzija, hijerarhija i veza za definisanje OLAP kao osnove skladišta podataka.

CASE alat ERWin ugradio je za logičko modeliranje Information Engineering (IE) i IDEF1X tehniku, a fizički model, poseduje i tehniku dimenzionog modeliranja.

Menadžment informacioni sistem zasnovan na interaktivnom analitičkom procesuiranju pojavio se kao posledica:

- potreba za pretvaranjem transakcionih podataka u informacije,
- omogućavanja veće inicijative korisnicima, koji ne moraju da znaju SQL i detalje o postavci informacionog sistema,
- zahteva za automatizacijom rada analitičara, komercijalista i menadžera.

Kako je menadžment informacioni sistem zasnovan na interaktivnom analitičkom procesuiranju u razvoju, to se smatra da se u kombinaciji sa MIS-om zasnovanim na relacionim bazama podataka može doći do uspešnih rešenja, kako korisnika koji se bave analitikom, tako i menadžera koji žele "brz pogled" na informacije bez upuštanja u detalje.

Ovo je osnovni razlog za nastanak skladišta podataka, čija je osnovna namena izveštavanje korišćenjem transakcionih podataka, istorijskih podataka, kao i podataka iz drugih sistema.

Rad sa velikim količinama podataka, tj. velikim brojem tabela, čini da brzina odgovora SQL rapidno opada⁷.

Ovo je uslovalo nadgradnju skladišta podataka OLAP sistemima i data mining. OLAP (On Line Analytical Processing) je softverska tehnologija koja omogućava analitičarima i menadžerima brz, interaktivan i konzistentan uvid u informacije, putem širokog spektra mogućih pogleda na informacije.

Kako se za donošenje poslovnih odluka i ovo pokazalo nedovoljnim, pristupa se tzv. traganju (rudarenju) kroz podatke (data mining – DM). DM se odnosi na automatsko otkrivanje

⁶ R.Hillard(2010), Information-Driven Business. Wiley. ISBN 978-0-470-62577-4, str.22

⁷ J.G.Borges(2014)" Computer-based tools for supporting forest management. The experience and the expertise world-wide. Dept of Forest Resource Management, Swedish University of Agricultural Sciences. Umeå. Sweden,str.19

implicitno prisutnih zakonitosti, pravilnosti i indirektnih sadržaja u velikim bazama podataka savremenih informacionih sistema.

Na primer, analitički sistem bi mogao da prikaže kako se određena vrsta računara prodaje u različitim delovima zemlje. Takođe, mogao bi i da prikaže kako se jedna vrsta proizvoda prodaje sada u odnosu na period kada se proizvod prvi put pojavio na tržištu.

Za analitičke sisteme razvijaju se analitičke baze podataka. Analitičke baze podataka ne sadrže ažurirane podatke, već čuvaju informacije iz određenog trenutka vremena. Takvi podaci su od izuzetnog značaja za poređenja i analizu trendova. Naprimera, moguće je utvrditi da je prodaja u jednom mesecu znatno opala samo ako u sistemu postoje podaci o prodaji u prethodnim mesecima, tako da se može vršiti poređenje. Ovakvo poređenje je skoro nemoguće izvesti u OLTP sistemima, jer se u takvim sistemima podaci neprestano menjaju.

Za razliku od transakcionih sistema (OLTP sistemi), koji su orjentisani poslovnim procesima, skladišta podataka su subjektivno orjentisana, što znači da su fokusirana na subjekte u poslovnim procesima, kao što su kupci, zaposleni i dobavljači⁸.

Integrisanost podataka u skladištima podataka obezbeđuje da se podaci predstavljaju u konzistentnim formatima korišćenjem konvencija pri zadavanju imena i ograničenja nad domenima, atributima i merama. Podaci u skladištima podataka su vremenski zavisni, što znači da je svaki podatak koji se nalazi u skladištu podataka u vezi sa nekim vremenskim trenutkom. Na kraju, podaci u skladištima podataka su nepromenljivi, tj. čim se neki podatak upiše u skladište podataka, moguće mu je samo pristupati. Pri izgradnji skladišta podataka najbitniji su sami podaci, a ne poslovni procesi i funkcije, kao što je to slučaj sa transakcionim sistemima. Baze podataka namenjene sistemima za podršku odlučivanju mogu biti veoma velike (terabajtne), pri čemu neke tabele mogu sadržati i gigabajt podataka. Zato se veličina baze podataka mora uzeti u obzir pri planiranju skladišta podataka.

Za razvoj skladišta podataka potrebno je⁹:

- izvršiti analizu izvora podataka,
- pripremiti podatke,
- izgraditi skladište podataka.

Izvori podataka za koncept skladišta podataka su operativni (transakcioni) OLTP podaci, kao i spoljne informacije nastale kao istorija poslovanja. Analiza izvornih podataka se smatra ključnim elementom i oduzima 80% vremena, jer je potrebno definisati odgovarajuća pravila za preuzimanje podataka iz izvornih podataka.

Analiza izvora podataka prolazi kroz sledeće faze:

- prikupljanje zahteva,
- planiranje skladišta podataka,
- izbor tehnike analize podataka.

U fazi prikupljanja zahteva razmatraju se poslovne potrebe i zahtevi budućih korisnika sistema. Postoji mnogo metoda za prikupljanje poslovnih zahteva. U opštem slučaju, ove metode mogu biti smeštene u dve kategorije:

⁸ D.J.Power(2000) Web-based and model-driven decision support systems: concepts and issues. in proceedings of the Americas Conference on Information Systems, Long Beach, California, str.6

⁹ W.H.Inmon(2005) Building the data warehouse (4th ed.). Indianapolis, IN: Wiley Pub. ISBN 9780764599446. OCLC 61762085, str.115

- prikupljanje izvornih zahteva je metoda bazirana na definisanju zahteva korišćenjem izvornih podataka u produkciono operativnim sistemima. Ovo se radi analiziranjem ER-modela izvornih podataka.

- prikupljanje korisničkih zahteva je metoda bazira na definisanju zahteva istraživanjem funkcija kojima korisnik teži, odnosno koje korisnik izvršava. Ovo se obično postiže kroz seriju sastanaka i/ili intervju sa korisnikom.

Sve prikupljene podatke potrebno je dokumentovati, jer broj intervjuisanih korisnika može biti veliki, te se može desiti da se neki zahtevi i potrebe korisnika zaborave.

Dobijene podatke treba organizovati u nekoliko sekcija, kao što su:

- podaci o analizi (podaci o svim vrstama analiza koje se trenutno koriste) i
- zahtevi vezani za podatke (opis svih polja podataka koja se koriste, nivo detalja, izvori).

Tako organizovane podatke treba proslediti svim učesnicima intervju da bi se čulo i njihovo mišljenje i da bi se izvršile potrebne korekcije.

Faza planiranje skladišta podataka obuhvata mnoge zadatke koji se javljaju i pri razvoju bilo kojeg projekta. Planiranje skladišta podataka sastoji se od sledećih zadataka¹⁰:

- definisanje obima projekta,
- kreiranje projektnog plana,
- definisanje tehničkih uslova,
- definisanje resursa, zadataka i vremenskih rokova.

Skladište podataka se gradi da bi se obezbedio lako pristupačan izvor podataka visokog kvaliteta. Obično postoji potreba da se vrše analize i donose odluke kroz korišćenje tog izvora podataka. Postoji nekoliko tehnika analize podataka koje su danas u širokoj upotrebi. To su upiti i izveštaji, višedimenzionalne analize i data mining. One se koriste za formulisanje i prikazivanje rezultata upita, analizu sadržaja podataka njihovim posmatranjem iz različitih perspektiva i otkrivanje šablona i klasterisanih atributa u podacima koji će omogućiti dublji pogled u sadržaj podataka.

Kompleksne baze podataka mogu uticati na tip odabranog modela podataka i njegov sadržaj. Naprimer, ako je namera da se obezbedi jednostavna mogućnost upita i izveštaja, model podataka koji struktuiru podatke na normalizovani način verovatno će obezbediti najbrži i nalakši pristup podacima. Mogućnost upita i izveštavanja se primarno sastoji od biranja povezanih elemenata podataka, eventualnog njihovog sumiranja i grupisanja u neku kategoriju i prezentovanja rezultata. Izvršavanje ovog tipa mogućnosti uglavnom može da dovede do korišćenja direktnijeg skeniranja tabela. Za ovu vrstu mogućnosti, ER model sa normalizovanom i/ili denormalizovanom strukturom podataka je najprikladniji.

Tehnika analize podataka upitima i izveštavanjem je proces postavljanja pitanja na koje se traži odgovor, izdvajanje podataka od značaja iz skladišta podataka, njihova transformacija u odgovarajući kontekst i prikazivanje u čitljivom formatu. Ovim procesom upravlja analitičar, koji mora postavljati pitanja da bi dobio odgovor.

Definicija upita je proces uzimanja poslovnih pitanja ili hipoteza i njihovo prevođenje u format upita koji može koristiti određeni alat za podršku pri odlučivanju. Kada se upit izvrši, alat

¹⁰ A.S.Omid(2010), Intelligent decision support system for including consumers' preferences in residential energy consumption in smart grid,str.6

generiše odgovarajuće komande za dobijanje traženih podataka, koji se smeštaju u skup odgovora. Analitičar podataka zatim obavlja potrebne kalkulacije i manipulacije na skupu odgovora da bi dobio željene rezultate. Ovi rezultati se zatim formatiraju da bi odgovarali obrascu prikaza ili izveštaja koji je odabran za krajnjem korisniku olakša razumevanje. Ovaj obrazac se može sastojati od kombinacije teksta, grafike, videa i audia. Na kraju, izveštaj se dostavlja krajnjem korisniku na željenom izlaznom medijumu koji može biti papir, monitor, ili se može predstaviti zvukom.

Tehnika višedimenzionalne analize podataka je način da se prošire mogućnosti upita i izveštaja. Ovo znači da se umesto izvršavanja višestrukih upita podaci strukturiraju da bi se omogućio brz i lak pristup odgovorima na pitanja koja se tipično postavljaju. Naprimera, podaci su strukturirani tako da sadrže odgovore na pitanje: "Koja količina svakog proizvoda je prodana određenog dana, od strane određenog prodavca u određenoj prodavnici?" Svaki deo ovog upita se naziva dimenzija. Računanjem odgovora unapred za svaki podupit u okviru većeg konteksta, mnogo odgovora može biti uvek dostupno pošto se rezultati ne računaju ponovo za svaki upit, već im se lako pristupa i lako se prikazuju. Višedimenzionalne analize omogućavaju korisnicima da sagledaju veliki broj međuzavisnih faktora koji učestvuju u poslovnom problemu i da pregledaju podatke u složenim vezama. Krajnji korisnici su zainteresovani u istraživanju podataka na različitim nivoima detaljnosti, koji se dinamički određuju. Složene veze mogu biti analizirane kroz iterativni proces koji sadrži probijanje na niže nivoe detaljnosti ili dizanje na više nivoe sumarizacije i agregacije. Kao kod upita i izveštavanja, višedimenzionalne analize se nastavljaju dokle god se vrše probijanja dole i vraćanja gore.

KOMPLEKSNE BAZE PODATAKA

Data mining je relativno nova tehnika analize podataka. Data mining traži odgovore na pitanja koja ne moraju biti prethodno postavljena. Otkrivanje može imati formu pronalaženja značaja u vezama između određenih elemenata podataka, klasterisanja određenih elemenata podataka ili neki drugi obrazac u korišćenju određenih skupova elemenata podataka¹¹. Nakon iznalaženja ovih obrazaca, algoritmi mogu da iz njih izvedu pravila. Ova pravila tada mogu biti korišćena da se generiše model koji ima željeno ponašanje, identifikuje veze među podacima, otkriva obrasce i grupiše klustere zapisa sa sličnim atributima. Data mining je vođen podacima. Postoji visok nivo složenosti u uskladištenim podacima i međusobnim vezama podataka u skladištu podataka koje je teško otkriti bez data mininga. Data mining nudi nove poglede na posao koji se ne mogu ostvariti sa upitima i izveštajima ili višedimenzionalnom analizom. Data mining može pomoći da ostvarimo nove poglede na posao dajući nam odgovore na pitanja koja nikad nismo mislili da postavimo.

Sistem za podršku odlučivanju (engl. Decision Support System, DSS) je informacioni sistem koji podržava poslovne ili organizacione procese odlučivanja. Sistemi za podršku odlučivanju se koriste u menadžmentu, operacijama i planiranju u organizaciji (uglavnom srednji i viši menadžment) i pomažu ljudima da donose odluke o problemima koji se mogu brzo menjati i nisu određeni unapred – tj. nestrukturiranim i polustrukturiranim problemima odlučivanja. Sistemi za podršku odlučivanju mogu biti potpuno kompjuterizovani ili se mogu oslanjati na ljudsku snagu, a moguća je i kombinacija navedenih.

¹¹ A.Jimenez(2006),"A generic multi-attribute analysis system". Computers & Operations Research. Elsevier BV. 33 (4). doi:10.1016/j.cor.2004.09.003. ISSN 0305-0548, str.1100

Dok su akademski građani smatrali sistem za podršku odlučivanju za alatku koja služi kao podrška pri odlučivanju, korisnici ovog sistema su ga sagledavali kao instrument koji olakšava organizacione procese. Neki autori su proširili definiciju sistema za podršku odlučivanju i u njih ubrajaju bilo koji sistem koji pruža podršku u donošenju odluka, a neki od njih uključuju i softver za donošenje odluka. Sprejg (1980) definiše propisno definisane sisteme za podršku odlučivanju kao sledeće:

- Sistemi za podršku odlučivanju teže da budu namenjeni ne tako dobro strukturiranim, dvosmislenim problemima, sa kojima se obično suočavaju top menadžeri;
- Sistemi za podršku odlučivanju pokušavaju da kombinuju upotrebu modela ili analitičkih tehnika sa tradicionalnim pristupom podacima i povratnim funkcijama;
- Sistemi za podršku odlučivanju se posebno fokusiraju na karakteristike koje čine da ih ljudi koji nisu vešti u radu na kompjuteru mogu lako koristiti na interaktivan način;
- Sistemi za podršku odlučivanju ističu fleksibilnost i adaptabilnost kao važne osobine za prilagođavanje promenama u okruženju i donošenje odluka prema korisnicima.
- Sistemi za podršku odlučivanju uključuju sisteme bazirane na znanju.

Valjano dizajnirani sistem za podršku odlučivanju je interaktivni sistem baziran na softverima, namenjen da pomogne donosiocima odluka da skupe korisne informacije kombinovanjem sirovih podataka, dokumenata i ličnih znanja, ili poslovnih modela da bi identifikovali i rešili problem i doneli odluku.

Tipične informacije koje aplikacija za podršku odlučivanju može da sakupi i predstavi su:

- zalihe informacionih sredstava (uključujući nasleđe i odnosne izvore podataka, kocke, skladišta podataka i tržišta podataka),
- uporedne podatke o prodaji između dva perioda,
- projektovane cifre prihoda bazirane na pretpostavkama prodaje proizvoda.

Sistem za podršku odlučivanju (engl. Decision Support System, DSS) je informacioni sistem koji podržava poslovne ili organizacione procese odlučivanja¹². Sistemi za podršku odlučivanju se koriste u menadžmentu, operacijama i planiranju u organizaciji (uglavnom srednji i viši menadžment) i pomažu ljudima da donose odluke o problemima koji se mogu brzo menjati i nisu određeni unapred – tj. nestrukturiranim i polustrukturiranim problemima odlučivanja. Sistemi za podršku odlučivanju mogu biti potpuno kompjuterizovani ili se mogu oslanjati na ljudsku snagu, a moguća je i kombinacija navedenih.

Dok su akademski građani smatrali sistem za podršku odlučivanju za alatku koja služi kao podrška pri odlučivanju, korisnici ovog sistema su ga sagledavali kao instrument koji olakšava organizacione procese.

Koncept podrške odlučivanju se razvio uglavnom teorijskim izučavanjem donošenja organizacionih odluka u Institutu za tehnologiju Karnegi tokom kasnih 50-ih i ranih 60-ih godina i radom na implementaciji istog koji je obavljen 60-ih godina. [3] DSS je postao samostalno područje istraživanja sredinom 70-ih godina, nakon čega je dobio na intenzitetu 80-ih godina. Sredinom i krajem 80-ih godina, izvršni informacioni sistemi (engl. Executive information system, EIS), sistemi za podršku grupnom odlučivanju (engl. Group Decision Support System, GDSS) i sistemi za podršku odlučivanju u organizaciji (engl. Organizational Decision Support System, ODSS) razvili su se od jednokorisničkog i model-orijentisanog DSS-a.

¹² S.B.Gupta(2009), Introduction to Database Management System. Laxmi Publications. ISBN 9788131807248, str.85

Definicija i područje DSS-a menjali su se tokom godina¹³: 70-ih godina DSS je opisan kao: „kompjuterski sistem za pomoć odlučivanju”; kasnih 70-ih DSS pokret je počeo da se fokusira na „interaktivne kompjuterske sisteme koji pomažu donosiocima odluke da iskoriste baze podataka i modele da bi rešili loše strukturirane probleme”; 80-ih godina DSS je trebalo da obezbedi sisteme „koristeći pogodnu i dostupnu tehnologiju za poboljšanje efektivnosti menadžerskih i profesionalnih aktivnosti”, i krajem 80-ih DSS se susreo sa novim izazovom u pogledu dizajna inteligentnih radnih stanica.

Kompanija Teksas Instrumenti (engl. Texas Instruments) 1987. godine je završila razvoj Displej sistema za dodelu kapije (engl. Gate Assignment Display System, GADS) za Junajted Erlajns (engl. United Airlines). Ovaj sistem za podršku odlučivanju zaslužan je za značajno smanjenje kašnjenja u putovanju zato što je pružio pomoć menadžmentu koji se bavi operacijama na zemlji na različitim aerodromima počev od Međunarodnog aerodroma O'Her (engl. O'Hare International Airport) u Čikagu (engl. Chicago) i Stejplton aerodroma (eng. Stapleton) u Denveru u Koloradu (engl. Denver Colorado). [5] Počev oko 1990-ih, skladištenje podataka i onlajn analitičko procesiranje (engl. Online analytical processing, OLAP) počeli su da se šire na oblast DSS-a. Kako se bližila smena milenijuma, uvedene su nove web-zasnovane analitičke aplikacije.

Pojava više i bolje tehnologije izveštavanja dovela je do toga da je DSS počeo da se pojavljuje kao kritična komponenta dizajna menadžmenta. Primeri ovoga mogu se videti u intenzivnom obimu diskusija na temu DSS u sferi obrazovanja.

DSS takođe ima slabu povezanost sa paradigmom hiperteksta (engl. hypertext) korisničkog interfejsa. Sistemi PROMIS Univerziteta u Vermontu (engl. University of Vermont) (za odlučivanje u medicini) i ZOG/KMS Univerziteta Karnegi Melon (engl. Carnegie Mellon) (za odlučivanje u vojsci i biznisu) bili su sistemi za podršku odlučivanju koji su takođe bili veća otkrića u okviru istraživanja korisničkog interfejsa.

Koristeći vezu sa korisnikom kao kriterijum, razlikuje se pasivni, aktivni i kooperativni DSS¹⁴. Pasivni DSS je sistem koji pomaže procesu odlučivanja, ali ne može da izvede eksplicitne predloge odluka ili rešenja. Aktivni DSS može da izvede takve predloge odluka ili rešenja. Kooperativni DSS omogućava iterativni proces između čoveka i sistema za postizanje konsolidovanog rešenja: donosilac odluke (ili savetnik) može da modifikuje, kompletira ili redefiniše predloge odluka koje je doneo sistem pre nego što iste vrati sistemu na validaciju i isto tako, sistem ponovo poboljšava, kompletira ili redefiniše predloge donosioca odluke i šalje donosiocu na validaciju.

Još jednu taksonomiju DSS, prema načinu pomoći, napravio je Danijel Pover¹⁵, on razlikuje:

- DSS orijentisan na komunikaciju, podatke, dokumente, znanje i model.
- DSS orijentisan na komunikaciju omogućava kooperaciju podržavajući rad više osoba na zajedničkom zadatku; primeri uključuju integrisane alate poput Google Docs or Microsoft SharePoint Workspace .

¹³ D.J.Power(2000), Web-based and model-driven decision support systems: concepts and issues. in proceedings of the Americas Conference on Information Systems, Long Beach, California, str.9

¹⁴ R.Hillard(2010). Information-Driven Business. Wiley. ISBN 978-0-470-62577-4, str.81

¹⁵ D.J.Power(2000), Web-based and model-driven decision support systems: concepts and issues. in proceedings of the Americas Conference on Information Systems, Long Beach, California, str.9

- DSS orijentisan na podatke naglašava pristup i manipulaciju vremenskim serijama internih podataka kompanije i ponekad eksternih podataka.
- DSS orijentisan na dokumente upravlja, preuzima i manipuliše nestrukturiranim informacijama u različitim elektronskim formatima.
- DSS orijentisan na znanje obezbeđuje specijalnu ekspertizu u rešavanju problema koja se skladišti u obliku činjenica, pravila, procedura ili sličnih struktura.
- DSS orijentisan na model naglašava pristup i manipulaciju statističkog, finansijskog, optimizacionog ili simulacionog modela. On koristi podatke i parametre koje obezbeđuje korisnik kako bi asistirao donosiocima odluke u analizi situacije; oni ne koriste nužno intenzivne podatke. Dikodes (engl. Dicodess) je primer generatora DSS orijentisanog na model otvorenog koda (engl. open-source code).

Koristeći obim kao kriterijum, Pover¹⁶ razlikuje DSS koji se koristi širom preduzeća i desktop DSS. DSS koji se koristi širom preduzeća je povezan sa velikim skladištima podataka i pomaže mnogim menadžerima u kompaniji. Desktop DSS za pojedinačnog korisnika je mali sistem koji se koristi na računaru individualnog menadžera.

Tri osnovne komponente sistema za podršku odlučivanju su:

- baza podataka (baza znanja),
- model (tj. kontekst odluke i korisnički kriterijum),
- korisnički interfejs.

Takođe, sami korisnici su veoma važna komponenta ove arhitekture.

Slično kao i kod ostalih sistema, sistemi za podršku odlučivanju zahtevaju strukturirani pristup. Ovakav okvir podrazumeva ljude, tehnologiju i razvojni pristup.

Rani okvir sistema za podršku odlučivanju obuhvata četiri faze¹⁷:

- Inteligencija – nalaženje uslova koji utiču na donošenje odluke;
- Dizajn – analiza i razvoj potencijalnih alternrativnih rešenja;
- Izbor – izbor pravca u kome će se delovati iz datih alternativa;
- Implementacija – prilagođavanje pravca delovanja shodno situaciji u kojoj se donosi odluka.

Tehnološki nivoi (nivoi hardvera i softvera) sistema za podršku odlučivanju mogu da sadrže:

- Aplikaciju koju će korisnik upotrebljavati. Ovo je deo aplikacije koji omogućava donosiocu odluke da donese odluku vezanu za određenu oblast u kojoj se problem nalazi. Na ovaj način korisnik može da deluje na određeni problem.
- Generator sadrži softversko/hardversko okruženje koje omogućava da se određene aplikacije sistema za podršku odlučivanju razvijaju bez poteškoća. Ovaj nivo omogućava korišćenje case alata i sistema kao što su Kristal (engl. Crystal), Analitika (engl. Analytica) i Ajtink (engl. iThink).

¹⁶ D.J.Power(2000), Web-based and model-driven decision support systems: concepts and issues. in proceedings of the Americas Conference on Information Systems, Long Beach, California, str.19

¹⁷ D.J.Power Web-based and model-driven decision support systems: concepts and issues. in proceedings of the Americas Conference on Information Systems, Long Beach, California, str.19

- Alati obuhvataju niže nivoe hardvera/software, generatore sistema za podršku odlučivanju koji uključuju posebne jezike, biblioteke funkcija kao i povezane module.

Iterativni razvojni pristup omogućava razvoj i redizajn sistema za podršku odlučivanju u različitim vremenskim intervalima. Kada se završi sa dizajniranjem sistema potrebno je izvršiti testiranje i prepravke da bi se došlo do željenog ishoda.

Postoji nekoliko načina za klasifikaciju DSS aplikacija. Ne odgovara svaki sistem za podršku odlučivanju tačno jednoj kategoriji, nego može da predstavlja kombinaciju dve ili više arhitekture.

Podrška koju pruža sistem za podršku odlučivanju može biti podeljena u tri posebne, međuzavisne kategorije: lična, grupna i organizaciona podrška. Komponente sistema za podršku odlučivanju se mogu podeliti na:

- Inpute: činioci, brojevi i karakteristike za analizu;
- Korisničko znanje i ekspertiza: inputi koji zahtevaju da ih korisnik ručno analizira;
- Autputi: obrađeni podaci na osnovu kojih su odluke DSS-a generisane;
- Odluke: rezultati koje generiše sistem za podršku odlučivanju na osnovu korisničkog kriterijuma.

Sistemi za podršku odlučivanju koji izvršavaju odabrane kognitivne funkcije odlučivanja i koji su zasnovani na veštačkoj inteligenciji ili tehnologiji inteligentnih agenata nazivaju se inteligentni sistemi za podršku odlučivanju (engl. Intelligent decision support systems, IDSS)¹⁸

Nastajuća struka, inženjerstvo odluka, razmatra same odluke kao objekat inženjerstva i primenjuje principe inženjerstva kao što su dizajn i garancija kvaliteta za eksplicitno predstavljanje elemenata koji donose odluke.

Teoretski, sistemi za podršku odlučivanju mogu biti izgrađeni u bilo kojoj oblasti znanja.

Jedan od primera je klinički sistem za podršku odlučivanju za postavljanje dijagnoza u medicini. Postoje četiri faze razvoja kliničkog sistema za podršku odlučivanju (engl. clinical decision support system, CDSS): prva verzija je samostalna i ne podržava integraciju; druga generacija podržava integraciju sa drugim medicinskim sistemima; treća je standardizovana; četvrta je bazirana na modelu usluga.

Sistemi za podršku odlučivanju su široko primenjeni u biznisu i menadžmentu¹⁹. Izvršna tabla i ostali softveri za praćenje učinka omogućavaju brže donošenje odluka, identifikaciju loših trendova i bolju raspodelu resursa. Zahvaljujući sistemima za podršku odlučivanju sve informacije iz bilo koje organizacije su predstavljene putem grafikona, dijagrama, tj. na ovaj način sve se nalazi na jednom mestu što omogućava menadžmentu da donosi strateške odluke. Na primer, jedna od aplikacija sistema za podršku odlučivanju odnosi se na upravljanje i razvoj kompleksnih antiterorističkih sistema. Neki drugi primeri uključuju kontrolora za bankarski kredit koji potvrđuje kredit podnosiocu zahteva za kredit ili inženjersku firmu koja ima ponude za više projekata i potrebno je utvrditi da li su oni isplativi.

¹⁸ A.S.Omid Intelligence, Modelling and Simulation (CIMSIM), 2010, Intelligent decision support system for including consumers' preferences in residential energy consumption in smart grid, str.9

¹⁹ A.S.Omid(2010), Intelligence, Modelling and Simulation (CIMSIM), 2010, Intelligent decision support system for including consumers' preferences in residential energy consumption in smart grid, str.6

Poljoprivredna proizvodnja, odnosno marketing za održivi razvoj je područje gde su DSS aplikacije, principi, koncepti i tehnike u najvećem razvoju. Na primer, DSSAT4 paket koji je razvijen uz finansijsku podršku Agencije za međunarodni razvoj Sjedinjenih Američkih Država 80-ih i 90-ih godina je omogućio veoma brzi razvoj za nekolicinu sistema poljoprivredne proizvodnje širom sveta sa ciljem da se olakša donošenje odluka na farmama i na nivou politike. Precizna poljoprivreda nastoji da prilagodi odluke na određene delove poljoprivrednih polja. Međutim, postoje određena ograničenja za uspešnu primenu sistema za podršku odlučivanju u poljoprivredi.

Sistemi za podršku odlučivanju su takođe primenjeni u menadžment u šumarstvu gde problemi vezani za dugoročni horizont planiranja i prostornu dimenziju planiranja zahtevaju drugačiji pristup. Svi aspekti menadžmenta u šumarstvu, od transporta cepanica, planiranje berbe do održivosti i zaštite ekosistema su prožeti korišćenjem modernih sistema za podršku odlučivanju. Posmatrano iz ugla pojedinačnih ili zajedničkih ciljeva menadžmenta vezanih za obezbeđivanje dobara ili usluga, koje se razmenjuju ili ne razmenjuju i često su izloženi ograničenošću resursa i problemima sa odlučivanjem. Zajednica za primenu sistema za podršku odlučivanju u menadžmentu u šumarstvu obezbeđuje veliku bazu znanja o konstrukciji i upotrebi šumarskih sistema za podršku odlučivanju.

Konkretan primer tiče se Kanadske nacionalne železnice koja svoju opremu testira svakodnevno koristeći sisteme za podršku odlučivanju. Problem koji se može pojaviti na bilo kojoj železnickoj pruzi su izluzane ili neispravne šine, što može dovesti do nekoliko stotina iskliznuća vozova iz šina godišnje. Pomoću sistema za podršku odlučivanju Kanadska nacionalna železnica uspeła je da umanjí učestalost iskakanja iz šina dok su ostale kompanije istovremeno doživljavale povećanje istog.

ZAKLJUČAK

Oblikovanje skladišta podataka je vrlo opširna tema koja obuhvata modeliranje podataka na temelju korisničkih zahteva i dostupnih podataka iz transakcijskih baza, zatim odabir raznih alata koje će se koristiti te oblikovanje ETL procesa kojim prebacujemo potrebne podatke u skladište. Na izboru imamo veliki broj alata, što onih za fizičku realizaciju skladišta, što onih za implementaciju ETL procesa. Nakon realizacije skladišta i inicijalnog punjenja podacima, skladište treba nadzirati i održavati.

Kako se danas generiše više podataka nego ikad pre, a taj trend rasta ce se verovatno i nastaviti, potrebe za skladištenjem podataka neće ponestati. Svi mi na dnevnom nivou generišeimo velike količine podataka, a da toga nismo ni svesni. Danas većina preduzeća i organizacija koristi neki oblik skladištenja i analiziranja podataka, a one koje ne koriste će ih verovatno u nekom trenutku u budućnosti početi koristiti jer će im inače biti teško održati konkurentnost na tržištu.

LITERATURA

1. Patil, Preeti S.; Srikantha Rao; Suryakant B. Patil (2011). "Optimization of Data Warehousing System: Simplification in Reporting and Analysis". IJCA Proceedings on International Conference and Workshop on Emerging Trends in Technology (ICWET). Foundation of Computer Science. 9 (6): 33–37
2. Hillard, Robert (2010). Information-Driven Business. Wiley. ISBN 978-0-470-62577-4

3. Paulraj., Ponniah (2010). Data warehousing fundamentals for IT professionals. Ponniah, Paulraj. (2nd ed.). Hoboken, N.J.: John Wiley & Sons. ISBN 9780470462072. OCLC 662453070
4. H., Inmon, William (2005). Building the data warehouse (4th ed.). Indianapolis, IN: Wiley Pub. ISBN 9780764599446. OCLC 61762085
5. Gupta, Satinder Bal; Mittal, Aditya (2009). Introduction to Database Management System. Laxmi Publications. ISBN 9788131807248
6. Borges, J.G, Nordström, E.-M. Garcia Gonzalo, J. Hujala, T. Trasobares, A. (eds). (2014). " Computer-based tools for supporting forest management. The experience and the expertise world-wide. Dept of Forest Resource Management, Swedish University of Agricultural Sciences. Umeå. Sweden
7. Jiménez, Antonio; Ríos-Insua, Sixto; Mateos, Alfonso (2006). "A generic multi-attribute analysis system". Computers & Operations Research. Elsevier BV. 33 (4): 1081–1101. doi:10.1016/j.cor.2004.09.003. ISSN 0305-0548
8. Omid A.Sianaki, O Hussain, T Dillon, AR Tabesh - ... Intelligence, Modelling and Simulation (CIMSIM), 2010, Intelligent decision support system for including consumers' preferences in residential energy consumption in smart grid
9. Power, D. J. (2000). Web-based and model-driven decision support systems: concepts and issues. in proceedings of the Americas Conference on Information Systems, Long Beach, California

METODE MJERENJA UČINKA TURIZMA NA NACIONALNO GOSPODARSTVO REPUBLIKE HRVATSKE U EUROPSKIM INTEGRACIJAMA

Apstrakt

Razvojem društva u cjelini, turizma se razvio kao nova gospodarska kategorija razvijajući rapidno sektore koji su bitan dio njegovih sastavnica. Europa i europsko tržište je po svim svjetskim pokazateljima koljevka turizma kao i njen generator. Modernizacijom društva, viškom slobodnog vremena, novčanih sredstava, razvojem dokolice i digitalizacije, turizam je počeo biti dostupan u svjetskim razmjerima pa tako i europskom stanovništvu. S obzirom na razvitak ovakvog gospodarskog fenomena na jedinstvenom europskom tržištu, traže se načini kako izmjeriti učinak turizma na blagostanje neke države. Kao punopravna članica Europske unije, Republika Hrvatska, sagledava svoju poziciju s naglaskom na svoje izvozne prednosti. U toj sprezi, turizam kao uslužna djelatnost, kao europska članica Republika Hrvatska dobiva širok spektar mogućnosti lakše promocije, kako na međunarodnom tako i na europskom tržištu, svoje bogatom turističkom ponudom. U tom kontekstu, iznalaženje modaliteta mjerenja efekta od turizma je višegodišnji predmet brojnih rasprava znanstvenika, turističkih stručnjaka, ekonomista, statističara i drugih relevantnih činitelja u brojnim nacionalnim institutima i međunarodnim organizacijama do Ujedinjenih naroda. Brojne su konferencije zaključci i preporuke konačno 2008. godine donekle ujednačile način mjerenja tih učinaka u obliku Turističkog satelitskog računa, unatoč nekim osporavanjima i ukazivanjima na njegove nedostatke. Ipak, Svjetska turistička organizacija, odnosno njezin sektor za statistiku preporuča TSA-Turistički satelitski račun kao međunarodno prihvatljiv način izračuna učinaka turizma. TSA predstavlja okvir za izračun doprinosa turizma na ukupni BDP nekog gospodarstva. On je egzaktan račun samo u onim djelatnostima gdje se neposredni učinak turizma može izmjeriti dok je aproksimativan tamo gdje su učinci turizma indirektni ili su samo u naznakama.

Ključne riječi: turizam, TSA, Republika Hrvatska

METHODS OF MEASURING THE IMPACT OF TOURISM ON THE NATIONAL ECONOMY OF THE REPUBLIC CROATIA IN EUROPEAN INTEGRATION

Summary

With the development of society as a whole, tourism has developed as a new economic category, rapidly developing sectors that are an essential part of its components. Europe and the European market are the cradle of tourism, as is its generator, by all world indicators. With the modernization of society, excess leisure, funds, leisure and digitization, tourism has become available on a global scale, including to the European population. Given the development of

¹doc.dr.sc. Andreja Rudančić, Libertas međunarodno sveučilište u Zagrebu, Trg J. F. Kennedy 6b, 10000 Zagreb, Republika Hrvatska, email:arudancic@hotmail.com

such an economic phenomenon in the single European market, ways are sought to measure the impact of tourism on the well-being of a country. As a full member of the European Union, the Republic of Croatia views its position with a focus on its export strengths. In this connection, tourism as a service industry, as a European member state, the Republic of Croatia receives a wide range of opportunities for easy promotion, both on the international and European markets, with its rich tourist offer. In this context, finding modalities for measuring the impact of tourism has been the subject of many discussions for years by scholars, tourism professionals, economists, statisticians and other relevant actors in numerous national institutes and international organizations to the United Nations. Numerous conferences, conclusions and recommendations, finally in 2008, somewhat harmonized the way in which these effects were measured in the form of a Tourism Satellite Account, despite some challenges and indications of its shortcomings. However, the World Tourism Organization, or its statistics sector, recommends the TSA-Tourism Satellite Account as an internationally acceptable way of calculating the effects of tourism. The TSA is a framework for calculating the contribution of tourism to the overall GDP of an economy. It is an exact account only in those activities where the direct effect of tourism can be measured, while it is approximate where the effects of tourism are indirect or only indicated.

Keywords: Tourism, TSA, Republic of Croatia

1.UVODNA RAZMATRANJA

Uključivanje u međunarodne tijekove roba, usluga i kapitala preduvjeti su za gospodarski rast i razvoj svake države. U uvjetima rastuće globalizacije svjetskog gospodarstva svaka država nastoji iskoristiti svoje komparativne i konkurentske prednosti, kako bi osigurala dugoročno povećanje životnog standarda stanovništva. Novi milenij obilježava rastuća važnost uslužnog sektora u međunarodnoj razmjeni, među kojima turizam zauzima istaknuto mjesto. Glavna problematika ovog rada ogleda se u nedostatku dostupne ažurirane stručne i znanstvene literature koja bi s više aspekata analizirala učinke turizma i s njime povezanim djelatnostima na gospodarstvo Republike Hrvatske. Naime, od samih početka intenzivnijeg turizma polovinom 20. stoljeća, nastoji se u Republici Hrvatskoj, ali i u svijetu izmjeriti učinke turističke potrošnje na BDP, pri čemu su korištene različite metodologije i shodno tome dobivani različiti rezultati, da bi se početkom milenija od strane komisije Ujedinjenih nacija za statistiku prihvatio metodološki okvir izračuna Turističke satelitske bilance (skraćeno engl. TSA) kako su ga predložili Svjetska turistička organizacija (UNWTO), Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD) i EUROSTAT.

Kao polazište istraživanja u ovome radu postavljena je opća hipoteza rada: Konzistentnim spoznajama o značaju turizma za gospodarski razvoj Republike Hrvatske moguće je ustvrditi da je turistički satelitski račun jedinstven alat za precizno vrednovanje svih čimbenika turizma koji učestvuju u stvaranju dodatne vrijednosti.

Iz navedenog proizlazi da je potrebno istražiti ulogu turizma u gospodarskom razvoju Republike Hrvatske, analizirati metode mjerenja učinka turizma na nacionalno gospodarstvo, sagledati učinke turističkog satelitskog računa te kritički se osvrnuti na troškovnu stranu turizma u turističkoj bilanci.

2. TURIZAM KAO MODEL GOSPODARSKOG RAZVOJA REPUBLIKE HRVATSKE

Turizam je jedna od najprofitabilnijih gospodarskih djelatnosti s gotovo neprocijenjenom važnošću za razvitak svjetskog gospodarstva. Za mnoge je turizam rekreacija, dokolica, izlet, putovanje, godišnji odmor, ferije na moru, planinama, dok za one koji rade u turizmu, česta suprotnost jer je vezana uz profesiju. Turizam je prerastao u čovjekovu potrebu i kulturnu naviku modernog društva. Obuhvaća širok splet pojava i obrasca koje nastaju za vrijeme turističkog putovanja, te u svojoj realizaciji zadire u gotovo svaki aspekt života. Unatoč oscilacijama u svjetskoj ekonomiji i raznim događajima koju ugrožavaju globalnu stabilnost turizam je otporan na promjene u ekonomskom i društvenom okružju. Nužno je ukazati na složenost turizma, na njegove mnogobrojne značajke, jer turizam je satkan od velikog broja čimbenika, koji u svojoj osnovi nisu "turistički", a turizam se bez takvih "sporednih stvari" ne može formirati, niti opstati.² Ipak, unatoč sve složenosti turističke djelatnosti i pružanja turističkih usluga, jezgra turizma je jednostavna - čini je "turist" kojem je sve drugo podređeno. Sama definicija turista se tijekom vremena mijenjala pa se tako bilježi sintagma kako je "svaki turist putnik, ali svaki putnik nije turist" kao i da je „turist prije svega putnik koji je zbog putovanja samovoljno, dobrovoljno odlučio napustiti mjesto stalnog boravka.“³ Statistički promatrano postoje dvije vrste turista i to:⁴ Domaći turist je svaka osoba s prebivalištem u Republici Hrvatskoj koja izvan mjesta svog prebivališta provede najmanje jednu noć u ugostiteljskom ili drugom objektu za smještaj gostiju. Te strani turist je svaka osoba s prebivalištem izvan Republici Hrvatske koja povremeno boravi u Republici Hrvatskoj i koja provede najmanje jednu noć u ugostiteljskom ili drugom objektu za smještaj gostiju.

2.1. Uvjeti za razvoj turizma

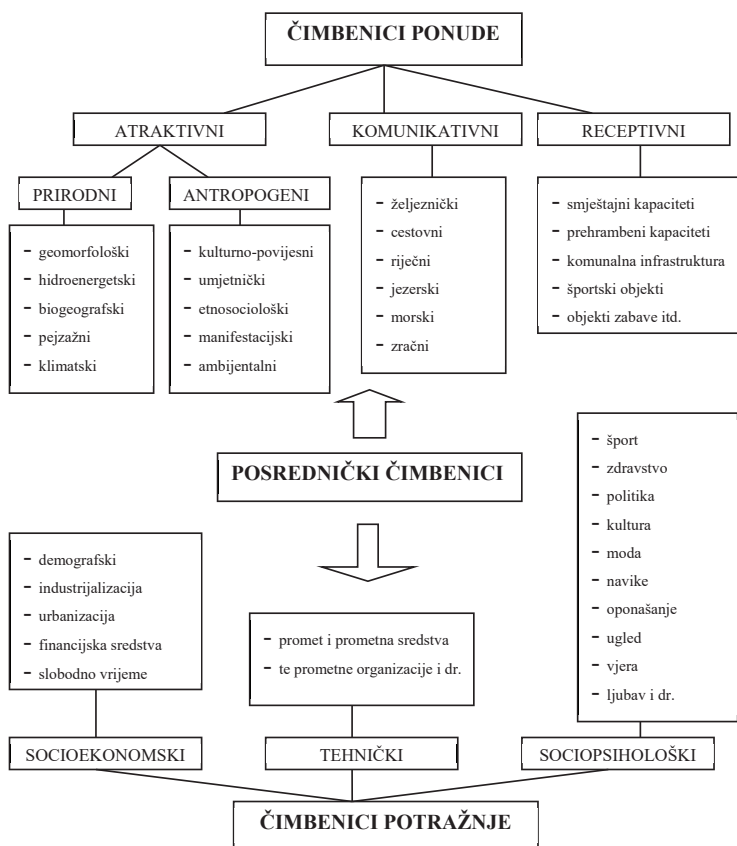
Republika Hrvatska je tradicionalno turistički orijentirana država koja ima vrlo atraktivan turistički potencijal. Pored zanimanja za Republiku Hrvatsku kao turističku destinaciju, važno je i zanimanje koje pokazuje kapital za ulaganje u turistički sektor. Da bi se kapital uložio i oplodio, mora prethodno postojati jasna razvojna koncepcija i strategija kao i definirani kriteriji za provođenje takve željene strategije razvoja. Analogno tome da bi turizam mogao postati nacionalni strateški proizvod unutar moraju biti jasno definirani uvjeti njegova razvoja. To podrazumijeva da država treba svojom makroekonomskom politikom stvoriti takovo okruženje koje će maksimalno stimulirati i poticati sve potencijalne domaće i strane investitore da ulažu svoj kapital u hrvatsko gospodarstvo u cilju profitabilnog i djelotvornog razvoja.

²Pirjevac, B.: Ekonomska obilježja turizma, Golden Marketing, Zagreb, 1998., str. 8.

³Ibidem, str. 19.

⁴Statistički ljetopis Republike Hrvatske, Zagreb, 2017.

Shema 1. Čimbenici turizma

Izvor: Cicvarić, A.: Ekonomika turizma, Zagreb-poduzeće za grafičku djelatnost, Zagreb, 1990., str. 28.

Čimbenici ponude su: atraktivni ili privlačni-su prirodni i antropogeni kao odraz čovjekovog djelovanja u prostoru i vremenu. O njihovoj kvaliteti ovisi privlačnosti određenog prostora. Komunikativni čimbenici odnose se na kvalitetu prometa kojim se dolazi do turističke destinacije. Prijevoz mora biti siguran. Receptivne ili prihvatne čimbenike čini turistička infrastruktura i suprastruktura. Infrastruktura su pristaništa, ceste telefonska mreža, parkirališta, parkovi. Suprastruktura su smještajni kapaciteti, ugostiteljski objekti, objekti za razonodu, trgovine, obrtničke radionice, ustanove kulturnog zabavnog i sportskog sadržaja. Čimbenici potražnje su pokretački čimbenici. Sastoje se od socioekonomskih, tehničkih i sociopsiholoških čimbenika. Dvije osnovne pretpostavke za formiranje turističke potražnje i uključivanje u turističku aktivnost smatraju se slobodno vrijeme i slobodna sredstva pojedinca. Posrednički čimbenici u turizmu su organizatori putovanja i turističke destinacije. Oni povezuju čimbenike ponude i potražnje i pridonose bržem, pravilnijem i kvalitetnijem funkcioniranju turističkih kretanja. Vršu dvostruku posredničku zadaću, zastupaju potencijalnog turistu, zalažući se za njegove želje i potrebe, ali i obavljaju propagandno – informativne i savjetodavne zadaće predstavljajući mu potencijalnog davatelja usluga. Uloga turizma u procesu razvoja gospodarstva Republike Hrvatske je velika ako se uzme u obzir da će Republika Hrvatska morati svoj daljnji razvoj temeljiti na jakim izvoznim sektorima kako

bi proširila svoje usko unutrašnje tržište. Razvijati turizam znači razvijati prihvatljiv model zatvoreno gospodarstvo i stoga turizam postaje model gospodarskog razvoja.

Slika 1. Elementi modela razvoja turizma

Izvor: Blažević, B.: Turizam u gospodarskom sustavu, Sveučilište u Rijeci, Fakultet za turistički i hotelski menadžment Opatija, 2007., str. 185.

Ovakav model odgovara na pitanje kako nedvojbene komparativne prednosti Republike Hrvatske pretvoriti u konkurentne prednosti na tržištu putem matrice proizvoda svake turističke destinacije koju je neophodno gurati iz zone sadašnje male i osrednje konkurentnosti i atraktivnosti u zonu visoke konkurentnosti i atraktivnosti. To se postiže konkretnim planom investicija i planom marketinga. Da bi se to moglo realizirati, neophodno je da javni sektor odradi ono što se od njega očekuje kroz partnerski odnos javno-javno, javno-privatno i privatno-privatno, uz ulaganja u restrukturirani i repositionirani smještaj, u atrakcije, u usluge i u infrastrukturu.

3. POKAZATELJI TURISTIČKOG PROMETA REPUBLIKE HRVATSKE

Postoji više načina na koje se može dokazivati učinak turizma na gospodarstvo Republike Hrvatske. Svakako da je osnovni pokazatelj fizička prisutnost turista koja se izražava u broju dolazaka te broju noćenja. Taj pokazatelj je u velikoj mjeri statistički prihvatljiv s obzirom da je broj stranih državljana koji dolaze u Republiku Hrvatsku izvan država EU strogo kontroliran dok je neprijavljen boravak turista iz EU podložan inspeksijskom nadzoru. Problem obuhvata čine nerezidenti koji svoje nekretnine imaju na području Republike Hrvatske i u njima borave pa čak i iznajmljuju rodbini i prijateljima. Ipak ovaj pokazatelj nije mjerilo turističke potrošnje koja direktno utječe na BDP.

Tablica 1. Osnovni pokazatelji razvoja turizma u Republici Hrvatskoj u periodu od 1980.-2015.g.

	1980.	1985.	1990.	1995.	2000.	2005.	2010.	2015.
Broj postelja (u 000)	692	820	863	609	710	909	910	1.029
Broj turista (u 000)	7.929	10.125	8.498	2.438	7.136	9.995	10.604	14.343
Broj noćenja (u 000)	53.600	67.665	52.523	12.885	39.183	51.421	56.416	71.605
Prosječan broj noćenja po postelji	77	83	61	21	55	57	62	70

Prosječan broj noćenja po dolasku turista	6,8	6,7	6,2	5,3	5,5	5,1	5,3	5
---	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	---

Izvor: MINT, (2019) Turizam u brojkama 2018. Zagreb. Ministarstvo turizma

Iz prikazane tablice je uočljivo razdoblje pada i stagnacije hrvatskog turizma od 1980. do 2005. godine zbog nestabilnosti i ratnih događanja. Nakon oporavka nastavlja se trend rasta pa se tako prema podacima o turističkom prometu Državnog zavoda za statistiku⁵ petu godinu za redom bilježi porast dolazaka i noćenja stranih i domaćih turista. Pa je tako u 2018. godini u komercijalnim smještajnim objektima ostvareno je 18,7 milijuna dolazaka i 89,7 milijuna noćenja turista. U odnosu na 2017. g., ostvaren je porast dolazaka turista za 7,1%, te porast noćenja za 4,0%.

Drugi, široko prihvaćeni način mjerenja učinaka turizma je praćenje prihoda od turizma putem platne bilance koju objavljuje HNB na temelju priljeva i odljeva deviza te kuna u opticaju. Naredna tablica daje prikaz dinamike kretanja turizma u platnoj bilanci Republike Hrvatske od 2014. do 2018. godine.

Tablica 2. Dinamika kretanja turizma u platnoj bilanci Republike Hrvatske u periodu od 2014.-2018.g.

GODINA	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.
Prihodi od turizma (u milijunima €)	7.402	7.962	8.635	9.493	10.118
Rashodi od turizma (u milijunima €)	635	682	854	1.202	1.435
BDP (u milijunima €)	43.456	44.630	46.664	49.013	51.496

Izvor: HNB (2019). Statistika. Dostupno na: <https://www.hnb.hr/statistika/statisticki-podaci>

Iz tablice 2. je vidljiv stalan trend rasta svih navedenih stavki. Dobiveni prihod od turizma je u uskoj vezi s brojem ostvarenih noćenja, te o dnevnoj potražnji stranih turista. Prihode i rashode od turizma odražuju tzv. "inbound", "outbound" putovanja. Inbound putovanja čine domaći i inozemni turisti na putovanjima u zemlji, dok outbound putovanja čine putovanja hrvatskih građana u inozemstvo. Ako su prihodi od stranih turista veći od potrošnje hrvatskih građana u inozemstvu, turizam će u bilanci tekućih transakcija ostvariti suficite. Taj suficit tako pokriva vanjskotrgovinske deficite u robnoj razmjeni, što znači da devizni priljev od turizma pokriva negativni saldo uvoza i izvoza roba i usluga te na taj način doprinosi uravnoteženju platne bilance. Najčešće vrste turističke potražnje su smještaj, hrana i piće, zabave i usluge prijevoza unutar receptivne države od strane domaćeg prijevoznika.⁶ Tu su uključeni i pokloni koje turist nalazi za vrijeme svog boravka u datoj zemlji, bez obzira da li su oni potrošeni u toj zemlji za vrijeme boravka ili su izneseni iz države. Turistička bilanca je dio platne bilance koja daje uvid u sve prihode i rashode koje neka država ima po osnovi međunarodnog turističkog prometa u određenom vremenskom razdoblju, najčešće godinu dana. Posljedice koji izaziva turizam u međunarodnim odnosima mogu se bilancirati s dva aspekta:⁷ 1) promet putnika te, 2) kretanje deviznih sredstava, odnosno roba i usluga. Od ukupnog deviznog priljeva, samo 11 % deviza troši se za nabavku inozemnih roba, turističko građanstvo raspolaže s oko 89 % ostvarenih deviznih sredstava i time spada među velike "dobavljače" deviznih sredstava.⁸ Stavljanjem u odnos salda turističkih i salda tekuće bilance, vidi se specifičnost položaja pojedinih država iz čega se javljaju četiri tipa odnosa:

⁵Priopćenje 4.3.2. (2019). Državni zavoda za statistiku. Zagreb.

⁶Blažević, B.: Platna bilanca RH i turizam, Faculty of Tourism and Hospitality Management, br. 1-2, 2002., str. 131.

⁷Dulčić, A.: Turizam-načela i praksa, Institut za turizam, Zagreb, 1991., str. 316.

⁸Pirjevec, B.: op.cit., str. 123.

1. Odnos u kojem je saldo turističke i saldo tekuće bilance negativan. Tako je negativan saldo platne bilance potenciran negativnim saldov turističke bilance. To je slučaj kod npr. Velike Britanije, Švicarske, Norveške.
2. Odnos u kojem je saldo turističke bilance negativan, a saldo tekuće bilance pozitivan. Time se smanjuje još veći pozitivan saldo ukupne platne bilance. To je slučaj kod npr. Švedske, Nizozemske, Njemačke, Francuske. Ovakva dva tipa odnosa karakteristična su za industrijski razvijene zemlje.
3. Odnos u kojem je turistička bilanca pozitivna, a tekuća bilanca negativna. U ovoj situaciji prihodi od turizma smanjuju negativan saldo ukupne platne bilance ili ga čak pretvaraju u pozitivnu. To su uglavnom turističke razvijene (receptivne) zemlje, ali ne i industrijske razvijene jer prihodima od turizma kompenziraju negativan saldo izvoza roba. To je slučaj kod npr. Turske, Španjolske, Hrvatske, Portugala, Grčke.
4. Posljednji odnos je onaj gdje su saldo turističke i tekuće bilance pozitivni čime se ostvaruje najviši saldo ukupne platne bilance. To je slučaj kod npr. Italije.

Republika Hrvatska spada u treću skupinu jer prihodima od turizma kompenzira negativni saldo izvoza roba.

4. TURISTIČKA SATELITSKA BILANCA KAO NAČIN OBRAČUNA EKONOMSKIH UČINAKA TURIZMA

Turistički satelitski račun (TSA) je detaljan statistički pregled ekonomskog doprinosa turističkog sektora, proizveden u sklopu Sustava nacionalnih računa, u skladu s definicijama iz Uredbe (EU) br. 549/2013⁹ o Europskom sustavu nacionalnih i regionalnih računa. TSA turizam promatra kao agregat koji povezuje međusektorske učinke, što nastaju pod utjecajem turizma na ostale čimbenike u nacionalnoj ekonomiji, neprivrednim i neprofesionalnim aktivnosti. Turistički satelitski račun je važan analitički alat kojim se argumentirano potvrđuje izravni utjecaj i snagu turizma da pokreće brojne gospodarske djelatnosti, u opsegu širem od klasičnih djelatnosti pružanja smještaja te pripreme i usluživanja hrane te djelatnosti putničkih agencija i organizatora putovanja. Temelji se na financijskim podacima koji se mogu uspoređivati u vremenu i s drugim aktivnostima na nacionalnoj i međunarodnoj razini, čime se omogućava vođenje i kontrola učinaka nacionalne turističke politike te samim time osigurava unapređenje i poboljšanje učinkovitosti na svim razinama. Satelitska bilanca turizma spada u relativno novu tehniku i metodologiju "bilanciranja" učinaka turizma. Sama priroda bilance implicira retroaktivno a ne perspektivno uspoređivanje međusobno ovisnih i uravnoteženih veličina (ostvareni odnosi - račun, izvještaj). Bez toga stvarnog bilanciranja usporedivih stavki u prošlosti (za vrijeme koje je isteklo i dalo rezultate) kako navodi Kobašić¹⁰ nema bilanci, nego se uglavnom pretvara u nagađanja i aproksimacije. Isti autor nastavlja s kritikom te zaključuje kako je TSA „besmislena i neizvedljiva bez odgovarajuće klasifikacije djelatnosti, uspostavljanja odgovarajućeg sustava računovodstva i bez jasnog statističkog razgraničenja u načinu evidentiranja potrošnje inozemnih turista i domicilnog stanovništva. Posljednji Turistički satelitski račun -TSA izrađen je 2018. godine za 2016. godinu a prije toga 2014. godine, i to za 2011. godinu. Ranije je 2008. godine napravljen Eksperimentalni TSA za 2005.,

⁹EurLex. (2013) Uredba EU br. 549/2013. Europskog parlamenta i vijeća, Službeni list Europske unije. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/LSU/?uri=CELEX:32013R0549>

¹⁰Kobašić, A.: Od multiplikatora do turističke satelitske bilance (TSA). Tourism and hospitality management, 9 (1), 2003., str. 65

2007. i 2010. godinu, a 2007. godine napravljena je Studija izvedivosti. Sve dosadašnje Satelitske račune turizma izrađivao je Institut za turizam i Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske.

4.1. Metodologija satelitskog računa turizma

Turistički satelitski račun je karakterističan način mjerenja direktnih ekonomskih doprinosa turističke potrošnje nacionalnoj ekonomiji. Njegov jedinstveni pristup proizlazi iz korištenja principa i strukture međunarodno prihvaćenih sustava nacionalnih računa (engl. *System of National Accounts* - SNA) za mjerenje direktnog ekonomskog učinka na turizam. UN -ov sektor za statistiku dao je skup preporuka državama da razvijaju svoje načine statističkog praćenja turizma.¹¹

- Procjene se moraju temeljiti na vjerodostojnim izvorima podataka te primjenom nezavisnih procedura analizirati turisti i proizvođači roba i usluga koje ti turisti troše;
- Prikupljeni podaci moraju se izračunavati na permanentnoj osnovi, u kombinaciji sa upotrebom odgovarajućih pokazatelja kako bi se poboljšala kvaliteta dobivenih rezultata;
- Podaci moraju biti usporedivi kroz vreme u okviru iste države, usporedivi sa podacima ostalih država i usporedivi sa ostalim ekonomskim aktivnostima;
- Podaci moraju biti međunarodno ujednačeni i predstavljeni u makroekonomskom okviru prepoznatljivom na međunarodnoj razini.

Aktualna preporučena metodologija TSA je satelitski račun turizma RMF:2008 (napisana i predstavljena od strane četiri međunarodne organizacije:¹² UN sektora za statistiku (UNSD), EUROSTAT-a, OECD-a i Svjetske turističke organizacije (UNWTO). Organizacija za ekonomsku suradnju i razvoj (eng. *Organisation for Economic Cooperation and Development* – OECD) je osamdesetih godina prošlog stoljeća razvila metodologiju ekonomskog računa turizma (engl. *Tourism Economic Account* - TEA). Potom je OECD u zajedno s UNWTO i EUROSTAT-om formirao okvir za razvoj TSA, kroz preporuke i smjernice za definiranje svake pojedinačne ekonomske aktivnosti turizma koji je 2000. godine prihvaćen od UN-ov sektora za statistiku čime je usuglašen model izračuna TSA. Sva roba i usluge koje turist koristi odnosno novac koji za to izdvoji pripada onoj gospodarskoj grani koja je tu robu ili uslugu proizvela. Takav pristup se onda koristi za procjenu direktnih učinaka turizma na gospodarstvo. Svjetsko vijeće za putovanja i turizam (engl. *World Travel and Tourism Council* - WTTC) razvilo je simulacijski model TSA za potrebe Sjedinjenih američkih država koji je 2001. godine doručen od strane Oxfordskog instituta za ekonomska predviđanja (engl. *Oxford Economics Forecasting* - OEF). Za razliku od kompliciranog i skupog razvoja i implementacije metodologije TSA, metoda WTTC je jednostavnija i brža, pri čemu je osnovna prednost ove metode, brzina izračunavanja učinaka turizma na gospodarstvo neke države, jer se temelji na procjenama. Ova metodologija je posebna po tome što brže reagira na čimbenike koji dovode do značajnijih promjena na turističkom tržištu. Podaci turističke ponude i potražnje za potrebe turizma, prema metodi TSA sadrže određene konceptijske i metodološke razlike, koje valja uzeti u obzir prilikom interpretacije rezultata.

¹¹Eurostat.(2009), Tourism satellite accounts in the European Union: Volume 3. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

¹²Frechtling D.:The tourism satellite account., Annals of Tourism Research.The George Washington University, 2010., str.136-138. Dostupno na: <https://home.gwu.edu/~frechtli/material/1TSA%20Primer%20Publ-10.pdf>

Satelitski račun turizma je „statistički okvir za kvantificiranje veličine turizma u okviru nacionalnog računovodstva, koji pruža uvid u izravne učinke turizma na gospodarstvo“¹³. Mjerenje ukupnog doprinosa turizma gospodarstvu podrazumijeva, stoga, povezivanje satelitskog računa turizma s različitim modelima koji mogu sagledati makroekonomski utjecaj turizma. Osnovna vrela na kojima se gradi TSA su statistički podaci, ankete i neovisna istraživanja relevantnih subjekata u turizmu. Sustav statistike turizma (engl. *System of Tourism Statistics* -STS) dio je općeg sustava statistike a „cilj mu je osigurati odgovarajuće, pouzdane i konzistentne statističke informacije o društveno-ekonomskoj strukturi i razvoju turizma, povezane sa svim ekonomskim i društvenim statistikama drugih područja, na različitim teritorijalnim razinama (regionalnoj, nacionalnoj i međunarodnoj).“¹⁴ U Republici Hrvatskoj su glavni izvori podataka za osnovnu statistiku STS-a Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske - DZS, Hrvatska narodna banka - HNB, Institut za turizam - IT i Financijska agencija - Fina. Osim navedenih, niz drugih subjekata kao što su različita udruženja, trgovačka društva, organizacije i institucije u području turizma raspolažu ili generiraju podatke koji se koriste u formiranju TSA.

Tablica 3. Vrste turizma i turističke potrošnje

TSA tablica 1	Dolazni turizam (engl. <i>Inbound tourism</i>): sastoji se iz aktivnosti stranog turista u državi.	Turističke potrošnja dolaznih turista (engl. <i>Inbound tourism consumption</i>): je turistička potrošnja ostvarena od stranih turista u državi.
TSA tablica 2	Domaći turizam (engl. <i>Domestic tourism</i>): sastoji se iz aktivnosti domaćeg turista u državi.	Domaća turistička potrošnja (engl. <i>Domestic tourism consumption</i>): je turistička potrošnja domaćeg stanovništva u državi.
TSA tablica 3	Odlazni turizam - van granica (engl. <i>Outbound tourism</i>): sastoji se iz aktivnosti domaćeg turista u inozemstvu.	Turistička potrošnja u okviru odlaznog turizma - van granica (engl. <i>Outbound tourism consumption</i>): je turistička potrošnja domaćih putnika u inozemstvu.
TSA tablica 1 + TSA tablica 2	Unutrašnji turizam (engl. <i>Internal tourism</i>): sastoji se od domaćeg turizma i turizma unutar granica, tj. aktivnosti domaćih i stranih turista u državi.	Unutrašnja turistička potrošnja (engl. <i>Internal tourism consumption</i>): je turistička potrošnja domaćih i stranih turista u državi.
TSA tablica 2 + TSA tablica 3	Nacionalni turizam (engl. <i>National tourism</i>): sastoji se od domaćeg turizma i turizma izvan granica, tj. aktivnosti domaćih turista u zemlji i u inozemstvu.	Nacionalna turistička potrošnja (engl. <i>National tourism consumption</i>): je turistička potrošnja domaćih turista u državi i inozemstvu.

Izvor: UNWTO. General guidelines for developing the Tourism Satellite Account (TSA).

5. ANALIZA SATELITSKOG RAČUNA TURIZMA PREMA DJELATNOSTIMA REPUBLIKE HRVATSKE

Sustav satelitskog računa turizam definira sljedeće kategorije turističke potrošnje:¹⁵ domaća (turistička potrošnja rezidentnog posjetitelja unutar područja promatrane zemlje), dolazna (turistička potrošnja nerezidentnog posjetitelja unutar područja promatrane zemlje), unutarnja (turistička potrošnja rezidentnoga i nerezidentnog posjetitelja unutar područja promatrane

¹³Šutalo, I., Ivandić, N., & Marušić, Z.: Ukupan doprinos turizma gospodarstvu Hrvatske: input-output model i satelitski račun turizma. *Ekonomski pregled*, 62(5-6), 2011., str. 268.

¹⁴Ivandić, N., Marušić, Z.: Je li sustav statistike turizma u Hrvatskoj spreman za izradu satelitskog računa turizma? *Turizam*, 57(2), 2009., str. 192.

¹⁵Državni zavod za statistiku, Priopćenje 12.4.1. (2019), Satelitski račun turizma za Republiku Hrvatsku U 2016., metodološke objašnjenja, dostupno na https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2018/12-04-01_01_2018.htm [pregledano 13.01.2020.]

zemlje – zbroj domaće i dolazne turističke potrošnje) i nacionalna (turistička potrošnja rezidentnog posjetitelja, unutar i izvan područja promatrane zemlje – zbroj domaće i odlazne turističke potrošnje).

Satelitski račun turizma za Republiku Hrvatsku u 2016.g. u ovome radu je prezentiran u vidu samo određenih tablica:

- Dolazni turistički izdaci prema proizvodima i vrstama posjetitelja
- Domaći turistički izdaci prema proizvodima, vrstama posjetitelja i vrstama putovanja
- Računi proizvodnje turističkih djelatnosti i ostalih djelatnosti (u bazičnim cijenama)
- Ukupna domaća ponuda i unutarnja turistička potrošnja (u kupovnim cijenama).

Tablica 4. Dolazni turistički izdaci prema proizvodima i vrstama posjetitelja u 2016. (u milijunima kuna)

PROIZVODI	POTROŠNJA TURISTA
A.1 Proizvodi svojstveni turizmu	61.280
1. Usluge smještaja za posjetitelje	19.802
1.1. Hotelske i ostale smještajne usluge za posjetitelje osim navedenih u točki 1.2.	19.802
1.2. Usluge smještaja povezane s vlasništvom nad kućama i stanovima za odmor	-
2. Usluge posluživanja hrane i pića	13.517
3. Usluge željezničkog putničkog prijevoza	87
4. Usluge cestovnog međugradskog putničkog prijevoza	524
5. Usluge vodenog putničkog prijevoza	1.257
6. Usluge zračnog putničkog prijevoza	772
7. Usluge putničkih agencija i ostale usluge rezervacije	2.549
8. Kulturne, sportske i rekreativne usluge	4.900
9. Kupovina (usluge i roba u trgovini na malo) kao proizvod i usluga svojstven turizmu u Republici Hrvatskoj	15.169
10. Usluga veza u jahtaškom turizmu kao usluga svojstvena turizmu u Republici Hrvatskoj	823
11. Usluga nautičkog čartera kao usluga svojstvena turizmu u Republici Hrvatskoj	1.881
A.2 Ostali proizvodi i usluge za potrošnju	5.153
UKUPNO	66.433

Izvor: Priopćenje 12.4.1 (2019). DZS. Satelitski račun turizma za Republiku Hrvatsku u 2016.

Iz tablice je vidljivo kako najveću stavku čine usluge smještaja 29,8% ukupnog prihoda, kupovina roba 22,8% te usluge hrane i pića 20,3%.

Nadalje, domaći turistički izdaci prema proizvodima, vrstama posjetitelja i vrstama putovanja prikazuju se domaći turistički izdaci. U stupcima su prikazani turistički izdaci rezidentnih turista i jednodnevnih posjetitelja na domaća turistička putovanja i izdaci rezidentnih turista i jednodnevnih posjetitelja na odlazna turistička putovanja koji su ostvareni u referentnoj ekonomiji, a davatelj pružene usluge ili kupljenog proizvoda jest rezident. U recima je prikazana struktura izdataka prema turističkim proizvodima.

Tablica 5. Domaći turistički izdaci prema proizvodima, vrstama posjetitelja i vrsti putovanja u 2016.

PROIZVODI	POTROŠNJA
A.1 Proizvodi svojstveni turizmu	9.971
1. Usluge smještaja za posjetitelje	1.313
1.1. Hotelske i ostale smještajne usluge za posjetitelje osim navedenih u točki 1.2.	1.313
1.2. Usluge smještaja povezane s vlasništvom nad kućama i stanovima za odmor	0
2. Usluge posluživanja hrane i pića	1.891
3. Usluge željezničkog putničkog prijevoza	191
4. Usluge cestovnog međugradskog putničkog prijevoza	2.024

5. Usluge vodenog putničkog prijevoza	201
6. Usluge zračnog putničkog prijevoza	619
7. Usluge putničkih agencija i ostale usluge rezervacije	601
8. Kulturne, sportske i rekreativne usluge	752
9. Kupovina (usluge i roba u trgovini na malo) kao proizvod i usluga svojstven turizmu u Hrvatskoj	2.147
10. Usluga veza u jahtaškom turizmu kao usluga svojstvena turizmu u Hrvatskoj	156
11. Usluga nautičkog čartera kao usluga svojstvena turizmu u Hrvatskoj	76
A.2 Ostali proizvodi i usluge za potrošnju	551
UKUPNO	10.523

Izvor: Priopćenje 12.4.1 (2019). DZS. Satelitski račun turizma za Republiku Hrvatsku u 2016.

Kada se analiziraju domaći turistički izdaci prema proizvodima, vrstama posjetitelja i vrsti putovanja u 2016. godini tada se izdvajaju kategorije kupovina u trgovini na malo 20,4%, usluge cestovnog međugradskog putničkog prijevoza s 19,2% te usluge posluživanja hrane i pića 18% ukupnog prihoda.

Računi proizvodnje turističkih djelatnosti i ostalih djelatnosti (u bazičnim cijenama) predstavljaju račune proizvodnje turističkih djelatnosti i ostalih djelatnosti. U stupcima je prikazana proizvodnja svake turističkih djelatnosti razrađena prema proizvodima u redcima dok je proizvodnja ostalih djelatnosti iskazana ukupno u jednom stupcu, razrađena prema proizvodima. Proizvodnja turističkih djelatnosti i ostalih djelatnosti iskazuje se u bazičnim cijenama. Intermedijarna potrošnja za turističke djelatnosti i ostale djelatnosti iskazana je u kupovnim cijenama.

Tablica 6. Računi proizvodnje turističkih djelatnosti i ostalih djelatnosti (u bazičnim cijenama) u 2016. (u milijunima kuna)

PROIZVODI	I. UKUPNA PROIZVODNJA (U BAZIČNIM CIJENAMA)	II. UKUPNA INTERMEĐIJARNA POTROŠNJA (U KUPOVNIM CIJENAMA)	(I-II.) UKUPNA BRUTO DODANA VRIJEDNOST (U BAZIČNIM CIJENAMA)
1. Smještaj za posjetitelje	18.832	6.926	11.906
1.1. Djelatnosti hotela i ostalih objekata za smještaj za posjetitelje osim onih navedenih u točki 1.2.	17.172	6.863	10.309
1.2. Usluge smještaja povezane s vlasništvom nad kućama i stanovima za odmor (imputirana renta)	1.661	63	1.598
2. Djelatnosti pripreme i usluživanja hrane i pića	13.218	6.963	6.255
3. Željeznički putnički prijevoz	847	450	397
4. Cestovni putnički prijevoz	3.962	2.199	1.764
5. Vodeni putnički prijevoz	1.654	848	806
6. Zračni putnički prijevoz	2.046	1.256	790
7. Djelatnost putničkih agencija i ostale djelatnosti pružanja usluga rezervacije	3.685	2.544	1.140
8. Kulturne, sportske i rekreacijske djelatnosti	9.412	4.330	5.083
9. Trgovina na malo i djelatnosti koje proizvode trgovačku robu kao djelatnosti svojstvene turizmu u Hrvatskoj	96.749	56.422	40.327

10. Djelatnost luka nautičkog turizma kao djelatnost (usluga iznajmljivanje vezova) svojstvena turizmu u Republici Hrvatskoj	1.196	719	477
11. Djelatnost iznajmljivanja plovnih prijevoznih sredstava (nautički čarter) kao usluga svojstvena turizmu u Republici Hrvatskoj	1.699	696	1.002
UKUPNO	153.300	83.352	69.948
Ostale djelatnosti	435.133	213.723	221.410
Proizvodnja domaćih proizvođača (u bazičnim cijenama)	588.433	297.075	291.358

Izvor: Priopćenje 12.4.1 (2019). DZS. Satelitski račun turizma za Republiku Hrvatsku u 2016.

Analizom navedene tablice, računi proizvodnje turističkih djelatnosti i ostalih djelatnosti (u bazičnim cijenama) u 2016. godine vidljivo je kako svi proizvodi "UKUPNO" djelatnosti direktno vezanih uz turizam sudjeluju u ukupnoj proizvodnji s 24%. Od toga se ističu proizvodi trgovine na malo s udjelom od 13,8% dok smještaj čini "svega" 4,1%.

Ukupna domaća ponuda i unutarnja turistička potrošnja (u kupovnim cijenama) predstavlja jezgru sustava satelitskog računa turizma koja omogućuje usklađivanje unutarnje turističke potražnje s ukupnom ponudom. Predočava se narednim tablicama.

Tablica 7. Ukupna domaća ponuda i unutarnja turistička potrošnja (u kupovnim cijenama) u 2016. (u milijunima kuna)

PROIZVODI	UKUPNO TURISTIČKE DJELATNOSTI		OSTALE DJELATNOSTI	
	Proizvodnja	Udio turizma (vrijednost)	Proizvodnja	Udio turizma (vrijednost)
A.1 Proizvodi svojstveni turizmu	136.998	55.490	16.975	2.893
1. Usluge smještaja za posjetitelje	21.912	20.945	89	85
1.1. Hotelske i ostale smještajne usluge za posjetitelje osim navedenih u točki 1.2.	20.251	19.284	89	85
1.2. Usluge smještaja povezane s vlasništvom nad kućama i stanovima za odmor	1.661	1.661	0	0
2. Usluge posluživanja hrane i pića	18.802	12.909	381	262
3. Usluge željezničkog putničkog prijevoza	274	223	0	0
4. Usluge cestovnog međugradskog putničkog prijevoza	3.394	2.180	0	0
5. Usluge vodenog putničkog prijevoza	1.565	1.551	35	35
6. Usluge zračnog putničkog prijevoza	1.908	1.376	45	32
7. Usluge putničkih agencija i ostale usluge rezervacije	3.126	2.877	24	22
8. Kulturne, sportske i rekreativne usluge	7.670	4.243	1.527	845
9. Kupovina (usluge i roba za potrošnju u trgovini na malo) kao proizvod i usluga svojstveni turizmu u Republici Hrvatskoj	75.816	6.887	14.587	1.325

10. Usluga veza u jahtaškom turizmu kao usluga svojstvena turizmu u Republici Hrvatskoj	1.087	855	0	0
11. Usluga nautičkog čartera kao usluga svojstvena turizmu u Republici Hrvatskoj	1.445	1.445	287	287
Ostali proizvodi i usluge	16.303	171	418.158	4.378
I. Ukupna proizvodnja (u bazičnim cijenama)	153.300	55.661	435.133	7.271
II. Ukupna intermedijarna potrošnja (u kupovnim cijenama)	83.352	27.627	213.723	3.571
(I. - II.) Ukupna bruto dodana vrijednost (u bazičnim cijenama)	69.948	28.034	221.410	3.700

Izvor: Priopćenje 12.4.1 (2019). DZS. Satelitski račun turizma za Republiku Hrvatsku u 2016.

Tablica 8. Domaća ponuda, unutarnja potrošnja (u milijunima kuna) i turistički omjeri (u %)

PROIZVODI	DOMAĆA PONUDA U KUPOVNIM CIJENAMA	UNUTARNJA TURISTIČKAPOTROŠNJA	TURISTIČKI OMJERI %
A.1 Proizvodi svojstveni turizmu	261.456	72.912	27,89
1. Usluge smještaja za posjetitelje	23.834	22.775	95,56
1.1. Hotelske i ostale smještajne usluge za posjetitelje osim navedenih u točki 1.2.	22.173	21.114	95,23
1.2. Usluge smještaja povezane s vlasništvom nad kućama i stanovima za odmor	1.661	1.661	100,00
2. Usluge posluživanja hrane i pića	22.442	15.408	68,66
3. Usluge željezničkog putničkog prijevoza	342	278	81,29
4. Usluge cestovnog međugradskog putničkog prijevoza	3.967	2.548	64,22
5. Usluge vodenog putničkog prijevoza	1.471	1.458	99,16
6. Usluge zračnog putničkog prijevoza	1.928	1.391	72,14
7. Usluge putničkih agencija i ostale usluge rezervacije	3.423	3.150	92,03
8. Kulturne, sportske i rekreativne usluge	10.217	5.652	55,32
9. Kupovina (usluge i roba za potrošnju u trgovini na malo) kao proizvod i usluga svojstveni turizmu u Republici Hrvatskoj	190.632	17.316	9,08
10. Usluga veza u jahtaškom turizmu kao usluga svojstvena turizmu u Republici Hrvatskoj	1.244	979	78,70
11. Usluga nautičkog čartera kao usluga svojstvena turizmu u Republici Hrvatskoj	1.957	1.957	100,00
Ostali proizvodi i usluge	544.859	5.705	1,05
I. Ukupna proizvodnja (u bazičnim cijenama)	806.315	78.616	9,75

Izvor: Priopćenje 12.4.1 (2019). DZS. Satelitski račun turizma za Republiku Hrvatsku u 2016.

Navedene tablice prikazane su u dva dijela od kojih se u prvom dijelu iznose apsolutne vrijednosti za 2016. godinu a u drugom preračunati relativni pokazatelji. Može se istaknuti kako proizvodi svojstveni turizmu u unutrašnjoj potrošnji sudjeluju s 27,89%.

5.1. Pokazatelji učinka turizma

U satelitskom računu turizma za svaki proizvod iz ponude turistički omjer predstavlja omjer ukupne vrijednosti turističkog udjela i ukupne vrijednosti odgovarajuće varijable iz satelitskog računa turizma, izražen u postocima. Turistički udio jest udio odgovarajućeg dijela unutarnje turističke potrošnje u svakoj sastavnici ponude. Turistički omjer (u %) služi za procjenu sljedećih dvaju glavnih agregata: izravne bruto dodane vrijednosti turizma i izravnog bruto domaćeg proizvoda turizma. Kako bi se dobio izravni bruto domaći proizvod koji nastaje kao rezultat unutarnje turističke potrošnje (izravni bruto domaći proizvod turizma), potrebno je izravnoj bruto dodanoj vrijednosti turizma dodati poreze umanjene za subvencije na proizvode i uvoz povezan s turističkim proizvodima.

Tablica 9. Bruto dodana vrijednost turističkih djelatnosti, izravna bruto dodana vrijednost turizma i izravni bruto domaći proizvod turizma u 2016. (u milijunima kuna)

POKAZATELJI	VRIJEDNOST
Bruto dodana vrijednost turističkih djelatnosti - BDVTD	69.948
Udio bruto dodane vrijednosti turističkih djelatnosti u ukupnoj bruto dodanoj vrijednosti, %	24,01%
Izravna bruto dodana vrijednost turizma - IBDVT	31.734
Udio izravne bruto dodane vrijednosti turizma u ukupnoj bruto dodanoj vrijednosti, %	10,89%
Izravni bruto domaći proizvod turizma - IBDPT	40.040
Udio izravnog bruto domaćeg proizvoda turizma u bruto domaćem proizvodu, %	11,40%

Izvor: Priopćenje 12.4.1 (2019). DZS. Satelitski račun turizma za Republiku Hrvatsku u 2016.

Izračunati omjeri predstavljaju polazište za donošenje dugoročnih odluka razvoja hrvatskog turizma. Oni su potvrdili očekivanja o značaju i ulozi turizma u hrvatskom gospodarstvu te se mogu uspoređivati s drugim državama koje su izradile turistički satelitski račun.

Tablica 10. Međunarodne usporedbe

	Referentna godina	BDV turizma (mil. €, bazične cijene)	BDV (mil. €, bazične cijene)	Doprinos turizma BDV-u, u %
Austrija	2014.	18.721	604.814	3,1%
Danska	2013.	7.424	223.851	3,3%
Estonija	2011.	566	14.616	3,9%
Finska	2012.	4.312	172.417	2,5%
Hrvatska	2016.	4.215	38.696	10,9%
Italija	2015.	87.823	1.463.717	6,0%
Latvija	2013.	837	20.110	4,2%
Litva	2013.	867	31.690	2,7%
Mađarska	2012.	4.823	83.634	5,8%
Nizozemska	2014.	20.336	604.814	3,4%

Poljska	2012.	6.862	344.985	2,0%
Portugal	2015.	10.468	156.839	6,7%
Rep. Češka	2014.	3.733	141.582	2,6%
Rumunjska	2013.	2.627	126.843	2,1%
Slovačka	2013.	1.739	67.522	2,6%
Slovenija	2014.	1.182	32.503	3,6%
Španjolska	2011.	64.756	983.670	6,6%

Izvor: IZT i DZS. (2019). Institut za turizam. Državni zavod za statistiku. Turistički satelitski račun 2016 – izravni i neizravni učinci turizma u Republici Hrvatskoj

Iz tablice 10 je vidljivo kako Republika Hrvatska u Europi predvodi prema doprinosu turizma BDV-u promatrano relativnim pokazateljima.

ZAKLJUČAK

Turizam je uz povoljno vanjsko okruženje te unutarnju stabilnost države, jedan od glavnih generatora rasta hrvatskog gospodarstva. Naime od dovršetka ratnih zbivanja, a posebice nakon pristupanja Europskoj uniji turizam čini stalnu pozitivnu stavku hrvatskoga gospodarstva i o postignutim rezultatima uvelike ovise ukupni gospodarski rezultati. Društvena dobrobit od turizma se međutim ne bi trebala iskazivati brojem dolazaka turista već ostvarenim ukupnim prihodima, pri čemu valja inzistirati na plasmanu domaćih proizvoda. Jedan od načina realnijeg predočavanja učinaka turizma na gospodarstvo je i izrada i tumačenje Turističkog satelitskog računa. Kao opći zaključak provedenog istraživanja u ovome radu mogu se istaknuti prednosti koje donosi objava TSA 2016. On svakako doprinosi unaprjeđenju nacionalne turističke politike i određenju marketinške strategije. Nadalje, TSA omogućuje realnije diferenciranje onih djelatnosti koje su ovisne isključivo o turističkom prometu od onih koji ostvaruju dodanu vrijednost na turističkom proizvodu. Polazišna hipoteza u ovome radu može se potvrditi, no međutim problem koji dolazi do izražaja tumačenja TSA ogleda se u činjenici da on zbog metodologije izračuna "kasni" do dvije godine što ga u svijetlu brzih promjena čini zastarjelim. Ti podaci su dobra podloga za izračunavanje trendova i analiziranje prethodnih događanja, ali ne prate aktualna turistička zbivanja. No ono što se može istaknuti da razvoj informatičke tehnologije i računalne obrade podataka je omogućio brzo procesuiranje velike količine podataka neophodne za statističku obradu TSA tablica na kojima se temelji turistički satelitski račun kao međunarodno verificirani model izračuna učinaka turizma na gospodarska kretanja neke države. Poznavanjem TSA omogućeno je kreatorima turističke politike donošenje strateških odluka razvoja turizma, uočavanje slabosti pojedinih stavki u računu i provođenje korektivnih planova.

LITERATURA:

1. Blažević, B.: Platna bilanca RH i turizam, Faculty of Tourism and hospitality Management, br. 1-2, 2002.
2. Blažević, B.: Turizam u gospodarskom sustavu, Sveučilište u Rijeci, Fakultet za turistički i hotelski menadžment Opatija, 2007.
3. Cicvarić, A.: Ekonomika turizma, Zagreb-poduzeće za grafičku djelatnost, Zagreb, 1990.
4. Dulčić, A.: Turizam-načela i praksa, Institut za turizam, Zagreb, 1991.
5. Državni zavod za statistiku, Priopćenje 12.4.1. (2019), Satelitski račun turizma za Republiku Hrvatsku U 2016., metodološke objašnjenja, dostupno na https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2018/12-04-01_01_2018.htm
6. EurLex. (2013) Uredba EU br. 549/2013. Europskog parlamenta i vijeća, Službeni list Europske unije. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/LSU/?uri=CELEX:32013R0549>
7. Eurostat.(2009), Tourism satellite accounts in the European Union: Volume 3. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities
8. Frechtling D.:The tourism satellite account., Annals of Tourism Resarch.The George Washington University, 2010., str136-138. Dostupno na: <https://home.gwu.edu/~frechtli/material/1TSA%20Primer%20Pub1-10.pdf>
9. HNB (2019). Statistika. Dostupno na: <https://www.hnb.hr/statistika/statisticki-podaci>
10. Ivandić, N., Marušić, Z.: Je li sustav statistike turizma u Hrvatskoj spreman za izradu satelitskog računa turizma? Turizam, 57 (2), 2009.
11. Kobašić, A.: Od multiplikatora do turističke satelitske bilance (TSA). Tourism and hospitality management, 9 (1), 2003.
12. MINT, (2019) Turizam u brojkama 2018. Zagreb. Ministarstvo turizma
13. Pirjevac, B.: Ekonomska obilježja turizma, Golden Marketing, Zagreb, 1998.
14. Statistički ljetopis Republike Hrvatske, Zagreb, 2017.
15. Šutalo, I., Ivandić, N., & Marušić, Z.: Ukupan doprinos turizma gospodarstvu Hrvatske: input-output model i satelitski račun turizma. Ekonomski pregled, 62(5-6), 2011.
16. UNWTO. General guidelines for developing the Tourism Satellite Account (TSA).

TRANZICIJA TK MREŽA ZA ŠIROKOPOJASNI PRISTUP U BOSNI I HERCEGOVINI I EU

Sažetak

Strategija tk širokopojasnog pristupa postavlja ciljeve i mapu puta neke zajednice, kako bi se približilo dobrim praksama iz Digitalne agende za Evropu koju je promovirala Evropska komisija.

BiH nije članica EU što otežava pristup financiranja iz EU fondova.

Politike sektora elektroničkih komunikacija BiH treba definirati ciljeve razvoja sektora elektroničkih komunikacija u BiH, kao i mjere i aktivnosti koje će dovesti do realizacije definiranih ciljeva s namjerom održavanja konkurentnosti na tržištu, što će povećati kvalitet usluga, smanjenje cijena i zadovoljavanje potreba krajnjih korisnika.

BiH zaostaje za EU kada je u pitanju penetracija osnovnog širokopojasnog pristupa (61% nasuprot 78%), dok je penetracija brzog i ultra brzog širokopojasnog pristupa manja od 0,1%. Sa strane ponude, pokrivenost širokopojasnog pristupa sa brzinama većim od 30 Mbit/s (*eng. Next Generation Access*) (u daljnjem tekstu: NGA) ima značajan prostor za unaprijeđenje. Stoga će trend povećanja investicija, premošćivanje digitalnog jaza i povećanje geografske pokrivenosti naprednijim tehnologijama biti jedan od ključnih pokretača razvitka ponude.

Procjenjuje se da jedna država zahvaljujući rastu IKT investicija od 20% može povećati vlastiti BDP za 1%. Zbog važnosti IKT sektora i u cilju daljnjeg razvitka infrastrukture za širokopojasni pristup, BiH treba slijediti korake EU. Potrebno je usvojiti realne i ostvarive ciljeve za pokrivenost i penetraciju koji su u skladu sa smjericama Digitalne agende za Evropu, uzimajući u obzir trenutno stanje.

Uvod

Pretplatnički zahtjev za širokopojasnim uslugama (triple play), pristup u telekomunikacionim mrežama igra ključnu ulogu u razvoju konkurentnosti i oblikovanju društva.

Korisnici telekomunikacionih usluga postaju zahtjevniji prema uslugama koje koriste a tehnološka inovativnost kontinuirano snižava cijenu komunikacione opreme - aktualnija postaje i primjena FTTH tehnologija .

ITU-T definira "Širokopojasnost kao servis ili sustav sa prenosnim kanalima koji mogu podržati brzine prenosa veće od primarne brzine prenosa podataka koja iznosi 2.048 kb/s u Evropi ili 1.544 kb/s u Americi"

Intencija EU i BiH je omogućiti širokopojasni pristup što većem broju domaćinstava i u tom smislu su definisani i normativni akti za buduće aktivnosti u tranziciji telekomunikacionih mreža.

¹ zijad.havic@bhtelecom.ba

1.Zahtjevi za buduće pristupne mreže

Europska komisija je definirala nekoliko zahtjeva koje moraju ispunjavati telekomunikacione mreže sljedeće generacije (NGN – New Generation Network) i to su:

1. Velika brzina- zahtjevane su brzine koje će zadovoljiti buduće potrebe (Nielsenov zakon)
2. Skalabilnost – primjena različitih uređaja (serveri- senzori) uz dodjelu adresa
3. Otvorenost na konkurenciju
4. Stabilnost- važno je da mreža bude raspoloživa (medicinska njega, kontrola prometa,SOS)
5. Sigurnost-mora omogućiti siguran pristup (autentifikacija)
6. Jednostavnost – povećana pouzdanost
7. Smanjena potrošnja električne energije – brojni uređaji zahtjevaju veliku potrošnju el. energije
8. Mogućnost proširenja- Mreža mora omogućiti proširenje sukladno razvoju društva
9. Isplativost – mreža mora troškovno zadovoljavati društvene mogućnosti

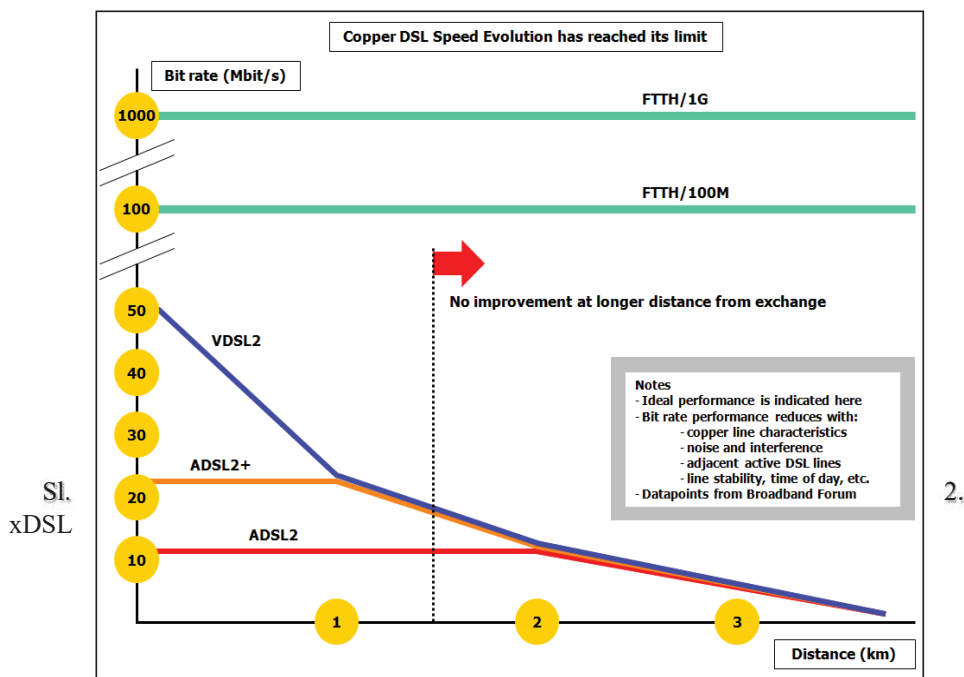
Aplikacije	Propusni opseg (Mbit/s)		
	Jedna aplikacija (Mbit/s)	Maksimum	
		MPEG-2	MPEG-4/WM 9
Govor (po kanalu)	0.064	0.5 (više linija)	
Web pretraživanje	1-2	5 (2 PC)	
SDTV (MPEG-2)	4-6	10 (2 TV seta)	
SDTV (MPEG-4)	2		5 (2 TV seta)
HDTV (MPEG-2)	20	20 (1 TV set)	
HDTV (MPEG-4)	9		8-10 (1 TV set)
UKUPNO	9- 12	16- 25	

Sl. 1.

Slika 1. prikazuje potrebe domaćinstva za širinom propusnog pojasa sa jednim i dva seta

telefonskih aparata, TV aparata, PC uređaja u STD i HD rezoluciji.

Slika 2 prikazuje ostvarivu širinu propusnog pojasa sadašnjih bakarnih mreža inoviranih sa DSLAM uređajem spojenim optičkim kablom.

tehnologije – brzina prenosa postojećih mreža i potreban broadband
(Izvor: Alcatel, Motorola)

2. Trendovi i širokopojasnost u EU i BiH

Ciljevi Strategije Europa 2020 su podržati **Digitalnu agendau za Europu**

Cilj Digitalne agende za Europu je da osigura održivu ekonomsku i socijalnu dobit od jedinstvenog digitalnog tržišta, zasnovanog na brzom i ultrabrzom internetu i interoperabilnim aplikacijama.

To su:

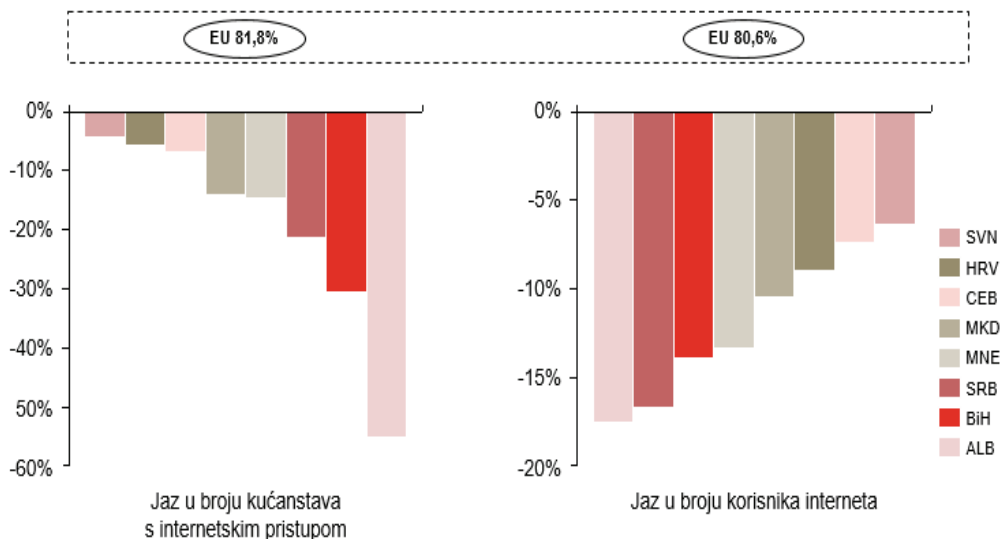
- Pokrivenost 100 % stanovništva EU osnovnim širokopojasnim pristupom do 2013. godine;
- Pokrivenost 100 % stanovništva EU širokopojasnim pristupom brzine 30 i više Mbit/s do 2020. godine;
- 50% kućanstava EU da bude pretplaćeno na širokopojasni pristup brzine iznad 100 Mbit/s do 2020. godine.

BiH, između ostalog, svoje planove razvitka temelji na dobrim EU praksama, što je vidljivo iz aktualne Politike sektora elektroničkih komunikacija BiH za razdoblje 2017 – 2021. godine.

Politike sektora elektroničkih komunikacija BiH se oslanja na Digitalnu agendu za Europu.

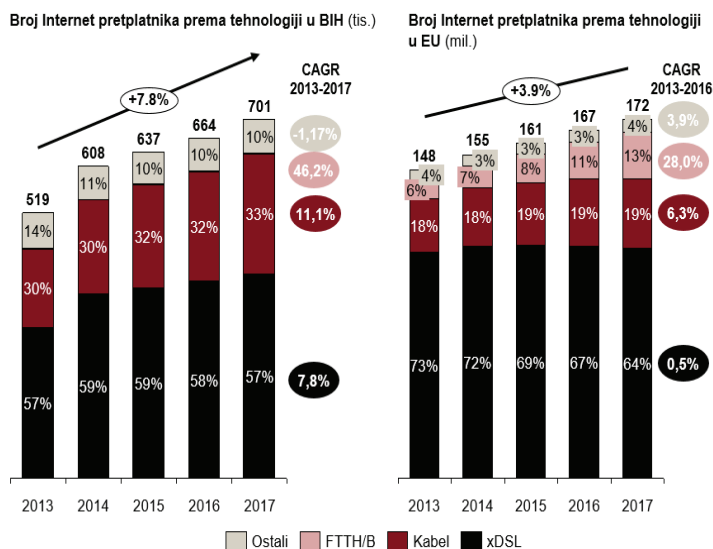
To podrazumijeva podstjecanja uvođenja elektroničkih komunikacijskih mreža, a naročito EK mreža koje omogućavaju pružanje usluga širokopojasnog pristupa pri brzinama od najmanje 30 Mbit/s.

Prema određenim indikatorima za razvijenost IKT tržišta u odnosu s EU prosjekom, BiH je, nakon Albanije, druga zemlja po digitalnom jazu u broju kućanstava s internetskim pristupom te treća zemlja po jazu u broju korisnika interneta u 2016. godini

Sl. 3. Penetracije Internet korisnika u BiH i i EU (Izvor: EC)

Jaz je razlika između indikatora na razini pojedine države i EU prosjeka. Pozitivan jaz znači da je indikator iznad EU prosjeka i obratno.

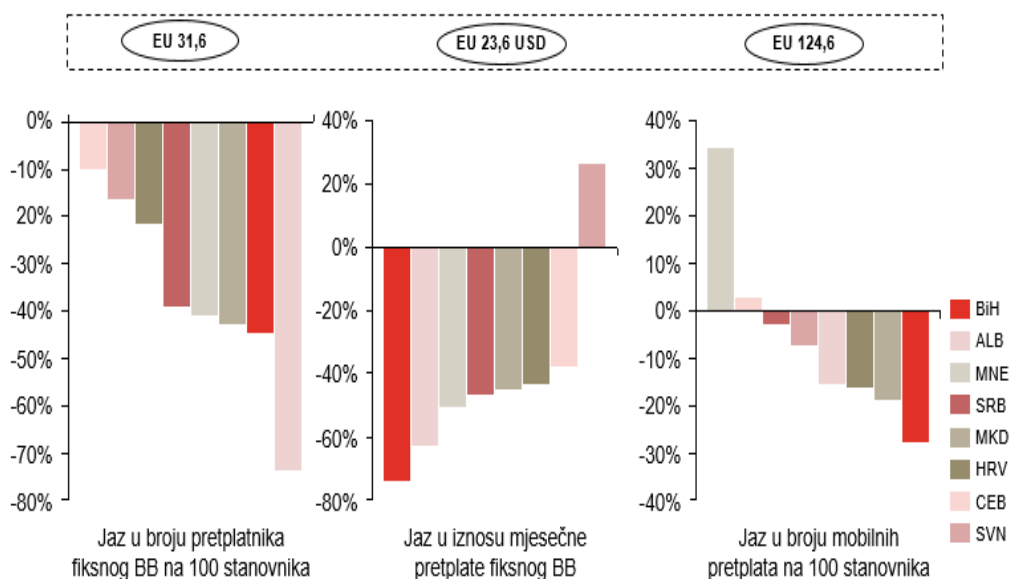

Sl. 4. Broj internet pretplatnika prema tehnologiji u BiH i EU

(Izvor: RAK, EC Data Files Digital Scoreboard, BB Coverage in Europe 2017., Digital Agenda Europe.)

Važan parametar je jaz fiksno i mobilnog širokopojsnog pristupa te visina mjesečne pretplate;

Uspoređujući s EU prosjekom, BiH zauzima drugo mjesto po jazu u broju pretplatnika fiksno širokopojsnog pristupa na 100 stanovnika, prvo mjesto po jazu u iznosu mjesečne pretplate fiksno širokopojsnog pristupa, te također prvo mjesto po jazu u broju mobilnih pretplata na 100 stanovnika

Sl. 5. Razlika u korištenju fiksno širokopojsnog pristupa i mobilnih pretplata tokom 2016. godine (Izvor: EC, The Impact of Digital Transformation on the Western Balkans.)

3. Tržište i podjela pristupnih tehnologija i specifičnost u BiH

Na kraju 2017. godine procjenjeno je da je bilo oko 3,1 milijun korisnika interneta u BiH. Međutim, postoji samo 700 hiljada aktivnih pristupnih tačaka širokopojsnog pristupa na fiksnoj mreži. Korištenje širokopojsnog pristupa u BiH je u stalnom porastu. Na kraju 2017. godine penetracija širokopojsnog pristupa u BiH bila je oko 20%. Širokopojsni pristup u telekomunikacionoj mreži se može promatrati kroz:

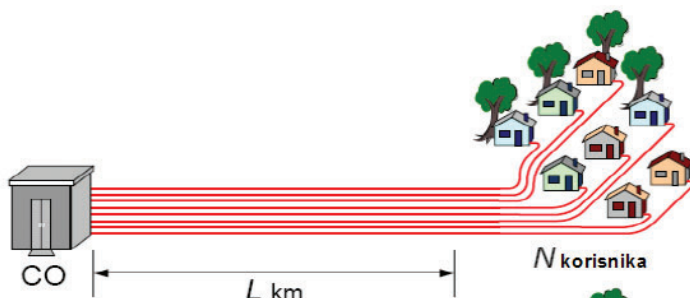
- Fiksni širokopojsni pristup -FTTH arhitektura
- Mobilni širokopojsni pristup

4. Fiksni širokopojasni pristup - FTTH arhitektura

Europska komisija je definisala tri glavne arhitekture fiksnog širokopojasnog pristupa prikazane na sljedećoj slici.

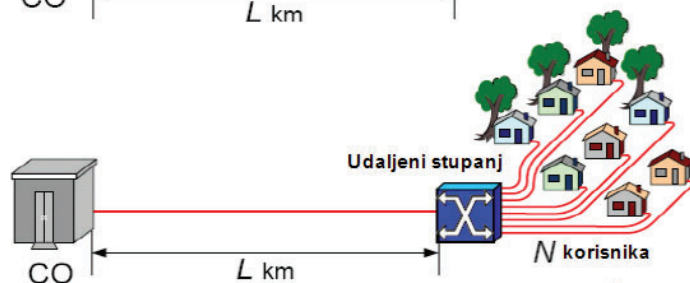
Standard

IEEE 802.3ah (P2P)

ITU-T G993.1, G 993.2

(VDSL ili Ethernet)

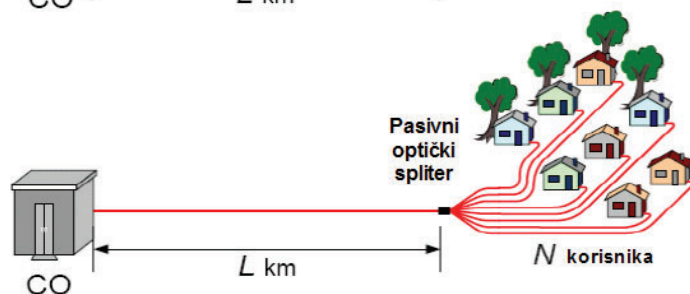

Sl.6.

Širokopojasne
arhitekture prema

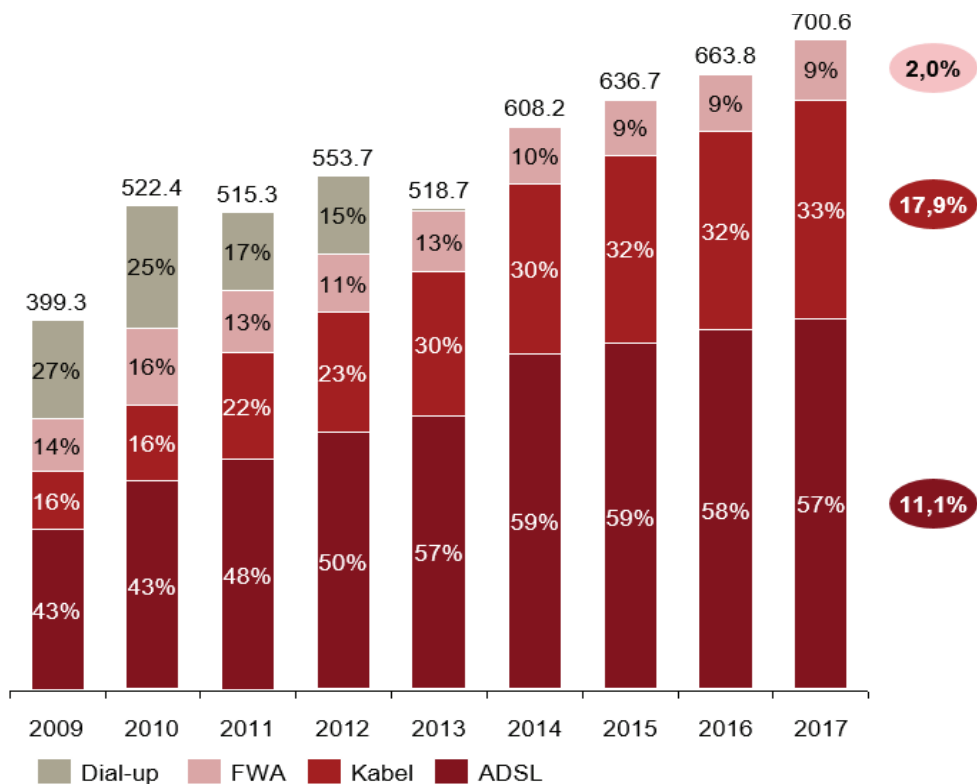
ITU-T G993.1 (G-PON)

(Izvor: WIK)

BiH

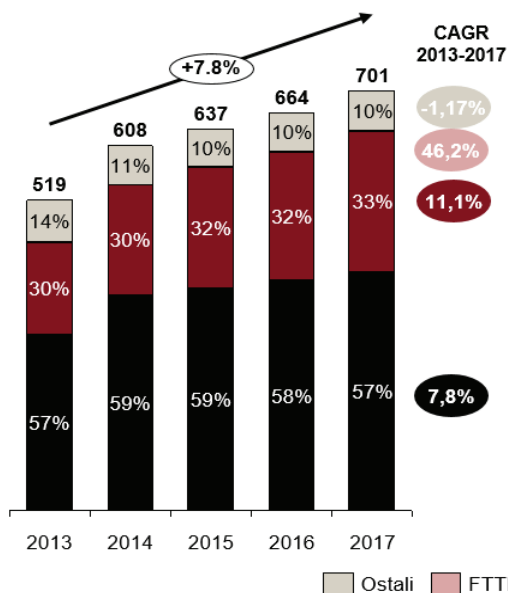
Trenutno su u BiH najzastupljenije tehnologije za pristup internetu xDSL, kablovski pristup i fiksni bežični pristup FWA (eng. *Fixed Wirelss Access*) zastupljenih kako je prikazano na sljedećoj slici.

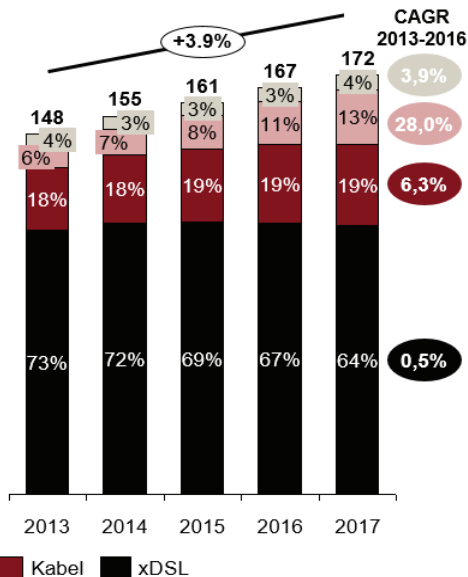
Sl.7. Broj internet pretplatnika prema tehnologijama u EU i BiH (u hilj.)
 (Izvor: RAK, The Impact of Digital Transformation on the Western Balkans)
 EU

FTTH je glavni pokretač tržišta s 28% godišnjeg rasta u EU, dok je udio korisnika u BiH na vrlo niskim razinama. Rast broja pretplatnika u BiH je uglavnom uzrokovan kablskom i xDSL tehnologijom.

Broj Internet pretplatnika prema tehnologiji u BiH (tis.)

Broj Internet pretplatnika prema tehnologiji u EU (mil.)

Slika 8.

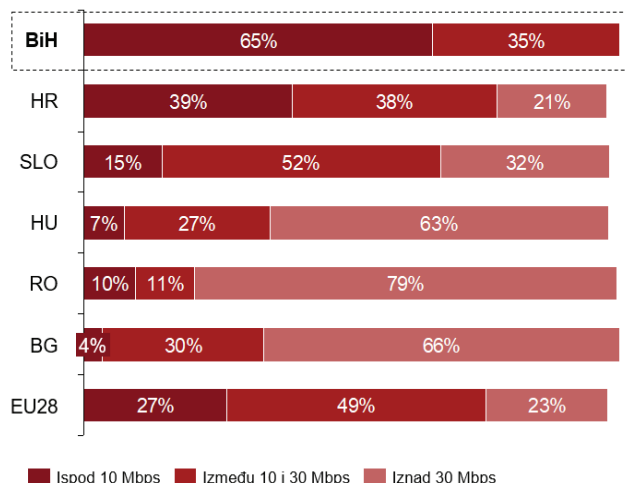
(Izvor: RAK, EC Data Files Digital Scoreboard, BB Coverage in Europe 2017., Digital Agenda Europe)

Brzina interneta

S obzirom na brzinu internetske veze, BiH zaostaje za drugim zemljama. Dok su brzine iznad 30 Mbit/s široko dostupne u drugim zemljama, u BiH su još uvijek vrlo rijetke.

Primarni problem je nerazvijena infrastruktura, gdje najveći utjecaj imaju barijere u regulatornim i zakonodavnim okvirima. Prema Digitalnoj Agendi za Europu, do 2020. godine, 50% kućanstava u državama članicama EU bi trebalo biti pretplaćeno na internet s brzinom većom od 100 Mbit/s.

Sl.9 Bzina
Izvor: DAE
(<http://digital-data.eu>).

interneta
[agenda-](#)

5. Mobilni širokopojasni pristup

Pokrivenost stanovništva širokopojasnim pristupom za 3G internet vezu, u BiH iznosi 95%, dok je u ostalim zemljama ona gotovo 100% (u EU, pokrivenost s 3G mrežom je 97%).

BiH je tek počela sa uvođenjem 4G/LTE mreže, čime zaostaje za EU koja je već počela s izradom akcijskog plana implementacije 5G tehnologije do 2020. godine.

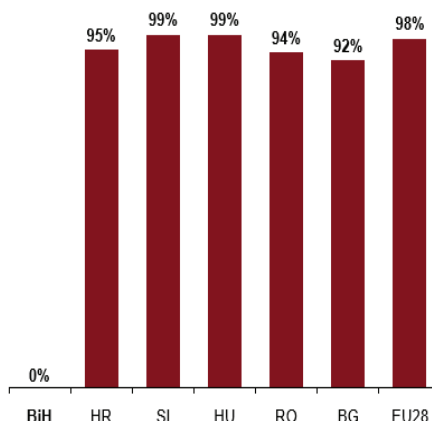
4G/LTE pokrivenost u EU je 98% .

Slika 10

Pokrivenost 3G mobilnim širokopojasnim pristupom
(% stanovnika, 2017)

Pokrivenost 4G mobilnim širokopojasnim pristupom
(% stanovnika, 2017)

(Izvor: RAK – ocjena stanja tržišta za 2016. godinu, Digital Agenda Europe Indicators, Buddecomm.)

6. 4G/LTE tehnologija

S obzirom da tehnologije za fiksni širokopojasni pristup imaju visoke troškove prilikom izgradnje mreže, a naročito u ruralnim područjima stoga je većina zemalja u EU oslobodila 800 MHz spekter za 4G/LTE tehnologiju, kojim bi se upravo pokrila ruralna područja bežičnim širokopojasnim pristupom.

Vijeće ministara BiH je, 2019. godine, donijelo Odluku o dozvolama za korištenje radiofrekvencijskog spektra za pružanje usluga putem mobilnih pristupnih sistema. Dozvolom su licenciranim mobilnim operatorima dodjeljeni blokovi frekvencija iz opsega 800 MHz (2x10 MHz) i 2600 MHz (2x10 MHz), te proširen radiofrekvencijski opseg 1800 MHz (sa dodatnih 2x13 MHz) za razvitak mobilnih širokopojsnih usluga na tehnološki neutralnoj osnovi, čime su se stekli uslovi za primjenu 4G/LTE tehnologije.

Pokrivanje	Period (godina)		
	1	3	5
Cestovni pravci (%)	45	70	95
Teritorija BiH (%)	40	60	75
Minimalna srednja brzina pristupa internetu (Mbit/s)	2	3	4

Tabela 1.

Sljedeći ciljevi

Europska Komisija je postavila sljedeće ciljeve vezane za 5G tehnologiju(Tabela 1):

- Strateški cilj za 2025. godinu - kontinuirana pokrivenost svih urbanih područja i svih glavnih kopnenih prometnih pravaca 5G tehnologijom, i
- Privremeni cilj za 2020. godinu - dostupnost 5G povezivosti kao potpune usluge na tržištu u najmanje jednom velikom gradu u svakoj državi članici nakon uvođenja na tržište 2018. godine.

Bosna i Hercegovina treba do kraja 2023. godine sprovesti aktivnosti kojim će se stvoriti tehnički i regulativni preduvjeti za uvođenje 5G tehnologije.

7.Zaključak

Iako BiH nije dužna ostvariti EU ciljeve u sferi telekomunikacija, BiH, između ostalog, svoje planove razvitka temelji na dobrim EU praksama, što je vidljivo iz aktualne Politike sektora elektroničkih komunikacija BiH za razdoblje 2017 – 2021. godine, a koja se oslanja na Digitalnu agendu za Europu.

Sa pružanjem gigabitne povezanosti u javnim institucijama (škole, zgrade vlasti, poslovni parkovi itd.) ne samo da će stići do značajnog broja korisnika, već će pružati i visoko tehnološke usluge, te propagirati digitalnu pismenost. Širi efekti na privredu i društvo će povećati potrebu za ovim uslugama i dovesti do bolje komercijalne fiksne i mobilne ponude. Štoviše, „Gigabit connectivity“ inicijativa u vidu propagiranja potrebe za velikim pristupnim brzinama u javnim institucijama definirala je i određene „standarde“ npr. da bi se iskoristili

digitalni materijali za učenje u školama.

Literatura:

1. European Commission - Digital Agenda for Europe Scoreboard. (2015). Digital Agenda for Europe Scoreboard. Preuzeto iz <http://ec.europa.eu/digital-agenda/en/digital-agenda-scoreboard>
2. Ministarstvo komunikacija i prometa - Politika razvitka informacijskog društva Bosne i Hercegovine za period 2017 - 2021. Godine (2017). Preuzeto iz http://www.mkt.gov.ba/dokumenti/informatizacija/ostali_propisi/default.aspx?id=5844&langTag=bs-BA
3. Federalni zavod za Statistiku Bosne i Hercegovine – Federacija Bosna i Hercegovina u brojkama. Preuzeto iz <http://fzs.ba/index.php/2016/09/07/federacija-bih-u-brojkama/>
4. Republički zavod za statistiku Republike Srpske - Godišnjak Republike Srpske (2016). Preuzeto iz: http://www.rzs.rs.ba/front/category/34/?left_mi=45&add=45
5. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine – nacionalni računi bruto dodana vrijednost i bruto domaći proizvod za Brčko Distrikt. Preuzeto iz <http://www.bhas.ba/publikacijebd/2009-nacionalni-racuni.pdf>
6. National GDP data. Preuzeto iz <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>
7. International Monetary Fund – IMF Data GDP per capita. Preuzeto iz <http://www.imf.org/en/Data>
8. European Commission – podaci za telekomunikacije sa Digital Scoreboard (2017). Preuzeto iz <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/telecommunications-data-files-digital-scoreboard-2017>
9. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine – Demografija (2015). Preuzeto iz http://www.bhas.ba/saopstenja/2016/DEM_2015_001_01_bos.pdf
10. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine – Popis stanovništva, domaćinstva i stanova u Bosni i Hercegovini (2013). Preuzeto iz http://www.bhas.ba/index.php?option=com_publicacija&view=publicacija_pregled&ids=1&id=5&n=
11. Foreign Investment Promotion Agency of Bosnia and Herzegovina - DSU stanje i performanse. Preuzeto iz <http://www.fipa.gov.ba/informacije/statistike/pokazatelji/default.aspx?id=206&langTag=bs-BA>
12. RAK (Regulatorna agencija za komunikacije) – Telekomunikacijski indikatori (2013, 2014, 2015, 2016). Preuzeto iz <http://rak.ba/bos/index.php?uid=1268383546>
13. Digital Agenda Europe – Digital Scoreboard (Data & Indicators). Preuzeto iz <http://digital-agenda-data.eu/>

BENEFITI I IZAZOVI PRIMJENE BEŽIČNE INFRASTRUKTURE U PREDUZEĆIMA

Sažetak

Cilj ovog članka je prikazati mogućnosti primjene bežične infrastrukture u preduzećima, uz prikaz postupka primjene, osnovnih karakteristika, poređenja sa konkurentnom infrastrukturom, kao i prikaz osnovnih benefita i izazova u fazi implementacije i primjene. Intenzitet promjena i sve veći broj uređaja u IKT oblasti, kao i razvoj bežičnih sistema sve više utiču na intenzivnu implementaciju i primjenu bežičnih sistema. Izazovi korištenja ovakvih sistema najviše se manifestuju u domenu rizika iz oblasti sigurnosti. Kroz članak se prikazuje primjer primjene bežičnog sistema, kao i aspekti benefita i izazova uočeni na istom.

Ključne riječi: bežična mreža, bežični standardi, primjena bežične mreže, benefiti primjene bežične mreže, izazovi primjene bežične mreže.

BENEFITS AND APPLICATION CHALLENGES WIRELESS INFRASTRUCTURES IN COMPANIES

Abstract

The aim of this article is to present the possibilities of deploying wireless infrastructure in enterprises, showing the application process, basic features, comparison with competing infrastructure, as well as the basic benefits and challenges in the implementation and deployment phase. The intensity of change and the increasing number of devices in the ICT field, as well as the development of wireless systems, are increasingly affecting the intensive implementation and deployment of wireless systems. The challenges of using such systems are most evident in the area of security risk. The article presents an example of the application of a wireless system, as well as the benefits and challenges aspects noted on it.

Key words: wireless network, wireless standards, wireless network application, benefits of wireless network application, challenges of wireless network deployment.

¹ RMU „Banovići” d.d. Banovići, Evropski univerzitet “Kallos” Tuzla, cefes06@gmail.com

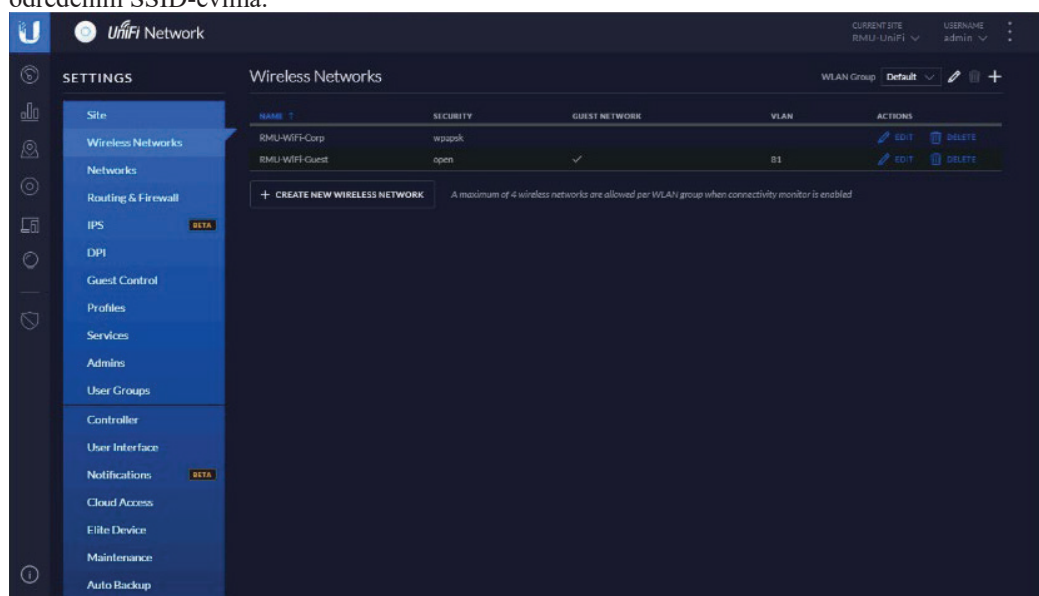
Uvod

Primjena informatike i informaciono komunikacionih tehnologija, značajno zavisi od implementacije infrastrukture. Zbog intenziteta promjena u razvoju informatike i informaciono komunikacionih tehnologija i sve intenzivnijeg korištenja i primjene u gotovo svim segmentima života, potrebno je obezbjediti pretpostavke kao što su: veća mobilnost, skalabilnost, odgovarajuće brzine, nivo sigurnosti, adaptivnost uslovima vezanim za primjenu različitih novih i mobilnih IT uređaja i softvera. Većinu ovih zahtjeva u većoj ili manjoj mjeri mogu da obezbjede bežične tehnologije uz striktno poštivanje propisanih standarda. Wireless LAN-ovi danas su prilično popularna pojava, posebno u: kućama, restoranima, bolnicama, preduzećima, univerzitetima i mjestima na kojima je teško provlačiti kablove i gdje je potrebna mobilnost uređaja. U ovakvim okruženjima svaki računar mora da posjeduje antenu koja može da komunicira sa drugim uređajima. U većini slučajeva svaki računar komunicira sa uređajem koji se najčešće nalazi na plafonu prostorije koji se naziva AP (access point, wireless ruter ili bazna stanica) koja prosljeđuje podatke između klijenta i interneta. Antene koje se koriste u AP su uglavnom omnidirekzione što znači da pokriva područje od 360 stepeni. Standard koji stoji za wireless LAN-ove je IEEE 802.11 popularnog naziva WI-FI koji omogućava prenos podataka brzina od nekoliko stotina Mbps, do nekoliko Gbit/s. Prednost ove vrste mreže jeste nesmetan prenos mobilnih radnih stanica. Savremene kompanije suočene sa sve većim i bržim zahtjevima konkurencije, intenzivnih promjena, upravljanja promjenama, troškovima, zbog navedenih uslova sve veće mobilnosti i skalabilnosti, novih servisa i adaptivnosti, te dolaze u izazov da kreiraju unutar kompanija ili zasebne bežične (WLAN) mreže ili iste u interakciji sa žičnom i optičkom infrastrukturom, što je najčešći slučaj u većim i srednim preduzećima. U kojoj mjeri će se ova vrsta mreža koristiti zavisi od mnogo faktora koji utiču na benefite, ali i na izazove korištenja ovakve vrste mreža unutar IKT infrastrukture u kompanijama.

Primjena bežične infrastrukture u preduzeću

Bežična mreža u nekom preduzeću osim što se koristi kao dio zajedničke IKT infrastrukture, u kojoj imamo žičnu i optičku infrastrukturu, različite oblike GPS i mobilnih komunikacija. Osim ovoga imamo često primjenu bežične mreže i to različitih standarda i domena zaštite sa svim izazovima koje proizvode ovakvi načini korporativne IKT infrastrukture. Često smo u situaciji da imamo u funkciji bežične uređaje, podmreže ili mreže sa različitim standardima, jer se radi o vrlo intenzivnom procesu razvoja ovih oblasti, razvoju novih standarda. Prethodni koji su implementirani u preduzeću nisu prevaziđeni i da u nekim dijelovima još funkcionišu, pa je izazov obezbjediti optimalan, odgovarajući nivo sigurnosti u ovako koncipiranim mrežama. Zato je najbolje prikazati na primjeru primjene, implementacije novih, nadogradnje stare bežične infrastrukture i komunikaciji sa starim standardima na primjeru primjene na jednom preduzeću, u ovom slučaju se radi o RMU „Banovići“. RMU „Banovići“ je od ranije koristio wireless sistem baziran na Unifi rješenju proizvođača Ubiquiti. U ovoj studiji slučaja opisaćemo primjenu na samo jednom dijelu mreže i komunikaciju sa ostalim dijelovima IKTinfrastrukture. Kroz ovaj projekat je izvršena njegova nadogradnja i konsolidacija na način da su za potrebe ovog sistema kreirane virtualne lokalne mreže VLAN 26 i VLAN 80. Implementirani wireless sistem se sastoji od Unifi AC (access) pointa koju su upravljani sa softverskim Unifi kontrolerom instaliranim na Unifi-CloudKey uređaju koji je odgovarajuće konfigurisan i kome je dodijeljena odgovarajuća adresa. Sama konfiguracija Unifi kontrolera je jednostavna i intuitivna i kao takva, administratoru omogućava brz i jednostavan uvid u stanje wireless mreže i pruža mogućnost nadzora i upravljanja klijentima spojenim na

wireless mrežu. Potrebno je istaknuti da je wireless mrežni segment podijeljen na dva SSID-a koji čine RMU-WiFi-Corp i RMUWiFi-Guest mreža. Za potrebe RMU-WiFi-Corp mreže kao i za Unifi opremu (access pointi, switch-evi unifi security gateway) koristi se dodijeljeni mrežni segment, a dodjela IP adresa wireless korisnicima vrši se putem DHCP servera kreiranog na domenskom kontroleru SRV-AD-01 na postavljenoj IP adresi. Kad je u pitanju RMU-WiFi-Guest mreža koristi se VLAN 80 i dodijeljen mrežni segment, a dodjela IP adresa wireless korisnicima vrši se putem DHCP servera kreiranog na Unifi kontroleru iz postavljenog mrežnog segmenta sa definisanom subnet maskom, gateway-om. Wireless korisnici koji se spoje na RMU-WiFi-Guest mrežu dobiju adresu iz postavljenog drugog mrežnog segmenta koja se zatim translira u adrese iz VLAN-a 80. Uzimajući u obzir mogućnosti Unifi opreme, ovo je bio jedini način da se RMU-WiFi-Guest mreže izdvoji u poseban mrežni segment kako bi se iz Guest mreže onemogućio pristup ostatku mreža RMU Banovići iz sigurnosnih razloga. Kreirane su dvije korisničke grupe, kako je to prikazano na slici ispod i iste su dodjeljene određenim SSID-ovima.

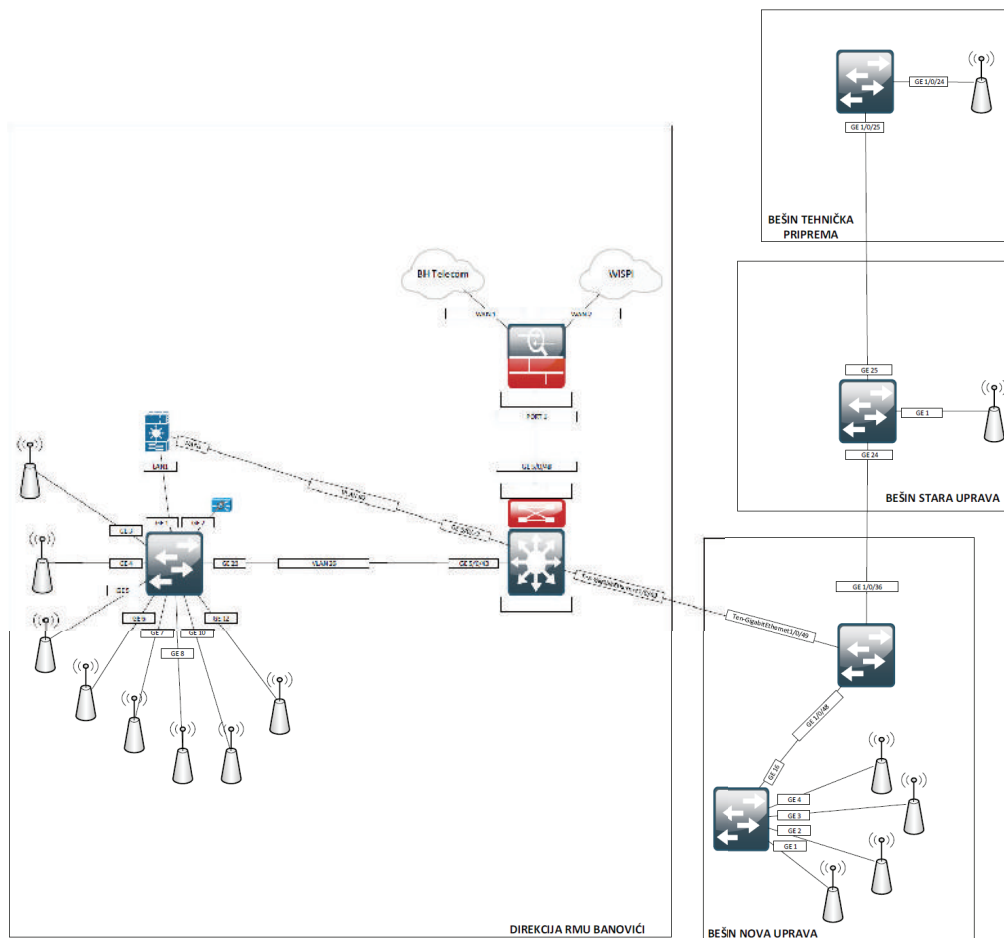

Slika 1. Mogućnosti podešenja bežične opreme

CORP korisnička grupa je vezana RMU-WiFi-Corp mrežu i kao što se može vidjeti na slici iznad navedena grupa nema ograničenja po pitanju download-a, odnosno upload-a. S druge strane, korisnička grupa Gosti je vezana za RMU-WiFi-Guest mrežu i kako se vidi na slici iznad definisana su ograničenja kako po pitanju download-a, tako i po pitanju upload-a. Bitno je unijeti pristupne šifre za spajanje na gore definisane SSID-eve i to za SSID i Preshared Key. Da bi kao gosti pristupili ovakvom Wi-fi, potrebno je unijeti određene podatke u sistem i onda se generiraju potrebni pristupni podaci, ili kontaktirati administratora, za evidenciju i dodjeljivanje pristupa.

Kako je već navedeno, RMU Banovići je od ranije imao implementiran wireless sistem baziran na Unifi rješenju i isti je bio implementiran samo u Direkciji RMU Banovići. Kroz ovu primjenu izvršeno je proširenje instaliranog wireless sistema na način da su postavljeni novi access pointi na lokaciji Bešin (Nova uprava, Stara uprava i Tehnička priprema). Pristup UniFi kontroleru omogućen je putem web browser-a korištenjem HTTPS protokola. S druge strane, pristup upravljačkom dijelu UniFi kontrolera omogućen je isto tako putem web browser-a korištenjem HTTPS protokola sa predefinisanim portom 8443. Takođe je podešen korisnički

nalog za pristup UniFi kontroleru, sa privilegijama za različite korisnike. Osim mogućnosti kreiranja novih mreža koje mogu imati potpuno drugačije postavke od nivoa pristupa, mogućnosti napredne kontrole saobraćaja, rutiranja, osnovnih elemenata firewall-a i sl. Pojedinačne komponente su na električnu mrežu spojene putem PoE (Power over Ethernet), adaptera. Na taj način vođeno računa da se optimizira i šema spajanja, a sigurnosne mjere od rizik faktora sa aspekta el. energije podignu na viši nivo, ali i utiče na smanjenje investicije u ovom domenu i sl.

Slika 2. Šema dijela bežične mreže u preduzeću²

Kao što je već ranije spomenuto, kontroler omogućava centralizovano upravljanje svim Ubiquiti komponentama koje su registrovane na UniFi kontroleru. U kontroleru je opisan i naveden popis svih komponenti wireless sistema sa IP adresama, verzijom firmware-a i lokacijama na kojima su instalirani. Na slici ispod je prikazan je softverski dio UniFi uređaja koji su komponenta wireless sistema. U gore navedenoj šemi prikazan je način konekcije na internet sa pratećom opremom i mjerama zaštite na hardverskom nivou. Vidno je da ovakva mreža ima glavni i backup link od različitih davaoca usluge čime je povećana pouzdanost distribucije ovakve usluge. Osim toga prikazano je povezivanje dvije udaljene lokacije

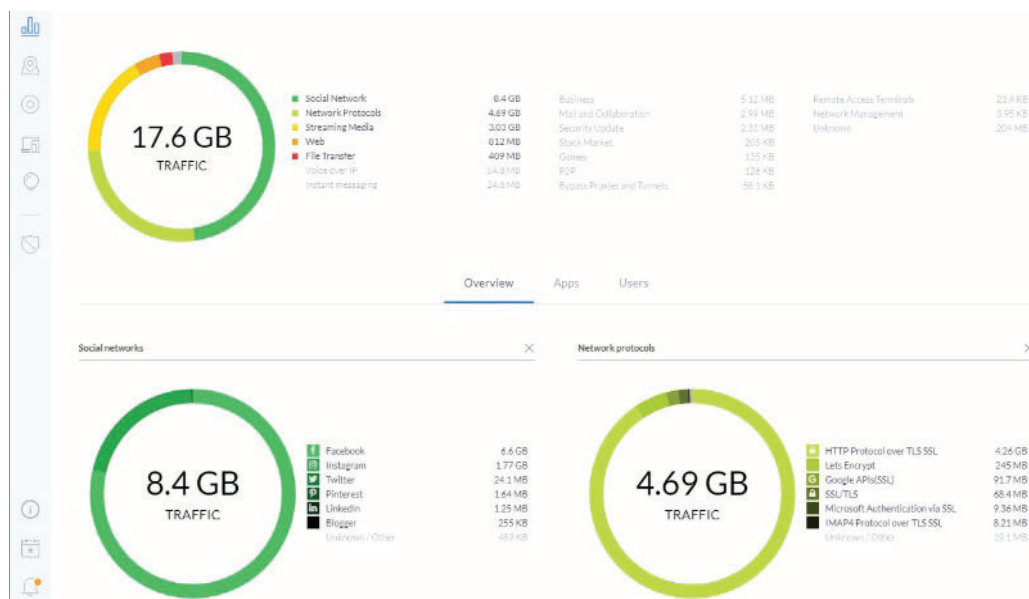
² A. Rahmanović, A. Mešić, „Bežična infrastruktura u RMU Banovići“, Banovići, 2017,

Direkcija i Bešin na kojima bežičnu infrastrukturu spajamo prvo putem žične i optičke infrastrukture 10 Gbit/s linkom putem Enterprise L3 switch-a, te bežičnog kontrolera u Direkciji i Bešinu. Na lokaciji Bešin bežična infrastruktura realizirana je u tri zgrade čije su konekcije obezbjeđene putem pristupnih tačaka i ruteru. Osim što su za različite vrste autentifikacije kreirani drugi VLAN-ovi, isto je učinjeno i na svim udaljenim lokacijama, ali je obezbijedeno prepoznavanje već logovanog uređaja sa odgovarajućim nivoom pristupa u cijeloj bežičnoj, kao i žičnoj mreži, što olakšava korisnicima svakodnevno korištenje, ali podiže nivo sigurnosti na prihvatljiv nivo pouzdanosti. Za prikaz svih uređaja kojima se upravlja kroz UniFi kontroler, potrebno je kliknuti DEVICES kako je to prikazano na slici ispod.

DEVICE NAME	IP ADDRESS	STATUS ↑	MODEL	VERSION	UPTIME
USG - RMU Direkcija	172.17.26.254	CONNECTED	UniFi Security Gateway 4P	4.4.41.5193714	1d 12h 28m 9s
RMU Direkcija	172.17.26.230	CONNECTED	UniFi AP-AC-Pro	4.0.42.10433	1d 11h 48m 29s
Bešin - Nova uprava	172.17.26.238	CONNECTED	UniFi AP-AC-Pro	4.0.42.10433	7d 6h 52m 8s
Bešin - Nova uprava	172.17.26.232	CONNECTED	UniFi Switch 16 POE-150W	4.0.42.10433	6h 35m 26s
RMU Direkcija	172.17.26.231	CONNECTED	UniFi AP-AC-Pro	4.0.42.10433	5d 19h 3m
RMU Direkcija	172.17.26.232	CONNECTED	UniFi AP-AC-Pro	4.0.42.10433	7d 6h 52m 17s
RMU Direkcija	172.17.26.230	CONNECTED	UniFi AP-AC-Pro	4.0.42.10433	7d 6h 52m
Bešin - Stara prava	172.17.26.242	CONNECTED	UniFi AP-AC-LR	4.0.42.10433	2d 14h 18m 22s
Bešin - Nova uprava	172.17.26.239	CONNECTED	UniFi AP-AC-LR	4.0.42.10433	7d 6h 53m 23s
RMU Direkcija	172.17.26.234	CONNECTED	UniFi AP-AC-Pro	4.0.42.10433	7d 6h 52m 35s
RMU Direkcija	172.17.26.235	CONNECTED	UniFi AP-AC-Pro	4.0.42.10433	7d 6h 52m 54s
Bešin - Nova uprava	172.17.26.240	CONNECTED	UniFi AP-AC-LR	4.0.42.10433	7d 6h 52m 56s
RMU Direkcija	172.17.26.236	CONNECTED	UniFi AP-AC-Pro	4.0.42.10433	7d 6h 52m 49s
RMU Direkcija	172.17.26.237	CONNECTED	UniFi AP-AC-Pro	4.0.42.10433	7d 6h 51m 53s

Slika 3. Prikaz dijela bežične opreme sa osnovnim informacijama

Ovdje su nam vidljive IP adrese svih urađaja kojima se upravlja preko UniFi kontrolera, njihov status (da li su spojeni ili ne), model uređaja, verzija firmware-a, itd. UniFi kontroler nam pruža detaljnu statistiku, a na slici ispod je prikazana statistika prometa po vrsti saobraćaja iz koje se može zaključiti da socijalne mreže čine blizu 50% ukupnog prometa koji ostvaruju korisnici wireless sistema. Dakle, postoji mogućnost analize vrste i obima saobraćaja, na osnovu čega se mogu sprovesti različite mjere koje mogu da utiču na poboljšanje sigurnosti, optimizacije rada i pouzdanosti.

Slika 4. Statistika prometa na kontroleru

Po pitanju wireless sistema, kako je već i navedeno, izvršena je konsolidacija postojećeg wireless sistema. Ključno unapređenje wireless sistema se ogleda u činjenici da je veza wireless sistema prema ostatku mreže povećana sa 100 Mbps na 1Gbps. Ranije je isto predstavljalo usko grlo obzirom da su se koristili UniFi AC access point-i koji omogućavaju brzine od 450+ Mbps, a brzina wireless sistema prema ostatku mreže je bila 100 Mbps. Na slici ispod prikazane su trenutne brzine portova od centralnog switcha prema wireless sistemu, vezana za ovaj dio mreže.

```

<RMU-BANOVICI-DIREKCIJA>display interface GigabitEthernet 5/0/43 brief
Brief information on interfaces in bridge mode:
Link: ADM - administratively down; Sby - standby
Speed: (a) - auto
Duplex: (a)/A - auto; H - half; F - full
Type: A - access; T - trunk; H - hybrid
Interface      Link Speed  Duplex Type PVID Description
GE5/0/43      GP      1G(a)   F(a)  A    26  Veza prema UniFi Switch 24
<RMU-BANOVICI-DIREKCIJA>
<RMU-BANOVICI-DIREKCIJA>
<RMU-BANOVICI-DIREKCIJA>
<RMU-BANOVICI-DIREKCIJA>
<RMU-BANOVICI-DIREKCIJA>display interface GigabitEthernet 5/0/23 brief
Brief information on interfaces in bridge mode:
Link: ADM - administratively down; Sby - standby
Speed: (a) - auto
Duplex: (a)/A - auto; H - half; F - full
Type: A - access; T - trunk; H - hybrid
Interface      Link Speed  Duplex Type PVID Description
GE5/0/23      GP      1G(a)   F(a)  A    80  UniFi Security Gateway - WA
<RMU-BANOVICI-DIREKCIJA>

```

Slika 5. Prikaz brzine portova od switch-a prema bežičnoj mreži

Konfiguracija wireless sistema vrši se korištenjem UniFi kontrolera, a ista je jednostavna i intuitivna i kao takva, administratoru omogućava brz i jednostavan uvid u stanje wireless mreže i pruža mogućnost nadzora i upravljanja klijentima spojenim na wireless mrežu. Pristup UniFi kontroleru omogućen je putem web browser-a korištenjem HTTPS protokola. S druge, pristup upravljačkom dijelu UniFi kontrolera omogućen je isto tako putem web browser-a korištenjem HTTPS protokola sa predefinisanim portom 8443, koji je po defaultu zadat. Zatim je potrebno upisati username i password za administraciju sa privilegovanim pravima. Implementacija projekta trajala je značajno manje vremena od postupka postavljanja žične infrastrukture, na

šta utiču potrebne dodatne dozvole za kopanje trase, kreiranje dokumentacije, nabavku usluge izvođenja radova, tehnički prijemi i tome slično. Ali je period eksploatacije značajno manji, što u vrijeme intenzivnih promjena i razvoja ovih tehnologija u kontekstu praćenja istih i ne predstavlja preveliki nedostatak. Za prikaz trenutno spojenih klijenata, potrebno je kliknuti na **CLIENTS** kako je to prikazano na slici ispod.

NAME	IP ADDRESS	WIFI EXPERIENCE	CONNECTION	AP/PORT	ACTIVITY	ACTIVITY DOWN	ACTIVITY UP	UPTIME
Alko-Lenovo	[REDACTED]	N/A	LAN	RMU Direkcija #24	250 MB	1.44 MB	7h 37m 47s	
UniFi-Cloudkey	[REDACTED]	N/A	LAN	RMU Direkcija #2	344 MB	695 KB	7h 38m 24s	
04:2a:e2:7c:12:99	[REDACTED]	N/A	LAN	Beštin - Nova uprava #16	-	-	6d 17h 55m 29s	
8b:a7:07:26	[REDACTED]	N/A	LAN	Beštin - Nova uprava #16	-	-	6h 30m	
SRV-NOX-01	[REDACTED]	N/A	LAN	Beštin - Nova uprava #16	-	-	1d 20h 32m 57s	
bca5fa191a1cb	[REDACTED]	N/A	LAN	Beštin - Nova uprava #16	-	-	7d 6h 40m 45s	

Slika 6. Prikaz informacija o klijentima u WLAN-u

Kao što se i vidi na slici, imamo informaciju o IP adresi klijenta, na koji access point je trenutno spojen, trenutnu aktivnost (download/upload), itd., što predstavlja osnovnu statusnu sliku klijenata.

Benefiti i izazovi primjene bežične infrastrukture u preduzećima

U vrijeme korporativnog poslovanja, intenzivnog razvoja i primjene informatike i informacionih tehnologija, proces upravljanja informacijom, a samim tim i raznim drugim pod procesima direktno i indirektno vezanim postaje od ključnog značaja. Tako da tačna i pravovremena informacija treba da bude dostupna na odgovarajućim lokacijama bez ograničenja ili prepreka koje često mogu da budu razlog zbog čega optička, ili žična infrastruktura nisu prvi izbor u kreiranju mrežne infrastrukture na pojedinim lokacijama. Ograničenja budžeta, brzina implementacije, teško dobijanje dozvola, velika mobilnost korisnika na određenoj mikro lokaciji, adaptivnost, modularnost, širok spektar korištenja različitih uređaja sa različitim adapterima za pristup mreži, specifični uslovi proizvodnje, kao što je proizvodnja u rudarstvu, mogućnost kombinovanja sa drugim IKT uslugama, relativno velike brzine sa novim standardima bežičnih tehnologija, su prednosti i benefiti, koje nam nudi bežična infrastruktura. Ista se u kompanijama najčešće izvodi u kombinaciji sa žičnom i optičkom infrastrukturom, a postavlja na lokacijama gdje ima veće komparativne prednosti u odnosu na iste. Uz eventualna ograničenja sa aspekta implementacije žične ili optičke infrastrukture, kao što su vrijeme, nemogućnost dobijanja dozvola, fizička otežana izvodljivost, značajno uvećan budžet u odnosu na bežičnu i sl.

Bežična mreža je uvedena i opisana kroz IEEE 802.11 standard, a evoluirala je od 802.11a, standarda do danas korištenih 802.11b, 802.11g, 802.11n, 802.11ac, kao i najnoviji 802.11ax, koji osim što su kroz razvoj obezbjedili veće brzine, novije načine modulacije. Iste imaju zadatak da obezbijede fleksibilnost i skalabilnost što omogućava novim, ali i postojećim mrežama da rade na aplikacijama nove generacije. Brzine po standardima početnim su se kretale od 11 Mbit/s, do standarda koji se danas najčešće koriste, a to su 802.11n teoretski i praktično mjeri u stotinama Mbit/s, po uređajima najčešće između 150 do 300 Mbit/s, 802.11ac

do 0,8 Gbit/s do 1.3 Gbit/s, zavisno koja se frekvencija ili modulacija koristi, te od samih uređaja, konstrukcije, zadataka i sl. Najnoviji standard 802.11ax, je sličan, a iz porodice je standarda 802.11ac i teoretski obezbjeđuje brzine mjerene u Gbit/s i to do 9.6 Gbit/s. Ovakve brzine su dovoljne za rad većine danas dostupnih uređaja i za prenos signala kao što su multimedijalni zahtjevi 8K, više različitih linkova i sl., ali moraju biti obezbjeđeni preduuslovi poput odlične optičke vidljivosti. Primjenom OFDMA tehnike modulacije, različiti uređaji mogu prenositi podatke na različite destinacije za vrijeme istog vremenskog intervala, a 802.11ax AP može posluživati nekoliko klijenata istovremeno. MU-MIMO je još jedna od novijih tehnologija, a koja se koristi u 802.11ax, te omogućava AP-u da efikasnije grupira klijente, što smanjuje overhead i rezultira dvostruko većem kapacitetu od 802.11ac. AP koji koristi MU-MIMO tehnologiju može prenositi i do 8 prostornih tokova signala istovremeno. AP može koristiti OFDMA ili MU-MIMO, ali će sam odlučiti o tome koju od tehnologija će koristiti: ako prima mnogo kratkih paketa, poput paketa sa Skypea ili e-maila, ili ako ima vrlo velik broj klijenata spojenih na njega, OFDMA je najefikasnija metoda. Ali ako se promet sastoji od velikih paketa kao što je slučaj kod Netflix usluge, MU-MIMO će biti bolji izbor. Uvođenje BSS bojanja još je jedna od novosti 802.11ax standarda. Dugo vremena je glavni problem kod Wi-Fi mreža bio taj da ako signal ode predaleko, doći će do interferencije. BSS bojanje uklanja taj problem, povećava kapacitet za zagušene mreže gdje postoje AP-ovi koji se preklapaju. Uvođenjem BSS bojanja, različiti paketi od različitih uređaja sada mogu biti na istom kanalu u isto vrijeme. Više ne moraju čekati jedan drugoga da završe, što opet znači da se više bitova može prenijeti u isto vrijeme.³

Uz sve navedeno, 802.11ax je i mnogo učinkovitiji što se tiče potrošnje električne energije. To se postiže na dva načina: ciljnim vremenom čekanja (Target Wait Time – TWT), te dopuštanjem klijenata koji koriste samo 20 MHz pojas. TWT je potpuno novi način omogućavanja klijentima da budu u standby modu duže vremena, što je od kritične važnosti za nosive uređaje ili IoT uređaje, gdje je uređaj teže napuniti, odnosno gdje uređaj radi na baterije. Prikaz rada MU-MIMO tehnologije, 28 klijenata je mogao biti u standby načinu za vrijeme nekoliko beacon intervala, što je nekoliko stotina milisekundi, ali se morao stalno buditi da provjeri jesu li pristigli novi podaci. Za IoT i slične uređaje, ovo može predstavljati problem. Ali sa TWT-om, klijent može biti u standby modu satima ili danima.

Kod 802.11ax, mnogo je veća i udaljenost kod koje se signal može slati i primiti. To je postignuto pomoću posebne preambule za komunikaciju na veće udaljenosti, te se time postiže komunikacija na do dvostruko većim udaljenostima nego kod 802.11ac. Neke od prednosti su karakteristične i ugrađene u tehničkim karakteristikama novog standarda. Kada su u pitanju preduzeća preporuka je da većina uređaja bežične infrastrukture radi na 5 GHz, bez obzira što su uređaji jeftiniji na 2.4 GHz frekvenciji. Rad u 5 GHz opsegu nudi nekoliko prednosti u odnosu na 2.4 GHz: bolja penetracija, bolje prostiranje, nema velike apsorpcije od strane vode i vlage, manje preklapanje signala, OFDM preko čitavog opsega. Za velike opsege i building-to-building operacije gdje ne postoji čista optička vidljivost, 5 GHz mreže su značajno bolje i adekvatnije za uslove koje vladaju pri prenosu IKT usluga u kompanijama.

Izazovi primjene bežične infrastrukture u preduzećima su uvjetovani i karakteristikama IKT usluga koje se istom trebaju da distribuiraju, pri čemu određene usluge imaju značajnu potrebu za pouzdanosti linka i u domenu brzine, ali još više u domenu kašnjenja. U određenim vremenskim uslovima, kada imamo smanjenu optičku vidljivost i sl., može doći do značajnog uticaja na umanjene brzine, kao i povećanja kašnjenja, jittera-a. Ovo može da na određene usluge koje podrazumijevaju pouzdan link može da negativno da utiče, ne samo u domenu kvalitete, nego i u domenu kvantiteta usluge, pa bi bilo potrebno analizirati prije primjene,

³ 6 Ways 802.11ax Gives You Better Wi-Fi Experience, dostupno na:

<https://www.networkworld.com/article/3337236/6-ways-802-11ax-gives-you-better-wi-fi-experience.html>

kakve vrste IKT usluga se planiraju i predviđaju da će biti korištene. Na osnovu istog računajući i ove nepoželjne faktore potrebno je projektovati i implementirati bežičnu infrastrukturu. Poseban izazov predstavlja sigurnost bežičnih mreža, jer je u startu ista izložena značajnom broju faktora rizika u odnosu na žičnu, pa je iste potrebno predvidjeti i minimizirati negativan uticaj i vjerovatnoću pojavljivanja.

Saobraćaj koji nije enkriptovan je vidljiv svakome u okruženju sa odgovarajućim prijemnikom. Trenutni standard za enkripciju podataka koji se prenose bežičnim putem dijeli se na dva dijela i to:

- WPA2 Personal
- WPA2 Enterprise

Oba koriste istu AES enkripciju, ali različiti su načini na koji se upravlja ovim ključevima. WPA2 Personal koristi pre-shared master ključ poznat pod imenom PSK (pre shared key) koji je potrebno unijeti u uređaj (idealno fizičkim spajanjem na LAN port) i u svaki uređaj koji se spaja na AP. S druge strane WPA Enterprise omogućava svakome uređaju u mreži da ima svoj ključ. Jedina prednost WPA 2 Enterprise u odnosu na WPA 2 Personal je upravo ta mogućnost dodijele posebnih lozinki za pristup što predstavlja značajnu sigurnosnu prednost. Jedan od primjera korištenja zasebne lozinke jeste da ne dozvoljava enkripciju poslatih podataka sa tuđeg uređaja na AP jer ne koriste isti ključ.⁴

Sigurnost ovakvih mreža potrebno je podići na veći stepen pouzdanosti kroz niz mjera koji se prije svega odnose na Ipsec enkripciju, nove generacije firewall-a, primjenom novih standarda poput PGP hibridnih sistema za enkripciju sa kombinacijom simetrične i nesimetrične enkripcije, antivirusnih softvera kao enterprise rješenja. Sprovedenjem dodatnih mjera za pristup računarima kroz autorizovan sistem autentifikacije, zaštite podataka od neovlaštenog pristupa, do načina enkripcije istih, kao i od kontrole fizičkog pristupa opremi.

U narednom periodu, što je djelimično i sada dostižno, mreže ne samo da će morati podržati širenje i povećanu gustoću uređaja, već će morati i nuditi veći nivo usluge u postojećim mrežama. Kao što je već spomenuto, nove tehnologije poput 8K videa, proširene i virtualne stvarnosti, te IoT-a, vještačke inteligencije, kao i ekspanzija mobilnih usluga poput govorne, video komunikacije, zahtijevaju veći stepen determinističkog, predvidljivog ponašanja mreže. Zahtijevaju veću stabilnost, sigurnost, te nivo kvalitete usluge Wi-Fi mreže, a veliki je izazov i veliko povećanje broja korisnika, pogotovo realizacijom smart i IoT rješenja na navedenim lokacijama, ali i u preduzećima. Izazovi primjene su vezani i za funkcionalnos i adaptivnost, kao i sklabilnost kod implementacije, ali i nadogradnje, kao i funkcije u isto vrijeme bežičnih arhitektura koje rade na različitim standardima, te je uvijek potrebno obezbjediti odgovarajuću kompatibilnost, izbjeci uska grla i obezbjediti optimalan rad ovakve infrastrukture.

Zaključak

Izazovi pred kojim se nalaze korporacije u informatičkoj eri, sa karakteristikama i potrebama intenzivnog upravljanja promjenama, troškovima, uvođenjem novih proizvoda, upravljanjem kvalitetom, vremenom, budžetom, rizicima, potrebom stalnog unapređenja procesa intelektualnog kapitala, adekvatnog mjerenja i stimuliranja. Ovi izazovi mogu se realizirati jedino intenzivnim i adekvatnim uvođenjem i primjenom novih tehnologija u domenu smart rješenja, IoT, vještačke i poslovne inteligencije, automatizacije i odgovarajućeg informacionog sistema, savremeni načini zaštite podataka, informacionih sistema i IKT

⁴ Dordal,P., An Introduction to Computer Networks, 2019., str. 114

infrastrukture. Da bi se ovo obezbjedilo i da bi imali informaciju tačnu i pravovremeno dostupnu potrebno je obezbjediti infrastrukturu i na lokacijama gdje žična i optička infrastruktura ima određena ograničenja za implementaciju. U ovakvim situacijama bez obzira na sve izazove pri implementaciji i korištenju koji su najviše izraženi u domenu sigurnosti, na čemu je potrebno kontinuirano raditi, bežična tehnologija ima prednosti i unutar preduzeća bežična tehnologija zbog gore navedenih benefita. Takođe primjenom nadolazećih tehnologija u domenu mobilnosti, sklabilnosti i adaptivnosti će igrati sve značajniju ulogu unutar korporativne IKT infrastrukture. Naravno da će u narednom periodu biti imperativ naći adekvatne odgovore na izazove koji se nameću korištenjem ove tehnologije, pri čemu će tema sigurnosti između ostalog i ovakve infrastrukture biti sve značajnija. Zbog karakteristika bežične tehnologije nego i zbog sve većeg broja usluga koje se distribuiraju putem istih, ali i značaja tehnologija koje će biti u funkciji korištenjem ovakve vrste infrastrukture, ali i karakteristika savremenog korporativnog poslovanja i uslova tržišta.

Literatura

1. A. Rahmanović, „Telemetry control and management using ICT“, LAP, Njemačka, 2017,
2. A. Rahmanović, A. Mešić, „Bežična infrastruktura u RMU Banovići“, Banovići, 2017,
3. A. Rahmanović, M. Saračević, Č. Sukić, M. Mujević, „Possibilities of applying video surveillance and other ICT tools and services in the production process“, TEM Journal, 2018,
4. A Rahmanović, „Ethical hacking in the function of increasing computer network security“, TECHNO SCIENCE, 2018
5. Osseiran,A., Monserrat, J., Marsch, P., 5G Mobile and Wireless Communications Technology,Cambridge University Press, 2019,
6. Karthik, D., Ramasamy Network Routing, Morgan Kaufmann, 2017,
7. Dordal,P., An Introduction to Computer Networks, 2019,
8. Internet.

KLIMATSKE PROMJENE NA PODRUČJU BIJELJINE

Abstrakt

Ublažavanje klimatskih promjena trenutno je jedno od najvažnijih pitanja kojim se bavi Evropski parlament, kao i većina parlamenata najrazvijenijih svjetskih država. Porast prosječne temperature vazduha od 2 °C u odnosu na temperaturu sa kraja 19. vijeka, naučnici smatraju za graničnu vrijednost nakon koje postoji veći rizik od potencijalno katastrofičnih posljedica po zemlje i narode u čitavom svijetu.

Predstavnici Bosne i Hercegovine učestvovali su na konferenciji Okvirne konvencije Ujedinjenih nacija o promjeni klime održanoj u Parizu 2016. godine i podržali pregovaračke procese koje je vodila Evropska unija. Za analizu klime na području opštine Bijeljina korišćeni su meteorološki podaci od devet godina (manje klimatološke reprezentativnosti), odnosno šest godina (za oblačnost) sa meteorološke stanice Bijeljina i upoređivani sa optimalnim nizom meteoroloških podataka od 30 godina, sa iste meteorološke stanice.

Utvrđene vrijednosti klimatskih parametara na području Bijeljine za period 1997.-2005. godina, vezano za zaključke Pariskog sporazuma o klimi, ukazuju na izvjesne promjene klime, prvenstveno porast srednje godišnje temperature vazduha od 1 °C, ali su one u skladu sa zacrtanim standardom povećanja globalnog zatopljenja jednakim ili manjim od 1,5 °C.

Ključne riječi: Bijeljina, klimatske promjene, povećanje temperature.

CLIMATE CHANGE IN THE WHITE AREA

Abstract

Climate change mitigation is currently one of the most important issues addressed by the European Parliament, as well as the most parliaments in the world's most developed countries. An increase in average air temperature of 2 °C compared to the temperature at the end of the 19th century is considered by scientists to be a limit value after which there is a greater risk of potentially catastrophic damage to countries and people worldwide.

Representatives of Bosnia and Herzegovina participated in the United Nations Framework Convention on Climate Change conference that was held in Paris in 2016 and supported the negotiation processes that was led by the European Union. Meteorological data of nine years (less climatological representativeness) and six years (for cloudiness) from the Bijeljina meteorological station were used for climate analysis in the municipality of Bijeljina and were compared to the optimal set of meteorological data of 30 years from the same meteorological station.

Established values of climate parameters in the area of Bijeljina for the period from 1997-2005. years, related to the conclusions of the Paris Climate Agreement, indicate some changes in climate, primarily an increase in mean annual air temperature of 1 °C, but they are in line with the set standard of increasing global warming equal to or less than 1.5 °C.

Key words: Bijeljina, climate change, temperature increase.

• UVOD

Većina parlamenata najrazvijenijih svjetskih država, kao i Evropski parlament razmatraju pitanja ublažavanja efekata klimatskih promjena. S tim u vezi, velika većina naučnih i stručnih ranika vjeruje da je uzrok tih promjena veća/velika emisija stakleničkih gasova, prvenstveno kao posljedica ljudskih aktivnosti (Vijesti, Evropski parlament, 2019). Porast prosječne temperature vazduha od 2 °C u odnosu na temperaturu sa kraja 19. vijeka, naučnici smatraju za graničnu vrijednost nakon koje postoji veći rizik od potencijalno katastrofičnih posljedica po zemlje i narode u Evropi i čitavom svijetu.

Evropska unija je ključni igrač u pregovorima o klimatskim promjenama koji se vode pod pokroviteljstvom Ujedinjenih nacija. S toga je i ratifikovala Pariski sporazum 2015. godine, koji figuriše kao prvi univerzalni sporazum za borbu protiv klimatskih promjena, čiji je cilj ublažavanje posljedica klimatskih promjena zadržavanjem porasta prosječne temperature vazduha na 1,5 °C u odnosu na predindustrijsko doba. Predstavnici Bosne i Hercegovine učestvovali su na 21 zasjedanju konferencije Okvirne konvencije Ujedinjenih nacija o promjeni klime održanom u Parizu 2016. godine i podržali pregovaračke procese koje je vodila Evropska unija (Evropski parlament, 2019. godine. www.europarl.europa.eu/news/hr/headlines/societ).

• PREMET I METOD RADA

Klimatologija je nauka koja proučava fizičke osnove prosječnih i ekstremnih stanja klime pojedinačnih krajeva svijeta, i analizira njihov uticaj na prirodu zemlje. Srednje dnevne vrijednosti klimatoloških parametara predstavljaju osnovne vijednosti za izračunavanje srednjih dekadnih, mjesečnih, sezonskih i godišnjih vrijednosti.

Za analizu klime na području opštine Bijeljina korišćeni su meteorološki podaci od devet godina (manje klimatološke reprezentativnosti), odnosno šest godina (za oblačnost) sa meteorološke stanice Bijeljina i upoređivani sa optimalnim nizom meteoroloških podataka od 30 godina, sa iste meteorološke stanice.

U skladu sa postavljenim ciljevima istraživanja u radu je primijenjena odgovarajuća metodološka osnova. „Dijalektička metoda“ je korišćena kao osnovna opšte naučna metoda saznanja. Metodologija klimatoloških istraživanja bazirala se na određivanju i upoređivanju aritmetičkih srednjih vrijednosti pojedinih klimatoloških podataka, evidentiranih u meteorološkom godišnjaku (Anđelković, G., Ducić, V., 2014). Matematičko-statistička obrada podataka vršena je uz pomoć aktuelnih računarskih programa i odgovarajućih statističkih paketa. Metodom „definisanja i klasifikacije“ preuzeti su određeni pojmovi, a „normativnom metodom“ analizirana obrađena literatura. Metodom „analize i sinteze“ povezane su relevantne činjenice i donesen odgovarajući zaključak.

3. REZULTATI I ANALIZA

Za upoznavanje karakteristika klime jednog mjesta ili područja značajno je poznavanje dnevne (razlika između dnevne maksimalne i minimalne vrijednosti) i godišnje amplitude klimatoloških elemenata (razlika između najviše i najniže srednje mjesečne vijednosti). Da bi se jedan dugogodišnji niz meteoroloških podataka koristio u klimatološkim istraživanjima, neophodno je da on bude homogen, odnosno da sve vrijednosti posmatranog meteorološkog elementa ili pojave u cijelom periodu mjerenja ili osmatranja budu uslovljene jedino klimatskim činiocima.

3.1. Klimatska istraživanja

Klimatska istraživanja su izvedena iz podataka prikupljenih na meteorološkoj stanici u Bijeljini (φ 44° 47', λ 19° 16', H_s 90 m) u periodu 1997.-2005. godina (Maksimović, M., 2010). Za komparaciju i analizu ovih podataka korišćeni su podaci za niz od 30 godina, registrovan u periodu 1955.-1984. godina (Maksimović, M., 2000), kada je utvrđena srednja godišnja temperatura vazduha od 11 °C, amplituda godišnjeg kolebanja temperature od 21,2 °C, padavine od 744.4 mm, relativna valnost vazduha od 80,3% i prosječna ukupna oblačnost neba kod 1/10 od 5,8.

3.1.1. Temperatura vazduha

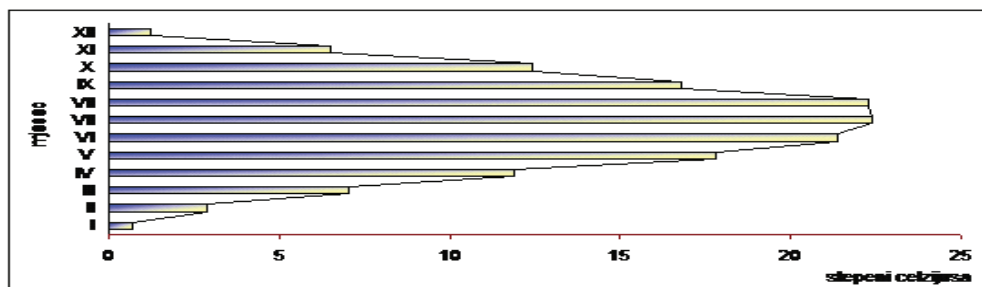
Za prikaz toplotnog stanja nekog područja najmeritorniji podaci su srednja godišnja temperatura vazduha, iako ni ovi podaci nisu dovoljni za definisanje kompletnih termičkih uslova zbog određenih kolebanja i promjena u toku godine. Te godišnje periodske promjene najbolje se izražavaju srednjim mjesečnim vrijednostima temperature. Podaci u tabeli 1. prikazuju vrijednosti temperature vazduha istraživanog područja po mjesecima, i govore da su najtopliji mjeseci juli (22,4 °C) i avgust (22,3 °C), a najhladniji mjeseci januar (0,7 °C) i decembar (1,2 °C).

Tabela 1. – Srednje mjesečne temperatura vazduha, period 1997.-2005. godina (°C)

Godina	Mjeseci												Suma	Godišnji prosjek
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII		
Prosjek 1997-2005	0,7	2,9	7,2	11,9	17,8	21,4	22,4	22,3	16,8	12,4	6,5	1,2	143	12

Srednje mjesečne temperature najhladnijih dana za period 1997.-2005. godina imaju proječnu mjesečnu temperaturu iznad 0 °C, što na neki način prezentuje trenutnu situaciju u smislu globalne promjene-porasta temperature (grafikon 1). Srednja godišnja vrijednost temperature vazduha iznosi 12 °C i za 1 °C je veća od srednje godišnje temperature za period 1955.-1984. godina koja iznosi 11 °C.

Grafikon 1. – Srednje mjesečne temperature vazduha za period 1997.-2005. godina

Amplituda godišnjeg kolebanja temperature, kao razlika između temperature najtoplijeg i najhladnijeg mjeseca iznosi 21,7 °C, značajna je i ukazuje na kontinentalni režim klime, te je veća od amplitude za period 1955.-1984. godine koja iznosi 21,2 °C.

3.1.2. Padavine

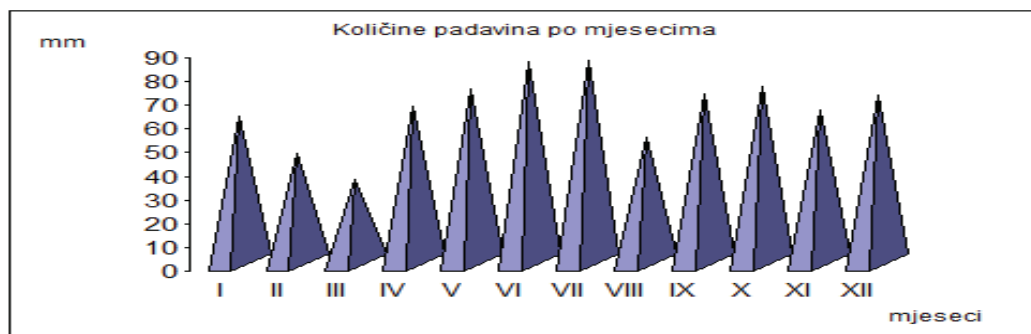
Kao i temperatura, padavine su jedan od najvažnijih meteoroloških elemenata. Raspored padavina na istraživanom području u tijesnoj je vezi sa karakterom atmosfere cirkulacije, geografskim karakteristikama i lokalnim faktorima.

Podaci iz tabele 2. govore da je za period 1997.-2005. godina suma godišnjih padavina 786 mm uz godišnji prosjek mjesečnih padavina od 65,6 mm. Suma godišnjih količina padavina je veća za 41,6 mm u odnosu na period 1955.-1984. godina. Prosječne mjesečne količine padavina u periodu 1997.-2005. godina (grafikon 2) ukazuju na interval padavina koji se kreće od 35 mm u martu mjesecu do maksimalnih 85 mm u junu.

Godina	Mjeseci												Suma (mm)	God. pros.
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII		
Prosjek 1997.-2005.	61,8	46	35	66	73,4	85	85,3	53	71,2	74,1	64,3	70,9	786	65,6
Maks.kol.padavina	101	84,8	62,5	108	144	233	146	102	213	151	115	152		
Godina	1998	2005	2001	2001	2002	2001	2005	2005	2001	2002	2004	1999		
Min.kol.padavina	18,0	8,2	10,1	9,5	36,9	4,4	13,9	5,0	26,2	10,1	30	30,4		
Godina	2002	1998	2003	2003	2003	2003	2000	2000	1997	2001	2000	2003		
Br.dana s pada.(pros.)	11	8	10	12	11	10	9	7	9	10	12	15	122	10
Godina	2002	1998	2003	2003	2003	2003	2000	2000	1997	2001	2000	2003		

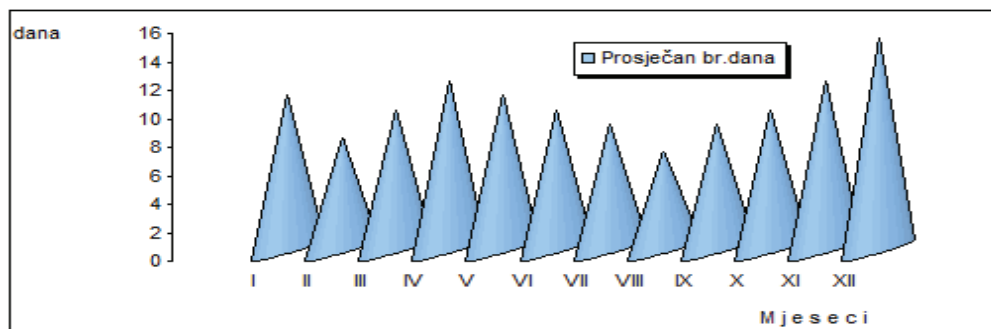
Maksimalna mjesečna količina padavina od 233 mm u periodu 1997.-2005. godina uočena je u mjesecu junu 2001. godine, dok je minimalna količina od 4,4 mm konstatovana u junu mjesecu 2003. godine (grafikon 5).

Grafikon 2. – Količine padavina po mjesecima za period 1997.-2005. godina

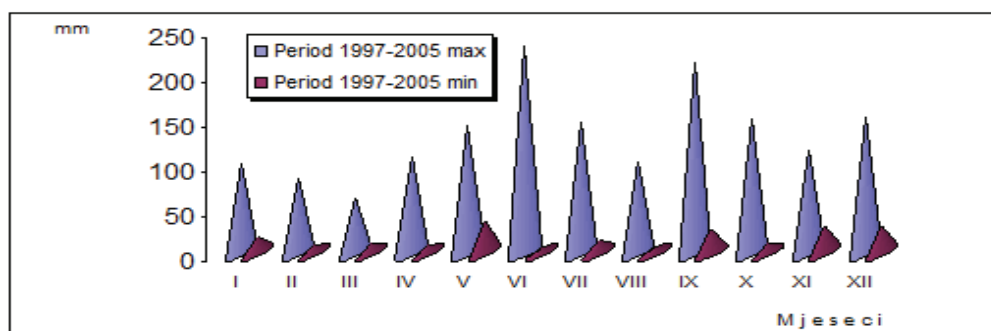
Broj dana sa padavinama u mjesecu, čestine padavina 0,1 mm i više, prilično je ravnomjeran i kreće se od 8-12 dana/mjesečno, sem u decembru mjesecu kada je registrovano 15 dana (grafikon 4). Broj dana sa padavinama je u tijesnoj vezi sa količinom i sa njenom raspodjelom u toku godine, ali je ipak manje promjenjiv faktor znajući da ne zavisi od intenziteta i dužine trajanja padavina.

Grafikon 4. – Prosječan broj dana sa padavinama po mjesecima u periodu 1997.-2005. god.

Interesantni podaci o padavinama za period 1997.-2005. godina vezani su za juni i septembar mesec, pošto su oni karakteristični kako za vrlo velike mjesečne količine padavina, tako i za minimalne količine padavina.

Grafikon 5. – Maksimalne i minimalne količine padavina po mjesecima za period 1997.-2005. godina

3.1.3. Relativna vlažnost vazduha

Relativna vlažnost vazduha ($R=e/Ex100\%$) predstavlja stepen zasićenosti vazduha vodenom parom i od svih pokazatelja vlažnosti vazduha ima najveći značaj. Vlažnost vazduha ima značajnu ulogu u periodu mrazeva, naročito proljetnih i jesenjih. Ukoliko vlage ima više u vazduhu utoliko prije dolazi do obrazovanja rose, čime se smanjuje vjerovatnoća pojave mrazeva. Relativna vlažnost vazduha u svim mjesecima u godinama osmatranja je iznad 70%, sa godišnjim prosjekom od 80% (tabela 3), što odgovara i godišnjem prosjeku u periodu 1955.-1984. godina kada je iznosila 80,3%.

Tabela 3. – Relativna vlažnost vazduha u periodu 1997.-2005. godina (%)

Godina	Mjeseci												Suma (%)	Godišnji prosjek
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII		
Prosjek 1997-2005	89	84	80	79	75	73	73	72	80	82	86	88	961	80%

Mjeseci sa najvećom relativnom vlažnošću su januar 89%, zatim decembar 88%, dok je najniža relativna vlažnost u junu i julu sa 73% i avgustu od 72% (grafikon 6).

Grafikon 6. – Relativna vlažnost vazduha za period 1997.-2005. godina

3.1.4. Oblačnost

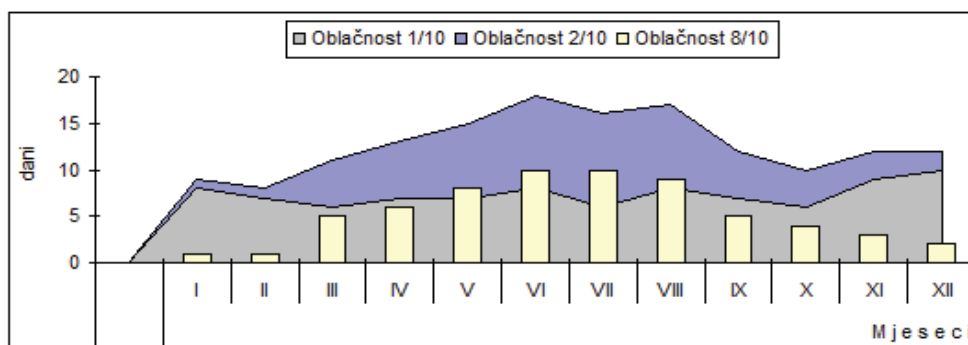
Kao promjenjivi meteorološki elemenat, pojava oblaka i stepen pokrivenosti neba njima, zavisi od niza činilaca kao što su opšta cirkulacija atmosfere izazvana raznim ciklonskim poremećajima, orijentacija visokih oblika reljefa na pravac strujanja vlažnih vjetrova, kao i vlažnosti zemljišta.

Tabela 4. – Prosječna ukupna oblačnost za period 2000.-2005. godina

Godina	Mjeseci												Suma	Godišnji prosjek	
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII			
Prosječna ukupna oblačnost 1/10															
Prosjek 2000.-2005.	8	7	6	7	7	8	6	8	7	6	9	10	87	7	
Prosječna ukupna oblačnost 2/10															
Prosjek 2000.-2005.	1	1	5	6	8	10	10	9	5	4	3	2	62	5	
Prosječna ukupna oblačnost 8/10															
Prosjek 2000.-2005.	15	12	5	8	5	4	4	6	6	8	13	18	100	9	

Prosječna ukupna oblačnost u periodu 2000. – 2005. godina (tabela 4) ukazuje na skoro ravnomjernu zastupljenost kod 1/10 prosječne ukupne oblačnosti neba i kreće se u intervalu od šest do deset, prosječno godišnje sedam i veća je nego u periodu 1955.-1984. godina (5,8), što ukazuje na njenu znatnu zastupljenost u toku cijele godine. Najmanja oblačnost konstatovana je u martu, julu i oktobru mjesecu (6). Mjesečna prosječna ukupna oblačnost 2/10 je neravnomjernija i kreće se u intervalu od 1-10, prosječno godišnje pet. Najveća disproporcija je kod prosječne ukupne oblačnosti 8/10 kada se kreće u intervalu od 4-18, prosječno godišnje devet (grafikon 7).

Grafikon 7. – Prosječna ukupna oblačnost po mjesecima (period 2000.-2005. god.)

Prikazani klimatski podaci o temperaturi i padavinama ukazuju da Bijeljina pripada području umjereno-kontinentalne klime sa srednjom temperaturom najhladnijeg mjeseca između 18° i -2°C stepena, srednjom temperaturom najtoplijeg mjeseca < 22°C, najmanje četiri mjeseca sa temperaturom >10°C, osrednje pluviometrijske ugroženosti sa dva maksimuma padavina (na početku ljeta i krajem jeseni). S toga područje Bijeljine karakteriše humidni bioklimatski tip (Maksimović, M., 2016).

Utvrđene vrijednosti klimatskih parametara na području Bijeljine, vezano za zaključke Pariskog sporazuma o klimi, ukazuju na izvjesne promjene klime, prvenstveno na porast srednje godišnje temperature vazduha od 1 °C. Registrovano povećanje temperature vazduha je još uvijek u skladu sa zacrtanim standardom globalnog zatopljenja, odnosno zadržavanje porasta temperature na 1,5 °C u odnosu na predindustrijsko doba.

4. ZAKLJUČAK:

Podaci dobijeni istraživanjima klime na području Bijeljine za period 1997.-2005. godina karakteristični su za umjereno-kontinentalnu klimu, odnosno umjereno toplu klimu. Srednja godišnja vrijednost temperature vazduha za istraživani period od 1997.-2005. godine iznosi 12 °C i veća je za 1 °C od srednje godišnje temperature u periodu 1955.-1984. godina. Suma godišnjih padavina od 786 mm (uz godišnji prosjek mjesečnih padavina od 65,6 mm) za istraživani period veća je za 41,6 mm u odnosu na period 1955.-1984. godina.

Relativna vlažnost vazduha je u svim mjesecima u godinama osmatranja iznad 70%, sa godišnjim prosjekom od 80% , što odgovara i godišnjem prosjeku u periodu 1955.-1984. godina kada je iznosila 80,3%. Prosječna ukupna oblačnost u periodu 2000. – 2005. godina ukazuje na skoro ravnomjernu zastupljenost kod 1/10 prosječne ukupne oblačnosti neba i kreće se u intervalu od šest do deset, prosječno godišnje sedam, i veća je nego u periodu 1955.-1984. godina (5,8), što ukazuje na njenu znatnu zastupljenost u toku cijele godine.

Utvrđene vrijednosti klimatskih parametara na području Bijeljine za period 1997.-2005. godina ukazuju na izvjesne promjene klime, prvenstveno porast srednje godišnje temperature vazduha od 1 °C, ali su one u skladu sa definisanim standardom povećanja globalnog zatopljenja jednakim ili manjim od 1,5 °C navedenih u zaključcima Pariskog sporazuma o klimi.

LITERATURA:

1) Anđelković, G., Ducić, V. (2014): *Klimatologija*. Praktikum za geografe. Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu. Beograd.

2) Maksimović, M. (2000): *Efekti biološke rekultivacije bagremom (Robinia pseudoacacia L.) i crnim borom (Pinus nigra Arn.) na odlagalištima površinskog kopa „Bogutovo Selo“ Ugljevik*. Magistarski rad, Univerzitet u Beogradu, Šumarski fakultet. Beograd.

3) Maksimović, M. (2010): *Biološko-ekološki i ekonomski efekti đubrenja i orezivanja grana u vještački podignutim sastojinama crnog bora na laporovitom deposolima*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu, Šumarski fakultet. Beograd.

4) Maksimović, M. (2016): *Klimatsko-geografske karakteristike područja Bijeljine i njihov uticaj na šume*. Originalni naučni rad. Revija za zdravstvene i tehničke nauke „Naučna revija“, Godina I, vol. I, broj 2.

5) (**2019): *Vijesti. Odgovor Evropske unije na klimatske promjene*. Evropski parlament, ažurirano 12.06.2019. godine. www.europarl.europa.eu/news/hr/headlines/societ.

TEN – T EUROPSKA PROMETNA MREŽA

Sažetak

Transeuropska prometna mreža (TEN – T, eng. *Trans-European Transport Network*) odnosi se na europske mreže željezničkih pruga, cestovnih koridora, unutarnjih plovnih puteva, pomorskih brodskih putničkih luka, luka, zračnih luka i željezničkih terminala. Cilj TEN – T politike koja se temelji na Uredbi br. 1315/2013 je zatvoriti nedostatke, ukloniti uska grla i tehničke prepreke, kao i ojačati socijalnu, ekonomsku i teritorijalnu koheziju unutar Europske Unije. Osim izgradnje nove infrastrukture, projekt podržava primjenu inovacija, novih tehnologija i digitalnih rješenja za sve vrste prijevoza. Cilj je poboljšana upotreba infrastrukture, smanjeni utjecaj prometa na okoliš, povećana energetska učinkovitost i veća sigurnost. TEN–T sadrži dva mrežna sloja:

Osnovna mreža – uključuje najvažnije veze, povezujući najvažnija prometna čvorišta i trebala bi biti u cijelosti gotova do 2030. godine,

Sveobuhvatna mreža – pokriva sve europske regije i trebala bi u cijelosti biti gotova do 2050. godine.

Ključne riječi: TEN–T, Promet, Europska Unija, Prometni koridori, Migracije, Stanovništvo, Paneuropski koridori.

Abstract

The Trans-European Transport Network (TEN-T) refers to the European networks of railways, road corridors, inland waterways, maritime shipping routes, ports, airports and railroad terminals. The objective of the TEN - T policy based on Regulation No. 1315/2013 is to close deficiencies, remove bottlenecks and technical barriers, and strengthen social, economic and territorial cohesion within the European Union. In addition to building new infrastructure, the project supports the implementation of innovations, new technologies and digital solutions for all modes of transport. The goal is improved use of infrastructure, reduced environmental impact of transport, increased energy efficiency and greater security. TEN-T contains two network layers:

- *Core Network* - includes the most important connections, connecting the most important traffic hubs and should be fully completed by 2030,
- *Comprehensive Network* - covers all European regions and should be fully completed by 2050.

Keywords: TEN–T, Traffic, European Union, Road corridors, Migration, Citizens, Paneuropean road corridor.

1. UVODNA RAZMATRANJA

Transeuropska prometna mreža (TEN – T) je vrlo važan čimbenik ne samo u logistici nego i u svakodnevnom životu svih Europljana. Težnja je transporta da bude što brže obavljen uz najmanje moguće distribucijske troškove, kako bi se to ostvarilo potrebna je moderna infrastruktura i povezanost. Prometna povezanost i brža univerzalna distribucija

težnja su svake države, time poboljšanjem međunarodnog prometa teži i Europska unija kako bi što bolje povezala zemlje članice i zemlje kandidate za ulazak u Europsku uniju, kako bi se stvorila prometna mreža za povezivanje čitavog kontinenta.

Povezivanjem kontinenta pokušava se doći do poboljšanja prometnog protoka i poboljšanju društvenih odnosa između država, a i boljoj konkurentnosti na međunarodnom tržištu. Za tu povezanost nastao je projekt Transeuropskih prometnih koridora. Kako bi države u Europi mogle lakše razvijati svoj prometni sektor i jačati veze sa susjednim zemljama, a i šire, preporučljivo je aktivno ulaganje i sudjelovanje u Transeuropskim prometnim mrežama za što bolju prometnu i infrastrukturnu povezanost između država diljem Europe.

Kako bi države Europe održale svoju jačinu na međunarodnom tržištu potreban je prometni sustav koji povezuje kontinent za lakši, brži i jeftiniji tranzitni promet. TEN-T sadrži dva mrežna sloja, a to su osnovni sloj, odnosno osnovna mreža, te sveobuhvatna mreža. Sveobuhvatna mreža predstavlja opći sloj TEN-T-a i uključuje svu postojeću i planiranu infrastrukturu koja udovoljava zahtjevima Smjernica, a treba biti uspostavljena najkasnije do 31. prosinca 2050 godine. Prema ranijim tumačenjima Europske Komisije, za Hrvatsku bi to trebala biti mreža dogovorena u okviru P21 Transeuropske mreže.

2. OSNOVNA TEN-T MREŽA

Osnovna mreža (eng. *core network*) uključuje samo one dijelove sveobuhvatne mreže koji su strateški najznačajniji, a treba biti uspostavljena najkasnije do 31. prosinca 2030. Odlukom Europske komisije 18. listopada 2013. definirano je devet koridora Osnovne prometne mreže EU kao okosnica za spajanje 94 glavne europske luke i 38 ključnih zračnih luka sa željeznicom i cestama u glavnim gradovima europskih zemalja (Luka Rijeka i zagrebačka zračna luka su među njima), te razvoj 15 tisuća kilometara željezničke infrastrukture kapacitirane na postizanje zadovoljavajućih brzina za putničke i teretne vlakove, kao i 35 graničnih prijelaza. Tih devet koridora prioritet su prometne politike Europske unije zbog čega je ustanovljen dodatni financijski fond u vrijednosti od 26 milijardi eura pod nazivom CEF (eng. *Connecting Europe Facility*) iz kojeg države članice, osim iz postojećih strukturnih i kohezijskog fonda, također mogu financirati projekte na tim koridorima temeljem natječaja koje će raspisivati Europska komisija. Devet koridora su: Baltičko-jadranski, Sjeverno more – Baltik, Mediteranski, Bliski istok – Istočni Mediteran, Skandinavsko-mediterranski, Rajnsko – alpski, Atlantski, Sjeverno more – Mediteran, Rajna – Dunav. Svaki od njih mora uključivati tri vrste prometne infrastrukture, prolaziti kroz tri države članice i dva granična prijelaza.

Hrvatska se nalazi na dva koridora Osnovne prometne mreže, na Mediteranskom koridoru i na Rajna-Dunav koridoru. Mediteranski koridor povezuje jug Iberijskog poluotoka, preko španjolske i francuske mediteranske obale prolazi kroz Alpe na sjeveru Italije, zatim ulazi u Sloveniju i dalje prema mađarsko-ukrajinskoj granici.

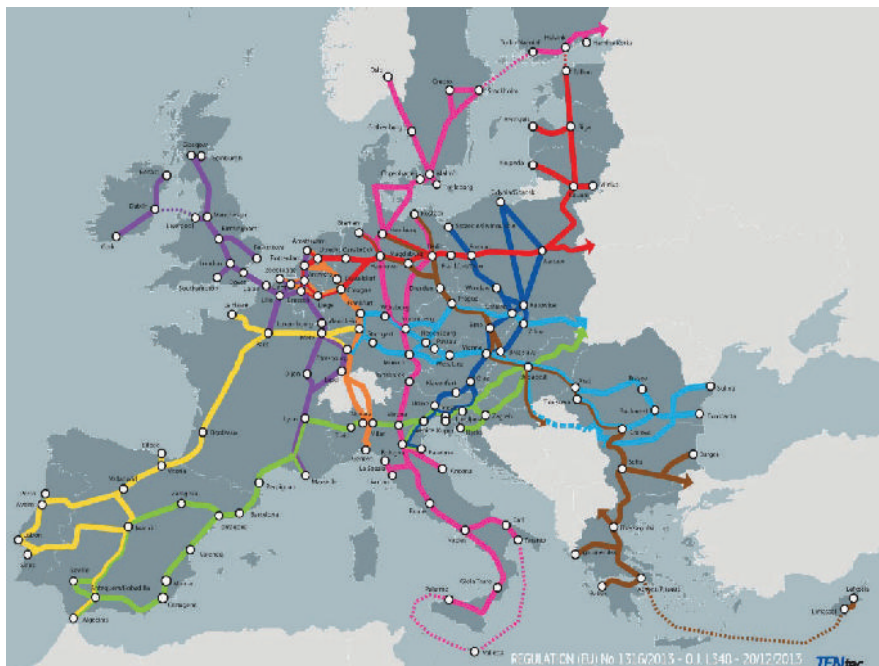
Riječ je o cestovnom i željezničkom koridoru, a njegov sastavni dio je i pravac Rijeka-Zagreb-Budimpešta (željeznički i cestovni pravac koji se kod nas uvriježio pod nazivom *Vb koridor*). Na Mediteranski koridor nastavlja se cestovni i željeznički pravac Zagreb-Slovenija, za koji se kod nas uvriježio naziv *X koridor*.

Preko toga koridora Hrvatska će biti spojena i na Baltičko-jadranski koridor, koji ide od Baltičkog mora kroz Poljsku, preko Beča i Bratislave do sjeverne Italije. Koridor Rajna-Dunav je riječni pravac koji povezuje Strasbourg, Frankfurt, Beč, Bratislavu, Budimpeštu, odakle se jedan dio račva prema Rumunjskoj, a drugi ide Dunavom između Hrvatske i Srbije i dalje na Crno more, a kod nas se uvriježio pod nazivom *VII koridor*.

Prometna infrastruktura uključena u sveobuhvatnu mrežu ima prednost u sufinanciranju iz fondova EU, međutim nižeg prioriteta od projekata na osnovnoj mreži i na koridorima osnovne mreže. Mogućnosti sufinanciranja sveobuhvatne mreže odnose se prvenstveno na sredstva iz Strukturnih fondova.

Prioritet za sufinanciranje iz fondova EU imaju projekti koji su na osnovnoj mreži, i to prvenstveno za sredstva iz Kohezijskog fonda. Projekti na koridorima osnovne mreže imaju najveći prioritet za sufinanciranje iz fondova EU za financijsko razdoblje od 2014. do 2020., i to iz sredstava CEF-a.

Kartografski prikaz 1: Devet prometnih koridora TEN-T prometne mreže¹

Ovdje ćemo se bazirati na prometne koridore koji prolaze kroz Republiku Hrvatsku, Republiku Srbiju i Federaciju Bosne i Hercegovine.

¹ https://ec.europa.eu/transport/sites/transport/files/updated_map.jpg

Kartografski prikaz 2: TEN-T koridori na području zapadnog Balkana²

Kada je riječ o spomenutim državama poznat nam je nastavak na mediteranski koridor, odnosno poznat je *koridor X* (Salzburg – Vilach - Ljubljana – Zagreb – Lipovac – Beograd – Niš – Skopje - Solun), zatim *koridor Vc* koji je u izgradnji (Budimpešta – Osijek – Sarajevo – Ploče). Potrebno je napomenuti da su ova dva koridora dio Paneuropskih prometnih koridora, koji su nama stanovnicima južne Europe zanimljiviji od kompletne TEN-T prometne mreže.

3. PANEUROPSKI PROMETNI KORIDORI

Paneuropski prometni koridori su definirani prometni putevi u centralnoj i istočnoj Europi. Ti koridori definirani su na tri Pan-Europske prometne konferencije, održane na razini ministara prometa. Oni predstavljaju izgradnju i modernizaciju cestovnih i željezničkih koridora, kombiniranih i vodenih puteva te njihovu povezanost na zajedničku europsku transportnu mrežu.

Ti koridori bi omogućili bolji pristup do tržišta srednje i zapadne Europe. Prva konferencija se je odvila 1991. godine u Pragu. Godine 1994. na Paneuropskoj konferenciji ministara prometa na Kreti definirano je devet koridora, a koridori V. A, B i C; IX. A i B i X. dodani su naknadno na trećoj Paneuropskoj konferenciji u Helsinkiju 1997. godine te su

² <https://www.putevi-srbije.rs/images/strategija-planiranje-1.jpg>

ministri zemalja kojima treba prolaziti X. koridor potpisali Memorandum razumijevanja u Thessalonikiju u ožujku 2001. godine.³

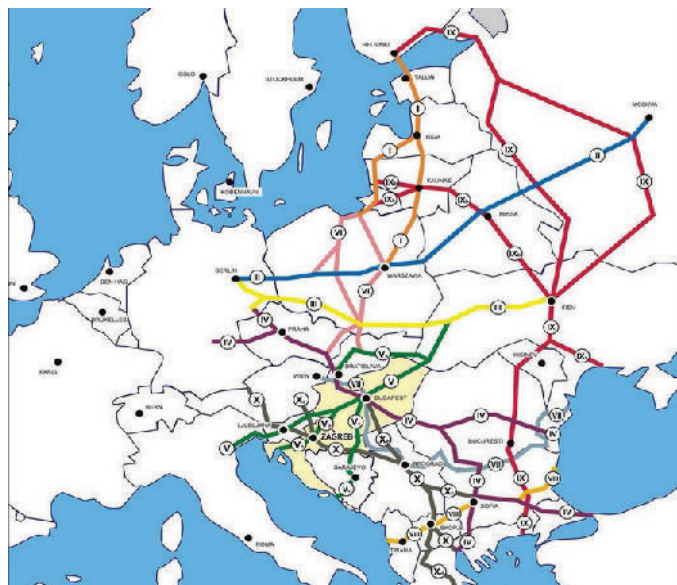
Koncept Paneuropske prometne mreže uspostavljen je kako bi Europska unija pomogla državama kandidatima za članstvo u Europsku uniju postaviti temelje za razvoj prometne infrastrukture koja će potaknuti trgovinu između država članica, proširenje robnih tokova, omogućiti lakši protok prometa te poboljšati društvene odnose.⁴

Gledajući s gospodarske strane, bitno je istaknuti kako Paneuropski koridori predstavljaju značajan doprinos u izgradnji transportne povezanosti koja još nedostaje među državama EU (Europska unija) kao i tranzicijskim državama, te tako smanjuju uska grla postojećih transportnih puteva, omogućuju veću učinkovitost europskog gospodarstva uopće, te da su trajno usmjereni i da omogućavaju porast multi modalnosti u transportnoj djelatnosti.

Četiri su glavna Paneuropska područja:

- Barentsko - Euroatičko područje: Multimodalno prometno područje koje pokriva sjeverne provincije Švedske, Finske i Norveške, kao i oblasti Murmansk i Arkhangelsk i Republike Ruske Federacije Karelia i Komi.
- Crnomorsko područje: Crnomorske države Turska, Gruzija, Ukrajina, Rumunjska, Bugarska, te Grčka i Moldavija, dok status promatrača imaju Armenija i Azerbajdžan.
- Područje Jadransko - Jonskog mora: Države na Jadranskom i Jonskom moru Albanija, Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Grčka, Italija, Slovenija i Crna Gora.
- Mediteransko područje - MEDA države: Alžir, Cipar, Egipat, Izrael, Jordan, Libanon, Malta, Marocco, Sirija, Tunis i Turska. Razvoj prometne infrastrukture smatra se neophodnom za ekonomski i socijalni razvoj te promicanje kontakta između regija.

Kartografski prikaz 3: Prikaz Paneuropskih koridora na karti Europe⁵

³ Poletan Jugović, T.: The Integration of the Republic of Croatia into the Paneuropean Transport Corridor Network, Pomorstvo, god. 20, br. 1 (2006), str. 45.

⁴ Hlača, B.: Upravljanje prometnim koridorima, Veleučilište u Rijeci, Rijeka, 2011., str. 57

⁵<http://www.ddseuro.org/portal/images/slike/promet.jpg>

Paneuropska prometna mreža uključuje 10 Paneuropskih prometnih koridora čija ukupna mreža iznosi 20 900 km željezničkih pruga, 18 700 km cesta, 86 transportnih terminala, 4 000 plovnih putova u unutrašnjim vodama, 58 riječnih luka, 20 morskih luka i 40 aerodroma. U tablici 1 prikazane su države kroz koje prolaze pojedini Paneuropski koridori.

Danas, nakon proširenja Europske unije, većina koridora postala je dio TEN mreže.

Tablica 1. Prikaz paneuropskih prometnih koridora te države kroz koje prolazi

Paneuropski prometni koridor	Države kroz koje prolazi
I	Estonija, Finska, Latvija, Litva, Poljska, Rusija
II	Bjelorusija, Njemačka, Poljska, Rusija
III	Njemačka, Poljska, Ukrajina
IV	Austrija, Bugarska, Češka, Grčka, Njemačka, Mađarska, Rumunjska, Slovačka, Turska
V	Italija, Slovenija, Mađarska, Ukrajina, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Slovačka
VI	Češka, Slovačka, Poljska
VII	Austrija, Bugarska, Hrvatska, Srbija, Crna Gora, Mađarska, Njemačka, Moldavija, Rumunjska, Slovačka, Ukrajina
VIII	Albanija, Bugarska, Makedonija
IX	Bjelorusija, Bugarska, Finska, Grčka, Litva, Moldavija, Rumunjska, Rusija, Ukrajina
X	Austrija, Bugarska, Grčka, Hrvatska, Srbija, Crna gora, Makedonija, Mađarska, Slovenija

3.1. PANEUROPSKI KORIDOR V

V. Paneuropski koridor spaja sjeverozapadnu i jugoistočnu Europu. Prolazi kroz Italiju, Sloveniju, Hrvatsku, Mađarsku, Slovačku, Ukrajinu i Bosnu i Hercegovinu.

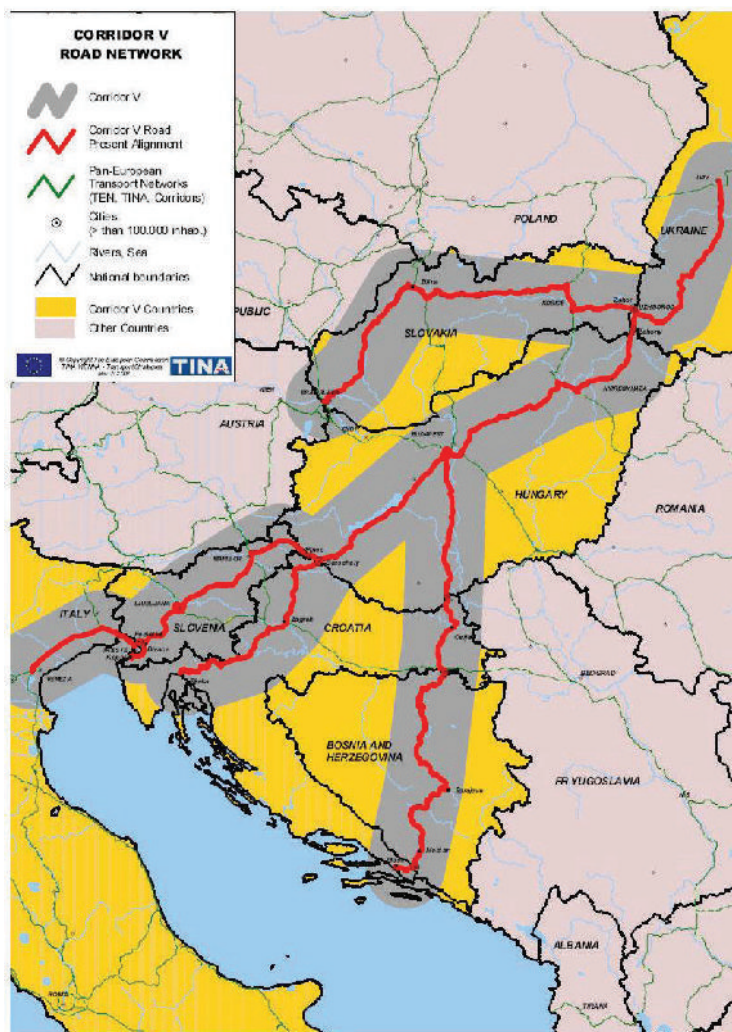
Sastoji se od 2 850 km cesta, 3 270 km željezničkih pruga, pet zračnih luka, pet morski i dvije riječne luke. Njegova ukupna dužina je 1 600 km.⁶ Memorandum o razumijevanju potpisali su u Trstu 16. prosinca 1996. godine ministri prometa zainteresiranih zemalja i predstavnici Europske komisije.

Republika Hrvatska nije tada potpisala Memorandum zbog toga što se nije mogla dogovoriti s Italijom oko Trsta i Rijeke.⁷ Osnovan je Nadzorni odbor kojeg čine delegati država članica, a zadatak mu je koordiniranje svih aktivnosti opisanih u Memorandumu. Nadzornim odborom predsjedava predstavnik Ministarstva infrastrukture i transporta Republike Italije. Njemu pomaže Stalno tajništvo, koje ima sjedište u Trstu. Trst je izabran zbog njegove strateške pozicije te administrativne i logističke potpore. Ovaj koridor započinje u više gradova na jugu i jugoistoku Europe. Glavni krak proteže se od Venecije preko Trsta i Ljubljane do Budimpešte. Na tom kraku je i ogranak koji počinje u Koprju (Slovenija) i u Divači (Slovenija) se priključuje na glavni krak.

⁶ Hlača, B.: Upravljanje prometnim koridorima, Veleučilište u Rijeci, Rijeka, 2011., str. 83.

⁷ http://ec.europa.eu/ten/transport/documentation/doc/2005_11_24/_report_paneurostar.pdf

Kartografski prikaz 4: Karta cestovnog V. Paneuropskog koridora⁸

Peti paneuropski koridor ima svoje tri grane:

- Va (Bratislava – Žilina – Košice – Užgorod – Lavov),
- Vb (Rijeka – Zagreb – Budimpešta),
- Vc (Ploče – Mostar – Sarajevo – Osijek – Budimpešta)

Koridor Vb započinje u Rijeci te se preko Zagreba nastavlja do Budimpešte. Cestovna veza tog ogranka priključuje se na glavni krak u gradu Letenye u Mađarskoj, dok se željeznička veza priključuje na isti, tek pred Budimpeštom. Koridor Vb uključuje i dvije grane:

- Grana B1: Zagreb – Oštarije – Knin – Split,
- Grana B2: Rijeka – Trst.

⁸ <https://www.prometna-zona.com/pan-europski-i-trans-europski-koridori/>

3.2. PANEUROPSKI KORIDOR X

Ovo je posljednji, a ujedno i najmlađi koridor koji je definiran u TEN –T, prvenstveno zbog činjenice da prolazi osjetljivim balkanskim područjem te da su države zainteresirane za razvoj ovog koridora tek nedavno uključene u proces stvaranja mreže. Za razliku od prethodnih koridora ovaj koridor ustanovljen je na Helsinškoj konferenciji 1997. godine kao plod njegove tradicionalne uloge veze između zapadne Europe, Grčke i Turske.

Ovaj koridor prolazi kroz osam zemalja (Austrija, Slovenija, Hrvatska, Bugarska, Mađarska, Makedonija, Grčka i Srbija) i obuhvaća ukupno 2 360 km željezničkih pruga, 2 150 km cesta, 4 aerodroma, i 1 luku. Ukupna dužina koridora iznosi 2 360 km. Prostire se od sjeverozapada prema jugoistoku i obuhvaća trasu: Salzburg – Graz – Ljubljana – Zagreb – Beograd/Niš – Skopje – Solun. Nadalje, koridor osim glavnog pravca ima i četiri grane:

- grana: Gradec – Maribor – Zagreb,
- 2. grana: Budimpešta – Novi Sad – Beograd,
- grana: Niš - Sofija (Dmitrovgrad – Istanbul preko IV koridora),
- grana: Veles – Prilep – Bitola – Florina – preko Via Egnatie.

Nacrt Memoranduma o razumijevanju koridora prihvaćen je na prvom sastanku Ministarstva prometa pod predsjedavanjem Grčke, koji je održan u Solunu u studenome 1998.godine. politička situacija, odnosno rat na Kosovu, ograničila je napredak i razvoj koridora. Stoga je u rujnu 1999. godine u Sarajevu održana konferencija na kojoj se raspravljalo o završetku kosovske krize. Tom prilikom je dat prijedlog o proširenju X. Koridora koji bi se odnosio na odvojak koji ide do Zagreba preko Sarajeva do Crne Gore i Makedonije.

Republika Hrvatska i Slovenija vide svoju šansu kroz izgradnju ovog koridora centralnim pravcem Ljubljana – Zagreb – Beograd i granom „A“ Gradec – Maribor – Zagreb. Bugarska i Mađarska se zalažu za stvaranje ovog koridora istočnije što bi uključivalo i Srbiju. Makedonija također preferira ovaj pravac zbog grane Veles – Bitola – Florina – Via Egnatia.

Kartografski prikaz 5: Karta cestovnog X. Paneuropskog koridora⁹

⁹ <https://www.prometna-zona.com/pan-europski-i-trans-europski-koridori/>

4. IZVORI FINANCIRANJA PROMETNIH KORIDORA

Problemi javnog financiranja, uspostavljanja i razvoja prometnog sustava u državama središnje i istočne Europe i jugoistočne Europe daleko su intenzivniji od istih u razvijenim zemljama Europske unije što potkrepljuju činjenice da je većina zemalja ove regije suočena s budžetskim deficitom, prisutnosti monetarnog odbora te aktivnoj superviziji Međunarodnog monetarnog fonda. Razlikujemo tri tipa javnog financiranja:

- direktno državno financiranje,
- državno ko financiranje koje podrazumijeva aktivno učešće Međunarodnih financijskih institucija,
- ograničeno državno financiranje koje se odnosi isključivo na davanje garancija, odnosno pokrivanje rizika koji ne može biti pokriven tipičnim ekonomskim i/ili komercijalnim sredstvima.

Kada govorimo o privatnom financiranju, tada moramo reći da ga je teško naći u čistom obliku bez obzira što ga preferiraju vlade država zainteresiranih za izgradnju koridora. Stoga je razvijena ideja o sudjelovanju osiguravajućih društva u financiranju projekta izgradnje infrastrukture. U tom bi slučaju bilo moguće uskladiti prihode od infrastrukturnih investicija u vrijeme kada je potrebno osiguravajućim društvima za pokriće njihovih obveza.¹⁰ Do sada je iskustvo pokazalo da je kombinacija privatnog i državnog financiranja optimalno rješenje, a ono se može revalorizirati kroz privatno – javno partnerstvo ili koncesije. Javno – privatno partnerstvo je za državu relativno skupo, no prednost mu je u tome što su novčana sredstva uvijek pravovremeno na raspolaganju i uz to je uvijek uključena i izvjesna tehnička pomoć. Zatim, privatna ulaganja ovise od ekonomskog i regulatornog oblika, a usmjerena su uglavnom na cestovni i željeznički promet.

Dugo se smatralo da je najbolji način raspodjele rizika onaj kada privatni sektor preuzme odgovornost za operacije, menadžment, koncepciju, konstrukciju, dizajn i kompletno financiranje projekta u periodu od nekoliko godina, te da ga nakon toga prepusti javnom sektoru. Međutim, praksa je pokazala upravo suprotno, što je dovelo javne vlasti do traženja adekvatnog načina za participiranje u projektima. S tim u svezi otvorene su brojne mogućnosti za dobivanje garancija, novčane pomoći, reprograma postojećih sredstava i poreznih olakšica. Upravo prema procjenama, optimalno bi bilo kada bi svaka država izdvajala 2% svog BDP-a godišnje, što bi u prosjeku iznosilo 2,4 mlrd. eura za cijelu regiju. Međutim, za realizaciju planiranih projekata, s tim u skladu, bi bilo potrebno osigurati još dodatnih 5 mlrd. eura godišnje, za koje bi se države regije zadužile kod Međunarodne zajednice. Iz gore navedenih informacija, možemo zaključiti da ne postoji idealan model financiranja projekta TEN-T. Svaka bi država trebala težiti ka pronalaženju najprimjerenijih mjera za privlačenje direktnih stranih investicija, što bi smanjilo opterećenje državnog budžeta.

Nadalje, ne bi trebalo zanemariti niti raspoloživu pomoć programa Europske unije, posebno ISPA (eng. The Instrument for Structural Policies for Pre-Accession) programa, koji su namijenjeni isključivo za te svrhe.

¹⁰ Grueter, J.: Developing Pan – European Transport Corridors, London and Water International, 98, 200. str. 16.

5. ZAKLJUČAK

TEN-T i Paneuropski prometni koridori su definirani prometni putevi cijeloj Europi, a posebno za nas bitno u srednjoj i istočnoj Europi. Prometni koridori su bili definirani na različitim konferencijama u prošlosti te su tim konferencijama prisustvovali ministri prometa zemalja kroz koje koridori prolaze. TEN-T prometni koridori predstavljaju izgradnju i modernizaciju željezničkog i cestovnog prometa korištenjem koridora, te korištenjem kombiniranih i vodenih puteva, kao i poboljšanje povezanosti za ujedinjenje na zajedničku transportnu mrežu u Europi. Ti koridori omogućuju bolji pristup zapadnoj i srednjoj Europi.

Ulaganja u obnovu željeznica, cesta i riječnih plovnih puteva ne samo da će doprinijeti povezanosti zemalja na dionicama kojima ti pravci prolaze nego će donijeti i mnoge prednosti razvoju gospodarstva zemalja koje povezuju i skratit će vrijeme putovanja putnika i robe. Ulaganjem u razvoj infrastrukture određenih koridora pokušava se i poticati bolja komunikacija između zemalja na pojedinim koridorima kako bi se ubrzao protok robe na graničnim prijelazima te kako bi se i potaknuo razvoj intermodalnog transporta.

Paneuropski koridori predstavljaju prednost za Hrvatsku, kao i druge države u regiji te cijeli europski kontinent, predstavljaju gospodarsku prednost za svaku državu Europe te im omogućuju bolji tranzicijski potencijal, kao i brži, sigurniji i jeftiniji protok robe. Države zapadne Europe sve više i intenzivnije trguju sa državama srednje i istočne Europe, što predstavlja dovoljno velik razlog za izgradnju integrirane prometne mreže.

Prelaskom u TEN-T sustav paneuropskih koridora odlazi u prošlost, ali su ti koridori sada dio TEN-T koridora koji se prostiru kroz čitavi kontinent u univerzalnu prometnu mrežu.

TEN-T koridori teže stvarima kao i paneuropski koridori, samo na većoj razini. TEN-T koridori će u budućnosti imati veliki značaj za napredak Hrvatske, Srbije i Bosne i Hercegovine, njihove infrastrukture i gospodarstva.

LITERATURA

1. Hlača, B.: Upravljanje prometnim koridorima, Veleučilište u Rijeci, Rijeka, 2011
2. Poletan Jugović, T.: The Integration of the Republic of Croatia into the Paneuropean Transport Corridor Network, Pomorstvo, god. 20, br. 1 (2006),
3. Gruuter, J.: Developing Pan – European Transport Corridors, London and Water International
4. Strategija razvoja intermodalnog transporta i mreže intermodalnih terminala u Republici Hrvatskoj, Fakultet prometnih znanosti Sveučilište u Zagrebu, Intermodarh, Zagreb, 2008
5. Buduća transportna mreža (TEN-T) u Republici Hrvatskoj i prioritetni projekti od europskog interesa u okviru TNT-T mreže. Poglavlje pregovora 21., „Transeuropske mreže“, Vlada Republike Hrvatske, lipanj, 2008.
6. http://ec.europa.eu/ten/transport/documentation/doc/2005_11_24/_report_paneurostar.pdf (dostupno 20.02.2020.)
7. <http://ec.europa.eu/transport/infrastructure/tentec/tentec-portal/site/en/funding.html> (dostupno 20.02.2020.)
8. https://ec.europa.eu/transport/themes/infrastructure/news/eu-budget-future-connecting-europe-facility_en (dostupno 20.02.2020.)
9. https://ec.europa.eu/transport/themes/infrastructure/about-ten-t_en (dostupno 20.02.2020.)
10. <http://promet-eufondovi.hr/poslovanje/eu-prometni-koridori-i-ten-t/> (dostupno 20.02.2020.)
11. <https://ec.europa.eu/transport/infrastructure/tentec/tentec-portal/site/en/maps.html> (dostupno 20.02.2020.)
12. <https://ec.europa.eu/transport/infrastructure/tentec/tentec-portal/map/maps.html> (dostupno 20.02.2020.)

KONKURENTNOST GRAĐEVINSKE INDUSTRIJE BiH U USLOVIMA TRANZICIJE I INTEGRACIONIH PROCESA

Rezime

Razvojni i tranzicijski procesi u Bosni i Hercegovini još uvijek nisu postigli zadovoljavajući nivo konkurentnosti građevinske industrije bez obzira na solidan ugled građevinskih kompanija. Regionalno udruživanje i saradnja građevinske operative u smislu zajedničkog nastupa, učinilo bi građevinsku industriju BiH i regiona konkurentnijom. Tehnološki napredak i novi standardizovani građevinski materijali desetkovali su industriju građevinskih materijala u BiH i regionu. Integracioni procesi i globalizacija tržišta zahtijevaju efikasnije prilagođavanje i promjene posebno u smislu konkurentnosti. Različitost oblika i nivoa integracija različito se reflektuje na zemlje unutar i izvan procesa integracija od napretka i prosperiteta pojedinačnih članica zemalja integracije, do suprotnih efekata za zemlje nečlanice integracionog procesa. Bosna i Hercegovina se načelno opredijelila za proces integrisanja u Evropsku uniju, ali sporost procesa, specifičnost državnog uređenja i međunarodni uticaji, podstakli su razmišljanja o alternativnim integracionim procesima kao što je Evroaziska unija. Neizgrađena infrastruktura u BiH i regionu, bogatstvo prirodnih resursa, regionalna saradnja i ubrzani integracioni procesi mogli bi dovesti do značajnijeg i bržeg razvoja građevinske industrije u BiH i regionu.

Ključne riječi: integracioni procesi, konkurentnost, građevinska industrija, saradnja, resursi .

COMPETITIVENESS OF THE CONSTRUCTION INDUSTRY OF BiH IN CONDITIONS OF TRANSITION AND INTEGRATION PROCESSES

Abstract

Development and transition processes in Bosnia and Herzegovina have not yet reached a satisfactory level of competitiveness for the construction industry, despite the solid reputation of construction companies. Regional association and cooperation of construction operatives in terms of joint appearance would make the construction industry of BiH and the region more competitive. Technological advances and new standardized building materials have decimated the building materials industry in BiH and the region. Integration processes and market globalization require more efficient adaptation and change especially in terms of competitiveness. The diversity of forms and levels of integration is reflected differently in countries inside and outside the integration process, from the progress and prosperity of the individual members of the integration countries, to the opposite effects for non-member countries of the integration process. Bosnia and Herzegovina has opted in principle for the process of integration into the European Union, but the slowness of the process, the specificity of the state system and international influences have encouraged thinking about alternative

¹ Internacionalni univerzitet, Brčko distrikt, E-mail: zdravkovucicevic@gmail.com

² Tehnički fakultet, Evropski univerzitet, Brčko, E-mail: gpejicicc@gmail.com

³ Tehnički fakultet, Evropski univerzitet, Brčko, E-mail: tmilutinovic@het.ba

integration processes such as the Eurasian Union. Undeveloped infrastructure in BiH and the region, rich natural resources, regional co-operation and accelerated integration processes could lead to a more significant and faster development of the construction industry in BiH and the region.

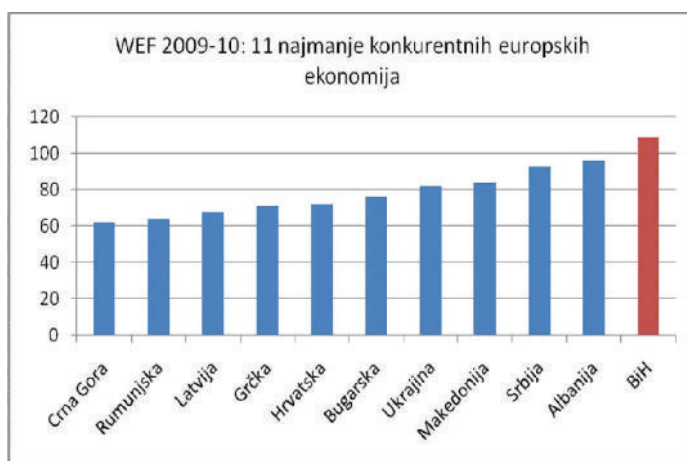
Key words: integration processes, competitiveness, construction industry, cooperation, resources.

1. Uvod

Konkurentnost kao jedna od nezaobilaznih tema novog vremena, oslikanog u uslovima globalizacije, raznih vidova integracija, intenzivnih i ubrzanih promjena i prilagođavanja u prvi plan nacionalnih ekonomija ali i pojedinačnih privrednih grana, prvenstveno misleći na industriju, stavljaju strategijski pristup i efikasne transformacijske procese.

Bosna i Hercegovina sa svojim specifičnim društvenim uređenjem i stalnim političkim izazovima još uvijek nije uspjela izgraditi institucionalnu infrastrukturu neophodnu za razvoj konkurentne nacionalne ekonomije i privrede niti dostići nivo kvaliteta proizvoda i efikasnosti proizvodnih procesa. Ako posmatramo proizvodno – tehnološke inovativne procese, dovoljno govori podatak agencije za statistiku BiH da skoro 60% preduzeća u BiH nije sprovelo niti jednu inovativnu aktivnost, što je rezultat prvenstveno finansijske slabosti preduzeća, ali i drugih faktora.⁴

Niska rangiranost BiH na ljestvici industrijske konkurentnosti prouzrokovana je malim učešćem industrijske proizvodnje u BDP od oko 13%, ali istovremeno i nizak nivo učešća visokotehnoloških proizvoda u ukupnom izvozu.

Slika1. Najmanje konkurentne evropske ekonomije⁵

⁴ Saopštenje Agencije za statistiku BiH od 31.08.2018. godine, Nauka tehnologija i inovacije, 40,2% preduzeća provelo je bar jednu inovativnu aktivnost, a 59,8% preduzeća nije provelo niti jednu inovativnu aktivnost za posmatrani period 2014-2016 godine.

⁵ Izvor: Global Competitiveness Report 2009 – 2010, WEF

Građevinska industrija ima značajnu ulogu u svakoj nacionalnoj ekonomiji. Važnost građevinske industrije je u specifičnosti njenih proizvoda, koji obezbjeđuju temelj za industrijsku proizvodnju i uopće za život ljudi, pa se njeni uticaji na nacionalnu ekonomiju ne mogu mjeriti samo produktivnošću i brojem zaposlenih .[1]

Građevinarstvo kao djelatnost je pokretač razvoja drugih privrednih djelatnosti i u svoju strukturu apsorbuje niz proizvoda i usluga drugih privrednih i ostalih djelatnosti, ali je kao i druge privredne djelatnosti, prvenstveno kao bitan indikator privrednih kretanja, neotporo na političke i ekonomske turbulencije u društvu. Investicije i veliki građevinski projekti za koje u BiH postoji veliki prostor, zbog specifičnosti društvenog uređenja i okruženja i politike kao prioriteta naspram ekonomije, stvaraju kod investitora veliku rezervu i nesigurnost investiranja, što znatno usporava investicione procese.

Ugled građevinskih kompanija iz regiona i BiH koje nose iz prošlosti kao i značajni izvozni potencijali građevinske industrije, naspram domaćeg ambijenta u kome djeluju, očigledno nije dovoljan kako bi značajnije pokrenuo građevinsku industriju, a time i ukupan razvoj društva.

Obrazovanje visokostručnih kadrova i kvalifikovane radne snage za građevinarstvo predstavljaju imperativ, ali se nažalost u BiH tome ne posvećuje velika pažnja. Zainteresovanost za ovu vrstu zanimanja je veoma mala, a sistemske mjere ne postoje kako bi motivisale buduće kadrove, što starosnu strukturu zaposlenih u građevinarstvu svakim danom čini sve neprihvatljivijom.

Nasuprot činjenici da postoje značajni prirodni resursi kako bi se industrija građevinskih materijala pokrenula i postala faktor bar na regionalnom tržištu ako ne i šire, izostanak tehnološkog napredka, nivoa standardizovanosti proizvoda i kvalitetne zakonske regulative doveo je ovu granu do ivice opstanka.

Bosna i Hercegovina kao složeno društvo sa specifičnim političkim i društvenim uređenjem i neodlučnošću kada se radi o integracionim procesima, deklarativno se izjašnjavajući za evropske integracije ali sa sve češćim alternativnim pogledima ka Evroaziskoj uniji i sa smanjenim angažmanom u regionalnim procesima znatno otežava i onako težak položaj građevinske industrije .

Sve skupa upućuje na potrebu brzog sređivanja unutrašnjih političkih odnosa, izgradnju institucionalnog okvira i političkog ambijenta koji bi omogućio ubrzane reformske i integracione procese, a što bi trend konkurentnosti građevinske industrije usmjerilo ka uzlaznoj putanji. Kroz analizu bitnih faktora i pretpostavki konkurentnosti građevinske industrije, specifičnosti integracionih i globalnih procesa, ukazujući na slabosti koje su evidentne u BiH, namjera je doći do jasnih zaključaka koji bi dali smjernice razvoja, ubrzanih integracija i povećane konkurentnosti građevinske industrije u BiH.

2. Integracioni procesi Bosne i Hercegovine

Procesi integracija na međunarodnom nivou su procesi ekonomskog i političkog ujedinjenja zemalja koji se baziraju na razvoju dubokih stabilnih odnosa i podjeli rada između nacionalnih ekonomija, njihovoj interakciji na različitim nivoima i u različitim oblicima. Danas se integracioni procesi sve više nameću, koristeći iskustva sličnih integracija, kako bi poboljšali postojeću saradnju između zemalja ili proširili na nove zemlje.

Koncept uspješnog funkcionisanja integracije zahtijeva i političku i ekonomsku homogenost njenih članica. Takav primjer integracije pronalazimo u Evropskoj uniji. Ekonomska integracija, osim ukidanja trgovinskih ograničenja, podrazumijeva prenos nacionalnih ovlaštenja na nadnacionalni nivo, prilagođavanje članica novom modelu integracije uz koordinisanje ekonomske politike.

U Evroaziji postoje raznovrsni oblici ekonomskih integracija, bilo da su regionalnog karaktera ili da su njom obuhvaćene sve ili većina država. Evroazijska ekonomka zajednica (EAEU) odnosno njene članice usaglašavaju svoje ekonomske odnose, ali samostalno vode spoljnu politiku.

Koncentracija međunarodne razmjene i povećanje međusobne saradnje, stvara se zajedničkom voljom na manje ili više ravnopravnoj osnovi, putem izjednačavanja uslova privređivanja (ukidanja carina, necarinskih barijera u međusobnoj razmjeni, uvođenje realnih intervalutnih kurseva, usklađivanje poreskih sistema, izjednačavanje kamatnih stopa, itd).

Ekonomske integracije u našem regionu odvijaju se na tri nivoa: multilateralno, plurilateralno i belateralno.

Bosna i Hercegovina orijentisana je na izgradnju liberalne ekonomije i integrisanje u međunarodne ekonomske tokove, što podrazumijeva njenu opredijeljenost integrisanja ekonomije u međunarodni multilateralni trgovinski sistem, uspostavljen u okviru Svjetske trgovinske organizacije (WTO) i na kreiranju svog trgovinskog zakonodavstva, utemeljenog na pravilima i principima na kojima se zasniva ova organizacija. Shodno tom opredijeljenju, Bosna i Hercegovina je uključena u sve regionalne integracione procese u Evropi (kao što su: Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju - SSP, Sporazum o izmjeni i pristupanju Srednjoevropskom sporazumu o slobodnoj trgovini CEFTA 2006, Sporazum o slobodnoj trgovini između Bosne i Hercegovine i Evropskog udruženja slobodne trgovine EFTA).

Bosna i Hercegovina da bi pokrenula evropski integracioni proces neophodno je da preduzme slijedeće korake:

- Povećati konkurentnost Bosne i Hercegovine dodatnim promovisanjem, unapređenjem i razvojem turizma
- Unaprijediti politiku iz oblasti predškolskog obrazovanja, srednjeg stručnog obrazovanja i cjeloživotnog učenja
- Poboljšati kvalitet javnih finansija (kroz omogućavanje dodatnog fiskalnog prostora, naročito za kapitalna ulaganja)
- Riješavanje problema nepostojanja jedinstvenog ekonomskog prostora putem usklađivanja i koordinacije industrijske politike i politike za mala i srednja preduzeća
- Usvojiti nedostajuće strateške dokumente u sektoru poljoprivrede
- Osigurati dodatne izvore finansiranja u zdravstvu
- Osigurati kvalitetne, harmonizovane i pravovremene službene statističke podatke svim korisnicima
- Reformisati javne uprave, smanjiti korupciju i jačati vladavinu prava

Neophodno je uvijek imati na umu da su evropske integracije dvosmjernan proces. Bosna i Hercegovina ne može očekivati članstvo ukoliko ne uskladi unutrašnju politiku, niti unija može očekivati od Bosne i Hercegovine da se sve reforme implementiraju preko noći. Bosna i Hercegovina mora zadovoljiti kriterijume iz Kopenhagena, koji se sastoje iz tri komponente: političke, ekonomske i zakonodavne. Ispunjavanje ovih kriterijuma znači jačanje demokratskog funkcionisanja institucija, zaštitu ljudskih prava i vladavine prava .

Prema predviđanju Svjetske banke, BDP po glavi stanovnika za 2019. godinu u Bosni i Hercegovini bi trebao da iznosi 3,4%, što je izuzetno spor rast. Ekonomska aktivnost je i dalje potpomognuta umjerenim rastom privatne potrošnje, zahvaljujući stalnom prilivu doznaka, rastu potrošačkih kredita i povećanju realnih zarada. Pokretači proizvodnje ostaju sa neprominjenim doprinosom: usluge 2,4%, pojoprivreda 0,2% i industrija 0,5%.⁶ Stopa nezaposlenosti se smanjila u poređenju 2018. sa 2019. godinom, i to sa 18,4 % na 15,7 %, a koja je inicirana blagom potražnjom za radnom snagom i smanjenjem radno sposobnog stanovništva.⁷

Bosna i Hercegovina očigledno ima tendenciju sporog prilagođavanja globalnim tokovima, kao i sprovođenja integracionih procesa što u velikoj mjeri utiče na konkurentnost njene privrede . Složen politički sistem koji uzrokuje poteškoće u sprovođenju potrebnih reformi, neodlučnost i ne postojanje jasnog, nedvosmislenog opredjeljenja kada se radi o integracionim procesima, stalne političke tenzije na regionalnom nivou, dovode u pitanje napredak u integracionim procesima, a i funkcionisanje postojećih integracionih procesa i korištenje prednosti istih .

Realizacija velikih investicionih, infrastrukturnih projekata ne rijetko zavisi od napretka reformi i integracionih procesa, a sporost u prilagođavanju dodatno usporava razvoj domaće privrede u cjelini, a pogotovo razvoj građevinske industrije koja je direktno naslonjena na velike infrastrukturne projekte .

Pred Bosnom i Hercegovinom je jasna prekretnica, ili će ubrzano raditi na stabilizaciji unutrašnjih prilika i postizanju konsenzusa oko strateških opredjeljenja čime može uhvatiti korak sa globalnim tokovima i postići napredak u integracionim procesima, ili će ostati na sadašnjim pozicijama što će neminovno dovesti do smanjenja konkurentnosti i stagnacije privrednog i ekonomskog napredka.

3. Industrija građevinskih materijala BiH

Industrija građevinskog materijala spada u klasične industrijske sektore koji prikuplja i direktno eksploatiše prirodne resurse: glinu, šljunak, pijesak, prirodni kamen i slične resurse, koja daljnjom preradom u proizvodnim procesima proizvodi raznovrsne građevinske materijale i proizvode.

Kao privredna grana, industrija građevinskih materijala je glavni snabdjevač građevinske privrede, ali i drugih privrednih sektora sa aspekta sirovinske baze.

Građevinarstvo kao privredna djelatnost direktno je vezano za industriju građevinskih materijala, što je u okvirima Bosne i Hercegovine značajan potencijal uzevši u obzir još uvijek neizgrađenu infrastrukturu, potrebu za stanogradnjom, rekonstrukcijom postojećih objekata i mogućnosti koje se samim tim otvaraju pred građevinskom industrijom u cjelini.

Analizirajući stanje industrije građevinskih materijala u BiH i poređenje sa tehnološki razvijenim zemljama, primijetno je da Bosansko Hercegovačka industrija građevinskih

⁶ Svjetska Banka: *Redovni ekonomski izvještaj za Zapadni Balkan br.16 „Rastuće nezvesnosti“, jesen 2019.*, str. 56.

⁷ Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine: Demografija i socijalne statistike „Anketa o radnoj snazi 2019“, broj 1., godina XIV, Sarajevo, 15.07.2019.

materijla zaostaje na tehnološkom nivou, nivou produktivnosti, količini upotrijebljenog rada po jedinici proizvoda, kvalitetu proizvoda i profitabilnosti.⁸

Specifičnosti industrije građevinskog materijala

- Industrija građevinskog materijla zahtijeva intenzivne radne aktivnosti sa često niskim nivoom tehničke opremljenosti, što ovu granu industrije dovodi u poziciju zaostajanja za drugim privrednim granama;
- Uslovi rada u industriji građevinskog materijla su izuzetno teški, odvijaju se u velikoj mjeri na otvorenom, a otežani uslovi rada dovode i do čestih povreda na radu;
- Smanjen ekonomski efekat zbog fluktuacije radne snage, vezane za uslove rada i niska primanja;
- Sezonski karakter utiče na nedostatak imputa, smanjenje kapaciteta i proizvodnje u cjelini.

Najznačajnije mjesto u industriji proizvodnje nemetalnih mineralnih sirovina ima proizvodnja cementa. Leadersku poziciju u proizvodnji cementa već više od 20 godina drži Kina koja je zaslužna za 54% ukupne svjetske proizvodnje. Nakon Kine, na drugom je mjestu Indija sa 7% svjetske proizvodnje, a ostale zemlje pojedinačno učestvoju do maksimalnih 2% .

Zbog svoje masivnosti i relativno niske cijene proizvodnje, transportni trošak previše opterećuje prodajne marže, transport pri prodaji cementa rijetko prelazi udaljenost veću od 300 km kopnenim putem, što je jedan od bitnih razloga da se cement većinom plasira na domaća tržišta.

U Evropskoj uniji, u industriji proizvodnje nemetalnih mineralnih proizvoda uključeno je 100.000 preduzeća koja su ukupno zapošljavala cca 1,3 milijona ljudi, što predstavlja 4,5% svih zaposlenih u prerađivačkoj industriji.

Obilježja evropskih proizvođača iz ove industrijske djelatnosti su duga tradicija, primjena savremenih proizvodnih tehnologija i poslovnih praksi te poštivanje visokih standarda u zaštiti životne sredine. Glavne proizvodne lokacije smještene su u blizini ključnih proizvodnih sirovina kako bi se izbjegli relativno visoki transportni troškovi i održao visok nivo konkurentnosti.

Bosna i Hercegovina, posjeduje značajne domaće izvore nemetalnih sirovina, kao što su krečnjaci, laporci, dolomiti, magmatske stijene, gline i gips, koji svoju značajnu primjenu imaju u građevinskoj industriji, odnosno industriji građevinskog materijala.

Kriza građevinske industrije i pad infrastrukturnih projekata utjecali su na smanjenje potražnje za proizvodima ove industrijske djelatnosti. Rast cijena energenata i nemogućnost plasiranja većine proizvoda na udaljena strana tržišta dodatno opterećuju poslovanje i ograničavaju mogućnosti rasta.

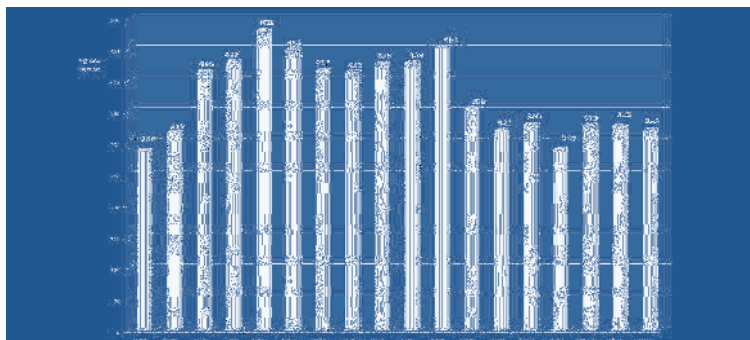
Primjera radi, tržište cementa u 2015. godini je na skoro istoj razini kao i u nekoliko prethodnih godina, što govori o dalje pristutnoj stagnaciji građevinskog sektora u Bosne i Hercegovine (BiH). Ukupna potrošnja cementa na tržištu BiH u 2015. godini procjenjena je na 1.125 hiljada tona, što je za cca 40 hiljada tona niže nego u 2014. godini, odnosno zabilježen je pad agregatne potrošnje cementa od oko 3,5%.

Obim i struktura potrošnje cementa na tržištu BiH je usko vezan sa stanjem privrednog razvoja . Daljni pad građevinske aktivnosti i potrošnje cementa u 2015 na tržištu BiH direktna su

⁸ Razvoj industrijske politike u FBiH, „Službene novine Federacije BiH“, broj 40/10

posljedica zastoja u realizaciji investicija u sektoru putne infrastrukture, rasta opšte nezaposlenosti, nelikvidnosti građevinskog sektora, kao i krize na tržištu nekretnina.

Poredeći sa potrošnjom „per capita“ u prethodnim godinama, još od 2009. godine je prisutan opštii trend pada potrošnje i stagnacije. Šta više, nivo potrošnje 'per capita' u 2015. godinije je na najnižem nivoima u posljednjih 15-tak godina, pa čak skoro izjednačen na nivo iz neposrednog postratnog perioda.⁹

Slika 2. Tržište BiH- potrošnja „ per capita „¹⁰

Za pametan i održiv razvoj industrije građevinskog materijala, koji u suštini predstavlja proces unutar koga su eksploatacija resursa, usmjeravanje investicija, orijentacija tehnološkog razvoja i institucionalne promjene u harmoniji, te omogućavaju korištenje sadašnjih i budućih potencijala, kako bi se zadovoljile ljudske potrebe i aspiracije.¹¹

Bosanskohercegovačka industrija građevinskih materijala morala bi se bazirati na principima održivog razvoja sa racionalnim korištenjem prirodnih resursa kojima raspolaže, vodeći računa o zaštiti životne sredine i energetske efikasnosti proizvodnje. Pored navedenog neophodno je aktivno raditi na harmonizaciji propisa i standarda sa propisima Evropske unije, ali i povećati vlastite i privući strane investicije vezane za velike infrastrukturne projekte (izgradnja modernih puteva, stanogradnja i druge investicije u oblasti građevinarstva).

Usvajanje novih tehnologija i proizvodnja novih, na tržištu traženih proizvoda, uz povećan nivo kvaliteta i stvaranje povoljnog poslovnog okruženja za pokretanje novih proizvodnih pogona, kontinuitet investicija i plasmana na domaćem tržištu, ali i rad na izveznoj orjentaciji proizvodnih kapaciteta, nesumnjivo će dovesti do povećane konkurentnosti BiH industrije građevinskih materijala i njenog napredka u budućnosti.

4. Stanje standardizacije u oblasti građevinarstva u Bosni i Hercegovini

Standardizacija predstavlja preduslov unapređenja građevinarstva i postizanja zadovoljavajućeg nivoa konkurentnosti građevinske industrije u cjelini. Bosna i Hercegovina se po pitanju standardizacije opredijelila za preuzimanje eurokodova, a sve prema metodi proglašavanja kroz sprovođenje aktivnosti BAS/TC21¹². Proces preuzimanja i implementacije

⁹ Izvor strategija razvoja industrije građevinskog materijala FBiH 2015-2025

¹⁰ Izvor strategija razvoja industrije građevinskog materijala FBiH 2015-2025

¹¹ WCED, 1987 - Western Cape Edukation Department

¹² BAS – Institut za standardizaciju Bosne i hercegovine – predstavlja nacionalno tijelo za standardizaciju priključeno Evropskom komitetu za standardizaciju

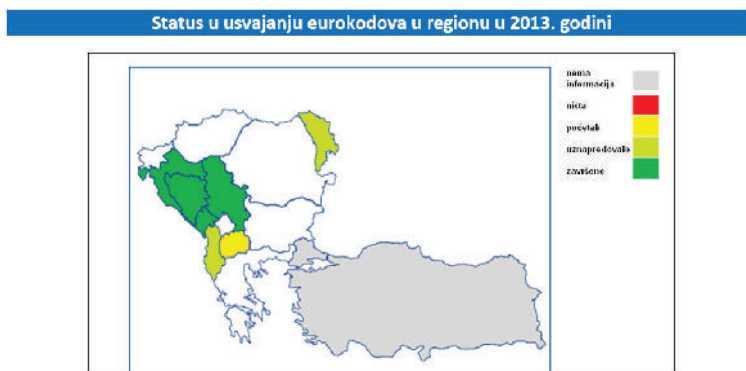
započeo je još 2003 godine i samo preuzimanje se činilo završenim 2013 godine što pokazuje i slika 1. gdje je prikazan status usvajanja eurokodova u regionu.

Eurokodovi predstavljaju set evropskih standarda u oblasti građevinarstva. Razvijeni su na osnovu najnovijih naučnih dostignuća postignutih u saradnji eksperata članica Evropske unije u proteklih 30 godina i predstavljaju, bez dvojbe, najsavremenije propise na svijetu u oblasti građevinskog konstruktorstva. Eurokodovi su postali praktično obavezni za sve javne radove u EU, a namjera je da postanu i standardi za privatni sektor u Evropi i širom svijeta.[3]

Zemlje Zapadnog Balkana koje se nalaze u procesu pridruživanja EU, ulažu mnogo napora u pripremi i uvođenju evrokodova u nacionalnu inženjersku teoriju i praksu. Zbog izuzetnih prednosti koje pružaju ovi standardi, mnoge zemlje su sačinile, na državnom nivou, strategiju sa jasnim programom (stručnim, finansijskim, kadrovskim) realizacije usvajanja evropske regulative, ne samo pravne nego i tehničke. Kako su evropski standardi zasnovani na najsavremenijim dostignućima teorije i prakse u projektovanju, građenju i održavanju građevinskih objekata, to postoji dugoročni naučni, stručni i ekonomski interes zemalja kandidata za članstvo u EU da što prije usklade svoje zakonodavstvo, standarde, tehničke propise i procedure usaglašenosti za proizvode sa odgovarajućom regulativom EU. [4]

Evropska regulativa o građevinskim proizvodima (CPR 305/2011) – Osnovni zahtjevi za građevine i bitna obilježja građevinskih proizvoda nameće obavezu kojom građevinski radovi i objekti moraju ispuniti zahtjeve vezane za :

- Mehanička otpornost i stabilnost,
- Sigurnost u slučaju požara,
- Higijena, zdravlje i zaštita okoliša,
- Sigurnost i pristup u eksploataciji (upotrebi),
- Zaštita od buke,
- Ušteda energije i toplinska zaštita,
- Održiva upotreba prirodnih resursa.

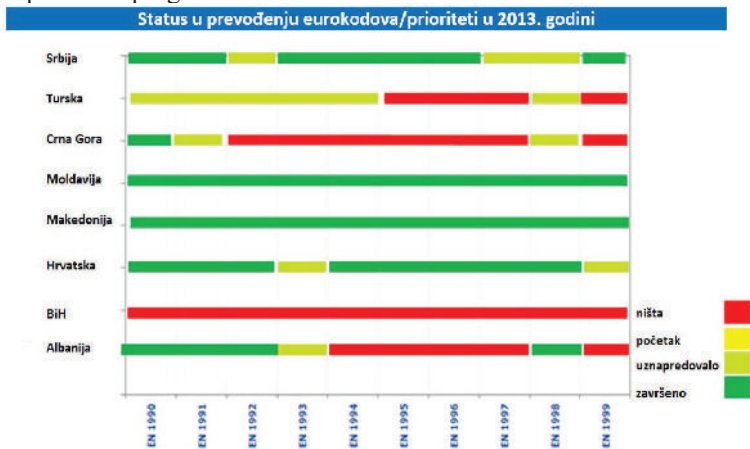
Slika 3. Status u usvajanju eurokodova u regionu u 2013. godini [2]

Da bi proces bio završen bilo je neophodno, pored samog preuzimanja eurokodova izvršiti prevođenje i uraditi nacionalne dokumente, te odrediti nacionalne parametre. U tom dijelu Bosna i Hercegovina u posmatranom periodu nije uradila praktično ništa što je vidljivo i iz grafikona na slici 2. Intenzivnije aktivnosti počinju od 2014 godine kada se tehnički komitet BAS/TC21- Beton i proizvodi od betona reformiše u Tehnički komitete BAS /TC 58 – Eurokodovi - Osnove projektovanja, dejstva na konstrukcije, geotehničko projektovanje i projektovanje seizmički otpornih konstrukcija, nakon čega se formiraju i Tehnički komitete

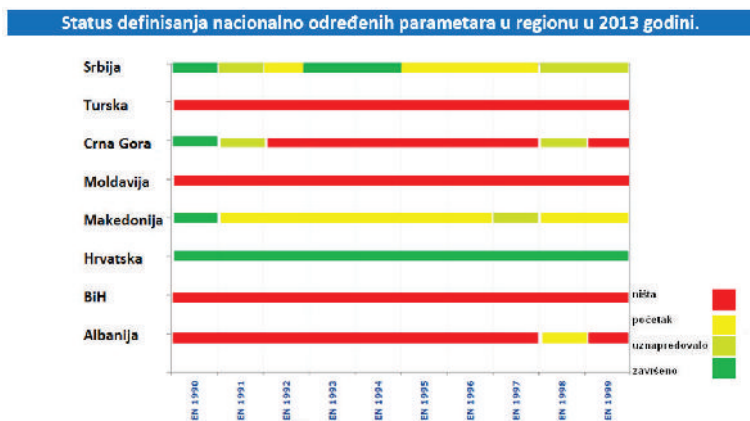
BAS /TC 61 – Eurokodovi – Projektovanje betonskih i zidanih konstrukcija, BAS /TC 62- Eurokodovi –Projektovanje spregnutih čeličnih, drvenih i aluminijumskih konstrukcija.

Uz uvođenje eurokodova u standardizaciju bilo koje zemlje, obaveza je svake zemlje koja ih uvodi da donese nacionalne dodatke koji uređuju nacionalno određene parametre, a u elementima specifičnim za svaku zemlju ponaosob . [3]

Ipak Bosna i hercegovina je pitanje Eurokodova vrlo rano uvrstila u obrazovni sistem i uvrstila ih u nastavne planove i programe na univerzitetima .

Slika 4. Status o provođenju eurokodova /prioriteti u 2013. godini [2]

Slika 5. Status definisanja nacionalno određenih parametara u regionu u 2013 godini.

Međutim, kada je u pitanju obrazovanje inženjera koji su već u praksi, praktično nije bilo nikakvih kurseva, niti obuka u vezi s korištenjem eurokodova. Razmjena informacija i iskustava uglavnom se odvijala neformalnim putevima. Dodatni problem je takođe bilo nedovoljno postojanje priručnika, knjiga, uputstava i smjernica na jezicima u Bosni i Hercegovini, mada se do izvjesne mjere koristila literatura iz zemalja u okruženju. [3]

Da bi Bosna i Hercegovina uhvatila korak sa regionom ali sa Evropskom unijom i postigla efekte povećane konkurentnosti po pitanju standardizacije neophodno je ubrzati rad na prevođenju, usvajanju ali i praktičnoj implementaciji Eurokodova .

Shodno navedenom neophodna je bolja saradnja sa tijelima vezanim za eurokodove u okruženju, harmonizacija propisa u oblasti građevinarstva sa evropskim propisima, edukativne aktivnosti u inženjerskoj zajednici i izrada adekvatnih priručnika, kao i niz drugih aktivnosti potrebnih za ubrzanje ovog procesa.

5. Građevinarstvo Bosne i Hercegovine i regiona

Građevinarstvo kao značajan faktor ekonomije društva, koje integriše niz drugih privrednih aktivnosti, a sve kroz stvaranje krajnjeg proizvoda, odnosno izgradnju objekta, je temeljna pretpostavka industrijske proizvodnje ali i života ljudi u cjelini.

Bosna i Hercegovina kao zemlja u razvoju u kojoj su još uvijek aktivni tranzicijski procesi, mora posebnu pažnju posvetiti investicijama kao ključnom faktoru razvoja. Građevinarstvo kao konzument velikog broja proizvoda i usluga predstavlja najbrži put ka napredku privredne aktivnosti kroz investicione procese.

BiH raspolaže sa velikim prostorom za ulaganja u infrastrukturu ali političko i ekonomske okruženje nije atraktivno za strane ulagače, dok su domaći resursi na tom planu ograničeni. Građevinski sektor posebno je osjetljiv na stabilnost političke i ekonomske situacije. Položaj građevinarstva u Bosni i Hercegovini oslikavaju dvije suprotstavljene komponente, ugled kompanija iz prošlog vremena i mogući izvozni potencijali i spektar otežavajućih faktora na domaćoj sceni gdje djeluje. Građevinski sektor ostvaruje najveći izvoz u Libiji, Albaniji i Alžiru, a odnos inostranih narudžbi i izvršenog posla je cca 3:1. Posmatrano sa aspekta broja radnika an inostranim gradilištima primjera radi 2015 godine je bio 738 i najčešće su raspoređeni u Srbiji, Njemačkoj i Hrvatskoj.

Prosječan broj radnika na gradilištima u 2017. godini, angažovanih od strane pravnih subjekata, iznosio je 19.969, što je za 1,6% više u odnosu na 2016., dok je broj odrađenih sati rada na gradilištima veći za 4,7% u odnosu na prethodnu godinu. Vrijednost izvršenih građevinskih radova u Bosni i Hercegovini koje su izvršili radnici na gradilištima u 2017. manja je za 3,4% u odnosu na 2016. godinu. Prema vrstama građevinskih objekata, udio vrijednosti izvršenih radova na objektima visokogradnje je 43,4% a na objektima niskogradnje 56,6%.

U 2017. završeno je 309 zgrada od strane pravnih subjekata, od toga je 36,6% stambenih zgrada i 63,4% nestambenih zgrada. Površina završenih zgrada je 478.966 m², što je za 6,2% više nego u 2016. godini. Broj završenih stanova u 2017.godini iznosi 2.987, što predstavlja povećanje od 7,9% u odnosu na 2016. godinu. Prosječna korisna površina završenih stanova iznosi 54,2m².¹³

Građevinski sektor ostvaruje značajno učešće u ukupnom zapošljavanju, ali je starosna dob zaposlenih u građevinarstvu prilično visoka što će u budućnosti predstavljati problem ovog sektora. Ljudski resurs u građevinarstvu je nezamjenjiv nasuprot savremenim tehnologijama i opremi, što iziskuje potrebu racionalnog odnosa prema stručnom kadru i ljudskim resursima u cjelini. Jedino stručni kadar i efikasno upravljanje ljudskim resursima ovu privrednu granu može učiniti perspektivnom i konkurentnom u uslovima globalne konkurencije.

Nažalost, odnos nadležnih prema planiranju kadrova – tzv profesionalnoj orijentaciji nije na zadovoljavajućem nivou, ali će u budućnosti biti neophodno uvesti stimulativne mjere koje bi povećale interes za zanimanjima iz oblasti građevinarstva kako bi se građevinski sektor očuvao i unaprijedio.

¹³ Podaci Agencije za statistiku Bosne i Hercegovine

Bosna i Hercegovina mora ubrzano raditi na poboljšanju poslovne klime i konkurentnosti svih privrednih grana, a posebno građevinske industrije, obezbjeđivanje velikih infrastrukturnih projekata i investicionih procesa kako bi se ostvario cilj povećanja obima građevinske industrije i konkurentnosti građevinskih kompanija. Sistem kordinacije različitih nivoa vlasti u Bosni i Hercegovini mora profunkcionisati, da bi se postigao napredak u ostavriivanju prohodnosti odlučivanja i usvajanja strteških dokumenta, koji bi stvorili preduslove za brzo usvajanje i primjenu evropskih normi i standarda, uspostavljanje certificiranja i atestiranja proizvoda, omogućavanje stimulatvinih mjera i podsticaja za osposobljavanje kadrova i jačanje građevinskih kompanija.

Potrebno je da se država aktivira na planu donošenja i primene zakona u oblasti zaštite svojine, sprovođenja ugovora i garantovanja prava stranih investitora. Ispostavlja se, dakle, da što je tržište manje savršeno, to je uloga države i njenih institucija veća, i obratno .[7]

6. Energetska efikasnost u građevinarstvu u BiH

Na osnovu podataka utvrđenih redovnim pregledom energetske efikasnosti u BiH od strane Energetske zajednice, a sa aspekta potrošnje energije, Bosna i Hercegovina se smatra državom sa veoma visokim stepenom neefikasnosti u stambenom, javnom, industriskom i uslužnom sektoru. ¹⁴ Potrošnja energije u BiH je 20 % BDP , a što je čak za tri puta više od zemalja EU i SAD-a , ali više i od većine zemlja u regiji.

Energetsko efikasni građevinski materijali su materijali koji tokom svog životnog ciklusa zahtijevaju manju potrošnju energije od klasičnih materijala, bez spuštanja nivoa kvaliteta, u smislu fizičko-mehaničkih svojstava, termoizolacionih svojstava, trajnosti itd. U novije vrijeme aktuelni su termoizolacioni proizvodi od ovčje vune kao idelanog materijla za izolacije u građevinarstvu, a prva fabrika na Balkanu počela je sa radom 2016 godine . [5]

Proizvodnja i korištenje energetske efikasni materijla mogu predstavljati pravac kojim Bosanskohercegovačka industrija građevinskog materijla treba da se kreće. Strateškim pristupom ovoj oblasti BiH bi mogla pokrenuti značajne kapacitete i prilagoditi svoju industriju izolacionih i drugih građevinskih materijla tržištu EU i SAD-a .

Održiva takozvana „ zelena gradnja „ uz korištenje zelenih materijla ,sve više je zastupljena u razvijenom svijetu (vrijednost tržišta ovih materijla u SAD je cca 60 milijardi dolara), a potražnja za ovim materijalima je sve veća.

Trendovi međunarodnog tržišta pokazuju da sve više zemalja posvećuje pažnju ovom pitanju i stvara svoje vlastite programe zelene gradnje u svrhu podsticanja zapošljavanjai stvaranja vlastitih „ Green Bulilding „ vijeća. Trenutno je preko 90 zemalja pokrenulo osnivanje organizacija zelene gradnje i to predstavlja trend rasta u građevinskom sektoru.

U mnogim zemljama širom svijeta vodstvo u certifikiranju energetske planova i zaštiti životne sredine (LEED) preuzeto je od strane Green Building Vijeća Sjedinjenih Američkih Država, a utvrđen je i standard za mjerenje održivosti gradnje. Iako je LEED razvijen kao američki standard, do kraja 2012. oko 40 % svih registriranih LEED projekata se nalazilo izvan SAD-a, a LEED projekti su se sada i dalje proširili na nekih 130 zemalja. Energetski objekti sa nultom emisijom će postajati sve više uobičajeni stambeni i komercijalni sektor širom svijeta. [6]

¹⁴ Redovni pregled strategija energetske efikasnosti u BiH“ koji je pripremljen kroz Ugovor energetske zajednice (Energy Charter Treaty)

7. Konkurentnost Bosanskohercegovačke privrede i regiona

Posmatrajući izvještaj o globalnoj konkurentnosti Svjetskog ekonomskog foruma „ Doing Business „ za 2019 godinu Bosna i Hercegovina zaostaje u regionu prema većini parametara. Poredeći rang listu iz 2016 godine Bosna i Hercegovina je čak i stagnirala .

Nacionalna ekonomija	Jednostavnost poslovanja	Rang u grupi	Pokretanje posla	Izdavanje građevinske dozvole
BiH	90	22	24	24
Albanija	82	21	14	23
Hrvatska	51	13	23	20
Kosovo	57	16	6	22
Crna Gora	50	12	21	8
Srbija	44	8	16	2
Severna Makedonija	17	3	18	3

Tabela 1. Rang lista konkurentnosti „ Doing Business „, 2019 godina za ¹⁵

Prema Izvještaju o globalnoj konkurentnosti Svjetskog ekonomskog foruma, Doing Business izvještaju za 2016.godinu, Bosna i Hercegovina se nalazila na 79 mjestu , a i tada su sve zemlje regiona osim Albanije koja je bila na 97 mjestu imale bolji rejting .

Na međunarodnom tržištu, gdje vladaju uslovi oštre konkurencije, mogu opstati samo poslovno efikasna preduzeća. Domaća preduzeća, da bi ostala u utakmici, moraju težiti stalnom tehnološkom i organizacionim usvaršavanju, rastu produktivnosti, racionalnom korištenju proizvodnih resursa i smanjenom trošku poslovanja, što će svakako poboljšati njihove konkurentne pozicije. Da bi se podigao nivo konkurentnosti država mora osigurati dotok novca putem investicija, stimulisati uvođenje novih tehnologija, ali i uvesti korporativno upravljanje u odnosima javnog i privatnog sektora .

Primjer su proizvođači cementa u BiH koji su se, nakon postepenog obnavljanja i povećanja proizvodnih kapaciteta, te okončanih procesa privatizacije, u potpunosti afirmirali kao savremene i tržišno orijentisane firme kako na domaćem, tako i na tržištu zemalja u okruženju. Ulaskom domaćih proizvođača cementa u lanac globalnih korporacija proizvođača cementa, na tržištu BiH je došlo do značajnog unapređenja postojećih tehnologija, što je dovelo do novog kvaliteta u poslovanju.

Domaći proizvođači iz industrije građevinskog materijala trebaju koristiti tehnološke inovacije kao jednu od glavnih poluga primjene novih procesa proizvodnje, što bi trebalo dovesti do njihove povećane konkurentnosti .

¹⁵ „ Izvještaj o globalnoj konkurentnosti Svjetskog ekonomskog foruma „ Doing Business „, za 2019 godinu za zemlje Evrope i centralne Azije , podaci za zemlje regiona

8. Zaključak

Bosna i Hercegovina sa svojim složenim i specifičnim društvenim uređenjem, bez jasne koordinacije među nivoima vlasti, usporenim protokom donošenja odluka, stalnim političkim izazovima i drugim faktorima koji usporavaju integracione procese i procese prilagođavanja novim globalnim tokovima, nije dostigla nivo konkurentnosti koji je potreban za razvoj i napredak građevinske industrije.

Da bi se podigao nivo konkurentnosti država mora osigurati dotok novca putem investicija, stimulirati uvođenje novih tehnologija, ali i uvesti korporativno upravljanje u odnosima javnog i privatnog sektora. Država mora podsticati razvoj domaćih građevinskih preduzeća i uposliti industriju građevinskih materijala, za koju u BiH postoje značajni resursi, a kroz osvajanje novih proizvoda i tehnološki napredak pogotovo u sveri energetske efikasne materijala čija tražnja je u porastu na tržištima Eu i SAD-a.

Bosanskohercegovačka industrija građevinskih materijala morala bi se bazirati na principima održivog razvoja sa racionalnim korištenjem prirodnih resursa kojima raspolaže, vodeći računa o zaštiti životne sredine i energetske efikasnosti proizvodnje. Pored navedenog neophodno je aktivno raditi na harmonizaciji propisa i standarda sa propisima Evropske unije, ali i povećati vlastite i privučiti strane investicije vezane za velike infrastrukturne projekte.

Realizacija velikih investicionih, infrastrukturnih projekata ne rijetko zavisi od napredka reformi i integracionih procesa što Bosnu i Hercegovinu stavlja na prekretnicu, ili će ubrzano raditi na stabilizaciji unutrašnjih prilika i postizanju konsenzusa oko strateških opredjeljenja čime može uhvatiti korak sa globalnim tokovima i postići napredak u integracionim procesima, ili će ostati na sadašnjim pozicijama što će neminovno dovesti do smanjenja konkurentnosti i stagnacije privrednog i ekonomskog napredka.

Građevinarstvo apsorbuje veliki broj proizvoda, pokretač je razvoja drugih privrednih djelatnosti, te kao takvo predstavlja najbrži put ka napredku privredne aktivnosti kroz investicione procese. Uzevši u obzir činjenicu da je u BiH još uvijek nerazvijena infrastruktura i da na tom planu postoji veliki prostor za ulaganja, čime se povećava potencijal građevinarstva i građevinske industrije u BiH, ali i osjetljivost građevinskog sektora na stabilnost političke i ekonomske situacije u društvu, imperativ je postizanje političke stabilnosti i stvaranje boljih uslova za strana ulaganja i investicije, pošto su domaći investicioni resursi skromni.

Sve skupa upućuje na potrebu brzog sređivanja unutrašnjih političkih onosa, izgradnju institucionalnog okvira i političkog ambijenta koji bi omogućio ubrzane reformske i integracione procese, bolju regionalnu saradnju, brže usvajanje i implementaciju standarda pokretanje intenzivnih investicionih procesa, a što bi trend konkurentnosti građevinske industrije usmjerilo ka uzlaznoj putanji, kroz razvoj građevinarstva i industrije građevinskih materijala na principima održivog razvoja i energetske efikasnosti

9. Korišćena literatura

- [1] - Ivković, B. i Popović, Ž., „Upravljanje projektima u građevinarstvu“, Nauka, Beograd, 1995. godina
- [2] - Pinto A., Taucer F., Dimova S., Apostolska R., „Summary of the Questionnaires Filled by National Authority Relevant Representatives from non-EU Countries in the Balkan Region”, Adoption of the Eurocodes in the Balkan Region, Milan and Ispra, Italy; 2013.godina
- [3] - Džidić S., Kulenović N., 2013. „Eurokodovi – preuzimanje i implementacija u BiH”, Glasnik Instituta za standardizaciju BiH, broj 3-4/13, (ISSN 1840-2860);
- [4] - Đ.Vuksanović, „Implementacija Evrokodova –iskustva iz okruženja”, u Savjetovanje “Eurokodovi u crnogorskoj legislativi”, 2009
- [5] - S. Sljepčević; „Studija isplativosti tržišta vune“ UNDP BiH, 2010. uključujući podatke iz FAO izvještaja za 2012. godina
- [6] – Yerry Yudelson „Revolucija zelene zgrade“ 242 str., Ostrvska štampa, Washington D.C., 2008 godina
- [7] - Leković, V, „Korelacija tržišne institucionalizacije i tranzicionih procesa“ Ekonomski horizonti, 2001 godina
- [8] – Igor Mladenović , „Građevinarstvo kao industrijski sektor u funkciji oporavka privrede Republike Srbije „ , Ekonomski fakultet univerziteta u Nišu, 2013godina

10. Ostali izvori

1. Strategija energetske efikasnosti u BiH
2. Izvještaj o globalnoj konkurentnosti Svjetskog ekonomskog foruma „ Doing Busines „ za 2019 godinu
3. Izvještaj Agencije za statistiku Bosne Hercegovine
4. Strategija razvoja industrije građevinskog materijla FBiH 2015-2025
5. Global Competitiveness Report 2009 – 2010, WEF
6. Svjetska Banka: Redovni ekonomski izvještaj za Zapadni Balkan br.16 „Rastuće neizvesnosti“, 2019godina

SAVJETNIK ZA BEZBJEDNOST U PREVOZU OPASNIH MATERIJIA, ANALIZA STANJA U BiH I OKRUŽENJU

Sažetak

Aktivnosti sa opasnim materijama, od proizvodnje, pakovanja, utovara-istovara, skladištenja, transporta i upotrebe, imaju svoje specifičnosti, ali im je zajednička karakteristika da predstavljaju veliku opasnost. Radi opasnosti po ljude i životnu sredinu ova oblast je regulisana velikim brojem zakonskih i podzakonskih akata, kao i odgovarajućim međunarodnim ugovorima. Oblast transporta opasnih materija se smatra najrizičnijom fazom u procesu od proizvodnje do upotrebe opasnih materija. Često je u pitanju međunarodni transport opasnih materija, pa je ova oblast definisana i međunarodnim ugovorima. Evropski sporazum o stabilizaciji i pridruživanju predviđa da Bosna i Hercegovina, kao ugovorna strana, mora koordinisati, u najvećoj mogućoj mjeri, svoje politike koje se tiču prijevoza opasnih materija. U cilju povećanja bezbjednosti pri transportu opasnih materija, međunarodni ugovori u svim oblastima transporta opasnih materija, su u izmjenama međunarodnih sporazuma iz 2001. godine, uvele pojam sigurnosnog savjetnika. Rad se bavi analizom stanja i ispunjenja obaveza uvođenja sigurnosnog savjetnika u zakonodavstvo zemalja potpisnica, prvenstveno BiH i zemalja u okruženju. U radu se ukazuje na različita zakonska rješenja, a i na nepostojanje zakonske regulative i nužnost hitnog djelovanja u cilju nastavka evropskog puta BiH, bezbjednosti stanovništva, kao i zaštite cjelokupnog ekološkog sistema.

Ključne riječi: opasne materije, prevoz, sigurnosni savjetnik, zakonska regulativa.

DANGEROUS MATERIAL TRANSPORT SAFETY ADVISOR, ANALYSIS OF CURRENT STATE IN BiH AND SURROUNDING REGION

Abstract

Dangerous material activities, from production, packaging, loading and unloading, storage, to transport and use, have their specifics, but the common characteristic is that they pose a great danger. Because of dangers to people and the environment, those activities are regulated by a large number of laws and regulations, as well as with international contracts. Transportation phase is considered the most risk prone in dangerous materials' lifetime, from production to usage. Often times, it's an international transport, so this is regulated by international contracts. European stabilisation and association agreement states that Bosnia and Herzegovina, as a party, must coordinate, to the greatest possible extent, its policies regarding the dangerous materials transport to the European ones. In the interest of increasing the safety of dangerous materials transport, international contracts in all areas of dangerous material transport have, in the changes from 2001, introduced the concept of a safety consultant. This paper deals with the analysis of current state and fulfillment of the obligation to introduce a safety consultant into

¹Evropski univerzitet Brčko distrikt

legislation of signing countries, especially BiH and countries in the region. The paper points to different legal solutions, and the non-existence of governing laws and the necessity of hasty actions towards the continuation of European association of BiH, safety of its citizens, as well as environmental protection.

Keywords: dangerous materials, transportation, safety advisor, laws and regulations.

1. Uvod

Opasne materije mogu se definisati kao sve one materije koje u toku proizvodnje, transporta, skladištenja i bilo kakvog rukovanja sa njima, mogu da izazovu štetne posljedice po zdravlje ljudi i okoline. Opasne materije su definisane zakonima i drugim propisima, kao i međunarodnim ugovorima. One na osnovu svoje prirode, ili osobina i stanja, mogu biti opasne za javnu bezbjednost radi svojih dokazanih toksičnosti, sposobnosti nagrizanja, nadraživanja, zapaljivosti, eksplozivnosti, ili radioaktivnog djelovanja. Takođe i sirovine od kojih se proizvode opasni materijali-robe, kao i otpadi, smatraju se opasnim materijama, ako imaju osobine opasnih materija.

Razvoj društva i tehnologije uslovio je stvaranje novih opasnih materija kao i povećanje količina koje se proizvode, transportuju i skladište. Svjetska ekonomija sve manje poznaje granice nacionalnih ekonomija tako da se širom svijeta značajno povećava promet raznih roba, a među njima značajan dio su i robe koje su definisane kao opasne materije. Tu su posebno rastuće ekonomije Kine i Indije. Veći dio Evrope je ujedinjen tako da je protok ljudi i roba, uključujući i opasne materije, znatno olakšan, a sve zahvaljujući harmonizaciji propisa.

Svaka faza rukovanja opasnim materijama, od njihove proizvodnje, pa sve do faze kada više ne predstavlja opasnost, praćena je određenim rizicima za ljude i okolinu. Koliki će biti rizik prvenstveno zavisi od vrste i količine opasne materije, propisanih mjera za postupanje, poštovanja propisanih mjera, edukacije osoblja, kontinuiranog monitoringa i niza drugih aktivnosti.

Rukovanje sa opasnim materijama može se pojaviti u četiri segmenta i to:

- proizvodnja
- transport
- skladištenje
- korišćenje-upotreba

Zavisno od materije pojedini segmenti su sa različitim stepenom rizika pojave akcidenta. Često je opasna proizvodnja, nekada upotreba, ali je transport u većini slučajeva mnogo rizičniji od ostalih segmenata. Proizvodnju, skladištenje i upotrebu u principu, karakterišu: stalna i ograničena lokacija, isti radnici (obučeni, sa iskustvom na tim poslovima), tradicija obavljanja tih poslova, godinama iste procedure - bez iznenađenja i nepredviđenih situacija, jasno definisana zakonska regulativa, inspeksijski nadzor, dobra organizacija poslova jer se najčešće radi o jednom privrednom društvu. Sa druge strane transport je sve suprotno od karakteristika navedena tri segmenta. U transportu, posebno drumskom, mnoge stvari je teško predvidjeti kao što su: stanje na putu, vremenski uslovi, ponašanje drugih učesnika u saobraćaju, zastoji i saobraćajne nesreće, kvarovi vozila, sposobnosti vozača i još dosta drugih faktora koji utiču na bezbjednost transporta. Na kraju, ako dođe do akcidenta, organizacija otklanjanja posledica je mnogo teža, a opasnosti su mnogo veće za ljude i životnu sredinu. Prilikom gradnje proizvodnih pogona i skladišta opasnih materija ozbiljno se pristupa kod izbora makro i mikro

lokacije uzimajući u obzir studije uticaja na životnu sredinu mogućih neželjenih pojava u toku korišćenja planirane lokacije. Nasuprot tome, prilikom transporta opasnih materija, bez obzira na vid, ima malo manevarskog prostora da se određeni putni, željeznički, ili vodeni pravci koriste, odnosno ne koriste za transport opasnih materija.[1]

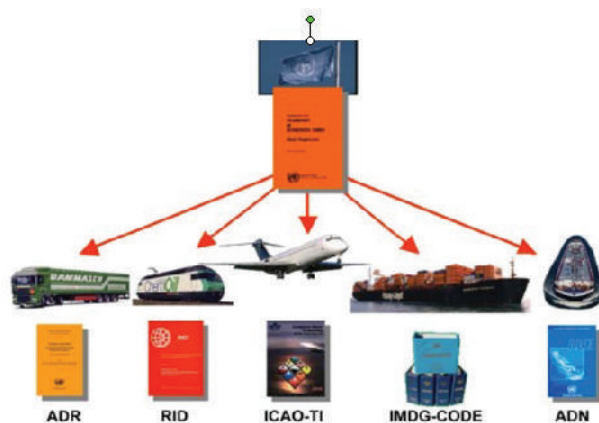
Radi evidentne opasnosti pri transportu opasnih materija, zakonska regulativa je sve strožija i decidnija u ovoj oblasti. Transporti se često odvijaju kroz dvije, ili više država tako da je neophodna harmonizacija propisa u širem okruženju. Akcident sa opasnim materijama može imati štetne posledice ne samo u lokalnoj zajednici, već i u više država, čak i kontinenta. Prisjetimo se samo katastrofe u Černobilu.

2. Transport opasnih materija

Opasne materije transportuju se svim oblicima transporta. Količine transportovanih opasnih materija u drumskom saobraćaju skoro je jednaka transportu u svim ostalim vrstama transporta. Radi veće bezbjednosti ostalih vidova transporta, raznim mjerama, pokušava se prevoz sa drumskog saobraćaja preusmjeriti na željeznički i brodski.

Danas su svi vidovi transporta opasnih materija regulisani međunarodnim ugovorima, a sve u cilju lakšeg, bržeg i bezbjednijeg protoka roba. Tako su danas aktuelni slijedeći sporazumi :

- ADR za drumski saobraćaj (European Agreement on the International Road Transport of Hazardous Goods)
- RID za željeznički prevoz (Regulation for International Transport of Hazardous Goods)
- IMDG za pomorski prevoz (International Maritime Dangerous Goods Code/Transport by Sea)
- IATA DGR za vazdušni prevoz (IATA regulations on the Transport of Hazardous Goods/Air Transport), slika 1.

Slika 1. vrste sporazuma za prevoz opasnih roba po vidovima transporta
Izvor: Transport opasne robe u drumskom saobraćaju, Trigon Inženjering Beograd [2]

Svaki vid saobraćaja ima svoje specifičnosti prevoza opasnih materija što je i regulisano sporazumima i drugim propisima. Ponekada se više vidova transporta preklapa, npr. kamion sa opasnim materijama natovaren na brod, ili voz. Propisi o drumskom transportu opasnih materija prednjače u odnosu na druge vidove i najčešće su osnova koja se prilagođava za druge vidove transporta.

2.1. Transport opasnih materija u BiH

Bivša Jugoslavija je bila potpisnik mnogih međunarodnih sporazuma, na osnovu kojih su donošeni zakoni na državnom i republičkom nivou. Ti sporazumi su i iz oblasti transporta opasnih materija u svim vidovima transporta. Tako je do rata, u skladu sa međunarodnim sporazumima, u Bosni i Hercegovini bio u primjeni Zakon o prevozu opasnih materija SFRJ ("Službeni list SFRJ", broj: 27/90). Materiju prevoza opasnih materija u određenim segmentima regulisao je na nivou BiH i Zakon o prometu eksplozivnih i zapaljivih tečnosti i gasova, objavljen u "Službenom glasniku BiH", broj 39/89.

Novonastala država Bosna i Hercegovina je Evropski sporazum o međunarodnom prevozu opasne robe cestom (ADR) Ženeva, 1957- preuzela sukcesijom 1. septembra 1993. Nakon potpisivanja Sporazuma o pridruživanju 16.6.2008. godine, BiH je preuzela obavezu da u roku od tri godine od dana stupanja na snagu sporazuma reguliše prevoz opasnih materija. Kako je potpisani Sporazum stupio na snagu tek sedam godina kasnije (2015. godine), obaveza donošenja Zakona je bila posljednji kvartal 2017. godine. Ovdje se navodi samo sporazum o prevozu opasnih materija u drumskom saobraćaju pošto je on najzastupljeniji, a samim tim je i predvodnik u donošenju propisa iz ove oblasti.

Trenutno u BiH nema zakona iz ove oblasti koji važi na teritoriji cijele države. Jedini akt koji definiše ovu oblast na cijeloj teritoriji BiH je jedan pravilnik koji je ograničen samo na oružane snage. Ministar odbrane Bosne i Hercegovine 2009. godine donio je Pravilnik o načinu prevoza opasnih materija u ministarstvu odbrane i oružanim snagama Bosne i Hercegovine [3] pozivajući se na: Zakona o prevozu opasnih materija SFRJ ("Službeni list SFRJ", broj: 27/90), Zakona o prometu eksplozivnih materija, zapaljivih tečnosti i gasova ("Službeni list SRBiH", broj: 39/89), Zakon o odbrani BiH ("Službeni glasnik BiH", broj: 88/2006), Zakon o međunarodnom i međuentitetskom cestovnom prevozu ("Službeni glasnik BiH", br.1/02 i 14/03), Zakon o osnovama sigurnosti saobraćaja na putevima u Bosni i Hercegovini ("Službeni glasnik BiH", broj: 6/06, 75/06, 44/07, 84/09 i 48/10) i Evropski sporazum o prevozu opasnih materija u međunarodnom saobraćaju (European Agreement Concerning the International Carriage of Dangerous Goods by Road – ADR).

3. Uloga sigurnosnog savjetnika

U cilju uspostavljanja jedinstvenih bezbjednosnih pravila za transport opasnog tereta u više vidova saobraćaja, ADR, RID2 i ADN3 su u izdanjima od 2001. god, sa prelaznim periodom do 31.12.2002. god. uveli kategoriju *Savjetnika za bezbjednost transporta opasnog tereta*, kao obaveznog „učesnika“ u transportnom procesu opasnog tereta u drumskom, željezničkom, ili saobraćaju na unutrašnjim plovnim putevima, za sve države koje su navedene sporazume prihvatile. To znači da je i Bosna i Hercegovina imala obavezu da od tog trenutka obezbijedi uslove da privredna društva, od kojih se to zahtijeva, moraju imenovati Savjetnika za bezbjednost prevoza opasnih materija, kao što je to prema ADR predviđeno. Na osnovu pododjeljka 1.8.3.1 ADR, savjetnik za bezbjednost mora da bude imenovan u svakom preduzeću čija je djelatnost vezana za transport opasnih materija, odnosno, koje je učesnik u transportu opasnog tereta, ili koje obavlja radnje povezane sa tim transportom (pakovanje, utovar, punjenje, ili istovar).

U vezi s aktivnošću preduzeća, prema ADR-u, obveze savjetnika su slijedeće:

- praćenje usklađenosti s uslovima kojima je regulisan prevoz opasnih materija;
- savjetovanje svog preduzeća o prevozu opasnih materija;

- priprema godišnjega izvještaja za upravu preduzeća, ili za mjesna javna tijela, prema tome šta je potrebno, o djelatnostima preduzeća u prevozu opasnih materija. Godišnji izvještaji moraju se arhivirati u skladu od pet godina i na zahtjev biti dostupni državnim tijelima. U obveze savjetnika, također, su uključeni praćenje običaja i postupaka u vezi s relevantnim aktivnostima preduzeća:
- postupaka za usklađivanje s uslovima kojima se reguliše identificiranje opasne materije koja se prevozi;
- prakse preduzeća koja se pri kupovini prevoznih sredstava uzima u obzir u pogledu mogućih posebnih zahtjeva u vezi s prevozom opasnih materija;
- postupaka kontrole opreme koja se koristi u vezi s prevozom, pakovanjem, punjenjem, utovarom ili istovarom opasnih materija;
- pravilnog osposobljavanja zaposlenih, uključujući promjene propisa i vođenja evidencije o takvom osposobljavanju;
- istraživanja, ako je potrebno, i pripremanja izvještaja o ozbiljnim nesrećama, nezgodama ili ozbiljnim prestupima zabilježenim tokom prevoza, pakovanja, punjenja, utovara, ili istovara opasnih materija;
- provođenje odgovarajućih mjera da se izbjegne ponovna nesreća, nezgoda ili ozbiljni prestup;
- vođenje brige o zakonskim odredbama i posebnim zahtjevima u vezi s prevozom opasnih materija pri izboru i korištenju podizvođača ili trećih strana;
- provjere raspoložu li radnici uključeni u slanje, prevoz, pakovanje, punjenje, utovar, ili istovar opasnih materija, detaljnim radnim postupcima i upustvima;
- uvođenje mjera da se poveća nivo svjesnosti o opasnostima svojstvenima prevozu, pakovanju, punjenju, utovaru i istovaru opasnih stvari;
- provođenje postupaka verifikacije da se u prevoznim jedinicama osiguraju dokumenti i sigurnosna oprema koja mora pratiti prevoz i usklađenost svake isprave i opreme s propisima;
- provođenje postupaka verifikacije usklađenosti s uslovima prema kojima se reguliše pakovanje, punjenje, utovar i istovar;[4]

Međunarodnim ugovorom je predviđeno da sigurnosni savjetnik može biti na čelu preduzeća, osoba koja obavlja druge poslove u preduzeću, ili nije zaposlena u tom preduzeću, ali ima odgovarajući ugovor za obavljanje navedenih poslova. Naravno, lice sa kojim se sklapa ugovor mora da bude osposobljeno za obavljanje poslova savjetnika.

Savjetnik mora imati važeće uvjerenje (sertifikat, certifikat) o profesionalnoj obuci za prevoz opasnih materija. Uvjerenje moraju izdati nadležna tijela ili tijelo koje je u tu svrhu odredila svaka ugovorna strana. Za dobijanje uvjerenja kandidat mora proći osposobljavanje i položiti ispit koji su odobrila nadležna tijela ugovorne strane. Osnovna svrha osposobljavanja jest da kandidati dobiju dovoljno znanja o rizicima svojstvenim prevozu, pakovanju, punjenju, utovaru, ili istovaru opasnih materija, o zakonima, propisima i administrativnim važećim propisima za navedene načine prevoza i o obavezama.

Ispit moraju organizovati nadležna tijela, ili ispitno tijelo koje imenuje nadležno tijelo. Ispitno tijelo ne smije biti provodilac osposobljavanja. Ispitno tijelo mora biti određeno u pisanom obliku. Odobrenje može imati ograničenu valjanost, a zasnovano je na slijedećim kriterijima:

- kompetentnosti ispitnoga tijela;
- specifikaciju oblika ispita koji predlaže ispitno tijelo uključujući, ako je potrebno, infrastrukturu i organizaciju elektroničke provjere u skladu s pododjeljkom 1.8.3.12.5 ADR-a, ako ove treba provesti;
- mjerama namijenjenim osiguranju nepristranosti ispita;
- neovisnosti tijela od svih fizičkih, ili pravnih lica koje zapošljavaju sigurnosne savjetnike.

Ugovorne strane mogu odlučiti da kandidati koji namjeravaju raditi za preduzeća koja su specijalizovana za prevoz određene vrste opasnih materija moraju biti ispitani samo u pogledu materija koje se odnose na njihove aktivnosti. Vrste (klasifikacija) opasnih tvari su slijedeće:

- klasa 1;
- klasa 2;
- klasa 7;
- klase 3, 4.1, 4.2, 4.3, 5.1, 5.2, 6.1, 6.2, 8 i 9;²
- UN br. 1202, 1203, 1223, 3475, i avionsko gorivo klasificirano pod UN br. 1268 ili 1863.³

Kandidatu koji položi samo za jednu vrstu, ili više klasa, u uvjerenje se upisuje za koje je klase položio. Uvjerenje se izdaje sa rokom važenja od pet godina, nakon čega se može obnoviti, pod uslovom da kandidat položi ispit prije isteka važenja uvjerenja. Ako uvjerenje istekne mora se obnoviti komplet postupak: obuka pa polaganje.

Oblik uvjerenja je definisan međunarodnim sporazumom i sve zemlje potpisnice to moraju poštovati. Značajno je napomenuti da je definisano da sve države potpisnice ugovora priznaju uvjerenja iz druge države kao da su ga i one izdale (bez nostrifikacije, dodatnih polaganja i sl.). Ovu odredbu su ugradile, u svoje zakone, sve zemlje u okruženju, kao i razni nivoi vlasti u Bosni i Hercegovini koji su donijeli zakone o prevozu opasnih materija.

U tački 1.8.4. ADR-a (a i drugih međunarodnih ugovora) je definisano: Ugovorne strane moraju izvijestiti Sekretarijat Privredne komisije Ujedinjenih naroda za Evropu o adresama vlasti i tijela koje su odredili kao nadležne u skladu s nacionalnim zakonima da provode ADR, pozivajući se u svakom slučaju na odgovarajući zahtjev ADR-a i dajući adrese na koje je potrebno prosljediti odgovarajuće prijave. Sekretarijat Privredne komisije Ujedinjenih naroda za Evropu mora utvrditi popis na osnovu podataka koje primi i koji mora biti ažuriran. Popis i dopune mora dostaviti ugovornima stranama.

4. Stanje u okruženju

Razmotriće se stanje u susjedne tri države u pogledu postojanja adekvatne zakonske legislative za prevoz opasnih materija, sa posebnim osvrtom na sigurnosnog savjetnika.

4.1. Stanje u Hrvatskoj

Hrvatska vremenski prednjači u donošenju odgovarajućih propisa iz ove oblasti u odnosu na ostale zemlje okruženja, uključujući i BiH. Trenutno je na snazi Zakon o prijevozu opasnih tvari, „Narodne novine“ (NN), broj 79/07 i 70/17 [5]. U cilju još boljeg uređenja ove oblasti osnovano je Nacionalno povjerenstvo br. 13/18.

Oblast sigurnosnog savjetnika regulisana je sledećim propisima:

- Pravilnik o načinu, programu, provedbi stručnog osposobljavanja i provjere znanja sigurnosnog savjetnika („NN“, br. 135/08)[6]
- Pravilnik o načinu provedbe i sadržaju ispita, te izgledu i roku valjanosti Uvjerenja o stručnoj osposobljenosti sigurnosnog savjetnika („NN“, br. 135/08)[7]

² Opasne materije su podijeljene u klase i podklase. Blize o ovoj podjeli u međunarodnim ugovorima o prevozu opasnih materija, kao i u zakonima o prevozu opasnih materija.

³ Svim materijama, uključujući i opasne materije, dodijeljen je jedinstven UN broj gdje su definisane sve osobine materije.

-Odluka o visini naknada za poslove stručnog osposobljavanja i provjere znanja sigurnosnog savjetnika („NN“, br. 97/09)[8]

-Odluka o dopuni Odluke o visini naknada za poslove stručnog osposobljavanja i provjere znanja sigurnosnog savjetnika („NN“, br. 13/10)[9].

Za obuku sigurnosnog savjetnika registrovano je šest pravnih lica. U Zakonu i drugim propisima nema uslovljavanja za kandidate u pogledu školske spreme i radnog iskustva.

4.2. Stanje u Crnoj Gori

Trenutno aktuelni zakon u Crnoj Gori je Zakon o prevozu opasnih materija („Sl. list CG“, br. 33/14 i 13/18)[10]. Od podzakonskih akata u koji se tiču sigurnosnog savjetnika doneseni su:

- Pravilnik o sadržaju i načinu vođenja evidencije o licu zaduženom za bezbjednost prevoza opasnih materija („Sl. list CG“, 58/14),[11]

-Pravilnik o bližem načinu organizovanja i sprovođenja provjera znanja lica zaduženog za bezbjednost prevoza opasnih materija („Sl. list CG“, 31/15)[12] i

-Odluka o visini troškova organizovanja, osposobljavanja i provjere znanja lica zaduženih za prevoz opasnih materija (odluka Vlade Crne Gore od 16.11.2017. godine).[13]

Uslov za obuku i polaganje za savjetnika je VI stepen obrazovanja. Ne uslovljava se određeni smjer obrazovanja, ili određeno radno iskustvo.

Nema podataka da neko u Crnoj Gori vrši obuku za savjetnika, ili da je bilo organizovano polaganja. Evidentirano je više lica iz Crne Gore koja su završila obuku i polagala u Srbiji, što je mogućnost predviđena međunarodnim ugovorom, a što prihvata i domaće zakonodavstvo.

4.3. Stanje u Srbiji

U Srbiji je trenutno na snazi Zakon o transportu opasne robe (“Sl. glasnik RS”, br. 104/16, 83/18, 95/18, 10/19).[14] Podzakonski propisi u vezi sigurnosnog savjetnika su:

- Pravilnik o uslovima koje mora da ispunjava privredno društvo, odnosno drugo pravno lice kojem se izdaje Licenca za stručno osposobljavanje kandidata za Savetnika, kao i o obrascu Licence, („Sl. glasnik RS“, br. 56/2012) ,[15]

- Pravilnik o obrascu godišnjeg izvještaja Savetnika, obrascu Sertifikata za Savetnika, kao i obrascu o završenom stručnom osposobljavanju kandidata za Savetnika. („Sl. glasnik RS“, br. 57/2012),[16]

- Pravilnik o programu, načinu i visini troškova polaganja ispita za izdavanje Sertifikata o stručnoj osposobljenosti za savetnika za bezbednost u transportu opasnih tereta. („Sl. glasnik RS“, br. 57/2015),[17]

Uslovi za obuku i polaganje za savjetnika su jedna godina radnog iskustva za kandidate sa VSS, odnosno pet godina za kandidate sa SSS, na poslovima u vezi sa transportom opasnih materija.

U Srbiji je trenutno 14 pravnih lica registrovano za obuku savjetnika za transport opasnih materija. Registrovano je 688 lica sa sertifikatom savjetnika. U Srbiji je izvršilo obuku, položilo i dobilo sertifikat i 37 stranih državljana, mahom iz Crne Gore i BiH. Istovremeno je registrovano 6 savjetnika koji su došli sa sertifikatom iz drugih država.

5. Stanje u BiH

Složena državna struktura BiH, nejasna ustavna nadležnost, a i nedostatak političke volje da se problemi rješavaju, odrazilo se i na ovu oblast. Preuzete obaveze iz međunarodnih sporazuma se ne poštuju i ne sprovode. Radi ne postojanja zakonske regulative na cijeloj teritoriji BiH transport opasnih materija nije pod kontrolom sigurnosnog savjetnika koji, pored drugih obaveza, ima i zadatak da:

- priprema godišnjega izvještaja za upravu preduzeća, ili za mjesna javna tijela, prema tome šta je potrebno, o djelatnostima preduzeća u prevozu opasnih materija. Godišnji izvještaji moraju se arhivirati u razdoblju od pet godina i na zahtjev biti dostupni državnim tijelima,

- istraživanja, ako je potrebno, i pripremanja izvještaja o ozbiljnim nesrećama, nezgodama ili ozbiljnim prestupima zabilježenim tokom prevoza, pakovanja, punjenja, utovara, ili istovara opasnih materija.

Samo zbog ove dvije stavke koje se ne realizuju nemoguće je doći do podataka na nivou BiH, a i entiteta, o godišnjem podacima za količine i vrste prevezenih opasnih materija, vrstama transporta, pravicima transporta, eventualnim incidentima i akcidentima i drugim statističkim podacima neophodnim za bilo kakvo planiranje i analize iz ove oblasti.

Primjera radi, trenutno na području Republike Srpske samo se za određene opasne materije vode se evidencije, a nadležnosti kontrole su još složenije, tako da:

-za prevoz opasnih materija klase 1 (eksplozivne materije) izdaje odobrenje Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srpske,

-za prevoz opasnih materija klase 2,3,4,5,6,7,8, i 9 ne izdaju se Rješenja o odobravanju transporta opasnih materija (spadaju u slobodan protok roba), a nadležnost nad kontrolom uvoza/izvoza, transporta su resorno podijeljena po ministarstvima i agencijama Bosne i Hercegovine i Republike Srpske (Ministarstvo vanjske trgovine i ekonomskih odnosa BiH, carinski organi Uprave za indirektno oporezivanje BiH, Granične policije BiH, Ministarstva saobraćaja i veza Republike Srpske, a za đubriva koja spadaju u opasne materije nadležnost ima Ministarstvo poljoprivrede Republike Srpske, pa tako, primjera radi:

-za klasu 6.1 i 6.2 kontrolu vrši Ministarstvo zdravlja Republike Srpske.

-kontrolu nad klasom 7, sprovodi Državna regulatorna agencija za radijacionu i nuklearnu bezbjednost BiH.

5.1.Regulativa u Brčko distriktu

U Brčko distriktu nije donesen zakon o prevozu opasnih materija, niti je procedura u toku. Aktuelan je Zakon o prevozu opasnih materija SFRJ ("Službeni list SFRJ", broj: 27/90).

U Distriktu je 2007. godine donesen Zakon o prometu eksplozivnih materija i zapaljivih tekućina i gasova, "Sl. glasnik Brčko distrikta", br. 27/07. Danom stupanja na snagu ovog zakona prestao je sa primjenom Zakon o prometu eksplozivnih materija i zapaljivih tekućina i plinova ("Službeni glasnik Republike Srpske", broj 16/96) preuzet kao zakon Brčko distrikta BiH, nalogom Supervizora za Brčko od 4. avgusta 2006.

Trenutno su u Distriktu i FBiH ista zakonska rješenja. Kada FBiH donese novi zakon onda ćemo imati tri različita zakona na teritoriji jedne države.

5.2. Regulativa u Republici Srpskoj

Pošto nije donesen zakon na nivou BiH, Republika Srpska je samostalno donijela Zakon o prevozu opasnih materija objavljen u "Sužbenom glasniku RS" broj 1/08, i dopunjen u 117/11. Kasnije je donesen novi Zakon o prevozu opasnih materija i objavljen u "Službenom glasniku RS" broj 15/16.[18] Zakoni se takođe pozivaju na međunarodne sporazume iz raznih vidova transporta opasnih materija. U trenutno aktuelnom zakonu iz 2016. godine, predviđeno je donošenje više od deset raznih pravilnika iz ove oblasti u narednih šest mjeseci. Ministar saobraćaja i veza zadužen je za donošenje sedam pravilnika, a njegovo Ministarstvo obavezano je da obezbijediti prevod sporazuma na jednom od jezika koji se koriste u BiH. Od svega toga, do danas, poslije skoro tri godine, donesena su samo tri pravilnika. Radi se o pravilnicima kojima se regulišu oblasti pregleda vozila, načina prevoza u drumskom saobraćaju i pravilniku koji definiše oblast stručnog osposobljavanja savjetnika. To je Pravilnik o stručnom osposobljavanju savjetnika za bezbjednost i uslovima koje moraju ispunjavati ustanove koje vrše stručno osposobljavanje savjetnika za bezbjednost, („Sl. glasnik RS“, br. 82/16).[19]

Uslovi za obrazovanje i polaganje su VSS i tri godine radnog iskustva na poslovima prevoza, proizvodnje, rukovanja i u drugim aktivnostima koje su u vezi sa radom sa opasnim materijama. Prema navedenom Pravilniku obuku mogu vršiti samo javne ustanove koje ispunjavaju određene uslove. Odobrenje za obuku od Ministarstva saobraćaja i veza RS ima samo Institut Saobraćajnog fakulteta u Doboju.

Ispit se polaže pred šestočlanom komisijom koju imenuje Ministar saobraćaja i veza RS. U skladu sa međunarodnim ugovorima, članovi komisije ne mogu učestvovati u obuci, ili biti u vezi s pravnim licima iz kojih kandidati dolaze.

5.3. Regulativa u FBiH

Entitet Federacija BiH je još 2009. godine krenula sa prijedlogom Zakona o prevozu opasnih materija. Posljednja verzija, u formi nacarta, je iz 2016. godine, kada je održana i javna rasprava o navedenom zakonu. Vlada FBiH bi trebala sačiniti prijedlog Zakona i dostaviti ga u Parlament FBiH na usvajanje. Međutim, do danas taj zakon nije usvojen, tako da je na snazi Zakon o prevozu opasnih materija SFRJ ("Službeni list SFRJ", broj 27/90).

Navedeni zakon, koji je još u formi nacarta, se u potpunosti oslanja na međunarodne ugovore iz svih vidova transporta opasnih materija. U njemu se definišu specifičnosti koje su ostavljene kao mogućnost u tim međunarodnim ugovorima. Pitanje je samo koliko će rješenja definisana u ovom nacrtu biti aktuelna u trenutku njegovog usvajanja pošto se međunarodni ugovori mijenjaju i dopunjuju svake dvije godine.

U nacrtu zakona, koga je predlagatelj Vlada Federacije BiH, u dijelu prestanka primjene ranijih zakona navodi se: "Danom početka primjene ovog zakona prestaju se primjenjivati Zakon o prijevozu opasnih materija („Službeni list SFRJ“, br. 2/90 i 45/90) i Zakon o prijevozu opasnih tvari („Narodne novine HRHB“, broj 2/95 od 28. 1. 1995. godine)". [20] Ovim se priznaje da su na području FBiH aktuelna dva navedena zakona. Pitanje je, na kojem području važi jedan, a gdje drugi zakon, kao i druge pojedinosti, što bi bila tema za neki drugi rad. Ova činjenica sada se samo koristi kao dokaz složenosti ove problematike.

5.4. Stanje u Zapadnohercegovačkom kantonu

Situacija je dodatno komplikovana kada je Zapadnohercegovački kanton donio svoj zakon o prevozu opasnih materija i time dao svoje tumačenje Ustava FBiH, prema kojem bi regulisanje ove oblasti bilo u nadležnosti kantona. U isto vrijeme, na nivou Federacije BiH je isti zakon u

proceduri, a u obrazloženju potrebe donošenja istog je da prema Ustavu tu oblast treba regulisati na nivou Entiteta.

U Zapadnohercegovačkom kantonu na snazi je Zakon o prijevozu opasnih tvari, (“Narodne novine Županije Zapadnohercegovačke” br. 8/14). [21] Na osnovu zakona donesen je Pravilnik o uvjetima koje mora ispunjavati pravna osoba koja provodi poslove stručnog osposobljavanja i provjere znanja sigurnosnog savjetnika, kao i izgled i sadržaj uvjerenja o stručnoj osposobljenosti sigurnosnog savjetnika („Narodne novine Županije Zapadnohercegovačke“, broj 24/15).[22] Zakonom i Pravilnikom nije propisana potrebna školska sprema, ili radno iskustvo za sticanje sertifikata savjetnika za transport opasnih materija.

Nadležne vlasti Županije su rješenjima ovlastili privredno društvo Centar motor d.o.o. Široki Brijeg da organizuje stručno osposobljavanje i provjeru znanja sigurnosnih savjetnika. Navedeno rješenje je upitno sa stanovišta da isto privredno društvo organizuje i obuku i polaganje jer se u ADR-u u pododjeljku 1.8.3.10 definiše: „Ispitivanje mora biti sprovedeno od strane nadležnog organa ili od strane ispitnog tijela koje je imenovano od strane nadležnog organa. Ispitno tijelo ne smije da bude organizator obuke“.

6. Rezime

U tabeli 1. prikazan je pregled prezentovanih podataka za zemlje okruženja i rješenjima određenim teritorijalnim područjima BiH. Tabela je dopunjena još i sa drugim podacima koji nisu spominjani u tekstu, kao što su cijene obuka i polaganja, predviđene kazne za one koji nisu imenovali savjetnika, obim trajanja obuke, broj izdatih sertifikata itd.

Prezentovani su podaci koji su javno dostupni, ili se lako dobijaju na upit. Potrebno je istaći da Ministarstvo građevinarstva, saobraćaja i infrastrukture Republike Srbije, Uprava za transport opasnog tereta, ima daleko najviše javno dostupnih informacija iz ove oblasti.

Tabela 1. Uslovi za sticanje sertifikata savjetnika u BiH i regionu.

SIGURNOSNI SAVJETNIK		ADR/RID	HRVATSKA	CRNA GORA	SRBIJA	BRČKO DISTRIKT	FEDERACIJA BiH	ZAPADNO HERCEGOVAČKI KANTON	REPUBLIKA SRPSKA
USLOVI ZA SAVJETNIKA	Godine života		21	/	/	/	/	/	21
	Školska sprema		Poželjno SSS	VŠS	VSS/SSS	/	/	/	VSS
	Radon iskustvo (godine) -poslovi -smjerovi		/	/	1/5 na poslu u vezi sa transp. op.mat	/	/	/	3 godine na poslovima proizvodnje prevoza ili rukovanja opasnim materijama
C I J E	Obuka		2.300	1.370	1.400	/	/	?	1.050

	Polaganje	300-500	200	267	/	/	?	360
	Ukupno	2.600 do 2.800	1.570	1.667	/	/	1.400	1.410
TRAJANJE OBUKE		3-4 dana	/	3-4 dana	/	/	2-3 dana	3-4 dana
KAZNA KO NIJE IMENOVAO SAVJETNIKA (KM)		1.300 do 130.000	1.000 do 40.000	5.000 do 50.000	/	/	5.000 do 12.000	3.000 do 15.000
BROJ PRAVNIH LICA KOJA OBUČAVAJU		6	0	14	/	/	1	1
REGISTROVANIH SAVJETNIKA		?	?	688	/	/	?	48
OBUČENO STRANACA		?	0	37	/	/	?	0
DOŠLI SA OBUKOM IZ INOSTRANSTVA		?	?	6	/	/	?	12

7. Zaključak

Prema međunarodnim ugovorima u oblasti transporta opasnih materija drumskim, željezničkim i unutrašnjim plovnim putevima obaveza država koje su sporazum prihvatile je da implementiraju novu kategoriju *savjetnik za bezbjednost transporta opasnog tereta*. Rok je bio kraj 2002. godine.

Zemlje u okruženju, sa nešto zakašnjenja (period od 2008. do 2012.), su donijele potrebna podzakonska akta na osnovu ranije donesenih zakona. Može se reći da se predviđene mjere u praksi i provode. Evidentno je da se vrši obuka i polaganje za savjetnika, odnosno da pravna lica i preduzetnici koji se bave prevozom, ili aktivnostima u vezi sa prevozom, imenuju savjetnika.

U Bosni i Hercegovini situacija je različita u entitetima i Brčko distriktu. Republika Srpska, u principu, prati zemlje okruženja. Usvojila je prvi Zakon o prevozu opasnih materija 2008. godine pa je na osnovu njega mogla i donijeti 2014. godine i prvi pravilnik koji definiše oblast savjetnika. Prateći promjene međunarodnih ugovora u Republici Srpskoj je donesen novi Zakon o prevozu opasnih materija i novi pravilnik koji reguliše oblast sigurnosnog savjetnika. U praksi se organizuje obuka i polaganje, tj. izdaju se propisani sertifikati od strane Ministarstva saobraćaja i veza.

Stanje u Federaciji BiH i Brčko distriktu je slično. Razlika je samo što je Federacija krenula u proceduru donošenja novog Zakona o prevozu opasnih materija, a Brčko distrikt još ništa nije uradio na tom polju. Na ovim područjima je još na snazi Zakon o prevozu opasnih materija SFRJ iz 1990. godine koji se u vrijeme donošenja u mnogome razlikuje od sadašnjih odredbi međunarodnih ugovora. Pošto nije moguće donositi izmjene i dopune zakona od nekadašnje države, rješenje je samo u donošenju novog zakona. Tek kada se donesu novi zakoni koji će uobziriti pozitivne pravne norme (uključujući i oblast savjetnika), na osnovu njih će se moći

donijeti podzakonski akti koji će bliže definisati obuku i polaganje za savjetnika. Radi nepostojanja zakonskih i podzakonskih propisa iz ove oblasti u Federaciji i Distriktu se i ne sprovode obuke i polaganje ispita za savjetnika.

Stanje u Zapadnohercegovačkom kantonu trebalo bi obraditi u nekom drugom radu koji bi imao za temu ustavne nadležnosti pojedinih dijelova BiH.

Kroz iznesene podatke jasno je pokazano da BiH zaostaje za okruženjem u svakom pogledu. Pored toga ne poštuje ni potpisani Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju. Obaveza da se obezbjedi vladavina prava i bezbjedno okruženje za život i rad stanovništva, što podrazumijeva poštovanje Evropskih standarda iz oblasti prevoza opasnih materija, ne sprovodi se. Nesporna je složena struktura BiH koja otežava donošenje odgovarajućih propisa.

Rad, kroz presjek trenutnog stanja, ukazuje na probleme u ovoj oblasti, a u isto vrijeme daje korisne informacije za pravna i fizička lica kojima bi ovo područje prevoza opasnih materija bilo predmet interesovanja.

Literatura

- [1] Stančić, M. (2019). Transport opasnih materija na putnoj mreži Bosne i Hercegovine – stanje, problemi i pravci djelovanja. Doktorski rad, Brčko: Evropski univerzitet Brčko distrikt.
- [2] Transport opasne robe u drumskom saobraćaju, Saobraćajni fakultet Beograd, uz pomoć firme Trigon Inženjering Beograd,
- [3] Pravilnik o načinu prevoza opasnih materija u ministarstvu odbrane i oružanim snagama, „Službeni glasnik BiH” broj 21/14,
- [4] ADR 2017, Evropski sporazum o međunarodnom drumskom transportu opasnog tereta, Knjiga 1, Ujedinjene Nacije, Njujork i Ženeva, 2016.,
ADR 2017, Evropski sporazum o međunarodnom drumskom transportu opasnog tereta, Knjiga 2, Ujedinjene Nacije, Njujork i Ženeva, 2016.,
- [5] Zakon o prijevozu opasnih tvari, (NN 79/07 i 70/17),
- [6] Pravilnik o načinu, programu, provedbi stručnog osposobljavanja i provjere znanja sigurnosnog savjetnika (NN 135/08),
- [7] Pravilnik o načinu provedbe i sadržaju ispita, te izgledu i roku valjanosti Uvjerenja o stručnoj osposobljenosti sigurnosnog savjetnika (NN 135/08),
- [8] Odluka o visini naknada za poslove stručnog osposobljavanja i provjere znanja sigurnosnog savjetnika (NN 97/09),
- [9] Odluka o dopuni Odluke o visini naknada za poslove stručnog osposobljavanja i provjere znanja sigurnosnog savjetnika (NN 13/10),
- [10] Zakon o prevozu opasnih materija (Sl. list CG, br. 33/14 i 13/18),

- [11] Pravilnik o sadržaju i načinu vođenja evidencije o licu zaduženom za bezbjednost prevoza opasnih materija (Sl. list CG 58/14),
- [12] Pravilnik o bližem načinu organizovanja i sprovođenja provjera znanja lica zaduženog za bezbjednost prevoza opasnih materija (Sl. list CG 31/15),
- [13] Odluka o visini troškova organizovanja, osposobljavanja i provjere znanja lica zaduženih za prevoz opasnih materija (odluka Vlade Crne Gore od 16.11.2017. godine),
- [14] Zakon o transportu opasne robe (“Sl. glasnik RS”, br. 104/16, 83/18, 95/18, 10/19),
- [15] Pravilnik o uslovima koje mora da ispunjava privredno društvo, odnosno drugo pravno lice kojem se izdaje Licenca za stručno osposobljavanje kandidata za Savjetnika, kao i o obrascu Licence, („Sl. glasnik RS“, br. 56/2012) ,
- [16] Pravilnik o obrascu godišnjeg izvještaja Savjetnika, obrascu Sertifikata za Savjetnika, kao i obrascu o završenom stručnom osposobljavanju kandidata za Savjetnika. („Sl. glasnik RS“, br. 57/2012),
- [17] Pravilnik o programu, načinu i visini troškova polaganja ispita za izdavanje Sertifikata o stručnoj osposobljenosti za savjetnika za bezbjednost u transportu opasnih tereta. („Sl. glasnik RS“ br. 57/2015),
- [18] Zakon o prevozu opasnih materija (“Sl. gl. RS” broj 15/16),
- [19] Pravilnik o stručnom osposobljavanju savjetnika za bezbjednost i uslovima koje moraju ispunjavati ustanove koje vrše stručno osposobljavanje savjetnika za bezbjednost, („Sl. glasnik RS“, 82/16),
- [20] Zakon o prevozu opasnih materija u Federacije BiH (nacrt), Sarajevo 2016,
- [21] Zakon o prijevozu opasnih tvari, (“Narodne novine Županije Zapadnohercegovačke” br. 8/14),
- [22] Pravilnik o uvjetima koje mora ispunjavati pravna osoba koja provodi poslove stručnog osposobljavanja i provjere znanja sigurnosnog savjetnika, kao i izgled i sadržaj uvjerenja o stručnom osposobljenosti sigurnosnog savjetnika („Narodne novine Županije Zapadnohercegovačke“, broj 24/15),

UTICAJ DRUMSKIH SAOBRAĆAJNICA NA MEĐUNARODNE INTEGRACIJE

Sažetak

Svjetska iskustva nesporno ukazuju na potrebu izgradnje kvalitetne saobraćajne infrastrukture, a prije svega na izgradnju drumskih saobraćajnica ranga autoputeva. To potvrđuju i aktivnosti na polju približavanja Evropske unije i Japana, niz subregionalnih projekata (Trans-pacifičko partnerstvo – TPP, Novi put svile, i drugi mnogobrojni projekti ekonomskih interakcija – regionalnog i šireg karaktera, kao što su: EAEU, Carinska unija, SREB, itd). Isto tako, i Rusija posebno naglašava značaj sveobuhvatnog evroazijskog partnerstva i u izgradnji saobraćajne infrastrukture, kao preduslovu za uspješnije međunarodne integracije, u našem slučaju – evropske i evroazijske integracije.

Na međunarodne integracije, sa aspekta saobraćajne infrastrukture, pored kvaliteta drumskih saobraćajnica, treba obratiti posebnu pažnju i na problem neujednačene cijene korišćenja puteva, zatim na nepotrebne zastoje na putevima (posebno na graničnim prelazima), kao i na harmonizaciju propisa iz oblasti saobraćaja.

Ključne riječi: autoput, razvoj, Evropska unija, Evroazija, međunarodne integracije.

INFLUENCE OF TRAFFIC ROADS ON INTERNATIONAL INTERGRATIONS

Summary

World experience undoubtedly points to the need to build quality transport infrastructure, and above all to the construction of highways. This is confirmed by the activities in the field of approaching the European Union with Japan, a number of sub-regional projects (Trans-Pacific Partnership - TPP, New Silk Road, and other numerous projects of economic interaction - regional and wider, such as: EAEU, Customs Union, SREB, etc.). On the same time, Russia especially emphasizes the importance of a comprehensive Euroasian partnership in the construction of transport infrastructure as a precondition for more successful international integration, in our case - European and Eurasian integration.

From the aspect of transport infrastructure, along with the quality of traffic roads, International integration should pay special attention to the problem of uneven prices for road use, then unnecessary traffic jams (especially at border crossings), as well as harmonization of regulations from areas of traffic.

Key words: highway, development, European Union, Eurasia, international integration.

¹ Doc.dr.sci. Zlatko Kovačević, dipl.ing.saobraćaja, pomoćnik gradonačelnika, Grad Tuzla, BiH, e-mail: zlatkok@tuzla.ba, Evropski univerzitet Brčko distrikt, Evropski univerzitet „Kallos“ Tuzla

1. Uvod

Saobraćajna infrastruktura ima veliki uticaj na sve ljudske djelatnosti na određenom prostoru, pa tako i na razvoj privrede i standard stanovništva na tom prostoru i široj okolini. U uslovima globalizacije sveukupnih odnosa sasvim prirodno je i da ova infrastruktura utiče na međunarodne integracije. Ovo je posebno izraženo sa aspekta uticaja drumskih saobraćajnica.

Svjetska iskustva nesporno ukazuju na potrebu izgradnje kvalitetne saobraćajne infrastrukture. To potvrđuje niz aktivnosti svih relevantnih faktora, kao što su: aktivnosti na polju približavanja Evropske unije i Japana (posebno – Opšti sporazum u oblasti infrastrukture, iz 2019.godine), niz subregionalnih projekata – kao što su: Trans-pacifičko partnerstvo – TPP (gdje je danas ključni trgovinski partner Narodna republika Kina), Novi put svile, i drugi mnogobrojni projekti ekonomskih interakcija – regionalnog i šireg karaktera, kao što su: EAEU (ekonomska unija), Carinska unija (koju predvodi Ruska Federacija), SREB (ekonomski pojas na koji se oslanja Kina), itd. Isto tako, i Rusija posebno naglašava značaj sveobuhvatnog evroazijskog partnerstva i u izgradnji saobraćajne infrastrukture, kao preduslovu za uspješnije međunarodne integracije, u našem slučaju – evropske i evroazijske integracije.

Veliki uticaj kvalitetnih drumskih saobraćajnica potvrđen je i na primjeru BiH. Nizak nivo kvaliteta drumskih saobraćajnica u BiH, pored ostalog, ima za posledicu zaostajanje u razvoju i visok nivo materijalne štete i gubitak ljudskih života u BiH [1]. Dionica autoputa koji će spojiti Sarajevo (BiH) sa Beogradom (Srbija) je kombinovana dionica „Koridora Vc“ i „Posavskog razvojnog pojasa“. Ovakav visok nivo saobraćajnice (autoput) treba u velikoj mjeri da doprinese razvoju sjeveroistočne BiH i cijelog regiona, posebno sa aspekta razvoja privrede i turizma.

Po pitanju međunarodnih integracija, sa aspekta saobraćajne infrastrukture, pored kvaliteta drumskih saobraćajnica, treba obratiti posebnu pažnju i na problem neujednačene cijene korišćenja puteva, zatim na nepotrebne zastoje na putevima (posebno na graničnim prelazima), kao i na harmonizaciju propisa iz oblasti saobraćaja.

2. Problem saobraćajne infrastrukture u BiH

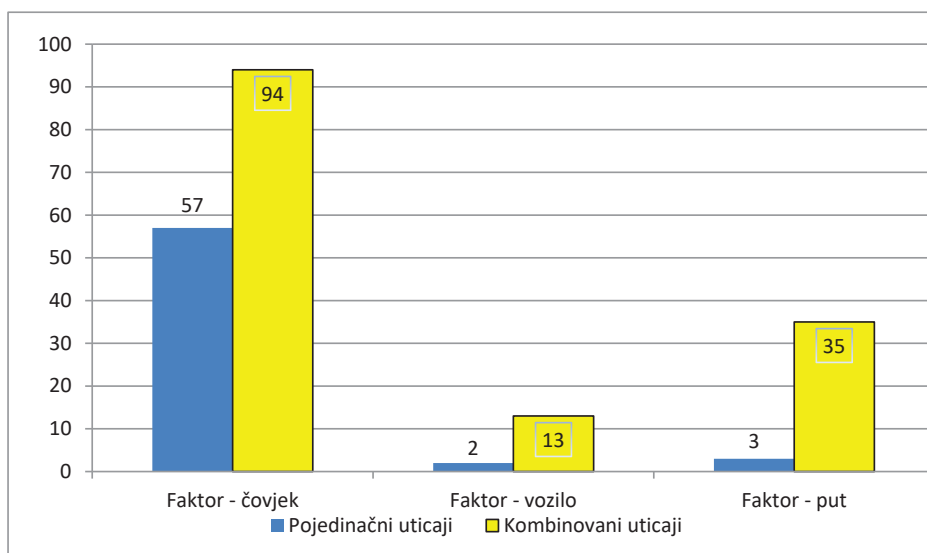
U saobraćajnom smislu, Bosna i Hercegovina, kao država, danas zaostaje za okruženjem. Fokus strateškog planiranja u BiH, neposredno nakon II svjetskog rata, bio je na industrijalizaciji i rastu. Tokom 1950-tih godina naglasak je stavljen na etape rasta, 1960-tih na strukturnu transformaciju, 1970-tih na teoriju ovisnosti, 1980-tih i 1990-tih na „Vašingtonski konzensus“. Od 2000-tih dominira pristup utemeljen na ciljevima, koji su doveli do formulisanja Milenijumskih razvojnih ciljeva i njihovog nasljednika – Ciljeva održivog razvoja [5].

Za održivi razvoj, pored ostalog, neophodne su kvalitetne drumske saobraćajnice. Razvoj ekonomije i društva (svake zemlje) zahtijeva izgradnju i održavanje kvalitetne infrastrukture, a posebno transportne, kojom će se upravljati na siguran i efikasan način, uz osiguranje što većeg kvaliteta usluga. Konkurentan transportni sektor je posebno važan za ekonomski razvoj. Sa aspekta transporta, značajnu pažnju treba posvetiti poticanju transporta prihvatljivog s

ekološkog stanovišta, te uštedama u potrošnji energije, efikasnijem javnom prevozu, te generalnom smanjenju korišćenja vozila koja se pokreću klasičnim motorima SUS, odnosno smanjenju negativnog uticaja sektora transporta na okoliš.

Prema zvaničnim statističkim podacima o SN u BiH čovjek je faktor broj 1 sa učešćem oko 96 % u stvaranju nebezbednih situacija koje dovode do SN; ali čovjek kao VOZAČ m/v sa oko 80 % slučajeva; čovjek kao PJEŠAK sa oko 13 % slučajeva; čovjek kao BICIKLISTA oko 3 % slučajeva. Ostalim faktorima prema zvaničnoj statistici u BiH pripada oko 4 % uzroka SN (VOZILU ispod 2 %, PUTU oko 1,5 % i OKOLINI ispod 1 %).

Stvarni uticaji osnovnih faktora bezbjednosti saobraćaja, prema većini autora saobraćajne struke, značajno je drugačiji od statistički iskazanog. Za realniju analizu uzroka SN mjerodavan je KOMBINOVANI UTICAJ osnovnih faktora bezbjednosti saobraćaja [2], što je prikazano na sljedećem dijagramu (slika 1):

Slika 1: Kombinovani uticaj osnovnih faktora bezbjednosti saobraćaja²

Pojedinačni uticaji čovjeka od 57%, vozila od 2% i puta od 3% stvarno u kombinovanom dejstvu narastaju do uticaja čovjeka od 94%, vozila od 13% i puta od 35%.

Čovjek, vozilo i put, kao osnovni faktori bezbjednosti saobraćaja, učestvuju sa 62 % u stvaranju uslova za odvijanje bezbjednog drumskog saobraćaja. I na preostalih 38 % u kombinovanom sadejstvu opet učestvuje čovjek, kao učesnik u saobraćaju, kao konstruktor vozila i kao projektant puteva. Kvalitetno projektovan, izveden i održavan put, kao jedan od osnovnih faktora bezbjednosti drumskog saobraćaja, stvara preduslove da ne dođe do nebezbednih situacija u drumskom saobraćaju, on treba da spriječi saobraćajnu nezgodu kada dođe do greške učesnika u saobraćaju (pa i greške vozača), a kada dođe do saobraćajnih nezgoda – put treba da spriječi ili ublaži nastale posljedice.

² Mirsad Kulović, „Drumski saobraćaj i transport“, Panevropski univerzitet Apeiron, Banja luka, 2013.

Dakle, PUT, odnosno SAOBRAĆAJNICA, u daleko većoj mjeri utiče na bezbjednost drumskog saobraćaja od zvaničnog-statistički iskazanog uticaja, što predstavlja realan problem u BiH [1].

Međunarodnim sistemom autoputeva na prostoru između Baltika i Mediterana (TEM projekat, čija mreža obuhvata oko 22.000 km puteva, od čega približno 7.000 km savremenih autoputeva) obuhvaćena je i BiH.

Izgradnja autoputa od Beograda do Sarajeva će doprinijeti rješenju problema zaostajanja cijelog regiona sjeveroistočne Bosne, i šire. Neophodno je osigurati realizaciju uravnoteženog i ubranog razvoja transportnih podsistema u skladu sa usvojenim strateškim dokumentima.

U Bosni i Hercegovini su duži niz godina izostajale značajnije investicije u putnu infrastrukturu (posebno je izraženo kašnjenje u realizaciji planiranih aktivnosti), njeno planiranje, projektovanje, izvođenje i održavanje.

Prema provjerenim podacima (iz UINO BiH) u 2018.godini za ovu namjenu je „ubrano” 1.120.548,15 KM (do II/19 preko 8,2694 milijarde), što ukazuje na interesantnu činjenicu da se u BiH na godišnjem nivou „ubere” oko 285 KM po jednom stanovniku (dakle, više nego od građanina Njemačke). To je dovoljno za mnogo kvalitetnije saobraćajnice od postojećih. Neshvatljiva je neozbiljnost odgovornih u BiH po pitanju ulaganja u bolju putnu infrastrukturu. Za posljednjih 9-10 godina na koridoru Vc izgrađeno je samo oko 30% od planirane dužine AP (od oko 338 km).

Zato je posebno interesantna društveno-ekonomska opravdanost realizacije trase AP od Beograda do Sarajeva, preko Bijeljine, Brčkog i Tuzle, koja se ogleda i u sledećim pokazateljima:

- Povezuje 2/3 stanovništva BiH, ubrzava izgradnje Koridora Vc i Posavskog razvojnog pojasa
- Ukupna dužina ove trase AP je oko 335 km (što je za oko 10 km kraće od alternativne – preko Višegrada)
- Dužina kroz BiH je oko 240 km (kroz FBiH oko 180, kroz Brčko Distrikt oko 30, kroz RS oko 30 km)
- Potrebno je izgraditi još oko 200 km (kroz BiH oko 180, od čega – kroz FBiH oko 120, kroz RS oko 30, kroz BD oko 30), ...

Opravdanost ubrane gradnje novih i modernizacija postojećih drumskih saobraćajnica nije upitna. Ovakav pristup podržavaju sve zvanične međunarodne institucije (kao što su – Generalna skupština UN i Svetska zdravstvena organizacija), upravo zbog izuzetnog i velikog uticaja drumskih saobraćajnica na međunarodne integracije. Osnovne svjetske smjernice u području djelovanja ka „unapređenju puteva i kretanja” (1. put nesmiye da bude uzrok SN; i 2. put treba da spriječi ili ublaži posljedice nastale SN) upravo determinišu opravdanost ozbiljnijeg pristupa i povećanih napora u izradnji boljih drumskih saobraćajnica, posebno ranga „autoput“ i „brzi put“.

Problemi na drumskoj saobraćajnoj infrastrukturi BiH ogledaju se još i na neuređenoj zakonskoj regulativi, nedisciplini učesnika u saobraćaju kao i na neučinkovitoj kaznenoj politici [4]. Vozači u BiH duguju preko 70 miliona KM za kazne u drumskom saobraćaju. Ukupna dugovanja vozača po osnovu neplaćenih kazni za saobraćajne prekršaje povećavaju se

iz godine u godinu. Prema Agenciji za identifikaciona dokumenta, evidenciju i razmjenu podataka (IDDEEA) neslavni rekorder u BiH je vozač (iz Sarajeva) koji duguje 145.534 KM. Očigledno je da kazne predviđene zakonom u BiH za nedisciplinovane i opasne vozače nisu ni učinkovite ni odgovarajuće. Postojeća kaznena politika u BiH samo povećava stepen nenaplativosti i korupcije. Nadležni bi trebalo da razmisle o dodatnoj edukaciji, preventivi i naučnoistraživačkom radu u oblasti bezbjednosti drumskog saobraćaja.

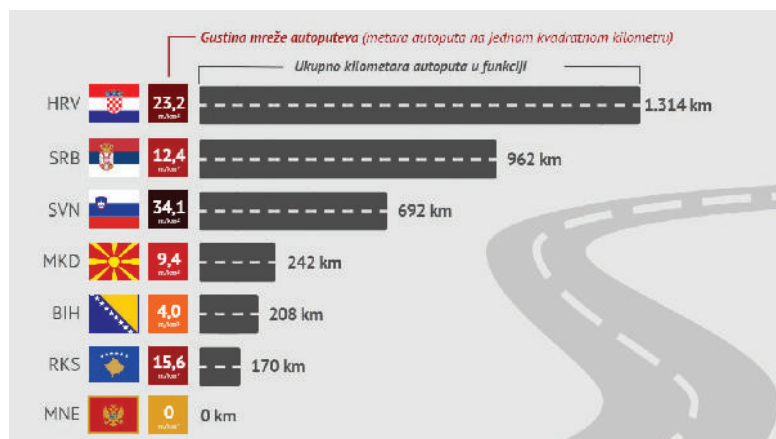
3. Kvalitet drumskih saobraćajnica

Gustina modernih autoputeva (iz 2017.godine) u FBiH iznosi 3,5 km/1000km² površine, što je oko tri puta manje nego kod Albanije (11,6 km/1000km²), Srbije (10,9 km/1000km²) i Makedonije (10,1 km/1000km²). U odnosu na Hrvatsku i na druge zemlje EU jaz je mnogo veći [6].

Koliko god su statistički podaci neprecizni, oni su svakako indikativni. Prema nezvaničnim podacima, u BiH (danas, 2020.godine, slika 2.) raspoložemo sa 208 km autoputa, što je 4,0 km/1000km² [7], od toga u FBiH 102 km (autoput A1 na Koridoru Vc), a u Republici Srpskoj 106 km. Autoput kroz Federaciju BiH je dio „Panevropskog“ Koridora Vc, definisanog 1997.godine na Konferenciji ministara saobraćaja evropskih zemalja u Helsinkiju. Dužina ovog koridora kroz BiH je 338 km, a operativno je izgradnja počela 2001.godine. Planirani završetak radova bio je do 2012.godine, ali BiH je dočakala 2020.godinu sa manje od trećine izgrađenih kilometara (danas već kasnimo preko 8 godina).

Ovdje nema smisla diskutovati o razlikama pojmova „autoput“ i „brzi put“ koji se u BiH koriste „po potrebi“ i u političke svrhe. U upotrebi je 81 km autoputa od Zenice do Tarčina (koji se nalazi 30 km od Sarajeva), krajnja sjeverna dionica ovog autoputa je od Svilaja (mjesta udaljenog 20 km od Slavonskog Broda) do Odžaka (grad na sjeveru BiH) dužine 11 km, te dionica na jugu od Zvirovića (naselje u Čapljini) do graničnog prelaza Bijača (na jugu BiH) duga 9,6 km. U Republici Srpskoj se u posljednjih nekoliko godina aktivno gradilo. Tako je već u upotrebi autoput „9.januar“, koji povezuje Banja Luku i Doboj, u dužini od 72 km, kao i autoput koji povezuje Gradišku i Banja Luku, u dužini od 34 km.

U nastavku je dat grafički prikaz gustine mreže autoputeva (iz 2020.godine) u BiH i okruženju, sa pokazateljem o ukupnoj dužini izgrađenih autoputeva:

Slika 2: Gustina mreže autoputeva (2020.godine) u BiH i okruženju

Svakako, na bazi analize stanja današnje mreže puteva, moramo zaključiti da je kvalitet drumskih saobraćajnica u BiH nezadovoljavajući.

Prema dužini putne mreže, BiH bi već danas trebala da ima deset puta veću dužinu kvalitetnih drumskih saobraćajnica, isključivo za saobraćaj motornih vozila. Nedostatak ovih saobraćajnica predstavlja problem BiH [3]. Ovaj nedostatak se odražava godinama jer država BiH ne pridaje odgovarajući značaj obezbjeđenju uslova za bezbjedno odvijanje saobraćaja.

U okviru Strategije razvoja FBiH 2021. – 2027. (još u radnoj verziji) aktivno se razmatra unapređenje transportnih u razvojne koridore. Naravno, razvojni koridori su širi pojam od ekonomskog koridora, i obuhvataju i ekonomski, i socijalni, okolinski, kulturni, prostorni, i druge aspekte. Praktično, transportni koridori mogu inicirati transformacije u razvojne koridore. Poznate (utemeljene) faze u razvoju koridora su:

1. Transportni koridor (transportna infrastruktura plus transportne usluge),
2. Logistički koridor (transportni koridor plus logistička koordinacija),
3. Trgovinski koridor (logistički koridor plus olakšavanje trgovine),
4. Ekonomski koridor, itd.

Sama izgradnja autoputa od Beograda do Sarajeva će doprinijeti rješenju problema zaostajanja cijelog regiona i osigurati realizaciju uravnoteženog i ubrzanog razvoja transportnih podсистema u skladu sa usvojenim strateškim dokumentima, odnosno daljim međunarodnim integracijama u regionu.

Problemi nedovoljne gustine kvalitetnih puteva u BiH nisu jedini problem. Tu su još i problemi nekvalitetnog održavanja postojećih puteva, ali i nekvalitetan i često odsutan stručni nadzor i pri izvođenju i održavanju drumskih saobraćajnica, kao i saobraćajne signalizacije. Kada na sve ove probleme dodamo i činjenicu - da se u BiH nenamjenski (u velikoj mjeri) troši novac prikupljen isključivo za „održavanje postojećih i izgradnju novih puteva i autoputeva“, onda je jasno da će u BiH ovaj problem potrajati.

Posljednjih preko pet godina, svake godine u BiH se za puteve od korisnika (građana, vozača, pravnih i fizičkih lica) prikupi preko milijardu KM (konvertibilnih maraka), što bi bilo dovoljno za mnogo veću gustinu kvalitetnih drumskih saobraćajnica, kao i za bolje postojeće puteve nižeg ranga. Razlozi ovakve nenamjenske upotrebe prikupljenih sredstava nisu u domenu saobraćajne struke i nauke.

4. Problem putarina i graničnih prelaza

Cijene putarina za putnička motorna vozila na autoputevima u zemljama regije se uveliko razlikuju od države do države. Takođe, u BiH se različito definišu putarine (posebno u FBiH, odnosno u RS). Tako će vozači, u Republici Srpskoj, za deset pređenih kilometara autoputa platiti 0,48 eura, a u Federaciji BiH će morati izdvojiti 0,60 eura (slika 2). Kada bi se izračunala godišnja putarina u BiH (posebno u RS), onda bi ona bila najveća u Evropi. Inače, putarine u zemljama regije višestruko su skuplje nego u znatno bogatijim evropskim državama.

Za korišćenje deset kilometara autoputa kroz Hrvatsku vozači će platiti oko 0,64 eura (na autoputu A1). U državama regije sa zatvorenim sistemom naplate, Srbija je najjeftinija po pitanju cijene putarina. Naime, za korišćenje deset kilometara autoputa vozači u Srbiji moraju

izdvojiti samo 0,33 eura. Kosovo je bez putarina, a u Makedoniji je znatno drugačija cijena ako se plaća u domaćoj valuti (makedonski denar) ili eurima (tako je za deset pređenih kilometara u Makedoniji potrebno platiti oko 0,49 eura kada se plaća u domaćoj valuti, odnosno 0,75 eura kada se plaća u eurima).

Slovenija koristi sistem naplate vinjetama – naljepnicama, čijom se kupovinom plaća putarina u određenom vremenskom periodu. Tako npr., za vozila do 1,3 m visine i 3,5 t ukupne težine, za sedam dana vinjeta košta 15 eura (za isto vozilo, za mjesec dana treba platiti 30 eura, odnosno godišnje 110 eura). Sistem naplate vinjetama još koriste u Austriji, Češkoj, Mađarskoj, Slovačkoj i Švajcarskoj.

Godišnja vinjeta u Austriji (za isto vozilo) košta 89,20 eura, u Švajcarskoj – oko 37 eura, u Bugarskoj i Slovačkoj godišnja vinjeta za putnička vozila košta 50 eura, u Češkoj – 59 eura, u Rumuniji – 96 eura. Dio pomenutih cijena putarina grafički je prikazan na slici u nastavku.

IZNOS PUTARINE ZA 10 PREĐENIH KILOMETARA	
	0,48 € RS
	0,60 € FBiH
	0,64 €
	0,33 €
	0,75 € ili 30MKD

Slika 3: Cijene putarina u regiji (izvor: TIP.ba, 02.01.2020.)

Na graničnim prelazima u regionu uočavamo razliku u ponašanju ovlašćenih službenih lica (OSL) kada su u pitanju prelazi iz jedne u drugu zemlju izvan EU i granični prelazi između zemalja EU i ostalih. Veća zadržavanja vozila (i građana) su redovno na graničnim prelazima na ulazu u zemlje EU. Na graničnim prelazima između zemalja regije (izvan EU) zadržavanja su stihijnog karaktera, ista zavise od doba dana, dana u nedjelji, dana u sezoni, a ponekad i od smjene OSL na samom graničnom prelazu. Uređenjem ove oblasti uveliko će se doprinijeti smanjenju ukupnih troškova kako transporta tako i vremena prelaska lica i vozila (i robe), pa tako i unapređenju međunarodnih integracija.

5. Zaključna razmatranja

Opravdanost ubrzane gradnje novih i modernizaciju postojećih drumskih saobraćajnica nije upitna. U BiH nedostaje preko hiljadu kilometara kvalitetnih drumskih saobraćajnica, isključivo za saobraćaj motornih vozila (autoputeva i brzih puteva). Ovakav pristup podržavaju sve zvanične međunarodne institucije (Generalna skupština UN, Svjetska zdravstvena organizacija, i druge).

Uticaj kvaliteta drumskih saobraćajnica na međunarodne integracije je realan. Ovo potvrđuju današnje evropske i evroazijske integracije i aktivnosti na polju približavanja Evropske unije i Japana, a posebno Narodne republike Kine i Ruske Federacije, kao i svih zemalja regiona, posebno sa aspekta kvalitetnije putne infrastrukture.

Autoput u izgradnji, između Beograda i Sarajeva, preko Bijeljine, Brčkog i Tuzle, nakon završetka, u velikoj mjeri će da doprinese razvoju sjeveroistočne BiH i cijelog regiona, posebno sa aspekta razvoja privrede i turizma.

Daljom harmonizacijom propisa u zemljama regiona biće stvoreni preduslovi za bezbjedniji drumski saobraćaj, smanjenje izgubljenog vremena na graničnim prelazima između pojedinih zemalja, kao i za smanjenje troškova transporta ljudi i robe, što će svakako doprinijeti daljim međunarodnim integracijama.

Pregled korišćene literature:

1. Kovačević Z.: *Uticaj saobraćajnica na bezbjednost drumskog saobraćaja u BiH*, doktorska disertacija, Evropski univerzitet Brčko distrikt, 2016.
2. Kulović M.: *Drumski saobraćaj i transport*, Panevropski univerzitet APEIRON, Banja Luka, 2013.
3. Okvirna strategija transporta Bosne i Hercegovine, NACRT, 2016.
4. Zakon o osnovama bezbjednosti saobraćaja na putevima u BiH („Službeni glasnik BiH“, broj: 06/06, 75/06, 44/07, 84/09, 48/10, 18/13 i 8/17).
5. Strategija razvoja FBiH 2021.-2027., radna verzija, 2020.
6. Eurostat, FZS, obrada FZZ PR, 2017.
7. You Tube / European Bank for Reconstruction and Development, 2019.

NOVI PUT SVILE - PRILIKA ZA JAČANJE KONKURENTNOSTI CESTOVNIH PRIJEVOZNIKA

Sažetak

Ne umanjujući političku i promotivnu komponentu Novog puta svile nedvojben je njegov utjecaj na oblikovanje prometnog sustava. Pod pojmom put podrazumijevaju se pomorski pravci, a pod pojmom pojas kopneni pravci. Pomorski i željeznički transport na kraju logističkog lanca imaju cestovni prijevoz koji dostavlja teret krajnjem korisniku. Politički sastanci različitih inicijativa, unija i zajednica uz gospodarsku diplomaciju mogu utjecati na prometni sustav. Put i pojas svile projekt je u razvoju koji karakterizira osjetna ulaganja u infrastrukturu, tehnologiju i digitalizaciju prometnog sustava. Prometni sustav Republike Hrvatske već godinama ima iste ciljeve u strateškim dokumentima i vezan je uz integraciju u prometni sustav Europske unije. Interoperabilnost prometnog sustava u smislu organizacije i operativnog ustroja mora osigurati efikasnost i održivost samog sustava. Konkurentnost hrvatskih cestovnih prijevoznika upitna je obzirom na članstvo u Europskoj uniji, Schengensku zonu, pravnim nejasnoćama, nepreciznom regulativom i mogućnostima različitog tumačenja zakonskih propisa potrebnih za uvjete i rad unutar sustava. Hrvatski cestovni prijevoznici morat će znati napraviti ravnotežu između svojih poslovnih interesa i interesa i okvira koje nameću Europska unija i Kina. Za ostvarenje partnerstva i poslovne koristi morat će primijeniti ključnu vještinu, kontekstualnu inteligenciju, kako bi od realnih prilika učinili operativne poslovne planove.

Ključne riječi: novi put svile, jedan pojas, jedan put, prometni sustav, konkurentnost, cestovni prijevoznici

A NEW SILK ROAD - AN OPPORTUNITY TO STRENGTHEN THE COMPETITIVENESS OF ROAD CARRIERS

Abstract

Without prejudice to the political and promotional component of the New Silk Road, its impact on the design of the transport system is undeniable. The term road refers to maritime routes, and the term belt means land routes. Maritime and rail transport at the end of the logistics chain have road transport that carries the burden to the end user. Political meetings of various initiatives, unions and communities with economic diplomacy can affect the transport system. The Silk Road and Belt is a project under development characterized by significant investments in infrastructure, technology and digitization of the transport system. The transport system of the Republic of Croatia has been pursuing the same goals in the strategic documents for many years and is related to the integration into the European Union transport system. The interoperability of the transport system in terms of organization and operational organization must ensure the efficiency and sustainability of the system itself.

¹ Centar za obrazovanje Novak, Osijek

The competitiveness of Croatian road hauliers is questionable given the membership of the European Union, the Schengen area, legal ambiguities, imprecise regulation and the possibility of different interpretations of legal regulations required for conditions and work within the system. Croatian road carriers will need to be able to strike a balance between their business interests and those imposed by the European Union and China. In order to realize partnerships and business benefits, they will need to apply key skill, contextual intelligence, to make operational business plans realistic.

Keywords: New Silk Road, One Belt, One Road, Transport System, Competitiveness, Road Carriers

1. Uvod

Trgovački tokovi između Azije i Europe imaju za posljedicu rastući kontejnerski promet između uključenih kontinenata. Iako je pomorski promet dominantan u prijevozu tereta zbog zagušenja u kineskim i europskim morskim lukama razvija se i alternativni prometni pravac kopnom, uglavnom željeznički. Kineski projekt „Jedan pojas, jedan put“ predstavlja glavni cilj u konceptu Novog puta svile. Kineski projekt pokrenut 2013. a 2017. unesen u Ustav Republike Kine. Plan bi trebao ekonomski preobraziti i prometno povezati Daleki i Bliski istok, Aziju, istočnu Afriku i središnju, istočnu i jugoistočnu Europu te olakšati i ubrzati prijevoz kineskih proizvoda do zapadnih kupaca, ali i osigurati opskrbu kineskih kopnenih provincija energentima.

Ozbiljnost pristupa Novom putu svile ogleđa u brojnim znanstvenim radovima² gdje se sagledavaju konkurentne sposobnosti kineskim prometnih kapaciteta. Konkurentnost se mjeri na temelju izabranih znanstvenih kriterija prema koeficijentu značaja. Obrada se zasniva na suvremenim alatima (fuzzy AHP i Electra III). U analizi i predviđenim mjerama za poboljšanje nije dominantna samo infrastruktura, ekonomičnost, organizacija rada već i „zelena“ transformacija cjelokupnog proizvodnog i transportnog lanaca.

Uvijek svaka globalna akcija neizbježno izaziva i reakciju. Kineski Novi put svile je aktivirao snažne otpore i protivljenja suprotstavljenih ekonomskih i političkih interesa koji nisu predmet ovog članka. Međutim, potrebno je naglasiti da su Kinezi na “Pomorskom putu svile“ u Grčkoj, u Pireju, razvili bazu koja je mediteranska kombinacija i služi za tzv. transshipping kontejnera i kao ulazna vrata (gateway) za transport kineskih proizvoda preko Sjeverne Makedonije, Kosova, Srbije i Mađarske u središnju, istočnu i jugoistočnu Europu.

Kao odgovor Europska unija odlučila je pokrenuti svoj „Novi put svile“: zove se „Povezivanje Europe i Azije - građevni blokovi za strategiju EU“ i promatrače i analitičare je uglavnom duboko razočarala. „Građevni blokovi za strategiju“ napominju da su odnosi EU i Azije obimni i jako važni budući da EU u Aziji bez specificiranja zemalja osobito navođenje Kine.

2. Tvoriva i postupci

Promet je ključan čimbenik gospodarstva jer obuhvaća složenu mrežu privatnih i javnih društava koja pružaju robu i usluge građanima i poduzećima u Europskoj uniji i njezinim trgovinskim partnerima. Promet Europljanima osigurava mobilnost, čime se znatno pridonosi slobodnom kretanju osoba na unutarnjem tržištu EU-a. Učinkovite usluge prijevoza i infrastruktura ključne su za iskorištavanje ekonomskih prednosti svih regija Europske unije i

²https://www.researchgate.net/publication/324648789_Study_of_the_competitiveness_of_Quanzhou_Port_on_the

Belt_and_Road_in_China_based_on_a_fuzzy-AHP_and ELECTRE_III_model, pristup siječanj 2020. godine.

za pružanje potpore unutarnjem tržištu i rastu. Promet omogućuju gospodarsku i socijalnu koheziju.

Glavni izazovi prometnog sektora u Europskoj uniji uključuju uspostavu funkcionalnog jedinstvenog europskog prometnog prostora, povezivanje Europe suvremenim, multimodalnim i sigurnim mrežama prometne infrastrukture te prelazak na mobilnost s niskom razinom emisija, što uključuje i smanjenje ostalih negativnih vanjskih učinaka prometa. Iz društvene perspektive ključni su cjenovna pristupačnost, pouzdanost i dostupnost prometa. Europska komisija je nedavno poduzela više inicijativa za poticanje razvoja jedinstvenog europskog prometnog prostora, politike koju provodi već desetljećima. Napredak je postignut u četvrtom paketu o željeznicama, Plavom pojasu za pomorski prijevoz, paketu Jedinstveno europsko nebo II+ za zrakoplovni prijevoz i program NAIADES za promicanje unutarnjih plovni putova.

U strateškim dokumentima Republike Hrvatske (Strategija prometnog razvoja Republike Hrvatske (2017. - 2030.)³ opetovano se naglašava geoprometni položaj Hrvatske kao srednjoeuropske, podunavske i jadranske zemlje koji nije u dostatnoj mjeri valoriziran u pogledu privlačenja međunarodnih prometnih tokova i optimiranog korištenja, kako prirodnih resursa, tako i postojećih infrastrukturnih sadržaja. Stratejski su ciljevi prometnog razvitka integriranost u transeuropsku prometnu mrežu, pravično određivanje cijena u prometu, zaštita okoliša, povećanje prometne sigurnosti, socijalna kohezija i jačanje prometnog tržišta. Gospodarska situacija i investicijska sposobnost države, kao i supra-ciljevi prometnog razvitka, diktiraju načelo intermodalnosti u koncepciji razvitka prometne mreže. Pri postojećoj neravnomjernosti razine razvijenosti prometnih grana, to zapravo znači povećane investicije u prometnu infrastrukturu željezničkog, kombiniranog i vodnog prometa.

Buduća integrirana prometna mreža uz glavne međunarodne prometne koridore kroz Hrvatsku – X., X_A., V_B., V_C., VII., uključuje i novi prioritetni pravac TEN-T⁴ mreže - Jadransko-jonsku morsku autocestu, kao i ekstenzije ogranaka V koridora, posebno rutu Zagreb-Split (Dubrovnik).

Socijalno vijeće za sektor cestovnog prometa je u Zagreb, 20. siječnja 2012. godine donijelo Deklaraciju o važnosti cestovnog prometa u svrhu potrebe podizanja konkurentnosti i utvrđivanja jedinstvene prometne politike u Republici Hrvatskoj.

Ključna stvar za dionike cestovnog prometa, s obzirom na ulazak Hrvatske u EU, i njihovu što bolju prilagodbu novim tržišnim uvjetima poslovanja, jest izrada i donošenje nove strategije cestovnog prometa za razdoblje od 2013. do 2023. U svim strategijama razvoja Republike Hrvatske ističe se važnost našega geoprometnog položaja, što do danas nije dovoljno iskorišteno. Promet može biti jedan od nositelja hrvatskoga gospodarstva. Konkurentnost prometnih djelatnosti na međunarodnom i domaćem tržištu treba se osigurati restrukturiranjem javnog sektora infrastrukture i prijevoznitva uz odgovarajuće pravne i administrativne pretpostavke za komercijalizaciju i privatizaciju.

Razvoj tržišta cestovnog prometa, poglavito prijevoza tereta prema podacima Eurostata (GU move) zasniva se na podacima da je teretni cestovni promet glavni je način kopnenog prometa u EU-u, kojim je obuhvaćeno više od 70 % svih aktivnosti kopnenog prometa. Udio cestovnog prometa u ukupnom kopnenom teretnom prometu ostao je dosta stabilan tijekom prošlog desetljeća. Prometne operacije na nacionalnoj razini koje obavljaju vozila registrirana u pojedinoj državi članici čine dvije trećine svih prometnih aktivnosti. Prometne operacije na nacionalnoj razini koje obavljaju vozila registrirana u nekoj drugoj državi članici (kabotaža)⁵ obuhvaćaju tek malo više od 1 % ukupnih prometnih aktivnosti.

³ Ministarstvo mora, prometa i infrastrukture, kolovoz, 2017. Projekt sufinancira Europska unija iz Europskog fonda za regionalni razvoj.

⁴ Trans – European Network – Transport.

⁵ Kabotaža je definirana Uredbom (EZ) br. 1072/2009 kao „posebni prijevoz u unutarnjem cestovnom prijevozu,

Prema definiciji Svjetskog gospodarskog foruma konkurentnost je skup institucija, politika i faktora koji određuju razinu produktivnosti u nekoj zemlji⁶ i upravo na tome se temelji

Regionalni indeks konkurentnosti. Indeks se bazira na kombinaciji statističkog podindeksa koji se sastoji od 8 stupova konkurentnosti opisanih sa 116 pojedinačnih indikatora i anketnog podindeksa, koji se sastoji od 9 stupova konkurentnosti opisanih sa 68 anketnih indikatora za svaku županiju⁷; prikazuje kvalitetu faktora o kojima ovisi atraktivnost nekog područja za poslovanje i život, prepoznaju se potencijali i ograničenja konkurentskih sposobnosti te mogući uzroci.

Analiziranjem indikatora vrši se međusobna usporedba administrativnih (NUTS 2) i upravnih (NUTS 3) jedinica na podnacionalnoj razini. Do 2012. godine Hrvatska je bila podijeljena na tri statističke regije NUTS 2 razine: Sjeverozapadnu Hrvatsku, Srednju i Istočnu Hrvatsku te Jadransku Hrvatsku. Međutim, 2012. godine provelo se spajanje Sjeverozapadne Hrvatske i Srednje i Istočne Hrvatske u regiju Kontinentalna Hrvatska.

Tablica 1.⁸ Model regionalnog indeksa konkurentnosti

Demografija, zdravlje i kultura	Okruženje	Statistički podindeks
Obrazovanje		
Osnovna infrastruktura i javni sektor		
Poslovna infrastruktura		
Investicije i poduzetnička dinamika	Poslovni sektor	
Razvijenost poduzetništva		
Ekonomski rezultati – razina		
Ekonomski rezultati - dinamika		
Lokacijske prednosti	Okruženje	Perceptivni podindeks
Lokalna uprava		
Infrastruktura		
Vladavina prava		
Obrazovanje		
Financijsko tržište i lokalna konkurencija		
Tehnologija i inovativnost	Poslovni sektor	
Klasteri		
Marketing i menadžment		

koji se privremeno obavlja u državi članici domaćinu”.

⁶ Schwab, K. (ed.), The Global Competitiveness Report 2013–2014, World Economic Forum, Geneva, 2013., str. 4.

⁷ Nacionalno vijeće za konkurentnost i UNPD Hrvatska (2013.) Regionalni indeks konkurentnosti Hrvatske 2013.

godine, UNDP, Zagreb, str. 13.

⁸ Nacionalno vijeće za konkurentnost i UNPD Hrvatska (2013.) *Regionalni indeks konkurentnosti Hrvatske 2013.*

godine, UNDP, Zagreb, str. 13.

3. Anketa prijevoznika

Jedino javnosti dostupno, samo kroz zaključke, znanstveno istraživački projekt Uvjeti poslovanja hrvatskih prijevoznika u javnom cestovnom putničkom i teretnom prometu predstavljeno je još 1. ožujka 2017. godine u prostorima Hrvatske gospodarske komore.

Nositelj istraživanja je Fakultet prometnih znanosti iz Zagreba bez javne objave metodologije istraživanja i općenitih preporuka za poboljšanje sustava. Sve je to uručeno naručitelju znanstvenog istraživanja gospodarskom savjetu Fakulteta prometnih znanosti iz Zagreba. Zaključeno da znanstvenici i njihov rad u suradnji s Hrvatskom gospodarskom komorom može biti od strateške važnosti za sektor prometa te zajedno mogu biti partneri Ministarstvu mora, prometa i infrastrukture Republike Hrvatske. Objavljeni zaključci znanstvenog istraživanja su u skladu s ekspertnom anketom prijevoznika – poslodavaca.

Anketa je prostorno, materijalno i vremenski ograničena na kvalitativne čimbenike uz nužne kvantitativne pokazatelje pojedinog prijevoznika. Tema ankete je razumijevanje i shvaćanje procesa vezanih uz konkurentnost. Istraživački problem je razumijevanje povećanja konkurentnosti cestovnih prijevoznika zbog novi polovnih prilika i mogućnosti. Cilj ankete je istaknuti čimbenike konkurentnosti koji predstavljaju smetnju i prepreku ali i priliku u svakodnevnom poslovnom okruženju cestovnih prijevoznika. Postavljena istraživačka pitanja u anketi odnose se na spoznaju utječu li i kako poslodavci na povećanje konkurentnosti na različitim razinama. Anketa je doprinos specifičnom poznavanju problema cestovnih prijevoznika jer se o prometu općenito u društvu raspravlja kao problemu a ne kao o djelatnosti čiji je doprinos teško mjerljiv.

U anketi je sudjelovalo (vratilo popunjene primjerke upitnika) 52 prijevoznika poslodavca. Većinom su područja Slavonije i Baranje, Zagreba i istarske regije. Veličina prijevoznika je između 5 i 50 prijevoznih sredstava. Prosječna starost prijevoznih sredstava je 9 godina. Svi obavljaju tuzemni i međunarodni prijevoz. Promjena radne snage (odlazak i zapošljavanje) je svakodnevni posao. Prosječan broj zaposlenih, ne samo mobilnih radnika, je približan broju prijevoznih sredstva umnožen s brojem 1,5. Provedeno anketiranje nema sva obilježja znanstvene ankete – ekspertne analize iako su u njoj sudjelovali vlasnici i upravitelji prijevoza tj. odgovorne i stručne osobe u tvrtkama. Anketiranje je provedeno u cilju potvrđivanje problema prijevoznika i njihove spremnosti za promjene.

Upitnik za perceptivni podindeks

1. Sjedište prijevoznih kapaciteta je:
 - a. Povoljno
 - b. Nepovoljno
 - c. Nije važno kao čimbenik konkurentnosti
2. Lokalna uprava i samouprava
 - a. Potiče poduzetništvo oslobađanjem od lokalnih davanja
 - b. Ne potiče poduzetništvo nikakvim oslobađanjem
 - c. Ne utječe na konkurentnost prijevoznika
3. Cestovna i ina infrastruktura bitna za prijevoznika
 - a. Dobra ali cijena korištenja prevelika
 - b. Dobra i cijene u skladu s razinom usluge
 - c. Nije u funkciji prijevoznika - poslodavca
4. Vladavina prava – rješavanje sporova
 - a. Sudski postupci traju predugo i odluka nema efekta
 - b. Sudski postupci primjerno traju s primjenjivim odlukama
 - c. Sudski postupci nemaju utjecaj na konkurentnost i poslovanje
5. Obrazovanje radne snage
 - a. Radna snaga je obrazovana u skladu s zakonskim propisima

- b. Zapošljam radnike s višim stupnjem obrazovanja i motivirane
 - c. Moram sam osposobiti radnike za specifična znanja
6. Financijsko tržište
 - a. Financijska sredstva su dostupna uz prevelike kamate
 - b. Financijska sredstva nisu dostupna zbog brojnosti garancija
 - c. Financijsko tržište ne prepoznaje uspješne i kreativne poduzetnike
 7. Lokalna konkurencija
 - a. Velika, jer je sjedište u većem naseljenom mjestu
 - b. Nema je jer sam jedini veći prijevoznik u okruženju
 - c. Nema je jer se bavim specifičnim prijevozom tereta
 8. Tehnologija i inovativnost (vozila)
 - a. Vozila su nova
 - b. Vozila su „stara“ u prosjeku Republike Hrvatske
 - c. Vozila kupujem u skladu s materijalnim – financijskim mogućnostima
 9. Klasteri - udruživanje
 - a. Člana sam klastera prijevoznika
 - b. Nisam član nikakve udruge osim zakonskim primoranih
 - c. Ne vidim nikakve benefite od udruživanja
 10. Marketing i menadžment
 - a. Za marketing rješavanje problema upravljanja koristim vanjske audite
 - b. Moje poslovanje je najbolji marketing i sam rješavam probleme
 - c. Nikakva korist od oglašavanja i vanjskih suradnika

4. Rasprava rezultata ankete

Većina poduzetnika (95%) je stvorila tvrtku u poznatom lokalnom okruženju radi inih razloga s prefiksom poznanstva upravnih tijela i poduzetničkog okruženja.

Mali broj poduzetnika (10%) koristi benefite lokalnih jedinica uprave i samouprave jer ih većina jedinica nema.

Cestovna i ina infrastruktura je zadovoljavajuća ali korištenje iste se višekratno naplaćuje kroz različita davanja, poreze i ugrađeno je i u pojedine cijene (gorivo).

Jednu od velikih zapreka poslovanje prijevoznici vide u pravnim normama i donošenju odluka nadležnih sudova. Zakonski i podzakonski akti podložni su različitim tumačenjima što utječe na vrijeme čekanja na odluku.

Uvijek je problem edukacija radne snage, ističu skoro svi poslodavci, jer poduzetnici moraju sami osposobiti radnike za obavljanje radnih zadaća. Smatraju da obrazovanje i praksa nisu primjereno povezani pa poslodavci moraju izdvajati svoje resurse za osposobljavanje mobilnih radnika. Većina vidi i problem u raskidu rada nakon stjecanja određenih empirijskih vještina. Želja prijevoznika je dobiti mobilnog radnika samostalnog za obavljanje poslova ne samo vozača.

Problem tržišta kapitala nije vezan samo za prijevoznike već za cjelokupno gospodarstvo. Problem su kamate i rokovi vraćanja zaduženja jer je relativno dug period amortizacije prijevoznih jedinica.

Konkurencija na lokalnoj razini za većini (75%) ne predstavlja problem dok je u zakonskim okvirima. Problem je tzv. siva zona gdje pojedini prijevoznici djeluje bez učinkovitog djelovanja inspeksijskih i sudskih službi. Većina prijevoznika na lokalnoj razini ima vlastite izvore potražnje koji u malom opsegu imaju stalnu potrebu (25%) a većinom je periodička tijekom godine (75%).

Prijevozne jedinice su u skladu s materijalnim mogućnostima. Mali su i nezatni poticaji za investiranje u vozila koja imaju više standarde zaštite okoliša. Kolika je tehničko

tehnološka opremljenost vozila, bez obzira na marku, teško je utvrditi jer se većinom pri kupnji novih vozila zahtjeva standardnu zakonom propisanu opremu.

Relativna većina poduzetnika (66%) ne vidi koristi od udruživanja jer to smatra bujanjem administracije i birokracije. Zanimljiva je činjenica da velika većina (85%) koristi web aplikacije za iskazivanje svojih slobodnih prijevoznčkih kapaciteta u slučaju otkazivanja ili smanjenja potražnje uvjetno stalnih izvora prijevozne potražnje.

Analiza poslovanja većinom je zasnovana samo činjenici dobitka poslodavca, koji je većinom i vlasnik, dok se drugi pokazatelji smatraju samo statistikom koja nema utjecaj na poslovanje. Vještina budućnosti je rješavanje problema kroz analizu podataka uz pomoć intelligence analysis softvera. Brute force analitika zasniva se na metodi rješavanja problema koje uključuju evaluaciju višestrukih mogućih odgovora. Pravodobnim otkrivanjem protuintuitivnih mikrotrendova koji mogu postati važni i veliki, može se stjeći velika konkurentna prednost. „Problem solvera“ je bitka protiv samog sebe. Potrebno je okupiti više solvera različitih sklonosti i znanja što rezultira otkrivanjem i rješavanjem problema. Sustav obrazovanja mora biti usmjeren na interes za znanost a ne za sustav punjenja znanja. Jedna od vještina budućnosti, problem solvera, ključ je rasta, evolucije i osobnog razvoja pojedinca. Kinezi su osnovali obrazovnu instituciju za edukaciju kadrova za Novi put svile. Profil edukacije kadrova je utemeljen na svim poznatim suvremenim pedagoškim i inim standardima s ciljem implementacije i razvoja početnog cilja Novog puta svile.

Prije provođenja ankete mali broj (1%) zna je za postojanje Novog puta svile ali su ga povezivali s pomorskim prijevozom. Za priliku intermodalnosti⁹ prijevoza nakon pojašnjenja većina smatra da nisu konkurentni samostalno sudjelovati u tržišnoj utakmici.

5. Zaključak

Liberalizacija cestovnog teretnog prometa povećava tržišnu konkurenciju koja nije nužna i tržišno učinkovita. Strateške dimenzije logistike i razvoja cestovnog teretnog prometa istraživane su kroz fenomen outsourcing logistike i transporta profesionalnim operaterima usluga. Liberalizacija je još jedan postupak promjena koji ima druge vrste implikacija. Institucionalna promjena konkurentskih uvjeta koristi akterima iz istočne Europe koji imaju značajne troškovne prednosti. Prednosti koje imaju na raspolaganju prijevoznici iz zapadne Europe najvjerojatnije su specijalizacija i prilagodba. Tržište logistike i cestovnog teretnog prometa organizirano je kao hijerarhija specijaliziranih logističkih operatera trećih strana i općih špeditera.

Cestovni teretni prijevoz je svojstven heterogenom karakteru s različitim vrstama potreba različitih kupaca i potencijalima stvaranja vrijednosti prilagođenim ili specijaliziranim uslugama u kombinaciji s troškovnom učinkovitošću, kako bi se razvio njihov prijedlog vrijednosti i prednosti na tržištu.

Konkurencija i prednosti različitih prijedloga vrijednosti podrazumijevaju temu koja potiče stvaranje vrijednosti, npr. suradnjom koja može uključivati i kupca i konkurenta (imajte na umu da su podizvođači s vremena na vrijeme konkurenti) kako bi se primijenili resursi i mogućnosti učinkovito. Prijedlog učinkovite vrijednosti kupca nudi povoljnim bodovima razlike u pogledu kvalitete, pouzdanosti, brzine, fleksibilnosti i troškovne učinkovitosti.

⁹ Pojam se koristi za opisivanje transportnog sustava gdje se dva ili više transportnih modova koristi za prijevoz iste

teretne jedinice ili kamiona bez ukrcavanja ili iskrcavanja u transportnom lancu. Glavni cilj intermodalnog transporta je da se veći dio transporta obavlja željeznicom, unutarnjim vodenim putovima, a početni i završni cestovni dio transporta da bude što je kraći moguće.

Promjene tržišnih uvjeta u kombinaciji s novom tehnologijom u cestovnom teretnom sektoru mogu se smatrati promjenom paradigme u logistici i cestovnom teretnom prometu, od pružanja usluga vanjskih poslova do stvaranja vrijednosti na temelju logistike i prometa.

U kontekstu Novog puta svile (Jedan pojas, jedan put) raste obim kontejnerskog prometa. Iako pomorski promet dominira a željeznički promet je u razvoju na početku i na kraju logističkog lanaca uvijek je cestovni prijevoz tereta.

Prijevoznici u Republici Hrvatskoj i dalje za povećanje konkurentnosti najveće zapreke vide u pravnim nejasnoćama, nepreciznoj reguliranosti i mogućnosti širokog tumačenja zakonskih propisa u smislu potrebnih uvjeta i pravila rada unutar djelatnosti. Kontinuitet opterećenja djelatnosti cestovnih prijevoznika brojnim dodatnim nametima kojima se bitno narušava konkurentnost poslovanja kako na domaćem tako i na međunarodnom tržištu. Stanje nedostatka potrebnog vozača ima za posljedicu nedostatan iskorištenje prijevoznih kapaciteta. Nedostatak kvalificiranih vozača na tržištu rada izaziva značajne probleme u organizaciji rada cestovnih prijevoznika. Razinu praktičnih vještina učenika i studenata potrebno je povećati praktičnim radom u prijevozničkim tvrtkama.

Strukovno obrazovanje vozača uz socijalne vještine čine potreban skup vještina (kompetencije) vozača kamiona u međunarodnom prijevozu. To su potrebni alati koji su potrebni za suočavanje sa izazovnim okruženjem koje je sastavni dio ove profesije. Treninzi u Centrima će poboljšati socijalne vještine i tehničke vještine vozača kamiona što će ih motivirati da ostanu u kamionskoj industriji. Praktične implikacije korištenja koncepta Trenera vozača pokazuju smjer prijevozničkim kompanijama u zadržavanju vozača kamiona.

Za svaki novi poslovni izazov pokušaj primjene prethodnih praksi na isti način na različitim mjestima je uzaludan trud. Kontekstualna inteligencija podrazumijeva mogućnost razumijevanja limita našeg znanja i prilagođavanje onoga što znamo okruženju koje je različito od onog u kojem je to znanje razvijeno. Za tržišno natjecanje i jačanje konkurentne sposobnosti potrebno je uložiti ne mala sredstva a postupak nije jednostavan. Potrebno je imati interdisciplinarne kadrove spremne za nove izazove kao što je Novi put svile.

Literatura:

1. Bognar, L.: Od postojeće ka inovativnoj školi, Institut za pedagoška istraživanja Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, 1991., str. 9 – 16.
2. Bognar, L.: U potrazi za suvremenom osnovnom školom, Institut za pedagoška istraživanja, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, str. 9 – 16.
3. Bognar, L., Matijević, M. : Didaktika, Školska knjiga, Zagreb, 1993., 2001., 2005.,
4. Bognar, B., Gajger, V., Ivić, V.: Konstruktivističko e-učenje u visokoškolskoj nastavi, UFZG Conference 13-15 April 2015., Opatija, stranica 35.
5. Matijević, M.: Alternativne škole: didaktičke i pedagoške koncepcije. Zagreb. 2001.: Tipex.
6. Matijević, M.: Od reproduktivnog prema kreativnom učitelju, Poticanje stvaralaštva u odgoju i obrazovanju , Priručnik za sadašnje i buduće učiteljice i učitelje, Profil, Zagreb, 2009.
7. Novak, V.: Obrazovanje i rad profesionalnih vozača nakon stjecanja vozačke dozvole. Doktorska disertacija, Evropski univerzitet Brčko distrikt, Brčko, 2014.
8. Pastuović, N.: Prozor u prosvjetnu Europu. Školski priručnik, Znamen, Zagreb, 2004., str. 193-207.
9. Pastuović, N., Krizmanić, M., Kolesarić, V.: Obrazovanje kao faktor kvalitete života, Primijenjena psihologija, 1991., 12 (3-4), 109-114.

10. Poljak, V.: Didaktika. Zagreb, 1991., Školska knjiga.
11. Zakon o sigurnosti prometa na cestama NN 67/08, 48/10, 74/11, 80/13, 158/13, 92/14, 64/15, 108/17, Hrvatski Sabor, Zagreb.
12. Zakon o Hrvatskom kvalifikacijskom okviru, NN 22/13, 41/16, 64/18, Hrvatski Sabor, Zagreb.

EKONOMSKA GLOBALIZACIJA

Apstrakt

Globalizacija je opći proces koji je zahvatio kompletan razvoj društva u svakom segmentu. Odražava se kroz kulturni, politički, ekonomski i opće društveni razvoj koji prevazilazi nacionalne granice, a reflektuje se kroz prijenos i razmjenu informacija, znanja, energije, kapitala i drugih roba i usluga. Povećava rezultate rada na zajedničkim dobrima kao što je razvoj ekologije, globalne zaštite Planete, smanjenje globalnog zagrijavanja idr. Ekonomska globalizacija je sve prisutnija pojava u savremenom svijetu koja posljednjih nekoliko desetljeća unosi brojne promjene u svjetskoj privredi. Najviše se primjećuje kroz razvoj komunikacija u svakom pogledu, tako da imamo otvoreno, slobodno, jednostavno i izvan nacionalno komuniciranje na svim nivoima. Stvara se jedinstveni privredni sistem koji funkcioniše na tržišnoj osnovi te sve ekonomske vrijednosti mjere po jednoj valuti dolaru, kako bi se održala tržišno tečajna paritetna vrijednost. Nastaju višenacionalne, međunarodne (multinacionalne) kompanije koje ujedinjuju proizvodnju i ponudu u više država i predstavljaju veoma važne faktore svjetske privrede.

Ključne riječi: ekonomska globalizacija, privreda, razmjena kapitala, ekonomska razvijenost, multinacionalne kompanije.

ECONOMIC GLOBALIZATION

Abstract

Globalization is a general process that has been incorporated in the complete development of society in every segment. It is reflected through cultural, political, economic and social development that overcomes national boundaries, and manifests through the transfer and exchange of information, knowledge, energy, capital and other goods and services. It increases the effort results on common wealth such as the development of ecology, global protection of the planet, global warming reduction etc. Economic globalization is a growing phenomenon in today's world, which has made many changes in the world's economy in the past few decades. It is most noticeable through the development of communication in every respect, so thus we have open, free, easy and a type of communication that exceeds national boundaries at all levels. As a result, a unique economic system has been created that exists on a market basis and measures all economic values within a single currency - dollar. This is essential in order to maintain stock parity value. Multinational and international companies are founded to combine production and supply in multiple countries and in that way they represent important factors in the world economy.

Key words: economic globalization, economy, capital exchange, economic growth, multinational companies.

*Jusuf Omerović, Evropski univerzitet Kallos Tuzla, juomerovic@gmail.com; jusuf.o@hotmail.com

UVOD

Globalizacija kao termin i kao pojava prisutna je u svim aspektima djelovanja i rada današnjeg čovjeka. Generalno rečeno globalizacija je proizvod određenih historijskih događanja koji su naročito intenzivirani u drugoj polovini prošlog i početkom ovog vijeka. Ona mijenja odnose na kontinentima, regionima, državama, kompanijama; mijenja političke odnose kao i kulturne navike svih ljudi na planeti. Globalizacija ima i negativne i pozitivne aspekte, ali i da svakako donosi značajne promjene. Mnogo je raznih tumačenja ovog fenomena, a koji ukazuje istovremeno i na odnos prema istom.

Riječ globalizacija prvi put se javlja u Websterovom riječniku American English iz 1961. godine, a termini „globalno“ i „globalizam“ javili su se tek 1940-ih godina. Do 1980-ih riječ „global“ nije označavala „cijeli svijet“ već „zemaljsku kuglu“. Globalizacija je, u ekonomskom smislu, proces kojim se smanjuju ili potpuno ukidaju prepreke u međunarodnoj ekonomskoj razmjeni, i povećava ekonomsku integraciju među zemljama.¹

Pristalice globalizacije naglašavaju pozitivne strane i efekte procesa globalizacije u smislu širenja demokratije (npr. arapsko proljeće), boljem razumjevanju različitih kultura, brza razmjena informacija, povećanju opšteg životnog standarda, kao i mnoge druge.

Oni koji nemaju ovakve poglede na razvoj i posljedice globalizacije, odnosno kritičari navode osnovne nedostatke globalizacije: broj siromašnih ljudi u svijetu se stalno povećava, jaz između razvijenih i nerazvijenih država je sve veći, razvijene države okoristile su se i koriste na teret nerazvijenih država.

Sa ekonomskog stanovišta proces globalizacije predstavlja proces rasta međunarodnih tokova roba, usluga, kapitala, ljudi i tehnologije. Navedeni tokovi uslovljavaju i proces globalizacije tržišne privrede, odnosno širenje kapitalističkog sistema čak i na one zemlje u kojima on nije dominantan sistem.

Stalno sukobljavanje različitih mišljenja vezano za proces globalizacije je nemoguće razumjeti bez saznanja o tome kako i na koji način je nastao proces globalizacije, ko je navedenom procesu najviše doprinio, u kojim oblastima, ko su dominantni nosioci navedenog procesa i koji su ekonomski efekti procesa globalizacije. Globalizacija je nesumnjivo fenomen koji ne može biti obuhvaćen i formulisan unutar granica jedne oblasti i koji ne može biti jednoznačno tumačen.

Globalizacija obuhvata gotovo sva polja ljudske aktivnosti i djelatnosti ali je ekonomska globalizacija primarna u shvatanjima i razmjevanju i ostalih procesa ljudskog djelovanja koja su izložena procesu globalizacije.

Predmet ovog rada je ekonomska globalizacija u dosadašnjem periodu. Cilj rada je istražiti kako je ekonomska globalizacija nastala i kako se razvijala, zatim ko su nosioci i kakve su posljedice ekonomske globalizacije. Metodama, analize, sinteze, indukcije, dedukcije, ekonomske komparacije i prikupljanjem podataka za izradu ovog rada koji se sastojao od analiziranja većeg broja tekstova, knjiga, članaka, zbornika radova, stručnih časopisa i drugih tekstova iz oblasti ekonomske globalizacije.

¹ Jacob, A., Frenkel, Globalization and Financial Markets: A Challenge for Economic Policy, Zagreb, Journal of Economics, vol. 4, No. 5, 2000. god., str.55.

1. POJAM, NASTANAK I RAZVOJ GLOBALIZACIJE

1.1. Pojam globalizacije

Etimološki riječ globalizacija potiče od latinske riječi „*globus*“ koja je dugo vremena označavala geometrijsko tijelo, a potom i Zemlju kao planetu. Danas se riječ globalizacija slično piše i izgovara na mnogim svjetskim jezicima. U engleskom riječniku „*the globe*“ prvi je put navedena 1961. godine i ista označava zemljinu kuglu.

Postoji veoma veliki broj definicija globalizacije, a naveli smo samo neke: Nobelovac Stiglitz za globalizaciju kaže da je: „Čvršća integracija zemalja i naroda svijeta do koje dolazi (...) rušenjem vještačkih barijera za protok robe, usluga, kapitala znanja i (u manjoj mjeri) ljudi preko granice.“²

Anthony Gidens definiše globalizaciju na sledeći način: „Globalizacija se može definisati kao intenzifikacija društvenih odnosa na svjetskom planu, koja povezuje udaljena mjesta na takav način da lokalna zbivanja uobličavaju događaji koji su se odigrali kilometrima daleko i vice versa.“³

Friedman objašnjava globalizaciju na sledeći način: “Neumoljiva integracija tržišta, država-nacija i tehnologija u do sada neviđenom stepenu koja omogućava pojedincima, korporacijama i državama-nacijama da se protežu širom sveta dalje, brže, dublje i jeftinije nego ikad pre...širenje slobodnog tržišta kapitalizma do svake zemlje na svetu”⁴

“Globalizacija je proces uklanjanja prepreka prometu roba, kapitala, ljudi i ideja u današnjem svijetu, te ideologija koja taj proces prati.”⁵

Kad se analizira najveći dio definicija koje je odnose na globalizaciju možemo konstatovati sledeće: gotovo zajedničko svim definicijama je to da se odnosi na Zemlju, kao jedno mjesto, na kome se dešavaju interaktivni odnosi između država, kompanija, institucija, pojedinaca na globalnom nivou.

1.2. Nastanak i razvoj globalizacije

Karl Marx je predvidio globalizaciju (naravno ne terminom globalizacija) svjetskog kapitala još polovinom XIX vijeka. On je istaknuo da kapital ima inherentnu tendenciju širenja, odnosno traženja područja koja omogućavaju veći profit. Nakon što iscrpi mogućnost na jednom određenom tržištu, kapital kreće prema drugim tržištima. Globalizacija svjetske privrede ima za cilj stvaranje jedinstvenog privrednog sistema svjetskih razmjera koji bi funkcionirao prema tržišnim zakonitostima. U njemu bi organizacija proizvodnje roba i pružanja usluga prelazila granice nacionalnih država.

Iako neki sam proces globalizacije posmatraju kroz duži period ljudske historije od preko 5.000 godina, ipak najveći dio stručne javnosti proces globalizacije posmatra kroz tri faze, koje su vezane za određene procese u svetskoj privredi:

Prva faza možemo konstatovati da je trajala u periodu od 1870. godina do 1914. godine, odnosno do početka Prvog svjetskog rata. Za navedeni period je karakteristično da je rastao prihod po glavi stanovnika, ali ne i dovoljno brzo da spriječi porast broj siromašnih. Ovaj period se takođe veže za ekspanziju Britanske imperije, kao industrijske, trgovinske i kolonijalne sile. Procesi prije 1914. godine teško bi se mogli (u današnjem poimanju) nazvati globalizacijom, iz razloga što veći dijelovi svijeta nisu sudjelovali u tom procesu, i stoga što

2 Stiglitz, J., “Protivrječnosti globalizacije.”, SBM-x, Beograd, 2002, str.23.

3 Gidens, A., “Posledice modernosti”, Filip Višnjić, Beograd, 1998, str. 69.

4 Friedman, T.L., *The Lexus and the Olive Tree*, 1999. preuzeto (<http://www.globalizacija.com>) (juli, 2014)

5 <http://www.bs.wikipedia.org/wiki/Globalizacija-htl> (juli, 2014)

su troškovi transakcija, transporta i komunikacija bili još uvijek visoki da bi se različita tržišta integrirala.

Međunarodno finansijsko tržište nije bilo razvijeno niti po prometu, niti po oblicima finansijskih instrumenata.

Druga faza je trajala od kraja Drugog svjetskog rata (1945. godine) do kraja sedmog desetljeća dvadestog vijeka. U navedenom periodu je došlo do čvrstog povezivanja bogatih zemalja, dok su zemlje u razvoju oskudjevale u elementarnim dobrima. Završetkom II svjetskog rata 1945. godine, zapadne su države prihvatile novu i humaniju koncepciju kapitalizma, zasnovanu na teoriji J.M. Keynesa i Beveridgea, koja je dovela do neviđenog prosperiteta kroz ideju socijalne države odnosno *države blagostanja*. Socijalna država 50-tih, 60-tih i 70-tih godina prošlog vijeka, nametnula je nužna ograničenja tržištu u vidu bolje raspodjele prihoda, koji su usmjeravani u razne fondove javne potrošnje kao što su školstvo, zdravstvo, penziono osiguranje, pomoć za nezaposlene i sl. Ona je donijela stvarno blagostanje građanima zapadnog svijeta, ali su socijalna davanja i porezna opterećenja premašila stvarne mogućnosti države. Osim toga kod jednog dijela građana pojavio se konformizam i pasivnost, jer se moglo pristojno živjeti i bez rada, od socijalne pomoći (primjeri socijalnih država se i dalje mogu uočiti u zemljama zapadne Evrope a pogotovo u Skandinavskim zemljama). Takva situacija tražila je određene reforme, no rješenja koja su 80-tih ponudili neoliberalni ekonomisti su veoma diskutabilna i protivrječna.

Treća faza se vezuje za osamdesete godine dvadesetog veka, pad Berlinskog zida i komunističkih režima u Europi. Ovu fazu karakteriše pojava neoliberalizma i slabljenje socijalne države. Pojedini autori ovu fazu globalizacije ujedno nazivaju i truboglobalizacija. U posljednje dvije decenije raste utjecaj još jedne grupe aktera na globalnoj sceni koje u znatnoj mjeri oblikuju globalne procese. To su multinacionalne korporacije koje danas dominiraju svjetskom privredom, Svjetska finansijske i trgovinske organizacije (MMF, WB i WTO) kao multilateralne organizacije koje imaju moć da podrede volju nacionalnih vlada svojim pravilima, regionalni blokovi kao što su Europska unija, NAFTA, MERCOSUR, CAN, MCCA, AMU, SADC, COMESA, ECOWAS,... Ovi akteri stvaraju nova pravila u međunarodnim odnosima, ekonomiji, trgovini i međunarodnom pravu.

Ekonomska globalizacija, globalizacija finansija, trgovine, investicija i tehnologije od kraja sedamdesetih i početka osamdesetih godina prošlog vijeka naovamo, dovela je do tehnološkog buma i bržeg protoka kapitala nego u svim prethodnim periodima. Istraživanja ukazuju na različite efekte liberalizacije trgovine. Danas dominantni pogled prema globalizaciji, odnosno prema širenju globalnog kapitala i kapitalizma na kompletan svijet je neizbježan. On se shvaća kao proces sklon povezivanju nacionalnih država i domicilnih privreda u integrisanu svjetsku privredu.

2. NOSIOCI I POSLJEDICE EKONOMSKE GLOBALIZACIJE

2.1. Bretton – Woodske institucije kao globalni mehanizmi

Ekonomska globalizacija predstavlja ekonomsku međuzavisnost nacionalnih privreda u cijelom svijetu uz prekogranično kretanje roba, usluga, tehnologije i kapitala.⁶

Smatra se da su SAD krajem Drugog svjetskog rata posjedovale oko 70 % svjetskih zaliha zlata i deviza, dok je udio u svjetskoj industrijskoj proizvodnji iznosio oko 40 %⁷. Industrijska proizvodnja je za period Drugog svjetskog rata udvostručena. Kako bi SAD

6 Joshi, Rakesh Mohan, Internacional Biznizness, Oxford Univerzity, Neu Delhi i New York, 2009.

7 www.cpi.hr/download/links/en/5350.pdf

iskoristile svoju trenutnu vojnu i ekonomsku dominaciju velesile iste su odlučile pod svoju dominaciju staviti ekonomije ostatka svijeta. Možemo konstataovati da je današnji svjetski financijski poredak začeo 1945. godine osnivanjem financijskih institucija Svjetske banke (WB) i Međunarodnog monetarnog fonda (IMF) na konferenciji u Bretton Woodsu, država New Hampshire, SAD, koja je održana 1944. godine.

Drugi svjetski rat je oslabio i funtu i britansku ekonomiju, pa funta više nije mogla ispunjavati svoju ulogu. Poslije rata, zalihe zlata su se smanjile, a znatan dio zaliha nalazio se u tadašnjem SSSR-u. Uz manja razilaženja, razvijene ekonomije složile su se s američkom vizijom poslijeratnog međunarodnog ekonomskog uređenja koja je trebala stvoriti i primijeniti učinkovit međunarodni monetarni sistem i ukloniti prepreke kretanjima robe i kapitala. Kreatori Brettonvudskog sporazuma trebali su valutu dovoljno jaku da ispuni rastuće zahtjeve međunarodne likvidnosti. To je, bez sumnje, mogao biti jedino američki dolar. Snažna američka ekonomija, fiksiran odnos dolara prema zlatu (35 \$ fina unca zlata) i obaveza američke vlade prema tom odnosu, učinili su dolar jednako dobrim kao i zlato. Dolar je postao *rezervna valuta*. To je značilo da će ostale zemlje određivati vrijednost svoje valute prema dolaru, odnosno kupovati i prodavati dolare, kako bi održali tržišnu tečajnu paritetnu vrijednost uspostavljenu sporazumom u Bretton-Woodsu. Dolar je postao svjetska valuta i većina svjetskih transakcija vrednovala se u dolarima. Na osnovu Bretton-Woodskog sporazuma uveden je fiksni međunarodni paritet valuta, odnosno vrijednost američkog dolara bila je vezana za zlato a svim ostalim svjetskim valutama je dodijeljena fiksna vrijednost u odnosu na dolar.

Razvoj eurotržišta odvijao se u uvjetima Bretton-Woodskog međunarodnog monetarnog sistema zasnovanog na zlatno-dolarskom standardu, kada je vođena politika fiksnih kurseva sa povremenim prilagođavanjem. Za održavanje fiksnog kursa prema dolaru i vođenje autonomne monetarne i fiskalne politike, zemlje su provodile kontrolu uvoza i izvoza kapitala. Prema tome, ekonomska globalizacija se u financijskoj sferi odvijala preko politike fiksnog kursa, koja je zahtijevala nacionalnu kontrolu međunarodnog kretanja kapitala. U tim uslovima odvijala se globalizacija u realnoj ekonomskoj sferi preko GATT-a, što se očitovalo u znatnijoj liberalizaciji međunarodne robne razmjene između zemalja članica GATT-a. Liberalizacija se odnosila na smanjenje carinskih stopa, kvota, subvencija, i drugih ograničenja roblama.

U vrijeme Bretton-Woodskog sistema pojedine su države imale visoki stepen autonomije u vođenju privredne politike, tako da su (među ostalim) mogle raznim instrumentima ograničavati međunarodno kretanje roba i kapitala radi ostvarenja vlastitih razvojnih i drugih ciljeva. Takva je politika imala za posljedicu formiranje međunarodno nekonkurentnih privrednih struktura, što je stvaralo neravnoteže u bilansima plaćanja i povećavalo zaduženost nerazvijenih zemalja. Krizom Bretton-Woodskog sistema u 1970-tim godinama prešlo se na politiku fluktuirajućih kurseva radi održavanja unutarnje i vanjske ravnoteže. Za osiguranje dodatne likvidnosti MMF je kreirao specijalna prava vučenja (SDR) kao novi rezervni medij i nadopunu deviznih rezervi zemalja članica MMF-a. Nakon napuštanja sistema fiksnih kurseva 1971. god. SAD i još nekoliko drugih najrazvijenijih zemalja nisu više imali potrebu kontrolirati kretanje kapitala, tako da je započeo proces liberalizacije kapitalnih transakcija između najrazvijenijih zemalja, čime započinje proces globalizacije u suvremenom smislu riječi.

Krajem 1980-tih godina većina najrazvijenijih zemalja (SAD, Kanada, Njemačka, Velika Britanija, Švicarska, Nizozemska, Japan, Hong Kong i Singapur) je liberalizirala i otvorila tržište kapitala. Francuska i Italija su zadržale kontrolu kretanja kapitala, dok je Belgija imala dualne kurseva, posebno za tekuće i za kapitalne transakcije. Ovaj proces liberalizacije kretanja kapitala je nastavljen deregulacijom - uklanjanjem ograničenja, ali do jače integracije međunarodnih financijskih tržišta dolazi i zbog razvoja novih financijskih instrumenata i

napretka u razvoju informatičke i komunikacijske tehnologije.

Tendencije jače liberalizacije kretanja kapitala u posljednjih dvadesetak godina podržavaju i promoviraju Svjetska banka i MMF svojim koordiniranim politikama strukturnog prilagođavanja, te WTO intenzivirajući slobodno tržište implementacijom sporazuma Urugvajске runde pregovora (na kojima je dogovoreno globalno smanjenje carinskih stopa za oko 40%).

Kao jedna od ideja konferencije u Bretton Woodsu bio je pokušaj stvaranja Međunarodne trgovinske organizacije (*ITO - International Trade Organization*) kao specijalizirane agencije UN, putem koje bi stvorila pravila i načela međunarodne trgovine. Stvaranje ITO (International Trade Organization) je imalo za cilj kompletiranje procesa institucionalizacije međunarodnih ekonomskih odnosa koji je započeo u Bretton Woodsu 1944. godine osnivanjem MMF i WB-a. Na navedeni način bi se stvorila jedna integrativna cjelina koja bi obuhvatala: međunarodne novčane tokove putem MMF-a, međunarodne investicije putem WB-a i međunarodnu trgovinu pod nadzorom ITO-a.

Predstavnici država na UN-ovoj Konferenciji u Havani o trgovini i zapošljavanju 1948. godine složili su se oko Povelje ITO, ali njezinu ratifikaciju zaustavio je Kongres SAD. Navedena odluka je bila donekle apsurdna jer su SAD bili inicijator osnivanja navedene institucije. Kao posljedica odbijanja ratifikacije od strane Kongresa je došlo do propasti ITO kao institucije. Inicijalni nacrt Povelje ITO bio je ambiciozan, nadilazio je pravila svjetske trgovinske discipline budući da je predviđao pravila u područjima zapošljavanja, međunarodnih investicija, usluga, kao i restriktivne poslovne prakse.

Kao posljedica neuspjeha ITO-a rezultirao je pristupanjem 23 (od inicijalno 50 čija je namjera bila utemeljenje ITO) države Opštem sporazumu o carinama i trgovini (GATT) u Ženevi. GATT-om je pokrenuta postupna trgovinska liberalizaciju i uklanjanje protekcionističkih mjera u trgovini robom koje su predstavljale ostavštinu iz 30-ih godina 20. stoljeća. Sve do 1994. godine, tijekom 47 godina i kroz četiri runde pregovora (Dillon runda (1960. - 1961.), Kennedy runda (1964. - 1967.), Tokyo runda (1973. - 1979.) i Urugvajska runda (1986. - 1994.)),⁸ GATT-om je stvaran multilateralni trgovinski sistem, koji je 1995. godine prerastao u Svjetsku trgovinsku organizaciju odnosno WTO (World Trade Organization).

Formalno utemeljenje WTO proizlazi iz Urugvajске runde koja je uspješno okončana Ministarskom konferencijom u Marakešu (Maroko) 1994. godine. Deklaracijom iz Marakeša od 15.04.1994. godine utemeljena je WTO kao međunarodna organizacija koja je u svoju strukturu ugradila dotadašnji Opšti sporazum o carinama i trgovini, ali je svoju nadležnost proširila na dva druga nova područja – trgovinu uslugama (GATS) i intelektualno vlasništvo (TRIPS).

Kao posljedica dominacije tzv. neoliberalne doktrine u međunarodnim finansijskim odnosima od početka osamdesetih godina, s tezom da je glavni razlog dužničke krize, odnosno krize platne bilanse zemalja u razvoju nekonkurentnost njihovih nacionalnih ekonomija, nastupa nova faza u primjeni kriterija finansijskog programa.⁹

Novu fazu označuje uključivanje mikroekonomskog pristupa u skup uvjetovanosti aranžmana sa MMF-om. To znači da politike restrukturiranja i institucionalnih reformi postaju sastavnice uravnoteženja platne bilanse na duži rok, čime se prevladava tipična kratkoročnost dotadašnjih finansijskih programa i njihov dominantno makroekonomski karakter. U domeni

8 <http://www.mvep.hr/hr/vanjska-politika/multilateralni-odnosi/svjetska-trgovinska-organizacija-%28wto%29/> (januar, 2019)

9 Vašingtonski konsenzus je institucionalno uporište Svjetske banke i IMF. Kao program za razvoj i stabilizaciju zemalja u razvoju, a kasnije i tranzicijskih zemalja, utemeljen je na (ne)liberalnom modelu, koji se zasniva na čvrstoj fiskalnoj i monetarnoj politici, stabilnosti cijena i kursa domaće valute, niskoj inflaciji, brzoj transformaciji državnih preduzeća u privatnu svojinu, liberalizaciji domaće tržišta, kao i samoodrživu mjeru budžetskog, trgovinskog i platnobilansnog deficita.

platne bilance zbog toga dolazi do dominacije doktrine liberalizacije tekućeg i kapitalnog računa platne bilanse sa dalekosežnim razvojnim i strukturalnim implikacijama. Uravnoteženje i stabilnost platne bilanse trebala bi se zasnivati na slobodi kolanja kratkoročnog i dugoročnog kapitala na osnovi stabilnog kursa i razlika u realnim kamatnim stopama. Kako bi se to postiglo na prvom mjestu treba instrumente kontrole tokova kapitala u što većoj mjeri napuštati. Time je ustvari utvrđena nova faza u globalizaciji svjetske privrede, koja se prvenstveno zasniva na mehanizmima finansijskog tržišta, a zatim na mehanizmima GATT-a i WTO-a.

Osnovni preduslov uspostave tih globalnih sistema jeste makroekonomsko prilagođavanje, odnosno ostvarenje makroekonomske stabilnosti, koji se utvrđuju u aranžmanima sa Bretton-Woodskim institucijama. Dužnička je kriza vrlo zaoštrila zahtjeve makroekonomske ravnoteže i postavljeni su koji su značili da se deficiti tekuće bilanse zemalja dužnika u iznosima od nekoliko postotnih poena BDP-a u kratkom roku pretvore u suficit u istom iznosu. Takvi zahtjevi i potreba zaokreta opravdavaju se u navodnoj pogrešnoj razvojnoj politici supstitucije uvoza zemalja u razvoju i bivših socijalističkih zemalja. To je bio glavni "razvojni argument" neoliberalne doktrine, što je osobito pogodovalo zemljama sa jakim transnacionalnim korporacijama, koje su ujedno i glavni dioničari MMF-a i Svjetske banke.

Osnovne politike koje zemlje trebaju provoditi kako bi ispunile zahtjeve aranžmana sa Svjetskom bankom su sljedeće:¹⁰

1. strukturno "prilagođavanje" ima za cilj povećanje stope rasta BDP-a; u tu svrhu valja otkloniti distorzije cijena, što pridonosi realnom rastu; sniziti cijene nadnica kao cijene faktora; rada,
2. liberalizacija vanjskotrgovinskog sistema treba značiti zamjenu uvoznih kvota sistemom tarifa prilagođenih zahtjevima WTO-a; cilj čega je prilagođavanje internih cijena svjetskim cijenama, uz što ide liberalizacija kapitalnog računa, što znači ukidanje kontrole deviznih transakcija, osobito vezanih za profit i povrat uloženog stranog kapitala;
3. deregulacija unutrašnjeg finansijskog sistema, čiji je cilj postizanje realne kamatne stope, stimulacija štednje povećanje efikasnosti alokacije resursa; deregulacija pretpostavlja efikasnu kontrolu i reviziju finansijskog poslovanja;
4. zahtijeva se politika deregulacije tržišta rada te racionalizacija poreznog sistema;
5. Svjetska banka osobito insistira na privatizaciji javnih preduzeća.

2.2. Multinacionalne kompanije kao globalni subjekti

Mnogi smatraju da su najvažniji nosioci procesa ekonomske globalizacije globalne korporacije (sinonimi su i transnacionalne kompanije i multinacionalne kompanije). One osnivaju svoja podružnice, otvaraju ustanove i prodavnice širom sveta, idući isključivo za svojim interesom, profitom. U tom nezadrživom osvajanju tržišta koriste razne metode. U optičaju je teza prema kojoj multinacionalne korporacije nose žig nacionalnog porijekla i kako karakteristike domaćeg okruženja idu u međunarodnu ekspanziju. Nasuprot tome je razmišljanje prema kom se korporacije u globalnoj ekspanziji koriste novom globalnom kulturom koju same stvaraju, a da domaća obilježja čine samo dio papira koji menadžeri koriste za pridobijanje javnosti.

Posebnu ulogu u ovom procesu imaju SAD-e, jer većina multinacionalnih kompanija ima sjedište u njima. U jednom govoru 2000. godine generalni direktor VVS-a, Greg Dyke je rekao: „Rečeno nam je da se svet globalizuje. To nije istina, on se amerikanizira.”¹¹

Globalne korporacije ujedinjuju proizvodnju i ponudu velikih količina roba u više država i predstavljaju vrlo važne faktore svjetske privrede. U njima je koncentrisan kapital,

10 <http://www.delhrv.ec.europa.eu/files/file/articles-Europe%20in%202012%20lessons%20HR.pdf> (juli, 2014)

11 <http://www.ecomstation.it/universi/tesi2/Tesi02/021230DS.pdf> (juli, 2014)

znanje i veliki broj zaposlenih, a razlog njihovog nastanka treba tražiti u zakonitostima tržišne privrede. Primarni je cilj kapitala povećanje profita (dobiti) i akumulacija kapitala putem viška vrijednosti u proizvodnji. U trenutku kada se kapital u matičnoj zemlji ne može povećati novim ulaganjem, traže se nova, povoljnija tržišta i sredstva prebacuju izvan državnih granica¹². Na taj način nastaju globalne kompanije koje kontroliraju proizvodnju nekog proizvoda u više zemalja te kao takve postaju važan faktor globalnog povezivanja. Vrlo su prilagodljive zakonitostima tržišta pri čemu se koriste svim raspoloživim sredstvima i oblicima što bržeg i što većeg stjecanja profita.

Kao nastajanje prvih multinacionalnih kompanija se veže za period 19. vijeka, pred kraj industrijske revolucije.

Međutim prave multinacionalne kompanije, kao velika poduzeća s međunarodnim kapitalom nastaju između dva svjetska rata a ubrzano se razvijaju tek nakon II svjetskog rata (50-ih godina 20. vijeka). Nastale su u SAD-u i Velikoj Britaniji i postupno su se širile po industrijskim zemljama Zapadne Evrope i Japana, kao zemljama u kojima je ponovljen proces industrijalizacije nakon II svjetskog rata. Danas ih ima više od 1200, a neke od njih ostvaruju ukupan prihod veći od 200 mlrd. USD godišnje.

Najviše multinacionalnih kompanija ima svoje sjedište u trima najrazvijenijim regijama: u SAD-u i Kanadi, Japanu i dalekoistočnim azijskim privrednim *tigrovima*, te u Zapadnoj i Sjevernoj Evropi. Od 500 najvećih multinacionalnih kompanija, njih 157 ima sjedište u SAD-u, u Japanu 119 kompanija, a ostale su u Njemačkoj, Velikoj Britaniji, Italiji, Kanadi, Nizozemskoj i Australiji. Kolika je važnost multinacionalnih kompanija i koliko imaju važnu ulogu u svijetskoj privredi govori i podatak da je 80-ih godina 20. stoljeća u njima proizvedeno 25 % svjetskih industrijskih proizvoda, dok današnje multinacionalne kompanije ostvaruju ili nadziru 42 % vrijednosti svjetske trgovine.

Multinacionalne kompanije iz nekoliko vodećih svjetskih zemalja su 1996. godine ostvarile profit u iznosu od 7 triliona dolara, što je mnogo više od cjelokupnog profita ostvarenog na svjetskom tržištu koji iznosi oko 5.2 triliona dolara. Početkom devedestih, 400 korporacijskih giganata drži 66 % ukupne svjetske proizvodnje, dok 1 % korporacija drži 75 % ukupnih investicija u strane zemlje.¹³

Broj multinacionalnih kompanija stalno se povećava, a onih koje ostvaruju ukupni godišnji promet veći od 100 miliona američkih dolara već ima preko 1200. Početkom 90-ih godina XX vijeka u svijetu je poslovalo oko 37.000 multinacionalnih kompanija koje su imale oko 170.000 podružnica ili preduzeća kćeri, a 2003. godine oko 40.000 multinacionalnih kompanija s oko 280.000 hiljada podružnica, što je prosječno 7 podružnica po jednoj kompaniji. Kako multinacionalne kompanije posluju van granica matične zemlje, zapošljavaju i veliki udjel stranih radnika. Tako je npr. u nizozemskoj kompaniji Philips-u zaposleno čak 79 %, u Fordu 58 %, u ITT-u 53 %, u IBM 43%, u General Motorsu 31 % stranih radnika itd.¹⁴

Multinacionalne kompanije su danas, pored trgovine, ekonomije i industrije, aktivne i u svjetskoj politici, gdje se ponekad njihove odluke smatraju mnogo važnijim od odluka vladapojedinih svjetskih zemalja.

Aktivnostima multinacionalnih kompanija u svijetu i posebno u zemljama u razvoju, postoje različita, međusobno oprečna gledišta. Nije teško pronaći osobe sa površnim pogledom koje šire uvjerenje da prihod ovih kompanija dovodi do porasta kapitala i razvoja ekonomije zemalja u kojim djeluju.

12 Karl Marx je u svom djelu „Kapital“ pojasnio da kapital po svojoj prirodi ima tendenciju prerastanja nacionalnih granica i širenja na druga tržišta na kojima može imati veću stopu prinosa

13 <http://www.efpr.edu.rs/ES-NBE2011/ZBORNİK%202.pdf> (juli, 2014)

14 <http://www.antim.rs/Fajlovi/ANTiM-2012-Vol.2.pdf> (juli, 2014)

Ekonomski analitičari neprestano upozoravaju da multinacionalne kompanije svoju zaradu iz zemalja u kojima djeluju izvlače u vidu deviznih zaliha. Ovakav omjer izlaz deviza mnogo je veći od početnog kapitala koje multinacionalne kompanije unose u zemlje u razvoju. Sa druge strane, ulaz tehnologije u sve vidove posla doprinosi još većem sukobu ovih zemalja ja jakom ekonomijom. Multinacionalne kompanije posjeduju modernu tehnologiju koja im omogućava dobijanje raznih unosnih poslova, što lokalne firme dovodi na rub stečaja i propasti. Zatim, multinacionalne kompanije proizvodnju usklađuju sa potrebama svjetskog tržišta, a ne domaćeg stanovništva.

2.3. Zemlje trijade

Svjetska ekonomija u poslednjih šestdeset godina se razvija u tri pola – Zapadnoj Europi, SAD-u i Istočnoj Aziji, prije svega Japanu. Takav razvoj ekonomije može se, stoga nazvati i trijadizacijom. Postojanje tri pola jasno je vidljivo u međunarodnim odnosima, naročito u proizvodnji skupe komunikacijske i informatičke opreme koja se ponajprije odvija na relaciji Sjeverna Amerika – Europa – Istočna Azija. Kao primjer može poslužiti i robna razmjena EU sa SAD-om i Japanom. Zbog visokih troškova potrebnih za razvoj te opreme, zanemareni su mnogi ostali dijelovi svijeta. Međuzavisnost SAD-a, Zapadne Europe i Istočne Azije vrlo je jaka i očito da je tu jezgra globalne ekonomije. Njihova razmjena proizvoda i usluga iznosi hiljade milijardi dolara. No i u toj trijadi postoje razlike. U njoj Europa ima historijsko prvenstvo i tradicionalni kulturni nivo, SAD raspolažu dominantnim prirodnim i kapitalnim dobrima, a Japan starta marljivošću, iznimnom proizvodnošću i tehnološkim inovacijama.

Koncentracija moći i bogatstva još je veća u jezgri tog sistema, tj. članicama grupe G-8. Te zemlje drže preko 90 % proizvodnje visoke tehnologije u svijetu i globalne računalne moći, a ujedno su i najveći ulagači u istraživanje i razvoj. Oko ovog trokuta bogatstva i moći ostali je dio svijeta umrežen na način da organizira vlastitu ekonomiju s obzirom na određeni pol ili dominantnu regiju. Svaki od tri pola ima, prema tome, svoje područje utjecaja ili podsistema.

Bruto društveni proizvod svih zemalja svijeta iznosio je 41.200 milijardi eura, odnosno 41,2 bilijuna eura u 2008. godini, pokazuju podaci Eurostata, Svjetske banke i statističkog odjela Ujedinjenih naroda. Europska unija s BDP-om od 12.500 milijardi eura čini 30,4 posto cijele svjetske privrede i uvjerljivo je najjača ekonomska sila u globalnim razmjerima. Nakon EU, najjaču privredu ima SAD s BDP-om od 9658 milijardi eura, što je udio od 23,4 posto u globalnoj ekonomiji. Treća i četvrta privredna sila svijeta prije tri i po godine bili su Japan i Kina, s udjelima od 8,1, odnosno 7,1 posto. Vrijednost BDP-a Japana bila je 2008. godine 3338 milijardi eura, a Kine 2941 milijardu eura.¹⁵

U međuvremenu kineska privreda je uspjelo preteći japansku, koja je za razliku od kineske privrede bilo više izložena globalnoj recesiji kao i prirodnim katastrofama. Europska unija bila je uvjerljivo i najveći izvoznik, prema podacima za 2009. godinu. Iz EU je u toku 2009. godine izvezeno robe vrijedne 1094 milijarde eura, što je u odnosu na 683 milijardi eura iz 1999. godine povećanje od 60,2 posto. Drugi najveći svjetski izvoznik je Kina (860 milijardi eura), što je povećanje u 10 godina od čak 371 posto, i SAD (760 milijardi), odnosno 16,7 posto više u odnosu na 1999. Nakon Kine, najveći rast izvoza u posljednjih 10 godina imale su Indija (+262 posto) i Saudijska Arabija (+250 posto). Europska unija je sa 1200 milijardi eura bila i najveći svjetski uvoznik robe i usluga, ispred SAD-a (1150 milijardi) i Kine (720 milijardi eura). Kineska trgovinska razmjena porasla je tako gotovo pet puta, indijska četiri, a ruska više

¹⁵ <http://www.poduzetnistvo.org/news/na-eu-otpada-gotovo-jedna-trecina-svjetskog-bdp-a> (juli, 2014)

od tri puta u odnosu na 1999. U istom periodu, trgovinska razmjena između EU i Japana je porasla za otprilike 60 posto, a SAD-a manje od 20 posto.¹⁶

Prema podacima UN-a i Eurostata, svijet u ovoj godini ima 6,9 milijardi stanovnika. Najgušće naseljena zemlja je Kina sa 1,35 milijardi stanovnika, što je 20 posto cijele svjetske populacije. Kinezi su pak 1960. godine činili 21,4 posto cijele populacije. Druga je zemlja svijeta po broju stanovnika Indija (1,21 milijarda stanovnika). EU ima 501 milijun stanovnika, što čini 7,2 posto svjetske populacije. Udio Europljana u ukupnoj svjetskoj populaciji gotovo se prepolovio. Prije 50 godina, 27 zemalja koje su danas članice Europske unije činile su 13,3 posto svjetske populacije. Najviše je porastao udio Indijaca u ukupnoj populaciji, sa 14,8 posto 1960., na 17,6 posto ove godine. SAD sa 320 milijuna stanovnika čini 5 posto svjetske populacije, Indonezija ima 230 milijuna, a Brazil 200 milijuna stanovnika. U 1960. u svijetu je prosječno umiralo 116 novorođenčadi na 1000 rođenih, za razliku od 36 u današnjoj EU. Prema prikupljenim podacima za 2008. godinu stopa smrtnosti znatno smanjila. U svijetu je tako prije dvije godine na 10000 rođenih umiralo 473 novorođenčadi, za razliku od 45 umrlih u EU. Najveću smrtnost novorođenčadi imaju Indija i Južnoafrička Republika, a najmanju Japan, Južna Koreja i EU. Europljani danas u prosjeku žive 79,2 godine, a svjetski prosjek je 67,6 godina.¹⁷

Na 100 stanovnika svijeta 2008. bilo je 21 korisnika interneta, a u EU na internet je bilo priključeno 64 posto stanovnika EU. Po broju priključaka na internet prednjače Južnokorejci (77 posto) i Kanađani (73 posto) u 2008. godini. U Indiji i Južnoafričkoj Republici samo je 7 posto stanovnika priključeno na internet. U svijetu na 100 stanovnika ima 60 korisnika mobilnih uređaja, a u EU čak 122. Po broju mobitela prednjači Saudijska Arabija – na 100 stanovnika dolazi 147 mobitela. Najmanje mobitela ima u Indiji (30 na 100 stanovnika) i Kini (48 mobitela na 100 stanovnika).¹⁸

Potrošnja energije po stanovniku u svijetu porasla je 8 posto od 1990. do 2008. Uvjerljivo najviše energije po stanovniku troše Kanađani, čak 128% više od Europljana. U 2005.godini svjetska populacija je iznosila 6,5 milijardi stanovnika. Od tog broja preko 5 milijardi je živilo u manje razvijenim zemljama i 1,5 milijardi je živilo u više razvijenim zemljama. 75% svjetske populacije živi u manje razvijenim zemljama koje učestvuju sa manje od 20% svjetskog prihoda. U desetinama zemalja godišnji BDP je samo nekoliko stotina dolara.¹⁹

Navedeni podaci nam pokazuju koliko su razlike između razvijenih i nerazvijenih država kao i međusobnu povezanost između razvijenih država a pogotovo zemalja trijade.

ZAKLJUČAK

Riječ globalizacija se kao termin počeo upotrebljavati tek krajem osamdesetih godina prošlog stoljeća. Termin koji se veoma rijetko upotrebljavao postao je veoma važna tema političara, ekomonista, sociologa, naučnika, filozofa, novinara i mnogih drugih. Globalizacija je shvaćena kao process koji se dešava konstanto i na najrazličitije načine ljudskog života.

Postoje objektivni razlozi da vjerujemo da živimo u ključnom periodu historijske tranzicije. Živimo, dakle, u svijetu velikih promjena, promjena koje utiču na gotovo sve ono što radimo.

16 <http://www.vecernji.hr/kompanije-i-trzista/na-eu-otpada-gotovo-jedna-trecina-od-41-bilijuna-svjetskog-bdp-a-208610> (juli, 2014)

17 http://www.vecernji.ba/index.php?cmd=show_clanak&clanak_id=208757&action (juli, 2014)

18 <http://blog.dnevnik.hr/kucaznanja/> (juli, 2014)

19 Case, E. K., *Principles of microeconomics*, Pearson, New Jersey, 2006, str. 6

Brojne rasprave o globalizaciji podjelile su mnoge ljude iz različitih društvenih sfera. Na jednoj strani su oni koji smatraju da je globalizacija nužnost, objektivan i spontan proces, koja stvara novu mapu svijeta i koji niko ne može zaustaviti. Propagatori globalizacije smatraju da je to proces koji nas vodi ka društvenom progresu u svim njegovim aspektima, ekonomskom, političkom, tehnološkom, kulturno-naučnom, doprinoseći progresu i napredku svima i bogatim i siromašnim. Na drugoj strani se nalaze oni koji smatraju da je globalizacija isključivo "*Projekat dominacije Zapada*", novi oblik stare imperijalne politike i da je ona "*amerikanizacija*" cijelog svijeta. Dok za jedne globalizacija označava integraciju svijeta i stvaranje globalne ekonomije i kulture, za druge ona označava podjele i sukobe religija i civilizacija. Za dobitnike ona predstavlja civilizacijski napredak, dok je za gubitnike destruktivna sila, koja produbljuje jaz između bogatih i siromašnih, stvarajući uslove da bogati budu još bogatiji, a siromašni još siromašniji.

U cjelini posmatrano ekonomska globalizacija sa sobom nosi pozitivne, ali i veoma negativne posljedice, koje izazivaju znatan otpor prije svega u nerazvijenim ali i u nekim razvijenim zemljama. Proces globalizacije je, teško a vjerovatno i nemoguće, zaustavljiv i zbog toga po strani ostavlja sve one zemlje koji mu se suprotstavljaju na bilo koji način. Zbog toga se procesu globalizacije, više silom unutrašnjih ekonomskih nužnosti nego dobrovoljno, prepustaju i zemlje koje su njegovi javni kritičari.

Sa procesom globalizacije, koji pretpostavlja da postoje stvari na planeti o kojima smo svi, manje ili više informisani, koje se direktno tiču života svakog od nas i na koje svi možemo svjesno uticati, postavlja se i niz pitanja o kojima je bila posvećivana djelimična pažnja do sada. Dilema koja se ističe kao ključna u raspravama i razmatranjima fenomena globalizacije glasi: Da li ekonomska globalizacija dovodi do povećavanja ekonomske nejednakosti država u cijelom svijetu ili, suprotno tome, ona upravo doprinosi smanjivanju nejednakosti među državama u njihovom ekonomskom razvoju? Dok se na jednom kraju nalaze oni koji ovaj proces smatraju poželjnim i korisnim zbog jačanja konkurencije, stvaranja preduslova za kreiranje zdravijeg tržišta i mogućeg smanjenja jaza između bogatih i siromašnih zemalja, na drugom kraju nalaze se oni koji smatraju da globalizacija produbljuje nejednakosti i dovodi do konstantne periferizacije siromašnih država svijeta.

Iznoseći neke od podataka u ovom radu može se vidjeti da se produbljuje ekonomski jaz između razvijenih i nerazvijenih država svijeta. "*Naslonjenost*" država Europe, SAD, Japana, Kine i drugih pojedinih istočnoazijskih država jednih na druge, u odnosu na ostale države svijeta samo pridonosi sve većoj podjeli na one koji su sve bogatiji i one koje su sve siromašniji. Proces ekonomske globalizacije doprinosi povećavanju razlika u nivoima ekonomske razvijenosti između razvijenih i nerazvijenih država.

Možemo konstatovati da je proces globalizacije, a u kojem danas živimo, započeo nakon II svjetskog rata kroz formiranje raznih svjetskih institucija. Mnoge od tih institucija su osnovane i formirane pod plaštom pomoći siromašnim od strane razvijenih država. Međutim kroz cijelo vrijeme postojanja IMF, WB, WTO, pa čak i UN-a se preko navedenih institucija ostvarivao uticaj i dominacija razvijenih država nad nerazvijenim državama. Dominacija se sastoji prije svega od političke nadređenosti nad vladama nerazvijenih država, a zatim pojedinih multinacionalnih kompanija koje imaju svoje ispostave u nerazvijenim državama svijeta. Multinacionalne kompanije otvaraju pojedine svoje podružnice tamo gdje dnevnicke zaposlenika iznose svega nekoliko USD po danu. Vlade tih država ne mogu i nesmiju da djeluju protiv tih kompanija jer ih iste ucjenjuju zatvaranjem pogona u tim zemljama i otvaranjem istih u nekoj drugoj zemlji, što bi ponekad dovelo do otkaza i nekoliko hiljada zaposlenika.

Značaj ovog procesa doveo je do oštre polarizacije na pobornike i kritičare globalizacije. Pobornici globalizaciju vide kao jedan nov proces, koji se može mjeriti prodorom interneta. Oni smatraju da je to jedina ideologija koju treba propovjedati te da ona predstavlja trijumf tržišta. Na drugoj strani su kritičari, koji glasno negoduju zbog svih loših stvari koje

pripisuju globalizaciji. Oni smatraju da globalizacija nije sasvim nov process, da on postoji vijekovima, stalno napredujući uz tek povremeno nazadovanje.

Kritičari se dijele na one iz bogatih zemalja koji se plaše posljedica globalizacije po njih same, i na one koji globalizaciju napadaju zbog toga što ih, ponekad sa dobrim razlogom, mimoilazi.

Na osnovu iznijetog može se konstatovati da je osnovna karakteristika globalizacije sveobuhvatnost prostora, ekonomije, politike, kulture, stanovništva i ostalih faktora društvenog života u svjetskim razmjerama. Pobornici procesa globalizacije ne žele niti uticati da se zaustavi proces globalizacije, dok protivnici globalizacije predlažu mjere kako bi se proces globalizacije zaustavio ali te mjere niti se mogu provesti niti mogu zaustaviti proces globalizacije.

Očito je da proces ekonomske globalizacije je takav da ne postoji niti pojedinac, institucija, država, skup država ili bilo šta drugo što može zaustaviti navedeni proces. Isti se možda djelimično može usmjeravati i djelimično prilagođavati ali ne postoji prepreka koji isti može zaustaviti.

LITERATURA

1. Anthony G., (1998). Posljedice modernosti, Filip Višnjić, Beograd.
2. Boldvin R., Víploš, Č., (2010). Ekonomija evropskih integracija, Datastatus, Beograd.
3. Brkić, L.,(2006). Teorije međunarodne ekonomske integracije, Gordon doo, Zagreb.
4. Case, E. Karl and Fair C.,(2006). Principles of microeconomics, Pearson, New Jersey.
5. Službeni Glasnik, (2009). Javno preduzeće Službeni glasnik RS, Beograd.
6. Grupa autora, (2003). Aspekti globalizacije, Beogradska otvorena škola, Beograd.
7. Josef, E., Stiglitz, (2002). Protivrečnosti globalizacije, SBM-x, Beograd.
8. Joshi, Rakesh Mohan, (2009). Internacional Biznizness, Oxford Univerzity, Neu Delhi i New York.
9. Jovanović, M., (2004). Evropska ekonomska integracija, Centar za izdavačku djelatnost, Beograd.
10. Prokopijević, M., (2012). Evropska Unija-uvod, drugo dopunjeno izdanje, Beograd.
11. Turčinović, F., Vrcelj, N.,(2010). Postglobalizam i ekonomske integracije, Megatrend Univerzitet, Beograd.

PRILOZI I ČLANCI SA INTERNETA

1. Frenkel A., Jacob, Globalization and Financial Markets:A Challenge for Economic Policy, Zagreb, Journal of Economics, vol. 4, No. 5, 2000.
2. <http://www.cpi.hr/download/links/en/5350.pdf>, (juli, 2016).
3. <http://www.ecomstation.it/universi/tesi2/Tesi02/021230DS.pdf>, (juli, 2018).
4. <http://www.delhrv.ec.europa.eu/files/file/articles,Europe%20in%20.pdf> (juli, 2017).
5. <http://www.poduzetnistvo.org/news/bdp-a> (juli, 2017).
6. <http://www.globalizacija.com/doc;tp://www.vecernji.ba/index.clanak>, (juli, 2019).
7. <http://www.antim.rs/Fajlovi/ANTiM-pdf>, (novembar, 2018).
8. <http://www.mvpe.hr/hr/vanjska-pol./multilateralni-svjetska-trgovins>.(januar, 2019).
9. <http://www.vecernji.hr/kompanije-i-trzista/na-eu>(juli, 2018).
10. <http://www.efpr.edu.rs/ES-NBE2011/ZBORNIK%202.pdf> (januar, 2019).

UTICAJ REGIONALNIH EKONOMSKIH INTEGRACIJA NA PRILIV STRANIH INVESTICIJA U BOSNI I HERCEGOVINI

Abstrakt

Rapidan napredak globalizacije obavezuje svaku zemlju da se mora takmičiti sa drugim privredama u procesu privlačenja stranih investicija. S obzirom da države često nisu u situaciji da obezbijede sredstva za privredni razvoj i poboljšanje životnog standarda stanovništva, resurse obezbjeđuju putem stranih investicija. U savremenom poslovnom ambijentu strane investicije predstavljaju jedan od najznačajnijih izvora kapitala, naročito za zemlje u razvoju i zemlje u tranziciji. Iz tog razloga, države da bi obezbijedile veću konkurentnu prednost integrišu se sa drugim državama uspostavljajući različite bilateralne i multilateralne odnose. Na taj način dolazi do povećanja veličine tržišta (ostvarivanja ekonomije obima) i racionalizacije proizvodnje (smanjenje distorzija i marginalnih troškova). Bosna i Hercegovina je u potpunosti opredijeljena za izgradnju liberalne ekonomije utemeljene na tržišnim principima i slobodi kretanja ljudi, kapitala, roba i usluga. Potpisnica je sporazuma o Stabilizaciji i pridruživanju EU kao i Sporazuma CEFTA.

Ključne riječi: strane investicije, ekonomske integracije, ekonomske integracije u Evropi, ekonomske integracije u BiH

INFLUENCE OF REGIONAL ECONOMIC INTEGRATIONS ON FOREIGN INVESTMENT INFLOW IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract

The rapid progress of globalization obliges every country to compete with other economies in the process of attracting foreign investment. Since states are often not in a position to provide resources for economic development and improving the standard of living of the population, they provide resources through foreign investment. In the contemporary business environment, foreign investment is one of the most significant sources of capital, especially for developing and transition countries. For this reason, in order to provide greater competitive advantage, states integrate with other countries by establishing various bilateral and multilateral relations. This leads to an increase in the size of the market (achieving economies of volume) and rationalization of production (reducing distortions and marginal costs). Bosnia and Herzegovina is fully committed to building a liberal economy based on market principles and free movement of people, capital, goods and services. It is a signatory to the EU Stabilization and Association Agreement and the CEFTA Agreement.

Keywords: foreign investments, economic integration, economic integrations in Europe, economic integrations in B&H

UVOD

Strane investicije u uslovima globalizacije i novog ekonomskog poretka, dobijaju ulogu važne poluge ekonomskog napretka. U zemljama u razvoju vrlo često bivaju jedini izvor priliva kapitala i pokretač promjena u privrednom ambijentu. Vrlo često sa sobom donose priliv novih tehničko-tehnoloških dostignuća, omogućavaju obrazovanje i edukaciju kadra i utiču na

¹ Direkcija za finansije – Trezor, Brčko Distrikt Bosne i Hercegovine

povećanje životnog standarda stanovništva. Iz tog razloga strane investicije predstavljaju vrlo važnu kategoriju daljeg razvoja svake lokacije.

Strane investicije predstavljaju dugoročno ulaganje korporativnog kapitala u inostranstvo, kojim se stiče vlasnička i upravljačka kontrola nad konkretnim biznisom.² U stručnoj i naučnoj literaturi su prihvaćene definicije i klasifikacije koje su ustanovili IMF i OECD, pa se, prema njima, strane investicije definišu kao: vrsta međunarodnih investicija koje preduzima rezident iz jedne privrede ili zemlje (direktni investitor – *direct investor*) u cilju preuzimanja trajnog udjela u preduzeću koje posluje u drugoj privredi ili zemlji (preduzeće investicije – *direct investment enterprise*). Smatra se da trajan udio postoji ako je investitor preuzeo najmanje deset procenata običnih akcija (ili drugog oblika vlasničkog kapitala) ili glasačkih prava preduzeća investicije.³

U skladu sa definicijom stranih investicija, stranim direktnim investitorom se smatra subjekat iz jedne ekonomije koji je direktno ili indirektno stekao najmanje deset procenata prava glasa u preduzeću koje je iz druge ekonomije. Investitor može biti pojedinac, grupa pravnih ili fizičkih lica, korporacija ili individualno preduzeće, grupa povezanih preduzeća, kao i određeno vladino tijelo.⁴

Regionalna ekonomska integracija predstavlja čvrsto i dugoročno povezivanje zemalja u cilju ostvarivanja ekonomskih i političkih interesa, pronalaženje puteva za efikasniju saradnju privrednih subjekata zemalja koje učestvuju u integraciji. Integracije dovode do povezivanja tržišta, specijalizacije i podjele rada, koordinacije ekonomskih politika i postaju značajan faktor savremenog razvoja svjetske privrede i međunarodne ekonomske saradnje. Regionalne ekonomske integracije su sastavni dio funkcionisanja globalne privrede, sistema i mehanizma međunarodnih ekonomskih odnosa. Kako je dokazano na osnovu rezultata istraživanja regionalne ekonomske integracije u velikoj mjeri determinišu odluku stranih investitora o izboru poslovne destinacije kao i visinu priliva stranih investicija.

1. Pregled literature

1.1. Strane investicije

Strane investicije sve više služe kao strategije ulaska na inostrano tržište, nego kao investicione strategije. Uprkos smanjenju trgovinskih barijera, strane investicije su zabilježile veći rast na svjetskom nivou u odnosu na svjetsku trgovinu, jer na ovaj način preduzeća zaobilaze protekcionističke mjere država i ostvaruju direktan kontakt sa kupcima. Sa porastom globalizacije, horizonti se šire, a poslovna ograničenja praktično su svedena na minimum. Na ovaj način preduzeća svjetsko tržište doživljavaju kao domaće i posluju u onim dijelovima svijeta gdje mogu ostvariti određenu ekonomsku korist. Strane investicije omogućuju preduzećima smanjenje troškova kroz povećanje ekonomije obima i iskorištavanje prednosti, posebno kroz integrirani oblik lanca snadbijevanja.

Strana ulaganja mogu se realizovati na različite načine i pojaviti u različitim oblicima. Mnogi autori navode različite tipove stranih investicija, međutim sledeće možemo smatrati osnovnim:

² Rakita, B., *Međunarodni biznis i menadžment*, Centar za izdavačku djelatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2010. godina, str. 321.

³ Antevski, M., *Regionalna ekonomska integracija u Evropi*, Beograd, 2008. godina, str. 134.

⁴ OECD, *Definition of Foreign Direct Investment*, 4th Edition, 2008. godina, str.40.

- strane investicije prema obliku vlasništva mogu se pojaviti kao strane investicije u potpunom vlasništvu (grinfild investicije, akvizicije i merdžeri) i strane investicije u djelimičnom vlasništvu (zajednička ulaganja),
- strane investicije prema stepenu integracije mogu se pojaviti kao horizontalne, vertikalne i konglomeratske investicije.

Strane investicije imaju nekoliko ključnih funkcija koje mogu biti predstavljene na sljedeći način:⁵

- Strane investicije predstavljaju značajan izvor kapitala. Kao najviši stepen internacionalizacije predstavljaju i najveći izvor oporezivanja resursa preduzeća.
- Strane investicije podrazumjevaju lokalno prisustvo i operacije. Pomoću njih menadžment uspostavlja direktan kontakt s kupcima, partnerima i državnim aparatom. Neka preduzeća koncentrišu svoje operacije na jednoj ili manjem broju lokacija, dok druga disperzuju poslovanje na veći broj zemalja. Često multinacionalna preduzeća postavljaju mrežu poslovanja toliko obimno da nacionalnost preduzeća nije uvijek jasna.
- Preduzeća ulažu u zemlje koje pružaju određene komparativne prednosti. Menadžeri biraju određene zemlje u koje će investirati na osnovu prednosti koje ta lokacija nudi. Preduzeća nastoje da vrše konkretna istraživanja i razvoj u zemljama koje posjeduju vrhunska saznanja u određenoj oblasti, snadbijevaju se u zemljama čiji dobavljači nude najbolje uslove, grade proizvodne pogone u zemljama koje obezbjeđuju visoku produktivnost radne snage, marketinške filijale uspostavljaju u zemljama koje imaju najbolji potencijal za prodaju.
- Strane investicije podrazumijevaju značajan rizik i neizvjesnost. U poređenju sa drugim strategijama ulaska, ovaj vid internacionalizacije, povećava uticaj lokalne samouprave na preduzeća po bitnim poslovnim pitanjima kao što su: visina plate, način zapošljavanja i proizvodne cijene. Strane investicije moraju se boriti i sa drugim uslovima koji vladaju na tržištu, kao što su: inflacija, recesija, itd.
- Strani investitori moraju se više pozabaviti specifičnim društvenim i kulturnim promjenama koje su karakteristične za određena tržišta. Visoko razvijena multinacionalna preduzeća često svoje radnje moraju držati van javnosti. Da bi se umanjili potencijalni problemi menadžeri često favorizuju investiranje u države koje su kulturno i jezički poznate i približne investitoru.

1.2. Regionalne ekonomske integracije

Proces globalizacije uveo je svijet u ogromne strukturne promjene. Ekonomska integracija je u osnovi povezivanje tržišta. Slobodno kretanje dobara i usluga je temeljno načelo ekonomske integracije. Kako je dobro poznato iz klasične teorije međunarodne trgovine, slobodna razmjena dobara obećava pozitivni učinak na prosperitet svih na koje se ona odnosi. Slobodna razmjena dopušta potrošačima da izaberu dobra najniže cijene i imaju veću ponudu. Očit porast društvenog bogatstva koji proizlazi iz liberalizacije tržišta proizvodima je dobar ekonomski razlog da se s tim ciljem započne integracija.⁶ Regionalnim ekonomskim integracijama utiče se na smanjenje trgovinskih i investicionih barijera između država učesnica.⁷ Te vrlo često

⁵ Cavusgil, S. T., Knight, G., Riesenberger, J. R., *International Business*, Prantice Hall, New Jersey, 2012. godina, str. 403.

⁶ Karić, D., Zečević, R., Karić, D., *Ekonomske integracije – posljedica procesa globalizacije i ekonomskog razvoja*, *Socioeconomica– The Scientific Journal for Theory and Practice of Socioeconomic Development*, Vol. 1, No. 2, 2012 godina, str. 248.

⁷ Blomstrom, M., Kokko, A., Globerman, S., *Regional Economic Integration and Foreign Direct Investment: The North American Experience*, *Working Paper Series in Economics and Finance No. 269*, 1998. godina, str. 4.

učeeše u različitim ekonomskim integracijama pozitivno utiče na privlačenje stranih investitora na određenu teritoriju.

Regionalne ekonomske integracije odražavaju težnju zemalja da se u okviru jednog regiona bliže povežu uz očekivanja da će takva opredjeljenja donijeti povećanje blagostanja.⁸ Najčešće dolazi do kolaboracije i udruženja između zemalja koje graniče, odnosno koje dijele geografski prostor, ali ne mora biti i nužno. Regionalni ekonomski sporazumi utiču na privlačenje stranih investicija kao rezultat povećanja tržišta (ostvarivanje ekonomije obima) i racionalizacija proizvodnje (smanjenje distorzija i marginalnih troškova).⁹

Funkcionalna integracija predstavlja osnivanje ili povezivanje preduzeća koja su locirana u različitim državama. Njen najviši oblik su transnacionalne kompanije. Institucionalna integracija rezultat je procesa kojim se otklanjaju prepreke u ekonomskim odnosima između država i kojima se najčešće na regionalnoj osnovi, one povezuju različitim aranžmanima.¹⁰

Motivi za institucionalno integrisanje mogu biti brojni, ali se, u krajnjoj instanci, svode na povećanje blagostanja zemlje što automatski utiče na povećanje priliva stranih investicija. U tom pogledu koristi od integrisanja potiču iz tri izvora:¹¹

- širi se tržište i budući da se prepreka trgovini smanjuje ili eliminiše, prestaje podjela tržišta na domaće i međunarodno,
- veće tržište znači i mogućnost povećanja obima proizvodnje, te po osnovu korištenja efekata ekonomije obima, snižavaju se troškovi i cijena,
- veći broj preduzeća podstiče konkurenciju na tržištu sa svim njenim pozitivnim efektima.

Posmatrajući sa makroekonomskog stanovišta, efekti integracije u oblasti međunarodne trgovine mogu da se svrstaju u dvije grupe. U prvoj grupi su oni koji se odnose na stvaranje trgovine (trade creation). Drugi efekti se vezuju za skretanje trgovine (trade diversion). Efekti kreiranja trgovine posljedica su povećanja tražnje na tržištu integracije. Ona je rezultat bolje alokacije resursa i po tom osnovu, povećanje proizvodnje, zaposlenosti i dohotka. To, sa jedne strane, pruža šansu trećim zemljama (onima koje su izvan integracije) da povećaju svoj izvoz. S druge strane, međutim, smanjenje troškova i cijena unutar integracije na skretanje trgovine, tj. na zamjenu uvoza iz trećih zemalja proizvodnjom ostvarenom unutar integracije.

Uz uvažavanje činjenice da koristi i štete od međunarodne trgovine nikada nisu bile pravično i ravnomjerno raspoređene, što važi i za regionalne ekonomske integracije koje su u osnovi trgovinski sporazumi. Osnovni dobici od integracija su brojni i odnose se na: uklanjanje barijera u trgovini, smanjenje troškova trgovine i podsticanja izvoza, siguran pristup tržištima zemalja partnera, povećane investicione mogućnosti na integrisanom tržištu, povećana konkurencija na internom tržištu, smanjenje neefikasnosti u poslovanju preduzeća, iskorištavanje ekonomije obima koje integrisano tržište omogućava, jačanje uslužnog sektora, olakšana razmjene tehničkih informacija i znanja između preduzeća, podsticaj aktivnostima istraživanja i razvoja i stvaranju novih tehnologija, proizvoda i usluga, veći raspoloživi obim

⁸ Pelević, B., Vučković, V., *Međunarodna ekonomija*, Centar za izdavačku djelatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2007. godina, str. 401.

⁹ Nieker, K. L., *Regional integration: Concepts, Advantages, Disadvantages and Lessons of Experience*, World Bank, str. 2.

¹⁰ Pelević, B., Vučković, V., *Međunarodna ekonomija*, Centar za izdavačku djelatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2007. godina, str. 402.

¹¹ Ibid., str. 402.

roba i usluga za potrošače, što povećava blagostanje stanovništva, koordinacija ekonomskih i drugih politika među zemljama članicama, pojačana pregovaračka pozicija sa trećim zemljama i trgovinskim blokovima.¹²

Polazeći od najmanjeg stepena integrisanosti, možemo izdvojiti šest tipova regionalnih ekonomskih integracija:¹³

- sporazum o preferencijalnoj trgovini,
- zona slobodne trgovine,
- carinska unija,
- zajedničko tržište,
- monetarna unija i
- potpuna ekonomska unija.

Najniži oblik integracije je sporazum o preferencijalnoj trgovini kojim se zemlje dogovaraju da u međunarodnoj trgovini za određene proizvode primjenjuju niže carinske stope. S tim što svaka od država ima pravo da vodi samostalnu carinsku politiku prema trećim zemljama. U zoni slobodne trgovine zemlje u međunarodnoj razmjeni recipročno i u cijelini ukidaju carinske dažbine i druge prepreke u trgovini, ali prema trećim zemljama i dalje primjenjuju sopsptvene mjere zaštite. Osnovni cilj nastanka ovakvih integracija proizilazi iz potrebe za povećanjem razmjene između država potpisnica. Carinska unija se razlikuje od zone slobodne trgovine po tome što zemlje članice uspostavljaju zajedničku politiku prema trećim zemljama. Time se eliminiše mogućnost negativnih posljedica po pitanju reeksporta što je slučaj kod prethodnog modela. Složeniji oblik integracije je zajedničko tržište. U odnosu na prethodni model ovde su integrisana i tržišta faktora proizvodnje – rada i kapitala. U okviru zajedničkog tržišta postoji i visok stepen koordinacije, ne samo u trgovinskoj politici, već i u monetarnoj, trgovinskoj i fiskalnoj. Monetarna unija podrazumjeva, pored svih prethodnih elemenata i postojanje jedinstvene centralne banke, a samim tim i vođenje jedinstvene monetarne politike. Zbog njene kompleksnosti, sa drugim ekonomskim politikama, neophodna je i njihova harmonizacija, prije svega fiskalne politike kao i fiskalnog sistema. Argumenti u korist članstva su sljedeći: zemlja obezbjeđuje učešće u snažnoj zajednici što joj daje ekonomsku i političku moć, nema nacionalne diskrecione moći u vođenju monetarne i fiskalne politike, smanjuju se troškovi, obezbijedena je veća uporedivost cijena, niža je inflacija i niže su kamatne stope. Sve prethodno navedene koristi, bez ikakve sumnje pogoduju stvaranju podloge za efektuiranje ekonomije obima i intenzivniji privredni rast. Glavni razlozi protivljenja uključenja u monetarnu uniju proizilaze iz činjenice što se gubi dio nacionalnog i ekonomskog suvereniteta.

1.3. Ekonomske integracije u Evropi

Regionalne ekonomske integracije u Evropi su vrlo razvijene i pomažu zemljama u njihovim napretku i razvoju. Integracije na evropskom tlu se konstantno razvijaju i članice kontinuirano produbljuju međusobne odnose. Evropska unija, predstavlja jednu od najsnažnijih svjetskih integracija i služi kao uspješan primjer ostalim.

Najvažnije regionalne ekonomske organizacije i udruženja u Evropi su:

- Evropska unija (EU),
- Ekonomska i monetarna unija (EMU),

¹² Antevski, M., *Efekti regionalne ekonomske integracije u Evropi tipa Sever-Sever i Sever-Jug*, Ekonomski anali, Beograd, 2007. godina, str. 172.

¹³ Pelević, B., Vučković, V., *Međunarodna ekonomija*, Centar za izdavačku djelatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2007. godina, str. 402.

- Evropsko područje slobodne trgovine (EFTA),
- Slobodno trgovinsko područje zemalja srednje Europe (CEFTA)

Evropska unija nije savezna država kao što su to Sjedinjene Američke Države, a takođe nije ni isključivo međunarodna organizacija kao što su to Ujedinjene nacije. Evropska unija je zapravo jedinstvena tvorevina. Njene države članice ostaju nezavisne, suverene nacije, ali ujedinjuju svoj suverenitet i tako postižu puno veću kolektivnu snagu i uticaj na svjetskoj sceni kakav same ne bi mogle postići. Ujedinjavanje suvereniteta u praksi znači da države članice prenose neke od svojih nadležnosti za donošenje odluka na zajedničke institucije koje su stvorile kako bi se odluke o specifičnim pitanjima od zajedničkog interesa mogle donositi demokratski na nivou unije. Proces donošenja odluka u Evropskoj uniji i postupak zajedničkog odlučivanja uključuju tri glavne institucije:¹⁴

- Evropski parlament (EP) koji zastupa građane EU i koji ga direktno biraju,
- Savjet Evropske unije koji zastupa pojedinačne države članice i
- Evropsku komisiju kojoj je cilj zastupati interese Unije kao cjeline.

EMU je proces čija je svrha usklađivanje ekonomskih i monetarnih politika država članica. Ovaj se proces sastoji od tri faze:¹⁵

- faza br. 1 (od 1. jula 1990. do 31. decembra 1993.): slobodno kretanje kapitala između zemalja EU,
- faza br. 2 (od 1. januara 1994. do 31. decembra 1998.): koordiniranje monetarnih politika zemalja EU, poboljšanje saradnje između njihovih centralnih banaka i jačanje ekonomske konvergencije između zemalja EU,
- faza br. 3 (od 1. januara 1999. i još uvijek traje): postupno uvođenje evra i sprovođenje jedinstvene monetarne politike pod odgovornošću Evropske centralne banke (ESB).

Prema pravnim zahtjevima nacionalno zakonodavstvo mora biti usklađeno s ugovorima Evropske unije, posebno sa tačkama koje se odnose na centralnu banku i valutu. Kada zemlja EU ispuni sve zahtjeve, ona može započeti provoditi treću fazu EMU i prihvatiti evro kao jedinstvenu valutu. Tada evro, koji zamjenjuje prethodnu nacionalnu valutu, postaje službena valuta države. Trenutno 19 od 28 zemalja EU koristi evro kao zajedničku valutu.

Evropsko udruženje slobodne trgovine (EFTA) predstavlja asocijaciju koja ujedinjuje tržišta Švajcarske, Norveške, Islanda i Lihtenštajna u oblasti trgovine, uspostavljenu s ciljem da osigura okvir za liberalizaciju trgovine robom među njenim članicama.¹⁶ Pored međusobne liberalizacije trgovine tri zemlje EFTA, Island, Lihtenštajn i Norveška, od 1994. godine imaju Sporazum o Evropskom ekonomskom prostoru (EEA) sa EU koji predviđa uključivanje zakonodavstva EU koji pokriva četiri slobode: kretanje roba, usluga, radne snage i kapitala – u 31 državi (28 članica EU + 3 EFTA članice). Švajcarska formalno nije dio EEA Sporazuma, ali ima bilateralni sporazum sa EU koji u suštini takođe podrazumjeva harmonizaciju zakonodavstva. Pored toga, zemlje EFTA-e su, zaključivanjem brojnih sporazuma o slobodnoj trgovini s trećim zemljama širom svijeta, stvorile jednu od najvećih svjetskih mreža slobodne trgovine.

CEFTA je Sporazum o slobodnoj trgovini centralne Evrope koji su u decembru 1992. godine potpisale tadašnja Čehoslovačka, Mađarska i Poljska. CEFTA-i su 1996. godine pristupile Slovenija, 1997. Rumunija, 1999. Bugarska, 2003. Hrvatska te 2006. Makedonija. Osnovni

¹⁴ https://europa.ba/?page_id=900

¹⁵ http://publications.europa.eu/resource/cellar/69a7764e-91c7-4bd8-92da-f77704b68a57.0016.02/DOC_1

¹⁶ <http://www.mvteo.gov.ba/Content/Read/regionalni-trgovinski-odnosi-efta>

ciljevi CEFTA-e bili su: usklađivanje razvoja ekonomskih odnosa, osiguranje istovjetnog trgovinskog tretmana te uklanjanje trgovinskih prepreka među zemljama potpisnicama. CEFTA je djelovala kao jedna od pripremnih aktivnosti zemalja potpisnica na putu ka punopravnom članstvu u EU. Tako su zemlje potpisnice kao uslove pristupanja CEFTA-i postavili:¹⁷

- potpisan ugovor o pridruživanju sa EU,
- članstvo u Svjetskoj trgovinskoj organizaciji (WTO) i
- pristanak svih članica CEFTA-e.

Stupanjem u članstvo u Evropskoj uniji 2004. godine Češka, Mađarska, Poljska, Slovačka i Slovenija povukle su se iz CEFTA-e. Članice su ostale Bugarska, Rumunija, Hrvatska i Makedonija. U Briselu je, 10. oktobra 2006., parafiran Sporazum o izmjeni i pristupanju CEFTA-i, kojim je omogućeno pristupanje ovom sporazumu zemljama jugoistočne Evrope. Sporazum su, 19. decembra 2006., potpisale Albanija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Hrvatska, Moldavija, Makedonija, Srbija i UNMIK/Kosovo, te Bugarska i Rumunija koje su se nakon pristupanja EU (1. januara 2007.) povukle iz CEFTA-e. Ovaj sporazum popularno se naziva CEFTA 2006. CEFTA 2006 zasnovana je na iskustvu zemalja regije jugoistočne Evrope u liberalizaciji trgovine, kroz provođenje bilateralnih ugovora o slobodnoj trgovini i njihovoj pripremi za članstvo u Evropskoj uniji, te pozitivnim iskustvima „stare“ CEFTA-e. Ideja o liberalizaciji trgovine u regiji jugoistočne Evrope realizovan je kroz Pakt stabilnosti za jugoistočnu Evropu. Okvir za CEFTA-u 2006 uspostavljen je potpisivanjem Memoranduma o razumijevanju, liberalizaciji i olakšavanju trgovine 27. juna 2001. u Briselu, Zajedničke izjave o započinjanju priprema za izradu Sporazuma 10. juna 2005. u Sofiji i Zajedničke izjave o zaključivanju Sporazuma u aprilu 2006. godine u Bukureštu. Stupanjem na snagu, CEFTA 2006 zamijenila je do tada postojeću mrežu bilateralnih ugovora među zemljama potpisnicama. Sporazum CEFTA 2006 uključuje uspješnu regionalnu saradnju - posebno trgovinsku, pojednostavljenje ugovornih odnosa, uvođenje dijagonalne kumulacije, uklanjanje tehničkih barijera u trgovini, poboljšanje mehanizama za rješavanje sporova. Također, ovim sporazumom uvode se nove oblasti saradnje, koji nisu bili obuhvaćeni dotadašnjim bilateralnim sporazumima niti „starom“ CEFTA-om. Riječ je o uslugama, investicijama, javnim nabavkama i zaštiti intelektualnog vlasništva. Sporazum o izmjeni i pristupanju CEFTA-i/CEFTA 2006 u Bosni i Hercegovini stupio je na snagu 22. novembra 2007.¹⁸

Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju (SSP) je nova, treća generacija sporazuma o pridruživanju ponuđena isključivo državama zapadnog Balkana, sa namjerom da nam se omogući uspostavljanje bliskog i trajnog odnosa s Evropskom unijom, te izgledno članstvo u EU. SSP se potpisuje na neodređeno vrijeme, a uz pridruživanje sadrži elemente sigurnosne, političke i ekonomske stabilizacija, kao i element regionalne saradnje. Primarni cilj sporazuma je formalno pridruživanje države Evropskoj uniji u određenom tranzicijskom periodu od šest do deset godina. Od zemlje potpisnice se zahtijeva da postepeno prilagođava svoje zakonodavstvo pravnoj stečevini Evropske unije (Acquis communautaire) i uspostavlja zonu slobodne trgovine s Evropskom unijom.

3. Metodologija istraživanja

Problem istraživanja ovog rada se ogleda u tome što makroekonomski nosioci vlasti u Bosni i Hercegovini ne prepoznaju značaj učešća u ekonomskim integracijama prilikom privlačenja

¹⁷ Ibid.

¹⁸ <http://www.dei.gov.ba/dokumenti/default.aspx?id=4553&langTag=bs-BA>

stranih investicija. Cilj istraživanja rada je ukazati na značaj učešća Bosne i Hercegovine u ekonomskim integracijama u funkciji privlačenja stranih investicija i izbora Bosne i Hercegovine kao investicione destinacije.

Istraživačka hipoteza glasi:

H1 – Učešće u ekonomskim integracijama je značajno za izbor Bosne i Hercegovine kao investicione destinacije.

Za prikupljanje podataka korišten je anketni upitnik. Ispitanici su bili top menadžeri preduzeća koji u svom kapitalu imaju udio ili cjelokupno vlasništvo stranog investitora. U istraživanju je učestvovalo 55 preduzeća. Istraživanje je sprovedeno tokom 2019. godine.

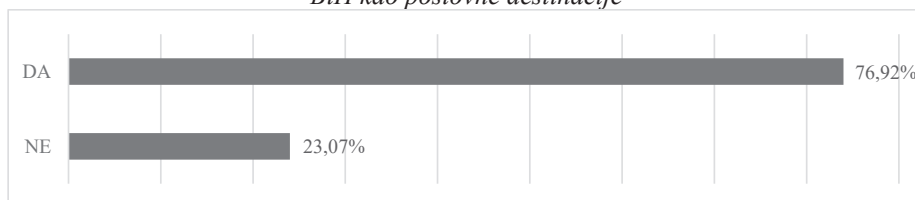
4. Rezultati i diskusija

Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju između Evropskih zajednica i njihovih država članica sa jedne strane, i Bosne i Hercegovine sa druge strane, potpisan je u Luksemburgu 16. juna 2008. godine, a stupio je na snagu 1. juna 2015. godine. Ovaj Sporazum je zamijenio Privremeni sporazum o trgovini i trgovinskim pitanjima, koji je bio na snazi od 1. jula 2008. godine. Evropska komisija i Bosna i Hercegovina su 18. jula 2016. godine parafirale Protokol o adaptaciji Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju.

Sporazum o slobodnoj trgovini između Bosne i Hercegovine i država Evropskog udruženja slobodne trgovine (EFTA) potpisan je 24. juna 2013. godine u Trondheimu (Norveška).¹⁹ Sporazum je stupio na snagu 1. januara 2015. godine. Bosna i Hercegovina je sa državama EFTA-e zaključila asimetričan sporazum, što podrazumijeva da EFTA strana danom stupanja na snagu Sporazuma ukine sve carinske dadžbine na uvoz industrijskih kao i prerađenih poljoprivrednih proizvoda i ribe porijeklom iz Bosne i Hercegovine, a da Bosna i Hercegovina u određenom prelaznom periodu izvrši snižavanje svojih carinskih dadžbina. Dodatni sporazumi o trgovini poljoprivrdnim proizvodima između svake članice EFTA-e i BiH su sastavni dio instrumenata uspostavljanja zone slobodne trgovine. Sporazum CEFTA za Bosnu i Hercegovinu stupio je na snagu 22. novembra 2007. godine.

Na pitanje da li je stranim investitorima prilikom izbora Bosne i Hercegovine kao poslovne destinacije bilo važno njeno učešće u ekonomskim integracijama dobijeni su sljedeći rezultati istraživanja: za 76,92% stranih investitora posmatrani parametar je bio važan, dok za 23,07% stranih investitora posmatrani parametar nije bio važan. Na osnovu toga, možemo zaključiti da je većini stranih investitora bilo važno učešće Bosne i Hercegovine u ekonomskim integracijama. Dobijeni podaci istraživanja predstavljeni su na *Grafikonu 1*.

Grafikon 1. Značaj učešća u ekonomskim integracijama prilikom izbora BiH kao poslovne destinacije

Izvor: Autor

¹⁹ <http://www.mvteo.gov.ba/Content/Read/regionalni-trgovinski-odnosi-efta>

Interesantno bi bilo sagledati uticaj važnosti učešća Bosne i Hercegovine u ekonomskim integracijama na visinu inicijalnog ulaganja od strane stranih investitora. Primjenom unakrsnog tabeliranja dokazano je da oni stranih investitora koji smatraju da je važno što Bosna i Hercegovina učestvuje u ekonomskim integracijama imaju veća inicijalna ulaganja, što je predstavljeno u *Tabeli 1*. Prema dobijenim rezultatima istraživanja strani investitori koji smatraju da Bosna i Hercegovina učestvuje u ekonomskim integracijama, prilikom inicijalnog ulaganja 67,80% stranih investitora ulagalo je do 5 miliona KM, od 5-10 miliona KM ulagalo je 6,2% stranih investitora, a preko 10 miliona KM ulagalo je 26% stranih investitora. S druge strane, strani investitori koji smatraju da za Bosnu i Hercegovinu nije značajno učešće u ekonomskim integracijama pretežno ulažu do 4 miliona KM. Odnosno, 97,2% ovih stranih investitora uložilo je do 5 miliona KM, a samo 2,80% stranih investitora uložilo je od 5-10 miliona KM, dok preko 10 miliona KM nije ulagao ni jedan strani investitor. Na osnovu prezentovanih podataka, možemo zaključiti da je učešće u regionalnim ekonomskim integracijama važno sredstvo za privlačenje stranog kapitala, bilo putem većeg broja investicija ili putem većih inicijalnih uloga.

Tabela 1. Unakrsno tabeliranje prepoznatljivosti značaja učešća Bosne i Hercegovine u ekonomskim integracijama i visine inicijalnog ulaganja

			Inicijalno ulaganje (B)			Total
			Do 5 mio	5-10 mio	10- mio	
Prepoznatljivost značaja učešća Bosne i Hercegovine kao investicione destinacije (A)	Da	% unutar A	67,8%	6,2%	26,0%	100,0%
		% unutar B	23,9%	51,0%	100,0%	29,8%
	Ne	% unutar A	97,2%	2,8%	0,0%	100,0%
		% unutar B	76,1%	49,0%	0,0%	70,2%
Total		% unutar A	87,5%	3,8%	8,7%	100,0%
		% unutar B	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Izvor: Autor

Primjenom χ^2 testa, gdje je kao nezavisna varijabla istraživanja postavljena prepoznatljivost učešća Bosne i Hercegovine u ekonomskim integracijama, a kao zavisna varijabla istraživanja postavljena je odluka o izboru Bosne i Hercegovine kao poslovne destinacije, dokazano je da postoji jaka međuzavisnost između posmatranih varijabli (0,000 *Asymp. Sig.*). Odnosno, oni strani investitori koji smatraju da je značajno učešće Bosne i Hercegovine u ekonomskim integracijama, nisu se dvoumili prilikom izbora Bosne i Hercegovine kao investicione destinacije. Zatim, pored primjene χ^2 testa, računuti su koeficijent kontingencije i Kramerov V koeficijent. Prema dobijenim rezultatima istraživanja koeficijent kontingencije iznosi 0,804, a Kramerov V koeficijent 0,788, na osnovu čega možemo zaključiti da je zavisnost između posmatranih promjenjivih izražena. Rezultati istraživanja predstavljeni su u *Tabeli 2*.

Tabela 2. Ocjena uticaja stavova o učešću Bosne i Hercegovine u ekonomskim integracijama i odluke o njenom izboru kao investicione destinacije

Hi-kvadrat test;	Mjere simetrije;	Mjere simetrije;	Ocjena (komentar)

	Pearson χ^2 ; Asimp. značajnost (dvostrana)	Kramerov V koeficijent	Koeficijent kontingencije	
Prepoznatljivost učešća BiH u ekonomskim integracijama (nezavisna varijabla) vs Odluka o izboru BiH (zavisna varijabla)	,000	,788	,804	Da, postoji izražena zavisnost

Izvor: Autor

Zaključak

Strane investicije su zaista važne za privredni razvoj bilo koje države, pogotovu država u razvoju i država u tranziciji. Da bi se obezbijedilo njihovo povećanje neophodno je privredni ambijent učiniti atraktivnim. Jedan od mehanizama za građanje privlačnog privrednog ambijenta jeste učešće država u ekonomskim integracijama. Vrlo često regionalne ekonomske integracije nastaju između država koje dijele isti geografski prostor, ali ne mora biti nužno. Integracijama postižu se mnoge prednosti za zemlje članice, koje prije svega proizilaze iz ostvarivanja ekonomije obima, olakšavanje izvoznih procesa, a vrlo često i smanjenje carinskih i izvoznih dadžbina.

Kada je Bosna i Hercegovina u pitanju, ona je potpisnica Sporazuma o stabilnosti i pridruživanju Evropskoj uniji, a takođe potpisnica je i CEFTA Sporazuma. Rezultati istraživanja pokazuju da je čak 76,92% stranih investitora prilikom izbora Bosne i Hercegovine kao poslovne destinacije posmatralo ovaj parametar i smatrali su ga važnim. Takođe, primjenom unakrsnog tabeliranja dokazano je da oni strani investitori koji su smatrali značajnim učešće Bosne i Hercegovine u regionalnim ekonomskim integracijama imali su veća inicijalna ulaganja što u velikoj mjeri doprinosi povećanju priliva stranih investicija. Pored toga, dokazan je i pozitivan značaj učešća Bosne i Hercegovine u ekonomskim integracijama prilikom donošenja odluke o njenom izboru kao investicione destinacije.

Na osnovu prezentovanih rezultata istraživanja možemo reći da je osnovna istraživačka hipoteza u potpunosti prihvaćena. Odnosno učešće Bosne i Hercegovine u ekonomskim integracijama imalo je značajan uticaj na priliv stranih investicija i izbor Bosne i Hercegovine kao poslovne destinacije. S tog aspekta Bosna i Hercegovina treba preduzeti sve potrebne radnje da bi se priključila jednoj od najvećih svjetskih ekonomskih integracija, odnosno Evropskoj uniji. Na taj način tržište Bosne i Hercegovine, uz ogroman potencijal koji posjeduje, postalo bi mnogo interesantnije i sigurnije za strane investitore i obezbjedilo bi se veći priliv stranih investicija što bi uticalo na privredni rast i napredak.

Reference

1. Antevski, M., *Efekte regionalne ekonomske integracije u Evropi tipa Sever-Sever i Sever-Jug*, Ekonomski anali, Beograd, 2007. godina
2. Antevski, M., *Regionalna ekonomska integracija u Evropi*, Beograd, 2008. godina
3. Blomstrom, M., Kokko, A., Globerman, S., *Regional Economic Integration and Foreign Direct Investment: The North American Experience, Working Paper Series in Economics and Finance No. 269*, 1998. godina
4. Cavusgil, S. T., Knight, G., Riesenberger, J. R., *International Business*, Prantice Hall, New Jersey, 2012. godina

5. Karić, D., Zečević, R., Karić, D., *Ekonomске integracije – posljedica procesa globalizacije i ekonomskog razvoja, Socioeconomica– The Scientific Journal for Theory and Practice of Socioeconomic Development*, Vol. 1, No. 2, 2012 godina
6. Nieker, K. L., *Regional integration: Concepts, Advantages, Disadvantages and Lessons of Experience*, World Bank, str. 2.
7. OECD, Definition of Foreign Direct Investment, 4th Edition, 2008. godina, str.40,
8. Pelević, B., Vučković, V., *Međunarodna ekonomija*, Centar za izdavačku djelatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2007. godina
9. Pelević, B., Vučković, V., *Međunarodna ekonomija*, Centar za izdavačku djelatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2007. godina
10. Pelević, B., Vučković, V., *Međunarodna ekonomija*, Centar za izdavačku djelatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2007. godina
11. Rakita, B., *Međunarodni biznis i menadžment*, Centar za izdavačku djelatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2010. godina
12. https://europa.ba/?page_id=900
13. http://publications.europa.eu/resource/cellar/69a7764e-91c7-4bd8-92da-f77704b68a57.0016.02/DOC_1
14. <http://www.mvteo.gov.ba/Content/Read/regionalni-trgovinski-odnosi-efta>
15. <http://www.dei.gov.ba/dokumenti/default.aspx?id=4553&langTag=bs-BA>
16. <http://www.mvteo.gov.ba/Content/Read/regionalni-trgovinski-odnosi-efta>

ULOGA I ZNAČAJ FORENZIČKE REVIZIJE U KORPORATIVNOM UPRAVLJANJU

Sažetak

Prezare predstavljaju sve ozbiljniji globalni problem, netačni finansijski izvještaji pružaju pogrešnu sliku o prinosima i finansijskoj situaciji preduzeća. Odluke koje investitori i drugi korisnici finansijskih izvještaja donose na osnovu pogrešnih finansijskih informacija nanose ogromne štete korisnicima informacija, ali i široj javnosti. Finansijska kriza i trendovi u korporativnom upravljanju doveli su do naglog porasta broja prevara, što je ugrozilo povjerenje velikog broja korisnika u finansijske informacije iskazane u finansijskim izvještajima. Pouzdane i vjerodostojne prezentovane informacije omogućavaju korisnicima, menadžerima, vlasnicima preduzeća i potencijalnim investitorima efikasnije korporativno upravljanje. Obzirom na fleksibilan računovodstveni regulatorni okvir, dovodi se u pitanje kvalitet prezentovanih računovodstvenih informacija u finansijskim izvještajima i efikasnost korporativnog upravljanja. U ovom radu obrađena je tema uloga i značaj forenzičke revizije u korporativnom upravljanju i otkrivanju prevara u preduzećima. Pred preduzeća stavlja se preventivno djelovanje unutarnje kontrole i unutarnje revizije među najznačajnije funkcije. Rad pokazuje kako dobro postavljena interna kontrola i interna revizijara dovode do prevencije i odvraćanja od prijevара. Prikazano je kako preduzeća u prevenciji primjenjuju razvijene sustave signalizacije, te kojim metodama i tehnikama forenzički revizori otkrivaju prevare.

Ključne riječi: korporativno upravljanje, prevara, kriminalne radnje, forenzička revizija

THE ROLE AND IMPORTANCE OF THE FORENSIC AUDIT IN CORPORATE GOVERNANCE

Summary

Scams are increasingly serious global problem, inaccurate financial statements give a misleading picture of returns and financial situation of the company. Decisions taken by investors and other users of financial statements made on the basis of incorrect financial information, causing huge damage to users of information, but also the general public. The financial crisis and trends in corporate governance have led to a rapid increase in the number of fraud, which threatened the confidence of a large number of user's needs in the financial information disclosed in the financial statements. Reliable and credible information presented enables users, managers, business owners and potential investors to manage corporate governance more effectively. Due to flexible accounting regulatory framework, brought into question the quality of accounting information presented in the financial statements and the effectiveness of corporate governance. This paper deals with the role and importance of forensic audit in corporate governance and detect fraud in the companies. Preventive actions of internal control and internal audit are among the most important functions. The paper shows how well-placed internal controls and internal auditors lead to fraud prevention and deterrence.

¹ SVEUČILIŠTE/UNIVERZITET "VITEZ" u Travniku, Viši asistent, student III ciklusa studija na studijskom programu Finansije, Računovodstvo i Revizija, email: envera.halilcevic@unvi.edu.ba; enverahalilcevic@gmail.com

Shows how companies in the prevention of applied developed systems of signage and which methods and techniques of forensic auditors discover fraud.

Key words: corporate governance, fraud, criminal activity, forensic audit

1. Uvod

Odnos između dioničara i rukovodilaca u korporativnom upravljanju, uslovljen je konfliktom interesa, koji se javlja zbog razdvajanja vlasništva i kontrole, različitih ciljeva dioničara i uprave. Korporativno upravljanje predstavlja proces i strukturu kroz koji su postavljeni ciljevi korporacije, sredstva za postizanje tih ciljeva, kao i sistemi nadgledanja. U tom smislu, ono čini skup prihvaćenih principa od strane menadžmenta o neotuđivim pravima dioničara, kao pravih vlasnika korporacije i uloge menadžmenta, kao povjerenika u ime dioničara. Sve više jača svijest da odgovorno korporativno upravljanje može imati značajnu ulogu u sprečavanju i otkrivanju kriminalnih radnji.

Finansijsko izvještavanje i revizija predstavljaju temelj korporativnog upravljanja. Za kvalitetno i fer prezentovanje računovodstvenih informacija, a u cilju ostvarivanja dobrih poslovnih rezultata, privlačenja stranih investicija, veoma je važan razvoj i primjena revizije u finansijskim izvještajima privrednih subjekata. Veliki računovodstveni skandali širom svijeta, krajem XX i početkom XXI vijeka, su pokazali da revizori nisu dorasli brojnim računovodstvenim manipulacijama i kriminalnim radnjama, tako da nisu u stanju uvijek da ponude razumno uvjerenje o realnoj finansijskoj slici preduzeća. Pored navedenog, u igru sa računovodstvenim manipulacijama, u posljednje vrijeme uključivali su se čak i revizori, ekonomski analitičari i računovođe. Sve veći broj kriminalnih radnji u finansijskim izvještajima doveo je da revizorske kuće sve više pružaju usluge i forenzičke revizije.

Predmet istraživanja je istraživanje uloge internih kontrola, interne revizije i forenzičke revizije u otkrivanju prevara i kriminalnih radnji, izvori rizika od računovodstvenih prevara i metode prikupljanja dokaza u forenzičkoj reviziji. Kako bi se što bolje odbranilo preduzeće od prevare potrebno je učiniti niz preventivnih radnji. U preduzeću preventivni faktor prevare su interne kontrole. Sistem internih kontrola je jedan od najznačajnijih i najvećih oblika internog nadzora.

Osnovni cilj forenzičke revizije jeste otkrivanje kriminalne radnje u finansijskim izvještajima klijenata. Forenzička revizija treba da otkrije ko je počinio prevaru, kolika je materijalna šteta, u kojim transakcijama je učinjena prevara, način na koji je prevara izvršena i treba da pruži dokaz o učinjenoj prevari. Izvori rizika od računovodstvenih prevara, nalaze se u korporativnoj kulturi, načinu na koji se obavljaju računovodstvene procjene i načinu korištenja prava izbora pri sastavljanju finansijskih izvještaja. Na osnovu pogrešnih finansijskih izvještaja investitori i ostali korisnici finansijskih izvještaja donose pogrešne poslovne odluke koje nanose ogromnu štetu njihovim interesima.

Svrha ovog rada je da ukaže ako je sistem internih kontrola dobro organiziran, što znači da je menadžment prepoznao ulogu i značaj internih kontrola i u preduzeću postoji odjel interne revizije koji kontroliše postavljene interne kontrole, onda se tokom poslovnog procesa prekida negativno djelovanje propusta i namjernih pogrešaka i sprečava veća materijalna šteta. Kako bi sistem internih kontrola ispunjavao svoju ulogu sprečavanja prevara potrebno je dobro procijeniti rizike s kojima se susreće preduzeće te oblikovati odgovarajuće kontrole na temelju

procijenjenih prijetnji. Rad ima za cilj da istakne jasnu potrebu za primjenom forenzičke revizije.

2. Karakteristike korporativnog upravljanja

U proteklim decenijama, različiti korporativni skandali i zloupotrebe u kojima su bili umiješani najviši nivoi rukovodstva, usloveli su da se poljuljapovjerenje javnosti u finansijsko izvještavanje, ali i da se poveća interesovanje upravo na sam proces korporativnog upravljanja. Odnos između dioničara i rukovodilaca u korporativnom upravljanju, uslovljen je konfliktom interesa, koji se javlja zbog razdvajanja vlasništva i kontrole, različitih ciljeva dioničara i uprave kao i tzv. informacione asimetrije.

Korporativno upravljanje predmet je djelovanja i interesovanja dvije grupe interesenata. U prvu grupu spadaju nosioci korporativnog upravljanja, a u drugu grupu spadaju spoljni interesenti za proces korporativnog upravljanja. Ključni nosioci korporativnog upravljanja su sljedeći: upravni odbor, rukovodstvo (menadžment) i vlasnici kapitala (dioničari). Spoljni interesenti, zainteresovani za korporativno upravljanje su: kreditori, kupci, dobavljači, vladine agencije i uprave, revizori, interesne grupe (komore, studenti, nezaposleni) i javnost u cjelini. Upravni odbor predstavlja organ upravljanja preduzećem. Njegove članove obično biraju predstavnici kapitala na godišnjim skupštinama i povjeravaju mu upravljače preduzećem u interesu vlasnika kapitala. Odbor ima krajnja ovlaštenja za donošenje odluka, a uopšte je ovlašten da:

- Donosi poslovne politike preduzeća;
- Utvrđuje ciljeve poslovanja i daje opšte smjernice;
- Donosi interna akta (procedure, pravilnike);
- Zapošljava, nadgleda, procjenjuje i otpušta generalnog direktora i rukovodiocce;
- Predlaže načine raspodjele dobiti;
- Predlaže izdavanje dodatnih dionica i dokapitalizacije.

Korporativno upravljanje predstavlja proces i strukturu kroz koji su postavljeni ciljevi korporacije, sredstva za postizanje tih ciljeva, kao i sistemi nadgledanja. U tom smislu, ono čini skup prihvaćenih principa od strane menadžmenta o neotuđivim pravima dioničara, kao pravih vlasnika korporacije i uloge menadžmenta, kao povjerenika u ime dioničara.

Prema mišljenju autora Rezaee, Z., [1] i prema definiciji OECD-a (Organisation for Economic Cooperation and Development) „Korporativno upravljanje uključuje skup odnosa između menadžmenta, uprave, dioničara i ostalih interesnih grupa. Korporativno upravljanje takođe predstavlja strukturu unutar koje se postavljaju ciljevi preduzeća i određuju sredstva za ostvarivanje tih ciljeva te za praćenje uspješnosti njegova poslovanja. Dobro korporativno upravljanje treba pružiti odgovarajući poticaj za upravu i menadžment radi ostvarivanja ciljeva koji su od interesa za preduzeće i dioničare. U proteklom periodu sve više jača svijest da odgovorno korporativno upravljanje može imati značajnu ulogu u sprečavanju i otkrivanju kriminalnih radnji. Prema profesoru Zabihollah Rezaee, korporativno upravljanje se shvata kao mehanizam upravljanja, usmjeravanja i praćenja poslova korporacija, u pravcu rasta vrijednosti dionica. Takođe, autor smatra da su odbor direktora, komitet revizora, tim izvršnih direktora tj. rukovodstvo, interni revizori, eksterni revizori i državni organi najvažniji učesnici korporativnog upravljanja.“

Krajnji rezultat pravilnog upravljanja preduzećem trebalo bi biti sticanje dobiti u skladu sa zakonom. Korporativno upravljanje podrazumijeva adekvatnu raspodjelu funkcije vlasništva, upravljanja i rukovođenja, a koja dovodi do opšteg zadovoljstva svih interesnih strana, kako internih, tako i eksternih. U situaciji kada se kao vlasnik preduzeća koje obavlja poslove od posebnog značaja pojavi država, pitanje korporativnog upravljanja se usložnjava. Usložnjavanje se, prije svega, odnosi na pitanje javnog vlasništva, odnosno na pravilno korištenje i upravljanje sredstvima koja se javnom preduzeću, na indirektan način, daju od strane poreskih obveznika. Država, kao vlasnik, postavlja ključne organe javnih preduzeća, nadzorni odbor i direktora javnog preduzeća. Ispunjenje ciljeva, koji se postavljaju pred javnim preduzećem, je upravo na njima. Dobro korporativno upravljanje doprinosi održivom ekonomskom razvoju tako što:

- Poboljšava poslovne rezultate kompanija i njihovu operativnu efikasnost;
- Poboljšava pristup tržištima kapitala;
- Umanjuje troškove kompanija u smislu pribavljanja kapitala;
- Podiže vrijednost imovine i
- Doprinosi boljem renomeu kompanije.

Finansijski izvještaji predstavljaju osnovni izvor informacija na osnovu koga povjerioci i drugi zainteresovani korisnici računovodstvenih informacija donose svoje poslovne odluke. Finansijsko izvještavanje i revizija predstavljaju temelj korporativnog upravljanja. Za kvalitetno i fer prezentovanje računovodstvenih informacija, a u cilju ostvarivanja dobrih poslovnih rezultata, privlačenja stranih investicija, veoma je važan razvoj i primjena revizije u finansijskim izvještajima privrednih subjekata.

Prema mišljenju autora Rezaee, Z., [1] *Lažno finansijsko izvještavanje može biti posljedica toga što uprava (menadžment) djeluje samostalno u svom interesu i sačinjava obmanjujuće finansijske izvještaje, gde je odbor direktora imao propuste u praćenju aktivnosti njihovog upravljanja, nadgledanja strukture internih kontrola i procesa finansijskog izvještavanja, a samim tim i propuste u sprečavanju i otkrivanju lažnog finansijskog izvještavanja.*

Prevara se može definirati kao svaka aktivnost čiji je primarni cilj stjecanje finansijske koristi na nezakonit način, a pritom dolazi do nanošenja štete drugim osobama. Borbu protiv prevare poslovni svijet vodi vijekovima. Prema definiciji Udruženja ovlaštenih istraživača prevara (ACFE) [2] „prevara se definiše kao korištenje profesije i iskustva za osobnu korist kroz promišljeno zloupotrebljavanje ili krađu resursa odnosno krađu imovine preduzeća.“ Isto tako Udruženje ovlaštenih istraživača prevara definiše prevarno finansijsko izvještavanje kao svjesno pogrešno prikazivanje finansijske situacije preduzeća, koje se ostvaruje pomoću namjernog lažnog prikazivanja ili izostavljanja informacija u finansijskim izvještajima, kako bi se obmanuli korisnici izvještaja koji donose odluke na temelju tih informacija.

U savremenoj literaturi često se postavlja pitanje kolika je revizorova odgovornost u otkrivanju prevare. Prema Međunarodnim revizijskim standardima uloga revizora je utvrđivanje usklađenosti finansijskih izvještaja preduzeća s međunarodnim računovodstvenim standardima i međunarodnim standardima finansijskog izvještavanja. Zadatak revizora je da uz razumno uvjerenje utvrdi posluje li preduzeće u skladu sa zakonskim i računovodstvenim okvirima. Forenzički revizori nastupaju kada revizor posumnja na prevaru pa odluči angažirati stručnjaka – forenzičkog revizora ili kada je sam forenzički revizor pozvan od strane dioničara, zaposlenika ili regulatora. Prema mišljenju autora Golden, T., Skalak, S., Clayton, M., [3] *Postoji mnogo različitih oblika prevare i na mnogo načina se može okarakterizirati i kategorizirati prevara, međutim za računovođe i revizore najznačajnije su slijedeće kategorije:*

prevara zaposlenika, protupravno prisvajanje imovine i prevarno finansijsko izvještavanje. Prema Association of Certified Fraud Examiners [4] „Udruženje ovlaštenih istraživača prevara dijeli prevaru na prevarno finansijsko izvještavanje, protupravno prisvajanje imovine i korupciju.“ Dok Međunarodni revizijski standardi dijele prevaru na prevarno finansijsko izvještavanje i protupravno prisvajanje imovine. Prevara zaposlenika uključuje krađu novca ili inventara, pronevjeru primitaka, prevaru kod isplata plaća te se takođe može navesti kao oblik protupravnog prisvajanja imovine.

Prema autoru Bešvir, B., [5] „Protupravno prisvajanje imovine jedan je od najučestalijih vrsta prevare. Ono uključuje krađu imovine preduzeća. U ovu vrstu prevare uključuje se utaja primitaka, krađu materijalne i nematerijalne imovine, navođenje preduzeća na plaćanje robe i usluga koje nisu primljene, pronevjera čekovima, troškovima, plaćama, novcem i slično, a uobičajeno je popraćeno krivotvorenjem spisa i dokumenata kako bi se prikrio nedostatak odnosno nestanak imovine.“

Prema autoru Sever, S., [6] „Prevarno finansijsko izvještavanje uključuje namjerna pogrešna prikazivanja, uključujući propuste iznosa ili objava u finansijskim izvještajima da bi se zavelo korisnike finansijskih izvještaja. Takvo pogrešno finansijsko izvještavanje najčešće uključuje precjenjivanje prihoda, podcjenjivanje troškova, precjenjivanje imovine, neprikazivanje određenih obveza koje su nastale u obračunskom razdoblju, a osim toga prevarom se smatra i neprikazivanje ili nepravilno karakteriziranje informacija iz bilješki.“ Prema Association of Certified Fraud Examiners [4] „Također se prevarno finansijsko izvještavanje odnosi na zloupotrebu računovodstvenih politika kako bi se manipuliralo rezultatima. Korupcija uključuje različite vrste prevara poput podmićivanja, iznude, sukoba interesa, a uobičajeno uključuje osobu unutar preduzeća koja surađuje sa trećom stranom izvan preduzeća. Prema stablu prevare koje je sastavilo Udruženje ovlaštenih istraživača prevara u korupciju se ubraja protuzakoniti pokloni, sukob interesa, iznuda i podmićivanje.“

Veliki računovodstveni skandali širom svijeta, krajem XX i početkom XXI vijeka, su pokazali da revizori nisu dorasli brojnim računovodstvenim manipulacijama i kriminalnim radnjama, tako da nisu u stanju uvijek da ponude razumno uvjerenje o realnoj finansijskoj slici preduzeća. Pored navedenog, u igru sa računovodstvenim manipulacijama, u posljednje vrijeme uključivali su se čak i revizori, ekonomski analitičari i računovođe. Naime, svojim prećutnim pristankom na poteze odgovornih poslodavaca i menadžera oni svjesno podupiru njihova djela, da bi na taj način zadovoljili njihove potrebe, tj. obmanuli investitore. Isto tako, veliki broj računovođa, svojim znanjem i poznavanjem preduzetničkog poslovanja, računovodstva i pravnih propisa, potpomaže kreiranju krive slike o imovinsko finansijskom položaju i uspjehu preduzeća, koja u očima investitora, kupaca, dobavljača, finansijskih stručnjaka, inspeksijskih organa, vodi do pogrešnih poslovnih odluka, sa dalekosežnim posljedicama.

Kriminalnu radnju vrši osoba koja zna da će kao rezultat ostvariti nezakonitu korist za sebe, organizaciju ili drugu osobu, pri čemu kriminalna radnja može biti izvršena od strane lica koja su izvan i unutar organizacije. Motivisan omogućavanjem ostvarivanja direktne ili indirektno koristi za sebe, pojedinca izvan organizacije ili drugu organizaciju, pojedinac (ili više osoba) vrši kriminalnu radnju na štetu organizacije. Tipični primjeri pomenutih kriminalnih radnji su sljedeći:

- prihvatanje mita ili nezakonite provizije;
- odvratanje zaposlenog ili spoljnog lica od potencijalno profitabilne transakcije koja bi generalno stvorila profit za preduzeće;

- pronevjera koju karakteriše nezakonito prisvajanje novca ili imovine i falsifikovanje finansijske dokumentacije radi prikriivanja djela, kako bi se otežalo njegovo otkrivanje;
- namjerno prikriivanje ili pogrešno prikazivanje događaja, transakcija ili podataka;
- potraživanja za usluge ili robu koje, ustvari, nisu ni pružene preduzeću;
- namjerno nedjelovanje u situacijama u kojima se od strane preduzeća ili zakona zahtjeva sprovođenje određenih akcija;
- neovlašteno ili nezakonito korištenje povjerljivih informacija ili informacija koje su tuđe vlasništvo;
- neovlaštena ili nezakonita manipulacija informacionim mrežama ili operativnim sistemima;
- krađa.

3. Forenzička revizija vs. eksterna revizija

U današnje vrijeme postoji sve veći broj kriminalnih radnji u finansijskim izvještajima i to je dovelo da revizorske kuće sve više pružaju usluge i forenzičke revizije. Prema mišljenju autora Petković, A., [7] „*Osnovni cilj forenzičke revizije jeste otkrivanje kriminalne radnje u finansijskim izvještajima klijenata, bez obzira na veličinu njene materijalnosti, tj. stepena njenog uticaja na istinitost i objektivnost finansijskih izvještaja.*“ Postoje bitne razlike između tradicionalne eksterne revizije finansijskih izvještaja i forenzičke revizije.

Forenzička revizija treba da otkrije ko je počinio prevaru, kolika je materijalna šteta, u kojim transakcijama je učinjena prevara, način na koji je prevara izvršena i treba da pruži dokaz o učinjenoj prevari. Potrebno je da forenzički revizor zna da li zakon tu prevaru tretira kao krivično djelo. U mnogim postupcima lažnih nabavki počinioci koriste tzv. „fantom firme“ kako bi činili i prikriili kriminalnu radnju. Pregledom dokumenata i finansijskih izvještaja forenzički revizor može naići na sljedeće indikatore o postojanju tzv. „fantomskih“ firmi:

- dokumenta poslovnog partnera (npr. faktura, otpremnica i dr.) su sačinjena na najprostijim obrascima. Na tim dokumentima ne postoje adrese, telefoni, matični i poreski identifikacioni brojevi,
- iznosi na dugovnom i potražnom saldu iznose često nula, što je neuobičajno za poslovanje preduzeća, prilikom plaćanja i naplate po transakcijama,
- često se dešava da postoje zaokružene sume novca,
- postoji kratak vremenski period poslovanja sa određenim poslovnim partnerom i više se nikada ne pojavljuje u poslovanju,
- „životni vijek“ fantom firme traje veoma kratko. Sumnju izaziva da neka firma radi samo nekoliko mjeseci ili u nekim slučajevima samo nekoliko dana.

Revizori u postupku revizije mogu posumnjati da postoji prevara (greška), dok, s druge strane, investitori, analitičari, regulatorna tijela kao i svi drugi korisnici finansijskih izvještaja mogu posumnjati u tačnost prezentiranih finansijskih izvještaja. Veliki računovodstveni skandali, na razmeđi vijekova, su pokazali da brojnim računovodstvenim manipulacijama nisu dorasli ni eksterni revizori, te da brojnim korisnicima finansijskih izvještaja ne nude uvijek razumne garancije o prinosnom i/ili finansijskom stanju preduzeća. I pored činjenice da Kodeksi profesionalne etike računovođa i revizora ne dozvoljavaju svjesnu saradnju u računovodstvenim prevarama, veliki broj računovođa i revizora i ekonomskih analitičara, svojim znanjem i poznavanjem preduzetničkog poslovanja, računovodstvenih i pravnih propisa, svjesno učestvuju u stvaranju netačne slike o imovinsko finansijskom stanju i uspjehu

preduzeća. Izvori rizika od računovodstvenih prevara, prema Golden T., Skalak S., Clayton M., [3] *nalaze se u sljedeća tri područja, i to: korporativnoj kulturi, načinu na koji se obavljaju računovodstvene procjene i načinu korištenja prava izbora u procesu finansijskog izvještavanja*. Jedna od vrlo ozbiljnih prepreka uspješnom poslovanju preduzeća i potencijalni izvor rizika od računovodstvenih prevara jeste nedopustivo nizak nivo kompanijske kulture. S druge strane, veoma važnom pretpostavkom uspjeha preduzeća može se smatrati visok nivo korporativne kulture. S obzirom na to, da je svako preduzeće jedinstvena poslovna cjelina, za donošenje validnih zaključaka o tome da li je rizik za nastanak računovodstvenih prevara visok ili nizak, navedeni elementi ne mogu biti dovoljna osnova.

U procesu sastavljanja finansijskih izvještaja okolnost da preduzeća posluju kontinuirano čini neophodnim korištenje računovodstvenih procjena, koje se, s razlogom, označavaju potencijalnim izvorom rizika za računovodstvene prevare. Pouzdanost finansijskih izvještaja neće biti ugrožena ukoliko sastavljači finansijskih izvještaja imaju za cilj objektivne računovodstvene procjene. Međutim, računovodstvene procjene će postati pogodan instrument za vršenje računovodstvenih prevara ukoliko je cilj sastavljanja finansijskih izvještaja prevara. Brojni Međunarodni računovodstveni standardi, kao i Međunarodni standardi finansijskog izvještavanja još uvijek sadrže prava izbora u normativnoj osnovi i praksi finansijskog izvještavanja, čime se otežava njihova uporedivost i omogućava sastavljaču finansijskih izvještaja da pomenute opcije iskoristi za potrebe računovodstvenih prevara. Naime, primjenom tzv. agresivnih računovodstvenih politika, tj. korištenjem opcija u procesu finansijskog izvještavanja, moguće je “upravljanje finansijskim rezultatom” i ostvariti značajna odlaganja poreskih opterećenja, iskazujući u finansijskim izvještajima poslovni rezultat koji je realno niži od ostvarenog.

Sva tri navedena područja rizika su međusobno povezana i zahtjevaju pažljivo istraživanje s ciljem pravovremene prevencije i otkrivanja računovodstvenih prevara. Prema mišljenju autora Vidaković, V.S., [8] *Činjenica da će samo u preduzećima sa niskim nivoom korporativne kulture doći do zloupotrebe računovodstvenih procjena i prava izbora govori o kauzalnoj povezanosti pomenutih područja rizika i stvaranja vrlo pogodnog terena za računovodstvene prevare.*“

Na osnovu pogrešnih finansijskih izvještaja investitori i ostali korisnici finansijskih izvještaja donose pogrešne poslovne odluke koje nanose ogromnu štetu njihovim interesima. Ako u procesu sastavljanja finansijskih izvještaja menadžment preduzeća ima namjeru, služeći se računovodstvenim prevarama, ostvariti koristi na štetu brojnih korisnika finansijskih izvještaja, izostaće realna slika finansijskog i prinosnog položaja preduzeća. Između grešaka i prevara nema razlike u njihovim posljedicama, tj. rezultiraju nastankom netačnih finansijskih izvještaja. Zbog načina njihovog otkrivanja, ali i sankcionisanja, prisutne su i bitne razlike na koje je neophodno ukazati. Nepostojanje namjere da se u finansijski izvještaj unese pogrešan podatak, izostavi neki iznos ili objavljivanje, najbitnija je karakteristika grešaka koje čine, s jedne strane, osobe koje prikupljaju i obrađuju informacije (koje su osnova za izradu finansijskih izvještaja), i s druge strane, osobe koje pripremaju finansijske izvještaje, gdje u svojstvu počinioca grešaka menadžment ne učestvuje. Strukturu grešaka, prema Golden T., Skalak S., Clayton M., [3] čine, uglavnom, one koje:

- „nastaju prilikom prikupljanja dokumentacije ili pri njenoj obradi u postupku izrade finansijskih izvještaja;
- su posljedica nerazumne računovodstvene procjene, a za rezultat imaju precjenjivanje činjenica ili njihovo netačno interpretiranje;

- *su rezultat pogrešene primjene računovodstvenih principa u vezi sa iznosima, vrstama i načinom prezentacije ili objavljivanja.“*

Kao počinioци - inspiratori u prevarama se javljaju (za razliku od grešaka) različiti nivoi menadžmenta uključujući i top menadžment. U velikom broju slučajeva po navedenim osobnostima greške i prevare se mogu jasno diferencirati. Međutim, brojni su i slučajevi u kojima je jasno određenje o tome šta je prevara, a šta greška, skoro nemoguće.

4. Postupak provođenja forenzičke revizije

Kada dođe do prevare nastaju tragovi na mjestu gdje je počinjena prevara ili u životu počinitelja prevara baš kao otisci prstiju na mjestu zločina. Prema mišljenju autora rada Negovanović, M., [9] „*Crvene zastavice su upozoravajući znakovi koji mogu poprimiti različite varijacije pa se mogu prepoznati kao računovodstvene anomalije, slabosti u sistemu internih kontrola, analitičke anomalije, obavijesti i žalbe, ekstravagantan stil života, ili promjene u ponašanju počinitelja prevara.“* Crvene zastavice forenzički revizori proučavaju, analiziraju i koriste kako bi spriječili i otkrili prevaru.

Upozoravajući znaci koji posmatraju nelogičnosti u finansijskim podacima mogu se raspodijeliti prema vrstama prevara: naprevarno finansijsko izvještavanje, protupravno prisvajanje imovine i korupciju. Upozoravajući znaci koji upućuju na korupciju su: preduzeće inpuće plaća više od uobičajene tržišne cijene, upućuje se specifični zahtjevi samo jednom dobavljaču, projekti su razdijeljeni na dva ugovora kako bi se izbjeglo više odobrenje, ograničeno vrijeme trajanja natječaja, jedan ponuđač često pobijedi na natječaju, privatna saradnja između osoba koji sudjeluju u provedbi natječaja i ponuditelja koji se prijavljuje na natječaj, proizvodi slabijeg kvaliteta od novog dobavljača, sukob interesa (rodbinska povezanost između dobavljača i zaposlenika odjela nabave) i zaposlenik nabave koji živi iznad svojih mogućnosti. Protupravno prisvajanje imovine sastoji se od različitih kategorije prevara, a uključuje utaju, lažne isplate, te krađu i zloupotrebu materijalne imovine. Lažne isplate pokrivaju različite vrste prevara: prevara računa uključuje zaposlenika koji naplaćuje lažne račune za osobnu potrošnju, falsifikovanje čekova odnosi se na izmjenu ili falsifikovanje čekova preduzeća za vlastite potrebe, naknade troškova uključuju lažna potraživanja ili fiktivne poslovne troškove, prevare platnih lista su prevare u kojoj uključuju obmanjivanje preduzeća da isplaćuje plaće koje nisu zarađene, te isplate blagajne koje se sastoje od lažnih transakcija ili transakcija bez prodaje kako bi se sakrilo uzimanje novca.

Crvene zastavice uključuju: neobične aktivnosti na poslovnim kreditnim karticama, kupnja neuobičajenih proizvoda, zaposlenik/zaposlenici troše konstantno izvan budžeta, obrazac kupnje ispod nivoa provjere, neumjeren broj praznih čekova, nestanak čekova, davanje dopuštenja zaposlenicima za upotrebu poslovnih čekova, izmjene primaoca čeka, višak odbijenih čekova, upitne adrese primaoca čekova, duplikati čekovnih brojeva, nepostojećeg zaposlenika, falsificiranih plaća, provizije i lažne kompenzacije. Prevarno finansijsko izvještavanje čini viši menadžment za ostvarivanje povlastica za preduzeće i za počinioца, no na kraju finansijska prevara ne koristi preduzeću kako se prvotno očituje dok traje prevara. Za ovakvu vrstu prevare neki od uobičajenih upozoravajućih znakova su računovodstvene anomalije, ubrzani rast, neuobičajeni profiti, slabosti internih kontrola, agresivni pristup izvršnih direktora. Od tih upozoravajućih znakova prevarnog finansijskog izvještavanja u ovoj kategoriji takođe su potencijalne crvene zastavice stil menadžmenta ili karakter ključnih direktora. Takođe jedno od upozoravajućih znakova u promjeni karaktera menadžmenta su tajanstvenost i zadržavanje pojedinih finansijskih informacija za sebe.

Najčešći način detekcije prevara je dojavom nepoznate osobe, a uobičajeno te osobe su zaposlenici, dobavljači ili kupci. U procesu revizije revizori često dolaze do saznanja o nekim transakcijama, računovodstvenim zapisima ili podacima koji ne prikazuju stvarno stanje preduzeća i zbog kojeg se razvija krivo mišljenje o finansijskom položaju preduzeća. Ukoliko te nepravilnosti nisu značajne moguće je da su rezultat greške. Kako bi se otkrila prevara u preduzeću forenzički revizor mora izvoditi sve procedure sa dozom profesionalnog skepticizma, koristiti alate za otkrivanje prevara prilikom pregleda dokumenata, temeljito razumjeti i obratiti pozornost na potencijalne upozoravajuće znakove koji mogu biti indikatori prevara te mora zatražiti dodatnu dokumentaciju kako bi osigurao dostatne dokaze. Prepoznavanje upozoravajućih znakova je, u početku, komplicirano zbog njihove benigne prirode pogotovo ako se posmatra nanivou jedne transakcije, dokumenta ili događaja. Kada revizor naiđe nanepripravilnosti koje nisu materijalno značajne za posmatrane pojedine račune ili vrste poslovnih događaja ne dolazi do zanemarivanja takvih nepravilnosti. Revizor uobičajeno dokumentira takve nepravilnosti zajedno sa s ostalim nepravilnostima na koje je naišao u procesu revizije finansijskih izvještaja. Razlog prikupljanja svih nepravilnosti na jednom mjestu je da revizor sagleda cjelovitu situaciju te da adekvatno reagira ukoliko su nepravilnosti materijalno značajne u cjelovitom pogledu.

Procjena rizika od prevare trebala bi se obavljati periodično kako bi se identificirale potencijalne prevare ili događaji i ublažile potencijalne poteškoće koje bi donijele preduzeću. Revizori moraju provjeravati i testirati na koje načine i koliko efikasno preduzeće provodi procjenu rizika od prevara te koliku važnost menadžment pridaje upravljanju rizicima i njegovim komponiranjem u politike i procedure preduzeća. Kako bi se što bolje procijenio rizik odprevare potrebno je proučiti poslovanje preduzeća i ekonomsko i tržišno stanje u kojem preduzeće posluje, prisutnost ostalih rizika prevare te isto tako učinkovitost internih kontrola. U procesu istrage forenzički revizori služe se bankovnim podacima, poreznim podacima, podacima o trgovanju dionica, kreditnim izvještajima, računima kreditnih kartica, zapisima telefonskih poziva i slično. Takve podatke potrebno je prikupiti formalnim ili neformalnim putem i nije ih lako prikupiti, ali su ključni za otkrivanje prevara. Kako bi što bolje analizirali prikupljene podatke i prikupili dodatne dokaze koriste se slijedećim metodama u provođenju istraga: softverom za rudarenje podataka („Data mininig), digitalnom analizom baza podataka u preduzeću te analizom finansijskih izvještaja. Data mining tehnike odnosno rudarenje podataka je postupak otkrivanja prijašnje nepoznatih i prisutnih trendova, uzoraka ili veza u podatkovnim nizovima koji takođe pomažu u modeliranju procjena. Među popularnim matematičkim tehnikama koje se koriste u forenzičkoj reviziji su Benfordov zakon i teorija relativnih veličina faktora. Svrha Benfordovog zakona je utvrditi ukoliko u posmatranom preduzeću nema nikakvih nenamjernih pogrešaka ili prevara. Osnova ovog zakona je da se proizvedene veličine (indikatori prevara) posjeduju različite uzorke od uobičajenih, valjanih brojećanih pokazatelja. Teorija relativnih veličina faktora otkriva neobične podatke koji mogu biti rezultat greške ili prevare, a bazirana je na osnovnom konceptu da svako područje u transakcijama ima normalan raspon i svaki podatak koji pada izvan normalnog raspona je neobićan i potrebne su dodatne istrage. Rudarenje podataka nije tehnika koja je oslobođena ogranićenja. Ovakve tehnike zahtijevaju velike kolićine podataka i selekciju prikladnih varijabli. Poćinitelji prevara sakrivaju i uništavaju velike kolićine podataka koji su potrebni kako bi se otkrila prevara pa isto tako je otežano koristiti se metodom rudarenja podataka. Forenzićki revizori često se koriste digitalnom analizom baza podataka pomoću CAATs (Computer Assisted Auditing Tools) programa. Tim programom se koriste kako bi što lakše istražili velike kolićine podataka i kako bi što bolje procesuirali kompleksne transakcije te kako bi uštedjeli vrijeme i poboljšali učinkovitost. Ovi alati pomažu revizorima implementirati

revizorske procedure poput testiranja detalja transakcija i salda, identificiranje nedosljednosti ili značajnih fluktuacija, testiranje općenitih ali i aplikacijskih kontrola računalnih programa, uzimanja uzoraka iz programa kako bi se izvukli podaci za revizijski uzorak i ponavljanje kalkulacija koje su napravljene u računovodstvu. Alati koriste različite finansijske izvještaje, analiziraju omjere i otkrivaju neuobičajene nepravilnosti.

Forenzički revizori upotrebljavaju analitičke postupke kako bi otkrili znakove upozorenja, indikatore prevara odnosno elemenata finansijskih izvještaja za koje postoji vjerojatnost da su netačno iskazani zbog prevare. Pomoću analitičkih postupaka nalaze se nepravilnosti u finansijskim izvještajima, usmjeravaju cjelokupni proces forenzičke revizije i skraćuje postupak revizije te se poboljšava kvalitet revizije. Uobičajeno se analitički postupci temelje na postupcima upoređivanja, ali isto tako obuhvaćaju proučavanje međuzavisnosti između različitih informacija, prema tome analitički postupci se mogu rangirati od vrlo jednostavnih postupaka upoređivanja do relativno složenih statističkih postupaka kao što su ekstrapolacija trenda i regresijska analiza. Analitički postupci koji se koriste prilikom revizije su: uporedba pokazatelja i elemenata finansijskih izvještaja posmatranog razdoblja s pokazateljima i elementima finansijskih izvještaja iz prethodnih razdoblja, uporedba pokazatelja i elemenata finansijskih izvještaja posmatranog razdoblja s pokazateljima i elementima finansijskih izvještaja iz grane djelatnosti u kojoj klijent posluje, uporedba pokazatelja i elemenata finansijskih izvještaja s pokazateljima i elementima finansijskih izvještaja iz budžeta (plana), uporedba finansijskih i nefinansijskih informacija te utvrđivanje elemenata finansijskih izvještaja koji odstupaju od predviđenih vrijednosti. Osim uobičajenih metoda i postupaka analize finansijskih izvještaja posebnu pažnju treba posvetiti područjima od velikog rizika, kao što su priznavanje prihoda i vrednovanje zaliha. Značajni finansijski pokazatelji poput: prodaja u odnosu na prodajne provizije, prodaja u odnosu na povrate, usklađenja i popuste, prodaja u odnosu na troškove oglašavanja i promocije, prodaja u odnosu na prevozne troškove, prodaja u odnosu na troškove prodanih proizvoda, koeficijent obrtaja potraživanja, marža profita, koeficijent obrtaja zaliha, prodaja u odnosu na proizvodne kapacitete, prodaja u odnosu na tržišni udio te prodaja u odnosu na troškove kamata. Forenzički revizor treba dobro poznavati tehnike finansijske analize, treba znati da su sigurnost i uspješnost dva temeljna kriterija poslovanja preduztnika. Za donošenje zaključka o sigurnosti i uspješnosti poslovanja preduzeća potrebno je provesti izračun pokazatelja finansijske analize odnosno provesti analitičke postupke.

Propitkivanje i konfirmacije provode forenzički revizori, isto tako i eksterni revizori, kako bi provjerili salda putem konfirmacija potvrđenih od treće osobe. Provode se kako bi se ocijenila realnost i objektivnost pozicija potraživanja i obaveza u bilanci. Cilj revizora je, kada koristi postupke eksternog konformiranja, osmisлити i provesti takve postupke kako bi pribavio relevantne i pouzdane revizijske dokaze. Izračunavanje znači provjeru matematičke tačnosti dokumenata ili evidencije, provodi se ručno ili elektronički, dok ponovno izvođenje uključuje revizorovo neovisno izvršenje postupaka ili kontrola koje se originalno provode kao dio internih kontrola subjekta. Izračunavanje uključuje naknadno sastavljanje obračuna kako bi se naposljetku uporedili rezultati sa stanjima iskazanim u poslovnim knjigama posmatranog preduzeća. Forenzički revizori prilikom prikupljanja dokaza takođe prikupljaju i usmene izjave i obrazloženja menadžmenta i zaposlenih pomoću upita. Upiti su zapravo traženje informacija od upućenih osoba koji mogu sadržavati pitanja o finansijskim i nefinansijskim informacijama te mogu biti upućene osobama unutar i izvan subjekta. Upiti se baziraju na formalnim pismenim ili neformalnim usmenim pitanjima te ovakva metoda uobičajeno je dodatak ostalim revizijskim procedurama.

Forenzička revizija najčešće završava sa pisanim izvještajem u kojem se iznose detalji i nalazi forenzičkog revizora i forenzičkog tima. Dobar izvještaj omogućuje korisniku izvještaja bolje razumijevanje slučaja, dokumenata i dokaza. Prikupljanje, dokumentiranje i čuvanje dokaza su presudni koraci u bilo kojoj istrazi pa tako i u forenzičkoj reviziji. Kao i kod svake druge vrste pismene komunikacije, proces dokumentiranja detalja istrage o prevari započinje s utvrđivanjem osoba koje će čitati izvještaj. Kod revizorovog izvještaja korisnici izvještaja su članovi odbora direktora preduzeća, dioničari i zajmodavci dok izvještaj o prevari dostupan osobama unutar preduzeća, advokatima, optuženiku i svjedocima, sudijama, poroti i medijima. Prema tome izvještaj forenzičke revizije je drugačiji od revizorovog izvještaja zbog iznošenja detalja o počinjenoj prevari. Isto tako u revizorovom izvještaju revizor iznosi mišljenje o realnosti i objektivnosti finansijskih izvještaja dok forenzički revizor ne iznosi mišljenje već činjenice koji upućuju na prevaru ili poništavaju postojanje prevare u preduzeću.

Svrha izvještaja je iznošenje činjenica o prevari te služi kao osnova za pokretanje sudskog spora i podizanje optužnice protiv počinitelja prevare. Kako bi se izvještaj priznao na sudu treba biti sastavljen u skladu sa standardima za sastavljanje izvještaja forenzičke revizije koje donosi, a to su tačnost, jasnoća, nepristranost, značajnost i pravovremenost. Prema prvom standardu potrebno je sastaviti tačan izvještaj, bez pogrešaka u datumima i iznosima, bez gramatičkih grešaka, bez pogrešnog navođenja detalja. Drugi standard zahtijeva jasnoću odnosno izvještaj mora biti pisan jasnim jezikom te ne smije korisnike navoditi na pogrešne interpretacije. Za razliku od revizorovog izvještaja koji je sastavljen na temelju mišljenja, izvještaj forenzičke revizije prema standardu nepristranosti ne smije sadržavati nepristrane, neutemeljene zaključke i ne smije sadržavati mišljenja. Korisnici izvještaja moraju sami interpretirati činjenice i donijeti svoje zaključke. Svaka istraga otkriva informacije koje nisu značajne u tolikoj mjeri za proces forenzičke revizije. Izvještaj forenzičke revizije mora uključivati samo one informacije i činjenice koje prikazuju postojanju prevare u preduzeću, a zbog toga je potrebno izbaciti informacije koje nisu relevantne te mogu zavesti korisnike izvještaja i narušiti kredibilitet forenzičkog revizora u kreiranju kvalitetnog izvješća forenzičke revizije. Prema mišljenju autora Klikovac, A., [10] *„Kod sastavljanja izvještaja potrebno je voditi računa o pravovremenosti. Potrebno ga je sastaviti još u toku istrage, odmah nakon što su otkrivene određene značajne činjenice, kako bi se izbjegao rizik ispuštanja značajnih činjenica iz izvještaja, ili njihovo pogrešno prikazivanje, to posebno vrijedi za intervjue koji ukoliko nisu dokumentirani i izvješteni pravovremeno ne mogu utjecati na mišljenje korisnika izvještaja.“* Temeljna razlika između eksternih revizora i forenzičkih revizora je svjedočenje na sudu. Svjedočenje na sudu je vrlo bitno jer se svi dokazi prikupljeni od forenzičkih revizora ispituju te se ocjenjuje učinkovitost i vjerodostojnost prikupljenih dokaza koji će se naposljetku odraziti na stručnost forenzičkog revizora. Kako bi forenzički revizor kao ekspert mogao svjedočiti na sudu potrebno je posjedovati određena znanja, vještine i iskustvo. Neki od kriterija koji se razmatraju su profesionalna licenca, certifikat, ili registraciju kod priznatog profesionalnog tijela u području koje se traži za svjedočenje, akademski stepen koji je stečen u području koji se traži za svjedočenje, ili je dobra podloga za to područje, specijaliziranu edukaciju i/ili kontinuirano profesionalno usavršavanje, uz akademsko obrazovanje, koji potvrđuju upoznatost s najnovijim tehničkim napretkom traženog područja. Forenzički revizori kao eksperti imaju dužnost da osiguraju neovisno savjetovanje sudu svojim objektivnim svjedočenjem o posmatranom slučaju, moraju omogućiti jasno i nepristrano svjedočenje, ne smije zauzeti poziciju advokata, te trebaju razumno predočiti informacije i ograničenja na koje su naišli prilikom istrage. Kako bi svjedočenje na sudu proteklo uspješnije i učinkovitije potrebno je pripremiti sve potrebne materijale, jako dobro poznavati svoje materijale, unaprijed isplanirati svoj iskaz na sudu, biti na oprezu, pažljivo slušati, pažljivo razmotriti svaki odgovor i napraviti kratku stanku prije davanja odgovora, biti iskren i izbjegavati nepristranost, objasniti

činjenice i elemente prevare pomoću jednostavnog rječnika, ostati smiren i zadržati profesionalni ponos i integritet.

5. Zaključci

Važnost forenzičke revizije kao rastuće revizijske profesije postala je sve aktuelnija u posljednjih nekoliko desetljeća. Prevare su utjecale na uvođenje mnogih zakona i podizanja svijesti o prevarama u javnosti. Kako je postalo sve teže uočiti prevaru u preduzećima nastala je grana revizijske profesije koja se specijalizirala u istraživanju i pronalaženju prevara. Riziku prevara su više izložena preduzeća sa lošim korporativnim upravljanjem i niskom korporativnom kulturom. Za što bolje istraživanje prevara potrebno je poznavati oblike odnosno vrste prevara. Postoji mnogo oblika prevare, no najznačajnije po učestalosti i vrijednosti su protupravno prisvajanje imovine i prevarno finansijsko izvještavanje. Protupravno prisvajanje imovine kao jedna od najučestalijih prevara u preduzećima utjecala je na promjene u sagledavanju rizika od prevare od strane menadžmenta, vlasnika preduzeća i zaposlenika. Pa tako se istaknula važnost upravljanja rizicima pomoću koje se nastoji umanjiti rizik od prevare uz stvaranje politika i procedura koje će utjecati na odgovorno ponašanje zaposlenika i menadžmenta.

Kako bi se umanjio rizik od prevarnog finansijskog izvještavanja potrebno je uskladiti politike i procedure kako bi se umanjio rizik od prevare potrebno je organizirati odjel interne revizije za testiranje internih kontrola. Korporativni skandali koji su potresli javnost i poslovni svijet utjecali su na definiranje razlike između revizora i forenzičkih revizora. Revizorova odgovornost u otkrivanju prevare dovedena je u pitanje.

Odgovornost revizora u reviziji finansijskih izvještaja je pružiti razumno uvjerenje da prezentirani finansijski izvještaji prikazuju stvarno stanje odnosno da su prikazana stanja istinita i objektivna. Zbog raznih ograničenja obavljanja eksterni revizori nisu uvijek u mogućnosti otkriti prevaru u preduzeću, no ukoliko postoji sumnja o postojanju prevare dužni su obavijestiti menadžment, revizijski odbor ili regulatore ukoliko sumnjaju na menadžment preduzeća. Kako bi bili sigurni o postojanju prevare u preduzeću mogu angažirati stručnjaka, forenzičkog revizora, koji ima više iskustva i znanja u otkrivanju prevara. Sličnost između eksternih revizora i forenzičkih revizora je u tome što ispituju poslovanje preduzeća odnosno prikazuje li preduzeće istinit i fer prikaz imovine i obaveza te pridržava li se poslovni subjekt zakonskih propisa i Međunarodnih standarda finansijskog izvještavanja. Razlike između dviju revizijskih profesija su u tome što eksterni revizor izdaje mišljenje o istinitosti i objektivnosti finansijskih izvještaja dok u forenzičkoj reviziji se ne izdaje mišljenje već se radi o izvještaju u kojem su istaknute činjenice o postojanju prevare.

Revizija finansijskih izvještaja ne može dati adekvatan odgovor u borbi protiv finansijskih manipulacija, kako zbog ograničenog djelovanja, tako i zbog vrlo složenih finansijskih manipulacija koje je sve teže otkriti blagovremeno. Upravo zbog toga se javila potreba za forenzičkim računovodstvom koje može detaljnije i dublje ispitati prevaru, a i preventivno djelovati u njenom otkrivanju. Njegove primarne uloge su otkriti prevaru, spriječiti prevaru, pronaći dokaze o nastaloj prevari kao i procjena stvarnog stanja i rezultata izvještajnog subjekta s aspekta interesa menadžmenta, potencijalnog partnera ili investitora, koji su naručioci i korisnici rezultata forenzičkog računovodstva.

Zadatak forenzičke revizije je da na zahtjev klijenta pronađe dovoljno odgovarajućih dokaza postoji li prevara u preduzeću. Kako bi što bolje ispunili zadatak potrebno je isplanirati proces forenzičke revizije te dobro pripremiti se za svaku fazu tako da prikupljeni dokazi budu što kvalitetniji i vjerodostojniji. Metode i tehnike u forenzičkoj reviziji su alat koji revizorima služi kako bi što lakše utvrdili jesu li sumnje klijenata opravdane. Postoji mnogo tehnika i metoda, kao što su: tehnika rudarenja podataka, digitalna analiza podataka, posmatranje, inspekcija i druge, koje forenzički revizor može koristiti, a služe kako bi što efikasnije i učinkovitije pregledala velika količina podataka u što kraćem roku i što kvalitetnijem pregledu te kako bi se agregirale najvažnije informacije i dokazi koji potvrđuju ili opovrgavaju hipotezu o postojanju prevare u preduzeću. Prikupljeni dokazi ukoliko ukazuju na prevaru forenzičkog revizora obavezuju na iznošenje svog izvještaja o postojanju prevare na sudu. Stručnost i znanje forenzičkog revizora čine ga kompetentnim svjedokom koji razumije sve aspekte prevare te se prikupljeni dokazi, iskazi svjedoka i osumnjičenih ispituju u procesu suđenja zajedno sa kredibilitetom forenzičkog revizora. Zbog toga je svjedočenje na sudu iznimno važan proces forenzičke revizije za istražitelja prevare. Forenzički revizor izvještaj predaje naručitelju forenzičke revizije koji i jeste korisnik tog izvještaja. Dakle korisnici izvještaja o postojanju prevare su zapravo klijenti koji su unajmili forenzičkog revizora, a to mogu biti vlasnici, uprava, revizijski odbor, regulatori, eksterni revizori, interni revizori, zaposlenici, te vjerovnici. Korisnici izvještaja su isto tako i advokati i sudionici koje sudjeluju u postupku suđenja.

Korporativni skandali koristeći lažno finansijsko izvještavanje, poljuljali povjerenje u kvalitet finansijskog izvještavanja i njegovu kontrolu, ali i nanijeli veliku štetu kako kompanijama, tako i privredi. Može se zaključiti da su osnovni razlozi pojave forenzičke revizije upravo zaštita imovine i detektovanje različitih tehnika činjena kriminalnih radnji, čime je potvrđena glavna hipoteza: *Korporativni skandali i lažno finansijsko izvještavanje usloveli su razvoj forenzičke revizije i njene primjene u istrazi i otkrivanju različitih vidova prevara u preduzećima.* Forenzička revizija je dala svoj doprinos kao jedna od metoda otkrivanja različitih vidova prevara i kriminalnih radnji ali i prikupljanja dokaza koji će biti validni za sud i izvesti počiniocima kriminalnih aktivnosti pred lice pravde. Stoga, može se zaključiti da je potvrđena prva pomoćna hipoteza: *Forenzička revizija ima značajnu ulogu u sprečavanju i otkrivanju prevara.* Dobro korporativno upravljanje uz dobro organiziran sistem internih kontrola, organizovanje odjela interne revizije koji kontrolše postavljene interne kontrole, doprinosi da se tokom poslovnog procesa preventivno djeluje i prekida negativno djelovanje propusta i namjernih pogrešaka i sprečava veća materijalna šteta, čime je potvrđena i druga pomoćna hipoteza: *Odgovorno korporativno upravljanje ima značajnu ulogu u sprečavanju i otkrivanju kriminalnih radnji.*

Reference

- [1] Rezaee, Z. (2002). *Financial Statement Fraud- Prevention and Detection*. New York: John Wiley & Sons.
- [2] Association of Certified Fraud Examiners, (2012.) Report to the Nations (online) dostupno na: http://www.acfe.com/uploadedFiles/ACFE_Website/Content/rtnn/2012-report-to-nations.pdf,
- [3] Golden, T., Skalak, S., Clayton, M., (2006.) **A guide to forensic accounting investigation**: Hoboken, New Jersey., John Wiley & Sons, Inc
- [4] Association of Certified Fraud Examiners, **Fraud Tree**, (online). ACFE, dostupno na: <http://www.acfe.com/>
- [5] Bešvir, B., (2010.) **Forenzična revizija**. Računovodstvo, Revizija i Finansije, 8.
- [6] Sever, S., (2009.) **Revizijske procedure i metodologija otkrivanja prevara i pogrešaka**, *Računovodstvo i finansije*, 11(09).
- [7] Petković A., (2010.), **Forenzička revizija**, „Proleter“ AD, Bečej.
- [8] Vidaković, V., S., (2009.) **Revizija osnova kompetentnosti, kredibiliteta, poverenja**, Novi Sad.
- [9] Negovanović, M., (2011.), **Otkrivanje zloupotrebe u finansijskim izvještajima**, *Računovodstvo revizija i finansije*.06(11).
- [10] Klikovac, A., (2008.) **Forenzična revizija u funkciji sprečavanja prevara**. *Računovodstvo i finansije*.55 (11).

BANKROT (S TEČAJ) POJEDINCA KAO NOVI TREND U UPOREDNIM PRAVNIM SISTEMIMA

Sažetak

U okviru ovog rada su analizirani uticaj i trend pojma bankrota (stečaja) pojedinaca u različitim uporednim pravnim sistemima širom Svijeta. Stalne razvojne tendencije društva od prvobitne zajednice do današnjih dana karakteriziraju promjene u svim sferama ljudskoga djelovanja i postojanja. Iz te perspektive i institut insolventnosti (bankrota), nezavisno o uzroku, star je koliko i sama civilizacija. Ono što se mijenja jest njegov sadržaj i definicija. Stoga, insolventijsko zakonodavstvo kroz prizmu historije može poslužiti kao pogled u historiju ljudske civilizacije jer su insolventijske odredbe određene epohe odraz postignute civilizacije i kulture. Pored navedenog predmet ovog rada jeste analiza bankrota (stečaja) pojedinaca u pojedinim državama: SAD, Velika Britanija, Australija, Švedska, Francuska, Holandija i Njemačka.

Ključne riječi: lični bankrot, nesposobnost plaćanja, izvansudski sporazum, pasivna stečajna likvidacija neizuzete imovine, oprosta neplaćenih potraživanja, stečajni upravnik, modeli ličnog bankrota.

BANKRUPT (BANKRUPTCY) OF THE INDIVIDUAL AS A NEW TREND IN COMPARATIVE LEGAL SYSTEMS

Summary

This paper analyzes the impact and trend of the concept of bankruptcy (bankruptcy) of individuals. The continuing developmental tendencies of society from the original community to the present day are characterized by changes in all spheres of human activity and existence. From this perspective, the insolvency (bankruptcy) institute, regardless of the cause, is as old as civilization itself. What is changing is its content and definition. Thus, through the prism of history, insolvency legislation can serve as a glimpse into the history of human civilization, since the insolvency provisions of a particular epoch are a reflection of the attained civilization and culture. In addition, the subject of this paper is the analysis of bankruptcy in individual countries: the United States, the United Kingdom, Australia, Sweden, France, the Netherlands and Germany.

Key words: personal bankruptcy, inability to pay, out-of-court agreement, passive bankruptcy liquidation of foreclosed assets, forgiveness of unpaid claims, bankruptcy administrator, personal bankruptcy models.

UVOD

Nerijetko položaj osoba nesposobnih za plaćanje može poslužiti kao indikator kako je pojedinca, dužnike koji nisu mogli ispuniti potraživanja po dospijeću, tretirala vladajuća

¹ MA menadžmenta, Malik Ikanović, Ministarstvo obrazovanja i nauke Tuzlanskog kantona Stručni savjetnik za visoko obrazovanje i nauku, e-mail: imalik@tk.kim.ba

većina. Već u razdoblju klasične antike različiti drakonski sistemi, dužnički zatvor, sakaćenje i drugi oblici tjelesnog kažnjavanja, bili su stvoreni za pojedince koji po dospijeću nisu ispunili svoje obaveze. Ako je u skladu sa shvaćanjima Hegela, filozofija svoje vrijeme mislima obuhvaćeno onda je kaznenopravna odgovornost za nevratanje dugova filozofija koja je obuhvaćala začetke antičkog insolventijskog zakonodavstva.²

Kako je ljudsko dostojanstvo bilo pogaženo u antici, srednji vijek ga je nastavio tako tretirati u potpunosti. Razdoblje ranog evropskog srednjeg vijeka, još uvijek ne karakterizira niti potreba za umjerenom ekonomskom efikasnošću. Iako je tim razdobljem dominirala kršćanska crkva koja je bila i blagonaklonjena prema siromašnima utoliko što je i siromaštvo prezentirala kao duhovnu vrijednost, stvari su ipak bile nešto složenije. Umjesto milosti i moguće utjehe u okviru iste, prevladala je želja za nehumanim kažnjavanjem osoba koje po dospijeću nisu mogle podmiriti potraživanja slijedom čega su *a priori* bili shvaćeni kao kriminalci (*fallitus ergo fraudator*). Postepeno, zakonodavci su prihvatili ideju da se dužnik oslobađa odgovornosti za dug predajom imovine, čime je redefiniрана insolventnost *from sin to risk, from moral failure to economic failure*. Stoga prestanak institucije dužničkog zatvora, znači ulazak u završnu fazu i nastajanje, uvjetno govoreći, modernoga stečajnog zakonodavstva. Iako se začeci potrošačkoga stečajnog zakonodavstva mogu vidjeti u Zakonu iz 1705., *An Act to Prevent Frauds Frequently Committed by Bankrupts, Statute 4 & 5 Anne, c. 17*, promjene nisu išle tako brzo³.

Stoga usprkos proboju ideje liberalne ekonomske misli i slobode trgovine polovicom XIX. stoljeća proći će još puno vremena dok se ne uvidi potreba uvođenja stečaja nad imovinom svih fizičkih osoba⁴. Predmetni institut ličnog stečaja (bankrota) uveden je prvobitno u Velikoj Britaniji 1861. godini, a potom u Sjedinjenim američkim državama 1898. godine.

Svaki ekonomsko pravni sistem vođen potrošačkom ekonomijom mora pružiti primjerenu i učinkovitu ličnu stečajnu filozofiju. On treba omogućiti maksimiziranje imovinske vrijednosti u korist povjerioca te stvarne, ali razumne zahtjeve za dužnika, s ciljem ispunjenja realističnih dijelova nepodmirenih obaveza. Iako je primarni cilj ličnog stečajnog sistema oprost dugova dužnika omogućujući im pritom novi (zarađeni) početak, svi navedeni modeli, barem iz teorijske perspektive, imaju i pluralitet ciljeva. To su dužnikova rehabilitacija, edukacija te održavanje i promicanje platnog morala. Bilo bi pretenciozno tvrditi da egzistira optimalan model ličnog bankrota.

1. Pojam ličnog stečaja

Pristalicama potrošačkog stečaja cilj je zaštititi potrošača od osiromašenja obnavljajući njegovu solventnost. Ide se do te mjere da fizička osoba koja ima mogućnost proglasiti bankrot, i koja se može nadati da će nakon određenog perioda biti oslobođena od preostalih obaveza, potaknuta je da legalno radi i da djelomično ili u cijelosti isplati svoja dugovanja.

S druge strane cilj je i zaštititi povjerioce i njihove legitimne interese. Takvim pristupom nerijetko gube povjerioci koji najčešće ne mogu namiriti cjelokupnu tražbinu jer brži povjerioci može ostvariti potpuno namirenje svojih potraživanja, dok ostali ostaju bez namirenja i dijela svojih potraživanja. Stoga stvaranjem ličnog bankrota, a samim time i *pari passu* načela došlo bi do stvaranja razmjernog i civiliziranog namirenja povjerioca. Protivnici

² Hegel, V.W.F., (1964) Georg, Osnovne crte filozofije prava, Sarajevo, str. 24.

³ Eraković A., (1997), Stečajni zakon s komentarima i primjerima, Pravna biblioteka, Zagreb, str.45.

⁴ Bloom Cooper L.J., (2011) Bankruptcy in Private International Law, London, str.53.

legalizacije ličnog bankrota izjavljuju da može izazvati nerealna očekivanja budući da je više od pola stoljeća djelovanja u privredno-političkom okruženju socijalizma, u kojem je bilo normalno ne snositi posljedice za loše poslovanje, ostavilo traga u mentalitetu građana, te kako i mnogi danas smatraju da će neko drugi podmirivati njihove obveze⁵.

Nadalje smatraju da bi iz ekonomske perspektive uvođenje instituta potencijalno povećalo i cijenu kapitala, tj. kamatu. S gledišta našeg zakonodavca i tehnike rada mudro je preuzeti određeni zakon iz zemlje koja ima više tradicije, znanja i iskustva u određenom pravnom području nego prolaziti kroz mukotrpan proces samostalnog iznalaženja zakona. Izrada detaljnih odredbi ko je podoban za stečajnu proceduru, koji je opseg imovine koju dužnik smije zadržati, koja buduća imovina je zaštićena te ko odlučuje su dokaz kompleksnosti cijelog procesa. Stoga bi moguće rješenje bilo da strukturalno novi zakon ima specijalne odredbe o insolventnosti potrošača i to kroz nekoliko aktivnosti.

Prva aktivnost ili prvi korak je pokušaj izvansudskog sporazuma između dužnika i povjerioca kao uvjet otvaranja insolventnog postupka. Takva alternativa pruža dužniku fleksibiliziran mehanizam za izbjegavanje stigmatizacije stečajnog postupka, pod uvjetom da se povjerioci i dužnik usaglase. Iako je možda realno da izvansudski model treba da bude prvi u planu, budući da takve mogućnosti idu izvan običnog oprost dugova, čak bi se moglo reći da oprost dugova ide na štetu rečenim ciljevima, ako ostavi dužnika – fizičku osobu, bez da se isključe pitanja i razlozi koji su ga doveli do stanja insolventnosti⁶.

U slučaju da povjerioci nisu prihvatili plan za reguliranje dužnikovih dugova slijedi drugi korak odnosno usvajanje plana reguliranja dužnikovih obaveza u okviru sudskog postupka za koje vrijede pojednostavljena pravila te oslobađanje od preostalih dugova uspješnim okončanjem razumno dugog plana plaćanja. Dužnik je oslobođen odgovornosti za sve svoje obaveze, a njegova neizuzeta imovina se razmjerno distribuira između njegovih povjerioca, a za uzvrat on dobiva zaštitu od daljnjih smetanja povjerioca.

Okončanjem procedure dužnik je rehabilitiran, te je u mogućnosti djelovati slobodno u ekonomskom okruženju kao i drugi članovi društva. Ovdje je potrebno naglasiti stalni trend razvoja problematike ličnog bankrota i vrlo značajnog mjesta kojeg ova tematika treba da zauzima. Tako i u Europi i u Sjedinjenim američkim državama postoje naznake da se uvođenjem zakonskih novosti predmetne problematike prevazilaze razlike budući da se traže univerzalni modeli kojima bi se borili s problemima najugroženijih pojedinaca i to nerijetko kroz (hitni) brzi i bezuvjetni oprost dugova. Stoga treba razmisliti o uvođenju modela nultih planova plaćanja budući da bi bilo diskriminirajuće onemogućiti pristup proceduri ličnog bankrota osobama koje paradoksalno nemaju sredstva za otplatu duga. Ipak to mora biti iznimna situacija jer se na planu plaćanja treba inzistirati ako i kada za njega postoji realna mogućnost.⁷

2. Modeli ličnog stečaja

Pokretač savremenih reformi predmetne materije je pokušaj odgovora na četiri sljedeća pitanja: 1) ko je subjekt pasivne stečajne sposobnosti, 2) koji je obim imovine koju dužnik smije zadržati, 3) koja buduća imovina je zaštićena, te 4) ko odlučuje i na koji način. Razlozi

⁵ Eraković A., (1997), Stečajni zakon s komentarima i primjerima, Pravna biblioteka, Zagreb, str.47.

⁶ Novak B., (2001), Priručnik za krizne odnose s javnošću, Binoza Press, Zagreb, str.46.

⁷Bloom Cooper L.J., (2011) Bankruptcy in Private International Law, London, str.54.

koji su vodili raznim modelima potrošačkog stečaja najčešće su ovisili o tome kako je opći insolventni postupak strukturiran.

Stoga i koncept ima drugačije značenje u evropskom pravnom krugu od onog koje ima u anglosaksonskom pravnom krugu. Pristup u Sjedinjenim američkim državama, koji se zove i angloamerički ili *open credit economy* pristup⁸, karakterizira brzi otpust odgovornosti za dugove te likvidacija neizuzete imovine (tzv. *fresh start* filozofija). Ovo je svojevrsna suprotnost s evropskim zakonodavstvima koji do nedavno nisu htjeli priznati prikladnost oprosta dugova fizičkim osobama naglašavajući važnost načela *pacta sunt servanda*, te koji još uvijek, u većini slučajeva, uvjetuju oslobađanje od preostalih dugova planom plaćanja (tzv. *earned start* filozofija). Uprkos svim razlikama, glavna karakteristika ovih sistema je oslobođenje od odgovornosti za dugove okončanjem postupka. Forma kao i opseg oprosta neplaćenih potraživanja razlikuju se ovisno o pravnim sistemima što može biti pridodano historijskim kao i političko pravnim razlozima.

2.1. Anglosaksonski model

2.1.1. Sjedinjene Američke Države

Pozitivno-pravna regulativa daje mogućnosti u okviru stečajnog postupka, s tim da je svaka oblikovana za drugu vrstu dužnika i ima predviđenu drugačiju proceduru. Predmetne opcije obuhvaćaju drugačije glave stečajnog zakona, pa tako imamo glavu 7., 9., 11., 12. i 13. s tim da je *Bankruptcy Abuse Prevention and Consumer Protection Act* 24 uveo dodatnu Glavu 15⁹ koja obuhvaća međunarodne stečajne procedure. Ipak tradicionalno, fizičke osobe najčešće koriste dvije opcije, i to glavu 7, te glavu 13¹⁰. Oni isto mogu podnijeti prijedlog za pokretanje stečajne procedure i u skladu s glavom 11., i to nakon odluke Vrhovnog suda, što je iznimno rijetka situacija. Ipak najzastupljenija je procedura u skladu s glavom 7. stečajnog zakona Sjedinjenih američkih država (tzv. *liquidation bankruptcy* ili *straight bankruptcy*). U skladu s predmetnom procedurom, potrošačima je omogućen automatski otpust dugova u zamjenu za distribuciju neizuzete imovine u korist povjerioca. U velikoj većini slučajeva, stečajni upravnik će utvrditi da dužnik ne raspolaže neizuzetom imovinom. Slijedom navedenoga dužnik dobiva oprost ili otpis dugova i novi financijski početak samo 4 mjeseca nakon podnošenja prijedloga i najčešće bez predaje bilo kakve imovine i budućih prihoda. Do reforme 2005. godine okvirno 70 % dužnika je podnosilo zahtjev za otpis dugova u skladu s glavom 7¹¹. Drugih 30 % dužnika je ušlo u proceduru u skladu s glavom 13. gdje se dužnik obavezuje iz svoje buduće zarade, tokom razdoblja od tri godine, odricati dijela svojih primanja u korist povjerioca u skladu sa planom plaćanja (tzv. *wage earner's plan*)¹².

⁸ Bloom Cooper L.J., (2011) *Bankruptcy in Private International Law*, London, str.111.

⁹ Westbrook, J. L., (2005) Chapter 15 at Last, *American Bankruptcy LawJournal*, Vol. 79., str. 713.-728.

¹⁰ US Court - 75 F.2d 947 (4. Cir. 1.935). preuzeto: <http://www.tklaw.com/> pristup: /25.05.2015./

¹¹ Glavu 7. koriste osim individualnih dužnika i neki oblici pravnih osoba. Landry V., Robert J., (2006) An empirical analysis of the causes of consumer bankruptcy: Will bankruptcy reform really change anything? *RutgersBusiness Law Journal*, Vol. 3., No. 1., str. 5

¹² Landry V., Robert J., (2006) An empirical analysis of the causes of consumer bankruptcy: Will bankruptcy reform really change anything? *RutgersBusiness Law Journal*, Vol. 3., No. 1., str. 6

Dio koji će dužnici mjesečno isplaćivati izračunava se temeljem njihovih mjesečnih prihoda nakon što se oduzmu razumni životni troškovi. Okončanjem plana plaćanja, dužnici više nisu odgovorni za preostali dug. *Ratio* reforme iz 2005. godine je dovela je smanjenje broja dužnika koji su se prijavljivali za Glavu 7. budući da su u određenim slučajevima dužnici tražili automatski otpis dugova, iako su bili u mogućnosti, u skladu s glavom 13¹³. i planom plaćanja, namiriti povjerioce. Da bi se to izbjeglo Bankruptcy Abuse Prevention and Consumer Act ili kratko BAPCA je 2005. godine doživjela nekoliko novosti, a jedna od njih je i postupak obveznog savjetovanja od strane ovlaštenih agencija. Sljedeća velika novina je matematički formulirani test (*means test*) koji je utvrđivao podobnost bilo za glavu 7. ili 13., odnosno ekonometrijski test koji će nepoštene podnosioca prebaciti iz glave 7. u glavu 13. Time je BAPCA eliminirala staru presumpciju dužnikovog izbora glave 7. i zamijenila je novom presumpcijom koju generira *mean test*, tj. nemogućnost izbora glave 7. za osobu koja ima dostatna sredstva da tijekom vremena podmiri svoja dugovanja¹⁴.

2.1.2. Velika Britanija

Stečaj je formalni odgovor na insolventnost fizičkih osoba u Velikoj Britaniji. Reguliran je dijelom IX Insolvency Acta 1986 (UK)¹⁵. Radi se o sudskom postupku u kojoj rješenje može donijeti engleski Visoki sud (*High Court*) ili nadležni općinski sud (*County Court*), na prijedlog dužnika ili povjerioca. Dužnikov prijedlog mora sadržavati dokaz o nemogućnosti izmirivanja dugova. Centralna uloga je data stečajnom upravniku, odnosno državnom službeniku kojeg je zaposlio *Insolvency Service*, a koji je dio Ministarstva nadležnog za poduzetništvo i industriju. Ipak, privatnog upravnika, kao zamjenu, može imenovati povjerioc ili nadležno ministarstvo¹⁶. U slučaju da je dužnikov prijedlog osnovan sud će mu naložiti da vrši plaćanja iz svojih neizuzetih primanja tokom perioda od 3 godine. Zauzvrat, većina dugova za koje je dužnik bio odgovoran početkom stečajnog postupka se opraštaju. Oprost duga postaje još darežljiviji uvođenjem Enterprise Act-a iz 2002 godine. Naime, u skladu s tim izmjenama Insolvency Act-a 1986, dugovi su automatski oprosteni protekom perioda od 12 mjeseci, za razliku od prijašnjeg perioda koji je iznosio tri godine, od pokretanja stečajnog postupka.

Također, otpis može biti dopušten i prije isteka perioda od 12 mjeseci uz preduvjet da upravnik obavijesti sud da je ispitivanje dužnikovog ponašanja i njegovih imovinskih odnosa nepotrebno ili je već izvršeno. *Ratio* legislative reforme je želja za smanjenjem kočnica koja se povezivala sa stečajem poduzetnika. Slijedom toga poduzetnička aktivnost treba biti poticana brzim oprostom dugova te uklanjanjem niza pravnih prepreka kojima je dužnik bio podvrgnut. Također su uvedene penalne ili kaznene odredbe s ciljem kažnjavanja nepoštenih i neodgovornih dužnika. Iako je reforma Insolvency Act 1986. iz 2002 godine, imala u cilju

¹³ Za istaknuti je da je Glava 13.najčešće korištena od pojedinaca, ali se njome mogu koristiti i *individual business debtors* as sole proprietors. Landry V, Robert J., An empirical analysis of the causes of consumer bankruptcy Will bankruptcy reform really change anything? str. 5.

¹⁴ Bruce A., (2007), The Sub rosa subchapter: Individual debtors in chapter 11 after BAPCPA, University of Illinois Law Review, Vol. 07.

¹⁵ Walters,A.McKenzie S., Donna W., (2006) Consumer Bankruptcy Law Reform in Scotland,England and Wales, American Bankruptcy Law Journal, Vol. 80., str.481.

¹⁶ Walters,A.McKenzie S., Donna W., (2006) Consumer Bankruptcy Law Reform in Scotland,England and Wales, American Bankruptcy Law Journal, Vol. 80., str.483.

privatne poduzetnike, sve fizičke osobe, teoretski, pod istim pretpostavkama imaju pravo pristupa predmetnoj proceduri. Ipak pravna legislativa u većini slučajeva ukazuje da je pristup izvan dostupa fizičkih osoba prvenstveno zbog visokih troškova koji se moraju izmiriti kao preduvjet pristupanja stečajnoj proceduri.

2.1.3. Australija

Veliki utjecaj engleskoga prava vidi se u australijskom stečajnom pravu. U skladu s Commonwealth of Australia Constitution Act, federalni parlament je ovlašten donositi zakone koji se tiču ličnog stečaja (bankruptcy) i stečaja pravnih osoba (insolvency)¹⁷. Procedura ličnog stečaja te alternativne procedure rješavanja insolventnosti regulirane su Bankruptcy Actom. Pozitivno pravo omogućuje četiri mogućnosti za fizičke osobe i to stečaj u skladu s glavom IV. i XI., te dogovori s povjericima u skladu s glavom IX. i X. Dužnik je u mogućnosti proglasiti stečaj na dobrovoljnoj ili nedobrovoljnoj bazi. Uz uvjet da su određeni preduvjeti ispunjeni, povjeric je ovlašten podnijeti prijedlog za stečaj nad imovinom dužnika. Ipak diskreciona je odluka suda hoće li pokrenuti stečajni postupak. S druge strane dužnik može dobrovoljno podnijeti prijedlog stečajnom upravniku (*Official trustee*).

Danom prihvaćanja takvog prijedloga postupak se pokreće. Pokretanjem postupka stečajni upravnik ulazi u posjed imovine dužnika, uz određene iznimke, u slučaju da dužnik ne otkrije svoju imovnu čini kazneno djelo. Nadalje dužnik je u obavezi predati pasoš upravniku te je u nemogućnosti da vodi ili pokreće sudske postupke. Stečaj ne utječe na prava privilegovanih povjerioca (*tzv. secured creditors*) u ostvarenju njihovih prava. Stečajni povjericija svoja potraživanja mogu ostvariti samo u stečajnom postupku¹⁸.

U slučaju izostanka prigovora, dužnik je automatski riješen od preostalih obaveza protekom perioda od tri godine od pokretanja postupka. Pod uvjetom da upravnik ima prigovor, otpust može uslijediti nakon 5 ili 8 godina. U svakom slučaju okončanjem postupka dužnik je oslobođen svih preostalih obaveza. U velikom broju stečajnih postupaka postupak se odvija uz sudjelovanje *Official Trustee's office*. U slučajevima u kojima dužnik nema novčanih sredstava, troškove stečaja dijelom subvencioniraju porezni obveznici. U australijskom zakonodavstvu postoje dvije alternative ličnom stečaju¹⁹. Prva je glava X. - Arrangements with creditors without sequestration, budući da je predmetna procedura dosta sofisticiranija, skuplja te obligatorno uključuje pravnu pomoć malo je zastupljena.

Drugi postupak koji se nudi fizičkim osobama propisan je glavom IX. - Debt agreement stečajnog zakona, riječ je o dogovoru s povjericima (Dio IX. Stečajnog zakona). Ova procedura je uvedena 1996. i predstavlja najjeftiniju alternativu stečaju. Namijenjena je fizičkim osobama koje imaju mala primanja, posjeduju malo ili ništa imovine, mali broj povjerioca te imaju manja dugovanja. Postupak se pokreće tako da insolventni dužnik predloži plan isplate povjerioca stečajnom upravniku. Naime, u 95% slučajeva postupcima

¹⁷ Wedoff, Eugene R., Means Testing in the New § 707(b), (2005) American Bankruptcy Law Journal, Vol. 79., str. 231-232.

¹⁸ Wendoff, Eugene R., Means Testing in the New § 707(b), (2005), American Bankruptcy Law Journal, Vol. 79., str. 242.

¹⁹ Maosn R. (1999), Consumer bankruptcies: An Australian perspective, Osgoode Hall Law Journal, Vol. 37., No. 1 & 2., str. 450-469.

ličnog stečaja upravljaju, tzv. *Official receiver*²⁰, a samo u 5% privatni povjerenici jer je praksa pokazala da se u provođenju postupaka više vjeruje državnom tijelu nego privatnom povjereniku. U slučaju da je upravnik prihvatio ovakav prijedlog, poštom ga šalje svim povjericima. Plan postaje obaveza tek kada ga prihvate povjerioci, čija potraživanja prelaze iznos od ukupno 75% potraživanja svih povjerioca. Identičnom većinom, koja je potrebna za prihvat, povjerioci mogu glasati i protiv plana.

Ipak u slučaju da se postigne dogovor te dok je on na snazi, stečajni povjerioci nisu u mogućnosti prisilno ostvarivati svoja potraživanja, što nije slučaj za izlučne i razlučne povjerioce. Tokom trajanja dogovora dužnik ili povjerilac imaju mogućnost promijeniti ga ili okončati te su o tomu dužni obavijestiti stečajnog upravnika. U svakom slučaju, pod uvjetom da dužnik ispoštuje dogovor, oslobađa se od preostalih obaveza²¹.

3. Kontinentalni modeli

3.1. Švedska

Prezaduženost se u Švedskoj poklopila s dubokom privrednom krizom koja je pogodila zemlju početkom 1990-ih. Jedan od najvažnijih razloga recesije bez sumnje je bila neodgovarajuća finansijska i monetarna politika²². Vlada i državna banka (Riksbanken) odlučile su 1984. deregulirati švedsko tržište kredita što je dovelo do velikog povećanja potrošačkih kredita. Također, mnoge privatne kompanije specijalizirane za međunarodno tržište nekretnina uzele su velike kredite. Kada je svjetska privreda polahko ušla u recesiju krajem 1980-ih, švedska prezagrijana privreda poticana inflacijom našla se u situaciji kada više nije bilo jednostavnih mjera za poboljšanje stanja. Tako je Švedska prvi put nakon Drugog svjetskog rata zabilježila pojavu masovne nezaposlenosti i stečaj desetak hiljada malih privatnih kompanija²³.

Istodobno je došlo do smanjenja i postroživanja prava u sistemu socijalne zaštite. Uprkos navedenim uzrocima, nivo i struktura prezaduženosti pojedinaca i domaćinstava nije se u Švedskoj značajnije statistički pratila i istraživala, najvjerojatnije zato što zbog bankarske tajne ne postoji uvid u ukupan iznos dospjelih kredita. Nezavisni analitičari ističu da se poteškoće vezane uz prezaduženost politički teško mogu prihvatiti u okviru bogate i razvijene države blagostanja (ili socijalne države) kao što je Švedska. Stoga se problem prezaduženosti često negira i isključuje iz političkih rasprava. Ipak, postoje istraživanja Švedske potrošačke agencije (Konsumentverket), koja osvjetljavaju stanje i probleme prezaduženosti domaćinstava (procjenjuje se da je prezaduženo jedan do pet procenata domaćinstava).

²⁰ Wendoff, Eugene R., Means Testing in the New § 707(b), (2005), American Bankruptcy Law Journal, Vol. 79., str. 245.

²¹V. Commonwealth of Australia Constitution Acts

²² V. Kilborn, Jason J., (2007), Out With the New, in With the Old: as Sweden Aggressively Streamlines its Consumer Bankruptcy System, Have U.S. Reformers Fallen Off the Learning Curve? American Bankruptcy Law Journal, Vol. 80., str. 440.

²³ McGregor, Sue L. T., (2001) et al., Comparative analysis of Canadian, American and Swedish bankruptcy policy: Why do governments legislate consumer debt? International Journal of Constitutional Law., Vol. 25., str. 209, 215.

Prema studiji iz 2003. godine²⁴., vidljivo je da stalne probleme s neplaćanjem ima oko 4%, a isto ih toliko ima i privremene teškoće. Prema nedavnim statističkim pokazateljima Službe za prisilnu provođenje zakona proizlazi da oko 5% stanovništva u Švedskoj ne plaća dospjele obveze, pa je podložno javnom postupku prisilne naplate. Ujedno, postoje i privatne kompanije koje provode prisilnu naplatu, poput Intrum-Justitia, ali nema podataka o broju osoba koje su time pogođene. Bez obzira na navedeno, vrlo je teško pouzdano procijeniti nivo prezaduženosti u Švedskoj, ali se pretpostavlja da je time pogođeno 7 do 8% stanovništva²⁵. Razlozi bi mogli biti visoki životni troškovi, visoki porezi, usporeni porast plaća koje zaostaju u odnosu na druge članice EU-a te nedovoljno razvijen sistem savjetovanja za izbjegavanje i ublažavanje prezaduženosti. Navedeno se odnosi na period od 1990-2004. godina.

U Švedskoj 87% općina pruža besplatne savjetodavne usluge za izbjegavanje i ublažavanje prezaduženosti, finansiraju se općinskim porezima i nisu zakonski obavezne. Ograničene savjetodavne usluge pruža i Služba za prisilnu provedbu zakona, dok Švedska potrošačka agencija pruža opće, ali ne i individualne savjetodavne usluge za rješavanje problema prezaduženosti. U pojedinim su općinama u tome aktivna religijska i nevladina udruženja te sindikati. Jedna od najvažnijih zadataka savjetodavne službe je pomoć prezaduženim domaćinstvima u postupku rješavanja duga. Zakon o usklađivanju i otpisu duga stupio je na snagu 1994., a njime je u desetogodišnjem razdoblju obuhvaćeno samo 35.803 podnosioca. Od tog broja, Služba za prisilnu provedbu zakona nije prihvatila oko 55% zahtjeva, a nepoznati broj domaćinstava je ostvario direktan dogovor s povjeriocima. Značajan broj prezaduženih osoba u to je stanje upao zbog nezaposlenosti a prezaduženost se povećava njihovom socijalnom isključenošću i marginalizacijom²⁶.

Prije 2007. godine švedski sistem je obavezivao dužnika na postizanje neformalnog dogovora s povjeriocima prije pristupanja formalnoj proceduri. Smatrano je da dobrovoljni planovi mogu trajati duže nego oni određeni zakonom pa da daju kao rezultat i veći procenat isplate. Dužnici su najčešće tražili pomoć javnih organizacija ili drugih servisa kako bi im pomogli u pregovaranju s povjeriocima. Ipak uspjeh ovakvih planova je najčešće neznan, budući da su dužnici bili u posjedu samo izuzete imovine. Drugi razlog koji je otežavao te odgađao otpust su duge liste čekanja za slobodno mjesto u savjetovaništima za dužnike. Ne manje važna je činjenica da takva mogućnost također nije prikladna za dužnike sa znatnim dugovima koji nemaju nikakva primanja. Slijedom navedenog je obaveza pokušaja postizanja neformalnog dogovora s povjeriocima postala nerijetko nepotrebna i puka formalnost. Ovakav prvi korak je ukinut budući da je smatran kao nepotrebno trošenje vremena i sredstava.

Centri za savjetovanje su se protivili, smatrajući da je dužnicima potrebna financijska edukacija prije formalnoga pokretanja postupka. Stoga reformom iz 2007. godine potrošački insolventni sistem²⁷ je temeljen na modelu kojeg je vodila nacionalna agencija (National

²⁴ McGregor, Sue L. T., (2001) et al., Comparative analysis of Canadian, American and Swedish bankruptcy policy: Why do governments legislate consumer debt? International Journal of Constitutional Law,., Vol. 25., str. 216.

²⁵ V. Andersson, Mads, Friden H., (2005) Sweden in Andenas, Hess and Oberhammer Enforcement Agency Practice in Europe, British Institute of International and Comparative Law, str. 231.

²⁶ Bankruptcy Act 1966 (Cth) s 185NA(1).

²⁷ Kilborn, Jason J., (2007) Out With the New, in With the Old, str. 458.

Enforcement Authority) poznatija kao Kronofogdemyndigheten (KFM). Navedena agencija je prije djelovala kao desna ruka porezne uprave, ali je od 2007. godine samostalna državna agencija kojoj je glavna svrha provođenje sudskih presuda, kao i upravljanje sistemom ličnog bankrota. Prednost je da su troškove snosila tijela koja vode osobne stečajevе. Stoga problem snošenja troškova za stranke u ovom slučaju ne postoji. Do 2007. KFM je bio u mogućnosti samo predložiti plan isplate povjericima. Ako je bilo koji povjeric odbio prihvatiti plan isplate, KFM je bio u obavezi da delegira cijeli slučaj nadležnom sudu. Sada predmetna agencija ima ovlast izdavanja obvezujućih naloga, dok primjenjuje smjernice navedene od porezne uprave, s ciljem formuliranja plana isplate, najčešće dodjeljujući sva dužnikova neizuzeta primanja povjericima tokom perioda od pet godina. Međutim ono što je ovdje karakteristično je da ne egzistira povjerenik koji će imovinu distribuirati povjericima. Slijedom toga dužnici vrše isplate povjericima izravno, tako da su povjerioci istodobno i povjerenici koji ga kontrolišu.

Procedura se pokreće povodom prijedloga dužnika. On je u obavezi pokazati da zaslužuje pristup proceduri. Kao prvo je u obavezi da dokaže kvalificiranu insolventnost ili nemogućnost podmirenja svojih dugova tokom perioda od pet godina. S ciljem opravdavanja dužnikovoga prijedloga, KFM će uzeti u obzir starost duga, okolnosti koje su dovele do nastanka dužnikovog duga te trud koji je dužnik uložio u ispunjenje svojih obaveza. KFM objavljuje izjavu kojom naznačuje otvaranje postupka, prekid završenih postupaka te poziva povjerioce da naznače svoja potraživanja u periodu od mjesec dana. Potom se stvara plan plaćanja koji se predlaže povjericima. Iako su u početku povjerioci otežano prihvatili ovakve planove, tokom vremena 70% povjerioca ih je prihvatilo. Standardni vijek planova iznosi pet godina, s diskrecionim periodom²⁸.

Zadnje reforme su naznačile da planovi koji prelaze 5 godina nisu više dopušteni. Ako dužnikova primanja ne prelaze iznos koji je zakonom određen kao izuzet, povjericima se predlaže, tzv. nulti plan plaćanja. U slučaju da povjerioci ovo prihvate, dužnik se automatski oslobađa svojih obveza. Ipak oni rijetko prihvaćaju finansijsku stvarnost²⁹ svojih dužnika, stoga je i stopa prihvaćanja nultih planova iznimno mala. U drugim slučajevima gdje dužnik ima bilo kakvu mogućnost vršiti isplate, iznosi dobiveni za povjerioce su isto nerijetko zanemarivi. Pod uvjetom da povjeric ili dužnik prigovore planu nametnutom od KFM-a ili odluci o odbijanju pristupa proceduri, imaju pravo to osporiti pred nadležnim sudom. Prije 2007. godine ovakva osporavanja su bila česta. Održano sudsko ročište je nerijetko bilo puka formalnost budući da se povjerioci nisu nikada pojavljivali, a kada jesu, nisu dali razumne osnove za prigovor planu plaćanja. Slijedom toga u 90-95 % slučajeva plan je prihvaćen i nametnut povjericima od suda. Pozitivno pravna regulativa dopušta osporavanje odluke u sudu, ali samo ako postoje tačno navedene zakonske osnove s ciljem ukidanja „objesnog pamićenja“.

²⁸ Kilborn, Jason J., (2007) Out With the New, in With the Old, str. 459.

²⁹ V. Andersson, Mads, Friden H., (2005) Sweden in Andenas, Hess and Oberhammer Enforcement Agency Practice in Europe, British Institute of International and Comparative Law, str. 233.

3.2. Francuska

Francusku obilježava državna intervencija reguliranja tržišta, pa sistem rješavanja prezaduženosti ima dvije najvažnije svrhe: ekonomsku – zadržati ili vratiti ljude u redovni ekonomski život očuvanjem njihove uloge proizvođača i potrošača nove vrijednosti dajući im “drugu priliku” (čime se umanjuju neminovni troškovi društvene marginalizacije) i socijalnu izbjeći (ili barem ublažiti) socijalnu isključenost i njezine nepovoljne posljedice na ugrožavanje jedinstva i kvalitete života porodice³⁰. Francuskoj nije stran postupak otpisa duga (usklađen je sa zakonskim sistemom), sve dok je socijalno opravdan i legaliziran pravosudnim tijelima.

Nakon dužeg razdoblja rasprava između dužnika i povjerioca, osnivanjem Komisije³¹ za prezaduženost (1989.godine) stvoreno je učinkovito tijelo za unapređenje socijalne uključenosti. Komisija je napravila procjenu prava i obaveza stranki radi održivih finansijskih rješenja. Kasnije su provedene značajne promjene, pa je 1998. godine uvedena i mogućnost otpisa duga kojeg može proglasiti sudija za rješavanje duga. Taj je sistem promijenjen 2003. godine reformom sistema rješavanja duga (Revenu, 2006. godine)³². Sistem djeluje na sljedeći način:

- Dužnici koji ne mogu podmiriti svoje dugove kontaktiraju Komisiju za prezaduženost kojom upravlja, Centralna banka u Francuskoj, tj. Banque de France. Komisije postoje u svim francuskim najnižim administrativnim jedinicama (*departements*).
- Ako dužnik posjeduje resurse ili imovinu koja se može prodati na tržištu, u dogovoru s povjericom predlaže se plan podmirenja obaveze.
- Ukoliko dužnik ne posjeduje resurse ili imovinu kojima se može pokriti dug, Komisija proglašava moratorij na najduže dvije godine. Nakon tog roka slučaj se ponovno razmatra³³.

U slučaju neusklađenosti između imovine dužnika i njegovih nepodmirenih obaveza, dužnik može zahtijevati otvaranje postupka osobnog finansijskog oporavka.

Podmirenje duga je moguće u svakoj pojedinoj fazi:

- Kada se predlaže plan (koji u načelu ne može trajati duže od 10 godina), podmirenje duga ili njegova remisija može se prijateljski dogovoriti s dužnikom.
- Ukoliko ne dođe do takvog dogovora, Komisija može preporučiti plan za snižavanje budućih kamatnih stopa.

Po isteku moratorija, Komisija³⁴ može preporučiti djelimični oprost duga. Potpunim otpisom duga u okviru postupka osobnog finansijskog oporavka, što je oblik ličnog stečaja (imovina

³⁰ Kilborn, Jason J., (2005) *La responsabilisation de l'économie: What the United States can learn from the new french law on consumer over indebtedness*, Michigan Journal of International Law, Vol. 26., str. 636.

³¹ Kilborn, Jason J., (2005) *La responsabilisation de l'économie: What the United States can learn from the new french law on consumer over indebtedness*, Michigan Journal of International Law, Vol. 26., str. 635.

³² Khayat V., Danielle, (1999) *Le surendettement des ménages*, str. 36.

³³ Khayat V., Danielle, (1999) *Le surendettement des ménages*, str. 36-37.

dužnika se popisuje i njegovi prijašnji dugovi se otpisuju). Ukoliko postupak postane ograničen i prestane biti prijateljski, dolazi pod nadzor suda, čija je uloga posebno važna za donošenje odluka o osobnom financijskom oporavku. Učinci Zakona i mjera za nadzor zaduženja nisu baš zadovoljavajući jer je broj pritužbi Komisiji za prezaduženost još uvijek jako visok (10 do 15 hiljada pritužbi mjesečno)³⁵. Postotak proglašenih otpisa dugova niži je od očekivanoga (15% umjesto planiranih 30%)³⁶. Moratorij je odgađanje plaćanja dugova, zbog snažnih razloga i zaštite dužnika, a određuje se posebnim aktom. Aktom o moratoriju država određuje je li moratorij generalni i odnosi li se na sve dužnike ili se prepušta sudovima da rješavaju svaki pojedinačni slučaj. Moratorij se obično određuje u vrijeme većih kriza, elementarnih nepogoda, ratova i sl., kada je većem broju dužnika onemogućeno ispunjavanje obaveza. Obveze dužnika u vrijeme moratorija miruju.

Francuski potrošački insolventni sistem ima mnogo sličnosti s prije navedenim švedskim sistemom i to prvenstveno u želji zakonodavca da se otklone administrativni i materijalni troškovi pokretanja sudske procedure. Francuski model (*surendettement des particuliers*) uključuje dvostruki kolosijek kroz izvansudsku te sudsku fazu. Izvansudsku fazu nadgleda tijelo *Commissions on Individual Over - Indebtedness*. Naime, francuski dužnici pokreću postupak podnošenjem prijedloga jednoj od *commission-a* koja je osnovana u svakih od 117 francuskih departmana. Svaki se sastoji od šest članova, od predsjednika, rizničara i direktora financijskih usluga kao i predstavnika povjerioca i dužnika. Zadnji član je pripadnik francuske Narodne centralne banke (*Banque de France*).

Commission se sastoji i od pravnika i socijalnog radnika koji nemaju pravo glasa. Francuska centralna banka prikuplja informacije od dužnika i trećih osoba, priprema plan isplate te vrši medijaciju između dužnika i povjerioca s ciljem prihvaćanja plana plaćanja. Uvjeti plana razlikuju se u svim slučajevima, ali su minimalni standardi pozitivno pravno regulirani. Od 1999. godine plan plaćanja ostavlja dužniku obim izuzetih primanja u skladu sa odredbama specijalne egzekucije. Od 2003. godine maksimalni probni period (period dobrog vladanja) je 10 godina. U slučaju da povjerioci odbiju prihvatiti plan *commissiona*, slučaj se delegira na sud po prijedlogu vjerovnika, a *commission* daje preporuku sudu u želji da sud nametne redovne ili izvanredne mjere otpusta dugova. Reformom potrošačko stečajnog zakonodavstva 2010. godine po uzoru na švedsko rješenje, *commission* ima ovlaštenje da bez saglasnosti povjerioca te bez odobrenja suda naloži plan plaćanja povjeriocima. U većini slučajeva redovne mjere su odobrene, koje ne uključuju automatski otpust dugova te su ograničene na produženje rokova isplate, smanjenje kamata i oslobođenje od obaveza koje nastanu nakon što se proda hipotekom opterećena imovina³⁷. Za posebno insolventne pojedince koji nisu u mogućnosti isplatiti nikakav značajniji dio svog duga, *commission* je u mogućnosti predložiti izvanredne mjere. One uključuju dužnikovu odgodu odgovornosti za ispunjenja svih obaveza do perioda od dvije godine, te ispitivanje dužnikovog stanja od strane *commissiona*

³⁴ C. consomm. art. L.331–3 sporovi koji nastaju temeljem dužnikove insolventnosti ili “good faith”, L.331-4 sporovi koji nastaju povodom dužnikove financijske situacije, pogotovo vjerovnikovih potraživanja i opravdanosti tih iznosa, L.332–2 (2004) sporovi koji nastaju povodom mjera koje je predložila *commission*.

³⁵ Podatak iz novembra 2015. godine...www.lefrance.surdettement.fr

³⁶ Kilborn, Jason, J., (2007) *La Responsabilisation de l’Economie*: str. 640. gdje senaznačuje 70% -na uspješnost izvansudskih planova.

³⁷ Loi no. 2010-737 of 1 July 2010, JORF no. 0151.

okončanjem navedenog perioda. Ako se stanje popravilo commission mora predložiti redovne mjere. S druge strane ako dužnik i dalje bude u nemogućnosti da podmiri dospjela potraživanja, predlaže se djelimičan otpis dugova.

U tom pogledu prvi korak je napravljen još reformom 2004. godine na način da je uvedena procedura potpunog otpisa ili oprosta dugova. Temeljem iste commission je u mogućnosti najsiromašnije (tzv. *irremediably compromised*)³⁸ uputiti u sudsku (tzv. *personal recovery*) proceduru. Ona zahtijeva da se dužnik odrekne sve neizuzete imovine u korist povjerioca. Mora se naznačiti da je samo mali broj dužnika s neizuzetom imovinom. Slijedom navedenoga sud će okončati postupak zbog nedostatne imovinske mase te će većina dužnikovih obaveza biti opraštena. Pristup ovakvoj proceduri je ograničen, te je dostupan za osobe čija je financijska situacija određena kao *irremediably compromised* i samo nakon što se prođe određena procedura (*redressement personnel*)³⁹. Uvođenje predmetne procedure u francuskom zakonodavstvu, po uzoru na američko, englesko ili švedsko, rezultat je socioekonomske stvarnosti da dužnici najčešće ne raspolažu nikakvom neizuzetom imovinom i prihodima koje bi bili u mogućnosti razmjerno razdijeliti povjericima.

3.3. Holandija

Holandija ima nešto više od 16 miliona stanovnika koji žive u oko 7 miliona domaćinstava. Ukupno aktivno stanovništvo u dobi od 18 do 65 godine života čini gotovo 11 miliona osoba. Procjenjuje se da je oko 750 000 domaćinstava izloženo kašnjenju s podmirenjem finansijskih obaveza; oko 500 000 domaćinstava je prezaduženo, a polovica ima vrlo ozbiljne finansijske poteškoće⁴⁰.

Prema procjeni, u 2009. godini je od 40 000 do 93 000 domaćinstava s dohotkom do 150% neto socijalne minimalne plaće imalo ozbiljnih poteškoća s prezaduženošću. Holandijski model dobrovoljne i obavezne regulacije dugovanja je gotovo jedinstven u EU jer omogućava oslobađanje od duga nakon tri godine. Takav pristup "čistih računa" usmjeren je na postizanje socijalne uključenosti i poticanje potpune aktivnosti na tržištu rada, omogućujući prezaduženim osobama novi početak u životu. Njihov Zakon o rješavanju duga fizičkih osoba (WSNP) primjenjuje se od 1992. zajedno sa Zakonom o bankrotu⁴¹. Pozitivnopravni sistem, kao francuski, se odražava kroz prizmu dva modela. Kao preduvjet pokretanja sudske procedure dužnici su u obavezi da pokušaju postići dobrovoljni dogovor sa svojim povjericima putem državno podupirane mreže savjetovališta. Pod uvjetom da stranke ne mogu postići dogovor, slijedi sudska procedura. Ipak sam sistem je oblikovan da potakne izvansudski način budući da i tradicija savjetovanja datira u Holandiji još od 1970. godine.

Profesionalni debt managers (debt counsellors) pregovaraju o nagodbi, lokalni socijalni servisi uzimaju aktivnu ulogu dok lokalna vlast finansira troškove. Samo savjetovanje nije regulirano zakonom, već pravilnikom koji je donijelo Dutch Association of Municipal Banks

³⁸ Kilborn, Jason, J., (2007) *La Responsabilisation de l'Economie*: str. 642.

³⁹ Khayat V., Danielle, (1999) *Le surendettement des ménages*, str. 39.

⁴⁰ Towards A., (2008) *Common Operational European Definition of Over-Indebtedness* (European Commission, Directorate-General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities), str. 95.

⁴¹ Huls, Nick; Jungmann, Nadja; Nliemeijer, Bert, (2003), *Can Voluntary Debt Settlement and Consumer Bankruptcy Coexist? The Development of Dutch Insolvency Law in Consumer Bankruptcy in Global Perspective* (Johanna Niemi-Kiesiläinen, Iain Ramsay & William Whitford eds.),, str. 269, 273, 274-75.

(tzv. Nederlandse Vereniging voor Volkskrediet ili NVVK). U skladu s njim savjetodavne agencije će ponuditi povjeriocma plan plaćanja (saneringsplan) koji će obavezati dužnike da isplate što je više moguće tokom perioda od tri godine, a za uzvrat povjerioci će otpustiti većinu preostalih obaveza dužnika.

Prije 2001. godine dužnici su bili u obavezi dodijeliti sva primanja iznad 94% od zakonski određenog socijalnog minimuma. Planovi su nametali i druge obaveze pa su tako dužnici u obavezi smanjiti potrošnju, prodati prijevozna sredstva te pohađati određeni kurs iz finansijskog upravljanja. Nekada su čak i u obavezi da deponiraju svoja primanja na račun lokalnih servisa, odakle će oni plaćati režije dodjeljujući dužniku tek dovoljno za hranu i privatne potrebe⁴². U slučaju da izvansudski model ne uspije, nekoliko preduvjeta mora biti ispunjeno za pokretanje sudske procedure. Prijava za sudska proceduru izradile su strane lokalne savjetodavne agencije te ona mora sadržavati razloge zašto dobrovoljni dogovor nije uspio.

Potom sud ispituje prijavu da vidi prijavljuje li se dužnik *in bona fidei*. Pod uvjetom da se pretpostavke ispune, procedura se pokreće te sud donosi plan plaćanja (najčešće tri godine), iznos isplata te iznos za koji će dužnik biti oslobođen. Također se imenuje povjerenik koji će prikupiti i likvidirati dužnikovu neizuzetu imovinu. Većina osoba nema neizuzetu imovinu ili barem bilo kakvu imovnu koja ima tržišnu vrijednost, slijedom čega su budući prihodi najpouzdanija imovina dužnika. Iznos izuzete imovine nije mjeren temeljem dužnikovih primanja, već službeno određenim socijalnim minimumom. Pravilo je da dužnik mora dodijeliti sva primanja iznad 90% od socijalnog minimuma. Zakonodavac je postavio standardni trogodišnji plan isplate. Krajem trogodišnjeg plana isplate dužnik biva oslobođen od preostalih obaveza, uz određene iznimke. Sud može onemogućiti otpust ili oprost pod uvjetom da dužnik nije izvršavao svoje obaveze. Posebna procedura egzistira za dužnike koji nemaju neizuzete imovine. U tom slučaju stečajni upravnik nakon godine trajanja plana plaćanja izjavljuje da nije za očekivati da će dužnik biti u mogućnosti ispuniti svoje obaveze. U tim situacijama sud može dopustiti automatski oprost dugova. Holandska sudska procedura je samofinancirajuća, u tom smislu izvansudskim modelom lokalne jedinice snose odgovornost za debt managements agencije dok se u sudskom postupku administrativni i drugi sudski troškovi prioritarno naplaćuju iz mjesečnih rata, prilikom čega povjerioci primaju manje novčane iznose od onih koje bi dobili da su pristali na izvansudsku nagodbu.

Postupak WSNP-a namijenjen je prezaduženim fizičkim osobama koje rade ili aktivno traže zaposlenje (osim ako su radno nesposobne), a spremni su zadovoljiti određenim uvjetima postupka⁴³. U postupak mogu biti uključene i samozaposlene osobe, raniji poduzetnici i vlasnici malih kompanija. Ukoliko dužnik ispunjava obaveze iz programa preraspodjele i otplate duga, dužnici uključeni u proces obično nakon tri godine uspiju dostići razinu "čistih računa", čak i ako još nije plaćen cijeli dug (što je najčešći slučaj). U prosjeku, obično se vrati samo oko 10% duga. Za taj prijateljski postupak zadužene su općinske vlasti. One nadziru i finansiraju nezavisne lokalne organizacije i tijela koja pomažu u rješavanju problema prezaduženih osoba. Posebnu ulogu imaju općinske društvene banke (počele su se

⁴² Huls, Nick; Jungmann, Nadja; Nijmeijer, Bert, (2003) Can Voluntary Debt Settlement and Consumer Bankruptcy Coexist? The Development of Dutch Insolvency Law in Consumer Bankruptcy in Global Perspective (Johanna Niemi-Kiesiläinen, Iain Ramsay & William Whitford eds.), str. 305.

⁴³ Kilborn, Jason J., (2006) The Hidden Life of Consumer Bankruptcy Reform: Danger Signs for the New US Law from Unexpected Parallels in the Netherlands, Vanderbilt Journal of International Law, Vol. 77., str. 89.

osnivati 1932. god.)⁴⁴, koje nude raznovrsne usluge – od prevencije do pomoći prezaduženim i siromašnim osobama. Sistemom oprosta duga izbjegava se socijalno isključivanje dobronamjernih dužnika koji su uspjeli postići prijateljski dogovor s povjeriocima.

Postupak rješavanja prezaduženosti odvija se u nekoliko faza. U početnoj fazi obavlja se strukturalna analiza primanja i rashoda klijenata, način trošenja sredstava, mogućnost povećanja dohotka i smanjivanja rashoda. Nakon razmjene informacija između dužnika i banke, klijent mora potpisati ugovor kojim se obavezuje poštovati stroga pravila banke. Ukoliko klijent zanemari svoje obaveze, nema pravo na ponovno pružanje pomoći. Idući je korak usmjeren na upravljanje finansijskim sredstvima klijenata, tako da banka nadzire njihov dohodak. To se provodi u skladu sa sklopljenim ugovorom između klijenata i općinske društvene banke. Banka također treba da osposobi klijenta za pravilno upravljanje raspoloživim finansijskim sredstvima. U čestim kontaktima klijenti trebaju izvještavati kako su rasporedili svoj novac. Nakon toga slijedi postupak rješavanja duga po strogo formaliziranoj metodologiji, temeljen na prijateljskom dogovoru dužnika i povjerioca.

Uvažavajući činjenicu da je izvansudsko savjetovanje i pregovaranje dužnika i povjerioca o nepodmirenim obavezama postojalo prije nego što je lično stečajno zakonodavstvo i zauzelo svoje mjesto u pozitivno pravo, tradicionalni odgovor na potrošačku insolventnost je stoga fokusiran na savjetovanje⁴⁵. Kao odgovor na pad dobrovoljnih dogovora, zakonodavac je još 1998. godine uveo Zakon o ličnom bankrotu (*Wet schuldsanering natuurlijke personen*)⁴⁶. Ratio je bio da se spriječi pad dobrovoljnih nagodbi te da se uvede zakonodavni otpust neplaćenih potraživanja osobama koje su pokazale dobru namjeru. Takva filozofija, tzv. *stick behind the door* filozofija, još je jedan način da se promovira izvansudski način rješavanja sporova smanjujući potencijalna primanja povjerioca u sudskom postupku. Ipak pravna legislativa ukazuje da ovo nije slučaj, budući da razlike u primljenim iznosima nisu dovoljne da privuku povjerioce na izvansudski model. Stoga glavni razlog zašto su propale dobrovoljne izvansudske nagodbe je odbijanje povjerioca da prihvate ponudu savjetnika ili nedostatak platežne moći te stalnih prihoda dužnika. Holandski sistem može biti suprotan švedskom budući da pristup sudskoj proceduri nije ograničen na slučajeve gdje postoje zakonske osnove za odbijanje predloženog plana, slijedom čega povjerioci odbacuju izvansudske prijedloge u očekivanju pokretanja sudske procedure.

Ipak budući da je filozofija promicanja izvansudskog modela cilj, mjere su poduzete da se obeshrabri „objesno parničenje“, a diskrecija da se napravi razuman i pravedan plan plaćanja su odbačene reformom 1. januara 2008. godine. Sudije imaju neka diskreciona ovlaštenja u dužini plana plaćanja, ali u skladu s ranijom praksom, predviđa se da će velika većina slučajeva biti podvrgnuta trogodišnjem planu plaćanja temeljem, tzv. *Recofa vodiča*⁴⁷.

⁴⁴ Towards A., (2008) Common Operational European Definition of Over-Indebtedness (European Commission, Directorate-General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities), str. 96.

⁴⁵ Huls, Nick; Jungmann, Nadja; Niemeijer, (2003), Bert, str. 305.

⁴⁶ Kilborn, Jason J., (2010) Still Chasing Chimeras But Finally Slaying Some Dragons In the Quest for Consumer Bankruptcy Reform., str. 7.

⁴⁷ Article 285 Faillissementswet Geldend op 09-06-2010.

3.4. Njemačka

U Njemačkoj je 1999. godine je stupio na snagu novi insolventni zakon. Značajan insolventni postupak za potrošače sastoji se od tri faze⁴⁸. Kao i u većini sistema (osim švedskoga i to od 1. januara 2007., danskoga, slovenskoga i engleskoga) i njemački zahtijeva od dužnika da krene od izvansudske faze. Tokom te prve faze dužniku pomažu podobne osobe, odnosno službe koje je odredila svaka njemačka pokrajina (Lander) za sebe. Kako zakon ne specificira sadržaj plana sve je podložno sporazumu s povjericima, čak i tzv., nulti plan plaćanja u kojem povjerioci ne dobiju ništa. Ipak radi sklapanja izvansudskog sporazuma, svi povjerioci se moraju izričito složiti sa sadržajem plana što je u praksi izrazito rijetko.

U slučaju da je pokušaj postizanja izvansudskog sporazuma o reguliranju dužnikovih obaveza neuspješan, slijedi otvaranje sudskog insolventnog postupka. Kao prvi korak dužnik će ponovno pokušati postići sporazum s povjericima o reguliranju duga, ali sada u okviru sudskog postupka. Zajedno s prijedlogom za otvaranje sudskog postupka ili odmah nakon njegovog podnošenja, dužnik je obavezan sudu podnijeti potrebne dokumente⁴⁹. Za naznačiti je da se u praksi drugi pokušaj zaobilazi te kao takav postaje nepotreban čime se javlja potreba za njegovim ukidanjem. Ako ni u okviru sudskog postupka povjerioci nisu prihvatili plan za reguliranje dugova dužnika, a sud nedostatak postojanja pristanka pojedinih povjericia nije mogao nadomjestiti svojom odlukom, slijedi treća faza, odnosno *ex offio* faza, nastavlja se pojednostavljeni insolventni postupak.

Dužnik potrošač dužan je se izjasniti, prilikom podnošenja prijedloga za otvaranje insolventnog postupka, želi li se koristiti institutom oslobađanja od preostalih obaveza. U slučaju da povjerioci ne ukažu na postojanje razloga za uskraćenje tog instituta, sud će najaviti oslobađanje od preostalih obaveza. Ono će uslijediti protekom šestogodišnjeg, tzv. perioda dobrog ponašanja (*Wohlverhaltensperiode*). Obaveza je dužnika da uredno izvršava svoje obveze, te da naknadno tokom trajanja tog perioda ne nastupe okolnosti za ukidanje tog instituta. Ipak pravna legislativa ukazuje da većina pojedinca nije u mogućnosti isplatiti ni dio tih potraživanja, pa se i postavilo pitanje ima li smisla period dobrog ponašanja budući da je velika većina podnosioca na rubu preživljavanja.

Novinom u oblasti ličnog stečaja pod nazivom InsO-a iz 2001. godine napravljen je model koji će biti prilagođen finansijskoj i socijalnoj situaciji insolventnih pojedinaca tako da su dužnici mogli odgoditi plaćanje sudskih troškova do okončanja insolventnog postupka⁵⁰. Ipak i takva mogućnost se nije pokazala opravdanom, zbog toga je planirana reforma, a cilj je pojednostavljenje stečaja i postupaka bez imovinske mase. Time bi se dužniku omogućilo brže oslobađanje od odgovornosti za preostale obaveze. Neosporno je, a što je slučaj i u drugim zemljama, da potreba za nečim takvim postoji, ali je potrebno pozitivnopravno

⁴⁸ Insolvenzordnung vom 5. oktober 1994 (BGBl. I 2866) Od donošenja je više puta mijenjan. Za englesku verziju teksta v. internet stranice [Ministarstvatpravosudahttp://www.bmj.bund.de/images/11317.pdf](http://www.bmj.bund.de/images/11317.pdf).

⁴⁹ Arnold, H., (1996) *Das Insolvenzverfahren für Verbraucher und Kleingewerbetreibende nach der Insolvenzordnung 1994*, Deutsche gerichtsvollzieher-Zeitung, str. 133.

⁵⁰ Pape, G., (2005) *Entwicklung des Verbraucherinsolvenzverfahrens im Jahre 2004*, *Neuejuristische wochenschrift*, Vol. 58., str. 2755- 2756.

uskladiti potencijalni pojednostavljeni model i pravila dosadašnjega potrošačkog insolventijskog postupka. Karakteristika sistema, prvenstveno njemačkoga, a i drugih, gdje je uloga suda ostala neokrnjena, je činjenica da zakonodavci imaju problema s troškovima postupka, a samim time i održivosti sistema.

ZAKLJUČAK:

Generalna egzekucija predstavlja savršen primjer ekonomske racionalnosti, jer odražava osjetljivu, često neodrživu, interakciju između zakonske regulative i privatnih interesa, pravila tržišta i interesa društva. Temeljni problem opće stečajne filozofije proizlazi iz raznolikosti ciljeva koji nastanu pokretanjem stečajne procedure, ali i iz činjenice da efikasni stečajni postupak treba ostvariti mnoge, ne često kompatibilne ciljeve. Stoga i poređenjem potrošačkih stečajnih zakona uočava se orijentisanost legislative i favoriziranje pojedine strane u stečajnom postupku⁵¹. Očito je da se problem insolventnosti mora rješavati balansirajući prava i interese dužnika i povjerioca. Iz te perspektive i rasprava o optimalnoj proceduri za postizanje stečajnih ciljeva nije jedinstvena. Ono što je značajno je da neki preferiraju drugačije metode u želji da ostvare ove ciljeve. Američko potrošačko stečajno zakonodavstvo ovu oblast drži najdarežljivijim na svijetu, dok s druge strane većina evropskih zakonodavstava do nedavno nije ni imala inkorporirane nikakve odredbe o otpustu dugova za potrošače.

Ipak, iako je cilj bio isti, polazne filozofije su bile drugačije. Naime, američka doktrina smatra da liberalno tržište mora apsorbirati žrtve, nesposobnosti za plaćanje kroz sistem darežljivog otpusta dugova⁵². S druge strane, evropljani drže nemogućnost podmirenja dugova kao vrstu ekonomske bolesti koja se može izliječiti dugom ekonomskom rehabilitacijom. Glavni principi koji se nalaze u evropskom zakonodavstvu su rehabilitacija, zarađeni početak (earned start) planom plaćanja, pristup insolventijskoj proceduri bez velikih troškova, dostupnost savjetovanja i preferiranje izvansudske naspram sudske procedure. Stoga u većini slučajeva zastupaju stajalište da američki liberalni pristup ličnom bankrotu nije potreban budući da evropska zakonodavstva pružaju velike socijalne beneficije. Ipak statistika pokazuje da, uprkos postojanju ličnog bankrota te drugih oblika socijalne zaštite, broj pojedinaca koji traže zaštitu kroz predmetni institut se stalno povećava, u anglosaksonskom ili kontinentalnom pravnom krugu.

To zahtijeva i novu reformu zakonodavstva.. Slijedom navedenog događa se približavanje bilo u metodama ili rješenjima između kontinentalnih i anglosaksonskih zemalja. Naime, teška veza morala i ekonomske učinkovitosti je evidentna i kada se razmatraju rezultati planova plaćanja budući da mnogi dužnici nisu u mogućnosti ništa isplatiti⁵³. Stoga i temeljni problem nastaje kada zemlje evropskoga pravnog kruga trebaju odlučiti što napraviti sa

⁵¹ Chemerinsky V. E., (2005) Constitutional Issues Posed in the Bankruptcy Abuse Prevention and Consumer Protection Act of 2005, *American Bankruptcy Law Journal*, Vol. 79., str.571.

⁵² Ackmann, H.P., (1983) *Schuldbefreiung durch Konkurs? Schriften zum deutschen und europäischen Zivil-, Handels- und Prozessrecht*, str. 96.

⁵³ Knullig-Dingeldey, Britta, *Nachforderungsrecht oder Schuldbefreiung*, *Göttinger rechtswissenschaftliche Studien*, 1984., str. 127.

najugroženijim dužnicima. Oprost duga teško dobivaju mladi, nezaposleni koji ga možda trebaju najviše, zbog sudskog oklijevanja da se prihvati nulti plan europskoga pravnog kruga.

Naravno svi zakoni sadrže određene restrikcije o dužnicima koji ne sudjeluju principom u dobroj namjeri. Kako sve države podupiru insolventne dužnike pa je tako u većini slučajeva debt counselling promican i financiran od države, a u drugim slučajevima pristupni troškovi su niski. Nadalje većina država preferira izvansudski naspram sudskog postupka za otpust dugova. Iznimka su Danska i Velika Britanija gdje nisu potrebni izvansudski dogovori kao preduvjet sudskoj proceduri. Isto tako neke vrste institucionalne potpore su potrebne da bi se osnažila mogućnost izvansudskog dogovora, prvenstveno prekid svih započetih postupaka⁵⁴.

LITERATURA:

KNJIGE/ČLANCI:

1. Eraković A., Stečajni zakon s komentarima i primjerima, Pravna biblioteka, Zagreb, 1997. godina
2. Čolović V., Velimirović M., Spasić S., Milijević N., Aktuelna pitanja stečajnog prava, Banja Luka, 2008. godina
3. Douglas J. H., Milam D., Hassett, Wendy L, Financial Distress and Municipal Bankruptcy: The Case of Prichard, Alabama, *Journal of Public Budgeting, Accounting & Financial Management*, vol. 17, no. 2, 2005. Godina
4. Madžar Lj. *Krize, tržište i ekonomska politika*, u zborniku radova Tranzicija u Srbiji i globalna ekonomska kriza, Beograd, 2009. godina
5. Osmanagić –Bedenik, N., *Kriza kao šansa*, Zagreb, 2003. godina
6. Fatas, Antonio i Mihov, Ilian. (2010). The Euro and Fiscal Policy. National Bureau of Economic Research.
7. IMF. (2010). Will it hurt? Macroeconomic Effects of Fiscal consolidation. *World Economic Outlook*
8. Trivun Veljko; Silajdžić Vedad; Mahmutćehajić Fatima; „*Reorganizacija dužnika u stečaju*“, Deseti međunarodni simpozij Udruženja računovođa i revizora FBiH 2007, 18-20 oktobar 2007, Neum, Bosna i Hercegovina
9. Stiglitz, E. Joseph. (1999). Reforming the Global Economic Architecture: Lessons from the Recent Crises. *Journal of Finance Vol. 54 No. 4*.
10. Walters, A. McKenzie S., Donna W., Consumer Bankruptcy Law Reform in Scotland, England and Wales, *American Bankruptcy Law Journal*, Vol. 80, 2006. godina

⁵⁴ Huls, Nick, (1986) Alternatives to Personal Bankruptcy in Hormann, G. (ed.), Consumer Credit and Consumer Insolvency, Perspectives for Legal Policy from Europe and the USA Bremen: Universität Bremen, str. 289.

11. Westbrook, J. L., Chapter 15 at Last, American Bankruptcy Law Journal, Vol. 79., 2005. godina
12. Raffer, Kunibert, Internationalizing US Municipal Insolvency: A Fair, Equitable, and Efficient Way to Overcome a Debt Overhang, Chicago Journal of International Law, vol. 6, no. 1, 2005. godina
13. Prepack Bankruptcies on the rise, National Law Journal, may 2009.godina.
14. US Court - 75 F.2d 947 (4. Cir. 1.935), preuzeto: <http://www.tklaw.com>.

UTJECAJ INFORMACIJSKE TEHNOLOGIJE NA POSLOVANJE PODUZEĆA

Sažetak

U današnjem razvijenom svijetu i društvu informacijski sustavi i tehnologija postali su neizostavan dio čovjekova života. Informacijska tehnologija je pokretač inovacija a inovacije su put do uspjeha svakog poduzeća. Bez informacijske tehnologije pristup informacijama bio bi dosta otežan te se informacije ne bi mogle pohraniti i prenositi, odnosno isporučivati. Možemo reći da je poticanje inovacija s informacijskom tehnologijom formula za poslovni uspjeh poduzeća. Inovacije za rezultat imaju stvaranje boljih, pametnijih aplikacija, bržom obradom te bržim širenjem podataka, unapređivanje pohrane podataka itd. Primjenom informacijsko komunikacije tehnologije svaka osoba lakše dolazi do svog cilja dok su inovacije te koje poduzeće čine učinkovitim te im povećava vrijednost, produktivnost i poboljšava kvalitetu. Cilj ovoga rada je objasniti informacijsku tehnologiju te istražiti stavove o primjeni informacijske tehnologije u poslovanju poduzeća.

Ključne riječi: informacijske tehnologije, poslovni uspjeh, inovacije

INFLUENCE OF INFORMATION TECHNOLOGY ON ENTERPRICE BUSINESS

Abstract

In today's developed world and society, information systems and technology have become an indispensable part of human life. Information technology is the driver of innovation, and innovation is the path to success for every business. Without information technology, access to information would be quite difficult, and information could not be stored and transmitted or delivered. We can say that fostering innovation with information technology is a formula for business success. Innovation results in the creation of better, smarter applications, faster processing, and dissemination of data, enhancement of data storage, etc. Through the use of information technology communication, each person can quickly reach their goal while

¹ Bruno Mandić, mag.oec., asistent na Ekonomskom fakultetu Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, student/doktorand na poslijediplomskom sveučilišnom (doktorskom) studiju „Management“ na Ekonomskom fakultetu u Osijeku, Trg Ljudevita Gaja 7, 31000 Osijek, e-mail: bruno.mandic@efos.hr, mob. +385 99 475 48 00

² Juraj Rašić, mag.oec., asistent na Ekonomskom fakultetu Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, student/doktorand na poslijediplomskom sveučilišnom (doktorskom) studiju „Management“ na Ekonomskom fakultetu u Osijeku, Trg Ljudevita Gaja 7, 31000 Osijek, e-mail: bruno.mandic@efos.hr, mob. +385 98 776 700.

³ Tihana Bartolović, student 3. godina preddiplomskog sveučilišnog studija smjer Financijski menadžment na Ekonomskom fakultetu u Osijeku, e-mail: tihana.bartolovic@gmail.com

innovating and making the company effective, increasing their value, productivity, and improving quality. This paper aims to explain information technology and to explore attitudes about the application of information technology in the enterprise business.

Key words: information technology, business success, inovations

1. Uvodna razmatranja

Pojam informacijske tehnologije (IT) izradio je Jim Domsic iz Michigana u studenom 1981. Domsic je stvorio termin za modernizaciju zastarjele fraze "obrada podataka". Informacijska tehnologija je opći pojam koji opisuje svaku tehnologiju koja pomaže proizvoditi, manipulirati, pohranjivati, komunicirati i / ili širiti informacije. Prema definiciji Američke asocijacije za informacijske tehnologije (ITAA) "Informacijska tehnologija je proučavanje, projektiranje, razvoj, implementacija, podrška ili upravljanje računalnim informacijskim sustavima, posebno softverskim aplikacijama i računalnim hardverom." IT se bavi korištenjem računala i računalnog softvera za pretvaranje, pohranjivanje, zaštitu, obradu, prijenos i sigurno dohvaćanje informacija.⁴ Udruženje za informacijske tehnologije je u Republici Hrvatskoj osnovano 17. studenoga 2009. godine. To je strukovno udruženje pri Hrvatskoj gospodarskoj komori. Vijeće Udruženja predstavlja trinaest članova. Udruženje radi na razvoju i stvaranju kvalitetne, profesionalne, ugledne i konkurentne industrije informacijskih tehnologija. Cilj navedenog je da ovo udruženje radom značajno utječe na konkurentnost i uspješnost hrvatske ekonomije i društva u cjelini.

U svom radu udruženje promovira izvrsnost, rad, znanje, profesionalnost, odgovornost, moralnost te etičnost poduzeća i pojedinaca.⁵ Navedeni pojam pretpostavlja kako je danas rad s računalom nezamisliv ako ono nije povezano u mrežu.⁶ Poslije pojave informacijske i komunikacijske tehnologije je vidljiva olakšana komunikacija između ljudi računalima. Također je olakšana i sama mogućnost obrade i pohrane svih vrsta podataka. Navedeno je rezultiralo jeftinijem i lakšem pristupu znanja i informacijama. E- trgovina bi danas trebala biti svakodnevnica svakog ozbiljnog poduzeća. „To je dakle poslovna transakcija koja koristi digitalnu tehnologiju i elektroničku komunikaciju.“⁷ Ove tehnologije doprinose smanjivanju komunikacijskih i operativnih troškova. Treba spomenuti da se ta ušteda može postići čak smanjivanjem broja zaposlenika koji obavljaju manje važne poslove, smanjivanjem troškova nastalih telefoniranjem, ali i smanjivanjem utrošenog vremena na direktne razgovore licem u lice. Navedeno rezultira izravnim pristupom informacijama, bez posrednika. Ove tehnologije naime omogućavaju kvalitetnu komunikaciju s partnerima, a osobito s klijentima.⁸ Postavljanje i upravljanje novim računovodstvenim sustavom može biti zastrašujući zadatak. Moderni računovodstveni softverski paketi pojednostavljaju proces postavljanja računa i knjiženja dnevnih transakcija. Upravljanje računima s malim poslovnim računovodstvenim paketom kao što je Microsoft Money ili QuickBooks može eliminirati potrebu za angažiranjem računovođa s punim radnim vremenom ili trećim osobama. Računovodstveni softver također pomaže menadžerima stvaranjem informativnih izvješća i financijskih izvješća kako bi se povećala učinkovitost donošenja odluka.⁹ Internet je gotovo izjednačio teren za male trgovce koji se natječu s uspostavljenim tvrtkama. Uz napredni softver za uređivanje

4 Castells, M.: Informacijsko doba: ekonomija, društvo i kultura. Zagreb: Goleđen Marketing, 2010

5 Chaffey, D. i sur.: Internet Marketing Strategy, Implementation and Practice. Harlow: FT Prentice Hall, 2009.

6 Ružić, D. i sur.: E-Marketing, Osijek: Ekonomski fakultet u Osijeku, 2009.

7 Bezić, H., Gašparini, A., Bagarić, L.: Elektronička trgovina u malim i srednjim poduzećima Republike Hrvatske, Ekonomski vjesnik: Review of Contemporary Entrepreneurship, Business and Economic Issues, Vol. XXII No. 2, 2009.: 266-281

8 Renko, N.: Strategije marketinga. Zagreb: Naklada Ljevak, 2009.

9 Cox, B., Koelzer, W.: Internet marketing za hotele, restorane i turizam, M plus, Zagreb, 2005.

videozapisa i grafike, vlasnici malih tvrtki mogu stvoriti profesionalne marketinške materijale koji dopiru do tisuća ili milijuna gledatelja na internetu. Poduzetnici mogu iskoristiti isplative alate za web marketing kao što je Google AdWords za širenje ciljanih marketinških poruka širokoj publici ili odabranoj niši. „Nekoliko malih poduzetnika može dijeliti skupi prostor za oglašavanje na internetu putem bankovnih i prometnih zamjena.“¹⁰ Unatoč brojnim prednostima koje pruža suvremena tehnologija, još uvijek postoje nedostaci nerazdvojivog odnosa tehnologije s poslovnim svijetom. Jedan od takvih nedostataka je povećanje troškova pokretanja novih poslova. Gotovo svaka nova djelatnost zahtijeva rad na računalima, više telefonskih linija i mrežnu infrastrukturu prije nego započne s radom. Poduzetnici pokretačkog sustava često se mogu izvući iz vlastitih računala i mobitela tijekom faze pokretanja, ali ozbiljni novi pothvati koje provode iskusni poduzetnici obično uključuju velike infrastrukturne projekte kako bi se prilagodili brzom rastu. Upravljanje vremenom je ključno za svakog vlasnika male tvrtke. Oslobođanje vremena od administrativnih pojedinosti može vam omogućiti da se usredotočite na produktivnije aktivnosti, kao što je bubnjanje novih poslova i stvaranje vitalnih kontakata s dobavljačima i potencijalnim strateškim partnerima. Napredak u tehnologiji računala i mobilnog telefona omogućuje vlasnicima tvrtki pristup dosad neviđenom rasporedu i softveru za upravljanje odnosima s klijentima, čime se zauzetim poduzetnicima omogućuje održavanje sastanaka "licem u lice" na internetu, s bilo kojeg mjesta na svijetu.¹¹

2. Razvoj Interneta, e-trgovine i e-poslovanja

Znanstvenici i vojska su bili prvi korisnici interneta. Ranih devedesetih godina je započela ekspanzija Interneta kakvu danas poznajemo. Internet su tada počeli usvajati poduzeća i pojedinci. To je naime globalni sustav međusobno povezanih računalnih mreža lokalnog i globalnog opsega koje su povezane elektronskim i optičkim mrežnim tehnologijama i koje koriste standardni Transmission Control Protocol / Internet Protocol (TCP/IP) za posluživanje milijardi korisnika diljem svijeta.¹² Pomoću već spomenutog standardnog protokola te protokola viših razina se obavljaju mrežne usluge, primjerice komunikacija elektroničkom poštom (e-mail-om), korištenje baza podataka i pristup i korištenje World Wide Web stranica. Pristup WWW poslužiteljima te pregledavanje dokumenata omogućava World Wide Web (www) sučelje. Treba spomenuti da se ono sastoji od elektroničkih dokumenata koji su međusobno povezani. Veze (linkovi, poveznice) su na tom sučelju označene drugom bojom, podebljanim, kosim ili podcrtanim slovima i/ili slikama.¹³ Za organizacije Internet predstavlja jako veliki, čak se može reći ogroman iskorak na nova tržišta. Može se čak reći da se nekorištenjem interneta ignorira ogroman dio tržišta. Upravo se na taj način poslovanje ne unapređuje i ne približava klijentima. Teoretičari u suvremeno vrijeme smatraju kako se mogu razlikovati organizacije koje koriste samo tradicionalne načine prodaje i distribucije proizvoda i organizacije kod kojih se može birati između kupovine u klasičnoj prodavaonici ili on-line. U on-line za razliku od klasične prodavaonice proizvod nije moguće isprobati i dotaknuti. Treća vrsta su organizacije koje se bave samo elektroničkom trgovinom, primjerice Wish.com.¹⁴ E-trgovina je kupnja i prodaja robe i usluga putem Interneta. E-trgovina je dio e-poslovanja. E- poslovanje je struktura koja uključuje ne samo transakcije koje se temelje na kupnji i prodaji roba i usluga za generiranje prihoda, nego i one transakcije koje podržavaju

10 Grbac, B.: Identitet marketinga; temeljna načela – Nove realnosti, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2006.

11 Kotler P., Keller, K. L.: Upravljanje marketingom. Zagreb: MATE, 2008.

12 Liautaud, B., Hammond, M.: E-poslovna inteligencija – kako informacije pretvoriti u znanje, a znanje u profit, Prudens consilium d.o.o., TIVA Tiskara Varaždin, Varaždin, 2006.

13 Ružić, D., i sur.: E-Marketing, Osijek: Ekonomski fakultet u Osijeku, 2009.

14 Panian, Ž.: Elektroničko trgovanje, Sinergija, Zagreb, 2000.

stvaranje prihoda. Te aktivnosti uključuju generiranje potražnje za robom i uslugama, pružanje podrške prodaji i usluga korisnicima ili olakšavanje komunikacije između poslovnih partnera. Pomoću fleksibilnosti koju nude računalne mreže i dostupnosti Interneta, e-trgovina se razvija na tradicionalnoj trgovini. E-trgovina stvara nove mogućnosti za obavljanje profitabilnih aktivnosti na internetu. Promiče lakšu suradnju između različitih skupina: tvrtke koje dijele informacije kako bi poboljšale odnose s korisnicima; tvrtke koje zajedno rade na dizajniranju i izgradnji novih proizvoda / usluga; ili multinacionalna tvrtka koja dijeli informacije za veliku marketinšku kampanju. Ove usluge i mogućnosti su ključni dio uspješnog programa e-trgovine. Oni su ili dijelovi lanca vrijednosti ili su uključeni kao pomoćne aktivnosti:

- Kupnja i prodaja proizvoda i usluga
- Pružanje usluga korisnicima
- Komuniciranje unutar organizacija
- Suradnja s drugima
- Prikupljanje informacija (o natjecateljima i tako dalje)
- Pružanje podrške prodavatelju
- Obavljanje i distribucija informacija
- Pružanje ažuriranja softvera i zakrpa.¹⁵

Gotovo sva poduzeća bila ona mala, srednja ili velika imaju neku vrstu prisutnosti e-trgovine. Krajnji cilj e-poslovanja je generiranje prihoda i ostvarivanje profita. Činjenica je da je Internet poboljšao produktivnost koja se mora pretvoriti u profitabilnost.

3. Područja primjene informacijske tehnologije

Svaki dan ljudi koriste računala na nove načine. Računala i drugi elektronički uređaji postaju sve pristupačniji. Oni su i dalje snažniji kao alati za obradu informacija i lakši za korištenje. Ljudi neprestano postaju ovisni o uređajima koji podržavaju IT z obavljanje jednostavnih zadataka kao što je pamćenje telefonskog broja do složenih poput letenja avionom. Informacijska tehnologija ima primjene u gotovo svim aspektima života. U ovom poglavlju će se obraditi pojam web stranice, potom će se objasniti elektronički marketing i tržište, utjecaj brzine na poslovanje poduzeća te prednosti i nedostatke korištenja informacijske tehnologije u poslovanju. Web stranica je središnje mjesto online poslovanja, te na njoj poduzeće organizira čitav svoj marketinški proces, dakle, promociju i informiranje svojih korisnika. Web-stranice zapravo je žargonski naziv za hipermedijski dokument koji predstavlja skup srodnih informacija iskazanih u grafičkom, tekstualnom, video-obliku i/ili audio-obliku, a koje se odnose na složeni objekt.¹⁶ Predstavlja razrađenu ideju hiperteksta, odnosno skupa informacija u tekstualnom obliku, čiji su dijelovi logički povezani s dijelovima drugih dokumenata pohranjenih u memoriji istog ili umreženog računala.¹⁷ Web-mjesta, odnosno web-stranice zapravo su kolekcija multimedijalnih sadržaja i međusobno povezanih informacija. Naslovna stranica (homepage) web-mjesta centralno je mjesto web-stranice s kojega je moguć prijelaz na povezane sadržaje u drugim dijelovima web-stranice. Stvaranje, manipulaciju, organizaciju i pretraživanje multimedijalnih dokumenata web-stranica omogućuje glavni internetski servis – World Wide Web (www).¹⁸ Važno je spomenuti da je pojava web-stranice zapravo značila revoluciju u korištenju Interneta u poslovanju.

15 Panian, Ž.: Izazovi elektroničkog poslovanja, Narodne novine d.d., Zagreb, ožujak 2002.

16 Nadrljanski, Đ., Nadljanski, M.: Osnove informatike. Sveučilište u Splitu, Split, 2007.

17 Panian, Ž.: Izazovi elektroničkog poslovanja, Narodne novine d.d., Zagreb, Ožujak 2002.

18 Čapko, Z.: Internet u poslovanju i Elektroničko poslovanje, Ekonomski fakultet Rijeka, 2009.

Mogućnost da se proizvod detaljno prikaže, odnosno slikom, videomedijem i audiomedijem te popratni željenim tekstom kojemu se također može dati visokoestetska dimenzija, dovela je brojne zainteresirane kupce na internetsku stranicu poduzeća. Također web-stranice ne olakšava samo poslovanje u poduzeću po pitanju marketinga, već ona ujedno omogućava i pružanje svih informacija korisniku na jednom mjestu. Potrebno je, prije svega, razmisliti koliko vremena bi trebalo za lansiranje istih informacija da stranica kao takva ne postoji. Koliko bi isto pružanje informacija povećalo troškove poslovanja poduzeća. Prema tome se može zaključiti da je web-stranica jedan od ključnih pokazatelja kako Internet u poslovanju ne utječe samo putem interne razmjene informacija.¹⁹ Najkvalitetniji proizvod ili usluga i najkvalitetnija web-stranica ne mogu imati uspjeha u elektroničkom poslovanju ili na toj vrsti tržišta jer ciljni tržišni segment lako ne može pronaći put do istog. Doduše, posjetitelj koji ciljano traži određeno poduzeće može ga lako pronaći putem modernih pretraživača. Međutim, kod dovođenja potencijalnih i novih potrošača koji ne traže ciljano određeno poduzeće i proizvod, uslijed mnoštva sadržaja, pojavljuje se problem dostupnosti. Poduzeća se bore za bolje rangiranje (prikaz na prvim ili višim mjestima) na pretraživačima, odabirom pravih ključnih riječi.²⁰ Osnovni alat koji se u ovu svrhu koristi jest tzv. SEO (od engl. search engine optimization – optimizacija za pretraživače) koji podrazumijeva optimizacija naslova stranice, metateksta ili sadržaja teksta na stranici (engl. content optimization, content management) korištenjem ključnih riječi, tako da se stranica što bolje rangira u besplatnim rezultatima pretraživanja pretraživača“ (www.seo.hr). Krajnji cilj optimizacije web-stranica za tražilice i postizanja boljeg plasmana odabirom ključne riječi jest olakšati dostupnost stranice kupce te u konačnici time povećati prodaju svojih proizvoda ili usluga.²¹ Snažan razvoj računalnih tehnologija i razvoj Interneta kao što je već rečeno ima značajan utjecaj na gotovo sve aspekte suvremenog življenja i poslovanja. Brzi porast broja korisnika Interneta i dalje nastaviti s najvišim indeksom porasta u zemljama u tranziciji.

Razvoj računalnih tehnologija do sada se kretao u smjeru kreiranja inteligentnih računala i za očekivati da li će se taj trend intenzivnije nastaviti. Telekomunikacijska infrastruktura se istovremeno razvijala u smjeru povećanja brzine prijenosa podataka. Ovakvi trendovi utjecati će na sve veću uporabu Interneta i računalnih tehnologija u suvremenom poslovanju. Pojedini autori već sada suvremeno društvo nazivaju umreženim društvom sutrašnjice. Sve veći broj pojedinaca, poslovnih subjekata, usluga i informacijskih resursa će u budućnosti biti umreženo što će imati značajan utjecaj na buduća ekonomska kretanja.²² Kada se promatraju marketinške aktivnosti poduzeća, poznato je da internetski marketing područje koje aktivnosti marketinga zasniva na uporabi tehnoloških premisa u vidu računalne tehnologije i Interneta kao marketinškog medija. Osnovna odrednica internetskog marketinga je dakle komunikacija računalnom mrežom što za posljedicu ima neophodnost posjedovanja znanja i sposobnosti umrežavanja i mrežnog komuniciranja.²³ Brzina je čimbenik na koji se posebno obraća pozornost. U 21. stoljeća, gdje tehnologija svakim danom doživljava procvat u svrhu poboljšanja i olakšanja obavljanja životnih navika i obveza, čovjek je taj koji je primoran pratiti tempo razvitka.

Kontradiktorno zvuči što čovjek mora ubrzati način života, kako bi bio upoznat s tehnologijama i na kraju ubrzao svoje procese obavljanja obveza, kako bi stvorio „višak“ vremena koji bi iskoristio za druge obveze – u suvremeno vrijeme to je ipak nužno potrebno.

19 Mohorović, K.: Primjena suvremene Internet tehnologije u poslovanju Jadran Galenski Laboratorij d.d. Diplomski rad, Sveučilište u Rijeci, Rijeka, 2014

20 Trusić, M.: Digitalni marketing na primjeru kino usluge. Završni rad, Sveučilište Sjever, Varaždin, 2018.

21 Chaffey, D. i sur.: Internet Marketing: Strategy, Implementation and Practice. Harlow: FT Prentice Hall, 2009.

22 Ibid.

23 Ibid.

Svijetom vlada generalna rečenica: „Vrijeme je novac“.²⁴No veoma je važno govoriti o činjenicama koje nisu vezane direktno za financije. Kada se politika brzine poslovanja primjeni i organizacijskoj strukturi, dobije se bitno drugačiju strukturu poslovanja. Recimo, u nekom poduzeću e-mail je bitno olakšao poslove komuniciranja između podružnica diljem Europe. Dok bi prije za neke dopise bilo potrebno po nekoliko dana da se ispostave s jedne destinacije na drugu, za to je sada potrebno samo nekoliko dana. Brzina ponašanja informacija bitno utječe na organizaciju poslovanja, jer u ta tri dana koliko bi bilo potrebno da pošiljka stigne na drugu lokaciju, bi nastao prazan hod.²⁵ Način interne komunikacije također nije jedini način pokazivanja kako brzina utječe na poslovanje. Istim putem se mogu dostaviti primke, narudžbenice, izdatnice, zahtjevnice i ostali dokumenti koji, naravno, moraju biti ovjereni elektroničkim potpisom. Ne samo da poduzeće dobiva na vremenu nego tako isto šalje poruku svojim korisnicima da korištenjem interneta i njegovih servisa vodi računa o očuvanju okoliša, ne koristeći papir u nepotrebnim trenucima. Po pitanju poslovanja je potrebno obratiti pažnju na pretraživanje dokumenata.

U većini slučajeva kada se mora nositi s manjkom vremena, pod utjecajem pritiska, osoba gubi kontrolu i u tim momentima teško pronalazi podatke koji su joj potrebni. Kako se radi o informacijama koje je zaprimila od poslovnih partnera ili kolega nije potrebno znati kojeg dana ili sata je to zaprimila i nepotrebno tražiti po svim porukama. Svaki internetski servis, odnosno e-mail sadrži kućicu za pretraživanje u koju je dovoljno upisati ključnu riječ kako bi se pronašao podatak potreban u tom trenutku.²⁶ Najveći utjecaj na brzinu, a samim time na poslovanje ima servis zvan Internet ili SharePoint. On je savršeni pokazatelj kako nekoliko minuta odvojenih dnevno za unošenje podataka u sekundi mogu dati informaciju svim kolega povezanim u mrežu koji projekti su u toku, koje ponude su u izradi i slično. Upravo taj način komuniciranja omogućuje sazivanje sastanka samo jednom tjedno radi rezimiranja kako je tjedan prošao i koji projekti će se raditi sljedeći tjedan.

4. Istraživanje stavova o primjeni informacijske tehnologije u poslovanju poduzeća

Anketni upitnik se provodio u razdoblju od 7. srpnja 2019. do 11. srpnja 2019. godine koristeći online Google obrazac. Istraživanje je provedeno na 60 ispitanika, punoljetnih osoba, slučajnim odabirom.

²⁴ Mohorović, K.: Primjena suvremene Internet tehnologije u poslovanju Jadran Galenski Laboratorij d.d. Diplomski rad, Sveučilište u Rijeci, Rijeka, 2014.

²⁵ Chaffey, D. i sur.: Internet Marketing: Strategy, Implementation and Practice. Harlow: FT Prentice Hall, 2009.

²⁶ Ibid.

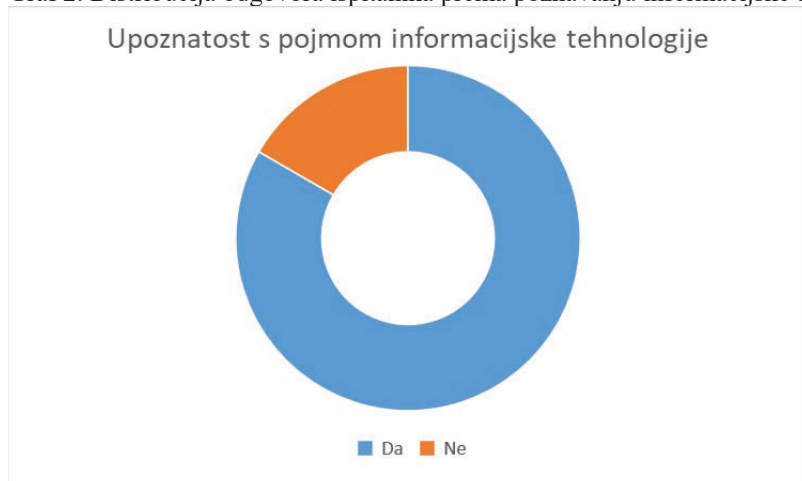
Graf 1. Distribucija odgovora ispitanika prema spolu

Izvor: Istraživanje autora, 2019.

Prva dva pitanja odnosila su se na demografske karakteristike ispitanika iz kojih su vidljivi podaci o spolu, i dobnoj skupini. Upitnik je ispunilo ukupno 60 osoba od kojih je 50 (83,3%) ženskog spola i 10 (16,7%) muškog spola. Kako je vidljivo na grafu 1. od ukupnog broja ispitanika, njih 30 (50%) pripada dobnoj skupini od 18 do 25 godina, zatim 20 (33,3%) osoba u dobnoj skupini od 26 do 35 godina. Dobnoj skupini od 56 i više pripada 10 (16,7%) ispitanika.

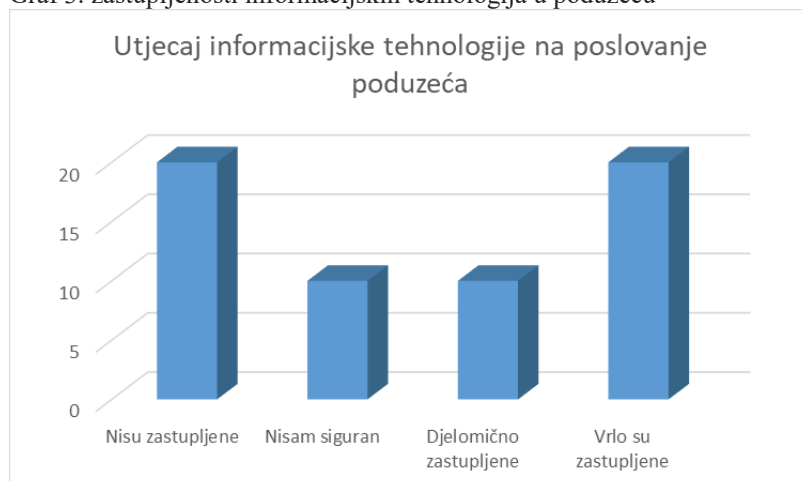
Graf 2. Distribucija odgovora ispitanika prema poznavanju informacijske tehnologije

Izvor: Istraživanje autora, 2019.

Na pitanje o upoznatosti sa pojmom informacijske tehnologije, na grafu 2. vidljivo je da je 50 (83,3%) ispitanika upoznato s pojmom informacijske tehnologije, dok njih 10 (16,7%) nije upoznato s pojmom informacijske tehnologije.

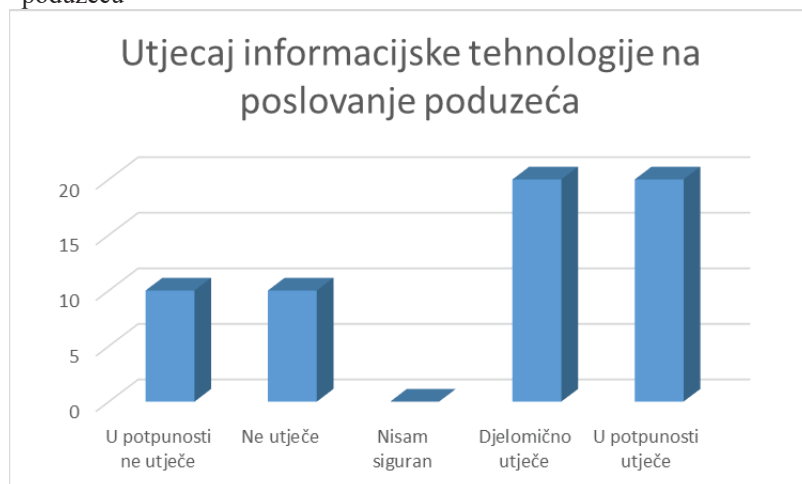
Graf 3. zastupljenosti informacijskih tehnologija u poduzeću

Izvor: Istraživanje autora, 2019.

Nadalje, ispitano je mišljenje zaposlenika o zastupljenosti informacijske tehnologije u njihovom poduzeću, a 20 ispitanika (33,3%) odgovorilo je kako smatra da informacije tehnologije nisu zastupljene u njihovom poduzeću, 10 ispitanika (16,7%) odgovorilo je kako nije sigurno jesu li informacijske tehnologije zastupljene u njihovom poduzeću, 10 ispitanika (16,7%) smatra da su informacijske tehnologije djelomično zastupljene, dok 20 (33,3%) smatra da su informacijske tehnologije u njihovom poduzeću vrlo zastupljene.

Graf 4. Distribucija odgovora ispitanika prema zastupljenosti informacijskih tehnologija u poduzeću

Izvor: Istraživanje autora, 2019.

Na pitanje u kojoj mjeri informacijske tehnologije utječu na poslovanje Vašeg poduzeća, podjednak broj ispitanika, njih 20 (33,3%) je odgovorio da djelomično utječe te da u potpunosti utječe, dok je ostalih 10 (16,7%) odgovorilo da u potpunosti ne utječe i ne utječe, dok niti jedan ispitanik nije odgovorio da nije siguran.

Ispitanicima je potom u upitniku ponuđeno nekoliko tvrdnji, na koje je bilo potrebno odgovoriti odabirom odgovarajućeg stupnja slaganja na Likertovoj ljestvici (1 – 5) sa ponuđenim odgovorima:

1 – Uopće se ne slažem; 2 – Uglavnom se ne slažem ; 3- niti se slažem niti se ne slažem; 4 – uglavnom se slažem ; 5 – U potpunosti se ne slažem.

Na pitanje da li korištenje informacijske tehnologije povećava produktivnost poduzeća, deset (16,7%) ispitanik je odgovorio da se uopće ne slaže s tvrdnjom, niti jedan ispitanik nije odgovorio da se uglavnom ne slaže, te niti se slaže, niti se ne slaže, 20 (33,3%) ispitanika je odgovorilo da se uglavnom slaže s tvrdnjom, dok je 30 (50%) ispitanika odgovorilo da se u potpunosti slaže s tvrdnjom. Iz ovog se može vidjeti da najviše ispitanika smatra da korištenje informacijske tehnologije povećava produktivnost poduzeća.

Najveći broj ispitanika njih 30 (50%) uglavnom se slaže s tvrdnjom da korištenje informacijske tehnologije poboljšava aktivnosti i upravljanje resursima, dok se 20 (33,3%) ispitanika u potpunosti slaže s navedenom tvrdnjom. Samo 10 (16,7%) ispitanika se ne slaže s tvrdnjom iz čega možemo zaključiti da korištenje informacijske tehnologije poboljšava aktivnosti i upravljanja resursima.

Samo 10 (16,7%) ispitanika odgovorili je da se uopće ne slaže s tvrdnjom kako korištenje informacijskih tehnologija pomaže pojednostavljanju poslovnih procesa poduzeća, dok njih 20 (33,3) uglavnom slaže, a najveći dio ispitanika, njih 30 (50%) u potpunosti smatra da informacijska tehnologija pomaže i pojednostavljuje poslovne procese poduzeća.

Na pitanje koliko zaposlenika ima njihovo poduzeće, najviše ispitanika, njih 30 (50%) odgovorilo je da ima do 50 zaposlenika, 20 (33,3%) je odgovorilo da njihovo poduzeće ima više od 100 zaposlenika, dok je 10 (16,7%) odgovorilo da njihovo poduzeće ima od 50 do 100 zaposlenika. Prema ovome se može vidjeti da prevladavaju mala poduzeća.

Na pitanje da li njihovo poduzeće ima vlastiti odjel informacijskih tehnologija, polovica ispitanika, njih 30 (50%) odgovorilo je da njihovo poduzeće ima vlastiti odjel informacijskih tehnologija, 20 (33,3%) je odgovorilo da njihovo poduzeće nema vlastiti odjel informacijskih tehnologija, ali ga planira uvesti. Dok je samo 10 (16,7%) odgovorilo da njihovo poduzeće nema vlastiti odjel informacijskih tehnologija, niti ga planira uvesti.

5. Zaključak

Radom su prikazane mogućnosti internetskog poslovanja, odnosno modela takve vrste poslovanja, i onoga čime se poduzeće koristi kako bi primijenilo Internet u poslovanju poduzeća. Prije svega, se treba zaključiti da internetsko poslovanje predstavlja suvremeni oblik poslovanja kojemu teže svi poslovni subjekti orijentirani na osvajanje što boljih pozicija na tržištu. Glavna je prednost smanjenje troškova poslovanja (nije potrebno graditi i održavati objekt – fizički prostor) kao i brzina pružanja usluga. Ovaj način poslovanja je nužan preduvjet za sudjelovanje gospodarstva na globalnim tržištima kroz ponudu roba i usluga s proširenom mogućnošću nabave proizvoda i usluga sa svjetskog tržišta. Ubrzano uvođenje u poslovno okruženje je važan mehanizam prihvaćanja elektroničkog poslovanja. Prema istraživanju ispitanici podjednako smatraju da informacijske tehnologije u njihovom poduzeću uopće nisu zastupljene, nisu zastupljene, niti su zastupljene niti nisu, i da su vrlo zastupljene, dok najviše ispitanika smatra da su informacijske tehnologije u njihovom poduzeću dosta zastupljene. Također se iz istraživanja može zaključiti da je najviše ispitanika odgovorilo da se u potpunosti slažu sa sljedećim tvrdnjama: korištenje informacijskih tehnologija povećava produktivnost poduzeća, korištenje informacijskih tehnologija pomaže pojednostavljenju poslovnih procesa

poduzeća te korištenje informacijskih tehnologija rezultira ekonomijama opsega i razmjera u poduzeću. Ispitanici smatraju da korištenje vlastite web stranice smanjuje troškove promoviranja njihovog poduzeća, najviše ispitanika njih je odgovorilo da smatra da je korištenje vlastite web stranice smanjilo troškove promoviranja. Također se iz istraživanja može zaključiti da je većina ispitanika odgovorilo da u njihovom poduzeću pomaže ostvarenju konkurentne prednosti njihovog poduzeća.

6. Literatura

1. Bezić, H., Gašparini, A., Bagarić, L.: Elektronička trgovina u malim i srednjim poduzećima Republike Hrvatske, Ekonomski vjesnik : Review of Contemporary Entrepreneurship, Business, and Economic Issues, Vol. XXII No. 2, 2009.: 266-281
2. Castells, M.: Informacijsko doba: ekonomija, društvo i kultura. Zagreb: Golden Marketing, 2010.
3. Chaffey, D. i sur.: Internet Marketing: Strategy, Implementation and Practice. Harlow: FT Prentice Hall, 2009.
4. Cox, B., Koelzer, W.: Intenet marketing za hotele, restorane i turizam, M plus, Zagreb, 2005.
5. Čapko, Z.: Intenet u poslovanju i Elektroničko poslovanje, Ekonomski fakultet Rijeka, 2009.
6. Grbac, B.: Identitet marketinga; temeljna načela – Nove realnosti, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2006.
7. Kotler, P., Keller, K.L.: Upravljanje marketingom. Zagreb: MATE, 2008.
8. Liautaud, B., Hammond, M.: E-poslovna inteligencija – kako informacije pretvoriti u znanje, a znanje u profit, Prudens consilium d.o.o., TIVA Tiskara Varaždin, Varaždin, 2006.
9. Mohorović, K.: Primjena suvremene Internet tehnologije u poslovanju Jadran Galenski Labaratorij d.d. Diplomski rad, Sveučilište u Rijeci, Rijeka, 2014.
10. Nadrljanski, Đ., Nadrljanski, M.: Osnove informatike, Sveučilište u Splitu, Split, 2007.
11. Panian, Ž.: Poslovna informatika za ekonomiste, Masmedia, Zagreb, 2005.
12. Panian, Ž.: Izazovi elektroničkog poslovanja, Narodne novine d.d., Zagreb, ožujak 2002.
13. Panian, Ž.: Poslovna informatika za ekonomiste, Masmedia, Zagreb, 2005.
14. Renko, N.: Strategije marketinga, Zagreb: Naklada Ljevak, 2009.
15. Ružić, D. i sur.: E-marketing, Osijek: Ekonomski fakultet u Osijeku, 2009.
16. Trusić, M. Digitalni marketing na primjeru kino usluge. Završni rad, Sveučilište Sjever, varaždin, 2018.

GEOFIZIČKE METODE ISTRAŽIVANJA NAFTE I GASA – EVROPSKA I SVETSKA ISKUSTVA

Rezime

U radu su opisane geofizičke metode u oblasti istraživanja nafte i gasa. Značaj geofizičkih metoda leži u tome što se njihovom primenom omogućava lakše, brže i ekonomičnije rešavanje geoloških problema uopšte, a posebno onih vezanih za istraživanje ležišta mineralnih sirovina, vodosnabdevanje ili korišćenje tla za izgradnju građevinskih i hidrotehničkih objekata. Tema ovog rada su geofizičke metode istraživanja nafte i gasa, čije će prednosti i nedostaci biti analizirani.

Ključne reči: Geofizičke metode, istraživanja ugljovodonika, Srbija.

Isidora Popov²

GEOPHYSICAL METHODS OF OIL AND GAS EXPLORATION - EUROPEAN AND WORLD EXPERIENCES

Abstract

The paper describes application of geophysical methods in the field of oil and gas exploration. The significance of geophysical methods lies in the fact that their application enables easier, faster and more economically-friendly solution of geological problems in general, and especially those related to the exploration of mineral deposits, water supply or use of soil for construction of constructional and hydrotechnical facilities. Topic of this paper is use of geophysical methods for oil and gas exploration, whose advantages and disadvantages will be analyzed.

Keywords: Geophysical methods, hydrocarbon research, Serbia.

¹ Tehnički fakultet "Mihajlo Pupin", Univerzitet u Novom Sadu, Zrenjanin, Srbija

² Technical Faculty "Mihajlo Pupin", University of Novi Sad, Zrenjanin, Serbia

1. UVOD

Geofizička ispitivanja građe Zemlje obuhvataju domen čitave planete, te mogu biti izvođena u cilju ispitivanja gornjih delova Zemljine kore, ali i u cilju definisanja dubokih struktura Zemlje, za šta se, na primer koristi, *analiza teleseizama*.

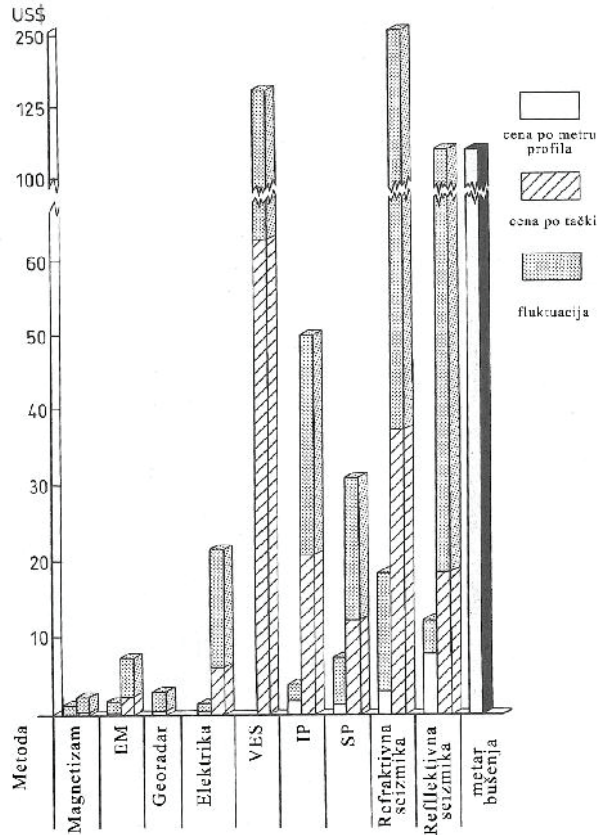
Polje primene geofizike zasniva se na analizi raspodele vrednosti pojedinih fizičkih svojstava ispitivane sredine (gustine, magnetske susceptibilnosti, brzine prostiranja seizmičkih talasa, električne provodljivosti, toplotne provodljivosti, radioaktivnosti, itd.).

Geofizičke metode mogu se primeniti sa izvesne udaljenosti od površi ispitivanog materijala, direktno sa površi ispitivanog materijala (površinski), ili ispod površi ispitivanog materijala - u njegovoj unutrašnjosti (potpovršinski). Kada se primenjuju potpovršinski, mogu se primeniti u galerijama rudnika, pećinama ili u bušotinama. U ovom poslednjem slučaju geofizička ispitivanja se nazivaju karotažnim ispitivanjima. Cilj primene geofizičkih metoda jeste istraživanje Zemljine unutrašnjosti, ali i veštačkih objekata, na primer za potrebe građevinarstva ili arheologije.

Geofizičke metode se u svetu primenjuju u rešavanju problema vezanih za: istraživanje mineralnih sirovina, odlaganje otpada, zaštitu podzemnih voda od zagađivanja, itd. U odnosu na ostale poznate načine istraživanja koji se, u većoj ili manjoj meri, primenjuju u rešavanju navedenih problema, geofizika je u potpunosti nedestruktivna i neinvazivna, pri čemu pruža sveobuhvatni prostorni prikaz ispitivanog područja (napomenimo da se bušotinom, kao najbogatijim izvorom informacija, stiže predstava o građi terena samo u jednoj tački) (Arsenović S., 2004).

Takođe se ne sme zanemariti ni činjenica da je osoblje koje izvodi geofizička merenja na terenu neuporedivo bezbednije u toku rada, nego ekipa koja izvodi bušenje, kada može doći do oslobađanja gasova i tečnosti opasnih po zdravlje, ili drugih vidova havarija. Važno je istaći da se primenom geofizičkih metoda smanjuju troškovi istraživanja (Slika 1). Upravo zbog navedenih prednosti, kompleksna primena ovih metoda koristi u naftnoj industriji, pri istraživanjima i eksploataciji ugljovodonika. Zato ćemo se u radu osvrnuti na kratak prikaz metoda, kao i predstaviti njihove prednosti i nedostatke upravo u ovoj oblasti.

Značaj geofizičkih metoda leži u tome što se njihovom primenom omogućava lakše, brže i ekonomičnije rešavanje geoloških problema uopšte, a posebno onih vezanih za istraživanje ležišta mineralnih sirovina, vodosnabdevanje ili korišćenje tla za izgradnju građevinskih i hidrotehničkih objekata.

Slika 1. Poređenje cene bušenja po metru dubine sa cenom izvođenja geofizičkih metoda (Komatina S., 2018).

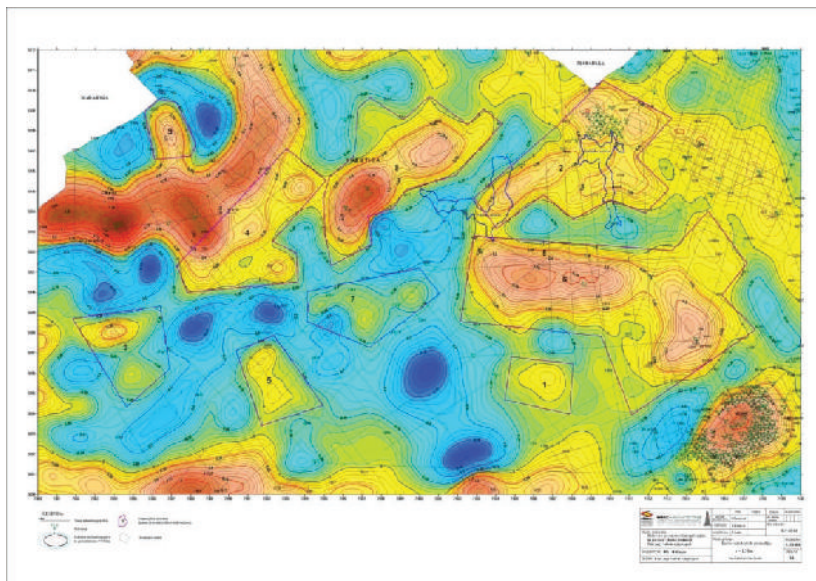
2. METODE GEOFIZIČKIH ISTRAŽIVANJA

2.1. Gravimetrijske metode

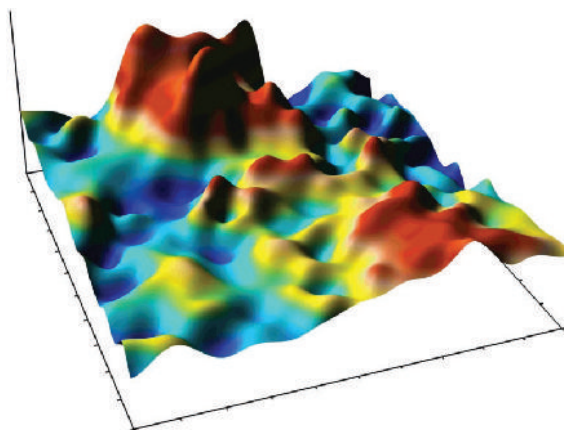
Gravimetrijske i mikrogravimetrijske metode predstavljaju klasične metode primenjene geofizike. Zasnivaju se na merenju i određivanju sledećih veličina vezanih za gravitaciono polje Zemlje: ubrzanje sile teže (ili razlike ubrzanja), horizontalni gradijenti ubrzanja sile teže i veličine koje određuju zakrivljenost ekvipotencijalne površi sile teže.

Usled nepravilnog rasporeda masa u Zemljinoj kori, sila privlačenja, kao komponenta sile teže, modifikuje se i izaziva pojavu anomalija u ubrzanju sile teže u odnosu na idealan slučaj (kada su: jezgro, omotač i kora Zemlje homogeni elipsoidalni slojevi). Anomalije ubrzanja sile teže ukazuju na razlike u gustini između materijala određene strukture u građi terena i okolnih stena. Za ispitivani teren, anomalije se mogu predstaviti grafički - tzv. *karte izoanomala*, dok se njihovom matematičkom analizom može odrediti dubina zaleganja i obim uzročnika, tj. anomalijskog tela (Slike 2 i 3).

Gravimetrijske i mikrogravimetrijske metode prvenstveno se koriste pri geološkom kartiranju, a znatno manje pri: geotermalnim, hidrogeološkim i istraživanjima ugljovodonika i mineralnih sirovina. Pri istraživanjima nafte i gasa, klasične gravimetrijske i mikrogravimetrijske metode mogu poslužiti isključivo u fazi određivanja fizičkih parametara geoloških formacija.

Slika 2. Istraživanja nafte i gasa: Subotica – Palić (Komatina S., 2018).

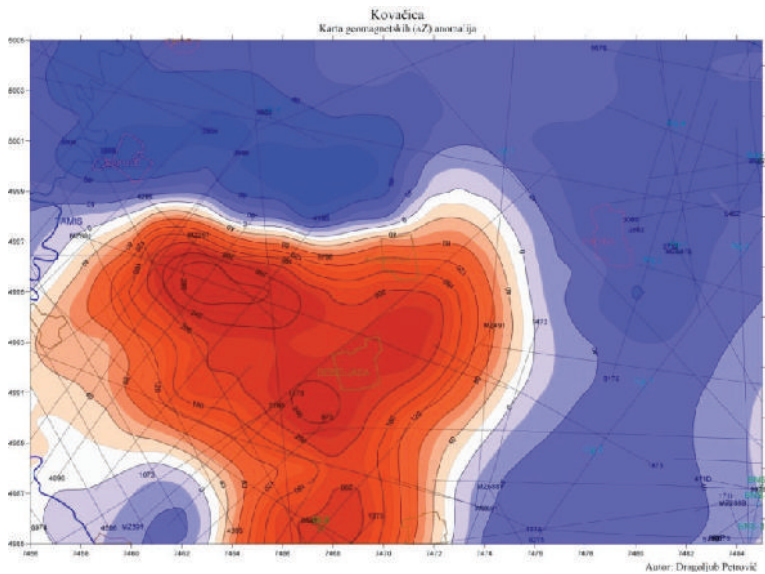
Slika 3. Istraživanja nafte i gasa: Subotica – Palić. 3D prikaz karte rezidualnih anomalija detaljnih gravimetrijskih ispitivanja (Komatina S., 2018).

2.2. Geomagnetske metode

Uz gravimetrijske i geoelektrične metode, grupi potencijalnih metoda pripadaju i geomagnetske metode. Proučavanje geomagnetskog polja zasniva se na razlici magnetskih svojstava stena i minerala koji izgrađuju Zemljinu koru. Klasične geomagnetske metode se, kao i gravimetrijske, mogu pokazati korisnim kod određivanja fizičkih parametara geoloških formacija. Tako se u raznim domenima geologije menja zadatak geofizike – od *detekcije anomalija* do *kartiranja visoke preciznosti*. Osnovni zahtevi u rešavanju navedenih problema su: brzina (efikasnost) merenja, visoka osetljivost instrumenta, apsolutna tačnost i minimalne greške u orijentaciji na terenu.

Pri istraživanjima ugljovodonika, još uvek se nedovoljno koriste geomagnetski podaci, pogotovo što su kompilacije podataka iz različitih izvora (akademskih i državnih institucija ili naftnih kompanija) dostupni u javnom domenu. Na osnovu terestričkih, aeromagnetskih i satelitskih merenja, izrađuju se geomagnetske karte - *karte izoanomala* određenog elementa geomagnetskog polja (Slika 4).

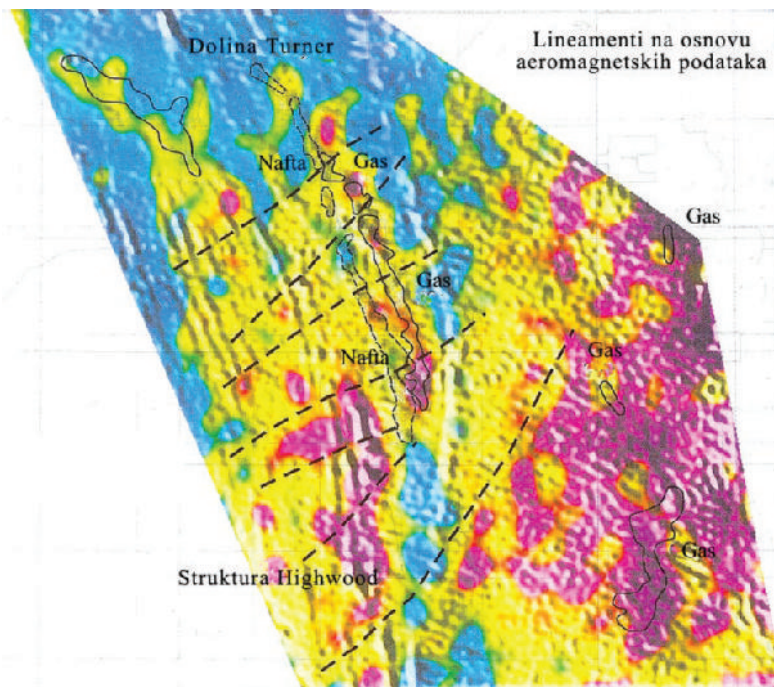
Najveću primenu geomagnetske metode imaju pri geološkom kartiranju i istraživanjima mineralnih sirovina, a znatno manje u istraživanjima geotermalne energije i ugljovodonika, građevinarstvu i hidrogeologiji.

Slika 4. Karte izoanomala određenog elementa geomagnetskog polja pri istraživanjima ugljovodonika u području Kovačice (Komatina S., 2018).

Na Slici 5 prikazana su aeromagnetsko/gravimetrijska istraživanja izvedena u leto 2001. godine u dolini Turner (Alberta, Kanada), po mreži profila dužine preko 12000 km, postavljenih na udaljenosti 250 m u pravcu istok-zapad i 1000 m u pravcu sever-jug. Na Slici su bojama prikazani prvi vertikalni izvodi Bugeovih podataka, pri čemu su toplim bojama predstavljeni maksimumi. Prvi vertikalni izvod aeromagnetskih podataka označen je sivo

osenčenim poljima. Na zapadnoj strani se uočavaju rasedi u pravcu sever-jug, povezani sa predgorjem. Istočnu stranu istraživane oblasti karakterišu ravno uslojeni sedimenti. Ležišta nafte i gasa okonturena su punim i tačkastim linijama. Dugačko polje u centru, koje se prostire u pravcu sever-jug, predstavlja polje doline Turner, što se poklapa i sa gravimetrijskim maksimumima.

Slika 5. Rezultati aeromagnetskih istraživanja u dolini Turner (Alberta, Kanada) (Komatina, S., 2018).

2.3. Geoelektrične metode

Geoelektrika je jedna od najstarijih grana primenjene geofizike. Čini jednu od najmnogobrojnijih klasičnih grupa geofizičkih metoda. Geoelektrične metode se zasnivaju na primeni prirodnih i veštačkih električnih i elektromagnetskih polja. Prirodna polja su: globalnog karaktera, kao što je *elektromagnetsko polje Zemlje* i lokalnog - *polje sopstvenog potencijala*, ili polje električnih pražnjenja u atmosferi.

Veštačka polja se stvaraju neposrednim odašiljanjem jednosmerne ili naizmenične struje u zemljište (*galvanski način napajanja*) ili indukcijom strujnih tokova u terenu od strane magnetskog polja stvorenog na površini (*induktivni način napajanja*).

Primena geoelektričnih metoda zasniva se na razlikama električnih svojstava geoloških (stenskih) formacija. Dobijeni podaci zavise od više faktora: geološke građe (debljine i pravca pružanja slojeva, postojanja žica i rasednih sistema), jonske provodnosti (koja zavisi

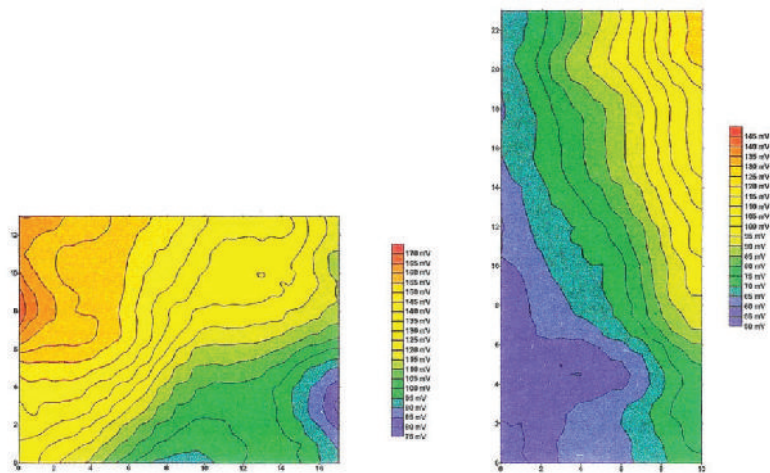
od fizičkih i hemijskih parametara, kao što su: poroznost, krupnoća zrna, polarizacioni efekti, oksidacija, redukcija, salinitet, temperatura, itd.) i metalne provodnosti (raspored, sadržaj i mineralizacija metalnih provodnika).

Osnovna svojstva sredina koja se određuju geoelektričnim metodama su: električna provodljivost s ili njoj obrnuta veličina: specifični električni otpor r ; dielektrična konstanta ϵ ; magnetska propustljivost h ; elektrohemijska aktivnost (sposobnost stena da stvaraju sopstvene električne potencijale) i polarizovanost pod uticajem spoljnih polja.

Upravo zbog prikazane raznovrsnosti geoelektričnih metoda, u svetu ne postoji njihova jedinstvena klasifikacija. U našoj praksi dominira podela na osnovu primenjenih parametara, na: *potencijalne metode* (kada se meri razlika potencijala između dve tačke): SEO, SP, IP i *elektromagnetske metode* (kada se prate promene magnetskih efekata strujnih tokova sa vremenom, odnosno parametri vezani za elektromagnetsko, a ne isključivo za električno polje).

Geoelektrične metode imaju veoma široki spektar primene: istraživanje ležišta nafte i gasa; istraživanje i kartiranje rudnih ležišta; ispitivanja svih tipova čvrstih stena (bazalt, granit, gabra); istraživanje ležišta šljunka, peska i gline (procena kvaliteta materijala, utvrđivanje njihovog prostiranja i moćnosti); u građevinarstvu (struktura sloja, lokacija kaverni i raseda, propusnih slojeva pri projektovanju brana, kartiranje rasednih sistema pri konstrukciji tunela i brana); ispitivanja geoloških slojeva kod rešavanja hidrogeoloških problema (istraživanje akvifera, istraživanje mineralnih i termalnih voda, utvrđivanje kontakta slatka/slana voda, određivanje litoloških granica i lociranje bušotina) i zaštita životne sredine (uticaj deponije na tlo i podzemne vode, itd.).

Merenjima SP vrednosti u okviru tri mala eksperimentalna poligona (13 x 17 m, 4 x 30 m i 10 x 22 m), u blizini zone zagađene naftom, na Siciliji, dobijene su dve karte anomalija (Slika 6). Uočeno je da se vrednosti SP snižavaju sa približavanjem zagađenoj zoni (što je potpuno suprotno dosadašnjim saznanjima), a to se može objasniti pretpostavkom da je zagađena zona na većoj dubini nego što je to prihvatljivo za primenu ove metode ili da u zemljištu postoji mnogo cevi, naročito metalnih, koje utiču na merene vrednosti.

Slika 6. Dve karte anomalija SP vrednosti za teren zagađen naftom na Siciliji (Komatina S., 2018).

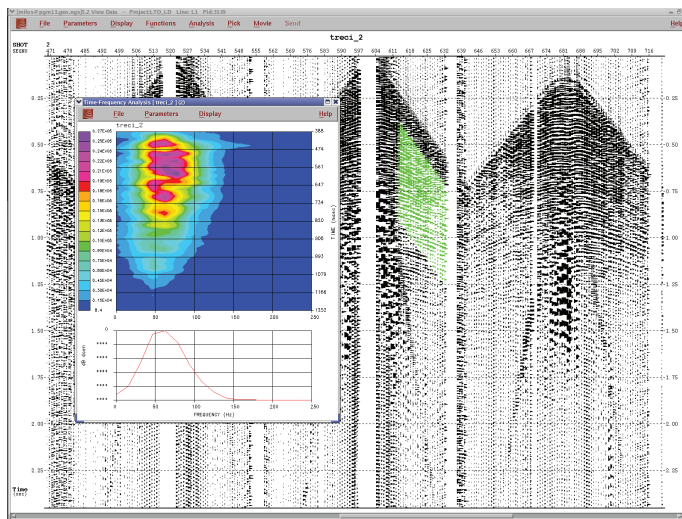
2.4. Elektromagnetske metode

Elektromagnetske metode se zasnivaju na merenju sekundarnih električnih ili magnetskih polja nastalih radom generatora promenljive struje. U nekim slučajevima, EM metode se koriste za merenje električne otpornosti terena u fazi rekognosciranja, radi lociranja anomalnih zona koje treba detaljno istražiti klasičnim geoelektričnim metodama. Čest je i slučaj kombinovane primene EM i klasičnih geoelektričnih metoda, da bi se prevazišli problemi ekvivalencije kod njihove pojedinačne primene. Takođe, sve je veći broj primera ovakve primene kod kojih su EM merenja glavno "sredstvo" geoelektrike za rešavanje problema u vezi podzemnih voda.

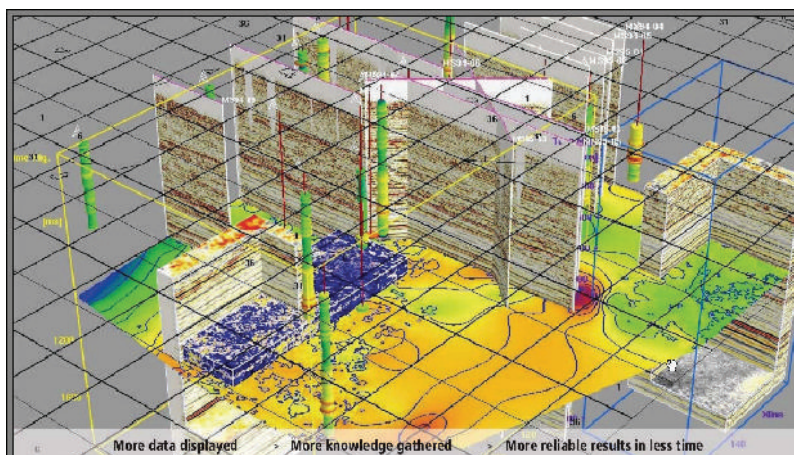
2.5. Seizmičke metode

Najskuplja i najobimnija geofizička istraživanja izvode se upravo seizmičkim metodama. Ograničena su na terene sa horizontalnom uslojenošću, kao i na područja bez izraženih smetnji (izazvanih železničkim i automobilskim saobraćajem). Na osnovu principa *seizmologije* - nauke o zemljotresima, koja se zasniva na pojavi prenošenja elastičnih deformacija u vidu elastičnih talasa kroz ograničene neprekidne sredine, tj. stenske mase Zemljine kore, razvijena je posebna grupa metoda primenjene geofizike - *seizmičke metode*. Za razliku od seizmičkih talasa u seizmologiji, nastalih prirodnim putem, talasi kod seizmičkih istraživanja izazivaju se veštački, kao minijaturni zemljotresi, pri čemu se izazvani elastični talasi karakterišu višim frekvencijama u odnosu na talase izazvane prirodnim zemljotresima.

Seizmička istraživanja se zasnivaju na utvrđivanju korelacione zavisnosti između brzina prostiranja seizmičkih talasa u pojedinim sredinama od litostratigrafskih karakteristika ispitivane sredine. Pomenuta zavisnost je najizraženija kod dobro uslojenih sedimentnih stena, jer kod njih stratigrafske granice često predstavljaju i granice elastičnih diskontinuiteta (Slike 7 i 8).

Slika 7. Analiza kvaliteta na snimljenim podacima pri akviziciji podataka na terenu (Gadallah M., Fisher R., 2009).

Slika 8. Seizmička interpretacija – 3D prikaz ispitivanog terena (Gadallah M., Fisher R., 2009).

2.6. Geofizički karotaž

Geofizički karotaž predstavlja primenu geofizičkih metoda u bušotini, čime se dobijaju podaci koji leže duž ose bušotine, kao i u uskoj zoni oko bušotine. Cilj geofizičkog karotaža je da se o sredini kroz koju je bušeno dobiju podaci primenom geofizičkih metoda. Geofizičke metode koje se mogu primeniti potpovršinski u vidu geofizičkog karotaža naročito su razrađene radi ispitivanja bušotina za istraživanje i eksploataciju nafte, ali su našle primenu i kod ispitivanja u bušotinama koje se izvođe radi istraživanja vode, uglja, boksita, rudnih ležišta poli-metalčnih ruda, geotehničkih radova i drugo (Mančić, G. i dr., 2002).

Zadatak geofizičkog karotaža je da se na osnovu sondažnih merenja odrede granice formacija, debljine slojeva, gustina, poroznost, sadržaj i osobine fluida i odnos fluida prema čvrstoj fazi stena, propustljivost, hidrostaticki pritisak u sloju, temperatura, kao i da se odredi moguća proizvodnja fluida iz date bušotine: položaj u prostoru i poprečni preseki duž ose bušotine. Specifičan vid geofizičkog karotaža je njegovo izvođenje u toku procesa proizvodnje.

U bušotinama mogu da se izvođe sve vrste geofizičkih ispitivanja. U geofizičkom karotažu dominantnu ulogu imaju *geoelektrična metoda*, *radioaktivni karotaž* (gama, gama - gama i neutron - gama), *seizmička metoda*, *termokarotaž* i *magnetski karotaž*. Neke vrste karotaža mogu da se izvođe pomoću mikrosondi, i nazivaju se *mikro-karotaž*. Pri geofizičkom karotažu, veličina prostora oko bušotine, koji se ispituje, zavisi od sistema koji se primenjuje, a generalno se smatra da iznosi od nekoliko milimetara do nekoliko desetina santimetara.

Postupci geofizičkog karotaža se primenjuju u različitim oblastima istraživanja, kao što su:

- istraživanje ležišta energetskih sirovina (nafta, gas, ugalj),
- istraživanje ležišta vode,
- istraživanje geotermalne energije,
- istraživanje ležišta mineralnih sirovina (rude metala i nemetala),

- geotehnika i građevina (sanacija klizišta, izgradnja i reparacija tunela, brana, skloništa, skladišta i slično),
- različita geološka istraživanja, itd.

Danas se u svetu najveći broj geofizičkih karotažnih merenja vrši u cilju istraživanja ležišta nafte i gasa (Slika 9). Broj instrumenata i postupaka geofizičkog karotaža, koji se koristi pri istraživanju ležišta nafte i gasa, znatno prevazilazi broj instrumenata i postupaka, koji se koristi u bilo kojoj drugoj oblasti, a razlozi za to su, pre svega, finansijske prirode (Martinović, S., i drugi, 2000).

Mnogi karotažni instrumenti i postupci merenja, koji su prvobitno razvijeni za potrebe istraživanja ležišta nafte i gasa, kasnije su prilagođeni za primenu geofizičkog karotaža u hidrogeologiji, istraživanju geotermalne energije, geologiji ležišta, geotehnici ili građevini.

Osnovne primene geofizičkog karotaža su: kreiranje geološkog modela, korelacija, litofacijalna analiza, strukturno i stratigrafsko modeliranje, procena petrofizičkih svojstava formacija, litološke karakteristike, poroznost, zasićenje fluidima, permeabilnost, praćenje i kontrola radova u bušotini, kao i nagib i devijacija bušotine, prečnik i zapremina bušotine, pritisak i temperatura u bušotini, fizička svojstva isplake, pozicioniranje bušotice, određivanje kvaliteta cementne obloge, određivanje gustine, isplake, količine i protoka fluida, itd.

Geofizički karotaž se primenjuje i za:

- *procenu mehaničkih svojstava formacija* – Jungov moduo, Poasonov broj, zapreminski moduo elastičnosti i moduo smicanja;
- *procenu seizmičkih parametara* – brzina prostiranja longitudinalnih i transverzalnih talasa, akustična impedanca, koeficijent refleksije;
- *lociranje zona sa abnormalnim pritiscima*, itd.

Geofizički karotažni sistemi mogu da se podele na četiri osnovne grupe

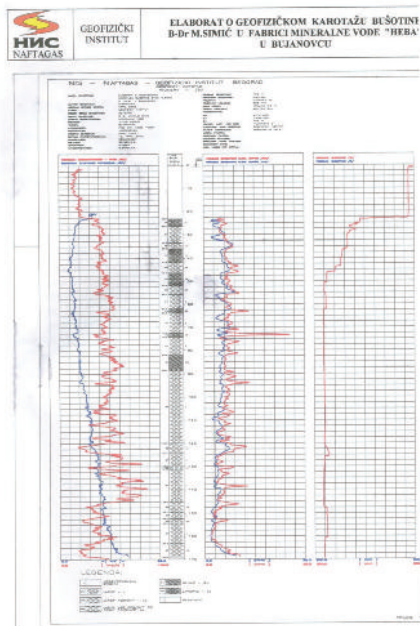
- električni geofizički karotažni sistemi,
- nuklearni geofizički karotažni sistemi,
- akustični geofizički karotažni sistemi i
- ostali geofizički karotažni sistemi.

Električni geofizički karotažni sistemi obuhvataju postupke geofizičkog karotaža koji se zasnivaju na merenju električnih svojstava formacija. Ovoj grupi pripadaju: karotaž sopstvenog potencijala, električni karotaž, induktivni karotaž, lateralni karotaž, mikro-električni karotaž, karotaž nagiba i pravca pružanja (dipmetar), dielektrični karotaž, itd.

Nuklearni geofizički karotažni sistemi obuhvataju postupke merenja prirodne radioaktivnosti stena i efekata izazvanih bomabardovanjem stene radioaktivnim česticama. Ovoj grupi pripadaju: karotaž prirodne radioaktivnosti (gama karotaž), spektralni gama karotaž, karotaž gustine, neutronske karotaž, geohemijski karotaž, nuklearno-magnetni karotaž, itd.

Akustični geofizički karotažni sistemi obuhvataju postupke geofizičkog karotaža, koji se zasnivaju na merenju brzine prostiranja elastičnih talasa kroz različite sredine. Ovoj grupi pripadaju različiti tipovi akustičnog karotaža, ultrasonični karotaž i cementolog.

Ostali geofizički karotažni sistemi obuhvataju širok spektar različitih postupaka geofizičkog karotaža, kao što su, na primer, kaliper, formacijski tester, termo-karotaž, merač brzine protoka fluida, itd.

Slika 1. Bujanovac –"Heba" Bušotina B-Dr M. Simić.

Q 0431.1.03-1

E.31.28.02

str. 5

Slika 9. Geotermalna merenja pri karotažnim ispitivanjima vode, nafte i gasa (Komatina S., 2018).

3. ZAKLJUČAK

Na osnovu iznetog u radu, možemo zaključiti da se postupci geofizičkih metoda primenjuju u različitim oblastima istraživanja, kao što su: istraživanje ležišta energetskih sirovina (nafta, gas, uglj), istraživanje ležišta vode, istraživanje geotermalne energije, istraživanje ležišta mineralnih sirovina (rude metala i nemetala), geotehnika i građevina (sanacija klizišta, izgradnja i reparacija tunela, brana, skloništa, skladišta i slično), za različita geološka istraživanja, itd.

Uvek se mora imati u vidu da tek uz kompleksnu analizu svih postojećih geoloških podataka, interpretacija geofizičkih merenja može dati realnu sliku geoloških, hidrogeoloških, inženjerskogeoloških i geoekoloških karakteristika ispitivanog terena.

Pored navedenih znanja, interpretator mora odlično poznavati i mogućnosti ostalih geofizičkih metoda, jer se u većini slučajeva konkretan problem rešava upravo njihovom kompleksnom primenom.

4. LITERATURA

1. Arsenović, S. *Primenjena geofizika*. Centar tehničkih usluga, istraživanje, projektovanje, inženjering, Bijeljina, 2004.
2. Gadallah M., Fisher R. *Exploration Geophysics*. Berlin, Springer, 2009.
3. Komatina-Petrović S.. *EKOGEOFIZIKA. Geofizika i zaštita životne sredine*. Udžbenik, 1-362, Asocijacija geofizičara i ekologa Srbije, Beograd, 2011.
4. Komatina, S. *Geofizičke metode u istraživanju i eksploataciji nafte i gasa*. Univerzitet u Novom Sadu, Tehnički fakultet Mihajlo Pupin, Zrenjanin, 2018.
5. Mančić, G. Martinović, S., Živanov, M. *Geofizički karotaž, osnovni fizički principi*. Naftagas, Novi Sad, 2002.
6. Martinović, S. i drugi. *Geofizički karotaž – obrada i interpretacija*, Naftagas, Novi Sad, 2000.
7. Rider, M. *The Geological Interpretation of Well Logs*, Rider-French Consulting, Ltd, Scotland, 2002.

INFORMALNO UČENJE I INFORMACIONI SISTEMI U DIGITALNO DOBA

Sažetak

U vrijeme bombardovanja našeg mozga milionima informacija na dnevnom nivou postajemo preopterećeni nepotrebnim stimulansima koji nam odvlače pažnju od bitnih stvari. U školskom formalnom sistemu izloženi smo informacijama koje uglavnom ne razumijemo, jer nemamo sliku i iskustvo o čemu se tu radi i gdje se to u stvari primjenjuje u stvarnom životu. Zanimaju se svi oblici informalnog učenja koji su mnogo više povezani sa stvarnim svijetom kao i veliki potencijal mnogobrojnih situacija u kojima se učenje dešava. U ovom radu ću pokušati da ukažem na značaj i najbolje strane ovog sistema i njegove integracije u formalne i neformalne tokove obrazovanja. A sve u cilju razvoja ličnosti bez obzira da li se radi o djetetu predškolske, školske dobi ili odrasloj osobi.

U drugom dijelu osvrću se na značaj informalnog učenja i njegovog priznavanja u Evropi i kod nas, kao i iskustvenog i cjelozivotnog učenja. U trećem dijelu, pored objašnjenja kako funkcioniše učenje, fokus će biti na najboljim praksama u poboljšanju efikasnosti kroz mentorski rad i šegrtovanje kao i najbolje prakse za stvaranje i usvajanje informalnih znanja kroz iskustveno učenje. Zatim ćemo se nadovezati na značaj informacionih tehnologija i sistema na razvoj ljudskog potencijala i kompetencija.

Ključne riječi: Informalno učenje, iskustveno učenje, mentor, šegrtovanje, validacija, kompetencije, informacioni sistem, mašinsko učenje, poslovna inteligencija, ishodi.

Abstract

At a time when our brains are bombarded with millions of pieces of information on a daily basis, we become overwhelmed with unnecessary stimuli that distract us from important things. In the school formal system, we are exposed to information that we generally do not understand, because we do not have a picture and experience of what it is about and where it is actually applied in real life. All forms of informal learning that are much more connected to the real world are neglected as well as the great potential of the many situations in which learning takes place. In this paper, I will try to point out the importance and the best sides of this system and its integration into formal and non-formal education. And all for the purpose of personality development, regardless of whether it is a child of preschool, school age or an adult.

In the second part, I will look at the importance of informal learning and its recognition in Europe and in our country, as well as experiential and lifelong learning. In the third part, in addition to explaining how learning works, the focus will be on best practices in improving efficiency through mentoring and apprenticeship as well as best practices for creating and adopting informal knowledge through experiential learning. Then we will build on the

¹Ekonomski fakultet, Evropski univerzitet Brčko distrikt

importance of information technology and systems in the development of human potential and competencies.

Keywords: Informal learning, experiential learning, mentor, apprenticeship, validation, competencies, information system, machine learning, business intelligence, outcomes

Uvod

„Nijedan čovjek ne može razumjeti ono što nije doživio“ Hese

Procjenjuje se da se 70% svih procesa učenja odnosi na neformalno učenje izvan školskih institucija. Zbog globalnog razvoja informacionih sistema i tehnologija, razvoja društva znanja, omogućen je neposredan pristup i prenos podataka, stalna dostupnost najaktuelnijih znanja. Zbog toga se ljudi moraju stalno stručno usavršavati. Globalizacija, razvoj IKT-a i demografske promjene utiču na način sticanja i prenošenja znanja, mijenjaju se naši pogledi o tome kako organizovati učenje, gdje, sa kim, kada i sa kojim ciljem (svrhom). IKT utiče na fleksibilnost i mobilnost učenja na velikim udaljenostima u realnom vremenu, pojavljuje se studiranje na daljinu, on-line kursevi itd.

Prema zadnjim istraživanjima i rezultatima PISA testova, koji daju realnu sliku funkcionalnog znanja djece koja završavaju srednju školu, došlo se do poražavajućih rezultata i saznanja da su naša djeca ispod prosjeka na svjetskom nivou. Previše se vremena provede u formalnom sistemu gdje dominira verbalni ex-katedra predavački način podučavanja, sa slabim ishodima učenja i lošim rezultatima u razvoju kompetencija bez ikakve participacije u realnim aktivnostima. U nastavku ću pokušati da ukažem na značaj informlnih načina učenja i sticanja kompetencija, koji se nepravredno zapostavljaju.

1. Pojam informalnog učenja

„Učenje: Uvek radim ono što ne znam, kako bih to što ne znam naučio“ – Pablo Pikaso

Ljudi uče svakodnevno i izvan škole, kroz aktivne procese učenja na radnom mjestu, u slobodno vrijeme, putem medija (tv, internet i sl.), na kursevima, volonterski, rješavanjem aktuelnih problema, na greškama, istražujući, - od instruktora, kolega, mentora, partnera, konkurenata, roditelja, prijatelja, djece itd.

Prema definiciji UNESCO-a: Informalno učenje je posledica dnevnih aktivnosti na poslu, u porodici ili slobodnom vremenu, nije strukturirano (u smislu ciljeva, vremena i didaktičkih sredstava) i, po pravilu, ne završava se nekom diplomom ili potvrdom o naučenom. Može biti namjerno, ali je u većini slučajeva nenamjerno, često slučajno i neosvjesceno.²

Informalno učenje je u stvari cjeloživotno učenje u realnom kontekstu na koji utiču svi činioici iz naše okoline kao i naša praksa u realnom okruženju, namjerna ili nenamjerna, sa svješću da se nešto uči ili bez. Javlja se kao odgovor na trenutnu situaciju/potrebu ili kao dio usvajanja tradicionalnih obrazaca zajednice, kao samostalan pokušaj ili vid šegrtovanja.

² UNESCO. *Framework for cultural statistics 2009*. Preuzeto 12.01.2020. sa

http://uis.unesco.org/sites/default/files/documents/unesco-framework-for-cultural-statistics-2009-en_0.pdf

Šugerenski (Schugurensky) predlaže taksonomiju informalnog učenja kojom bi se uredili svi oblici ispoljavanja ovih učenja u odnosu na dvije dimenzije: namjere i svjesnosti u toku učenja. Na osnovu tih dimenzija, on je utvrdio tri oblika informalnog učenja: samodirektivno (namjerno, u kojem postoji svjesnost da se uči); nenamjerno (nema namjere da se uči, ali postoji svjesnost) i socijalizacija (u kojoj nema ni namjere ni svjesnosti da se uči u toku procesa učenja) (Schugurensky, 2000)

Cjeloživotno učenje nisu samo oblici neformalnog obrazovanja, koje je sličnije formalnom gdje se stiču neke kvalifikacije, prekvalifikacije, dokvalifikacije i na kraju dobija potvrda ili diploma kao dokaz postignutog plana i programa. Razlika između neformalnog i formalnog obrazovanja je u tome što neformalno ne organizuje ministarstvo prosvjete nego neki drugi pružaoci obrazovnih usluga, a osoba koja uči ima osjećaj da slobodno bira, tako da je to kao jedan vid i informalnog učenja. Kao odnos formalnog, neformalnog i informalnog može se uzeti metafora ledenog brijega, gdje je vrh brijega formalno obrazovanje, između je neformalno a donji najveći dio je informalno učenje. Granice između tih oblika učenja su zamagljene i mijenjaju se od konteksta do konteksta.

Kod informalnog učenja kada osoba koja uči doživi neko iskustvo, dakle nešto novo vidi, čuje ili uradi, a nakon toga tu situaciju reflektuje, onda iz takvog iskustva nenamjeravano nastane naučeno iskustvo koje se može primjeniti u sličnoj situaciji i razviti u strategiju djelovanja. Ono može da nastane kod rješavanja nekog konkretnog problema i njegovog naknadnog reflektovanja na sličnu situaciju. U daljem svom razvoju čovjek kad završi obrazovanje i počne da radi hvata se u koštac sa stvarnim radnim zadacima, problemima i izazovima nametnutim razvojem informacionih sistema i tehnologija. Zbog stalnih promjena u okruženju mora svoje znanje stalno da ažurira i nadopunjuje na radnom mjestu, kroz zajedničko rješavanje problema, posjećivanjem seminara, konferencija, mentorisanje, šegrtovanje itd. Naravno, postoje ljudi koji se i pored informalnog usavršavanja odlučuju da se u zreloj dobi formalno obrazuju i tako prošire i prodube svoja znanja koja mogu razumljivije da primjene u praksi.

Kod informalnog učenja, onaj koji uči na osnovu rješavanja problema ili interesa koje je sam postavio i koje smatra relevantnim, sebi postavlja ciljeve učenja, razrađuje plan rada i aktivnosti učenja, samostalno ih sprovodi i sam odlučuje kada su dostignuti relevantni rezultati tj. ishodi. Ali ako se ono ne događa planirano onda ga zovemo slučajno učenje, kao podgrupa informalnog učenja.

1.1. Informalni i neformalni konteksti učenja

Učenje se događa u svakoj životnoj fazi na najrazličitijim mjestima učenja i u realnim životnim situacijama. Svi ljudi mogu konstantno doživljavati iskustva učenja i razvijati kompetencije.

Kontekst učenja: porodica - Učenje u porodici ima veliki značaj na procese učenja i tokove obrazovanja i sticanje kompetencija za samostalno i samoodgovorno upravljanje životom, kao i na stav prema učenju uopšte. Učenje u porodici je uglavnom informalno (temeljeno na iskustvu, blisko stvarnom svijetu i situaciono), djelom je takođe slučajno (osoba nije svjesna da se upravo odvija proces učenja), može takođe proticati struktuirano i planirano (rješavanjem problema iz prakse i orjentisano ka rezultatu).

Kontekst učenja: Radno okruženje - Važno je obezbjediti mladima pored školskog konteksta, da skupljaju iskustva u pravom radnom kontekstu, gdje se suočavaju sa realnim radnim procesima i rješavanjem aktuelnih problema kroz rano uključivanje u ekonomske aktivnosti dok još idu u školu. Tako se oni pored zarađenog džeparca, kroz razna priznanja, pripremaju za život odraslih. I pored specifičnih sposobnosti i ekonomskog i stručnog znanja

stiču samostalnost, autonomiju, metodološke i socijalne kompetencije i preuzimaju odgovornosti. Učenje kroz rad je **informalni** oblik učenja.

Kontekst učenja: slobodno vrijeme(hobiji i interesovanja), sport, kultura - Kroz hobi ili neki manji projekat u kojem uživaju samostalno u slobodno vrijeme ili u grupi vršnjaka, samoorganizovano stiču znanja i kompetencije(koncentracija, pridržavanje pravila, organizacija i upravljanje vremenom i prostorom, istrajnost..). To može biti npr. neki manji web sajt. To je polje **informalnog učenja** kroz praktično iskustvo orjentisano ka rješavanju zadataka i problema, usmjereno na rezultat. Dio je i **neformalnog učenja** kada trener ili voditelj kursa organizuje i vodi proces učenja, utvrdi vrijeme obuke, te praksu dopuni teorijom i tako postaje namjeran proces učenja i može se po potrebi i sertifikovati.

Kontekst učenja: nove informacione tehnologije - Obično se računarska znanja kao informalni proces stiču usput, samousmjereno dok se radi na računaru neki zadatak ili rješava neki problem(„učim dok radim“). Učenje i rezultati u ovom kontekstu učenja omogućavaju da stečene kvalifikacije i kompetencije mogu relativno jednostavno i razumno biti dokazane i potvrđene. To doprinosi većim šansama na tržištu rada kao i u ličnom razvoju.

Kao neformalni načini nude se razni kursevi za početnike kao i visoko specijalizovani kursevi za profesionalno usavršavanje, kao priprema za posao ili prateća pojava poslu koji se obavlja, unutar preduzeća ili na slobodnom tržištu.

1.2. Integracija informalnog i formalnog

Prednost osobe koja u formalni sistem dolazi sa bogatim praktičnim iskustvom iz privrede, stvarnog poslovanja, je ta što zbog svog iskustva(iskustvenog učenja), praktičnih i motoričkih vještina bolje razumije gradivo koje uči u formalnom okruženju i tako obogaćuje svoje znanje i to novo znanje koje stekne u formalnom obrazovanju može da primjeni opet na novi način u realnoj situaciji. To su sve dokazi kako su granice dva konteksta vrlo propusne i kako bi ih trebalo uslovno prihvatiti. Velika je prednost postojanja blagovernene, trenutne povratne informacije kod učenja u informalnom kontekstu.

Formalno učenje je dominantno predavačko, planski organizovano, verbalno. U školskom kontekstu brojevi se ne koriste u svrhu manipulisanja konkretnim stvarima, već radi manipulacije brojevima kao takvim, oni su sami po sebi stvari koje se broje. Zbog naglašenog verbalizma učenik zna riječi, ali ne i njihov smisao. Fidbek, procjena i evaluacija naučenog se dobija uglavnom kroz ocjene, rangiranja i neke nagrade.

Glavne odlike informalnog učenja su: više je socijalno, imitirajuće, saradnički orjentisano, istraživački orjentisano, sa velikom dozom empatije. Dešava se kroz praktikovanje demonstriranog, identifikaciju, šegrtovanje kroz rad, pokušaje i pogreške, igru, eksperimentisanje i sl.

Informalno učenje uvijek je situaciono i u vezi s kontekstom. Kontekst određuje cilj, sadržaj i metod učenja. Učenje mora biti odmah primenljivo, svrhovito, intencionalno kroz brojna ponavljanja, demonstracije i praktikovanja. Svako može da savlada aktivnosti svojim tempom sam ili uz pomoć različitih mentorakao i učenje sa različitim mentorima..

Pošto je informalno učenje blisko povezano ili često pokrenuto nekim specifičnim zadatkom, ono nije sistematično i ima svoja ograničenja(nedovoljno artikulisanim pravilima). Evaluacija se realizuje na osnovu procjene i samoprocjene o tome kako je ispunjen sam zadatak, koliko je učenik napredovao i da li mu treba još pomoći mentora koji ga podučava. Bitno je da je sam učenik uključen u procenjivanje svog napretka. Fidbek je direktan.

Zbog uočenih, evidentnih nedostataka u formalnom školskom sistemu neophodno je izvršiti, koliko je to moguće, integraciju informalnih oblika učenja u formalni sistem. Neki od predloga su:

Uvesti vannastavne i vanškolske aktivnosti: sekcije, dodatne i dopunske nastave, izlete, ljetnje škole, društveno koristan rad i slično, gdje se sreću svakodnevni život učenika i školsko učenje. Uvesti različita socijalna učenja, učenja posmatranjem, modelovanjem, imitacije, šegrtovanje (praktične vještine kao i akademske), omogućiti različite forme mentorstva (učitelji, stariji učenici, drugi nastavnici, roditelji, neko iz lokalne zajednice..),

Uvesti projektnu nastavu i istraživačku nastavu kroz koje dolaze do izražaja socijalne i saradničke vještine.

Maksimalno uvažavati donesena informalna znanja i vještine učenika, čime se povećava smislenost i relevantnost školskog sadržaja i povećava se motivacija. Zajedno sa učenicima kroz mentorski rad raditi i osmisliti zadatke koji povezuju informalna znanja i vještine učenika i nastavne sadržaje u stvaranju smislenog proizvoda.

Imajući u vidu vaspitne, obrazovne i nastavne ciljeve uvesti u nastavu obrazovnu tehnologiju, od pametnih tabli, tableta, mobilnih telefona i pripadajućih aplikacija, čime bi se u mnogome povećala motivacija za učenje nastavnih sadržaja.

Prateći potrebe zajednice, uočene probleme rješavati koristeći znanja koja su stekli formalno i informalno. Ljudi uče kroz participaciju u aktivnostima koje su smislene zato što služe i doprinose opštim interesima zajednice, a ne obrazovnim ciljevima zbog njih samih. Suština je u aktivnom subjektu koji dok uči, mijenja sebe ali mijenja i kontekst u kojem se uči.

Procesi obrazovanja ne završavaju se zvukom zvona, dobijanjem ocjene ili diplome, nego stvarnim praktikovanjem obrazaca djelovanja, komuniciranja i učenja.

2. Validacija informalno stečenih kompetencija

2.1. Informalno stečene kompetencije

Kompetencije su sposobnost upotrebe znanja, vještina, sposobnosti u učenju, radu, ličnom i profesionalnom razvoju.³ Postoje opšte kompetencije (prenosive) i specifične/profesionalne i organizacijske. U prvi plan se ističe sposobnost pojedinca da stečeno znanje i vještine u skladu sa svojim vrijednostima, stavovima i interesima koristi u kompleksnim, raznovrsnim i nepredvidljivim okolnostima. Neophodne su za lično ispunjenje i razvoj, društvenu uključenost i zapošljivost. Treba ih po mogućnosti razviti do kraja obaveznog školovanja i da služe kao osnova za dalje učenje u okviru cjeloživotnog učenja.

Glavni oblici kompetencija su znanje, vještine i sposobnosti da se putem naučenog savladaju potpuno nove situacije. One osiguravaju prenosivost sadržaja obrazovanja u drugim životnim područjima i doprinose ličnom, profesionalnom i društvenom razvoju. Postojanje kompetencija se može utvrditi samo ako su i pokazane. Traže se samo one kompetencije koje mogu da se primjene u radnom kontekstu ili procesu.

³ CIP. *Nacionalni kvalifikacijski okvir*. Službeni glasnik Bosne i Hercegovine br.31. Preuzeto 25.12.2019. sa http://cip.gov.ba/images/pdf/okvir/Nacionalni_kvalifikacijski_okvir_bos.pdf

2.2. Utvrđivanje informalno i neformalno stečenih kompetencija

Većina ljudi nije svjesna svojih informalno stečenih kompetencija, koje bi, po mom mišljenju, ipak trebali da shvate kao lični kapital.

U EU su razvijeni procesi i metode za stručno procjenjivanje, dokazivanje i razvijanje kompetencija koje se fokusiraju na različite ciljne grupe, kao i na zaposlene i one koji traže posao, kao i na početnike u poslu, tako i na povratnike na posao, sa ciljem lakše integracije na tržištu rada. Te metode, tzv. "Balanca kompetencija" su podjeljene u 6 grupa:

1. KODE, 2. Talentkompas NRW, 3. ProfilPASS, 4. Dokaz o kompetencijama za volonterski angažman, 5. EUROPASS, 6. Xpert European Computer Pass.⁴

2. Ove Bilance kompetencija nalaze primjenu na sledećim nivoima:

1. Na ličnom nivou (kao bitna podloga za njenu dalju orjentaciju i provjeru individualno postavljenih ciljeva u poslovnom i svakodnevnom životu, priznanje i procjenu vrijednosti jer tako postaju svjesniji učenja, ciljnom razvijanju kompetencija i eventualnu validaciju tih kompetencija.),

2. Profesionalna korist (osoba je svjesnija svojih prednosti, dokazom o kompetencijama, pogotovo ako je izdat od neke poznate organizacije. Osoba može bolje da se pozicionira na konkursima ili unutar firme.),

3. Prednosti u preduzetničkom kontekstu (korisnik se podstiče na sistematičnu refleksiju vlastitog rada povećavajući tako kvalitet svoje organizacije, ciljno razvijajući svoje kompetencije),

4. Društvena korist (dokumentovanjem informalnog učenja i činjenjem vidljivim).

Pored svih ovih navedenih prednosti, u stvarnosti, dokazi o kompetencijama još uvijek imaju jako malo primjene. Poslodavci se skoro isključivo fokusiraju na formalne sertifikate i dokumente. Međutim, sve više raste svijest o primjeni i koristi "Balance kompetencija" i imaće sve veću primjenu u budućnosti i iz njihove evaluacije proisteće izvjesni standardi, što će olakšati njihovu primjenu.

2.3. Validacija informalno i neformalno stečenih kompetencija

Validacijom informalno stečenih kompetencija se želi iste uključiti na sporedna vrata u formalni obrazovni sistem: kroz nastavak školovanja, u visokoj školi, kroz srednje strukovno obrazovanje, dualno obrazovanje itd. Neophodno je omogućiti da mjesta neformalno organizovanog društveno-obrazovnog sistema i informalno struktuirana mjesta društvene prakse dožive primjereno priznavanje kroz kompetencije, bez straha da bi se ovim ulaskom na stražnja vrata razvodnili ili uništili kvalitativno visokovrijedno obrazovanje. Privreda se uskoro, pa već i sad, neće moći odreći tako stečenih kompetencija s obzirom na demografsku stagnaciju potencijalne radne snage samo zato što se one ne mogu dokazati formalnim završetkom obrazovanja.

U Evropskom kontekstu se kod vrednovanja učenja do sada radilo uglavnom o strukovnom obrazovanju. U tome najviše iskustva ima Finska, kroz organizacije strukovnog obrazovanja "CEDEFOP". Ona pored strukovnog uključuje i rad mladih kao mjesto učenja i posebno ih značajno vrednuje.

Za prihvatanje postupka procjene neophodno je uspostaviti reference na postojeći formalni sistem obrazovanja i tamo formulisati standarde kvalifikacija kroz postupak priznavanja i

⁴ OECD. *Status of Recognition of non-formal and informal learning in Germany*. Preuzeto 22.12.2019. sa <https://www.oecd.org/germany/41679496.pdf>

prevazilaženje problema oko prihvatanja od strane standardizovanih postupaka provjere i ocjenjivanja u formalnom sistemu. Razmišlja se o tri moguća pravca oko priznavanja:

1. da formalni sistem ostaje kao mjerilo i pravac kretanja,
2. da se instalira paralelni sistem formalnom sa vlastitom logikom priznavanja,
3. da se oba područja integrišu preko dosledne orijentacije ka kompetencijama.

Dok se postupak utvrđivanja kompetencija uglavnom radi samoprocjenom i eventualno u kombinaciji sa eksternom procjenom, postupak vrednovanja neformalnih i informalnih rezultata učenja temelji se isključivo na eksternoj procjeni (orijentisanoj ka rezultatima i stručnim kompetencijama) i često je intenzivan u smislu vremena i rada, a bojazan od dodatne birokratije i dodatnih troškova za uvođenje postupka priznavanja djeluje ograničavajuće na priznavanje.⁵

Svi ovi postupci oko validacije, pored veće dostupnosti, doprinose i većoj vertikalnoj i horizontalnoj mobilnosti i razvojnoj saradnji kako bi se odgovorilo aktuelnim individualnim i društvenim izazovima. Ljudi se u različitim fazama i periodima života odlučuju za novi ili alternativni obrazovni ili profesionalni put i zato postoji velika potražnja za različitim oblicima učenja i obrazovanja, posebno alternativnim obrazovanjem koje se odnosi na stvarni svijet. Zato postoji velika potreba za poticanjem ponude neformalnog obrazovanja i nacionalnog ili eventualno regionalnog postupka priznavanja vodeći računa o nacionalnim propisima. Takođe treba voditi računa kako se kompetencije, koje su stečene na različite načine mogu primjeniti na društvo, iskoristiti na izbor zanimanja, novčana primanja, društveni život, zdravstvenu zaštitu i individualno planiranje budućnosti.

3. Cjeloživotno i iskustveno učenje

Cjeloživotno učenje mijenja suštinu učitelja(edukatora) kako u sadržajno-konceptijskom, didaktičko-metodičkom, inovacijsko-tehnološkom, tako i u institucionalnom obliku. Vaspitno - obrazovne ustanove gube svoj ekskluzivni položaj u društvu, jer gube monopolsku ulogu u produkciji i prenosu znanja, čemu pridonosi i razvoj informaciono komunikacijskih tehnologija i sistema, kao i dostupnost informacija i znanja.

UNESCO - Lengrand i Faure cjeloživotno obrazovanje gledaju kao na postizanje zrelosti i lično samoostvarenje, a vaspitanje i obrazovanje su u službi “biti”, a ne “imati”.

UNESCO - ov izvjestaj “*Učenje: blago u nama*” 1996, Jacques Dolores, propagirajući cjeloživotno učenje povezuje 4 osnovna stuba učenja: “Učiti znati”(learning tu know). “Učiti djelovati”(learning to do), “Učiti živjeti zajedno”(learning to live with each other) i “Učiti za život”(learning to be).

OECD - ova publikacija “*Cjeloživotno učenje za sve*”(Lifelong learning for all)1996. naglašava vrednovanje postignuća, prohodnost između obrazovanja i rada, suradnju između vaspitno-obrazovnih institucija i socijalnih partnera, nastavnika, roditelja, učenika u školi, ali i izvanškolskih institucija i privrednih subjekata.

Program Evropske zajednice usmjeren na sve nivoe obrazovanja i stručnog usavršavanja sastoji se od 4 sektora: **Comenius**(predškolsko i školsko vaspitanje i obrazovanje),

⁵ OECD. *Status of Recognition of non-formal and informal learning in Germany*. Preuzeto 22.12.2019. sa <https://www.oecd.org/germany/41679496.pdf>

Erasmus(visokoškolsko obrazovanje), **Leonardo da Vinči** (strukovno obrazovanje i osposobljavanje), **Grundtvig**(obrazovanje odraslih) i dva komplementarna programa: **Transvezalni program** (saradnja i inovacije u cjeloživotnom učenju unutar Evropske unije, učenje jezika, razvoj inovativnih IKT Tehnologija i sistema i korištenje rezultata) i **Jean Monnet** (podržava institucije koje se bave evropskim integracijama).

Kroz sve nabrojane sektore prožimaju se i obrađuju razne metode i oblici obrazovanja i učenja: predavanja, diskusija, debata, pitanja i odgovori, videozapisi, kulturni centri, sociokulturna animacija, studijska grupa(kružok), seminar, radionica, brainstorming(olujna ideja), buzz groups(zuj grupe), izlet u prirodu, igra uloga, probijanje leda, simulacija, studije slučaja(case study), individualni rad na projektima, otvoreno učenje.

Obrađuju se oblici nastave: mentorski, problemski i istraživačka nastava.

Organizuju se i podržavaju: Centri za sasmostalno učenje, berza znanja(learning exchange), nedjelja cjeloživotnog učenja, učenje na daljinu, e-learning, samoobrazovanje, nezavisno-samostalno učenje, samousmjereno učenje, IKT vještine, iskustveno učenje, sertifikacija, vrednovanje informalnog i neformalnog učenja, informisanje i savjetovanje, vođenje u obrazovanju, projektna učenja.

Razmatraju modele aktivnog iskustvenog učenja: inovativno participativno učenje, anticipativno stvaralačko učenje, transformacijsko učenje, projektno učenje, učenje zasnovano na problemu i praksi.

Cilj je stvaranje pozitivnog stava prema obrazovanju, razvoju sposobnosti za trajno samo(učenje) i Samo(obrazovanje), stvaranje samostalnog učenika koji će naučiti kako učiti.

David Kolb - u svom djelu “ *Iskustveno učenje: iskustvo kao izvor učenja i razvoja*”. 1984. definiše učenje kao proces transformacije iskustva, tj, stalno osciliranje između iskustvenog doživljaja i razmišljanja o tom iskustvu.

4 faze iskustvenog učenja: konkretno iskustvo - reflektivno posmatranje - apstraktno razmišljanje - aktivno eksperimentisanje.

U preporukama Evropskog parlamenta o četiri grupe kompetencija izdvajam dvije:

1. “*Smisao za inicijativu i preduzetništvo*” - sposobnost pojedinca da ideje pretvori u radnje. Biti svjestan konteksta svog posla i znati ugrabiti priliku. Uključuje kreativnost, inovativnost i rizikovanje, kao i sposobnost planiranja i upravljanja projektima kako bi se postigli ciljevi, uz pomoć didaktičkih strategija koje u osnovi imaju iskustveno i aktivno učenje(npr. Igra, simulacija ili projektna nastava).

2. “*Učiti kako učiti*” - krenuti i istrajati u učenju, organizovati svoje učenje kroz svrsishodno i efektivno upravljanje vremenom i podacima, kako individualno tako i u grupama. Uključuje svijest o vlastitom procesu učenja i potrebama, uočavanju dostupnih prilika te sposobnost da se premoste prepreke kako bi se uspješno učilo. Biti svjestan koje strategije preferirati, jake i slabe strane svojih vještina i kvalifikacija, te biti sposoban tražiti prilike za obrazovanje i osposobljavanje kao i vodstvo i dostupnu podršku.⁶

Mi ne upijamo informacije – mi ih prisvajamo tako što pronalazimo način da ih praktično upotrebimo. Učimo na greškama, kako napredujemo preispitujemo neke konvencije koje smo usput pokupili. Uskoro počinjemo da eksperimentišemo i postajemo sve aktivniji. Svaka

⁶ EUROPSKO VIJEĆE. *Preporuke vijeća Evropskog unije o kompetencijama za cjeloživotno učenje*. Službeni list Evropske unije. Preuzeto 19.01.2020 sa <http://eur-lex.europa.eu>

prepreka, svaka greška ili tjeskoba moraju se vidjeti kao vrijedne lekcije, kao iskušenje na putu, kao sjeme koje će tek kasnije donjeti plod. Nijedan trenutak nije protraćen ukoliko pazite i učite lekcije koje svako iskustvo nudi. Stabilnost i trajnost mnemoničkih mreža u našem mozgu gdje su smještene te informacije zavisi od ponavljanja, intenziteta iskustva i snage našeg fokusa. Ukoliko samo polovično slušamo lekcije stranog jezika, vjerovatno nećemo moći da prizovemo to znanje kad nam zatreba.

Problem koji tehnologija donosi sa gotovim rješenjima i dostupnošću informacija je sve manja memorijska moć u poređenju. Zadatke sa kojima smo ranije razgibavali mozak (pamćenje brojeva, imena ulica, navigacija,) sada za nas radi mašina, a mozak poput svakog mišića može da atrofira zapostavljanjem. Zato u slobodno vrijeme uposlite mozak kroz neki hobi, učenje jezika koji vam pružaju zadovoljstvo. *Um kojem je pruženo novo iskustvo, nikada se ne može vratiti u svoju staru dimenziju*

4. Učenje

Da bi radili na razvoju potrebnih kompetencija kroz iskustveno učenje, moramo biti svjesni vlastitog načina učenja i kako se ono odvija.

Plastičnost mozga omogućava njegovo oblikovanje sticanjem iskustva u bilo kojem periodu života. To znači da je svako savladavanje nove vještine i njeno uvježbavanje, praktikovanje i primjenjivanje, koje vodi ka sticanju kompetencija, praćeno neurološkim promjenama u mozgu. Zato je neophodno neku novu vještinu ponavljati kako bi informacijski zapis između neurona ostao što dugotrajniji i što čvršći. Fizičko, hemijsko i funkcionalno preoblikovanje mozga se može podstaci i desiti u samo par dana pod uticajem novih iskustava, novih doživljaja, novog okruženja, novih ljudi itd. Mozak odrasle osobe dozvolice tu promjenu samo ako procjeni da je promjena važna i poželjna za mozak i preživljavanje. Kod djece je to automatski i neprekidno. U ljudskom mozgu neuroplastičnost znači da se neprestano stvaraju novi neuroni, nove veze i nove sinapse. Može se poboljšati odgovarajućim pristupom i programom vježbanja i promjene ponašanja, što ukupno poboljšava proces adaptiranja i obnavljanja neurona i kognitivne sposobnosti za učenje i kod odraslih osoba. Odrasle osobe koje kontinuirano uče, čitaju, žive i rade u stimulativnom i zahtjevnom okruženju, imaće jače neuronske veze i sinapse i njihov mozak će biti jači u apsorpciji informacija.

Za vrijeme učenja novog, prethodno pohranjeno (u dugoročnoj memoriji), relevantno za savladavanje novih činjenica i vještina, prebacuje se u radnu memoriju i stavlja u interakciju sa novim činjenicama sa ciljem interpretacije i davanja značenja i smisla novome. To bitno utiče da li će se neka informacija pohraniti u dugoročnu memoriju ili će se odbaciti kao nevažna ili irelevantna. Nećemo se moći prisjetiti onoga što nismo pohranili, što nismo memorisali i čemu nije dat smisao. Iz tog razloga je važno učenje u kontekstu, učenje u realnim okolnostima, učenje kroz praksu, učenje kroz doživljaj, učenje kroz vježbu, igru, učenje kroz iskustvo i komunikaciju sa realnošću.

Doživljaj situacije, procesa učenja i poučavanja, reflektovan kroz emocionalnu dimenziju, značajno utiče na dubinu usvajanja i obrade novih informacija. Ako aktivnost i proces učenja izazovu interes, brzina usvajanja novog biće veća. Pozitivna, prijatna motivišuća emocija utiče na lučenje endorfina (čini da se osoba osjeća euforično) i dopamina (održava u pobuđenom, aktivnom stanju) što doprinosi većem usvajanju znanja, vještina, sposobnosti i kompetencija. Dok negativan osjećaj i misli u toku učenja, podstiču lučenje hormona stresa "kortizola" dovodeći mozak u stanje preživljavanja, i borbu sa stresom stavljajući učenje u drugi plan. To dovodi da, umjesto učenja, mozak pamti stres i vanjski negativni pritisak, stvarajući negativno

iskustvo vezano za učenje. Istovremeno dolazi do blokade hemijskog prenosa signala, tj. do blokade prenosa informacija, do blokade prisjećanja i veza sa dugoročnom memorijom.

U toku učenja i savladavanja novih vještina i kompetencija, konstruktivna povratna informacija od onoga koji vas podučava djeluje kao korektor i motivator i stvara pozitivno iskustvo kod učenja. Može djelovati i kao katalizator koji će ubrzati ili usporiti proces učenja, zavisno o sadržaju i kontekstu povratne informacije. Ako je negativna može djelovati kao stresna situacija (luči se kortizol) i blokirati mozak za dalje učenje, tako da informacija nikada ne stigne do prednjeg čeonog režnja mozga, odgovornog za proces odlučivanja, razlučivanja i upravljanja ciljevima.⁷

Nakon prikupljanja informacija pomoću čulnih osjećaja, slijedi refleksija (stvaranje asocijacija na temelju već postojećih iskustava), zato stepen razumijevanja zavisi o izgradnji asocijacija između prošlih i novih događaja. Nakon kreiranja novog znanja, poželjno bi bilo testirati novonastale teorije, opažanja, značenja, razumjevanje u realnim okolnostima (primjena znanja, vještina i kompetencija na radnom mjestu). Da bi došlo do kreiranja nekog novog znanja, odnosno inovacija, oni koji podučavaju trebaju dozvoliti podučavanom da samostalno usvoji nove činjenice te da ih poveže sa vlastitim iskustvom i predznanjem, umjesto da se zahtjeva učenje napamet i prosta reprodukcija činjenica.

Okruženje koje podržava i omogućava iskustveno učenje, omogućuje stvaranje novih neuronskih veza i ojačava postojeće. Pored pitanja i testiranja, treba omogućiti da podučavani slobodno interpretira i objašnjava činjenice i iskustva, omogućiti dijalog o onome šta se događa tokom učenja, da vidi da li je novo iskustvo u sukobu sa postojećim teorijama i doživljajima.

5. Razvoj ljudskih potencijala i kompetencija

„Kao što dobro popunjen dan donosi miran san, tako i uposlen život donosi mirnu starost i smrt.“ Leonardo da Vinči.

Mozak nije genetski zaključan i uslovljen, dokazan je stepen plastičnosti mozga. Pasivni ljudi obrazuju prilično pustošan mentalni krajolik. Zbog ograničenja u iskustvu i akciji, razne moždane veze odumiru jer se ne koriste. Ali uz angažovanje, trud i napredak, oslobađaju se nove moći, dešava se transformativni proces. Sve što se dešava oko nas može postati lekcija. Znanje u sopstvenoj profesiji se mora stalno obnavljati i osvježavati tokom života, jer promjene u okolnostima zahtjevaju prilagođavanje.

Ako pronađete jedno specifično polje interesovanja ili priliku koja vam savršeno odgovara ona će u vama raspaliti onaj dječji plamen oduševljenja i uzbuđenja, osjetićete da radite pravu stvar. Učićete brže i temeljnije.

5.1. Strategije za pronalaženje polja interesovanja

Da bi postali kompetentni u nečemu, mora se osjećati ljubav prema objektu djelovanja i duboka povezanost sa njim. Takvu skoro religioznu zainteresovanost vidimo kod djece koja kao omamljena određenim aktivnostima sa lakoćom prevazilaze probleme i dive se svom rješenju. Sa godinama ta pasioniranost blijedi. Pronađite mjesto u ekosistemu koje će vam dozvoliti da dominirate, koje nije pretrpano konkurencijom, gdje ćete imati slobodu da lutate i

⁷ Pavkov, M. (2013). Sposobnost i kompetencija cjeloživotnog učenja s gledišta spoznaja neuroznanosti. U Zborniku radova 6. međunarodne konferencije o obrazovanju odraslih *Vodice* (str.163-176). Zagreb: Hrvatsko andragoško društvo.

pratite svoja interesovanja opušteno. Prvo izaberite šire okvirno polje(npr.tehnologija). Zatim suzite u okviru odabranog polja na užu oblast(npr- robotika). Što slobodnije i uže to bolje, da vas jedinstveno odvaja od drugih.

Ako ste izabrali vašu karijeru iz pogrešnih pobuda(novac, slava, pažnja i sl.) koja ne odgovara vašim prirodnim sklonostima trpiće vaše samopouzdanje i posao. Morate da se prilagođavate, niste vezani za poziciju, kompaniju, jedan način rješavanja problema, budite fleksibilni i uvijek nađite nove kreativne puteve i do sada stečena iskustva i vještine upotrebite na nov način.

5.2. Razvoj kompetencija u radnom okruženju kroz praksu i šegrtovanje

Znanja i način učenja koji smo usvojili u formalnom obrazovanju praćenom budnim okom učitelja i roditelja, uglavnom su apstraktna a proces saznavanja spadao je u pasivno upijanje. Posle toga uglavnom smo nespremni za prelaz u radno okruženje koje zahtjeva nezavisnost i samostalnost, praktičnu fazu koja je u suprotnosti sa oslanjanjem na uputstva iz knjige i učitelja.⁸ Moramo se prilagođavati i učiti iz sopstvenih iskustava. Birajte radna okruženja i pozicije koje nude najveće mogućnosti za učenje. Treba se kretati ka izazovima koji će vas očvrstnuti i poboljšati, koji će vam dati najviše informacija o vašem učinku i progresu. Stalno tražite izazove i gurajte se izvan zone komfora i gledajte na praksu, šegrtovanje kao na neku vrstu putovanja koje će da vas preobrazi.

U početku šegrtovanja smireno posmatrajte, snimajte situaciju, pravila i procedure, stil i vrijednosti, odnose moći u kolektivu. Svaki detalj koji poznajete povećava vam šanse za opstanak i uspjeh. Ako želite da se dokažete učinite to ozbiljnošću vaše želje da učite.

Zatim, koncentrišite se na sticanje vještina vježbanjem, prvo nečega što je prosto i neophodno – suštinu onoga u čemu treba da budete dobri. Krenite od one koju možete lako da savladate i koja će da posluži kao temelj za sticanje narednih vještina.

Učite posmatranjem majstora dok rade i opnašajte ih najbolje što možete beskrajnim ponavljanjem i praktičnim radom uz vrlo malo verbalnih instrukcija. To važi čak i kod učenja stranih jezika i programiranja. Strane jezike upoznajemo i napredujemo tako što ih koristimo(govorimo i vježbamo) a ne čitanjem knjiga i teorije. Šta god da ponovimo dovoljno puta postane automatizovano - mnogo lakše nego da prelazimo sa jednog zadatka na drugi. Kad se dovoljno automatizuje, možemo da posmatramo sebe dok radimo, uočavamo sopstvene slabosti i greške, analiziramo i ispravljamo ih, na osnovu plana znamo dokle smo stigli i koliko nam još treba.

Na kraju, treba precizirati u aktivnu fazu tj. eksperimentisanje. To podrazumjeva preuzimanje veće odgovornosti, pokretanje projekata, rad pod budnim kritičkim okom kolega ili javnosti. Tako najbolje mjerite i provjeravate svoj napredak i koliko još rupa ima u vašem znanju. Posmatrajte sebe u akciji, kako se ponašate pred tuđim sudom, umijete li da primite kritiku i da je iskoristite konstruktivno. Testirajte svoj karakter, prevazilazite strahove i gledajte kroz tuđe oči da bi bili jači i bolji. Sve više će vam se sviđati da vaš rad bude pod stalnim ispitivanjem.

Nastavite da širite svoje horizonte - Kad god osjetite da se sležete u neko okruženje promućkajte stvari, tražite nove izazove. Čitanjem knjiga, materijala, foruma, sajtova, posjećujte konferencije. Njihove priče i pogledi će proširiti vaše horizonte i socijalne vještine. Ugledajmo se na dječiji osjećaj inferiornosti koji podstiče glad za novim znanjem, jer su njihovi umovi potpuno otvoreni i zato obraćaju više pažnje, uče brže i temeljnije. Čak i posle pedesetih, prizivajući taj dječiji osjećaj inferiornosti i osjećaj da drugi bolje znaju nešto i da od njih treba da naučimo to što treba odbacujući sve predrasude.

⁸ Grin, R. (2018). *Majstorstvo*. Beograd: Kontrast izdavaštvo.

Imajte povjerenja u proces - Zbog osjećaja panike, nesigurnosti, straha, frustracije, ono što učimo djeluje nedostižno i tako podsvjesno odustajemo. Redovnim treniranjem i vježbanjem nakon nekog vremena neki elementi vještine postaju automatizovani i ona postaje dio vašeg nervnog sistema, um se ne bavi više detaljima već je usredotočen na veću sliku. Imate više vjere u proces i panika, dosada, nesigurnost nestaju uz neophodnu dozu frustracije.

Idite u susret otporu i bolu - Moramo prihvatiti vježbanje otpora i birati suprotne puteve od onih manjeg otpora (ne raditi samo ono što nam je lako i prijatno), postati sopstveni kritičar, prepoznajući sopstvene slabosti, elemente vještine u kojima još uvijek niste dobri, i njima prvo posvetiti pažnju prilikom treninga, prevazilazeći bol. Budite što kreativniji, izmišljajte vježbe koje se tiču vaših slabosti, dajte sebi neke rokove i prelazite zamišljene limite.

Učite iz neuspjeha - Pri prvim poslovnim poduhvatima greške i neuspjesi su najbolji alati učenja, njima se ističu nesavršenosti i najidealniji su način da dobijete povratne informacije. Pokušavajte dok ne popravite, jer greške i repetitivni neuspjesi će vam pokazati jasno kako bi stvari morale da se rade.

Konstantno se pitajte kako stvari rade - kako mašine, procesi i poslovi funkcionišu, kako se donose odluke a ne samo kako izgledaju. Trebamo što temeljnije upoznati tehnologiju koju koristimo, funkcionalne principe grupa kojima pripadamo, ekonomiju naše oblasti rada, njen krvotok.

Cijenite učenje više nego novac - Nekad je znak velike mudrosti pronaći savršenog mentora i ponuditi mu svoj rad bez nadoknade. Takav mentor će vam najprije odati tajne zanata.

5.3. Rad sa Mentorom

U ranim fazama vaše karijere sve što vam je potrebno je sticanje praktičnog znanja na najefikasniji mogući način, tu će vam najkorisniji biti mentori, čiji autoritet prihvatate i predajete mu se i uz čiju pomoć ćete pobjediti svoje slabosti.

Život je kratak i imamo ograničeno vrijeme i energiju. Možete učiti pomoću knjiga, samostalnog vježbanja i povremenih savjeta sa strane, ali sve sa uglavnom polovičnim uspjehom. Možete učiti i iz sopstvenog iskustva, ali prođu godine i godine dok shvatimo šta se nekad dogodilo i povežemo u smislenu cjelinu, što sa mentorom traje duplo kraće. Mentori ne nude prečice, već usmjeravaju proces tako da izbjegnute nesuvisle stranputice i greške. Naučićete od njih neprocjenjive lekcije i strategije za učenje. Posmatraju vas dok radite i nude vam blagovremene povratne informacije štedeći vam tako vrijeme. Upijate suštinu njihovog kreativnog duha i posle oblikujete na svoj način. Slijede neke od smjernica oko izbora mentora i u radu sa mentorom.

Izaberite mentora u skladu sa vašim potrebama, vizijom i sklonostima. Pogrešan izbor može imati pogubne posledice po vaš put. Izaberite nekoga ko je otvoren, progresivan, ne dominira previše i ko neće da vas guši, nekog ko je ostvaren i ko želi da vam pomogne, ako ste zbunjeni, da razjasnite svoje želje. Samo ako nađete mentora koji će vam pružati nedvosmisleno realne, nekad i stroge povratne informacije (bez uljepšavanja i ustručavanja, pazeći da vas ne povredi), moći ćete da se vidite u istinskom svjetlu (da vidite svoje i jače i slabije strane, mane i nedostatke u radu) bez obzira koliko one neugodne bile. Naviknite se na kritiku, kao na dobrog učitelja.

Da bi učili od mentora morate biti otvoreni za njihove ideje i da vas pomalo očaraju, ali ne smijete pretjerati u tome, već razvijajte sopstveno gledište. Sa napredovanjem možete se čak i fokusirati na neke greške i slabosti u njihovim idejama. Ustanoviti razlike između vas i mentora važan je dio samostalnog razvitka.

Sa svojim idejama i iskustvima možda omekšate neke njihove principe i zainteresujete ih za svoje, ali nikako ne treba pokazati buntovnički stav ili manjak poštovanja. Dajte im povratne

informacije o njihovim instrukcijama, možda i utičete na neke njihove ideje. Tako uspostavljate dvosmjernu dinamiku.

5.4. Kreativnošću do boljih kompetencija

Da bi se pospješile kompetencije nije dovoljno samo biti stručan u svojoj oblasti, mora se raditi i na kreativnoj fazi. Ne smijemo se previše opustiti sa stečenim znanjem i plašiti se novih ideja i truda. Svi mi imamo urođenu spodobnost da ponovo raspalimo kreativnu vatru bez obzira na godine i iskoristimo znanje na nove i originalne načine i tako pokrenemo kreativni proces.

Morate napraviti izbor koji se poklapa sa vašom energijom i vašim sklonostima napuštajući osjećaj komfora i sigurnosti. Neophodno je uložiti vrijeme, trud, godine eksperimentisanja, grešaka i neuspjeha i visok nivo koncentracije, bez obzira na demoralizujuće signale i mišljenja drugih.

Na putu otvaranja uma za nove mogućnosti morate **napustiti negativne obrasce**, morate razviti naviku potiskivanja potrebe za osuđivanjem svega što vam se nađe na putu i da prihvatite stavove suprotne sopstvenim.

Poredite nove informacije i iskustva tražeći analogije i asocijacije čak i u nekim **slučajnim situacijama**. **Proširujte svoju potragu** i na druge oblasti, čitajte i upijajte što više povezanih informacija, ispituajte primjere i kontraprimjere, tako da i najmanja slučajna varnica može pokrenuti plodnosne ideje. Znači treba izvežbati sebe da stalno tražite nove analogije i da usvojite asocijativni način razmišljanja.

Možete čak i da sprovedete nekoliko **eksperimenata** kako biste provjerili svoje pretpostavke. Samostalno dizajnirajte i **napravite prototip** novog proizvoda i pustite ga da vidite kako ljudi reaguju na njega, i na osnovu dobijenih procjena menjate svoj rad i ponovo ga izbacite u javnost, ponoviti koliko je god puta potrebno dok ga ne usavršite. **Uproštavanje** i obraćanje pažnje na detalje-kako se dijelovi odnose kao dio cjeline, pitajte se „kako“ umjesto „šta“. Kod potvrđivanja neke **paradigme** često zanemarujemo **anomalije** i objašnjavamo ih kao izuzetke, umjesto toga treba kao detektiv obuhvatiti i informacije koje nedostaju. Treba usmjeriti pažnju na neku potrebu kojoj još nije izađeno u susret, izmisliti npr. novu primjenu tehnologije.

5.5. Mentorski rad sa zaposlenima do boljih kompetencija

Pojam mentorstva

„Budite dobar uzor, vaši podređeni će možda imitirati vaše ponašanje.“⁹

Mentorstvo predstavlja šansu da doprinesete nečijem razvoju, gdje obje strane razmjenjuju znanje i iskustvo sa ciljem da se maksimalno iskoristi potencijal zaposlenog čiji se rad prati i da mu se pomogne da ostvari svoje ciljeve i dogovoreni rezultati.

Određivanje pravog vremena za mentorski rad i njegovo sprovođenje

Posmatranje zaposlenog – Pratite šta ta osoba radi ili ne radi efektivno i njegovu sposobnost da ostvari sopstvene ciljeve i ciljeve grupe. Analizirajte situaciju sa kolegom u koga imate povjerenje i razmotrite svoja zapažanja sa zaposlenim čiji rad pratite i opišite mu uočeno ponašanja a ne karakter. Koji uticaj to ponašanje ima na ciljeve i na druge članove tima i budite iskreni, direktni, pribrani i spremni da pružite podršku.

⁹ McManus, P. (2008). *Mentorski rad sa zaposlenima*. Beograd: Data Status.

Pružite povratne informacije kao mentor – Pružanje i primanje povratnih informacija odvija se cijelim tokom procesa mentorstva dok utvrđujete probleme na kojima treba raditi, zajednički pripremate akcijske planove i procjenjujete njihovo sprovođenje. Pružite povratne informacije u ranoj fazi, ubrzo nakon događaja i često tokom procesa mentorstva, jer tad imaju najbolji efekat.

Pripremite se za mentorstvo sa zaposlenim - Zapitajte se u kojoj oblasti je mentorstvo potrebno? Koji su željeni ishodi? Koje su moguće poteškoće i kako ćete ih riješiti? Naglasite iskrenu namjeru da pomognete. Aktivno saslušajte njegovo mišljenje i objašnjenje. Pružite savjete i sugestije. Neka iskaže svoje ideje i odgovori na vaše. Razmotrite dobre i loše strane i dogovorite se o željenim ishodima. Podstaknite sagovornika da se obaveže da će napraviti akcijski plan i odredite kasniji datum kada će te analizirati taj plan.

Napravite akcijski plan – Vaša uloga je da podržite akcijski plan koji priprema osoba čiji rad pratite, tako što ćete pomoći da se postave realni ciljevi, da rasporedi po prioritetu zadatke, ukazati na moguće prepreke i osmisliti moguća rješenja, odrediti kakva će dodatna mentorska podrška biti potrebna. Od ključnog je značaja da se odrede konkretna mjerila uspjeha i ciljni datum za analizu akcija koje će biti sprovedene. Zajedno radite u oblastima o kojima ste postigli dogovor.

Produžite sa mentorskim radom i poslije mentorske sesije – Neophodna je dodatna kontrola kojom se provjerava napredak i procjenjuju efekti mentorstva na zaposlenog i tim. Dodatna kontrola treba da obuhvata: pitajte šta dobro funkcioniše a šta ne, predočite svoja zapažanja i podstaknite pozitivne promjene, potražite šanse za dalji mentorski rad i pružanje povratnih informacija, odredite moguće korekcije akcionog plana, pitajte po čemu je mentorska sesija bila korisna i šta bi moglo da se popravi.

Mentorstvo prilagođeno potrebama pojedinaca

Ljudi uče na različite načine, nekima je dovoljno da se jednom pokaže kako se obavlja zadatak, nekima to mora da se ponovi više puta. Nekima je potrebno da čuju uputstva, neki vole da uče čitajući. Najjednostavniji način da se otkriju nečije navike u pogledu učenja je da mu se jednostavno postavi to pitanje.¹⁰

Odabir mentorskog stila – U nekim slučajevima treba da primjenite direktivan pristup npr. osobama koje su neiskusne ili čije performanse trebaju da se poprave ili koje treba da nauče novu vještinu. Direktivno mentorstvo koristi se za: razvoj vještina (npr. dajte uputstva novom zaposlenom da razvije vještine u oblastima u kojima ste vi stručni; budite uzor zaposlenom čiji rad pratite tako što ćete mu pokazati najefikasniji način da obavi određeni zadatak).

Druge situacije zahtjevaju mentorstvo zasnovano na podršci, gdje mentor uglavnom igra ulogu pomagača ili vodiča. Podrška se sastoji iz sledećeg: *Pomoć u rješavanju problema* (pomozite im da sami pronađu rješenja za probleme); *Izgradnja samopouzdanja* (pokažite da vjerujete da zaposleni može da pronađe rješenje, pružite pozitivne povratne informacije nakon dobro obavljenog posla); *Poticanje zaposlenih da uče samostalno* (pružite izazov zaposlenima tako što ćete im dodjeliti nove odgovornosti, čak iako to znači rizik od grešaka); *Poslužiti drugima kao izvor* (Pružite informacije o novim situacijama; podjelite iskustva; predstavite druge ljude sa kojima mogu da kontaktiraju).

Za one koji zadovoljavaju aktuelne stansarde u pogledu performansi i treba da se pripreme za nove ili veće odgovornosti, sa njima treba da uradite sledeće: 1. Izrazite priznanja za dobar

¹⁰ O'Harris, J. (2008). *Pružanje povratnih informacija*. Beograd: Data Status.

posao koji obavljaju. Ne dajući obećanja nagovjestite da postoje šanse za napredovanje; 2. Povedite realnu i otvorenu raspravu o njihovim ciljevima u karijeri; 3. Opišite znanja, vještine i posvećenost koji su potrebni za različite mogućnosti nastavka karijere; 4. Pitajte ih u kojim oblastima vide potrebu da se razviju i usavrše da bi mogli da dobiju nove poslovne šanse; 5. Radite na izradi obostrano prihvatljivog plana za usvajanje potrebnih vještina i znanja; 6. Kontrolišite sprovođenje tog plana u redovnim intervalima, ocjenjujući napredak i pružajući povratne informacije; 7. Pozovite ih da koriste svoja iskustva i stručnost u mentorskom radu sa drugim ljudima.

Kao ocjenjivač, vi analizirate performanse svojih podređenih. Kao meontor tražite načine da im pomognete da se usavrše i poprave. Ključna stvar je izgraditi atmosferu povjerenja. Zaposleni traže pomoć i najbolje uče od onih koji pokazuju interesovanja za njihov dugoročni razvoj i koji im pružaju i podršku i slobodu u odlučivanju.

6. Informacioni sistemi u razvoju ljudskog potencijala i kompetencija

6.1. BI i Mašinsko učenje kao dio informacionog sistema u odlučivanju i učenju

Iako je ljudski mozak daleko kompleksniji i efikasniji od bilo kakve tehnologije koju danas poznajemo u transformaciji podataka u informaciju i potom u primjenjivo znanje, ipak imamo potrebu da uradimo integraciju nekih tehnologija kao npr. BI u obradi ogromne količine podataka (Big Data) koje mi zbog ograničenosti naše dugoročne i radne memorije ne možemo u momentu da skladištimo i obradimo.

BI (poslovna inteligencija) se danas koristi uglavnom u elektronskom poslovanju, i kao pomoć kompanijama da gomilu nestrukturiranih podataka pretvori u korisnu informaciju i potom po potrebi filtrira i analizira tu kolekciju informacija u svrhu donošenja pravovremenih, tačnih i prihvatljivih odluka i dio je sistema za podršku odlučivanju. U BI tehnologije spadaju: Data Warehousing (DW), On-line Analytical Processing (OLAP), Data Mining (DM), Extract-Transform and Load (ETL), GIS, Web mining (WM), Data Visualization (DV).

BI vrši integraciju poslovnih procesa i poslovne strategije koristeći tehnologije: Business Performanse Management (BPM), SOA, ADS¹¹.

BI je dio složenog sistema za podršku poslovanju koji se sastoji od: ERP (Planiranje resursa kompanije), CRM (Upravljanje odnosa sa kupcima), SCM (Upravljanje lancem snabdjevanja), Upravljanje prodajnim lancem, Nabavka. DMS (sistem upravljanja dokumentima), HRIS (sistem za upravljanje ljudskim resursima). BI se koristi takođe i u informacionim sistemima u medicini za obradu velike količone osjetljivih podataka gdje se zahtjeva velika preciznost.

6.2. Mašinsko učenje

Definicija (Tom Mitchell 1998) *“Za kompjuterski program se kaže da uči iz iskustva E (experience), vezanog za zadatak T (task), i meru učinka P (performance), ukoliko su njegove performanse (učinak) na zadatku T , merene metrikama P , unapređuju sa iskustvom E ”*¹²

¹¹ Stojanović, Z. (2014). *ELEKTRONSKO POSLOVANJE*. Slobomir: Slobomir P univerzitet.

¹² ETF. *Mašinsko Učenje*. Univerzitet u Beogradu. Preuzeto 13.maja 2020. sa http://ri4es.etf.rs/materijali/predavanja/IS_P11_MasinskoUcenje.pdf

Mašinsko učenje je grana vještačke inteligencije (AI) koja se bavi izučavanjem konstrukcije i razvoja algoritama, koji mogu da uče na osnovu unjetih podataka. To je alatka koja je sve popularnija danas, koja može da pojednostavi rješavanje svakodnevnih problema, da ih rješava mnogo brže, preciznije i elegantnije. Dostupan je na google-u softver, odnosno biblioteka za mašinsku inteligenciju “TensorFlow”

Korištenjem **Mašinskog učenja** kroz pronalaženje modela, obrazaca i drugih regularnosti u podacima predviđamo buduće trendove i pravimo prognoze za buduće donošenje odluka zasnovanih na znanju.

Analiza podataka ovog tipa zahtjeva pristupe koji će omogućiti da se otkriju pravilnosti, zakonitosti u podacima, koje nisu ni poznate, ni očigledne, a mogu biti korisne (DM-Data mining).

6.3. LMS i LCMS kao dio HR informacionog sistema

Svaka organizacija koja uči mora da ima neku vrstu informacionog sistema ili modul u okviru integralnog informacionog sistema koji se bavi ljudskim resursima (HRIS) odnosno ljudskim potencijalima i njihovim razvojem . U okviru HRIS-a pored ostalih važan je modul za obuku i razvoj, koji je zasnovan na LMS i LCMS platformama za e-learning.

Learning Management System (LMS) automatizuje administriranje učećih događaja (training events), registruje korisnike, smješta i prati učeće objekte (lekcije, seminare...) u svojevrsni katalog te bilježi podatke o polaznicima i njihovim aktivnostima prateći njihov napredak i performanse kroz sve tipove aktivnosti učenja. Također. LMS je dizajniran tako da omogućuje upravljanje kursovima raznih e-learning izdavača. Najčešće ne posjeduje vlastiti authoring alat već se usredotočuje na upravljanje sadržajima razvijenim od strane drugih izvora.

Learning Content Management System (LCMS) osigurava alate za authoring (razvoj), sekvencioniranje (postavljanje redosleda) i agregacije (grupisanja) radi strukturisanja sadržaja kako bi se omogućio proces učenja u e-learning modelu. Authoring alati osiguravaju predloške i storyboarding mogućnosti te mogu biti iskorišteni za konverziju postojećeg sadržaja. Sučelje za isporuku sadržaja omogućuje komfornu navigaciju kroz sadržaj, a administrativni alati upravljanje profilima polaznika, katalogima kurseva itd. Dodatno, neki LCMS-ovi nude kolaboracijske alate kao što su chat, diskusijske grupe i integrirani e-mail.

Zaključak

Zbog grube strukture u formalnim instiucijama obrazovanja čini se nemogućim ostvariti zadovoljavajuću pripremu za tržište rada, i zato je neophodna nova orjentacija obrazovne politike koja bi trebala da posveti više pažnje učenicima, njihovim sposobnostima, interesima kao i samom procesu učenja. Neophodno je da se putem neformalnih i informalnih procesa obrazovanja s jedne strane podrži sticanje kompetencija, a sa druge strane da se takve kompetencije učine vidljivim i upotrebljivim.

Neformalne ponude obrazovanja su fleksibilne, sa više obrazovnih šansi koje se suočavaju sa stvarnošću životnih situacija, gdje je sadržaj učenja svrsishodan i direktno se uključuje u okruženje ili neku aktuelnu problemsku situaciju. Moraju se olabaviti granice između formalnog, neformalnog i informalnog učenja. Škola ne smije da bude kao neko ostrvo koje se ograđuje od svog okruženja. Treba promjeniti u školama, da djeca uče za život a ne radi puke

ocjene ili nekog prosjeka ocjena. Na ovaj način potiče se učenje o učenju i priprema za učenje koje prati život.

Bolonjski proces 2020 podstiče doživotno učenje, koje podrazumjeva da se kvalifikacije mogu steći fleksibilnim putevima učenja, koji obuhvataju vanredno studiranje i studiranje uz rad. Predlaže se priznavanje ranijeg učenja na osnovu **rezultata(ishoda) učenja** bez obzira da li su znanje, vještine ili stručnosti stečeni formalnim ili neformalnim putem. Kod nas je uočena nerazvijenost neformalnog i informalnog sistema obrazovanja i učenja, nepostojanje jasnog sistema interne i eksterne provjere kvaliteta, kao i nepostojanje sistema za priznavanje kompetencija i kvalifikacija dobijenih kroz neformalno obrazovanje ili informalno učenje.

Jasan nam je značaj iskustvenog učenja kroz realne probleme i projekte i da je tako usvojeno znanje trajno. Takođe, istaknuto je koliko je odabir pravog mentora i načina njegovog rada značajan za razvoj karijere i kompetencija. Informacioni sistem sa integrisanim najnovijim tehnologijama vještačke inteligencije, Mašinskim učenjem, BI, LCMS u učećoj organizaciji ne znači mnogo ako osoba nije svjesna procesa učenja i ne radi redovno samoevaluaciju svoga napretka kroz ishode učenja.

Literatura:

1. Agić, H. (2016) *Projektni menadžment u školi*. Sarajevo: Pedagoški fakultet.
2. Babić, L. (2009). *Upravljanje edukacijom u organizaciji*. Beograd: Univerzitet SINGIDUNUM.
3. Grin, R. (2018). *Majstorstvo*. Beograd: Kontrast izdavaštvo.
4. McManus, P. (2008). *Mentorski rad sa zaposlenima*. Beograd: Data Status.
5. Milosavljević, M. (2019). *Veštačka inteligencija*. Beograd: Univerzitet Singidunum.
6. Nadoveza, B. (2011). *Menadžment ljudskog potencijala*. Novi Sad: CEKOM.
7. O'Harris, J. (2008). *Pružanje povratnih informacija*. Beograd: Data Status.
8. Pavkov, M. (2013). Sposobnost i kompetencija cjeloživotnog učenja s gledišta spoznaja neuroznanosti. U Zborniku radova 6. međunarodne konferencije o obrazovanju odraslih *Vodice* (str.163-176). Zagreb: Hrvatsko andragoško društvo.
9. Stojanović, Z. (2014). *ELEKTRONSKO POSLOVANJE*. Slobomir: Slobomir P univerzitet.
10. Tenić, A. i Žigić, H. (2013). *Menadžment informacijskih sistema*. Brčko: EVROPSKI UNIVERZITET BRČKO.

Internet izvori:

1. CIP. *Nacionalni kvalifikacijski okvir*. Službeni glasnik Bosne i Hercegovine br.31. Preuzeto 25.12.2019. sa http://cip.gov.ba/images/pdf/okvir/Nacionalni_kvalifikacijski_okvir_bos.pdf
2. ETF. *Mašinsko Učenje*. Univerzitet u Beogradu. Preuzeto 13.maja 2020. sa http://ri4es.etf.rs/materijali/predavanja/IS_P11_MasinskoUcenje.pdf
3. EUROPSKO VIJEĆE. *Preporuke vijeća Evropskog unije o kompetencijama za cjeloživotno učenje*. Službeni list Evropske unije. Preuzeto 19.01.2020 sa <http://eur-lex.europa.eu>

4. OECD. *Status of Recognition of non-formal and informal learning in Germany*. Preuzeto 22.12.2019. sa <https://www.oecd.org/germany/41679496.pdf>

5. UNESCO. *Framework for cultural statistics 2009*. Preuzeto 12.01.2020. sa http://uis.unesco.org/sites/default/files/documents/unesco-framework-for-cultural-statistics-2009-en_0.pdf

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

339.923(4-672ЕУ):34(082)

МЕЂУНАРОДНИ научни скуп "Европске и евроазијске интеграције
- предности и недостаци" (8 ; 2020 ; Брчко [Дистрикт])

Evropske i evroazijske integracije : prednosti i nedostaci : zbornik
radova sa VIII međunarodnog naučnog skupa održanog 26. juna 2020.
godine. Tom III / priredila Albina Fazlović. - Brčko [Distrikt] : Evropski
univerzitet Brčko Distrikt, 2020 (Banja Luka : Markos). - 440 стр. :
илустр. ; 25 cm

Текст на више језика. - Тираж 200. - Напомене и библиографске
референце уз текст. - Библиографија уз све радове. - Abstract.

ISBN 978-99955-99-54-6

COBISS.RS-ID 128588289